

ISSN 1303-5290

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

**Ankara Üniversitesi
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü**

Ankara University
Institute of Turkish Revolution History

Güz / Autumn 2020

Sayı / Issue: 67

TEKNİK SEKRETER/TECHNICAL SECRETARY:

Sevinç AKTAŞ

Yönetim Yeri/ Place of Administration:

Yazışma Adresi/ Correspondence Address:

Ankara Üniversitesi

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü

Gümüşdere Yerleşkesi, Gümüşdere Mah. Yavuz Sultan

Selim Bulvarı No: 8/6 Keçiören Ankara

ATATÜRK YOLU (ISSN 1303-5290)

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nce yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Yaygın süreli bir yayındır.

The Journal of Atatürk Yolu is a peer-reviewed and scholarly periodical, published biannually by the Institute of Turkish Revolution History, Ankara University.

Dergi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı, ASOS (Akademia Sosyal Bilimler İndeksi) ve EBSCO tarafından taranmaktadır. Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar iade edilmez. Bu dergide yayınlanan yazılardaki bilimsel içerik ve fikirler yazarlara aittir.

The journal is indexed by TÜBİTAK ULAKBİM, ASOS and EBSCO. The manuscripts and pictures sent to the journal can not be given back. The scientific content and ideas within an article belong to its author.

İncitaşı Sokak No:10 06510

Beşevler / ANKARA

Tel: 0 (312) 213 66 55

Basım Tarihi: 25.12.2020

ATATÜRK YOLU DERGİSİ / JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

GÜZ/AUTUMN 2020

SAYI/ISSUE: 67

SAHİBİ ve GENEL YAYIN YÖNETMENİ/ OWNER AND EXECUTIVE EDITOR

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü/ Responsible Redactor in Chief:

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına

Prof. Dr. Temuçin F. ERTAN

EDİTÖR/EDITOR

Dr. Öğr. Üyesi Sedef BULUT (Ankara Üniversitesi)

EDİTÖR YARDIMCISI/CO-EDITOR

Dr. Çiğdem KILIÇOĞLU CİHANGİR (Ankara Üniversitesi)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Hakan UZUN (Ankara Üniversitesi)

Doç. Dr. Necdet AYSAL (Ankara Üniversitesi)

Doç. Dr. Ahmet Şamil GÜRER (Ankara Üniversitesi)

Doç. Dr. Çağla Derya TAĞMAT (Ankara Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Sedef BULUT (Ankara Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Tülay ALİM BARAN (Yeditepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Recep BOZTEMUR (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Fevzi DEMİR (Mersin Üniversitesi)

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. George GAWRYCH (Baylor Üniversitesi, ABD)

Prof. Dr. İhsan GÜNEŞ (Anadolu Üniversitesi)

Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Musa QASIMLI (Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan)

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Roza ABDYKULOVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan)

BU SAYININ HAKEMLERİ/REFEREES OF THIS ISSUE

Prof. Dr. Semih AKTEKİN	(Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet ALTINTAŞ	(Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI	(Beykent Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU	(Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mesut ÇAPA	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mevlüt ÇELEBİ	(Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Zeki ÇEVİK	(Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK	(Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Şerafettin Can ERDEM	(Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Nejla GÜNAY	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail GÜVEN	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Necdet HAYTA	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ulvi KESER	(Girne Amerikan Üniversitesi, KKTC)
Prof. Dr. Zafer KOYLU	(Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali SARIKOYUNCU	(Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ	(Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadık SARISAMAN	(Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Serdar SARISIR	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Haluk SELVİ	(Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayten SEZER ARIĞ	(Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Enis ŞAHİN	(Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Serap TAŞDEMİR	(Amasya Üniversitesi)
Prof. Dr. Hakan UZUN	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal YAKUT	(Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA	(Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Serhat YILMAZ	(Kastamonu Üniversitesi)
Doç. Dr. Ümüt AKAGÜNDÜZ	(Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. Efdal AS	(Milli Savunma Üniversitesi)
Doç. Dr. Figen ATABEY	(Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)
Doç. Dr. Resul BABAOĞLU	(Siirt Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim BOZKURT	(Mersin Üniversitesi)
Doç. Dr. Fevzi ÇAKMAK	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Sabit DOKUYAN	(Düzce Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Emin ELMACI	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Ufuk ERDEM	(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. İsmail EYYUPOĞLU	(Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Şarika GEDİKLİ BERBER	(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Alev GÖZCÜ	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. Şevki KIRALP	(Yakın Doğu Üniversitesi, KKTC)
Doç. Dr. Feyza KURNAZ ŞAHİN	(Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Barış METİN	(Uşak Üniversitesi)
Doç. Dr. Esra ÖZSÜER	(İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Volkan PAYASLI	(Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. Çağla Derya TAĞMAT	(Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Esmâ TORUN ÇELİK	(Kocaeli Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih TUĞLUOĞLU	(Aksaray Üniversitesi)
Doç. Dr. Cemil Cahit YEŞİLBURSA	(Gazi Üniversitesi)
Doç. Dr. İdris YÜCEL	(Hacettepe Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz ÖZGÜLDÜR	(TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN	(İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Dr. Yunus KOBAL	(Hacettepe Üniversitesi)

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

Ankara University Institute of Turkish Revolution History

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Makaleler / Articles

- Osman AKANDERE; Enver Paşa'nın Avrupa Cephelerine Türk Birliklerini Gönderme Kararına Alman Komutanlarının Yaklaşımları
Attitudes of German Commanders Concerning the Decision of Enver Pasha About Sending Turkish Troops to European Fronts..... 1
- Erol AKCAN; Enver Paşa'nın Londra Ziyareti (1910)
Enver Pasha's Visit to London (1910)..... 25
- Necdet AYSAL; Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu
An Example of the Social and Cultural Studies of the Ottoman Navy Society: Ottoman Shipping Dormitory 41
- Mesut ÇAPA; Devlet Merkezinin İnşa Sürecinde Ankara Şehreminliği ve Şehreminleri (1924-1930)
Ankara Şehreminliği (Municipality) and Şehremins (Mayors) During the Construction Process of the State Center (1924-1930) 75
- Umut DERE; Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Eski Başkentte Yeni Rejimin İlk Sembolü: Sarayburnu Atatürk Heykeli
The First Symbol of the New Regime in the Old Capital in the First Years of the Republic: The Statue of Ataturk in Sarayburnu 117

Mehmet Akif ERDOĞRU; Azerbaycanlı Türkçü ve Eğitimci Efendizade Mehmet Şerif'in Not Defteri ve Azerbaycan Hükümetini Kuranlar ile İlgili Görüşleri <i>Azerbaijani Turkist and Pedagogue Efendizade Mehmet Şerif's Notebook and His Political Opinions About the Azerbaijan Republic of 1918</i>	143
Temuçin Faik ERTAN - Merve Cemile SÖNMEZ; İtalya Kralı III. Vittorio Emanuele ve Ailesinin Rodos Ziyareti ve Yankıları <i>King of Italy III. Vittorio Emanuele and His Family's Visit to Rhodes and Its Reflections</i>	195
Ayşe ERYAMAN; Darbe Girişimleri Esnasında Kitle İletişim Araçlarının Rolüne Bir Örnek: Talat Aydemir Olayı ve Radyo <i>An Example of the Role of Mass Media During Coup Attempt: Talat Aydemir Incident and Radio</i>	215
Salim GÖKÇEN; İki Darbe Arası Türk Demokrasisi (1961-1980) <i>Turkish Democracy Between Two Military Coups (1961-1980)</i>	241
Ahmet GÜLEN; Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün İlk Yurt Gezisi ve Yankıları <i>President İsmet İnönü's First Nationwide Trip and Its Echoes</i>	265
Ramazan Erhan GÜLLÜ; Mondros Mütarekesi Sonrası İstanbul'a Dair Rum/Yunan Taleplerine Türk Kamuoyunun Tepkisi <i>The Reaction of the Turkish Public Opinion on the Rum/Greek Requests Regarding Istanbul After the Mudros Armistice</i>	289
Necdet HAYTA - Özlem YILDIRIM; Demokrat Parti İktidarının İlk Dönemi ve Refik Koraltan (1950-1954) <i>The First Period of Democrat Party Power and Refik Koraltan (1950-1954)</i> ...	323
Bilge KARBI; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Milli İktisat Siyaseti Ekseninde Almanya'nın Osmanlı Nüfuz Politikası <i>The Influence Policy of Germany to Ottoman Empire on the Scope of National Economy Policy of the Committee of Union and Progress</i>	347
Olca ÖZKAYA DUMAN; Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yüzüncü Yılında Tek ve Çok Partili Dönemde Kadın Temsiliyetinin Karşılaştırmalı Analizi (1935-1960) <i>On Turkish Grand National Assembly's Centenary; Comparative Analysis of Women's Representation in the Single and Multi-Party Period (1935-1960)</i>	369

Sadık SARISAMAN; Trabzon'un İlk Kadın Milletvekili Seniha Hızal'ın TBMM'deki Faaliyetleri <i>Activities of the First Woman Deputy of Trabzon Seniha Hızal in the Grand National Assembly of Turkey</i>	403
Bige SÜKAN; Atatürk Döneminde Türkiye'de Laikliğin Gelişimine İlişkin Fransız Değerlendirmeleri <i>French Evaluations on the Development of Laicism in Turkey During Atatürk's Period</i>	429
İhsan TAYHANİ; Mustafa Kemal Atatürk'ün Ekonomide Tam Bağımsızlık Anlayışı ve Üretim Heyecanı <i>Mustafa Kemal Atatürk's Concept of Full Independence in Economy and Production Enthusiasm</i>	469
Elif TÜRKİSLAMOĞLU; 1960'lı Yıllar Türk Düşünce Hayatında Kurtuluş Savaşı'nın Anti-Emperyalist Niteliğine İlişkin Tartışmalar <i>The Disputes in Turkish Thought in 1960s Concerning the Anti-Imperialist Characteristic of the War of Liberty</i>	507
Sayim TÜRKMAN; Birinci Dünya Savaşı'nda Sarıkamış Muharebeleri (22 Aralık 1914 – 10 Ocak 1915) <i>Sarıkamış Battles in the First World War (December 22, 1914 - January 10, 1915)</i>	533
Eleştiriye Cevap / Response to Critique	
Ali Ulvi ÖZDEMİR; Erol Akcan'ın Reddiyesine Reddiye	575

ENVER PAŞA'NIN AVRUPA CEPHELERİNE TÜRK BİRLİKLERİNİ GÖNDERME KARARINA ALMAN KOMUTANLARININ YAKLAŞIMLARI

Osman AKANDERE*

ÖZ

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda birlikte savaştığı müttefiklerine yardım amaçlı olmak üzere bazı Avrupa cephelerine asker göndermiştir.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu kuvvetlerinin Ruslarla savaştığı cephelerde mağlup olarak durumunun kötüleşmesi üzerine Almanya ve müttefiki devletlerinin ortak kararları ve yapılan plan çerçevesinde Avrupa cepheleri için Osmanlı Devleti'nden askeri destek yapması istenmiştir. Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Avrupa cephelerine yardım amaçlı kuvvet gönderilmesine ilişkin teklifi tereddütsüz kabul etmiştir. Çünkü Enver Paşa devam eden savaşın kesin sonucunun Avrupa cephelerinde alınacak başarıya bağlı olduğunu düşünmekteydi.

Enver Paşa'nın bu kararında Çanakkale Savaşlarını kaybeden İtilaf Devletleri'nin bu cepheden kuvvetlerini tamamen çekerek, cephenin kapanmış olması ve bunun sonucunda da yaklaşık 100 bin civarında Türk kuvvetlerinin boşa çıkması da etkili olmuştur. Enver Paşa toplam mevcudu 100'bin kişiyi aşan seçkin ve yetişkin subay ve erlerden oluşan üç kolorduyu müttefik cephelerde kullanmaya karar verdi.

Bu çerçevede üç ayrı kolordunun hazırlanması ve Avrupa cephelerine gönderilmesine karar verilmiştir. Osmanlı Devleti'nce hazırlanacak bu kolordulardan birisi de Galiciya Cephesine gönderilecekti. Ayrıca Romenlerle savaşmak için Romanya Cephesine ve Sırlarla savaşmak için de Makedonya Cephesine de diğer iki kolordu gönderilecekti.

Osmanlı Harbiye Nazırının müttefiklerine yardım amaçlı olarak Avrupa Cephelerine kuvvet gönderilmesi konusu Alman Genelkurmayı ve Osmanlı ordusunda üst

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü, oakandere@erbakan.edu.tr, (ORCID: 0000-0001-7875-4214).

düzyde görev yapan Alman komutanlarca farklı bakış açılarıyla değerlendirilmiştir. Bazı Alman Generaller bu karara olumsuz yaklaşırken bazıları da bu konuda Enver Paşa'yı haklı bularak destek vermişlerdir.

Bu çalışmada müttefikimiz Alman Genelkurmayının ve üst düzey Alman komutanların Osmanlı Devleti'nin Avrupa cephelerine asker gönderilmesi konusundaki görüşleri ve neden olumlu ya da olumsuz baktıkları incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Alman Komutanların Yaklaşımları, Avrupa Cepheleeri, Enver Paşa, Osmanlı Devleti.*

ATTITUDES OF GERMAN COMMANDERS CONCERNING THE DECISION OF ENVER PASHA ABOUT SENDING TURKISH TROOPS TO EUROPEAN FRONTS

ABSTRACT

Ottoman Empire sent soldiers to some European Fronts to help its allies with which it fought during the First World War.

Upon Austro-Hungarian Empire forces got worse when they were defeated in the fronts where they fought against Russians, it was requested from Ottoman Empire to send military back-up to European Fronts within the scope of joint resolution of Germany and allies and plan made. Ottoman War Minister and Deputy Commander-in-Chief Enver Pasha accepted the offer for sending forces to European Fronts without any hesitation. The reason for that is Enver Pasha considered that the final result of the continuing war depended on the achievement in European Fronts.

The fact that allied Powers defeated in Gallipoli Campaign and withdrew their forces from this front; closed the front and as a result approximately about 100 thousand Turkish forces came to naught affected this decision of Enver Pasha. Enver Pasha decided to utilize three army corps comprising of elegant and skilled military officers and soldiers exceeding 100 thousand people in allied fronts.

In this respect, it was decided to prepare three separate army corps and send to European fronts. One of these army corps to be prepared by Ottoman Empire would have been sent to Galicia front. Furthermore, other two army corps would have been sent to Romanian front to fight against Roman army and to Macedonia front to wage a battle against Serbians.

The issue of Ottoman War Minister's sending forces to European fronts with the purpose of helping its allies was evaluated by German General Staff and German Commanders having had senior office in Ottoman army from different perspectives. Some German generals approached negatively to this decision and some supported on the issue finding the decision justified.

In this study, the point of views of our ally German General Staff and senior German Commanders concerning Ottoman Empire's sending forces to European fronts and the justifications of their point of views will be tried to be analyzed.

Key Words: *Attitudes of German Commanders, Enver Pasha, European Fronts, Ottoman Empire.*

Giriş

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda birlikte savaştığı müttefiklerine yardım amaçlı olmak üzere bazı Avrupa cephelerine asker göndermiştir. Bu cephelerden birisi olan Galiçya Cephesi¹, müttefikimiz Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na yardım amacıyla savaştığımız bir cephe'dir. Bu cephe Rusya'nın hemen savaşın başında batıya doğru ilerlemek ve Galiçya'yı alarak egemenliği altında bulunan Polonya topraklarını genişletmek amacıyla Avusturya topraklarına girmesi üzerine açılmıştı.² Rusya'nın Galiçya topraklarına saldırması üzerine Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Ağustos 1914'de güçlü müttefiki Almanya ile birlikte "Doğu Cephesi" olarak da bilinen Galiçya Cephesi'nde Rusya ile savaşmıştır. Savaş hazırlıklarını henüz tamamlamadığı ve bölgeye gerekli askeri yığınağı yapmadığı bir dönemde başlayan Rus saldırılarını durduramayan Avusturya-Macaristan orduları ağır bir yenilgi almış ve Karpatlara kadar çekilmek zorunda kalmıştı. Bu yenilgi ile Galiçya Rus orduları tarafından tamamen işgal edilmişti. Avusturya-Macaristan, bu büyük felaketin ardından Almanya'dan acil yardım talebinde bulunmuş ve 1915 yılı içerisinde giriştiği iki ayrı taarruz neticesinde Rus ordularını Galiçya'dan atmaya muvaffak olabilmışti³.

Galiçya'yı ele geçirmek isteyen Rusya, ordularını takviye ederek Haziran 1916'da büyük bir saldırı başlatmıştı. Brusilov Taarruzu olarak bilinen bu saldırıya Avusturya-Macaristan orduları uzun süre dayandırlarsa

¹ Coğrafi olarak Galiçya, bugünkü Güneydoğu Polonya, Rusya ve Çek sınırının birleştiği bölgeye verilen isimdir. Doğusunda Rusya (Podolya, Beserebya) ve Rusya'ya bağlı Bukovina, kuzeyinde Polonya, batısında Silezya, güneyinde Karpat Dağları ve Macaristan yer almaktadır. Bkz. Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi, VII. Cilt, Avrupa Cepheseri, I. Kısım Galiçya Cephesi**, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1967, s.17.

² Oya Dağlar, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordularının Galiçya Cephesine Gönderilmesi ve Cephe Gerisinde Yaşananlar", **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 10, İstanbul, 2006, s. 45

³ Volkan Martin, "Galiçya Cephesi'nde 15.Türk Kolordusunun Etkinliği Üzerine", **100. Yılında Birinci Dünya Savaşı, 2.Uluslararası Tarih Sempozyumu (16-18 Ekim 2014)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2015, s. 631.

da Ruslar karşısında ikinci defa büyük bir mağlubiyete uğradılar. Rus ordusu Galiçya Cephesi'nde 50 kilometre genişliğinde bir sahayı ele geçirdiği gibi 100 binden fazla Avusturya-Macaristan askerini esir almıştı⁴. Galiçya cephesinde önemli sayılabilecek bir bölgenin Rusya'nın eline geçmesi karşısında Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu bütün bir cepheyi kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı. Doğu Cephesi'nin çökmesine mani olmak amacıyla Alman ve Avusturya-Macaristan kuvvetlerinden oluşan bir ordu, Alman Generali Felix Graf von Bothmer komutasında bu bölgeye kaydırılmıştı. Güney ordusu olarak da adlandırılan bu kuvvetler Rus taarruzunu durdurmayı başaramışlardı⁵. Avusturya-Macaristan ordularının bir sonraki Rus saldırılarını durdurması pek de mümkün görünmüyordu. Bunun için acilen bu cephe için takviye kuvvetlere ihtiyacı vardı.

Ancak Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bölgeye kısa sürede takviye kuvveti göndermesi pek de mümkün görünmüyordu. Çünkü 1916 yılı içinde İtalya ve Romanya da İtilaf Devletleri nezdinde savaşa katılmış ve Avusturya ve Macaristan İmparatorluğu'na karşı savaşa girmişlerdi. İtalyan saldırılarını kısmen durdurmuş olan Avusturya-Macaristan kuvvetleri, Romanya karşısında çok da başarılı olamamışlar hatta Transilvanya topraklarını kaybetmişlerdi. Birden fazla cephede savaşmak durumunda kalan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bu güç durumdan kurtulmak için acilen askeri yardıma ihtiyacı vardı. Bu yardımın o tarihlerde Almanya'dan gelmesi pek de mümkün gözükmüyordu. Çünkü Almanya askeri ağırlığını Batı Cephesi'ndeki şiddetli çarpışmalara vermişti. Bu nedenle Avusturya'nın ihtiyaç duyduğu takviye kuvvetlerini göndermesi zordu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu kuvvetlerinin Ruslarla savaştığı bu cephede durumun giderek kötüleşmesi üzerine Almanya ve müttefiki devletlerinin ortak kararları ve yapılan plan çerçevesinde Avrupa cepheleri için Osmanlı Devletinden askeri destek yapması istenmiştir⁶.

⁴ Necmi Koral, Remzi Önal, Nusret Baycan, Selahattin Kızılırmak ve Rauf Atakan, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi, İdari Faaliyetler ve Lojistik**, Genelkurmay Harp Tarihi Yay., Ankara, 1985, s. 318.

⁵ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Avrupa Cepheleri(Özet)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, s.9.; Dağlar, **a.g.m.**, s. 46.

⁶ 1916 senesinde Galiçya'nın kaybedilme tehlikesi ve aynı sene İtalya ile Romanya'nın savaşa İtilaf Devletleri yanında girerek, Avusturya-Macaristan'a saldırılarına üzerine Alman Genelkurmay'ı bir karar aldı. Buna göre dört müttefik devlet ordularının yani Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan ordularının yürüttüğü genel harekâtın, tek bir merkezden yani Alman Karargahı'ndan yönetilmesi kararlaştırıldı. Yaşar Aslanyürek, "Bulgaristan Cephesi'ndeki Gelişmelerin Mondros'a Etkisi", **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:16, Sayı: 1, Nisan 2019, s. 20.

Aslında Osmanlı Devleti'nin Avrupa Cephelerine asker göndermesi konusundaki ilk görüşmeler 1915 Kasım ayı sonlarında gündeme gelmiştir. Bu tarihte Alman Genelkurmay Başkanı Eric von Falkenhayn ile Enver Paşa Orşova'da bir araya gelerek Almanya'nın Osmanlı Devletine yaptığı askeri ve mali yardım konusunu ele almışlardır⁷. Bu görüşmede Enver Paşa yapılan yardımlara bir karşılık olması anlamında Avrupa cephelerine asker gönderebileceğini teklif etmiştir⁸. Dolayısıyla Orşova'da yapılan görüşmelerin ikinci önemli başlığı "Avrupa cephelerine gönderilecek Türk birlikleri" konusu olmuştur. Görüşmelerde Enver Paşa "icap ederse altı adet birliği" müttefiklerinin hizmetine sunacağına söz vermiştir⁹.

Orşova'daki bu toplantıda Avrupa cephelerine Türk birliklerinin gönderilmesi konusu üzerinde, toplantıya katılan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti mutabık kalmışlardı. Müttefikleri bu konuda ortak bir karar almaya iten nedenlerden birisi de Çanakkale cephesinin bu tarihlerde itilaf askerlerinden tamamen temizlenmiş olmasıydı. Düşman kuvvetlerinin Çanakkale bölgesinden tamamen çekip gitmesi, burada savaştan Türk birliklerini boşa çıkarmıştı. Bu durum Türk birliklerinin Avrupa cephesine gönderilmesi ihtimalini güçlendirmişti¹⁰. Ancak Alman Genelkurmay Başkanı Erich von Falkenhayn o tarihlerde bu düşünceye karşı çıkmış ve "Türk birlikleri dinlenmeye muhtaçtır" diyerek söz konusu birliklerin Süveyş Kanalı'na sevk edilerek İngilizlere karşı kullanılmasını istemişti¹¹. Alman Genelkurmay Başkanına göre Türk kuvvetlerinin öncelikli görevi Türk sınırlarının korunması olmalıydı¹².

⁷ Joseph Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü(1914-1918 I. Dünya Savaşı)** Kayıhan Yay., İstanbul, 2003, s.166.

⁸ Bu görüşmede Enver Paşa icap ederse altı adet birliği gönderebileceğini söylemiştir. Bkz. Bilge Karbi, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan Askeri Yardımlarına Bir Örnek: Osmanlı Birliklerinin Galiçya Cephesine Gönderilmesi Kararı Etrafındaki Tartışmalar", **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı**, Yıl: 14, Sayı: 20, Bahar 2016, Çanakkale, 2016, s.197-198. Ayrıca konuyla ilgili bkz. Nurettin Gülmez, "Falkenhayn'ın Anılarında Türkiye Notları", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)**, V/13, 2006 Güz, İzmir, 2006, s. 150.

⁹ Karbi, **a.g.m.**, s. 197-198. Konuyla ilgili ayrı bir değerlendirme için bkz. M. Şevki Yazman, **Kumandanım Galiçya Ne Zamana Düşer**, Mehmetçik Avrupa'da, 3. Bs., Haz. Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. XI; Emin Alp Malkoç, **Galiçya Cephesi'nde Türk Askerinin Müttefik Algısı**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2017, s. 37-38.

¹⁰ Karbi, **a.g.m.**, s.198.

¹¹ Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2002, s.15. Çanakkale Cephesi'ndeki muharebelerin sona ermesini müteakip, İtilaf Devletleri'nin diğer cephelerdeki saldırıları giderek artmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın kaderinin Avrupa cephelerinde tayin edileceği görüşünde olan Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa, Alman Genelkurmayı'na, Avrupa cepheleri için

Alman Genelkurmay Başkanı'nın o tarihlerde bu konuya sıcak bakmaması bazı endişelerden dolayıydı. Bu endişelerin başında da Türk birliklerinin askeri teçhizat ve kıyafet konusunda eksiklikleri ile bilhassa eğitimlerinin de yetersiz olmasıydı. Yazdığı hatıratında bu konuya değinen General Falkenhayn'a göre bu durumdaki Türk birliklerinden Avrupa cephelerinde bir fayda beklenmesi pek de mümkün değildi. Ayrıca bir diğer sorun da Türk birliklerinin cepheye nasıl sevk edileceğiydi. O günlerde Tuna üzerinden tahıl ve hububat taşımacılığının yoğun bir şekilde yapılması ve demiryolu ile de Almanya'dan Osmanlı Devleti'ne mütemediyen askeri malzeme taşımacılığı yapıldığından bu yollarla Türk birliklerinin sevki yapılamayacaktı. Orşova'da alınan Avrupa Cephelerine Türk birliklerinin gönderilmesi kararı askıya alınmıştı. Yine de her ihtimal düşünülerek bu birliklerin hazırda bekletilmesine karar verilmişti¹³.

Avusturya-Macaristan'ın İstanbul'daki Askeri Ataşesi Pomiankowski hatıratında Alman Genelkurmay Başkanı Erich von Falkenhayn'ın Enver Paşa'nın Avrupa Cephelerine Türk birliklerinin gönderilmesi planını kabul etmemesini "*Türk ordularının Avrupa'daki savaşlarda modern harp cihazlarıyla donatılmış İtilaf Ordularıyla savaşacak durumda olmamasına*" bağlamaktadır¹⁴. Netice olarak Enver Paşa, Avrupa cepheleri hakkındaki planlarından şimdilik vazgeçmek zorunda kalmıştı.

Enver Paşa için Türk birliklerinin Avrupa cephelerine gönderilmesi kararı hem askeri hem de siyasi açıdan önemliydi. Öncelikli olarak İtilaf Devletleri üzerindeki önemli etkisi olacaktı. Türk birlikleri gönderilmediği

birlikler gönderme önerisinde bulunmuştur. Bu öneri, Osmanlı birliklerinin Kafkas, Irak, Mısır gibi cephelerde muharebe etmesi nedeniyle Alman Genelkurmayı'nca önceleri olumlu karşılanmamıştır. Ancak, sonraları, Rusların Haziran 1916'da gerçekleştirdikleri "Brusilov Taarruzu" neticesinde, Avusturya-Macaristan'ın büyük kayıplar vermesi, cephede büyük boşluklar oluşması ve bu boşluğun açılan Romanya Cephesinde de çarpışan Alman birliklerince doldurulmasının mümkün görülmemesi gibi nedenlerle, Alman Genelkurmay Başkanı Falkenhayn Osmanlı Devleti'nden askeri birlik talebinde bulunmuştur. Aslında, Avusturya Yüksek Komutanlığı bu fikri olumlu karşılamasa da Almanya'nın ikna gayretleri Almanya'nın ikna gayretleri meyvesini vermiş ve Enver Paşa'nın da Almanlardan gelen bu talebe olumlu bakması sonucunda Türk birliklerinin Avrupa Cephesi'ne gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Zeki Çevik, Emirhan Yılmazpehlivan, **Birinci Dünya Savaşı'nda Romanya Osmanlı Askeri Valiliği, Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (OSMED)**, Cilt:4, Sayı:7, Temmuz 2018, s. 163.

¹² Bu değerlendirme için bkz. Yakup Kaya, "Birinci Dünya Savaşı'nda Galiçya Cephesi'nin Açılması ve 15. Osmanlı Kolordusunun Cepheye Gönderilmesi Meselesi", **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, cilt: 7, Sayı: 4, s. 10.

¹³ Alman Genelkurmay Başkanının bu düşünceleri için bkz. **Alman Genelkurmay Başkanı General Falkenhayn'ın Hatıratı**, Yay. Haz. Faruk Yılmaz, Berikan Yay. Ankara 2002, s. 140.

¹⁴ Pomiankowski, **a.g.e.**, s. 166.

takdirde, İtilaf Devletleri Osmanlı ordularının Rusya karşısında büyük bir başarı elde etmediğini düşüneceklerdi. Böyle bir düşünce İtilaf Devletleri nezdinde olumlu bir hava yaratacaktı. Oysa Enver Paşa bunu kesinlikle istemiyordu. Aksine Türk birliklerinin Avrupa Cephelerine gönderilmesi İtilaf Devletleri üzerinde büyük bir olumsuz etki yaratacaktı. İtilaf Devletleri Osmanlı ordularının savaştığı cephelerdeki durumlarının çok iyi olduğundan dolayı, boşta kalan birliklerinin Avrupa cephelerine gönderildiğini düşünecekler ve bundan tedirgin olacaklardı¹⁵.

Türk birliklerinin Avrupa'ya gönderilmesi konusunun tekrar ele alınması Alman Genelkurmay Başkanı Paul von Hindenburg tarafından hazırlanıp, Enver Paşa'ya iletilen bir teklif çerçevesinde gündeme gelmiştir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Galiçya Cephesi'nde 1916 yılı Haziran başında Brusilov kumandasındaki Rus orduları Avusturya-Macaristan ordularının konuşlandığı cepheye yaptığı taarruz neticesinde hem cepheyi yarmış ve hem de 100 binden fazla esir almıştı¹⁶. Rus orduları Ağustos 1916'ya kadar süren çarpışmalarda başarılı olmuş ve Karpatlar'a kadar ilerlemişlerdi¹⁷. Bu cephedeki Rus ilerlemesi Alman kumandan Felix Graf von Bothmer'in kumandasındaki Alman ve Avusturya karma kuvvetlerinden oluşan kuvvetlerce zar zor durdurulabilmişti. İşte cephenin yeni takviye kuvvetlerce güçlendirilmesi söz konusu olduğunda Osmanlı kuvvetlerinin bölgeye gönderilmesi tekrar ele alınan bir konu olmuştur¹⁸.

Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa, Galiçya cephesine yardım amaçlı kuvvet gönderilmesine ilişkin teklifi tereddütsüz kabul etti. Çünkü Enver Paşa'ya göre devam eden savaşın kesin sonucunun

¹⁵ Bu minvaldeki bir değerlendirme için bkz. Karbi, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan Askeri Yardımlarına Bir Örnek", s. 198.

¹⁶ Martin, **Galiçya Cephesi'nde 15.Türk Kolordusunun Etkinliği Üzerine**, s. 632.

¹⁷ Brusilov harekâtı, Luck felaketine neden olmuş ve bunun sonucunda da Galiçya Cephesi'ndeki Avusturya Macaristan kuvvetlerinin savunduğu cephe geriye çekilmişti. Ciddi kayıpların yaşandığı bu cepheye takviye amaçlı yeni kuvvetlerinin sağlanması konusunda Almanlar ve Avusturya-Macaristan ordusu yetersiz kalmıştı. Bu nedenle Osmanlı yardımını kabul etmek zorunda kalmışlardı. Bu değerlendirme için bkz. Pomiankowski, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü**, s. 205.

¹⁸ Rusların başlattığı Brusilov saldırısıyla, Romenler Rusya saflarına katılmış ve Türkler Avrupa savaşına katılmaya karar vermişti. Romenlere karşı Türklerin 6. Kolordusu Bulgaristan'a yardıma giderken, 20.Kolordu Makedonya'ya kaydırılmış, Alman Genelkurmay Başkanı General Eric von Falkenhein'in ricası üzerine 15.Kolordu (19. ve 20. tümen) Galiçya cephesine gönderilmişti. İlk Türk askerleri trenlerle Macaristan üzerinden 1916 Temmuz ayında Galiçya'ya ulaştılar. Bu bilgi için bkz. Danuta Chmielowska, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Galiçya'da Mücadele Eden Osmanlı Askerleri (1916-1917)", **100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı**, 3-5 Kasım 2014, Budapeşte-Macaristan, Ankara, 2014, s. 165-166.

Avrupa cephelerinde alınacak başarıya bağlı olduğunu düşünmekteydi. İsrarla Almanlara Avrupa cephelerine kuvvet sevk etme talebini dile getirmesi de bundan dolayıldı¹⁹. Enver Paşa'nın bu kararında Çanakkale Savaşlarını kaybeden İtilaf Devletleri'nin bu cepheden kuvvetlerini tamamen çekerek, cephenin kapanmış olması ve bunun sonucunda da yaklaşık 100 bin civarında Türk kuvvetlerinin boşa çıkması da etkili olmuştur. Enver Paşa toplam mevcudu 100 bin kişiyi aşan seçkin ve eğitilmiş subay ve erlerden oluşan bu üç kolorduyu müttefik cephelerde kullanmaya karar verdi²⁰.

Alman Başkomutanlığı ile varılan anlaşmaya göre 15'nci Kolordu'nun Galiçya²¹, 6'ncı Kolordunun Romanya²² ve 20'nci Kolorduyla 177'nci

¹⁹ Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi, VII. Cilt, Avrupa Cepheleri**, s. 14. Konuyla ilgili bir diğer anlatımda da şöyle denilmektedir: “Başkomutan Vekili Enver Paşa, Çanakkale Muharebeleri'nden sonra İstanbul'da yaptığı bir açıklamada Avrupa cephelerine asker göndermekle Almanya ve Avusturya'ya tüm kuvvetiyle yardımcı olmak istediklerini ifade etmiştir. Diğer taraftan Enver Paşa, Birinci Dünya Harbinde kesin sonucun merkezî Avrupa'da alınacağına inandığı için Türk birliklerinin Avrupa cephelerinde görev almasında pek sakınca görmemiştir.” Bkz. Zekeriya Türkmen, “Zekeriya Türkmen, Büyük Harpte Makedonya Cephesinde Osmanlı Ordusu: 20. Kolordu ve Bağlı Birliklerin (Takviyeli 177. Piyade Alayı) Makedonya Cephesindeki Mücadelesi”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, İstanbul 2015/1-2, cilt: 14, Sy: 27-28, s. 214.

²⁰ İsmet Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu, 1919-1922**, Türk Tarih Kurumu Yayını Ankara 1993; Hasan Keskin, **1914-1918 Osmanlı-Avusturya Macaristan İlişkileri**, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay, 2006. Orduların tahliyesi bir sonraki yılın Ocak ayında bitirildi. Böylece Türk komutası, o güne değin Çanakkale Boğazı'nı koruyan ordularını başka cephelere aktarma olanağı bulmuş oldu. Zira o tarihlerde Osmanlı Ordusu, birkaç cephede birden çarpışıyordu. İşgale karşı verilen uzun süreli mücadelenin zor şartlarında pişmiş, hiç tartışmasız çok yüksek savaş kabiliyetine sahip birlikler, şimdi Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emrindeydiler. Beata Nykiel, Piotr Nykiel “Polksiezyc w Galiçji”, Çev. Osman Fırat Baş, **Komandos**, cz.1, nr 11(75), s.43-46; cz. 2 nr 12(76) s.40-41.

²¹ Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, hemen tüm sınırlarını savunmak zorunda kaldığı gibi müttefiklerine yardım etmek amacıyla yabancı cephelere de asker göndermiştir. Romanya Cephesi'nde 6. Kolordu, Makedonya Cephesi'nde 20. Kolordu ve Galiçya Cephesi'nde 15. Kolordu savaşmıştı. Bkz. Emin Alp Malkoç, “Vecihi Bey'in Gölgede Kalmış Birinci Dünya Savaşı Anıları: 651 “15. Kolordumuz Galiçya'da-Zlota Lipa Kenarında Bir Sene ” **100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı**, 3-5 Kasım 2014, Budapeşte-Macaristan, Ankara 2014, s. 651. Ayrıca Galiçya Cephesi'ndeki Türk askerlerinin durumu ve bilhassa cephe gerisindeki yaşantıları için bkz. Eminalp Malkoç, **Galiçya Cephesi'ndeki Türk Askerinin Müttefik Algısı**, Doğu Kitabevi, Nisan 2017.

²² Osmanlı Devleti 31 Ağustos 1916'da Romanya'ya savaş açtı ve Romanya Cephesi'ne 6. Kolordu sevk edildi. Bkz. Nurten Çetin, “Romanya'nın Birinci Dünya Savaşı'na Girişi ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri ”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 9 Sayı: 42, Şubat 2016, s.542.

takviyeli Piyade Alayı Muharebe Grubu'nun Makedonya'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştı²³.

Alman Komutanların Yaklaşımları

1916 yılının ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin savaştığı cephelerde durumu hiç te iç açıcı değildi. Bu sırada Osmanlı Devleti doğuda Kafkas cephesinde Ruslarla karşı, güneyde Irak, Suriye ve Hicazda İngiliz ve Fransız birliklerine karşı şiddetli muharebelerle boğuşuyordu²⁴ Pek çok cepheden ağır yenilgi haberleri gelmekteydi. Nitekim Ruslar 1916'nın ilk aylarından itibaren doğu illerinin birçoğunu ele geçirmiş, İngilizler de yılanlarına doğru Irak Cephesi'nde Kut'ül Amare-Bağdat, Sina Cephesinde Filistin doğrultusunda ileri harekâta başlamışlardı. Batıda İtilaf Devletlerine karşı açılan Çanakkale cephesi yeni kapanmıştı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin kendi toprakları dışında bir cepheye asker göndermesi bazı Türk ve Alman askeri yetkilileri tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu tepkilerin bazıları Enver Paşa'nın kararına karşı ortaya konmuş görüşleri ifade ederken bazıları da Türk birliklerinin gönderilmesi kararına destek vermişlerdir. Bazı Alman komutanlar da alınan kararı cephelere göre değerlendirmişlerdir. Nitekim Galiçya ve Makedonya cephelerine asker gönderilmesi kararına karşı olumsuz görüş beyan ederken, Romanya cephesine Türk birliklerinin gönderilmesini yerinde bulmuşlardır. Alman komutanların bu görüşlerini kısa kısa belirtmeye çalışacağız.

A) Alman Doğu Orduları Başkumandanı Mareşal Paul von Hindenburg

Pleß'te Alman İmparatorluğu'nun Yukarı Silezya'daki Pleß Şatosunda Doğu Genel Karargâhı bulunmaktaydı. Alman Doğu Orduları Başkumandanı Mareşal Paul von Hindenburg ve Enver Paşa 11 Eylül 1916'da bir görüşme yapmıştır. Bu görüşme Enver Paşa'nın 6-12 Eylül 1916 tarihleri arasında Galiçya Cephesi'ndeki Türk Birliklerini Teftişi Kapsamında Avusturya-Macaristan ve Alman Genel Karargâhlarını ziyareti esnasında yapılmıştır.

Bu görüşmelerde ele alınan temel konulardan birisi Almanya'nın Türk ordusuna yapacağı askeri yardımın boyutuydu. Görüşmelerde Enver Paşa

²³ Görgülü, **On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922**, s.175.; Osmanlı Devleti 29 Ağustos 1916 tarihinde Meclis-i Vükela'nın almış olduğu kararın Padişah tarafından da onaylanması üzerine Romanya'ya harp ilan etmişti. Konuyla ilgili İrade-i Seniyye şöyledir:

“İrade-i Seniyye Şehr-i hâl-i Rûmi'nin on yedinci Çarşamba gününden itibaren Hükûmet-i Seniyyemiz ile Romanya Hükûmeti arasında hâl-i harb ilânı tensib olunmuştur. Bu irâde-i seniyyenin icrâsına Hey'et-i Vükelâ memurdur.” Bkz. **Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi II**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yay., İstanbul 2013, s.42, Belge No; 13

²⁴ Mahmut Boğuşlu, **Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları**, İstanbul 1990, s.132.

askeri yardım konusuna büyük önem vermişti. Mareşal Hindenburg'un karargâhında yapılan toplantıda ele alınan diğer konu ise Romanya ve Makedonya cephelerine gönderilecek Türk birliklerinin durumuydu.

Bu ziyaret ile ilgili olarak Alman Doğu Orduları Başkomutanı Mareşal Paul von Hindenburg'da hatıralarında bilgiler vermektedir. Mareşal Hindenburg Pleß'te sonbahar ve kış aylarında Türkler ve Bulgarların askeri liderleriyle bizzat tanıştığını belirtmektedir. Mareşal Hindenburg Enver Paşa'dan etkilendiğini “ *Türk Başkomutan Vekili'nin 1916 yılı Eylül Ayı başlarında gerçekleştirdiğimiz ilk görüşme sırasında bende yarattığı izlenimi asla unutmuyacağım. Enver Paşa ricam üzerine bana Türkiye'nin içinde bulunduğu askeri durumu izah etti. Dikkate şayan bir açıklık, kararlılık ve samimiyetle konu hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmamızı sağladı*” sözleriyle ifade etmektedir.

Mareşal Hindenburg bu görüşmede Enver Paşa'nın Türkiye'nin kendi topraklarında savaştığı cephelerde durumunun hiç te iyi olmadığını belirterek, Asya cephelerinde durum ne olursa olsun savaşın sonucunun Avrupa cephelerinde belirleneceğini ve bu nedenle de boşta bulunan birlikleri Avrupa'ya gönderdiğini söylediğini yazmaktadır. Hiçbir müttefiklerinin Enver Paşa gibi büyük bir fedakârlıkta bulunmadığını belirten Mareşal Hindenburg'a göre Enver Paşa'nın vaatleri lafta kalmamış, Paşa sözünde durmuştur²⁵.

Alman Doğu Orduları Başkumandanı Mareşal Paul von Hindenburg hatıralarında bu konuya ilişkin şunları yazmıştır:

“Pleß'de sonbahar ve kış aylarında Türkler ve Bulgarların askeri liderleriyle de şahsen tanışma imkânım oldu.

(...) Türk Başkomutan Vekili'nin 1916 yılı Eylül ayı başlarında gerçekleştirdiğimiz ilk görüşme sırasında bende yarattığı izlenimi asla unutmuyacağım. Enver Paşa ricam üzerine bana Türkiye'nin içinde bulunduğu askeri durumu izah etti. Dikkate şayan bir açıklık, kararlılık ve samimiyetle konu hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olmamızı sağladı ve bana dönerek şunları söyledi. “Türkiye'nin Asya'daki durumu kısmen çok zor. Ermenistan'da daha gerilere çekilmek zorunda kalmaktan endişe etmeliyiz. Irak'taki muharebelerin yakın bir zaman içinde yeniden başlaması ihtimal dışı değildir. İngilizlerin kısa zaman sonra, büyük bir güçle Suriye'ye saldırabilecek duruma geleceklerine de inanıyorum. Asya'da ne olursa olsun, savaşın sonucu Avrupa topraklarında

²⁵ Kemal Özden, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu İle Alman İmparatorluğu Arasındaki Ziyaret Diplomasisi” **Uluslararası I. Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu**, (Yayınlanmamış Tebliğ Metni) 13-15 Ekim 2014, Bitlis 2014, s. 12.

belirlenecektir. Bu nedenle boşta bulunan askeri birlikleri Avrupa'da görevlendiriyorum.” Başka hiçbir müttefikimiz bundan daha nesnel ve daha fedakâr bir şekilde konuşmamıştır. Söyledikleri yalnızca lafta kalmamıştır.”²⁶

Alman Doğu Orduları Başkumandanı Mareşal Paul von Hindenburg'un Türk birliklerinin Avrupa cephelerine yardım amaçlı olarak gönderilmesi konusuna çok da karşı çıkmadığı söylenebilir. Bilhassa Galiçya cephesinde çok başarılı muharebeler yapan²⁷ ve Rusların ardı arkası kesilmeyen saldırılarını durduran Türk birliklerinin bu başarısı birçok Alman komutanda olduğu gibi Mareşal Hindenburg'un da Enver Paşa'nın planını desteklemesine neden olmuştur. Nitekim bilahare Romanya ve Makedonya cephelerine de Türk birliklerinin gönderilmesi konusu gündeme geldiğinde Mareşal Hindenburg'da konuya olumlu bakmıştır.

B) Alman Doğu Orduları Başkumandan Vekili Erich Ludendorf

Enver Paşa'nın Galiçya cephesinde savaşan Türk birliklerini teftiş amacıyla çıktığı ve 6-12 Eylül 1916 tarihleri arasında cereyan eden gezisi esnasında Pleß şehrinde bulunan Alman Doğu Orduları Genel Karargâhı'nı ziyaretinde görüştüğü bir diğer Alman komutanda Mareşal Hindenburg'un yardımcısı olan General Erich Ludendorf'tur.

General Ludendorf Pleß'te Mareşal Hindenburg'un karargâhında yapılan toplantıda hazır bulunmuştur. Enver Paşa'nın bu seyahatine katılmış olan Avusturya-Macaristan'ın İstanbul'daki Askeri Ataşesi Pomiankowski bu toplantıyla ilgili olarak;

“İstasyonda Generalfeldmarşal von Hindenburg maiyetiyle bizi karşıladı ve daha sonra karargâhına davet etti. Hindenburg, Ludendorf, karargâhın subayları ve maiyetiyle Enver Paşa, büyük ve yuvarlak bir masaya oturarak savaşın genel durumu hakkında

²⁶ Özden, a.g.m, s. 12.

²⁷ Brusilov'un saldırılarının başladığı günlerde Türk birliklerinin Galiçya'ya sevkıyatı planlanmış; öncü birliklerin sevkine girişilmiştir. Üç ay boyunca süren Rus saldırılarını, peyderpey cepheye intikal eden Türk birlikleri göğüslemiş, yarılan müttefik hatlarının savunulmasında büyük fedakârlık ve kahramanlık örnekleri göstererek savaşmışlardır. Rus ihtiyat birliklerinin bulunmaması nedeniyle gerçekleştirilen genel taarruz, adeta denizin dalgaları gibi İttifak kuvvetlerinin savunma hatlarına çarpmış; sonra dalgalar zayıflamıştır.²⁹ Rus saldırılarının en şiddetli zamanlarında Çanakkale'de tecrübe kazanmış Türk birlikleri vazifelerinin başında bulunmuşlardır. Türk birlikleri edindikleri savaş tecrübelerini savaş alanında göstermişlerdir. Bkz. Volkan Martin, “Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'daki Türk Cephelelerinden Galiçya-Romanya Örneğinde Savaş Tarihi Üzerine Düşünceler”, **IBAD(Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi)**, Cilt, 2, Sayı:1, Güz- 2017, s. 64.

müzakereye başladılar. Hindenburg ve Ludendorf Türk Harbiye Nazırının savaş levazımatı hususundaki isteklerini not ettilerse de esas karar ertesi gün daire şubesi müdürler toplantısında etraflı olarak görüşülmeye bırakıldı.”²⁸

Mareşal Hindenburg’un yardımcısı olan General Erich Ludendorf’ta Enver Paşa’nın Türk Birliklerini Avrupa cephelerine gönderilmesi planına karşı çıkmamıştır. Nitekim Enver Paşa’nın da bulunduğu Pleß’teki Alman Doğu Orduları Genel Karargâhı’nda yapılan toplantıda Galiçya cephesinden sonra Romanya ve Makedonya cephelerine de Türk Birliklerinin gönderilmesi konusuna destek vermiştir.

Pleß’te yapılan bu görüşmeler sonrasında Eylül sonu ve Ekim ayı içinde 15, 25 ve 26’ncı tümenlerden oluşan VI. Kolordu Mackensen ordusunda savaşmak için önce Dobruca’ya sonra da Eflak’a gönderilecektir. 1916 Aralık ayında da 46’ncı ve 50’nci Tümenlerden oluşan XX. Kolordu Makedonya cephesine gönderilecektir²⁹. Bu gelişmelerden de anlaşılacağı üzere Alman Genel Karargâhı ve bu karargâhın karar mercilerinden olan Mareşal Hindenburg ve onun yardımcısı olan General Erich Ludendorf Enver Paşa’nın Avrupa Cephelerine Türk birliklerinin gönderilmesi planına destek vermiştir.

C) Alman Askeri Heyet Başkanı Mareşal Otto Liman von Sanders Paşa

Otto Liman von Sanders Aralık 1913’te Osmanlı Devleti ile Almanya arasında imzalanan askeri antlaşma vesilesi ile Osmanlı ordusunda ıslahat ve düzenleme yapmak üzere gönderilen Askeri Heyet’in başkanı olarak Türkiye’ye gelmişti³⁰. Ancak orduda ıslahat adına henüz bir şey yapamadan I. Dünya Savaşı başladı. Otto Liman von Sanders Paşa, savaşın başında ve sonunda Osmanlı Devleti’nin varlığı açısından çok kritik öneme haiz iki cephe ordu

²⁸ Pomiankowski, a.g.e, s. 207.

²⁹ Pomiankowski, a.g.e, s. 208-209.

³⁰ Osmanlı Devleti’ni çok zayıf ve yalnız bir dönemde yakalayan Almanya, 17 Ekim 1913 tarihinde imzalanan mukavele ile çok geniş yetki ve sorumlulukları elde etmeyi başarmıştı. Nitekim General Liman von Sanders Paşa 5 yıl süreyle Alman Askeri Heyet Başkanı olarak Korgeneral rütbesiyle I. Kolordu Komutanlığı ve Askeri Şura üyeliği görevine atanmış, Osmanlı ordusundaki bütün yabancı askerlerin 5 yıl süreyle amiri olmuştur. Yine Liman von Sanders protokolde Harbiye Nazır’ından sonra gelecek ve yine Harbiye Nazırını haberdar etme şartıyla bütün askeri kıtaları, istihkâmları demiryollarını ve ulaşım araçlarını teftiş edebilecekti. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi** C.II, Ks. 3, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s.286-287; Yavuz Özgüldür, Yüzbaşı Helmut von Moltke’den Müşir Liman von Sanders’e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)**, Sayı: 4, Ankara, 1983, s. 304.

komutanlığına tayin edildi. Çanakkale'de Türk askerinin gösterdiği harikulade direniş ve kahramanlıkla zafer kazanarak büyük bir itibar ve şerefe mazhar oldu. Savaşın son yılında tayin edildiği Suriye ve Filistin bölgesindeki Yıldırım Orduları komutanlığı vazifesi ise tam tersine bozgun ve ricatle son bulmuştu.³¹

Otto Liman von Sanders Paşa, Enver Paşa'nın Avrupa cephelerine Türk birliklerinin gönderilmesi konusunda hatıralarında ayrıntılı bilgi vermiştir³². Aşağıda da açıklanacağı üzere bu konuda Liman Paşa iki farklı düşünce içerisinde. Daha doğrusu konuya cephelerin durumu ve önemi açısından yaklaşmıştır.

Otto Liman von Sanders'e göre Romanya cephesine asker gönderme kararı stratejik açıdan doğru ve yerinde bir karardı. Nitekim bu konuda hatıralarında şunları söylemiştir: "*Romanya'ya karşı savaşmak üzere birlik gönderilmesine gelince; vatanın savunulması itibarıyla Türkiye'nin menfaatleri açısından farklı düşündüğümden bu kararın doğru olduğu kanaatindeyim.*"³³

Otto Liman von Sanders Paşa Türkiye'nin Romanya cephesine üç tümenini göndermemesi halinde, cephede savaşın başlamasıyla birlikte kendi emniyeti açısından Trakya'da bir ordu buldurmaya mecbur olacaktı. Bu nedenle Romanya cephesindeki muharebelere asker göndermek suretiyle iştiraki ve burada kazanılacak bir başarı Türkiye'yi Trakya bölgesinde rahatlatarak ve önemli sayıda bir askeri gücünü burada buldurmaktan kurtulmuş olacaktı.

Alman Askeri Heyetin başkanı sıfatıyla Osmanlı ordusunda önemli bir konuma sahip olan Otto Liman von Sanders Paşa'nın Galiçya ve Makedonya cephesi ile ilgili düşüncesi Romanya cephesine yönelik düşüncesinden tamamen farklıdır. Baştan beri her iki cepheye de Türk birliklerinin gönderilmesine karşı olmuştur ve bunu doğru bulmamıştır. Bu konudaki düşüncelerini de yani olumsuz görüşünü Alman İmparatoruna ve Askeri Kabine başkanlığına iletmiştir. Liman Paşa hatıralarında bu düşüncesini şöyle açıklamıştır: "*Başından beri Galiçya'ya bir birlik sevkini hata olarak gördüm. Bugünde aynı fikirdeyim. Bunun için 1916 yazında bu konudaki*

³¹ Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Sene**, Yay. Haz. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yay. İstanbul, 2006, s.11.

³² Türk Alman ittifakı gerçekleşikten sonra Enver Paşa 1913 yılında Liman von Sanders'i büyük askeri misyon için görevlendirir. Gerçi Enver Paşa'yla görevi boyunca hiç anlaşamaz. Hatta anılarında "onunla kötü ilişkilerini" anlatır ve "tecrübesizliğinden askeri hatalara meyilli biri olarak tanımlamıştır. Bkz. Necdet Keleş, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrasında Almanlarda Türk İmgesi", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 24, Yıl:2016, s.123.

³³ Liman von Sanders, **a.g.e.**, s.151.

eksin düşüncelerimi İmparator hazretlerine arz olunmak üzere Askeri kabine başkanlığına göndermiştim”³⁴

Otto Liman von Sanders Paşa Galiçya ve Makedonya cephesine Türk birliklerinin gönderilmesi kararını hem Osmanlı Devleti'nin hem de Almanya'nın çıkarlarına aykırı görmekteydi. Bunun nedeni de 1916 yılında Osmanlı Devleti'nin kendi sınırlarını savunmakta bile zorlanacak kadar zayıf olmasıydı. Liman Paşa'ya göre Türklerin kendileri yardıma muhtaç iken Avrupa cephesine asker sevk ederek yardım etmeye çalışması çok yanlış bir hareketti. Çünkü Osmanlı Devleti bu tarihte Kafkasya, Irak ve Sina yarımadasındaki uzak cephelerde sayıca kendisinden üstün kuvvetler karşısında bulunuyordu. Küçük Asya'nın uzun sahillerinin muhafazası ile İstanbul'un güvenliğinin sağlanması, Osmanlı kuvvetlerine öyle görevler yükliyordu ki, Avrupa ve Makedonya cephesine asker gönderir ve bu askeri devamlı hizmet görecektedir. Üstelik Türk birliklerinin Avrupa cephesine gönderilme sebebi, buradaki müttefik devletlerinin ordularını takviye amaçlıydı. Dolayısıyla Osmanlı ordusunun seçilmiş ve iyi durumda olan birlikleri küçük hizmetlerde görevlendirileceklerdi. Oysa bu birliklerin çoğu Anadolu'daki çeşitli cephelerde çarpışmış, tecrübeli ve iyi yetişmiş asker ve subaylardan oluşmuştu. Bu nedenle bu birliklerin sahip oldukları askeri ve savaş potansiyellerinden Türkiye'deki cephelerde çok daha fazla yararlanmak mümkündür³⁵.

Bunun dışında Otto Liman von Sanders Paşa, Galiçya ve Makedonya cephesinin devam etmekte olan savaşın sonucunu doğrudan etkileyecek asıl harp sahaları olduğu görüşüne de katılmamaktadır. Liman Paşa bu iki cephedeki çarpışmaların savaşın kesin sonucu ile ilgisini oldukça zayıf görmekteydi.

Otto Liman von Sanders Paşa yukarıda belirttiğimiz bu görüşlerini ayrıntılı bir rapor olarak bilahare Alman Orduları Genel Karargâhına göndermiştir. Bu ayrıntılı Alman komuta kademesinde etkili olmuş ve Alman Doğu Orduları Komutan Vekili General Erich Ludendorf artık Türk birliklerinin Avrupa cephesine gönderilmesi uygulamasını durdurmuştur. Alman komuta merkezinin bu konudaki kararı 28 Kasım 1916 tarihinde General Ludendorf'un gönderdiği bir telgrafla Osmanlı Genelkurmayına bildirilmişti. General Ludendorf telgrafında şunları yazmıştır:

³⁴ Liman von Sanders, **a.g.e.**, s. 151.

³⁵ Dağlar, **a.g.m.**, s. 50-51.

“Enver Paşa tarafından Avrupa cephelerine gönderilmesi teklif edilen iki tümenin, Türkiye’deki durum münasebetiyle gönderilmesinden vazgeçilmiştir.

Ludendorf”³⁶

D) Enver Paşa'nın Askeri Müşaviri General Fritz Bronsart von Schellendorf

Enver Paşa'nın en yakın askeri müşavirlerinden birisi olan General Fritz Bronsart von Schellendorf, savaş sonunda yayınladığı gizli raporunda Enver Paşa'nın Avrupa cephelerine takviye amaçlı Türk birliklerinin gönderilmesi kararının yerinde olduğunu belirtmiştir. General Schellendorf'a göre Birinci Dünya Savaşı'nın asıl sahası Batı Cephesi'dir. Oysa Osmanlı coğrafyası askeri ve ekonomik durumu bakımından, bu savaşta ikinci derecedeki bir cephe konumundadır. Osmanlı'nın bu savaşta görevi düşman kuvvetlerini asıl harp sahasından kendi sınırlarına çekerek, müttefiklerin yükünü hafifletmek ve gerektiği takdirde müttefiklerin ordularına takviye kuvvetler sağlamaktır³⁷. Gerçekten de Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle 1,5 milyona yakın düşman kuvveti Osmanlı coğrafyasında açılan cephelerde yıllarca bağlı kalmış ve 100 binden fazla Türk askeri esas muharebe alanı olarak görülen Avrupa cephelerine kaydırılmıştır.

Enver Paşa'nın Askeri Müşaviri olan General Schellendorf, Enver Paşa'nın Avrupa cephelerine asker gönderme kararına bazı itirazların olduğunu kabul etmektedir. Ancak her şeye rağmen bu kararın uygulamaya konmasının doğru olduğunu kabul etmekte ve savunmaktadır. General Fritz Bronsart von Schellendorf'un eleştirisi ve itirazları daha çok Osmanlı coğrafyasında açılan bazı cephelerde Türk birliklerine daha çok ihtiyaç olduğunadır. General Schellendorf'a göre Türklerin bir tercih yapması gerekiyordu. Bu tercih askeri bakımdan fazla öneme haiz olmayan “Mukaddes toprakların” bir anlamda bırakılarak Türk birliklerinin savaşın esas cephesi olarak kabul edilen Avrupa cephelerine gönderilmesi şeklinde tezahür edecek ve uygulanacaktır. Bu kararı veren başta Enver Paşa olmak üzere Türk askeri komutanlarının büyük bir kısmına göre, Avrupa cephelerinde zaferler kazanılıp kesin bir sonuç alındığında, elden çıkan veya kaybedilen ülke topraklarının yeniden geri alınması da mümkün olacaktır³⁸.

³⁶ Liman von Sanders, a.g.e, s. 153.

³⁷ Akdes Nimet Kurat, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Bulunan Alman Generallerinin Raporları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1966, s. 32.

³⁸ Kurat, a.g.e, s. 32-33.

Birinci Dünya Savaşı'nda Türk cephelerinin askeri ve ekonomik durum itibarıyla ikinci derecede bir cephe öneminde olduğunu söyleyen General Schellendorf savaşın sonunda yayınladığı raporunda bu konuda şunları yazmıştır: “(...) aynı zamanda Türkiye esas neticenin alınacağı esas savaş cephesinin (yani Avrupa'daki cephenin) yükünü hafifletmek gibi fedakârlıklarla dolu bir görevi üzerine çekmeli idi ve bu ödevi gücünün yettiği nispette yerine getirmiştir.”³⁹

General Fritz Bronsart von Schellendorf'a göre, Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yaptığı savaşlardan oldukça zayıf düşen bir ülke olarak, içinde bulunduğu olumsuzluklara rağmen kendisinden beklenilmeyen bir şekilde büyük bir ordu çıkarmış ve Türk halkı olarak da bu orduyu ayakta tutabilmek için gücünün üzerinde fedakârlıklar yapmıştır. Ayrıca savaşın başından itibaren Osmanlı coğrafyasında açılan cephelerde İtilaf Devletleri 1,5 milyondan fazla bir kuvveti yıllarca tutmak zorunda kalmışlardı. Şayet Osmanlı Devleti bu savaşa girmemiş olsaydı, bu kuvvetler Avrupa'da doğu ve batı cephesinde savaşacaklardı.

Netice olarak General Fritz Bronsart von Schellendorf, Anadolu'da açılan cepheleri İtilaf Devletleri için sadece bir yem, şaşırtma alanı olarak görmüştür. Savaşın kesin sonucunun hiçbir zaman bu cephelerde alınmayacağını çok iyi bilmektedir. Ancak Osmanlı coğrafyasında açılan cepheler sayesinde çok sayıda düşman askeri gücünün buraya çekilmesini sağlayarak asıl cephe olan Avrupa cephelerinde Alman ordusuna rahatlama sağlayacaktı. General Schellendorf'a göre böyle bir plan için Enver Paşa fazlasıyla müsamahakâr davranmıştı⁴⁰. Hatta bununla da yetinmeyerek Avrupa cephelerine beklenenin üzerinde Türk birliklerini göndermişti.

E) Türk Orduları Kurmay Başkanı General Hans von Seeckt

2 Aralık 1917'den 5 Kasım 1918 tarihine kadar Türk Orduları Kurmay Başkanı makamında bulunan Hans von Seeckt'de Enver Paşa'nın Avrupa cephelerine takviye amaçlı Türk birliklerinin gönderilmesi konusunda bir rapor hazırlamıştır. Bu konuda hazırlanan raporlar arasında en teferruatlısı ve önemlisi General Hans von Seeckt'in hazırladığı rapordur.

General Hans von Seeckt Osmanlı Devleti'nin bir müttefik olarak üzerine aldığı müttefik görevini başarıyla yerine getirdiği kanaatindedir. Alman General 1918'deki askeri mağlubiyete ve çöküntüye bakarak Alman-Türk ittifakının yanlış bir hareket olduğu hükmüne varmak mümkün olsa da,

³⁹ Kurat, a.g.e, s. 32

⁴⁰ Dağlar, a.g.m, s. 49.

bu son derece yanlış bir hüküm ve sonuç olacağını ifade etmektedir. Özellikle Alman menfaatleri açısından durum hiç de böyle değildir.

General Hans von Seeckt'e göre Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye karşı İslâm âlemini seferber kılmak yani "cihat" açmak teşebbüsü tam bir başarısızlığa uğramakla birlikte, Türkiye, askeri açıdan zayıf ve gittikçe azalan kuvvetlerinin müsaade ettiği ölçüde hizmet etmiştir. Özellikle Çanakkale'nin kapatılmasıyla Rusya'nın yenilgiye uğratılmasında önemli rol oynamıştır, Filistin ve Irak cephelerinde çok sayıdaki İngiliz kuvvetlerini burada meşgul ettiği gibi Kafkas cephesinde de yüz binlerce Rus kuvvetini alıkoymuştur⁴¹.

Çanakkale Savaşları'nın Rusya'nın askeri çöküntüsünü hazırladığı gibi Osmanlı Devleti'nin de askeri yıkılışına yol açtığını ve bu savaşların sonunda Türk tümenlerinin bitkin bir halde ve İstanbul yakınlarında hareketsiz kalan bir yığına döndüğünü raporunda dile getiren General Hans von Seeckt, Enver Paşa'nın bu tümenleri bilahare Almanlara takviye amaçlı Avrupa'ya gönderdiğini belirtmektedir. Alman generale göre; Almanlar bu Türk tümenlerinin bir kısmını Doğu cephesine yani Galiçya, Romanya'ya göndermişlerdir.

Pek çok Alman komutanın genel bir kanaati olan "Türkiye'nin Alman ittifakına dâhil olarak harbe iştirak etmesinden sonra İttifak görevlerini kendisini feda edercesine yerine getirmiş olduğu" görüşüne Alman Generali Hans von Seeckt'te katılmaktadır. Ancak Alman general savaşta Alman yenilgisinin bir sebebini de yine Osmanlı Devleti ile yapılan ittifak antlaşmasındaki yanlışlığa bağlamaktadır. General Hans von Seeckt'e göre hata en başta yapılmıştı. Nitekim hazırladığı raporun son cümlesinde "*Bir kadavra ile evlenilmez ve doktor da, ilaç ve tedavisinin tesiri olmadığından ötürü ölüye çıkışmamalıdır*"⁴² diyerek Osmanlı Devleti ile ittifak yapılmasının yanlışlığını dile getirmekle birlikte, savaşın kaybedilmesinden de tamamen Osmanlı Devleti'nin sorumlu tutulamayacağını dile getirmiştir.

F) Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı General Erich von Falkenhayn

Birinci Dünya Savaşı'nın en önemli isimlerinden birisi de hiç şüphesiz ki savaşın ilk iki yılında Alman Genelkurmay Başkanlığı yağmış olan General Eric von Falkenhayn'dir. Sadece Almanya için değil aynı zamanda

⁴¹ Kurat, a.g.e, s. 37-38.

⁴² Kurat, a.g.e, s. 74.

Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na girmiş olan Osmanlı Devleti için de önemli bir isimdir.

General Falkenhayn, savaşın başında Almanya ile oldukça yakın temas içerisinde olan Enver Paşa'yı büyük ölçüde etkilemiş ve yönlendirmiştir. Alman Genelkurmay başkanlığı görevinden ayrıldıktan sonra da savaşın sonlarına doğru Mareşal rütbesi ile Suriye bölgesine gelmiş, Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığını üstlenmiş, Bağdat'ın geri alınması gibi başarısızlıkla sonuçlanan girişimlerde bulunmuştur.

General Erich von Falkenhayn Alman Genelkurmay Başkanlığı yaptığı dönemlerde Enver Paşa'nın Avrupa cephelerine Türk birliklerini gönderme planına karşı çıkmıştı. Hatıralarında bu konuya ayrıntılı bir şekilde değinmiştir.

Kasım 1916 aylarında İtilaf Devletleri'nin Gelibolu'yu tamamıyla tahliye etmişlerdi ve uğradıkları büyük ve ağır mağlubiyet sonrası Çanakkale Boğazı'na ve Gelibolu'ya yönelik yeni bir saldırı başlatılması da mümkün gözüküyordu. Bu büyük başarıyı kazanan Türk ordusu bilindiği gibi altı yıldır savaş alanlarındaydı ve iyice yıpranmıştı. Buna rağmen fedakârca ve kahramanca Boğazları ve Gelibolu Yarımadası'nı savunmuş ve nihayetinde de büyük bir zafer kazanmıştı. Düşman kuvvetlerinin Gelibolu'yu terk etmesi ve bir daha saldırı yapamayacaklarının görülmesi üzerine bölgedeki Türk birlikleri serbest kalmıştı. General Falkenhayn'in ifadeleriyle "*Daima fedakâr olan Türk Başkumandanlığı bu kuvvetleri Avrupa'da istihdama takdim etmişti.*"⁴³

General Falkenhayn, Enver Paşa'nın Türk birliklerinin Avrupa cephelerine takviye amaçlı gönderilmesinin çok da doğru bulunmadığını belirtiyor. Bunun gerekçesi olarak; teçhizat bakımından yetersiz olan, kılık kıyafet anlamında kötü durumda bulunan ve hepsinden önemlisi de talim ve eğitimsiz Türk birliklerinin Avrupa cephelerinde kullanımından fayda beklenmediği şeklinde Alman kamuoyunda var olan yaygın kanaati gösteriyordu. Generale göre bu kadar çok sayıda Türk birliklerinin kısa sürede nakli de pek mümkün değildi. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin nazik iç durumu ve Arapların İngiliz tahrikleriyle isyan çıkarma ihtimali ve özellikle de İtilaf Devletlerinin Türkiye'ye yönelik yapacakları saldırı ve tazyiki de söz konusu olduğundan bu birlikleri Türk topraklarında bırakmak gerekecekti. Bu nedenle Türk birliklerinin Avrupa'ya gönderilmesi düşüncesine başlangıçta karşı çıkan General Falkenhayn, ilerde gerekirse bu

⁴³ **Alman Genelkurmay Başkanı General Falkenhein'in Hatıratı**, s. 140; Gülmez, a.g.m, s. 147-148.

birliklerden faydalanılabileceği ve bu nedenle bu birliklerin hazır tutulması gerektiği kanaatindeydi.

Kasım 1915'de Enver Paşa ile Orşova'da bir araya gelen Alman Genelkurmay Başkanı General Falkenhayn hatıralarında da ayrıntılı olarak belirttiği ve bizim de çalışmamızın giriş kısmında ve yukarıda da belirttiğimiz endişeler nedeniyle, o tarihte Enver Paşa'nın Türk birliklerini Avrupa cephelerine takviye amaçlı gönderme planına sıcak bakmamıştı. Onun konuya olumsuz bakması nedeniyle o tarihte bu gerçekleşmemiştir. Ancak ileride gerekli görüleceği ihtimali karşısında da bu birliklerin hazırda bekletilmeleri Enver Paşa'ya iletilmişti.

Sonuç

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda bir kısmı kendi toprakları üzerinde, bir kısmı da müttefiklerine yardım amaçlı olmak üzere bazı Avrupa cephelerine asker göndererek bu cephelerde savaşmıştır. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda birlikte savaştığı müttefiklerine yardım amaçlı olmak üzere bazı Avrupa cephelerine asker göndermiştir.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa cephelerine asker göndermesi hususu birlikte savaştığı müttefikleri Avusturya-Macaristan ordularının Ruslarla savaştığı cephelerde bilhassa Galiçya cephesinde mağlup olarak durumunun kötüleşmesi üzerine gündeme gelmiştir. Almanya ve müttefikleri olan devletlerce mutabık kalınan bir plan çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin de Avrupa cepheleri için askeri destek yapması istenmiştir. Savaşın kesin sonucunu tayin edecek muharebelerin Avrupa cephelerinde olacağına inanan Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa müttefiklerine yardım amaçlı olmak üzere Osmanlı askerlerinin Avrupa cephelerine gönderilmesi teklifine sıcak bakmış, itiraz etmemiştir. Nitekim en kısa zamanda önce Galiçya ve bilahare de Romanya ve Makedonya cephelerine Osmanlı askerlerinin sevk işlemlerini başlatmıştır.

Enver Paşa'nın bu kararında Çanakkale Savaşlarını kaybeden İtilaf Devletleri'nin bu cepheden kuvvetlerini tamamen çekerek, cephenin kapanmış olması ve bunun sonucunda da yaklaşık 100 bin civarında Türk kuvvetlerinin boşa çıkması da etkili olmuştur. Enver Paşa toplam mevcudu 100'bin kişiyi aşan seçkin ve yetişkin subay ve erlerden oluşan üç kolorduyu müttefik cephelerde kullanmaya karar verdi.

Bu çerçevede üç ayrı kolordunun hazırlanması ve Avrupa cephelerine gönderilmesine karar verilmiştir. Osmanlı Devleti'nce hazırlanacak bu kolordulardan birisi de Galiçya Cephesine gönderilecekti. Ayrıca

Romenlerle savaşmak için Romanya Cephesine ve Sırplarla savaşmak için de Makedonya Cephesine de diğer iki kolordu gönderilecekti

Osmanlı Harbiye Nazırının müttefiklerine yardım amaçlı olarak Avrupa Cephelerine kuvvet gönderilmesi konusu Alman Genelkurmayı ve Osmanlı ordusunda üst düzeyde görev yapan Alman komutanlarca farklı bakış açılarıyla değerlendirilmiştir. Bazı Alman Generaller bu karara olumsuz yaklaşırken bazıları da bu konuda Enver Paşa'yı haklı bularak destek vermişlerdir.

Çalışmamızda da ayrıntılı olarak belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda bir müttefik olarak kendisinden beklenen görevi ve yine kendisine verilen ödevi layıkıyla yapmıştır. Nitekim Alman Generali Hans von Seeckt'in belirttiği gibi "taraf tutmayan her müşahidin vereceği hüküm, Türkiye'nin harbe iştiraki hususunda ittifak görevlerini kendisini feda edercesine yerine getirmiş olduğu merkezindedir.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde görev yapan tüm Alman generallerin aynı düşüncede olduğunu kabul etmek yanlış bir kanaat olacaktır. Nitekim Otto Liman von Sanders Paşa ve Erich von Falkenhayn'in de aralarında bulunduğu bazı Alman komutanlar Avrupa cephelerine asker gönderme kararına farklı yaklaşmışlardı. Liman von Sanders Paşa, Romanya cephesine asker gönderilmesi kararını doğru bulurken Galiçya ve Makedonya cephelerine Türk birliklerinin gönderilmesine karşı çıkmış ve kararı yanlış bulmuştur. Keza General Falkenhayn'de başlangıçta bu karara tamamen olumsuz bakmıştır.

Ancak aralarında Alman Doğu Orduları Başkumandanı Mareşal Paul von Hindenburg, Alman Doğu Orduları Başkumandan Vekili Erich Ludendorf, Enver Paşa'nın Askeri Müşaviri General Bronsart von Schellendorf, Türk Orduları Kurmay Başkanı General Hans von Seeckt gibi Alman komutanları ise Enver Paşa'nın kararına destek vermişler ve kararını doğru bulmuşlardır. Bu komutanlar başta Galiçya cephesi olmak üzere, Romanya ve Makedonya cephelerinde savaşan Türk birliklerinin fedakârca ve kahramanca çarpıştıklarını ve düşman ilerlemesini durdurdukları gibi başarılar kazanılmasında da çok önemli rol oynadıklarını kabul etmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Harbiye Nazırı ve Türk Orduları Başkomutanı olarak Osmanlı Ordularının sevk ve idare edilmesinde rol oynamış olan Enver Paşa'nın Avrupa cephelerine Türk birliklerinin gönderilmesi kararı, iç bünyede de yani Türk komutanları nezdinde de farklı bakış açılarıyla karşılanmıştır. Başka bir çalışmanın konusu olması bakımından iç bünyede oluşan destek ya da tepkilere yer vermeyeceğiz.

KAYNAKÇA**Yayınlanmış Belgeler**

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 2013, s.42, Belge No; 13.

Kitaplar

Alman Genelkurmay Başkanı General Falkenhein'in Hatıratı, Yay. Haz. Faruk Yılmaz, Berikan yay. Ankara, 2002.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi** C.II, Ks. 3, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983,

Birinci Dünya Harbi, VII. Cilt, Avrupa Cepheleri, I. Kısım Galiçya Cephesi, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1967.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Avrupa Cepheleri(Özet), Genelkurmay Basımevi.

Boğuşlu, Mahmut, **Birinci Dünya Harbinde Türk Savaşları**, İstanbul 1990. , Ankara, 1996.

Görgülü, İsmet, **On Yıllık Harbin Kadrosu**, 1919-1922, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1993.

Malkoç, Emin Alp, **Galiçya Cephesi'nde Türk Askerinin Müttefik Algısı**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2017.

Pomiankowski, Joseph **Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü(1914-1918 I. Dünya Savaşı)** Kayıhan Yay., İstanbul, 2003.

Sanders, Liman von **Türkiye'de Beş Sene**, Yay. Haz. Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yay. İstanbul, 2006.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Birinci Dünya Harbi, İdari Faaliyetler ve Lojistik, Yay. Haz. Necmi Koral, Remzi Önal, Nusret Baycan, Selahattin Kızılırmak ve Rauf Atakan Genelkurmay Harp Tarihi Yay., Ankara, 1985.

Yazman, M. Şevki, **Kumandanım Galiçya Ne Zamana Düşer**, Mehmetçik Avrupa'da, 3. Bs., Hz. Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011,

Yel, Selma, **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2002.

Makaleler ve Bildiriler

- Aslanyürek, Yaşar, “Bulgaristan Cephesi’ndeki Gelişmelerin Mondros’a Etkisi”, **Kahramanmaraş Sürçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:16, Sayı: 1, Nisan 2019.
- Çevik, Zeki-YILMAZPEHLİVAN, Emirhan, “Birinci Dünya Savaşı’nda Romanya Osmanlı Askeri Valiliği”, **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (OSMED)**, Cilt:4, Sayı:7, Temmuz 2018.
- Chmielowska, Danuta, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Galiçya’da Mücadele Eden Osmanlı Askerleri (1916-1917)”, **100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 3-5 Kasım 2014, Budapeşte-Macaristan, Bildiri Kitabı**, Ankara, 2014.
- Çetin, Nurten, “Romanya'nın Birinci Dünya Savaşı'na Girişi ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 9 Sayı: 42, Şubat 2016.
- Dağlar, Oya, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordularının Galiçya Cephesine Gönderilmesi ve Cephe Gerisinde Yaşananlar”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 10, İstanbul, 2006.
- Gülmez, Nurettin, “Falkenhayn’ın Anılarında Türkiye Notları”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi(ÇTTAD)**, V/13, 2006 Güz, İzmir, 2006.
- Karbi, Bilge, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti ve Avusturya-Macaristan Askeri Yardımlarına Bir Örnek: Osmanlı Birliklerinin Galiçya Cephesine Gönderilmesi Kararı Etrafındaki Tartışmalar”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı**, Yıl: 14, Sayı: 20, Bahar 2016, Çanakkale, 2016.
- Kaya, Yakup, “Birinci Dünya Savaşı’nda Galiçya Cephesi’nin Açılması ve 15. Osmanlı Kolordusunun Cepheye Gönderilmesi Meselesi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, cilt: 7, Sayı: 4.
- Keleş, Necdet, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrasında Almanlarda Türk İmgesi”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 24, Yıl:2016.
- Malkoç, Emin Alp, “Vecihi Bey’in Gölgede Kalmış Birinci Dünya Savaşı Anıları: 651 “15. Kolordumuz Galiçya’da-Zlota Lipa Kenarında Bir Sene ” **100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı**, 3-5 Kasım 2014, Budapeşte-Macaristan, Ankara, 2014.
- Martin, Volkan, “Birinci Dünya Savaşı'nda Avrupa'daki Türk Cephelerinden Galiçya-Romanya Örneğinde Savaş Tarihi Üzerine Düşünceler”, **IBAD (Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi)**, Cilt, 2, Sayı:1, Güz- 2017.

- _____, “Galiçya Cephesi’nde 15.Türk Kolordusunun Etkinliği Üzerine”, **100. Yılında Birinci Dünya Savaşı, 2.Uluslararası Tarih Sempozyumu (16-18 Ekim 2014)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2015.
- Nykiel, Beata, Piotr Nykiel “ Polksiezyc w Galiçji”, Çev. Osman Fırat Baş, **Komandos**, cz.1, nr 11(75), s.43-46; cz. 2 nr 12(76).
- Özden, Kemal, “ Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı İmparatorluğu İle Alman İmparatorluğu Arasındaki Ziyaret Diplomasisi” **Uluslararası I. Dünya Savaşı’nın 100. Yılı Sempozyumu**,(Yayınlanmamış Tebliğ Metni) 13-15 Ekim 2014, Bitlis, 2014.
- Özgüldür, Yavuz, “Yüzbaşı Helmut von Moltke’den Müşir Liman von Sanders’e Osmanlı Ordusunda Alman Askeri Heyetleri”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)**, Sayı: 4, Ankara, 1983.
- Türkmen, Zekeriya, Büyük Harpte Makedonya Cephesinde Osmanlı Ordusu: 20. Kolordu ve Bağlı Birliklerin (Takviyeli 177. Piyade Alayı) Makedonya Cephesindeki Mücadelesi”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, İstanbul 2015/1-2, cilt: 14, Sy: 27-28

Tezler

- Keskin, Hasan, 1914-1918 Osmanlı-Avusturya Macaristan İlişkileri, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hatay, 2006.

ENVER PAŞA’NIN LONDRA ZİYARETİ (1910)

Erol AKCAN*

ÖZ

Bu çalışma, yakın tarihimizin önemli şahsiyetlerinden Enver Paşa’nın hayatının bilinmeyen bir sayfasına ışık tutmaktadır. Enver Paşa, 1910 yılı Mart ayı içerisinde Londra’ya askeri amaçlı bir ziyaret yapmıştır. O tarihte “Hürriyet Kahramanı” olarak tanınan ve Berlin’de askeri ataşe olarak görev yapan Enver Paşa’ya, İngiliz siyasi ve askeri çevrelerinde, İngiliz basınında büyük bir ilgi gösterilmiştir. Osmanlı Devleti’ndeki gelişmeleri yakından takip eden ve Jön Türkler ile iyi münasebetler içerisinde olan Balkan Komitesi, bu ziyarete hayli önem vermiş ve Enver Paşa’nın onuruna bir ziyafet tertip etmiştir. Balkan Komitesi’nin üyeleri, bu ziyafette yaptıkları konuşmalarda, Jön Türkler ve Enver Paşa hakkında övgü dolu sözler sarf etmiştir. Enver Paşa, bu ziyareti sırasında İngiltere’nin üst düzey siyasi ve askeri şahsiyetleri ile tanışmıştır. İngiliz basını, Enver Paşa’yı farklı açılardan ele alarak onu kamuoyuna tanıtmaya çalışmıştır. Basında çıkan haber ve yorumlara bakıldığında Enver Paşa’nın fiziksel özelliklerinden, hayat hikayesine kadar farklı açılardan kamuoyuna tanıtılmaya çalışıldığı gözlemlenmektedir. Enver Paşa’nın İngiltere’de geçirdiği günler, dönemin Türk basınına da yansımıştır. Bu ziyaret, Enver Paşa’nın hayatında Londra’ya yaptığı ilk ve son ziyaret olması vesilesiyle önemlidir. Bu çalışmada, Enver Paşa’nın Londra ziyareti, arşiv belgelerine, dönemin basınına ve inceleme eserlerine dayalı olarak incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Balkan Komitesi, Enver Paşa, İttihat ve Terakki Partisi, Jön Türkler, Londra Ziyareti.

* Doç. Dr. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, eerolakcan@gmail.com, (ORCID: 0000-0003-3580-4466).

ENVER PASHA'S VISIT TO LONDON (1910)

ABSTRACT

This study sheds light on an unknown page of the life of Enver Pasha, one of the important figures of our recent history. Enver Pasha made a military visit to London in March 1910. Enver Pasha, who was known as the "Hero of Liberty" and served as a military attaché in Berlin, showed great interest in British political and military circles and in the British press. Closely following the developments in the Ottoman Empire and having good relations with the Young Turks, the Balkan Committee attached great importance to this visit and organized a feast in honor of Enver Pasha. In their speeches at this feast, the members of the Balkan Committee spoke laudatory words about the Young Turks and Enver Pasha. During this visit, Enver Pasha met Britain's top political and military figures. The British press took Enver Pasha from different angles and tried to introduce him to the public. When we look at the news and comments in the press, it is observed that Enver Pasha's efforts are made to be introduced to the public from different angles, from his physical characteristics to his life story. The days Enver Pasha spent in England were also reflected in the Turkish press of the period. This visit is important because it is the first and the last visit of Enver Pasha to London in his lifetime. In this study, Enver Pasha's visit to London has been tried to be analyzed based on archive documents, the press of the period and research works.

Keywords: *Balkan Committee, Enver Pasha, London Visit, Union and Progress Party, Young Turks.*

Giriş

Yakın tarihimizin en önemli tarihi şahsiyetlerinden biri olan Enver Paşa hakkında, bugüne kadar çok sayıda çalışma yapılmıştır¹. Bu çalışmalar ve Enver Paşa'nın bizzat kendisinden kalan bilgi ve belgeler sayesinde, onun hayatının neredeyse her evresi önemli ölçüde aydınlatılmış durumdadır. Tabii ki Enver Paşa'nın hayatında halen karanlıkta kalan ve bilinmeyen daha pek çok nokta vardır. Özellikle Berlin'de askeri ataşe olarak görev yaptığı günlerde, ne tür faaliyetlerde bulunduğu ve kimlerle temas kurduğu gibi konularla ilgili daha fazla bilgiye ihtiyaç vardır. Dipnotta verilen Enver Paşa

¹ Enver Paşa hakkında ortaya konan bu eserlerden bazıları şunlardır: Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, C. I-III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972; Murat Bardakçı, **Enver**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2015; Nevzat Kösoğlu, **Şehit Enver Paşa**, Ötüken Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2008; Masayuki Yamauchi, **Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa. Türkiye'den Türkistan'a**, Bağlam Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 1995; Mustafa Çolak, **Komitenin Kahramanı Enver Paşa**, Yeditepe Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2019; Kenan Aksu, **İngiliz Gizli Belgelerinde Enver Paşa**, İyidüşün Yayınları, İstanbul, 2017; M. Şükrü Hanioglu, "Enver Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, C. XI, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1995.

üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında 1910 yılı Mart ayı içerisinde Londra'ya yaptığı ziyaret ile ilgili hiçbir bilgi yer almamaktadır. Enver Paşa'nın hayatı boyunca her ne amaçla olursa olsun gittiği, gördüğü ülkeler arasında İngiltere'nin adı geçmemektedir. Ayrıca, onun farklı zamanlarda eşine ve dostlarına yazdığı mektuplar incelendiğinde bu seyahati hatırlatan bir işarete rastlanmamaktadır². Dolayısıyla Enver Paşa'nın hayatının çok önemli bir sayfası bugüne kadar karanlıkta kalmıştır. Aşağıda, Enver Paşa'nın ilk ve bilindiği kadarıyla son kez yaptığı Londra ziyareti ve bu ziyaret sırasındaki faaliyetleri, ziyaretin İngiliz ve Türk basınındaki yansımaları ele alınacaktır. Hatırlatmakta fayda vardır ki Enver Paşa, bu tarihte Berlin'de askeri ataşe olmanın ötesinde II. Meşrutiyet'in ilanındaki rolünden dolayı kamuoyunun "Hürriyet Kahramanı" olarak tanıdığı ve bildiği önemli bir şahsiyettir.

1- Enver Paşa'nın Londra Ziyareti ve Bu Ziyaretin İngiliz Basınındaki Yankısı

Berlin Askeri Ataşesi Enver Bey'in, Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'a savaş ilan etmeyeceğine dair güvence verdiği haberi, ziyaret öncesinde İngiliz basınına yansımıştır³. Bu haberden sonra Balkan Komitesi⁴,nin Enver Bey'in onuruna 7 Mart 1910 tarihinde Hotel Metropole'de bir yemek

² Bkz. **Enver Paşa'nın Özel Mektupları**, Yayına Hazırlayan: Arı İnan, İmge Kitabevi, I. Baskı, Ankara, 1997; **Naciye, ruhum, efendim...**, Yayınlayan: Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016; **Kendi Mektuplarında Enver Paşa**, Yayına Hazırlayan: M. Şükrü Hanioglu, Der Yayınları, İstanbul, 1989.

³ "Enver Bey's Reassurances", **Yorkshire Telegraph And Star**, 4 February 1910, s. 6.

⁴ Balkan Komitesi ve başkanı Noel Buxton ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sanlı Bahadır Koç, **Noel Buxton: Portrait of a Philanthropist as a Turcophobe**, Bilkent Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara 1997; Uzun yıllar İngiltere'de kalan ve deneyimli bir bürokrat olan Halil Halid'in bir makalesinden öğrendiğimize göre, Balkan Komitesi uzun yıllardan beri Osmanlı Devleti'nin Ermeni ve Makedonya sorunu başta olmak üzere iç işleriyle ilgilenmektedir. Komite, Makedonya meselesi'nde Balkan Hükümetleri'nin yanında yer almıştır. Bu konularda kamuoyu oluşturan Komite'nin Abdülhamit'in yönetimine, Türklük ve İslamiyet aleyhine faaliyetler yürüttüğünü, II. Meşrutiyet'ten sonra Jön Türkler ile arasında iyi ilişkiler başlasa da Komite'nin aleyhimize faaliyetler yürütmekten geri durmayacağını Halil Halid'in makalesinden öğreniyoruz. Bkz. Halil Halid, "İngiltere'de Balkan Komitesi ve Meslek-i Mazi ve Müstakbeli", **Sırat-ı Müstakim**, C. IV, S. 99, s. 357-358; 1914 yılı Ekim ayı içerisinde Noel Buxton'a Romanya'da bir suikast girişimi olmuştur. Suikasti yapan kişinin Hasan Tahsin lakaplı bir Türk olduğu iddia edilmiştir. Gerçek ismi Osman Nevres olan bu genç daha sonra İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali sırasında şehit edilmiştir. Bkz. Ahmet Mehmetefendioğlu- Cemal Necip Gürel, "Bir Teşkilat-ı Mahsusa Operasyonu: Buxton Kardeşler Olayı", **Teşkilat-ı Mahsusa'nın 100. Yılında Türk İstihbaratı**, Kripto Yay., Ankara, 2015, s. 27-54.

vereceği ile ilgili 28 Şubat 1910 tarihli davetiye dağıtılmıştır⁵. Bu davetiyenin altında Balkan Komitesi'nin sekreteri Edward Boyle'nin ismi vardır. Ayrıca Komite'nin başkanının Profesör Westlake, yöneticisinin Noel Buxton, saymanının R. A. Yerburch olduğunu bu belgeden öğrenebiliriz.

Bahsedilen davetiyenin üst kısmında “Enver Bey’in ziyareti, Genç Türk Devrimi'nin Kahramanı” başlığı altında yemeğin verileceği adres verildikten sonra Enver Bey hakkında tanıtıcı bilgiler verilmektedir. Enver Bey'in Berlin'de askeri ateşe olduğu, 1908 Temmuz'unda gerçekleşen “Kansız Devrim” in gerçekleşmesinde Niyazi Bey ile rol aldığı, Selanik'te gizli bir şekilde meşhur İttihat ve Terakki Partisi'ni organize ettiği hatırlatılıyor. Ayrıca, 1909 Nisan'ında gerçekleşen karşı devrim hareketini bastırmak için Berlin'den Selanik'e döndüğü ve Mahmut Şevket Paşa'ya katıldığı ve ayaklanmanın Genç Türklerin zaferiyle sonuçlandığı davetlilere duyuruluyor.

Enver Bey hakkındaki bu bilgilerden sonra, Balkan Komitesi'nin devrimin gerçekleşmesinden hemen sonra İttihat ve Terakki'nin yanında olduğunu beyan ettiği, Sultan Hamit rejiminin düşmanı olduğu, İttihat ve Terakki Partisi'nin devrim sırasında Balkan Komitesi'nin o tarihteki sekreteri Mr. W. A. Moore üst düzeyde ağırladığı ve seyahat ve bilgi alma konusunda kolaylık gösterdiği üzerinde duruluyor. Komite'nin başkanı Mr. Noel Buxton ve Komite'yi temsilen bir kişinin devrimden sonra Osmanlı Mebusan Meclisi'nin açılışı için İstanbul'a davet edildiği ve bu ziyaret sırasında Genç Türk liderleri tarafından üst düzeyde karşılandıkları davetiyede üzerinde durulan hususlardandır. Yine, 1909 yılı yazında Talat Paşa ve yanındaki iki kişinin bu ziyareti iade etmek için Balkan Komitesi'nin yıllık toplantısına katılmak üzere İngiltere'ye gittiği hatırlatılıyor⁶.

Balkan Komitesi'nin bu duyurusuyla aynı tarihte çıkan bir haberde, Enver Bey'in ismi Türk elçiliği kanalıyla kral ve kraliçeye takdim edilecek isimler listesinde yer almıştır⁷. Balkan Komitesi'nin Enver Bey'in ziyareti onuruna vereceği davetin ilanını da basına yansımıştır⁸. Enver Bey, 3 Mart 1910 tarihinde Aldershot'ta bulunan askeri garnizonu ziyaret etmiştir.

⁵ Davetiyenin bir nüshası Londra Türk Büyükelçiliği tarafından İstanbul'a gönderilmiştir. Bkz. **B.O.A.** HR. SFR. DN. 619, GN. 38/3. Bkz. Ek-1.

⁶ Balkan Komitesi'nin Jön Türkler ile ilişkileri için bkz. Ahmet Mehmetefendioğlu, “İngiliz Hükümetlerinin Balkanlar'daki Politikalarında Etkili Olan Baskı Grubu. Balkan Komitesi ve Bir Mektubu”, **Toplumsal Tarih**, S. 60 (Aralık 1998) s. 4-8.

⁷ “Their Majesties Court. List of Presentations”, **The Daily Telegraph**, 28 February 1910, s. 2.

⁸ **The Westminster**, 1 March 1910, s. 8; **The Daily News**, 1 March 1910, s. 9.

Kendisine General Smith Dorrien eşlik etmiş ve burada bulunan askeri birlikler gezdirilmiştir. Öğle yemeğini General Dorrien ile birlikte yiyen Enver Bey için Gordon Highlanders⁹ geçit resmi düzenlemiştir¹⁰. Enver Bey, 4 Mart 1910 akşamı, Başbakan'ın verdiği bir partiye davetli olarak katılmış, bu davette çok sayıda önemli isim yer almıştır¹¹.

Balkan Komitesi'nin, daha önce üzerinde durduğumuz bir davetiye ile duyurduğu yemek ziyafeti, 7 Mart 1910 tarihinde gerçekleşti. Enver Bey'in ziyareti vesilesiyle verilen yemeğe çok sayıda önemli isim katıldı¹². Yemekte, Balkan Komitesi'nin başkanı Mr. Noel Buxton kısa bir konuşma yaptı ve konuşmasında Türkiye'nin Sultan'ı ve Kral Edward'ın sağlığına kadeh kaldırmayı teklif ederek, böyle bir teklifi iki yıl önce yapmış olsaydı çok cesur bir insan olarak görülebileceğini ifade etti. Mr. Herbert Samuel ise Türk anayasasının şerefine kadeh kaldırarak Türkiye'de gerçekleşen politik devrimi İngiltere'nin derin bir ilgi ve sempati ile karşıladığını belirtti. Türk ulusu ile asla kavga etmeyeceklerini, onların cesur, temiz ve sade insanlar olduğunu ifade eden Herbert Samuel, mücadelelerinin Türkiye'nin adına konuşan ve onu yöneten despot rejimle olduğunu altını çizmiştir. Mr. Samuel, konuşmasında Enver Bey'in içinde yer aldığı İttihat ve Terakki Komitesi'nin amacının savaşmak değil, insanları için gerçek barışı sağlamak olduğunu, Enver Bey ve arkadaşlarının zaferi sadece cesaret ve yetenekleriyle değil sabır ve metanetle kazandıklarını vurgulamıştır. Mr.

⁹ İngiliz Ordusunda piyade alayı bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Gordon_Highlanders

¹⁰ "Enver Bey at Aldershot", **The Westminster**, 3 March 1910, s. 9; "Turkish Bey and The Gordons", **The Evening Telegraph And Post**, 4 March 1910, s. 4; **The Globe**, 4 March 1910, s. 10.

¹¹ Lady Frances Balfour, Sir Edward Grey, Mr and Mrs Birrell, Mr. John Burns, Mr. C. And Lady Lilian Grenfell, Admiral Sir Arthur Wilson, The Hon. Lady Herbert, Mr. R. and Lady Helen Munro-Ferguson, Captain the Hon. F. And Mrs Guest, The Hon. George and Mrs. Keppel, Lady Tennant, Mrs. Cornwallis West, Mrs. Graham Smith, Miss Frances Tennant, Proffesör Raleigh, Mr. Bonham Carter, and Mr. H. Asquith. Bkz. "The Prime Minister's Dinner Party", **The Leicester Daily Post**, 5 March 1910, s. 5; "Enver Bey", **The Westminster Gazette**, 5 March 1910, s. 9.

¹² Yemeğe katılan isimler basına şu şekilde yansımıştır: Mr. Noel Buxton, Mr. Herbert Samuel, Mr. Trevelyan, Türk Elçilik görevlisi Cevat Bey, Sırbistan Maslahatgüzarı M. Grouitch, Lady Courtney of Penwith, Lady Grogan, Sir George White, Sir Edward Boyle, Turkish Ambassador, Bulgarian Minister ve Lord Cromer. Bkz. **The Staffordshire Sentinel**, 8 March 1910, s. 6.

Samuel konuşmasının sonunda abartısız Türkiye'nin "Garibaldi"¹³si olarak nitelendirilebilecek bir insanı misafir ettiklerini ifade etmiştir¹⁴.

Bu konuşmalardan sonra söz alan Enver Bey, Fransızca yaptığı konuşmasında, Berlin askeri ataşesi olarak askeri bir görevle Londra'ya geldiğini, Yeni Türkiye'nin destekçisi olan insanlar arasında olmaktan duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir. Ayrıca Enver Bey, Genç Türkler'in Osmanlı İmparatorluğu'nu ilerletmek ve iyileştirmek yolundaki inancına işaret ederek iki yıllık bir süreçte yirmi yıllık bir ilerlemenin beklenemeyeceğini hatırlatmıştır. Genç Türkler'in ilerleme yolunda ellerinden geleni yaptığını, tarafsız bir şekilde çalıştıklarını ifade eden Enver Bey, geçen yıl rejime karşı gerçekleşen tepkiden sonra şu anda yeni rejimin dirençli ve sağlam olduğunu beyan etmiştir¹⁵.

Enver Bey'den sonra söz alan Mr. C. P. Trevelyan, İngiliz parlamentosunun ve insanının Türkiye'deki harekete büyük bir güven duyduğunu, uygulamaları gördükçe daha fazla güven duymaya devam edeceklerini ifade ederek Balkan yarımadasındaki halklar ile Türkiye arasında daha yakın ve güvenli bir ilişkiyi sağlayacak "Balkan Antlaşması" yapılmasını önermiştir. Sırp diplomat M. Grouitch, bütün mantıklı ve akıllı insanların böyle bir antlaşmanın gerekli olduğunu kabul edeceğini, bunun Sırbistan halkının ve yönetiminin arzusu olduğunu ifade ederek antlaşma fikrine destek vermiştir¹⁶.

Balkan Komitesi'nin tertip ettiği yemek ziyafeti, farklı başlıklar altında İngiliz basınında yer aldı. Yemekte yaşananların dışında Enver Bey'i okuyuculara tanıtıcı nitelikte bilgiler verildi. Bu bilgilere bakıldığında, İngiliz basınının Enver Bey'in biyografisi ile ilgili doğru bilgilere sahip olduğu görülür. Onun 1882 yılında İstanbul'da doğduğu, altı yaşına kadar Manastır'da yaşadığı, askeri okulda eğitimine başladığı, sonrasında İstanbul'da askeri eğitimini tamamlayarak Manastır'a döndüğü bilgileri

¹³ Giuseppe Garibaldi, (1807-1882), İtalya Devleti'nin kurulmasına öncülük etmiştir. İtalyanlar tarafından İtalya'nın en büyük kahramanı ve yurtseverlerinden biri olarak kabul edilir. Bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Giuseppe_Garibaldi. 20/03/2020.

¹⁴ "Turkey's Garibaldi", **The Daily News**, 8 March 1910, s. 7; "Enver Bey Honoured", **North-Eastern Daily Gazette**, 8 Mart 1910, s. 8; "Enver Bey Entertained", **The Derby Daily Telegraph**, 7 March 1910, s. 6; **The Courier**, 8 March 1910, s. 5; "Turkish Constitution", **The Scotsman**, 8 March 1910, s. 9; "The Revolution in Turkey", **The Express and Echo**, 7 March 1910, s. 5; "Mr. Herbert Samuel and The "Young Turks"", **Whitby Gazette**, 11 March 1910, s. 5; "The Garibaldi of Turkey", **The Irish News And Belfast Morning News**, 8 March 1910, s. 8.

¹⁵ "Turkey's Garibaldi", **The Daily News**, 8 March 1910, s. 7.

¹⁶ Aynı yer.

veriliyor¹⁷. Burada, gizli bir şekilde örgütlenen İttihat ve Terakki Partisi'nin içerisinde yer aldığı, örgütün varlığından Saray'ın haberdar olması üzerine Niyazi Bey ile birlikte harekete geçen isimler arasında yer aldığı, rejim karşısı ayaklanmadan sonra Berlin'den dönerek Mahmut Şevket Paşa'nın Hareket Ordusu'na katıldığı bilgisi okuyucuya hatırlatılıyor¹⁸.

Enver Bey'in, Balkan Komitesi'nin eski sekreteri Mr. W. A. Moore ile yaptığı bir röportaj dikkat çekicidir¹⁹. Mr. W. A. Moore, röportajına Batı'da yaşanan devrimlerin ve devrimci tiplerin modasının geçtiğini, Doğu'da Batı'dakinden farklı tip devrim ve devrimcilerin ortaya çıktığına işaret ediyor. Bu anlamda Doğu'da biri Türkiye diğeri İran'da meydana gelen iki devrime ve bu devrimlerin gerçekleşmesinde rol olan insanlara olan ilgisine değiniyor. Sonrasında sözü Enver Bey'e getiriyor ve Meşrutiyet'in ilanından sonra Selanik'te farklı dinlerden olan insanları yaşanan sevinç gösterilerini, bir masanın etrafında toplanan devrimin öncü isimlerini anımsıyor. Enver Bey ve arkadaşlarının devrimden sonra yönetimi ele almadıklarını, Enver Bey'in bir asker olarak kalmayı tercih ettiğini belirten Mr. Moore, bu durumu eleştirdiği zaman Enver Bey'in kendisine bunu bir aşama olarak gördüklerini ifade ettiğini yazıyor. Enver Bey'in en son görüşmelerinde kendisine büyük zorluklara rağmen ilerlediklerini, yetki ve sorumluluk alma konusunda arkadaşları Hakkı, Talat ve Cavit'in kabineye girmesini örnek verdiğini belirtir. Enver Bey'in Meclis'ten çıkmış bir hükümete ve bu hükümete bağlı bir ordu ve donanmaya sahip olmalarından, ordunun siyaset dışı kalmasından duyduğu memnuniyeti kendisine ifade ettiğini yazan Mr. Moore, muhtemel bazı zorlukları Enver Bey'e hatırlatma ihtiyacı hisseder. Enver Bey, Arnavutları Arap harflerini kullanmaya zorladıkları iddialarını reddediyor. Arnavutların bu konuda türdeş bir yapıda olmadığını, kuzeyde Arap alfabesini arzulayanların, güneyde ise Latin alfabesini arzulayanların bulunduğunu, Jön Türklerin Latin alfabesine karşı olmadıklarını ifade ediyor. Ayrıca, Hıristiyanların orduya alınmasını arzu ettiklerini fakat bunun zaman alacağını, ayrılıkçı hisler bulunduğunu, subaylardan başlayarak bir gelenek oluşturacaklarını, ideal bir tarz arzu ettiklerini dile getirerek anayasa ve imparatorluğa sadakat şartıyla gayrimüslimlere özgürlük vermeyi düşündüklerini belirtir. Mr. Moore, Enver Bey'e İngiliz halkına dönük özel bir mesajının olup olmadığını sorduğu zaman, Enver Bey'den mesleğinin asker olması sebebiyle politik meseleleri kamuoyu önünde konuşmak

¹⁷ "Maker of The Turkish Revolution", **The Belfast Weekly News**, 17 March 1910, s. 3.

¹⁸ **The Yorkshire Post**, 8 March 1910, s. 6; **The Faringdon Advertiser**, 12 March 1910; **The Monmouthshire Beacon**, 11 March 1910, s. 2.

¹⁹ "Young Turk Leader. Enver Bey's Views. Desire For Peace", **Belfast Evening Telegraph**, 12 March 1910, s. 4.

istemediğini, Jön Türklerin her şeyden önce savaş değil barış arzu ettikleri, vazifelerinin büyük olduğunu yanıtını alıyor²⁰.

İngiliz basını bunlarında dışında Enver Bey'in dış görünüşü, karakter özellikleri ve yetenekleri üzerinde de durmuştur. Bu anlamda çok genç olduğu, kaşında kendisinin endişe duymadığı bir beyazlığın olduğu, sıcak ve oryantal bir gülümseyişinin, utangaç ve alçak gönüllü bir yapısının olduğu basına yansımıştır²¹. Enver Bey'in sakin, güzel konuşan, oldukça güzel görümlü bir erkek olduğu, kıyafetinin düzgün olduğu yazılmıştır²². Ayrıca, iyi eğitilmiş olduğu bütün Osmanlıların yaptığı gibi Fransızca konuştuğu fakat Fransızcasının Almancası kadar iyi olmadığı, İngilizcesinin ise zayıf olduğu basına yansıtılan özellikleri arasındadır²³.

Enver Bey'in Londra'da parlamento üyelerinin de içinde bulunduğu isimler tarafından ağırlanmış olması bazı kesimlerin tepkisini çekmiştir. Örneğin Kadınların Sosyal ve Politik Birliği üyeleri, kabinede bakan olan Mr. Herbert Samuel'in yemekte Enver Bey'i ve devrimi öven sözlerine atıf yaparak bu sözleri söyleyen liberal yönetimin kendi ülkesindeki kadınların özgürlüğü hareketine sıcak bakmamasını bir çelişki olarak değerlendirmiştir²⁴. Yine bir başka makalede, Mr. Herbert Samuel'in Yahudi asıllı bir kabine üyesi olmasına atıf yapılarak kendi ülkesinde despotizmi savunan birinin ne zamandan beri "özgürlükçü bir Yahudi", "Genç Türkiye'nin devrimcisinin sempaticanı" olduğu sorgulanmaktadır²⁵.

Enver Bey, kendisine verilen yemekten sonra The House of Commons (Avam Kamarası)'ı ziyaret etti. Mr. Noel Buxton tarafından kendisine Distinguished Strangers'Gallery²⁶ gezdirildi. Enver Bey'e bu gezi sırasında Halil Halid Bey²⁷ eşlik etmiştir. Bu ziyaretten sonra Enver Bey'in Londra'daki faaliyetleriyle ilgili basında başka bir bilgiye rastlanmamıştır.

²⁰ Aynı yer.

²¹ "A Youthful Leader of Men", **The Belfast News Letter**, 12 April 1910; "A Youthful Leader of Men", **The Bystander**, 16 March 1910, s. 545; "Major Enver Bey", **The Shoreditch Observer**, 12 March 1910.

²² "The Young Turk", **Sheffield Daily Telegraph**, 8 March 1910, s. 6.

²³ "The Young Turk", **Sheffield Daily Telegraph**, 8 March 1910, s. 6; **The Yorkshire Post**, 8 March 1910, s. 6; "A Youthful Leader of Men", **The Belfast News Letter**, 12 April 1910.

²⁴ "The Truce", **Votes for Women**, 11 March 1910, s. 372;

²⁵ "Mr. Herbert Samuel-Despot or Liberal?", **The Common Cause**, 17 March 1810, s. 686.

²⁶ Avam Kamarasında'da halktan olan davetli davetsiz kimselerin oturumları izlemesi için ayrılan kısım. Bkz. https://en.wikipedia.org/wiki/Visitors%27_Gallery. 20/03/2020.

²⁷ Halil Halid'in biyografisi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/halil-halid-bey>. 20/03/2020.

2- Enver Paşa'nın Londra Ziyaretinin Türkiye'deki Yansıması

Berlin Askeri Ataşesi Enver Bey'in Londra'ya yaptığı ziyaret ve Balkan Komitesi'nin Enver Bey'in onuruna verdiği yemek hakkında Londra Büyükelçisi Ahmet Tevfik Paşa, İstanbul'u bilgilendirmiştir²⁸. Bu bilgiler, İngiliz basınına yansıyan bilgilerle kıyaslandığında fazla bir farklılıkla karşılaşmamaktadır. Enver Bey'in ziyareti vesilesiyle verilen yemeğe Ahmet Tevfik Paşa'nın davet edilmesine rağmen katılmadığını, kendisini temsilen Cevat Bey'i gönderdiğini buradan öğreniyoruz. Yine Bulgaristan elçisinin mazeret beyan ederek katılmadığını, Balkan devletlerini temsilen bir tek Sırbistan'dan katılım olduğu bu bilgilendirmede yer almaktadır. Yemeğe katılanlar arasında Ahmet Tevfik Paşa, Eastern Question Association (Doğu Sorunu Derneği) Başkanı Frederic Harrison'un ismini de vermektedir. Bunun dışında yemekte yapılan konuşmaların kısa bir özeti yapılmıştır.

Enver Bey'in bu seyahatini, dönemin meşhur gazetelerinden Tanin, "Enver Bey Londra'da" başlığıyla okuyucularına duyurmuştur²⁹. Haberde, Enver Bey'in şerefine Balkan Komitesi' tarafından ziyafet verildiği, Posta Nazırı Mr. Herbert Samuel'in bir konuşma yaptığı, bu konuşmasında Enver Bey'i Garibaldi'ye benzettiği üzerinde durulmuştur. Ayrıca, Enver Bey'in ve Sırp diplomatın yemekte yaptığı konuşmaya yer verilmiştir. Tanin'in bir sonraki haberinde Enver Bey'in ziyareti ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler verilmiştir³⁰. Buna göre Enver Bey'in ziyaretinin amacı, Osmanlı Devleti'nin Vickers ve Armstrongs firmalarına verdiği siparişlerin "esna-yı tecrübelerinde" bulunmaktır. Enver Bey, Londra'da olağanüstü bir kabule mazhar olmuştur. Kraliyet sarayında yapılan törene davet edilen Enver Bey, burada Kral Edward ve üst düzey devlet görevlileriyle tanışmıştır. Sonrasında Dahiliye Nazırı Winston Churchill ve iki gün sonra ise Başbakan Mr. Asquith'in davetlerine katılan Enver Bey, burada Dış İşleri Bakanı Edward Grey başta olmak üzere kabine üyeleriyle karşılaşmıştır. Avam Kamarası'nda düzenlenen bir akşam ziyafeti sırasında parlamento üyeleri Enver Bey'e ve yeni Türkiye'ye olan muhabbetlerini dile getirmiştir. Enver Bey'in Aldershot'a yaptığı ziyaret sırasında şerefine askeri manevralar düzenlendiği ve üst düzey generallerin burada hazır bulunduğu sonrasında ziyafet verildiği Tanin'e yansıyan bilgiler arasındadır. Haberin devamında Enver Bey'in şerefine Balkan Komitesi'nin düzenlediği yemek, yemeğe katılanlar ve burada yapılan konuşmalar üzerinde durulmaktadır. Daha önce

²⁸ B.O.A. HR. SFR. DN. 609, GN. 25/2.

²⁹ "Enver Bey Londra'da", **Tanin**, 24 Şubat 1325/ 9 Mart 1910, Nu: 544, s. 2.

³⁰ "Enver Bey Londra'da", **Tanin**, 1 Mart 1326/ 14 Mart 1910, Nu: 549, s. 2.

verdiğimiz bilgilerden farklı olarak Doğu Sorunu Derneği Başkan'ı F. Harrison'un da kısa bir konuşma yaptığı bilgisine yer verilmektedir. Enver Bey'in, salı günü akşamı Genelkurmay Başkanı General Hamilton'un vereceği bir ziyafete davet edildiği bilgisi dikkat çekicidir.

Enver Bey'in Londra ziyaretini okuyucularına veren bir başka gazete Sabah'tır. Gazete, ilk haberinde, Enver Bey'in şerefine Balkan Komitesi'nin tertip edeceği yemeği duyurmaktadır³¹. Bir sonraki haberde, Londra'da bulunan Enver Bey'in Osmanlı-Bulgar ilişkileri ile ilgili bir gazeteye verdiği demeç üzerinde durulmaktadır. Enver Bey, İstanbul'dan aldığı bilgilerden hareketle şunları dile getirmiştir:

“Bulgaristan Düvel-i Muazzamadan teşvik görmedikçe hiçbir zaman Devlet-i Osmaniye ile muharebeye girişmeyecektir. Çünkü Bulgaristan, Devlet-i Osmaniye tamamıyla mahvolmayınca Makedonya'yı alamayacağını bilir. Bulgaristan bir muharebe ile hiçbir şey kazanamayacağı gibi kuvvetleri de pek muhtelif bir surette taksim edilmiştir. İhtilal zamanlarında belki bu kabil olabilir idi. Fakat biz şimdi hal-i intizamdayız. Ordumuzda son sistem esliha bulunduğu gibi diğer cihetlerden dahi mükemmel bir surette müsellahız. Her ne kadar askeri balon gibi şeyler ordumuzca mevcut değil ise de tehlikeli zamanlarımızda bunsuz da iş görebiliriz. Mamafih iştiklerime göre muharebe zuhuruna ihtimal vermem³².”

Sabah gazetesi son olarak Balkan Komitesi'nin verdiği yemeğe kimlerin katıldığını, yemekte yapılan konuşmaları okuyucusuna aktarmıştır³³. Bu haberde verilen bilgiler daha önce verdiğimiz bilgilerle örtüşmektedir. Farklı bir bilgiye yer verilmemiştir. Balkan Komitesi'nin davetine Londra Büyükelçisi Ahmet Tevfik Paşa'nın ve Bulgaristan elçisinin katılmadığı haberde teyit edilmektedir. Enver Bey'in Londra ziyareti ile ilgili Türk basınında karşılaştığımız bilgiler bunlardan ibarettir. Araştırma sırasında, Enver Bey'in Londra'dan hangi tarihte ayrıldığıyla ilgili herhangi bir bilgiyle karşılaşmadı.

Sonuç

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kamuoyunda “Hürriyet Kahramanı” olarak tanınan Enver Paşa, Berlin'de askeri ateşe olarak görev yaptığı 1910 yılı Mart ayı içerisinde Londra'ya askeri amaçlı bir ziyaret yapmıştır. Enver Paşa'nın bu ziyareti, dönemin İngiliz basınında ve siyasi çevrelerinde ilgiyle

³¹ “Enver Bey”, **Sabah**, 20 Şubat 1325/5 Mart 1910, Nu: 7346, s. 2.

³² “Enver Bey'in Beyanati”, **Sabah**, 21 Şubat 1325/6 Mart 1910, Nu: 7347, s. 2.

³³ “Ziyafet Tafsilatı”, **Sabah**, 27 Şubat 1325/12 Mart 1910, Nu: 7353, s. 2.

karşılanmıştır. Basında çıkan haberlere ve yorumlara bakıldığında Enver Paşa'nın hayatı, mücadelesi, karakter özellikleri ve dış görünüşü üzerinde durulduğu görülmektedir. Başkanlığını İngiliz parlamenterlerinden Noel Buxton'un yaptığı Balkan Komitesi, Enver Paşa'nın ziyareti şerefine bir yemekli davet düzenlemiştir. Karşılıklı nezaket konuşmalarının yapıldığı bu davette, İngiliz parlamenterlerden Herbert Samuel Enver Paşa'yı, İtalyan tarihinin önemli isimlerinden G. Garibaldi'ye benzetmiştir. Gerek İngiliz basınına gerekse Türk basınına yansıyan bu benzetme gazete sayfaları arasında kalarak unutulmuştur. Sonraki süreçte ise Balkan Komitesi ile Enver Paşa'nın içinde bulunduğu İttihat ve Terakki Partisi'nin ilişkileri, Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin ilişkilerine paralel olarak bozulmuştur. Öyle ki bu süreç, Komite'nin Başkanı Noel Buxton'a bir Teşkilat-ı Mahsusa görevlisinin suikast teşebbüsünde bulunmasına kadar varmıştır.

Enver Paşa, bu ziyareti sırasında İngiliz üst düzey devlet görevlilerinin de bulunduğu davetlere katılmış ve onlarla tanışma imkânı bulmuştur. Aralarında Başbakan Asquith'in, kabine üyelerinden W. Churchill, Edward Grey ve Genelkurmay Başkanı Hamilton'un olduğu bu kişiler, bu tarihlerde Berlin Askeri Ataşesi olarak tanıdıkları şahsiyeti, Birinci Dünya Harbi'nde Türk ordusunun başkomandanı olarak görecektir. Bu ziyaret, Enver Paşa'nın hayatında gerçekleştirdiği ilk ve son Londra ziyareti olduğu gibi burada geçirdiği günler, İngiliz siyasi ve askeri çevreleriyle de dostane münasebetler kurduğu son günleri olacaktır.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Kitaplar

Aksu, Kenan, **İngiliz Gizli Belgelerinde Enver Paşa**, İyidüşün Yayınları, İstanbul, 2017.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, C. I-III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1972.

Bardakçı, Murat, **Enver**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2015.

Çolak, Mustafa, **Komitenin Kahramanı Enver Paşa**, Yeditepe Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2019.

Enver Paşa'nın Özel Mektupları, Yayına Hazırlayan: Arı İnan, İmge Kitabevi, I. Baskı, Ankara, 1997.

Kendi Mektuplarında Enver Paşa, Yayına Hazırlayan: M. Şükrü Hanioglu, Der Yayınları, İstanbul, 1989.

Kösoğlu, Nevzat, **Şehit Enver Paşa**, Ötüken Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 2008.

Naciye, Ruhum, Efendim..., Yayınlayan: Murat Bardakçı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Yamauchi, Masayuki, **Hoşnut Olamamış Adam-Enver Paşa**. Türkiye'den Türkistan'a, Bağlam Yayınları, I. Baskı, İstanbul, 1995.

Makaleler

Halil Halid, "İngiltere'de Balkan Komitesi ve Meslek-i Mazi ve Müstakbeli", **Sırat-ı Müstakim**, C. IV, S. 99, s. 357-358.

Hanioglu, M. Şükrü, "Enver Paşa", **İslam Ansiklopedisi**, C. XI, T.D.V. Yayınları, İstanbul, 1995.

Mehmetefendioğlu, Ahmet - Cemal Necip Gürel, "Bir Teşkilat-ı Mahsusa Operasyonu: Buxton Kardeşler Olayı", **Teşkilat-ı Mahsusa'nın 100. Yılında Türk İstihbaratı**, Kripto Yay., Ankara, 2015, s. 27-54.

Mehmetefendioğlu, Ahmet, "İngiliz Hükümetlerinin Balkanlar'daki Politikalarında Etkili Olan Baskı Grubu. Balkan Komitesi ve Bir Mektubu", **Toplumsal Tarih**, S. 60 (Aralık 1998) s. 4-8.

Sürelî Yayınlar

Sabah

Tanin

The Belfast Evening Telegraph

The Belfast News Letter

The Belfast Weekly News

The Bystander

The Common Cause

The Courier

The Daily News

The Daily Telegraph

The Derby Daily Telegraph

The Evening Telegraph And Post

The Express and Echo
The Faringdon Advertiser
The Globe
The Irish News And Belfast Morning News
The Leicester Daily Post
The Monmouthshire Beacon
The North-Eastern Daily Gazette
The Scotsman
The Sheffield Daily Telegraph
The Shoreditch Observer
The Staffordshire Sentinel
The Westminster
The Westminster Gazette
The Whitby Gazette
The Yorkshire Post
The Yorkshire Telegraph and Star
Votes for Women

Tezler

Koç, Sanlı Bahadır, **Noel Buxton: Portrait of a Philanthropist as a Turcophobe**, Bilkent Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1997.

İnternet Kaynakları

<https://en.wikipedia.org>

Ek-1

THE BALKAN COMMITTEE.

PRESIDENT: PROFESSOR WESTLAKE, K.C.
CHAIRMAN OF EXECUTIVE: NOEL BUXTON, M.P.
TREASURER: R. A. YERBURGH, M.P.
HON. SEC.: SIR EDWARD BOYLE, BART.

VISIT OF ENVER BEY,
THE HERO OF THE YOUNG TURK REVOLUTION.

Luncheon at the Whitehall Rooms, Hotel Metropole, S.W.,
On MONDAY, MARCH 7th, at 1.0 p.m. for 1.15.

DEAR SIR (OF MADAM)

For the first time Enver Bey, now Turkish Military Attaché in Berlin, is in London. We believe that many people will wish to seize this occasion to do him honour.

His name is still fresh in the memory of all who rejoiced at the downfall of the old régime in Turkey, and the inauguration of a new era. With Niazi Bey, he was the hero of the "Bloodless Revolution" of July, 1908. For three years he had been organising in secret, at Salonica, the famous Committee of Union and Progress. In 1908 he was denounced by a spy to the Sultan, the Committee was threatened with extinction, and he and his colleagues with death. It was then that with Niazi Bey he raised the standard of revolt.

When the Counter Revolution was attempted in April, 1909, the triumph of reaction seemed for a moment probable. Its first check came when the news was spread that Enver Bey was hurrying back, from his post at Berlin, to Salonica. There he joined Mahmoud Shevket Pasha, now Minister of War, and with him organised the famous march on Constantinople which resulted in the victory of the Young Turks.

It is particularly fitting that he should be the guest of the Balkan Committee. The revolution of 1908 was no sooner achieved than he claimed this Committee as the ally of the Committee of Union and Progress, because it had been the relentless enemy of the Hamidian régime. The Committee of Union and Progress, at the period of the first revolution, entertained our former secretary, Mr. W. A. Moore, and extended to him the utmost facilities for travel and obtaining information. Subsequently Mr. Noel Buxton, M.P., and a deputation of members of the Balkan Committee, were invited to Constantinople for the historic occasion of the opening of the Turkish Parliament, and were lavishly entertained by the Young Turk leaders. At the time of the visit of the Ottoman deputies to England last summer, Talaat Bey, now Minister of the Interior, and two other distinguished deputies, were specially sent to return the Balkan Committee's visit to Constantinople, and to take part in our annual meeting.

The luncheon has been arranged for **Monday, March 7th, at 1 p.m., for 1.15 in the Whitehall Rooms, Hotel Metropole, S.W.** In spite of the necessarily short notice, the Committee believes that there will be a very large and distinguished attendance, and early application for tickets is desirable. ~~The price of a Ticket, which does not include wine, is 5/6.~~ Remittances should accompany each application.

Believing that you are desirous of showing that British interest in the Turkish reformers is not waning, and that sympathy is not chilled, but rather increased, by the manifold difficulties with which they have to contend, I trust you can be present.

Yours faithfully,
EDWARD BOYLE,
Hon. Sec.

THE BALKAN COMMITTEE,
10, ADELPHI TERRACE, W.C.
February 28th, 1910.

Balkan Komitesi'nin Enver Bey'in onuruna vereceği yemek için bastırıldığı davetiye.
Kaynak. BOA, B.O.A. HR. SFR. DN. 619, GN. 38/3.

Ek-2

ENVER BEY.
YOUNG TURK HERO NOW IN
LONDON.
MONDAY'S LUNCHEON.

Enver Bey, the hero of the Young Turk revolution, is to be entertained at a luncheon at the Whitehall Rooms, Hotel Metropole, on Monday. Enver Bey, who is now Turkish Military Attaché in Berlin, is in London for the first time, and the Balkan Committee, taking advantage of this fact, have arranged the luncheon in his honour.

The chairman of the occasion is Mr. Noel Buxton, M.P., and among those who are to be present are the Postmaster-General, Mr. Herbert Samuel; Mr. C. P. Trevelyan and Mrs. Trevelyan, Sir T. Fowell Buxton, G.C.M.G., and Miss Buxton, Lady Courtenay, Lady Grogan, the Servian Chargé d'Affaires, and a large number of members of Parliament. The Postmaster-General and others are to deliver speeches, but the proceedings

ENVER BEY.

[Photo: Lond. Electro. Agency.]

Enver Paşa'nın ziyaret sırasında basında çıkan bir fotoğrafı.
Kaynak: The Westminster Gazette, 5 March 1910, s. 9.

OSMANLI DONANMA CEMİYETİ’NİN SOSYAL VE KÜLTÜREL ÇALIŞMALARINA BİR ÖRNEK: OSMANLI DENİZCİLİK YURDU

Necdet AYSAL*

ÖZ

20. yüzyılın başlarında Balkanlardaki ayrılıkçı isyanlar ve Osmanlı Devleti’nin Kuzey Afrika’daki topraklarının İngiltere ve Fransa arasında paylaşılması, Osmanlı toplumunda endişe ve hayal kırıklığına yol açmıştır. Bu olumsuz tabloyu ortadan kaldırmak için ordu ve donanmanın bir an önce güçlendirilmesi gerekiyordu. Ancak devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar dikkate alındığında, bu düşüncenin topyekûn bir seferberlikle mümkün olabileceği kamuoyunda tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmalar İstanbul’da Osmanlı Donanma Cemiyeti’nin kuruluş sürecini hızlandıracaktır. Vatanı koruma ve kötü gidişatı durdurabilmek için bir araya gelen gönüllü vatanseverler tarafından kurulan Cemiyet, Osmanlı donanmasının güçlendirilmesi için çalışmalara başlamıştır. Cemiyet, yurt içi ve dışında örgütlenme çalışmalarına hız vermiş ve yapmış olduğu faaliyetlerle kısa süre içerisinde adını geniş kitlelere duyurmuştur. Cemiyetin başlıca gelir kaynaklarından olan aynî ve nakdi yardımlar, hazırlanan Usûl-i Cibâyet Talimatnamesi çerçevesinde toplanmıştır. Geniş halk kitlesinin desteğini alan Cemiyet, kısa süre içerisinde pek çok savaş gemisinin satın alınmasında aktif rol oynamıştır. Cemiyetin başış elde etmek amacıyla yapmış olduğu sosyal ve kültürel etkinlikler arasında tiyatro, sinema, konser, spor, kitap, mecmua ve risale basımları yer almaktadır. Bu kültürel etkinliklere toplumun çok büyük bir kesiminin maddi ve manevi destek vermesi, halkın devleti kurtarmaya yönelik samimi çabası olarak değerlendirilebilir. Türk sporuna da büyük katkılar sağlayan Cemiyet, gençleri denizcilik ve deniz sporlarına özendirmek amacıyla “Denizcilik Yurdu” adıyla bir derneğin temellerini atmıştır. Bu çalışmada Osmanlı Donanma Cemiyeti’nin sosyal-

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, aysal@ankara.edu.tr, (ORCID: 0000-0001-9574-6208).

kültürel çalışmaları ve Denizcilik Yurdu'nun faaliyetleri, TİTE Arşiv belgeleri çerçevesinde ele alınarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *II. Meşrutiyet, Deniz Sporları, Denizcilik Yurdu, Donanma Cemiyeti, Usul-i Cibâyet Talimatnamesi.*

AN EXAMPLE OF THE SOCIAL AND CULTURAL STUDIES OF THE OTTOMAN NAVY SOCIETY: OTTOMAN SHIPPING DORMITORY

ABSTRACT

The discriminative riots in the Balkans in the early 20th century and conquer of the Ottoman Empire's lands in North Africa by England and France caused anxiety and disappointment in the Ottoman society. In order to eliminate this situation, the army and the navy had to be strengthened as soon as possible. However, under the given circumstances, the economic problems of the state, it has begun to be discussed in the public that this idea can be possible with a total mobilization. These discussions will have speed up the process of establishment of the Ottoman Naval Society in Istanbul. Established by volunteer patriots who came together to protect the homeland, the community started to work on strengthening the Ottoman Navy. The Association had seriously worked on organizing activities at home and abroad and has announced its name to wide audiences in a short time. In valuables and cash aids, which are among the main sources of income of the society, were collected within the context of the Usul-i Cibâyet Constitution. Having the support of wide audiences, Cemiyet played an active role in the purchase of many battleships in a short time. Among the social and cultural activities that the society organized to obtain donations are theaters, dramas, concerts, sports, books, magazines and publications. The fact that a large part of the society provides financial and moral support to these cultural events can be considered as the sincere effort of the people to save the Empire. The Society, which also made great contributions to Turkish sports, laid the foundations of an association called "Maritime Dormitory" in order to encourage young people to maritime and sea sports. In this study, the social-cultural studies of the Ottoman Naval Society and the activities of the Maritime Dormitory were evaluated within context of the TITE Archive documents.

Keywords: *II. Constitutional Era, Maritime Dormitory, Maritime Sports, Naval Society, Procedural Regulations.*

Giriş

II. Meşrutiyet döneminde 16 Ağustos 1909'da yürürlüğe giren Cemiyetler Kanunu, toplumsal yaşamda büyük bir canlılığı beraberinde

getirmiştir.¹ Bu kanun, dönem içerisinde kurulan ve kurulacak olan pek çok cemiyete hukuki bir temel teşkil edecektir. Meslekî, sosyal, kültürel, eğitim gibi çok çeşitli alanlarda kurulan bu cemiyetler, birer gönüllü yardım kuruluşu olarak faaliyet göstermiştir.² Ayrıca, bilinçli ve eğitimli bir nesil, bu nesillerin kurduğu aydın bir toplum oluşturma ideali ile çalışmalarını sürdüren cemiyetler, konferanslar vererek, eğitici toplantılar düzenleyerek toplumun her kesimine ulaşmayı amaç edinmişlerdir. Eğitim, ülkenin kurtarılması ve toplumun iyileştirilmesinde önemli bir araç olarak görülmüştür. Dönemin eğitim bilimcileri fedakâr, değer sahibi, vatanını seven ve görevlerini bilen vatansever gençlerin yetiştirilmesini, eğitimin en önemli misyonu olarak görmüşlerdir.³

Eğitim hizmetlerinin ülke geneline ulaştırılarak yaygınlaştırılması maksadıyla İstanbul başta olmak üzere Anadolu'da kurulan dernekler arasında Mekteb-i Hukuk Mezunları Cemiyeti (1910), Osmanlı Fakir Çocuklarına Yardım Cemiyeti (1910), Terakki ve Maarif Cemiyeti (1912), Osmanlı Maarif Cemiyeti (1913), Köylü Bilgi Cemiyeti (1914), Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti (1915) vs. gösterilebilir.⁴ Bu dernekler, geniş toplum kesimlerinin eğitilmesi ve bilinçlendirilmesiyle yaşanan sıkıntıların ortadan kalkabileceği düşüncesinden hareketle yardımlaşma ve dayanışma çabalarına hız vermişlerdir. Bu süreçte temel sorun devletin çöküşüne çareler aramaktır. Belli düşünce akımları çevresinde toplanan bu dernekler, ülkedeki siyasî gelişmelere karşı tavır almış ve olayları yorumlamak, açıklamak, yönlendirmek istemişlerdir.

¹ Zehra Arslan, "1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 3, Sayı 11, (İlkbahar 2010), s. 60-62; Zafer Toprak, "1909 Cemiyetler Kanunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 207.

² Aybala Lale; Melek Kaymaz Mert, "Türk Sivil Toplumunun Tarihi Gelişimi: Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e Mukayeseli Bir Analiz (1839-1950)", **International Social Sciences Journal**, Cilt 5, Sayı 49, (Kasım 2019), s. 6390-6399; Uluğ İğdemir, **Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 2009, s. 10-16.

³ Nurhayat Çelebi, Hatice Tezer Asan, Engin Asan, "Meşrutiyet Dönemi'nde Asker-Vatandaş Yetiştirme Anlayışı Çerçevesinde Paramiliter Gençlik Örgütleri", **Journal of History Culture and Art Research**, Cilt 7, Sayı 2, (2018), s. 502-514; Lale; Kaymaz Mert, **a.g.m.**, s. 6393.

⁴ Mustafa Gündüz, "II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Dönemi, Eğitim ve Öğrenci Dernekleri (I)", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Cilt 5, Sayı 2, (İlkbahar 2010), s. 1094; Levent Eraslan; Umut C. Karadoğan, "Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Sürecinde Eğitim Temalı İlk Gençlik Örgütlenmeleri", **Gençlik Araştırmaları Dergisi**, Yıl 1, Cilt 1, Sayı 1, (2013), s. 49-50.

Dönem içerisinde İstanbul'da Osmanlı donanmasına maddi destek sağlamak amacıyla kurulan cemiyetlerden birisi de Osmanlı Donanma Cemiyeti'dir. Trablusgarp, Bingazi dışındaki Kuzey Afrika topraklarının İngiltere ve Fransa arasında paylaşıldığı ve Balkanlardaki silahlanma yarışının hızlandığı günlerde Akdeniz, Ege ve Karadeniz'de bozulan dengelerin yeniden kurulabilmesi için Osmanlı donanmasının güçlendirilmesi gerekiyordu. Yeni zırhlı alımı ve yenileşmenin devam ettiği günlerde çıkan 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, Osmanlı donanmasında hayal kırıklığı yaşatmıştı. Yunanlılara gözdağı vermek üzere 18 Mart 1897 tarihinde gemilerin Çanakkale'ye intikalinde yaşanan olumsuzluklar moralleri oldukça bozmuştu. Halkın ve yabancı devlet temsilcilerinin gözleri önünde bazı gemiler Haliç'te arızalanmış, kazanları patlamış ve bazıları rotalarından çıkarak karaya oturmuştu. O günlerde donanmayı teftiş etmek üzere Çanakkale'ye davet edilen Alman heyetinin hazırladığı rapor, donanmanın perişan durumunu gözler önüne sermektedir.⁵ Bu tarihten sonra yapılan yenileşme çalışmaları, ekonomik sıkıntı ve büyük bütçe açıkları nedeniyle başarısız olmuştur. Devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar ve Balkan devletlerinin saldırgan emelleri göz önüne alındığında, bu modernize çalışmalarının ancak milli bir seferberlikle mümkün olabileceği kamuoyunda tartışılmaya başlamıştır. Kuvvetli bir donanma oluşturabilmek için birçok liva ve sancakta "*Donanma hayattır*" sloganıyla aynı ve nakdi yardım toplama kampanyaları başlatılmıştır.⁶ Bu kampanyalara başlangıçta Tanin gazetesi aracılık etmiş ve yardım gönderenlerin isimlerini gazetede yayınlayarak, kampanyanın geniş halk kitlelerine ulaştırılmasına öncülük etmiştir.⁷

Osmanlı donanmasına yardım kampanyalarının devam ettiği günlerde İstanbul'da Belediye Dairesi'nin Sağlık Heyeti'nde görevli Doktor Hafız İbrahim, Dr. Petraki Papadapulo, İsmail Hakkı ve Baş Mühendis Haşim Beyler, 10 Temmuz 1909'da bir araya gelmişler, donanmanın durumu ve başlatılan yardım kampanyaları hakkında görüşmüşlerdir. İstanbul'da başlatılan bu yardım faaliyetlerinin bir teşkilat çatısı altında, tüm yurttan ulusal bir kampanyaya dönüştürülmesiyle başarıya ulaşacağı fikrinde

⁵ Nurşen Gök, **Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s. 9-11; Selahattin Özçelik, **Donanma Cemiyeti**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1987, s. 11; **Türk Silahlı Kuvvetleri Osmanlı Devri 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi, Deniz Harekâtı**, Cilt III, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1980, s. 3.

⁶ Gök, **a.g.e.**, s. 13-14.

⁷ **Tanin Gazetesi**, 5 Teşrin-i Sâni 1325 (18 Kasım 1909), s. 1-3.

mutabık kalmışlardır.⁸ Doktor Papadapulo'ya göre, Osmanlı tebaasının yardımseverliğine güvenilerek, yaklaşık otuz milyon Osmanlı tebaasından toplanacak olan yardımlarla birçok gemi satın alınabilecekti. Ayrıca sadece on milyon Osmanlı vatandaşından ayda bir kuruş alınsa dahi bunun toplamda on milyon kuruş edeceği ve bu miktarın bir yılda 1.200.000 liraya ulaşabileceği düşünülmektedir. Bu bağlamda yılda bir dretnot ya da iki adet birinci sınıf kruvazör satın alınabilecekti. Böylece on yıl içerisinde hükümetin de onayını alarak dünyanın önde gelen donanma güçleri arasında yer alınabilecekti.⁹ Bu görüşme, Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin kuruluşu yolunda atılan ilk adımdır.

Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti

Donanma Cemiyeti'nin kuruluş hazırlıklarının devam ettiği günlerde, Doktor Hafız İbrahim Bey ve arkadaşları, tecrübelerine güvendikleri Ayan Meclisi Başkanı Mehmet Said Paşa'ya müracaat ederek yardım istemişler ve kurulacak olan cemiyetin fahri başkanlığını teklif etmişlerdir. Bunun yanı sıra dönemin Tercüman-ı Hakikat gazetesi imtiyaz sahibi Nüzhet ve başyazar Hüseyin Kazım Beyler ile bağlantıya geçilmiştir. Cemiyetin kuruluş amacının geniş halk kitlelerine kısa sürede duyurulması işini adı geçen gazete bizzat üstlenmiştir.¹⁰ Böyle bir ortamda 19 Temmuz 1909'da İstanbul'da bazı gönüllü kişilerin bir araya gelmesiyle kurulan "*Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti*",¹¹ birkaç gün sonra yürürlüğe girecek olan Cemiyetler Kanunu ile yasal bir statüye kavuşmuştur.

Cemiyetin 20 Temmuz 1909'da yapılan ikinci toplantısında İdare Heyeti Başkanlığı'na Tüccar Yağcı-zade Şefik Bey ve Başkan yardımcılığına ise Tuğamiral Rasim Paşa ile Avukat Kadri Bey seçilmiştir. Yardımların nasıl ve ne şekilde kabul edileceği konularının ele alındığı

⁸ Necdet Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 5, Sayı 50, (2017), s. 4. Adı geçen toplantı için bkz., **Donanma Mecmuası**, C. 1, (Mart 1910), s. 4-13.

⁹ Gök, **a.g.e.**, s. 15-16.

¹⁰ Özçelik, **a.g.e.**, s. 8-9.

¹¹ Özçelik, **a.g.e.**, s. 11; Ayten Can Tunalı, "Aydın Vilayetinde Donanma Cemiyeti'ne Yapılan Yardımlarla İlgili Bir Belge", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 25, Sayı 39 (2006), s. 162-163; Sedef Bulut, "Donanma-yı Muavenet-i Milliye Cemiyeti: İzmit Müstakil Livası Şubesi'nin Çalışmaları", **Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Sempozyumu Bildirileri**, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli, 2016, s. 959-967; Gültekin Yıldız, **Dünya Savaş Tarihi, Osmanlı Askeri Tarihi, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri (1792-1918)**, (Ed.), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 154.

toplantıda, aynı zamanda yönetim kurulu üye seçimleri de yapılmıştır.¹² Cemiyet nizamnamesini hazırlama görevi yönetim kuruluna verilmiş,¹³ kurulun hazırladığı ana nizamname ve bağışların toplanma usulüne dair yönetmelik tasarısı, “*Usûl-ü Cibâyet Talimatnâmesi*” 2 Ağustos 1909’da Cemiyet Genel Kurulu’nda kabul edilmiştir.¹⁴ 11 maddeden oluşan talimatnamede aynî ve nakdî bağışların toplanmasında dikkat edilecek hususlara ayrıntılı bir şekilde yer verilmektedir.¹⁵

“Madde-1. Cemiyetin teşkilât-ı idâresi, iânnet ve taahhüdâtın tahsil ve cibâyeti için sûret-i teselsül nizâmnamenin yirmibeşinci maddesi mücibincedir. Her nahiye ve kâzalarda teşekkül eden şû’belerin idârelerinde bulunan mahallât ve karyelerin hey’et-i ihtiyâriyesi toplanarak taahhüd ve iânât da bulunanların isim, şöhret, mahall-i ikâmetlerini ve iânât ile taahhüd edilen meblâğın mikdarını ve tarihini isimleri hizasına sıra numrosu yazmak şartıyla gönderilecek numuneleri veçhile iki kıt’a defter tanzim edeceklerdir. Mezkûr defterler her ay nihâyetinde alt taraflarına iâne ve taahhüdlerin yekûnu yazıldıktan ve tarih konulub hey’et-i ihtiyâriye tarafından mühürlendikten sonra toplanan paralar ile beraber emniyetli iki zât vasıtâsıyla nahiye veyâ kazâ şû’belerine gönderilecektir. Nahiye şû’beleri de köylerden gelen defterlerini yekûn-u umumisini tedkik ederek karyesinin veyâ mahallesinin ismi ve hangi ay iânât ve taahhüdâtı olduğuna dair kendilerinin esâmisi defterlerine lâzım gelen izâhâtı verdikten sonra vürûd eden paraların mikdârına göre köy veya mahalle defterlerinin zîrine “... şu ayın taksidi olarak şu kadar guruş, felân köyden alınmıştır” deyû bir şerh virûb şû’be rüesâ ve â’zâsı tarafından mühürleneceği gibi mezkûr defterlerle beraber ashâbına dağıtılmak üzere numûnelerine muvafık olan makbuzlar getirenlere topdan verilecektir. Kazâ şuebâtı, nahiye ve mahalle şû’belerinden vürûd eden defterlerî aynı suretle tedkik ve kendi esâmisi defterlerine kayd ettikten sonra nâhiye defterlerini mühürleyüb makbuzlarını verecek ve müterâkim mebâliği livasına irsâl edecektir. Livâlar aynı usûl dairesinde merkez-i vilâyete; merâkiz-i vilâyât da yekûn-ı umûmîyi bâ-defter merkez-i umûmîye gönderecektir.

¹² Yönetim Kurulu üyeliğine Tüccardan Mehmet Abut, Bahriye Mir-livası Rasim Paşa, Tabip Dr. Fuat Süreyya Paşa, Avukat Kadri, Belediye Azası Selahattin, Belediye Dairesi üyesi Faiz, Tercümanı Hakikat gazetesi sahibi Nüzhet, Başyazarı Hüseyin Kazım, Piyade Üsteğmen Ziya ve dört kurucu Dr. Hafız İbrahim, Dr. İsmail Hakkı, Dr. Petraki Papadapulo ve Mühendis Haşim seçilmişlerdir. Bkz., Özçelik, **a.g.e.**, s. 10-11; Aysal, **a.g.m.**, s. 8-9.

¹³ Özçelik, **a.g.e.**, s. 9-10.

¹⁴ **Donanma Mecmuası**, s. 492.

¹⁵ **TİTE Arşivi**, K. 231, G. 4, B. 4-001; **TİTE Arşivi**, K. 231, G. 4, B. 4-1001.

Madde-2. Şu'belerin her aya aîd hesabâtı mâ-fevkî olan merkezde tedkik edilecek ve gönderdiği para edâ senedi vererek aldığı makbûzlardan eksik çıkan şu'beler mâfevk merkeze karşı kanunen mes'ûl ve eksik çıkan parayı tazmine mecbur olacaklardır.

Madde-3. Köy veya mahalle defterlerine ismini ve ayda ne kadar vereceğini yazdıranlardan taksidini vermeyen veya noksan veren olursa hey'et-i ihtiyâriye mülâhazât hânesine sebebini yazacak ve nahiye şu'besi de bu özrün makbul olup olmadığına daîr bir karar verecektir.

Madde-4. Şu'belerde iki türlü defter tutulacaktır: Birincisi numûnesine muvafık olmak üzere köylerde tutulacak müfredât defterleridir ki buna karye ve mahalle ahâlisini ismiyle ayda ne kadar verecekleri yazılacaktır. İkinci merkez şu'belerinde tutulacak esâs defterleridir ki buna ufak şu'belerden gelen paraların yekûnu, tarihi, nereden geldiği ve dağıtılan makbuz senedlerinin yekûnu yazılacaktır. Bu defterlerin merkez-i umûmî şehriye cedveline esâs olacaktır. Şu'belerin hesabâtı tedkik olunurken mafevk şu'belere karşı bu defterler ile berâet edeceklerdir.

Madde-5. Bu suret ile vilâyet merkezlerinde toplanan paralar ile esâs defterlerinden çıkarılan birer suret-i musaddaka ile merkez-i umûmiye irsâl olunacaktır.

Madde-6. İâne ve taahhüd vilâyet merkez şu'belerinin mühr-ü resmîleriyle mühürlenerek livâ, kazâ, nahiye şu'belerine dağıtılacaktır. Vilâyet merkezlerinin mührü bulunmayan makbuzların hiç hükmünde olup hâмили cemiyyetin a'zâsından sayılmaz.

Madde-7. Dersaâdet teşkilâtı âhiren neşr edilen "Teşkil-i Vilâyât Nizâmnâmesi"ne tâbî olmasına nazarân merkez-i umûmî Üsküdar ve Beyoğlu Mutasarrıflıkları için vilâyet merkez şu'besi makamında bulunacak ve bu mutasarrıflıklara mülhâk kazalar mezkûr mutasarrıflıklara tabî' olacaktır.

Madde-8. Bütün şu'belerde tutulan bil-umûm defterlerde hakk ve silinti caiz değildir. Yanlışlık vukû'unda birkaç kelime ilâve olunabilir. Ancak o sahifenin alt tarafına mezkûr hataya daîr şerh verilerek şu'be reîsi ve a'zâsı tarafından mühürlenecektir. Şu'belerin mâfevki tarafından tedkiki esnasında topdan verilen makbuzların zimmet senedleriyle gönderilen akçenin yekûnu karşılaştırılacaktır. Para fazla gelirse kim (in) verdiği aranacak, eksik çıkarsa şu'be mes'ûl olacaktır.

Madde-9. Merkez-i umûmî iâne ve taahhüdâtın cibâyeti için her türlü usûl ve tedâbir ittihâzına salâhiyetdârdır.

Madde-10. Kıtaât-ı askerî, nezâretler, askerî, mülkî daîreler, hasta haneler, fabrikalar bütün mağaza ve ticarethaneler ve esnaf lonca odaları ve mektebler ve müesseseler birer müstâkîl şû'be makâmında olub, o şû'benin kendilerince müntehib bir reîs ve iki a'zâsı olacaktır.

Madde-11. İş bu ta'limâtname ve usûl-i cibâyet hakkında umum-u şübâta bir kolaylık göstermek için tertib olunmuş olduğundan, taşra şû'belerinin mutlaka buna mani' olmaları mecburi değilse de ikinci madde mücebince mâfevk şû'besinin kontrol ve nezâret daîresinde bulunmak üzere her şû'be kendi ihtiyâcât ve icâbât-ı mahallîyesine göre ta'limâtını istediği gibi yapabilir. Ancak bu ta'limâtlarda cemiyetin nizâmname-i esâsiyesine mugâyir olan maddeler bulunmayacaktır.”

Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin çalışma nizamnamesi ise 4 Kasım 1909'da Hükümet tarafından onaylanmış ve Padişahın himayesi altına alınan Cemiyetin başkanlığına, 15 Kasım 1909'da Ayan Reisi Mehmet Said Paşa getirilmiştir. 25 madde halinde hazırlanan ve Gayrimüslim unsurlar için çeşitli dillere de çevirisi yapılan Nizamnamede, Cemiyet'in kuruluş amacı, üyeler ve idare teşkilatı, genel kurul ve yönetim kurulunun görevleri, yardım toplama usulleri ve taşra teşkilatına yer verilmiştir.¹⁶ Nizamnamenin diğer maddelerinde ise amacına uygun olarak çalışmak isteyen herkesin Cemiyete üye olabileceği; yaş sınırı olmaksızın herkesin Cemiyete yardımda bulunabileceği; Cemiyet genel kurulu ve yürütme kuruluna seçilecek üyelerin Osmanlı vatandaşı olmaları; ayda 40 kuruş ödemeyi kabul eden her cemiyet üyesine istediği takdirde hesapları inceleme yetkisi tanınacağı;¹⁷ Cemiyet gelirlerinin artırılması için çok çeşitli faaliyetlere yer verileceği öngörülmektedir.¹⁸ Donanma Cemiyeti'ni dönemin birçok yardım derneğinden farklı kılan özellikleri arasında, ülke genelinde hızla örgütlenmesi, çok geniş kitlelere hitap etmesi, devamlılığı ve yardım toplama işini şeffaf bir şekilde gerçekleştirmesi söylenebilir.¹⁹

¹⁶ **TİTE Arşivi**, K. 223, G. 21, B. 21-001; K. 223, G. 21, B. 21-1001; K. 223, G. 21, B. 21-1a 001; K. 223, G. 21, B. 21-2001.

¹⁷ **TİTE Arşivi**, K. 236, G. 9, B. 9-9.

¹⁸ **TİTE Arşivi**, K. 223, G. 21, B. 21.

¹⁹ Nurşen Gök, “Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler”, **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 27, Sayı 43, (2008), s. 79-80; Gök, **a.g.e.**, s. 34-45; Gamze Ercan, Tülay Ercoşkun, “Donanma-yi Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin Diyarbekir Hanımlar Şubesinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (Aralık 1910- Ocak 1911)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)**, Cilt 37, Sayı 64, (Eylül 2018), s. 312.

Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmaları

Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin başlıca gelir kaynaklarının büyük bölümünü nakdi gelirler oluşturmaktadır. Özellikle üye aidatları ve olağanüstü günlerde düzenlenen yardım kampanyalarıyla halktan milyonlarca kuruş nakdi yardım toplanmıştır. İlk yıllarda en fazla yardımı ordu mensupları yapmıştır. Sivil ve askeri görevlilerin büyük kısmı, birer veya ikişer maaşlarını Donanma Cemiyeti'ne bağışlamışlardır.²⁰ Cemiyete nakdi yardımların yanı sıra çok sayıda aynı yardımlar da yapılmıştır. Bunlar arasında çok çeşitli hediyelik eşyalar, silahlar, gayrimenkuller, kurban derileri²¹, boynuz ve hediyelik eşya gibi objeler yer almaktadır.²² Cemiyet, kuruluşundan itibaren çok çeşitli alanlarda faaliyetler göstererek yüksek meblağlarda iane gelirine sahip olmuştur.²³ Bu gelirleri ise donanmayı güçlendirmek için savaş, nakliye gemileri ve askeri mühimmat alımlarında kullanmıştır. Alımlar esnasında Harbiye ve Bahriye Nezaretleri ile koordineli çalışmış ve teşkilatın acil ihtiyacı olan gemilerin satın alınmasına özen göstermiştir.

Sosyal ve kültürel çalışmalara duyarsız kalmayan Cemiyet, basımını gerçekleştirdiği mecmua, kitap, risale, beyannameler ile tiyatro ve sinema gösterimleri, çeşitli eğlenceler, konser, balo, konferans ve sportif faaliyetlerle kendisinden söz ettirmiş, yüksek miktarlarda gelir sağlamıştır. Ayrıca çalışmalarını geniş halk kitlesine duyurmak ve yapmış olduğu faaliyetleri kayıt altına almak amacıyla 1910'da "*Donanma Mecmuası*" adı verilen bir dergi çıkarmaya başlamıştır. Yaklaşık dokuz yıl yayın hayatını devam ettiren bu mecmua, askeri, tarihi, sosyal ve zirai alanlarda yayınlar yaparak kültürel faaliyetlere büyük katkı sağlamıştır.²⁴ Cemiyet, kendi adına kitap, risale ve beyannameler yayınlamış, çeşitli yazarlar tarafından

²⁰ **TİTE Arşivi**, K. 282, G. 13, B. 3, (9.10.1325).

²¹ 2 Ağustos 1331 tarihli belgede, Osmanlı Donanma Cemiyeti adına Manisa'da toplanan derilerin bu yıl satışının yapılamadığı ve bu derilerden Manisa tabakhanesinde de meşin imal ettirildiği ifade edilmektedir. Bu meşinlerin bir kısmı gocuk haline getirilmiş ve askerlerin kullanması için Milli Savunma Bakanlığı'na gönderilmiştir. Bkz., **TİTE Arşivi**, K. 235, G. 16, B. 16-3001.

²² **TİTE Arşivi**, K. 235, G. 16, B. 16-3001 (3.8.1331); **TİTE Arşivi**, K. 235, G. 16, B. 16-4001 (12.9.1331).

²³ Donanma Cemiyeti'ne iane yardımında bulunan şahıslar adına düzenlenen makbuzlar için bkz., **TİTE Arşivi**, K. 261, G. 9, B. 8 (29.3.1325).

²⁴ Özçelik, **a.g.e.**, s. 284-287; Gök, **a.g.e.**, s. 3-54; Hasan Dinçer, "Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin Kültürel Faaliyetleri", **Asos Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 4, Sayı 30, (2016), s. 477-478; Zehra Çakmaktepe, **Donanma Mecmuası**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2002, s. 1-6.

kendisine bağışlanan eserleri yayımlatarak Türk kültür hayatına büyük hizmetlerde bulunmuştur.²⁵

Cemiyet, çok çeşitli tiyatro temsilinin organize edilmesinde aktif rol oynamıştır. Başlangıçta yardım toplamak için tiyatro ve gösteriler düzenlenirken daha sonraları kendi temsil heyetini kuran Cemiyet, Türk tiyatrosunun gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Cemiyet, tiyatro dışında sinemaya da ayrı bir önem vermiş ve yapılan askeri manevralar sinema filmi olarak çekilmiş ve halka izlettirilmiştir.²⁶ Donanma Cemiyeti'nin en fazla gelir getiren faaliyetleri arasında kibrit ve sigara kâğıdı imtiyazı gelmektedir. Cemiyet adına bu imtiyazın açık arttırma usulüyle satışından çok büyük gelir elde edilmiştir. Sigara kâğıdı ve kibritler yalnızca ülke içinde değil yurtdışında da büyük rağbet görmüştür.²⁷ Cemiyetin gelir kaynaklarından bir diğeri ise piyangodur. Cemiyet belirli aralıklarla donanma ve tersane piyangosu adıyla çekilişler düzenlemiş ve halkın bu çekilişlere ilgisi yoğun olmuştur. İtibar-ı Milli Bankası'nın güvencesiyle ve hükümetten izin alınarak gerçekleşen bu çekilişlerin geliri tersane inşasına ayrılmıştır.²⁸ Cemiyet bu faaliyetlerin dışında kartpostal, zarf, takvim, rozet, kol düğmesi, kravat iğnesi, kâğıt mendil, kurşun kalem gibi objeler hazırlamış ve bunların satışı için kampanyalar düzenlemiştir. Bu kampanyalarda halkın milli ve manevi duygularına hitap eden sloganlar kullanılmıştır. "*Barbaros Hatırası*" olarak basılan yardım zarfının üzerinde "*Osmanlılar, 12.000 mil sahillerimiz var. Harp gemilerimiz o derece çok ve kuvvetli olmalıdır*" ifadesi yer almaktadır.²⁹ Bağış yapanların isimlerine başta Donanma mecmuası olmak üzere dönemin gazetelerinde yer verilmiş ve halk bağış yapmaya teşvik edilmiştir.

Osmanlı hanedan mensupları, Cemiyete büyük miktarlarda maddi destekte bulunmuştur. Özellikle Sultan Mehmet Reşat ve VI. Mehmet Vahdettin'in Cemiyetin fahri başkanlığını yürütmeleri yardımın kapsamını genişletmiştir. Şehzade Yusuf İzzettin ve Abdülmecit Efendilerin himayelerinde düzenlenen konser, yarış ve spor müsabakalarıyla elde edilen yardımların tamamı Cemiyete gelir kaydedilmiştir.³⁰

²⁵ Özçelik, a.g.e., s.297.

²⁶ TİTE Arşivi, K. 270, G. 18, B. 6 (30. 1. 1328); Gök, a.g.m., s. 88.

²⁷ TİTE Arşivi, K. 274, G. 5, B. 5 (18.02.1329); TİTE Arşivi, K. 276, G. 38, B. 8 (11.11.1329); Bulut, a.g.m., s. 961.

²⁸ TİTE Arşivi, K. 21, G. 4, B. 26; Özçelik, a.g.e., s. 348.

²⁹ TİTE Arşivi, K. 292, G. 15, B. 3 (05.05.1330).

³⁰ TİTE Arşivi, K. 237, G. 29, B. 54 (24.12.1326).

Osmanlı Denizcilik Yurdu

Osmanlı Donanma Cemiyeti, Türk sporuna çok çeşitli dallarda büyük destek vermiştir. Deniz sporları başta olmak üzere at koşusu³¹, kayık³², bisiklet, güreş, futbol gibi alanlarda müsabakalar tertip ederek gelir elde eden Cemiyet, çeşitli spor kulüplerine de maddi yardımlarda bulunmuştur.

Spor, insanoğlunun zorlu tabiat koşullarında yaşamını sürdürebilmek için vücut ve kaslarını geliştirmesiyle ortaya çıkmıştır. Hayatta kalma, yeme, içme, barınma ve giyinme gibi temel ihtiyaçların karşılanması esnasında güçlü, çevik ve hızlı olması gerekmektedir. Bu çabalar itme, çekme, tırmanma, atma, atlama, koşma hareketlerini ortaya çıkarmıştır. Kendiliğinden ortaya çıkan bu hareketler, günümüzde spor olarak bilinen hareketler bütünüdürün temelini oluşturmuştur. Türk devletlerinde ülke varlığını korumak, hücum ve savunma için dayanıklı, kuvvetli, becerikli ve gözü pek savaşçıların yetiştirilmesinde bedensel faaliyetlere önem verildiği bilinmektedir. Bu bağlamda Türklerin ilgilendikleri spor dalları arasında güreş, kılıç, okçuluk, atçılık ve at yarışları, çöğen (polo), cirit, mızrak, gökbörü, cop, tepük (futbol), seyirtmek (koşu), avcılık, kayak, boks, süngü, yüzme, matrak, tomak, taş atma, tuluk oyunu, ağırlık kaldırma, yağlı direk ve yaya koşuları gelmektedir.³³ Bu spor dallarında kabiliyetli gençler yetiştirmek için spor alanları oluşturulmuş ve bu sporların devamlılığını sağlamak için de “*tekke*” adı altında vakıflar kurulmuştur.³⁴

Osmanlı Devleti’nde spor, diğer ülkelerde olduğu gibi seçkin sınıfların öncülüğünde başlamış ve gelişmiştir. Tanzimat döneminde ülkeye giren modern sporların gelişiminde Gayrimüslim nüfusun etkisi oldukça fazladır. Sonraki günlerde Müslüman ailelerin çocukları da spora ilgi duymaya başlamışlardır.³⁵ Tanzimat’tan Meşrutiyet dönemine kadar geçen sürede Osmanlı Devleti’nde spor faaliyeti, okçuluk, binicilik ve güreşçilikten ibaret olmuştur. 19. yüzyılım başlarından itibaren ise bütün dünyada belirli

³¹ Kırmastı kazasında Donanma Cemiyeti menfaatine düzenlenecek at yarışı ile ilgili olarak Kırmastı Şubesi’nin 24 Eylül 1913’te Donanma Cemiyeti Merkezi’ne gönderdiği yazı için bkz., **TİTE Arşivi**, K. 280, G. 10, B. 6.

³² Osmanlı Donanma Cemiyeti’nin düzenleyeceği kayık yarışmasında elde edilen gelir, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’ne bırakılacaktır. Bkz., **TİTE Arşivi**, K. 225, G. 11, B. 11 (17/07/1329)

³³ Ayhan Dever; Ahmet İslam, “Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Kültüründe Spor Algısı”, **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 4, Sayı 5, (2015), s. 47.

³⁴ Bayram Ali Sivaz, **İttihat ve Terakki Partisi’nin Beden Eğitimi ve Spor Politikaları ve Uygulamaları**, Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2016, s. 108.

³⁵ Efkan Canşen, “Türkiye Cumhuriyetinin Spor Politikaları”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 17, Sayı 1, (Haziran 2015), s. 34.

kurallara bağılı olarak yapılmaya başlanan modern spor türleri arasında jimnastik, atletizm ve futbol ön plana çıkmıştır. Osmanlıda Batıya açılan bir pencere olarak nitelendirilen Robert Koleji ve Galatasaray Lisesi, yalnızca kültür açısından değil, modern spor türlerinin ülkede tanınması ve yayılmasına da öncülük etmiştir. Bu okullarda eğitim alarak Türk spor tarihine hizmet eden sporcular arasında Jimnastikçi Ali Faik (Üstünidman) ve Mazhar (Kazancı) Bey gösterilebilir. Nitekim Ali Faik Bey'in yetiştirdiği yetenekli öğrencilerden birisi olan Selim Sırrı (Tarcan) Bey ise Türk sporunun ilk büyük öncüsü olarak ortaya çıkacaktır.³⁶

20. yüzyılın başlarında ticaret amacıyla İstanbul ve İzmir'e gelerek yerleşen İngiliz aileler, modern sporların tanınıp yayılmasına katkı sağlamışlardır. Büyük kentlerde futbol başta olmak üzere tenis, kürek ve yelken yarışlarını başlatan İngiliz aileler olmuş ve daha sonra bu etkinliklere Gayrimüslimler de katılmıştır. II. Abdülhamit'in kuşkulu kişiliği ve İstibdat döneminde uygulanan yasaklar nedeniyle Müslüman Türk gençlerinin bu sportif etkinliklere katılımı uzun yıllar mümkün olmamıştır. 1903 yılında Saray Nazırı Osman Paşa'nın çocukları ve bazı gençler gizli olarak "*Beşiktaş Basiret Osmanlı Jimnastik Kulübü*"nü kurmuşlardır. Ancak hafiyeler tarafından kısa süre içerisinde deşifre olan bu kulüp, II. Abdülhamit'in ikna edilmesiyle padişah fermanıyla yasal statüye kavuşmuştur. Beşiktaş kulübüne gösterilen bu müsamaha, Mekteb-i Sultanî öğrencilerine yeni bir Türk kulübü kurma cesareti vermiş ve 1905'te Galatasaray'ın ve 1907'de ise Kadıköy yakasında Fenerbahçe'nin kuruluşu gerçekleşmiştir.³⁷

23 Temmuz 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı ile gerçekleşen özgürlük, spor alanında da kendisini göstermiş, daha önce kurulan kulüplerin tescili yapılmış ve birçok yeni spor kulübü açılmıştır.³⁸ Artık Türk sporu yabancıların elinden, tekelinden kurtuluyor ve Türk çocukları rahatça spor yapabilecekleri bir ortama kavuşuyorlardı. Geçmişten günümüze spor yapan, sportif geleneklerini devam ettiren toplumlar, birlik ve dayanışma içinde olmalarının yanı sıra barışçı, siyasal, kültürel, ekonomik ve bilimsel alanda başarılı olmuşlardır. Bu düşünceden hareketle Osmanlı Donanma

³⁶ Cem Atabeyoğlu, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Spor, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1474; Mert Kerem Zelyurt, "Türk Modernleşmesinde Spor: Tanzimat'tan Erken Cumhuriyet'e", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt 8, Sayı 2 (2013), s. 1467.

³⁷ Canşen, *a.g.m.*, s. 35.

³⁸ Asil Kaya, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Türk Gençliğinin Örgütsel ve Düşünsel Gelişimi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 19, Sayı 39, (Güz 2019), s. 591.

Cemiyeti'nin ağırlıklı olarak deniz sporlarına önem verdiği belgelerden anlaşılmaktadır.³⁹

Türk toplumunu ve özellikle gençleri denizciliğe ve deniz sporlarına alıştırmak amacıyla Bahriye Nazırlığı ve Osmanlı Donanma Cemiyeti, “*Osmanlı Denizcilik Yurdu*” adı verilen bir kulübün kurulmasına karar vermiştir. Fahri başkanlığını Velihaht Abdülmecit Efendi'nin üstlendiği bu Yurdun başkanlığına, Emekli Bahriye Binbaşı Nuri Bey getirilmiştir. 3 Aralık 1917 tarihinde “*Kaptan*” unvanıyla göreve başlayan Nuri Bey, yurdun çalışma esaslarını belirleyen ve 49 maddeden oluşan nizamname hükümlerine göre çalışmalara başlamıştır.⁴⁰ Adı geçen Yurt Nizamname Layihasında şu hususlar yer almaktadır:

“Yurdun Esâs-ı Teşekkülü

Madde 1: Memleket de denizciliğe bir meyl ve hâ-heş uyandırmak için umûmî müsâbakat-ı bahrîye icrâsı ve riyazât ve mümaresât-ı bedeniye ile kavi ve faal denizci gençler yetiştirilmesi maksadıyla bahrîye gücü ile Osmanlı Donanma Cemiyeti tarafından “*Osmanlı Denizcilik Yurdu*” namıyla bir yurd te'sis edilmiştir.

Madde 2: “Osmanlı Denizcilik Yurdu” memâik-i şâhâne dâhilinde müsâbakat-ı bahrîyenin ve buna müteferri' muâmelâtın nazmı ve icabına karşı da mümessilidir.

Madde 3: “Osmanlı Denizcilik Yurdu”, a'zâ-yı müessese, a'zâ-yı fahrîye, a'zâ-yı faâle ve a'zâ-yı muvakkateden mürekkebirdir.

Madde 4: Yurdun riyâseti Bahrîye Nâzırını uhdesinde olup reis-i sâniler Donanma-yı Hümâyûn kumandanı ile Osmanlı Donanma Cemiyeti reisidir.

Madde 5: A'zâ-yı müessese yurdun emr-i te'sis ve ta'limine muâvenet-i fîliyelere sebkât eden zevâtdır. Müessisin meyânına duhûle tâlib zevât def'âten elli lirâ-yı Osmanî te'diyesine mecbur ve ücret-i senevîye ile duhûliyeden muâf tutulur.

Madde 6: A'za-yı fahrîye, münhasırân mümaresât-ı bahrîye ile işigâl etmeyüb fahrîyen yurda müdavemet edecek veyâ yurda medâr-ı mefhâret olacak zevâtdan nürekkebirdir. A'zâ-yı fahrîyeden ücret-i duhûliye ahz ve istifâ olunmayub ancak ücret-i senevîye

³⁹ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 531-532; Atabeyoğlu, **a.g.m.**, s. 1477-1479.

⁴⁰ Özçelik, **a.g.e.**, s. 294.

olmak üzere iki lira-yı Osmanî alınır. Misâfir ecnebî zabitanı fahrî a'zâ olarak kayd edilirler ve ücretden muâfdırlar.

Madde 7: A'zâ-yı faâle, bi-l-fiil mûmâresât ve riyâzât-ı bedeniye ile müştâgil ve yurdun münhâsırân muâmelât ve idâre-i dâhiliyesiyle vazife-dâr zevâtdan mürekkebirdir. Aza-yı faale yurda inkısaıbları anında bir defaya mahsus olmak üzere iki lira-yı Osmanî ücret-i duhûliye i'tâ ve iki lira-yı Osmanî ücret-i seneviye te'diye ederler. Bahrî ve Berrî muvazzaf ve mütekâid zabitan duhûliyeden muâfdırlar. Senevî bir lira i'tâ öderler.

Madde 8: Osmanlı ve ecnebî misâfirin yalnız bir ay için bil-intihâb a'za-yı muvakkâte nâmıyla yurda kayd ve kâbûl olunur. Bu gibi⁴¹ zevâtin yurd vesât-i maddiyesinden istifâdeleri tabii ise de müsâbakalara iştirâki hey'et-i idârenin müsâadesine mütevâkıfdir. A'zâ-yı muvakkate yurda intisâıbları anında def'âten yarım lira-yı Osmanî te'diyesine mecbur olub, intisâıblarını temdid talebinde buldukları takdirde ikinci ay için de ayrıca yarım lirâ-yı Osmanî te'diyesine mecbûr tutulur. A'zâ-yı muvakkatenin iki aydan fazla yurdda intisâıbları gayr-i caîzdir.

Hey'et-i İdâre

Madde 9: Yurdun bil-umûm muâmelât-ı cariye ve idâre-i dâhiliyesini murâkebe ve tedvir için teşkil olunan hey'et-i idâre bir reis, bir reis-i sâni, bir kapudan, iki kapudan muâvini, bir kâtib, bir kâtib muâvini, bir kasa-dâr ve bir idâre müdüründen mürekkebirdir.

Madde 10: Hey'et-i idâreden bir zât hasb-el-icâb üç aydan fazla vazifesinden infikâk ve bilâ-sebeb vazifesine devam eylemediği takdirde müsta'fî nazârıyla bakılarak yerine hey'et-i idârenin ekseriyet-i ârâsıyla diğeri biri intihâb olunur.

Madde 11: Hey'et-i idâreden isti'fâ şâyân-ı kabûl olub müsta'fî zevâtin yerine hey'et-i idârenin ekseriyet-i ârâsıyla diğeri biri ta'yin edilir.

Madde 12: Hey'et-i idâre â'zâ-yı faâle ve müesses meyânından bil-intihâb iki sene müddetle ifâ-yı vâzife eder. Ancak vezâif ve muâmelâtında hakkıyla muvaffak olabilmek için hey'et-i idârenin nısfından bir fazlası muvazzaf veyâ mütekâid zabitan-ı bahriyeden intihâb edilmek meşrûtdur.

Hey'et-i idârenin intihâbı

Madde 13: İki sene ifâ-yı vazife eylemek üzere mu'tâd olan ictimâ'-i umûmiyelerde nısfî kur'a ile ibkâen ve nısf-ı diğeri re'y-i

⁴¹ TİTE Arşivi, K. 233, G. 8, B. 8-4001.

hâfi ile intihâb olunur. Her a'zâ bir re'y sahibi olub ictimâ'da isbât-ı vücûd etmeyenin i'tâ-yı re'yden mahrûm tutulur. Hey'et-i idâre â'zâlarının vezâifi ayrı ayrı tasrîh olunarak münferiden i'tâ-yı re'y meşrû olub bu sûretle ekseriyet-i ârâ kazanan zevât ber-vech-i meşrûh hey'et-i idâre meyânına idhâl ve re'yerin tasnifini müteâkib içtimâ-i umûmiyeye riyâset eden zât tarafından netice-i muâmelât hey'et-i umûmiyeye tebliğ edilir. Hey'et-i idâreden infisâl eden zât tekrâr intihâb olunabilir.⁴²

Hey'et-i Idâre'nin Müctemâ' ve Münferîd Vezâif ve Salâhiyeti

Madde 14: Hey'et-i idâre her ayın ilk Cum'a günü ictimâ' ederek yurdun bir aylık muâmelât-ı câriye-i umûmiyesini, varidât ve mesârifini tedkik ve bu bâbda ittihâz-ı mukarrerât eyler. Ancak yurdun ilk sene-i te'sisinde lüzûmu hâlinde her Cum'a günü içtimâ edebilir.

Madde 15: Yurda duhûle talib a'zâ-yı müesses, fahriye ve muvakkatanın kabûlleri ile yurddan istifa ve ihrâç muâmelâtının tedkiki ve bu bâbda mukarrerât ittihâzı hey'et-i idârenin cümle-i vezâifindedir.

Madde 16: Yurd vesâitinin, eşyâ ve levâzımının hüsn-ü muhafâza ve idâresi, müsâbakalar ve yarışlar tertibi ve buna müteferri' program ve ta'limât tanzimi, ictimaât-ı umûmiyeye aid bil-umûm muâmelâtın icrâsı hey'et-i idâre vezâifi dâhilindedir.

Madde 17: Hey'et-i idâre a'zâlarının münferid vezâifi hey'et-i umûmiyenin taht-ı murâkebesindedir.

Madde 18: Hey'et-i idâre a'zâsından biri tarafından kâtibeye verilecek takrir üzerine hey'et-i idâre fevkâlâde ictimâ'a da'vet olunur.

Madde 19: Hey'et-i idâre reisi heyetin ictimâ'ında riyâset vazifesiyle mükellef olub müzâkerâtın mihver-i lâyıkında cereyânını te'min ve tâlimât-ı dâhiliyeye ve bil-umûm heyet-i idâre muhâberâtına vaz'-ı imzâ eder.

Madde 20: Kapudan'ın vezâifi: Kürek müsabakalarına iştirâk edecek yurd azâsının intihâbı ve bunların şerâit-i matlûbe dâhilinde yetiştirilmesini gerek idmanlar ve gerek yarışlar için isti'mâl olunacak sandalların tefrik ve ta'yini, azâların tenezzüh veya ta'limleri için hangi yatların muvâfık olacağına takdiri, yatların müsâbakalara iştirâki ve sınıflarına göre "ârâ" takdiri ile hey'et-i idârenin münakaşasına vaz'ı ve yurdun yat, kotra, sandal, kik ve

⁴² TİTE Arşivi, K. 233, G. 8, B. 8-5001.

buna mümâsil vesâitin hüsn-i suretle muhâfaza ve idâresi ve azânın gemicilik ile me'lûfiyetlerini te'minen lâyıkiyla ta'limleri için ta'limâtname tertibi ve hey'et-i idârenin münâkaşasına vaz'ı, idâre müdürüyle bil-istişâre yatlar, sandallar ve diğer bil-umûm vesâit ve âlet ve edevâtın tamir etdirilmesi ve ta'mirlerine nezâret husûsundan ibâretdir. Tamirât husûsunda kapudan bir liraya kadar sarfiyâta me'zûn olub⁴³ fazla sarfiyât lüzûmunda bir raporla hey'et-i idârenin kararına havâle olunur. Kapudan bir kazâ vuku'unda hey'et-i idâreye mufassal bir rapor vermeğe ve eğer hasarât varsa derecâtını ale-t-tahmin beyân ve tazminât-ı husûsatda mütâlaatını dermeyân ve müsebbiblerini irâe eylemeğe mecbûrdur. Kapudan muâvinleri, kapudana muâvenetle mükellef olub gaybubetinde vazife-i vekâleti ifâ ederler.

Madde 21: Katib, senevî ve fevkâlâde ve hey'et-i idâre içtimâ'ındaki müzâkerât ve mukarrerâtı zabt ve defter-i mahsusuna kayd, hey'et-i idârenin hey'et-i umûmiyeye arz edeceği muâmelât ve mukarrerâta aid raporlar, tanzim, neşr ve i'lâmı mukarrer muâmelât-ı tahrir, yurdun dâhilî ve haricî muhâberatını te'min, varidât ve mesârifât makbuzlarını imlâ ve ashâbına irsâl vazifesiyle mükellefdir. Kâtib muâvini kâtibe muâvenetle mükellef olub, gaybubetinde vazife-i ketâbeti ifâ eder.

Madde 22: Kasa-dâr içtimâ-i senevîde hey'et-i umûmiyeye arz olunacak bir senelik varidât ve masârifât bilânçosunu tanzim, varidât-ı cibâyete ve masârifâtı defter-i mahsûsuna kayd ile mükellefdir. Varidât ve masârifâtı nâtik defâtir her ân için heyet-i idârenin murâkebesine tâbî' bulunur.

Madde 23: İdâre müdürü, yurdun bil-cümle vesâit-i maddîyesinin hüsn-i idâre ve muhafazasından mes'ûl olub, görmüş olduğu nekâyisi ve hasarâtı kapudan veya muâvinine rapor ederek ta'mirâtı muktezi eşyanın veya mübâyâasına lüzum görülen levâzımın bir fihrisini tanzim ve kapudanın veyâ hey'et-i idârenin kararıyla lüzûm görülen mübâyâatı icrâ ve demirbaş eşyâ ve levâzım defâtirini tahrirâtıyla mükellefdir.

İçtimâ'-i Umûmî

Madde 24: Her sene Mart ayının ilk Cum'â günü kaffe-i a'zâ hey'et-i idâre tarafından içtimâ'-i umûmiyeye da'vet olunur. İçtimâ'-i umûmiyeye riyâset edecek zât hey'et-i umûmiye tarafından re'y-i hafi ile intihâb olunur.

Madde 25: Â'zâ-yı müessese ve faâlenin lâ-ekâll rub'ı tarafından hey'et-i idâreye tahriren vâki' olan müracaât veya

⁴³ TİTE Arşivi, K. 233, G. 8, B. 8-6001.

hey'et-i idâre tarafından lüzûmuna mebnî vâ'ki olan da'vet üzerine içtimâ'-ı fevkâl-âde akd edilebilir. İçtima'-ı fevkâl-âdenin⁴⁴ tarih-i in'ikâdi tarih-i mürâcaâtdan onbeş günü tecâvüz etmez.

Madde 26. Senevî ve fevkâl-âde içtimâ'atda icrâ-yı müzâkerât için â'zâ-yı müessese ve faâle nısfının isbât-ı vücud eylemesi meşrûtdur. İçtimâ'-ı umûmîde â'zâ-yı mevcûde hürri nisâbı bulmadığı takdirde hey'et-i idâre onbeş gün zarfında hey'et-i umûmîyeyi ikinci bir içtimâ'a da'vet eder. Bu ikinci içtimâ'da â'zâ-yı mevcûdenin mikdârı nazâr-ı dikkâte alınmaksızın icrâ-yı müzâkerât olunur. İçtimâ'-ı umûmîde isbât-ı vücûd eylemeyen â'zâların verilmiş olan karara hakk-ı i'tirâzları olmadığı gibi â'zâ-yı mevcûde de yalnız bir re'y sahibi olub diğeri tarafından re'y veremez.

Madde 27: İçtimâ'ât-ı umûmîde hâzır bulunan â'zâ-yı fahrîye ve muvakkate re'y vermek hakkına haiz değildir.

Madde 28: Senevî ve fevkâl-âde içtimâ'âtde mevzu'-bahs olunacak mevadd yevm-i içtimâ'dan onbeş gün evvel yurda ta'lik olunur. Mümkün ise rûznâme-i müzâkerât da'vetiye varakalarına leffen â'zâlara irsâl edilir. Senevî içtimâ'-ı umûmîde geçen senenin kâffe-i hesâbatı tedkik edilerek bûdce tevazûn etdirilir.

Te'diyât

Madde 29: Ücret-i senevî; her sene kânun-ı sâni ayı zarfında ve ücret-i duhûliye i'tâsının mecbur olan â'zâlardan yurda kayd ve kabûlleri ânında ahz ve istifâ olunur.

Madde 30. Ücûrâtın bir aydan fazla te'hîr-i tediyesi gayr-ı caîzdir. Te'diyâtını bir aydan ziyâde te'hîr eden â'zâ veyâ â'zâlara ihtârname yazılır ve iki aya kadar te'diye-i deyn etmeyen â'zâlar yurddan istifâ etmiş add olunur.

Madde 31: Â'zâlardan ahz ve istifâ olunan ücûrâta mukâbil hey'et-i idâre mühriyle mühürlü ve kasa-dârın imzâsıyla musaddak bir makbuz senedi i'tâ edilir.

Sûret-i Kabûl, İsti'fâ ve İhrâc

Madde 32: Yurda duhûle tâlib zevât, tâleb eylediği â'zâlığın nev'ini tasrîh ederek tahrîren hey'et-i idâreye mürâcaât eder. Taliblerin yurda âdem-i kabûllerinde hakk-ı i'tirâzları olamaz.

Madde 33: Yurda â'zâ-yı faâla olarak duhûle talib zevâtın â'zâ-yı muvakkate ve fahrîye hâric olmak üzere diğeri iki⁴⁵ â'zâ

⁴⁴ TİTE Arşivi, K. 233, G. 8, B. 8-7001.

⁴⁵ TİTE Arşivi, K. 233, G. 8, B. 8-8001.

tarafından tavsiye olunması ve tavsiye eden zevât ile tâlibin tahrîren kâtibe müracâat eylemesi meşrûtdur. Tâlibin âdem-i kabûlünde tavsiye eden zevâtın hakk-ı i'tirâzları yoktur.

Madde 34. Osmanlı Denizcilik Yurdu'ndan isti'fâ arzûsunda bulunan â'zâlar tahrîren hey'et-i idâreye müracaât etmelidirler. İstifâ eden zevâta te'diye etmiş oldukları ücret-i duhûliye ve senevîye iâde olunmaz. Yurdun esbâb-ı gayr-ı muhikkaya müsteniden istifâ eden zevât tekrar yurda kabûl edilmez.

Madde 35: Hasb-el-icâb bir seneden fazla yurda devam edemeyecek zevât, tahrîren hey'et-i idâreye müracaât eylediği takdirde o müddet için me'zûn add olunur. Â'zâ-yı me'zûne yurda avdetlerinde tekrar ücret-i duhûliye ahz olunmayarak yalnız avdet eylediği sene dâhil olmak üzere ücret-i senevîye-i mu'tâde istifâ edilir. Müddet-i me'zûniyet üç seneyi tecâvüz edemez.

Madde 36: Âdâb ve mua'şeret-i umûmîyeye mugâyir hareketde bulunan herhangi â'zâ hey'et-i idâre kararıyla yurddan ihrâc edilebilir. Mezkûr â'zânın verilmiş olan karar aleyhinde iştikâyâ hakkı yoktur. Vermiş olduğu duhûliye ve senelik ücûrât kendisine iâde edilmez.

Teferru'ât

Madde 37: Yurdun reisi yurd nizamât-ı dâhiliyesiyle muhâberât-ı hariciyeye vâz'-ı imzâ eder. Yurdun hârice karşı mümessilidir.

Madde 38: Osmanlı Denizcilik Yurdu, sırf ictimâ'i bir yurd olup siyâsetle iştigâl etmez.

Madde 39: Yurdun kendisine mahsûs bir alâmet-i farîkâsı olup yurda dâhil olmayan veyâ yurda dâhil olup da istikrâ sûretiyle hârice verilmiş olan merâkîb-i mezkûr alâmet-i farîkâyı keşîde edemez. Birinci, ikinci reisler ve â'zâ-yı müessese ile hey'et-i idârenin kendilerine mahsûs forsları vardır.

Madde 40: Kazâ vukû'u müstesnâ olmak üzere diğer bil-umûm hasârât müsebbibinden tazmin olunur. Hasârâtın derecât ve tarz-ı vuku'ünü nâtik kapudan raporuna müsteniden tazminât ve suret-i vak'aya mütedâir mu'âmelât hakkında ittihâz-ı mukarrerât hey'et-i idârenin cümle-i vezâif ve salâhiyetindedir.⁴⁶

Madde 41: Yurdun mu'âmelâtına aid mütalâat veyâ herhangi bir sebebden dolayı vâki' olan şikâyât tahrîren hey'et-i idâreye verilir.

⁴⁶ TİTE Arşivi, K. 233, G. 8, B. 8-9001.

Madde 42: İşbu nizâmnâmenin herhangi bir maddesinin tefsir-i maânisi veyâ sûret-i tatbîki hakkında ihtilâf-ı efkâr zuhûrunda meşkûk olan madde veyâ meraddın tefsîrine hey'et-i idâre salâhiyetdârdır. Hey'et-i idârenin bu bâbdaki mukarrerâtı defter-i mahsûsuna kayd ve bil-umûm muâmelât-ı âtiye hakkında yurda düstûr ittihâz ve muktezâsına göre icrâ-yı âmel olunur.

Madde 43: İşbu nizâmnâme mevaddından herhangi birinin tebdîl veyâ ta'dili senevî ictimâ'-ı umûmî mevki'-i münâkaşaya vaz' edilir. Teklif olunan tebeddülât hakkında tafsilât tahrîren ictimâ'-ı senevîden lâ-ekall bir ay evvel kâtibe i'tâ ve ictimâ'-i senevî rûznâmçe-i müzâkerâtına idhâl olunur.

Madde 44: Yurd â'zâlarının yurd nâmına kazanmış oldukları müsâbakalardan alınan vesâir hedâya yurda aiddir. Fakat husûsî yarışlarda herkesin kazandığı mükâfât şahsına münhasırdır.

Madde 45: Yurdun kütüphânesi hey'et-i idâre nezâreti tahtında â'zâdan ehl bir zât tarafından idâre edilir.

Madde 46: Riyâzât, mûmâresât ve müsâbakat-ı bahriyenin muntazam ve yeknesâk bir tarzda cereyânını te'min için bir "Birlik Hey'eti" teşkil edilecektir.

Madde 47: "Birlik Hey'eti" birliğe dâhil olan bahri kulüblerin beherinden müntehib birer â'zâ ile yurdun hey'et-i idâresinden mürekkebdir. İşbu hey'et yalnız birlik muâmelât-ı carîyesine aid husûsatda yurdun hey'et-i idâresi ma'rifetiyle lüzûm görüldükçe ictimâ'a da'vet olunur.

Madde 48: Bu nizâmnâmenin kabûlü ve yurdun te'sisi tarihinden itibâren bahriye gücü ilgâ ve mâlik olduğu vesâit yurda devr olunacaktır.

Madde 49: Yurd fesh olunacağı takdirde denizde ve karadaki kâffe vesâit ve eşyâ Bahriye Nezâreti'ne teslim edilecektir.⁴⁷

Osmanlı Denizcilik Yurdu, yüzme sporları başta olmak üzere kürek ve yelken dallarında pek çok yarışma düzenlemiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk yüzme faaliyeti, Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Bahriye'de askeri bir eğitim şeklinde verilen yüzme dersleri ile başlamıştır. Gerçek anlamda yüzme sporu konusunda ilk ders Galatasaray Lisesi Jimnastik öğretmeni M. Moiroux tarafından verilmiştir. Bununla birlikte modern anlamda ilk yüzme spor faaliyeti ise 1910'da İstanbul'a yerleşmiş İngiliz ailelerin kendi aralarında yapmış oldukları gösteriler olmuştur. Kadıköy'de ikamet eden ve Fenerbahçe Spor Kulübü'nün de üyeleri olan Selahaddin (Türsen) Bey

⁴⁷ TİTE Arşivi, K. 233, G. 8, B. 8-10001.

mukavemette, Said Selahaddin (Cihanoğlu) Bey süratte ve Kemal Bey ise trampelen atlamada, ilk başarılı sporcular arasında yer almıştır. Aynı yıllarda Beşiktaş Osmanlı Jimnastik Kulübü ve Galatasaray Kulübü bünyesi içerisinde yüzme faaliyetleri başlamış ve birçok genç yüzücü yetiştirilmiştir.

Yüzme yarışlarında olduğu gibi İstanbul'da ilk yelken ve kürek yarışları da İngiliz aileler arasında yapılmıştır. 1910'da İngilizler tarafından başlatılan bu spor yine onlar tarafından geliştirilmiş ve Moda, Büyükkada Makriköy (Bakırköy) de yelken kulüpleri kurulmuştur. Türk sularında Gayrimüslimlerce bu yarışlar yapılırken asker, sivil Türk gençleri yalnızca onları izlemekle yetinmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde ilk deniz yarışları, 7 Eylül 1913'te İstanbul Moda Koyu'nda yapılmış ve Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin organize ettiği bu yarışmalar, Padişah V. Mehmet Reşat'ın himayelerinde gerçekleşmiştir.⁴⁸ Bu etkinlik, zengin bir program dâhilinde 23 yarışma şeklinde yapılmıştır. Bu yarışlara Fransız, İngiliz, Alman, Amerikan İtalya kruvazör filikaları ile İstanbul ve Galatasaray Sultanisi öğrencileri katılmışlardır.⁴⁹ İngiliz Yat Kulübü'nden ödünç aldıkları teknelerle bu etkinliğe katılan öğrencilerin yarışları ilgiyle izlenmiştir.⁵⁰

Osmanlı Donanma Cemiyeti Denizcilik Yurdu, ikinci büyük deniz şenliğini 24 Ağustos 1917'de İstanbul Heybeliada'da gerçekleştirmiştir. Padişah V. Mehmet Reşat'ın himayesinde yapılan bu şenliklere kulüpler arasında yapılan yarışlar damga vurmuştur. Bu şenliklere Padişahın bizzat katılması yarışmalara olan ilgiyi arttırmış ve yardım amaçlı düzenlenen bu etkinlikte büyük nakdi gelir elde edilmiştir. Cemiyet elde ettiği gelirlerin büyük bölümünü, deniz sporlarının gelişimine katkıda bulunan spor kulüplerine tahsis etmiştir. Cemiyetten aylık tahsisat alan spor kulüpleri arasında Haliç İdman Kulübü, İdman Yurdu⁵¹, Galatasaray Terbiye-i Bedeniye Kulübü⁵², Fenerbahçe Spor Kulübü⁵³, Bahriye Gücü Spor Kulübü,

⁴⁸ **TİTE Arşivi**, K. 286, G. 4, B. 3; Moda'da yapılan bu yarışlara katılmak üzere Kala-i Sultaniye'deki filika ve kayıkların, İstanbul'a getirileceğine dair yazışmalar için bkz., **TİTE Arşivi**, K. 281, G. 39, B. 2.

⁴⁹ 31 Haziran 1913 tarihinde Moda yarış Komitesi ve Uzunçayır At Koşusu Komitesi, Osmanlı Donanma Cemiyeti'ne gönderdikleri yazıda, bu yarışlardan elde edilecek hasılatın Kürek Kulübü'nün tesisinde kullanılmasını talep etmişlerdir. Bkz., **TİTE Arşivi**, K. 237, G. 18, B. 2.

⁵⁰ Beykoz'da yapılacak kayak yarışları için Yarış Heyeti Reisi Şevki Beye çadır verilmesini isteyen yazı için bkz., **TİTE Arşivi**, K. 281, G. 5, B. 3.

⁵¹ 3 Temmuz 1913 tarihinde İdman Yurdu, Osmanlı Donanma Cemiyeti himayesi altına alınmıştır. Bu arada İstanbul'da düzenlenen yarış hasılatının yurda verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., **TİTE Arşivi**, K. 225, G. 10, B. 5.

⁵² 17 Temmuz 1913 tarihli resmi belgede, Galatasaray Terbiye-i Bedeniye Kulübü'nün Osmanlı Donanma Cemiyeti'ni Gençlik Şubesi'nin açılışına davet ettiği ve kulübün

Donanma Gücü, Altınordu İdman Yurdu, Türk Gücü ve Vefa Yurdu yer almaktadır.⁵⁴

Kuruluş Nizamnamesinde belirtilen amaçlar doğrultusunda çalışan, birçok savaş gemisinin alımında büyük pay sahibi olan Donanma Cemiyeti, 2 Şubat 1919 tarihinde önce Bahriye Nezareti'ne bağlanmış ve arkasından 2 Mayıs 1919'da çıkarılan bir kararname ile feshedilmiştir.⁵⁵

Sonuç

Osmanlı Donanma Cemiyeti, devletin denizcilik alanındaki eksikliklerini gidermek ve güçlü bir donanma vücuda getirmek amacıyla gönüllü Müslüman ve Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının girişimleriyle kurulmuştur. Kuruluşundan itibaren hızlı bir şekilde örgütlenen ve ülke genelinde yaygınlık kazanan Cemiyet, askeri, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel pek çok etkinlik düzenleyerek aynı ve nakdi büyük gelirler elde etmiştir. Bu gelirlerle torpido muhrip, savaş ve nakliye gemisi, askeri mühimmat, hastane malzemeleri satın alarak, hem donanmanın hem de ticaret filosunun gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Bu çalışmalarını zamanla devletçe de desteklenmiş, hem padişahın hem de Hükümetin desteği alan Cemiyet, bağış kampanyasını büyük bir rahatlıkla sürdürmüştür. Kültür hizmetlerine duyarsız kalmayan Cemiyet, donanma mecmuası, düstur gibi pek çok kitap ve risalenin basımını üstlenmiştir. Tiyatro ve sinema gösterileri yapan, temsiller düzenleyen Cemiyet, çeşitli konser, balo ve konferanslarla halkın tümüne ulaşmayı başarmıştır. Denizcilik ve havacılık konusunda eğitim almak amacıyla birçok öğrenciyi yurt dışına göndermiştir. Düzenlediği çeşitli spor müsabakalarıyla yüksek miktarlarda gelir elde etmiştir.

Bu dönemde siyasal ve toplumsal alanda genç neslin beden terbiyesi ve spor aracılığı ile eğitilmesi düşünülmüş, itaatkâr, atik ve milliyetçi değerler ile şekillendirilmiş bireylerden oluşan şuurlu ve kuvvetli bir millet meydana getirilmeye çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda Türk gençlerine deniz ve denizciliği sevdirmek amacıyla Osmanlı Donanma Cemiyeti bünyesinde içerisinde kurulan Denizcilik Yurdu, deniz sporları başta olmak üzere, at

Donanma Cemiyeti himayesi altına alınması ve tahsisat talebinde bulunduğu görülmektedir. Bkz., **TİTE Arşivi**, K. 225, G. 11, B. 11.

⁵³ Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin kulüplere yaptığı yardımlar üzerine Fenerbahçe Spor Kulübü, Donanma Cemiyeti'ne bir teşekkür yazısı göndermiş ve kendilerine yapılan nakdi yardımların devam etmesini talep etmiştir. Bkz., **TİTE Arşivi**, K. 225, G. 11, B. 11.

⁵⁴ Özçelik, **a.g.e.**, s. 294.

⁵⁵ Tarık Zafer Tunaya, **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, 2. Baskı, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1969, s. 449; Gök, **a.g.e.**, s. VII.

koşusu, kayak, bisiklet, güreş, futbol gibi çok çeşitli dallarda Türk sporuna büyük destek vermiştir. Aynı ve nakdi yardımlarla önemli bir bütçeye sahip olan Cemiyet, kısa süre içerisinde ülke çapında ve yurt dışında teşkilatını genişletmiştir. Faaliyetlerini Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar devam ettiren Cemiyet, savaş sonunda imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile etkinliğini yitirmiştir. Mütareke döneminde Cemiyet ve üyelerine karşı Hükümet nezdinde başlatılan olumsuz propagandalar ve yolsuzluk iddiaları, Cemiyetin feshedilme sürecini hızlandırmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Donanma Cemiyeti, 2 Şubat 1919'da Bahriye Nezareti'ne devredilerek tarih sahnesinden çekilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşivler

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü,

TİTE Arşivi, K. 21, G. 4, B. 26.

TİTE Arşivi, K. 223, G. 21, B. 21.

TİTE Arşivi, K. 223, G. 21, B. 21-001.

TİTE Arşivi, K. 223, G. 21, B. 21-1001.

TİTE Arşivi, K. 223, G. 21, B. 21-1a 001.

TİTE Arşivi, K. 223, G. 21, B. 21-2001.

TİTE Arşivi, K. 225, G. 10, B. 5.

TİTE Arşivi, K. 225, G. 11, B. 11.

TİTE Arşivi, K. 231, G. 4, B. 4-001.

TİTE Arşivi, K. 231, G. 4, B. 4-1001.

TİTE Arşivi, K. 233, G. 8, B. 8-10001.

TİTE Arşivi, K. 233, G. 8, B. 8-4001.

TİTE Arşivi, K. 233, G. 8, B. 8-5001.

TİTE Arşivi, K. 233, G. 8, B. 8-6001.

TİTE Arşivi, K. 233, G. 8, B. 8-7001.

TİTE Arşivi, K. 233, G. 8, B. 8-8001.

TİTE Arşivi, K. 233, G. 8, B. 8-9001.

TİTE Arşivi, K. 235, G. 16, B. 16-3001.

TİTE Arşivi, K. 235, G. 16, B. 16-4001.

TİTE Arşivi, K. 236, G. 9, B. 9-9.

TİTE Arşivi, K. 237, G. 18, B. 2.

TİTE Arşivi, K. 237, G. 29, B. 54.

TİTE Arşivi, K. 261, G. 9, B. 8.

TİTE Arşivi, K. 270, G. 18, B. 6.

TİTE Arşivi, K. 274, G. 5, B. 5.

TİTE Arşivi, K. 276, G. 38, B. 8.

TİTE Arşivi, K. 280, G. 10, B. 6.

TİTE Arşivi, K. 281, G. 39, B. 2.

TİTE Arşivi, K. 281, G. 5, B. 3.

TİTE Arşivi, K. 282, G. 13, B. 3.

TİTE Arşivi, K. 286, G. 4, B. 3.

TİTE Arşivi, K. 292, G. 15, B. 3.

Resmi Yayınlar

Düstur, “7 Zilhicce 1293 Tarihli Kanunu Esasi'nin Bazı Mevaddı Muaddelesine Dair Kanun”, İkinci Tertip, Cilt 1, (8 Ağustos 1909), s. 638-644.

Kitaplar

İğdemir, Uluğ, **Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 2009.

Tunaya, Tarık Zafer, **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, 2. Baskı, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1969.

Türk Silahlı Kuvvetleri Osmanlı Devri 1911-1912 Osmanlı-İtalyan Harbi, Deniz Harekâtı, Cilt III, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1980.

Yıldız, Gültekin, **Dünya Savaş Tarihi, Osmanlı Askeri Tarihi, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri (1792-1918)**, (Ed.), Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

Makaleler

Arslan, Zehra, “1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 3, Sayı 11, (İlkbahar 2010), s. 57-72.

- Aysal, Necdet, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 5, Sayı 50, (2017), s. 1-23.
- _____, "Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti", **Atatürk Yolu Dergisi**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Sayı 62, (Bahar 2018), s. 417-426.
- Bulut, Sedef, "Donanma-yı Muavenet-i Milliye Cemiyeti: İzmit Müstakil Livası Şubesi'nin Çalışmaları", **Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Sempozyumu Bildirileri**, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli, 2016, s. 959-967.
- Can Tunalı, Ayten, "Aydın Vilayetinde Donanma Cemiyeti'ne Yapılan Yardımlarla İlgili Bir Belge", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 25, Sayı 39 (2006), s. 161-169.
- Canşen, Efkan, "Türkiye Cumhuriyetinin Spor Politikaları", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 17, Sayı 1, (Haziran 2015), s. 33-48.
- Çelebi, Nurhayat, , Hatice Tezer Asan, Engin Asan, "Meşrutiyet Döneminde Asker-Vatandaş Yetiştirme Anlayışı Çerçevesinde Paramiliter Gençlik Örgütleri", **Journal of History Culture and Art Research**, Cilt 7, Sayı 2, (2018), s. 502-514.
- Dever, Ayhan, Ahmet İslam, "Tarihsel Süreç İçerisinde Türk Kültüründe Spor Algısı", **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 4, Sayı 5, (2015), s. 46-61.
- Diñçer, Hasan, "Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin Kültürel Faaliyetleri", **Asos Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 4, Sayı 30, (2016), s. 474-495.
- Eraslan, Levent, Umut C. Karadoğan, "Osmanlı Devleti'nin Modernleşme Sürecinde Eğitim Temalı İlk Gençlik Örgütlenmeleri", **Gençlik Araştırmaları Dergisi**, Yıl 1, Cilt 1, Sayı 1, (2013), s. 46-67.
- Ercan, Gamze, Tülay Ercoşkun, "Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti'nin Diyarbakır Hanımlar Şubesinin Kuruluşu ve Faaliyetleri (Aralık 1910-Ocak 1911)", **Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)**, Cilt 37, Sayı 64, (Eylül 2018), s. 309-322.
- Gök, Nurşen, "Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesine İlişkin Gözlemler", **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt 27, Sayı 43, (2008), s. 77-93.
- Gündüz, Mustafa, "II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Dönemi, Eğitim ve Öğrenci Dernekleri (I)", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Cilt 5, Sayı 2, (İlkbahar 2010), s. 1088-1120.

- Kaya, Asil, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Türk Gençliğinin Örgütsel ve Düşünsel Gelişimi", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt 19, Sayı 39, (Güz 2019), s. 589-612.
- Lale, Aybala; Kaymaz Mert, Melek, "Türk Sivil Toplumunun Tarihi Gelişimi: Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e Mukayeseli Bir Analiz (1839)", **International Social Sciences Studies Journal**, Cilt 5, Sayı 49, (Kasım 2019), s. 6390-6399.
- Zelyurt, Mert Kerem, "Türk Modernleşmesinde Spor: Tanzimat'tan Erken Cumhuriyet'e", **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Cilt 8, Sayı 2 (2013), s. 1461-1478.

Sürelî Yayınlar

Tanin

Donanma Mecmuası

Tezler

- Çakmaktepe, Zehra, **Donanma Mecmuası**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2002.
- Gök, Nurşen, **Donanma Cemiyeti'nin Anadolu'da Örgütlenmesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007.
- Özçelik, Selahattin, **Donanma Cemiyeti**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1987.
- Sivaz, Bayram Ali, **İttihat ve Terakki Partisi'nin Beden Eğitimi ve Spor Politikaları ve Uygulamaları**, Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2016.

Ansiklopediler ve Sözlükler

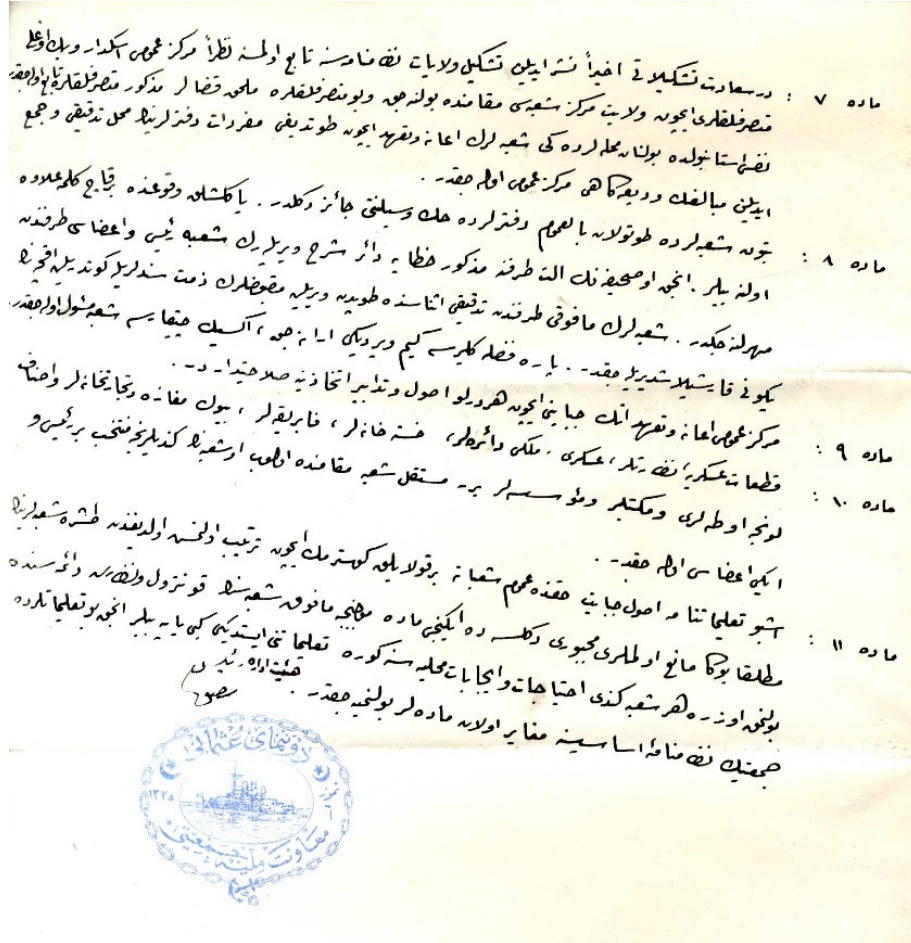
- Atabeyoğlu, Cem, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Spor", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1474-1518.
- Toprak, Zafer, "1909 Cemiyetler Kanunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 205-208.
- _____, "II. Meşrutiyet Döneminde Paramiliter Gençlik Örgütleri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 531-536.

EKLER:

EK-1

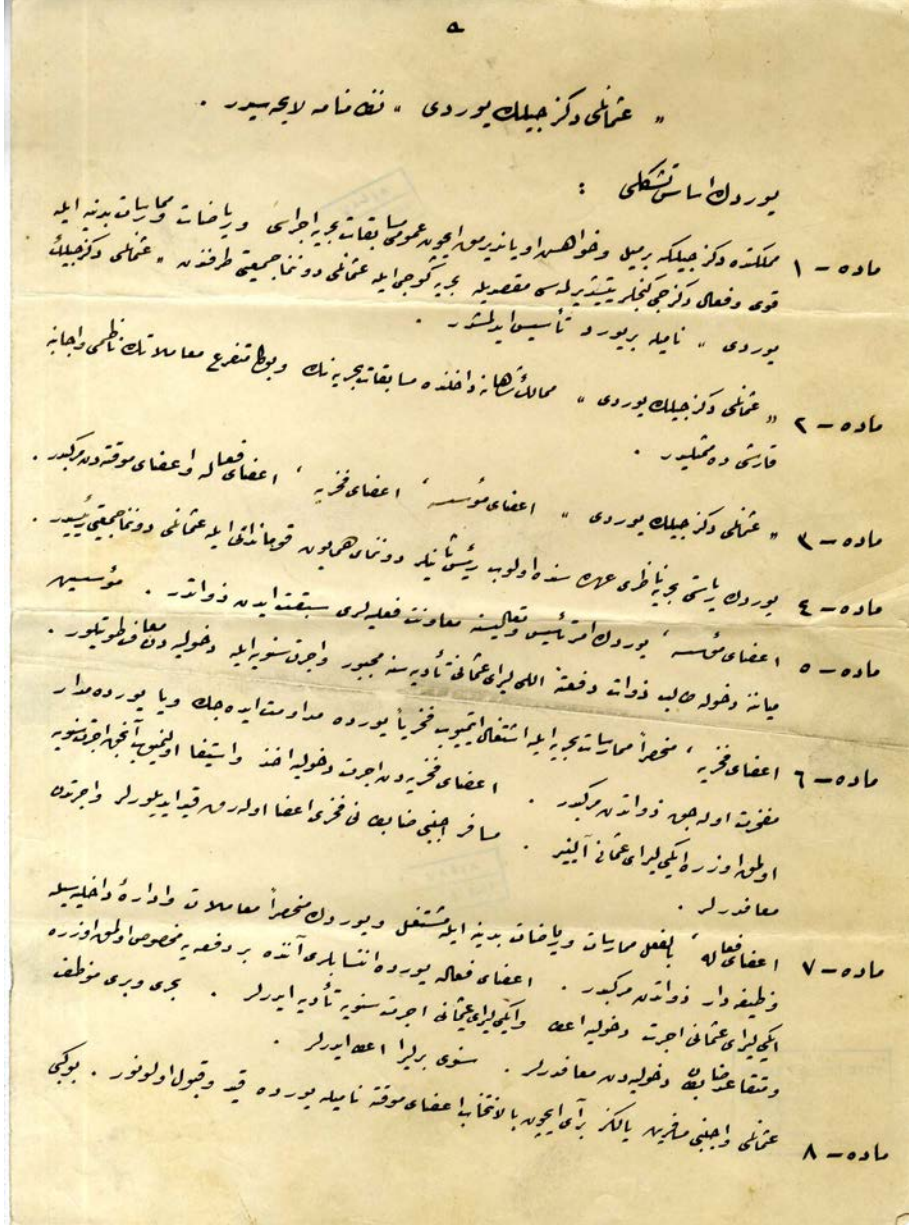
دوتراي عثماني معاونت مديريت
جيات تلمیحاتا صیدیه

ماده ۱ : جمنیتک تسلیمات اوله ای عیای اعانات و تفریحاتک تقصیر و جیای قیامیه صورت تسلیم نفعه مناسه لایکونون
ماده ۲ : مادومسی مینجورد . اهر نامه و خضارده نکلایدنه شعیرک ارا - لرندنه بولندنه محکوت و تریرک لکست اتمایه
طوبیینه ده تفریحات و اعاناتنه بولندنه ایتم ، شوت ، محلاقا تفریحات و اعاناتیلده نغیردایمیه مبالغه مقدر
و تانیجی اشاری خداسنه صره نغیردایمیه بولندنه ایتم ، شوت ، محلاقا تفریحات و اعاناتیلده نغیردایمیه مبالغه مقدر
مذکور و تفریحاتی خداسنه صره نغیردایمیه اعانه و تفریحاتک کیون ایزلدنده و تانیجی قویله لکست اتمایه
مهرلندنه صکره طوبیینه ایله لر ایله برابر اتمایه ایکن دان و ایطصیلد نامه و ایضا شعیرک کوندیلکده
نامه شعیری ده کویله ده کلمه و تفریحاتک کویله شعیری نتیجه ایترک فریحتک و یا محکوتک ایتم و اعانات
و تفریحات اولدوغی و تفریحاتک اساس و تفریحاتک اساس ، شوت ایکن قیلمی اولدوغی شودر عورسه نغیردایمیه
مقداری کوره کوی و یا محله و تفریحاتک اساس ، شوت ایکن قیلمی اولدوغی شودر عورسه نغیردایمیه
دو بر شرح دردی شعیرک و اعضای طرفینه مهرلندنه کون مذکور و تفریحاتک اساس و تفریحاتک اساس
تفریحاتک اساس و اولدوغی مقوضلر کوندیلدنه طوبیینه دریلکده . قضا شعیرک نامه و تفریحاتک اساس
عینه صورتله نتیجه و کنی اساس و تفریحاتک اساس و اولدوغی مقوضلر کوندیلدنه طوبیینه دریلکده
سالغی لایمیه ایکن ایله قیلمی . لوالر عیاید اولدوغی و اولدوغی کوندیلدنه ایکن ارا نغی دردی
مركز عیاید کوندیلدنه کلمه . مانوقی اولدوغی کوندیلدنه شعیرک و اولدوغی کوندیلدنه شعیرک
شعیرک هر اعانه اعانات مانوقی کوندیلدنه قانونا معلول و اولدوغی حقیقه لایمیه قضا شعیرک
مقوضلرده اولدوغی حقیقه شعیرک مانوقی کوندیلدنه قانونا معلول و اولدوغی حقیقه لایمیه قضا شعیرک
کوی و یا محله و تفریحاتک اساس و تفریحاتک اساس ایکن و تفریحاتک اساس و تفریحاتک اساس
ماده ۳ : اقنایه مدافعات خداسنه شعیرک ایکن و تفریحاتک اساس و تفریحاتک اساس
شعیرکده ایکن درلو و تفریحاتک اساس و تفریحاتک اساس ایکن و تفریحاتک اساس و تفریحاتک اساس
ماده ۴ : بولک قریه و محله اهلینک ایکن ایکن و تفریحاتک اساس و تفریحاتک اساس
اساس و تفریحاتک اساس ایکن ایکن و تفریحاتک اساس و تفریحاتک اساس
ماده ۵ : اولدوغی مانوقی شعیرک قاشو بولندنه ایکن و تفریحاتک اساس و تفریحاتک اساس
بوصورت ایدولای مرکز لنده طوبیینه ایکن و تفریحاتک اساس و تفریحاتک اساس
ماده ۶ : عیاید ایکن اولدوغی حقیقه . شعیرکده ایکن و تفریحاتک اساس و تفریحاتک اساس
اعانه و تفریحاتک اساس و تفریحاتک اساس ایکن و تفریحاتک اساس و تفریحاتک اساس
ولایت مرکز لرینک مری بولندنه مقوضلر ایکن کلمده اولدوغی های جمعیتک اعضا شنه حالیمات

“Donanma-yi Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti, Cibâyet Talimatnâmesi'dir”
 Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi, K. 231, G. 4, B. 4001; K. 231, G. 4, B. 4-1001

EK-2

"Osmanlı Denizcilik Yurdu Talimatname Layihası'dır"

TİTE Arşivi, K. 233, G. 8, B. 8-4001

EK-3

ذواتک بود و رابط مادیه شد و استفاده کردی طبیعی ایسه و به نظر داشته الی هیئت اداره نک ساعده سنه
 متوقفدر . اعضای موقتہ بود و انتسابی آئندہ دفعہ یاریم برای عثمانی تاویسنه مجبور اولوب
 انتسابی تقدیر طلبنه قبول اولوبی تقدیرده کنجی ایجه ده آریجه یاریم برای عثمانی تاویسنه مجبور اولوب .
 اعضای موقتہ نک ایکی ایده فضلہ بود و انتسابی غیر جائزور .

هیئت اداره :

ماده - ۹ بودوک بعموم معاصرتہ جاریه و اداره داخله سی راجبه و تدویر ایجه شکل اولون هیئت اداره برین
 برینشده برینولده ایکی قبولی معاضی ، برابته ، برابته معاضی ، برابته دار و برابته معاضی
 مرکبدر .

ماده - ۱۰ هیئت اداره ده برزانه حساب ایجا ایدر ایده فضلہ وظیفه سنه انقطاع و یا بلا سبب وظیفه سنه
 دوام ایلمی تقدیرده مستغنا نظریه یا قبله مره برینه هیئت اداره نک اکثریتہ آریسه دیگر بر انتخاب
 اولونور .

ماده - ۱۱ هیئت اداره ده مستغنا ساین قبول اولوبه مستغنا ذواتک برینه هیئت اداره نک اکثریتہ آریسه
 دیگر بر تعیین ایلمور .

ماده - ۱۲ هیئت اداره اعضای فعاله و مؤسسہ یا ندره یا انتخاب ایلمه سنه مدتہ ایضای وظیفه ایدر . آنجیم
 وظایف و معاصرتہ فقیده موخولده ایلمک ایچون هیئت اداره نک نصفه بر فضلہی مؤلف
 و استقاعده ضابطه ن عجزی ده انتخاب ایلمک شرطدر .

هیئت اداره انتخابی :

ماده - ۱۳ هیئت اداره ایچسنه ایضای وظیفه ایلمک اولورده مفاد اولو اجتماع عمومیله ده نصفه تعاضله ایضا
 و نصفه دیگر بر رأی حقسه ایلمه انتخاب اولونور . هر اعضا بر رأی صاحب اولوب اجتماعیه اثباته وجود
 ایتمیلر اعصای رأیده محرم طویلمور . هیئت اداره اعضا لرینده ونن لعه آری برینشده اولورده
 مستغنا اعطای رأی شرط اولوبه بوسورتہ اکثریتہ آل قازانانه ذوات بروجه شروع
 هیئت اداره میاتہ احوال و رأی دن نصفه تقاضیه استعاضه عمومیه ایستایده ذاته طرفته نه نتیجه
 معاصرتہ هیئت عمومیه تبلیغ ایلمور . هیئت اداره ده انفعال ایدر ذاته تکرار انتخاب اولونمیلر .

EK-5

مذهب صرفیة لزومده بر ایوردل هیئت اداره نك قرارینه هول اولونور . قبوله بر قضا و قوعنده
 هیئت اداره به نفعه بر ایوردل ویرنگه و اگر ضرورت وارسه و جاتی علی التعمیر باید نفیاً قیصاصنده
 معالجاته دریا به وسیله ایاره ایله مکه مجبورور . قبوله معاوضه ، قبوله معاوضه
 مکلف اولوب غیببنده وظیفه و طالتی ایفا ایدرل .

ماده - ۴۱ : سنوی ذوقه العاده و هیئت اداره اجتماعنده که نکالات و مقرراتی ضبط و دفتر مخصوص قید
 هیئت اداره له هیئت عمومی بر عمره ایله معامولت و مقرراته عائد ایوردل نلیلم . نشر و اعلامی
 مقر معامولت تحریر ، یوردل داخلی و خارجی منابری تأمیر ، واردات و مصارفاته تصویبی املا
 و صحابه ارسل و تلفیه مکلفدر . ماتبه معاوضی ، ماتبه معاوضه مکلف و هیئت غیببنده وظیفه کتابتی
 ایفا ایدر .

ماده - ۴۲ : اجتماع سنویه هیئت عمومی بر عمره اولونوبه بر سنه نک واردات و مصارفاته بدوختوسی
 نلیلم . وارداتی هبات و مصارفاتی دفتر مخصوص قید ایله مکلفدر .
 واردات و مصارفاتی نلیله قیاسه ایله هیئت اداره له مابقه سنه تابع اولونور .

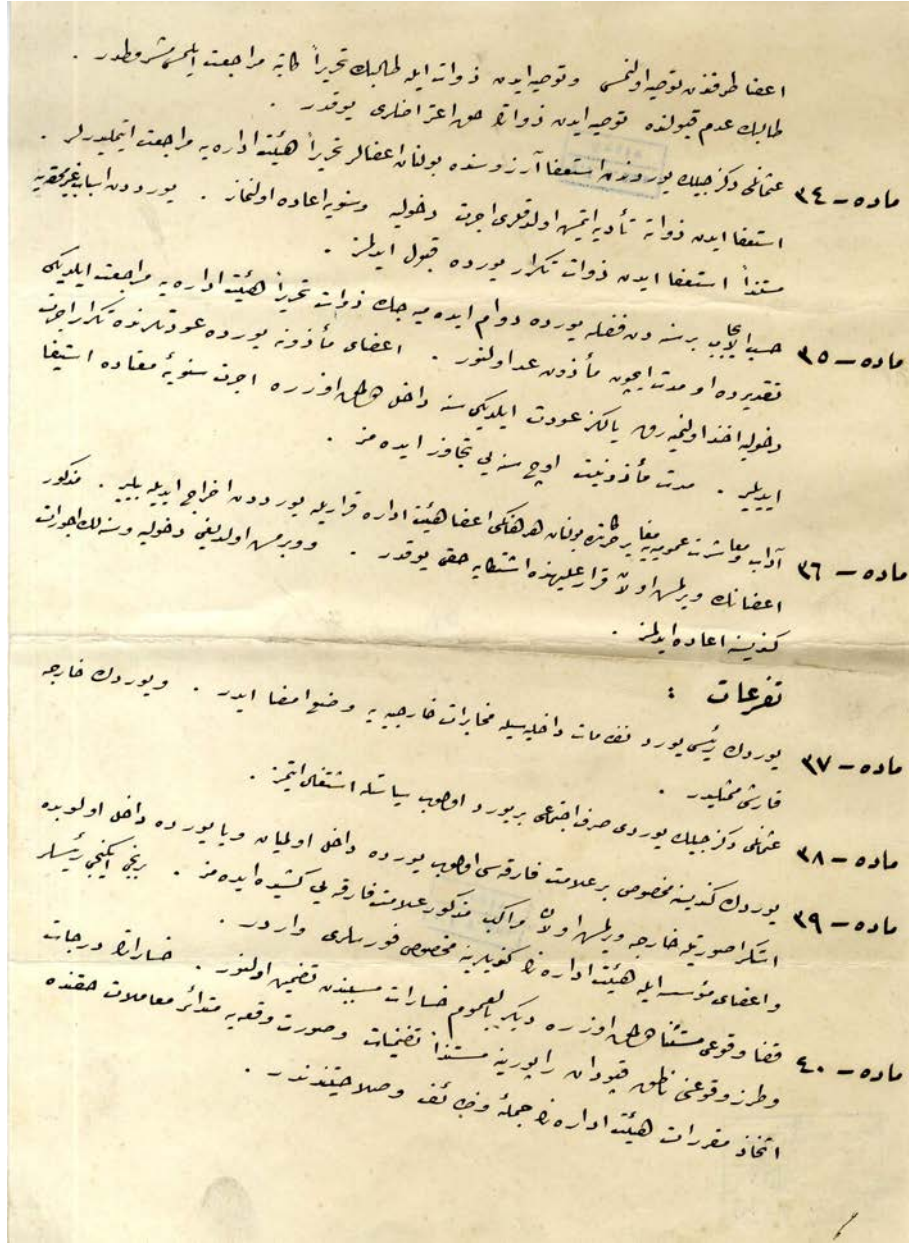
ماده - ۴۳ : اداره مدیر ، یوردل بیله و شرط مادی نك صه اداره و محافظه سنه سول ههله کورسه اولدنی
 نقایسی ضارقی قبولانه و یا معاوضه ایوردل نك تغییراتی مقصده ایله و یا معاوضه لزوم کویلمه
 لزومک بر نرسن نلیلم و قبولانه و یا هیئت اداره له قیاسه لزوم کویلمه معاوضی اجرا و ترمیم
 ایسا و لوازم دفاتری تحریر ایله مکلفدر .

اجتماع عمومی :

ماده - ۴۴ : هر سنه مارت آیلک جمعه کونی مابقه اعضا هیئت اداره طرفنده اجتماع عمومی دعوت اولونور . اجتماع
 عمومی - یاسته ایله نك ذات هیئت عمومی طرفنده رای قضا ایله انتخاب اولونور .

ماده - ۴۵ : اعضا مؤسسه فعالتله لائق ربعی طرفنده هیئت اداره به تحریر و اقرا اولور جمعته و یا هیئت اداره
 طرفنده لزومه منی و اقرا اولور دعوت اوزرینه اجتماع ذوقه العاده عقد ایله بیله . اجتماع ذوقه ده له

EK-7

EK-8

ماده - ۴۱ بوردك معاملة عاقد مع لغات ويا هر هفتي بر سید مودول واقع اولونك نكايات تجرا هیئت ادره یه
 ویریلیر .
 ماده - ۴۲ بونقده نام نك هر هفتي بر ماده نك تفسیر معانی و یا صورت و تطبیق مقده همدون فطرا ظهورنده
 شكول اولونك ماده و یا موادك تفسیر هیئت ادره صد هیدارور . هیئت ادره له یوایدی کی
 مقرانی دفتر مخصوصه قید و باجموم معامدت آینه مقده یوروجه دستور اتخار و مقفانه کوره
 اجرائی اولور .
 ماده - ۴۳ بونقده نام مؤذنه هر هفتي بر یل تیدی و یا تعدیل سونج اجماع عمومیه موقع ناقشه یه وضع ایریلیر .
 تکلیف اولناه تیر لوت مقده تصدیق تجرا اجماعی سونجه واقع برای اول کاتبه اعلا و اجماع
 سونی روزانه مذاکره اولور .
 ماده - ۴۴ بورد اعضا یل یور نامه قرآنسه اولورن ساقه لوده آناه وار هدا یور ده عاقدور . فقط
 قضوی یاریدر ده هر کس قرآنی مطافه شخصه منحورور .
 ماده - ۴۵ بورد کجبار هیئت ادره تقه رفی تحته اعضا ده اهل بر دان طرفه ادره ایریلیر .
 ماده - ۴۶ ریاضات ممارسات و ایقاعی یه نه تنظیم و کینسه بر طرز ده جریاتی تأمیه همچون بر « بلك هیئت »
 تشکیل ایریلیر هکدر .
 ماده - ۴۷ بلك هیئت بلك وافوا اولورن بولورن بهر نه منتخب بر اعضا ایریلورون هیئت ادره
 مرکب . بونقده هیئت یالذ بلك معامدت جاریه سینه عاقد خصوصانه یورد هیئت ادره سی
 معنیله لزوم کور لولر اجماع و کومت اولور .
 ماده - ۴۸ بونقده نام نك قبول و یوردون اسیس یخنده اعتبارا بج کوجی العا و مالک اولدیغی و اول
 یورده دور اولنه مقدر .
 ماده - ۴۹ بورد سونج اولدیغی تقدیر ده دنده و قره ده لولانه سونج و تبا یه رفقه سینه سیم ایریلیر .

DEVLET MERKEZİNİN İNŞA SÜRECİNDE ANKARA ŞEHREMİNLİĞİ VE ŞEHREMİNLERİ (1924-1930)

Mesut ÇAPA*

ÖZ

Millî Mücadele döneminde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin merkezi olan Ankara, 13 Ekim 1923'te Devlet Merkezi (başkent) olarak kabul edildi. Cumhuriyet'in ilanından sonra şehrin mevcut haliyle bir devlet merkezinin yükünü kaldıramayacağı anlaşılmıştı. Şehrin bir an önce modernleşerek büyümesi gerekiyordu. Bunun için öncelikle, İstanbul Şehremaneti örneğinden hareketle belediye teşkilatında değişiklik yapılarak Ankara Belediyesi, 16 Şubat 1924 tarih ve 417 sayılı kanunla Ankara Şehremaneti şeklinde adlandırıldı.

Ankara Belediyesi 1924-1930 yılları arasında Ankara Şehremaneti şeklinde anularak Dâhiliye Vekâleti tarafından atanan Şehreminleri tarafından yönetildi. Bu dönemde Mehmet Ali Bey (4 Mart- 4 Haziran 1924), Ali Haydar (Yuluğ) Bey (5 Haziran 1924-27 Kasım 1926) ve Süleyman Asaf (İlbay) Bey (27 Kasım 1926-30 Ekim 1928) Ankara Şehremini olarak görev yaptılar. 1928-1930 Yıllarında ise Vali Vehbi Bey (Kasım 1928-22 Haziran 1929) ve Vali Nevzat Tandoğan (22 Haziran 1929-1 Eylül 1930) aynı zamanda Şehremaneti'ne vekâlet etmişlerdir. Ankara Şehremini Haydar Bey, Ankara'nın modern bir yapıya kavuşabilmesi için imar ve inşaat faaliyetlerine büyük önem vermiştir. Asaf Bey ise, belediyecilik işlerine öncelik vermiş şehrin planlı bir şekilde imarı için çaba sarf etmiştir.

1924 tarihli Ankara Şehremaneti Kanunu 3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 sayılı Belediye Kanunu ile 1 Eylül 1930 gününden itibaren yürürlükten kaldırıldı. Bu tarihten itibaren şehir Ankara Belediyesi tarafından idare edilmeye başlandı.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, capa@ankara.edu.tr, (ORCID: 0000-0003-1924-813X).

Makalede, Ankara Şehremaneti döneminde (1924-1930) şehreminlerinin Ankara'nın imar ve inşasındaki faaliyetleri yerel basın, arşiv ve muhtelif eserlerden yararlanılarak topluca ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Ankara Şehremaneti, Ankara Şehremini Ali Haydar (Yuluğ) Bey, Ankara Şehremini Süleyman Asaf (İlbay) Bey, Ankara Şehir Planı, Belediye Genel Meclisi, Fabrikalar, Prof. Jansen, Yeni Şehir.*

ANKARA ŞEHREMİNLIĞI (MUNICIPALITY) AND ŞEHREMİNS (MAYORS) DURING THE CONSTRUCTION PROCESS OF THE STATE CENTER (1924-1930)

ABSTRACT

During the Turkish National War Ankara was the center of Turkey's Grand National Assembly and it was accepted as Government Center (the capital) at 13 October 1923. After the proclamation of the Republic, it was understood that the city could not bear the burden of a state in its current state. The city should had grown and modernized as soon as possible. For this aim, first of all, a change was made in the municipal organization of Ankara based on the example of Istanbul Şehremaneti and The Municipality of Ankara was named as Ankara Şehremaneti with the Law No. 417 dated 16 February 1924.

The Municipality of Ankara was named Ankara Şehremaneti between 1924-1930 and governed by Şehremin appointed by the Ministry of Internal Affairs. During this period, Mehmet Ali Bey (4 March-4 June 1924), Ali Haydar (Yuluğ) Bey (5 June 1924-27 November 1926) and Süleyman Asaf (İlbay) Bey (27 November 1926-30 October 1928) served as Ankara Şehremini. In the years 1928-1930, Governor Vehbi Bey (November 1928-22 June 1929) and Governor Nevzat Tandoğan (22 June 1929-1 September 1930) also acted as Şehremini. Ankara Şehremini, Haydar Bey has given great importance to zoning and construction activities in order to bring Ankara to a modern city. Asaf Bey, on the other hand, gave priority to municipal works and made efforts for the planned development of the city.

The Ankara Şehremaneti Law dated 1924 was repealed from 1 September 1930 with the Municipal Law No. 1580 of 3 April 1930. As of this date, the city started to be administered by Ankara Municipality.

In this article, the zoning and building activities of the şehremins during Ankara Şehremaneti (1924-1930) are presented together by using local press, archives and various studies.

Keywords: *Ankara City Plan, Ankara Şehremaneti, Factories, Municipal General Assembly, New City, Prof. Jansen, Şehremini of Ankara Ali Haydar (Yuluğ) Bey, Şehremini of Ankara Süleyman Asaf (İlbay) Bey.*

Giriş

1920-1923 yılları arasında Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin merkezi durumundaki Ankara, stratejik konumu ve diğer özelliklerinden dolayı 13 Ekim 1923 tarihinde devlet merkezi olarak seçilmiştir. Millî Mücadele yıllarında nüfusu 25 bini geçmeyen Ankara'da Belediye Başkanlığı'nda Kütükçüoğlu Ali Bey bulunmaktaydı. Belediye, ulusal kurtuluş mücadelesinin sürdüğü o günlerde, alt yapıdan mahrum olan bu şehrin ihtiyaçlarını güçlüklerle karşılamaya çalışıyordu.

Ankara'nın devlet merkezi olmasından sonra şehrin nüfusuyla birlikte ihtiyaçları da artmaya başladı. 1926 yılı sonlarında 58.749 (23.175 kadın, 35.574 erkek) olan Ankara nüfusu¹ 1927 genel nüfus sayımında 74.784 olarak belirlendi.² Artan nüfusla birlikte şehirde, her geçen gün mesken ve su sıkıntısı yaşanmaya başlamıştı. Diğer taraftan devlet merkezinin modern bir şehre dönüştürülerek geliştirilmesi gerekiyordu.

Devlet merkezi seçilen Ankara'nın, modern bir kent şekline getirilmesi için hemen harekete geçilmiştir. Öncelikle şehrin planları hazırlanmaya başlanmıştır. İlk olarak 30 Aralık 1923 tarihinde, Keşfiyât ve İnşaat Türk Anonim Şirketi'ne şehir planı hazırlatması için sipariş verilmiştir. Şirket aracılığıyla Dr. Carl Christoph Carl Lörcher'nin hazırladığı planın 30 Mayıs 1924 tarihine tamamlanarak teslim edildiği anlaşılmaktadır.³ Yine aynı tarihlerde Bayındırlık Bakanının (Nafia Vekili) başkanlığında kurulan bir komisyon tarafından 4 paftadan oluşan bir şehir planının hazırlanarak 1924 yılı başında Belediyeye verildiği görülmektedir.⁴

Şehrin imarının yanı sıra, Ankara Belediye teşkilatında değişiklikler yapılması için de teşebbüse geçilmiştir. Bakanlar Kurulu'nun, 17 Ekim 1923'te hazırlayıp Başbakanlığa sunduğu *Ankara Belediyesi'nin Suret-i Teşkili*'yle ilgili 6 maddelik kanun layihasının birinci maddesine göre, Ankara Belediyesi hükümet tarafından atanacak bir başkan ile doktor, bir veteriner, bir mühendis ve bir baş sekreter ile Belediye başkanı tarafından atanacak memurlardan oluşacaktı.⁵ Bu teklifin kanunlaşmadığı ve sonuç itibarıyla İstanbul Şehremaneti'nin örnek alındığı anlaşılmaktadır.

¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10-25-145-3; Hâkimiyet-i Milliye (HM), 17 Ocak 1927.

² Ankara İl Yıllığı, 1967, s. 104.

³ Ali Cengizkan, *Ankara'nın İlk Planı 1924-25 Lörcher Planı*, Ankara, 2004, s. 36.

⁴ "Ankara'nın İmarı", HM, 15 Ocak 1924.

⁵ BCA, 030.18/01.01.7.38.1.

Ankara Belediyesi, 16 Şubat 1924 tarih ve 417 sayılı kanunla *Ankara Şehremaneti* şeklinde adlandırılmıştır. Kanuna göre, ‘Ankara şehri kendisine tabi olan bağ, bahçe, tarla ve otlakları içeride kalmak üzere tepelerden geçirilecek hududuyla bir şehremaneti teşkil’ ediyordu. Şehremaneti sınırları, *Belediye Genel Meclisi* (Cemiyet-i Umumiye-i Belediye) tarafından tespit edilerek haritası tanzim edilecek ve nihayet Dâhiliye Vekâletince tasdik olunduktan sonra kesinleşecekti. Dâhiliye Vekili (İçişleri Bakanı) tarafından atanacak olan Ankara şehremini, İstanbul Şehremininin görev ve yetkilerine sahip olacaktı.

Bir belediye dairesinden oluşan Ankara Şehremaneti’nin Genel Meclisi yirmi dört üyeden oluşuyordu. Belediye Genel Meclisi, İstanbul Belediye Genel Meclisi’nin görev ve yetkilerine sahipti. Seçimler, kırk sekiz üye için Vilâyet belediye kanununa göre yapılacaktı. Üyelerin seçiminde, şehir dâhilinde oturan ve seçmenlik vasıflarını taşıyan her fert oy verme hakkına sahipti. Belediye Genel Meclisi tarafından düzenlenen Ankara Şehremaneti bütçesi, Dâhiliye Vekâletince on gün içinde tetkik ve tasdik edildikten sonra uygulamaya konulacaktı. Ankara Şehremanetinde şehreminin başkanlığında, Fen İşleri, (Umur-u Fenniye), Sağlık İşleri (Umur-ı Sıhhiye), Hesap İşleri (Umur-ı Hesabiye), Yazı İşleri (Umur-ı Tahririye) ve Hukuk İşleri (Umur-ı Hukukîye) müdürlerinden oluşan bir *Emanet Encümeni* bulunuyordu. Encümen, vilâyet belediye meclislerinin görev ve yetkilerine sahipti. Dâhiliye Vekâleti tarafından atanan bu müdürlerin maaşları ilgili bakanlık tarafından ödenirken diğer memurların maaşları ise Şehremaneti tarafından verilmekteydi.

Belediye Genel Meclisi’nin kanun dışı uygulamaları veya Belediye Genel Meclisi ile Şehremaneti arasında herhangi idari, sağlık, fenni ve iktisadi işlerden dolayı doğacak olan ihtilaflar Dâhiliye Vekâletinin teklifi ile Büyük Millet Meclisi’nin Danıştay (Şuray-ı Devlet) görevini üstlenen Muhakemat heyetinde değerlendirilecekti. Ankara Şehremanetinin belediye zabıtasını ilgilendiren görevleri polis tarafından yürütülecekti. Belediye Genel Meclisi, İstanbul Şehremanetince uygulanmakta olan tüzük, yönetmelik ve kararların Ankara şehrinin ihtiyaçlarına uygun olanlarından yararlanabileceklerdi.⁶

Ankara Belediye teşkilatı, 1930 yılına gelinceye kadar Şehremaneti olarak adlandırıldı. 1924 tarihli Ankara Şehremaneti Kanunu 3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 sayılı Belediye Kanunu ile 1 Eylül 1930 gününden itibaren

⁶ Sıddık Tümerkan, *Türkiye’de Belediyeler*, R.Zelliç Basımevi, İstanbul 1946, s. 238-239. Fehmi Yavuz, *Ankara’nın İmarı Şehirciliğimiz*, Ankara, 1952, s. 13.

yürürlükten kaldırıldı.⁷ Ankara'nın en yoğun imar faaliyetlerine rastlayan altı yıl içinde sırasıyla Mehmet Ali, Ali Haydar (Yuluğ), Süleyman Asaf (İlbay), Vehbi ve Nevzat (Tandoğan) Beyler Ankara Şehremini veya vekili olarak görev yaptılar. Makalede, belediyeçilik çerçevesinde öncelikle şehremlerinin faaliyetlerine yer verilecektir.

A-Şehremini Mehmet Ali Bey

Şehremaneti kanununun yürürlüğe girmesinden sonra Dâhiliye Vekâleti tarafından Ankara Şehremliliğine Mehmet Ali Bey atanmıştır. Mehmet Ali Bey, kısa görev süresince (4 Mart-14 Haziran 1924) şehir hayatına katkı sağlayabilecek önemli bir faaliyette bulunamamıştır. Görevinin ilk günleri şehremaneti kadrosunun oluşturulmasına yönelik çalışmalarla geçmiştir. Bu amaçla Belediye Genel Meclisi'yle birçok toplantılar yapmıştır.

Belediye Genel Meclisi, Şehremini Mehmet Ali Bey'in başkanlığında 30 Nisan 1924 akşamı düzenlenen on ikinci toplantısında Şehremaneti'nin 1924 bütçesini görüşmüştür. Ayrıca, Şehremaneti kadrosuyla bunlara verilecek aylık ücretler belirlenmiştir. Şehremaneti kadrosu şu görevlilerden oluşmaktaydı:

Şehremini, Hukuk İşleri Müdürü, Fen İşleri Müdürü, Sağlık İşleri Müdürü, Yazı İşleri Müdürü, Hesap İşleri Müdürü, saat memuru, 5 odacı, mezbaha bekçisi, makinist, ateşçi, ateşçi muavini, elektrikçi, kalfa, 8 'tamirat-ı mütemadiye amelesi', 2 tamirci, 3 suyolcu, 3 şoför, şoför (hasta ve cenaze arabası için).⁸

Şehremaneti, bütçenin hazırlandığı günlerde Maliye Vekâleti ile 500 bin liralık borç mukavelesi yapmıştır. Hazine bu kredinin 200 bin lirasını sözleşmenin imzalanmasından hemen sonra, kalan kısmını ise birer aylık arayla 100'er bin lira olarak ödeyecekti.⁹ Anlaşılacağı üzere, Ankara Şehremliliği daha kuruluş aşamasında bütçede gösterilen giderlerin karşılanması ve beklenen hizmetlerin verilebilmesi için yeterli kaynağa sahip değildi.

Belediye Meclisi 8 Mayıs'ta Mehmet Ali Bey başkanlığında yaptığı kısa toplantıda varidat bütçesinin müzakeresine başlamıştı. Görüşmelerde

⁷ Tümerkan, **a.g.e.**, s.245.

⁸ "Cemiyet-i Umumiye-i Belediye", **HM**, 2 Mayıs 1924. "Cemiyeti Umumiye-i Belediye on üçüncü içtimâını... Perşembe akşamı Şehremini Mehmet Ali Bey'in riyaseti altında akd eylemiştir. ...bayramın üçüncü akşamı içtima edilmek üzere celseye nihayet verilmiştir.", "Cemiyet-i Umumiye-i Belediye", **HM**, 8 Mayıs 1924.

⁹ "Şehremanetine beş yüz bin lira", **HM**, 2 Mayıs 1924.

meskûkât vergisinden Emanet hissesi 5.000, temettu' vergisinde resm-i munzam 18.000 lira olarak kabul olundu. Belediye Genel Meclisi üyelerinden Ziya Gevher Bey'in teklifi üzerine, toplantıların bundan sonra 'mesainin süratle intacı için' Perşembe ve Cumartesi günleri sekiz-on bir saatleri arasında yapılması kararlaştırıldı.¹⁰

10 Mayıs 1924'te yapılan toplantıda, daha önce tartışılmayan diğer masraf fasılları tetkik edilerek öncelikle itfaiye ve su meselesi görüşülmüştü. Asker olan itfaiye çalışanlarının maaşlarına elli kuruş zam yapılarak iaşelerinin belediye tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır. Belediye Meclisi ayrıca, 'bir kaza vukuunda efradın ailesine tazminat verilmesi teklifini de' kabul etmişti. İtfaiye işleri için ayrılan on iki bin lira ile aynı zamanda eksik tulumba, alet ve edevat temin edilecekti. Şehrin su ihtiyacını karşılamakta olan kaynak sularının tamiri için yirmi bin lira ayrılacaktı. Bu para ile Hanım Pınarı suyunun dağıtımını genişletilecek, suyolları tamir edilerek bütün çeşmelere musluk takılacaktı. Gelecekte suların birleştirilmesi ve ıslahı için Şehremanetinun ciddi çalışmalarında bulunması temenni edilmişti.¹¹

Şehremini Mehmet Ali Bey başkanlığında toplanan Belediye Genel Meclisi, belediye ve şehrin ihtiyacıyla ilgili bu kararları alırken, Dâhiliye Vekâleti tarafından da müdürlerin atamaları yapılıyordu. Şehremaneti Hukuk İşleri Müdürlüğüne Belediye Genel Meclisi üyesi ve eski Müdafaa-i Milliye Vekâleti hukuk müşavirlerinden Aziz Bey tayin edilmişti. Onun yerine Belediye Genel Meclisi üyeliğine Dava Vekili Ekrem Bey, boş bulunun diğer bir üyeliğe de Karabiberzade Ahmet Efendi seçilmişti.¹² Aynı tarihlerde Şehremanetine üç bin kuruş maaşlı iki tabip alınacağı duyurulmuştu.¹³

Mehmet Ali Bey döneminde Ankara'nın imarına yönelik ciddi bir çalışma başlatılmamıştır. Ancak, İstanbul'da faaliyet gösteren bir şirket tarafından Dr. Carl Christoph Carl Lörcher'ye hazırlanmış olan bir plan, 30 Mayıs 1924 tarihinde şirketin yetkili müdürü Heussler tarafından Şehremanetine teslim edilmiştir¹⁴. Mehmet Ali Bey'in istifasından birkaç gün öncesine rastlayan bu planın uygulanması mümkün olamamıştır.

¹⁰ "Cemiyet-i Umumiyyede", **HM**, 9 Mayıs 1924.

¹¹ "Cemiyeti Umumiye-i Belediye", **HM**, 11 Mayıs 1924.

¹² "Şehremaneti Umur-ı Hukukiye Müdüriyeti", **HM**, 11 Mayıs 1924.

¹³ "Şehremanetinden", **HM**, 16 Mayıs 1924.

¹⁴ Cengizkan, **a.g.e.**, s. 36.

Ankara’da 1920 yılından beri sürmekte olan mesken buhranı Mehmet Ali Bey döneminde daha da artmıştı. Kütahya mebusu M. Ragıp Bey’in belirttiğine göre:

“Dört sene evvel dört mecdiyeye kimse tutmayıp da boş kalan birkaç odalı bir kümes, geçen sene yirmi liraya iken her gün artan nüfusun sıkışıp kalması yüzünden bu sene kırk elli liraya fırlamıştır. Diğer taraftan Şehremaneti, Ankara’nın asrî ve en son tarzda Hükümet merkezi olmağa layık bir şehir haline ifrağı için bir şirketle akd olunan mukavele mucibince şehrin tanzim olunacak planına intizaren inşaatı menetmesi sebebiyle bu sene yapılması melhuz olan dört beş yüz haneden de ümit kesilmiştir.”¹⁵

Ragıp Bey, yeni planın (Lörcher Planı) Ankara için vazgeçilmez olduğunu, ancak bunun için zamana ve büyük bir meblağa ihtiyaç duyulduğunu dile getirmekteydi. Ankara Şehremaneti, ‘bu paranın yüzde birini defaten bütçesine koymak kudretinde olmadığı gibi istikraz ve başka yollarla da tedarik imkânını temin edecek vaziyette değildir.’ Ragıp Bey, Ankara’da acilen inşaata geçilebilmesi için yeni plandan vazgeçilmemek şartıyla eski plandan da yararlanılmasını savunmaktaydı.¹⁶

Mehmet Ali Bey, göreve başladığı günden itibaren ‘kısa zamanda ilmi, zekâsı ve bilhassa nezaketi ile’ halkın kalbinde iyi bir yer kazanmıştı.¹⁷ Ancak, siyatikten mustarip bulunması onun uzun bir süre bu görevi sürdürmesine imkân vermemiştir. 4 Haziran 1924 günü istifasını vererek Avrupa kaplıcalarında tedavi olmak üzere ertesi günü Ankara’dan ayrılmıştır. Mehmet Ali Bey, 5 Haziran günü Belediye Meclis üyeleri ile Şehremaneti müdürleri ve halk tarafından Ankara istasyonundan İstanbul’a uğurlanmıştır. İstanbul Milli Emlak Müdürlüğü’ne tayin edilmiş olan Şehremaneti muhasebecisi Zeki Bey de aynı trenle İstanbul’a hareket etmişti.¹⁸

Mehmet Ali Bey’in ayrılması üzerine Şehremanetine vekâleten Dâhiliye Vekâleti Nüfus Genel Müdürü Abdülmuttalip Bey tayin edilmişti. O sırada İstanbul’da bulunan Abdülmuttalip Bey’in Ankara’ya dönüşüne kadar Kars Valisi Ethem Bey Şehremini işlerini yürütmekle görevlendirilmişti. Ethem Bey 5 Haziran’da Emanete giderek görevine başlamıştı.¹⁹

¹⁵ “Ankara’da günün en mühim meselesi”, **HM**, 26 Mayıs 1924.

¹⁶ “Ankara’da günün en mühim meselesi”, **HM**, 26 Mayıs 1924.

¹⁷ “Şehremini”, **HM**, 4 Haziran 1924.

¹⁸ “Şehremininin infikakı”, **HM**, 6 Haziran 1924.

¹⁹ “Şehremaneti Vekâleti”, **HM**, 6 Haziran 1924.

Bu istifanın ardından Ankara ve İstanbul'a yeni şehreminleri atanmıştır. İstanbul Valisi ve Şehremini Ali Haydar (Yuluğ) Bey Ankara Şehreminliğine gönderilirken Operatör Emin Bey de İstanbul Şehreminliğine atanmıştır.²⁰ Bir ay kadar sonra Ankara basınında, eski şehremini Mehmet Ali Bey'in İstanbul'da Hazine avukatlığına (dava vekâleti) tayin edildiği duyurulmuştur.²¹

B-Şehremini Ali Haydar (Yuluğ) Bey

İstanbul Vali ve Şehremini Ali Haydar (Yuluğ) Bey, 1924 yılı haziran ayının başlarında²² Dâhiliye Vekâleti tarafından Ankara Şehreminliğine (5 Haziran 1924-27 Kasım 1926) getirildi.²³ Aynı tarihte Operatör Emin Bey de İstanbul Şehreminliğine atandı. O sırada İstanbul'da bulunan TBMM Başkanı Ali Fethi (Okyar) Bey, bu haber üzerine Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal ve Başbakan İsmet (İnönü) Bey'e birer telgraf göndererek Haydar Bey'in Ankara'ya atanmasının uygun olmayacağını bildirmiştir. Fethi Bey, "*İstanbul'da pek esaslı işlere başlamış olan Haydar Bey'in buradan kaldırılması cidden yazık olacaktır. Gerek tutulmuş olan işlerin yarı kalması gerek Doktor Emin Bey'in bu mevkiî dolduramaması hasebiyle ileride İstanbul hakkında nihayetsiz şikâyetlerin tevali eyleyeceğini kuvvetle zan ediyorum*"²⁴ diyordu. Güvenilir kişiliği ve başarılı çalışmalarıyla İstanbul halkının takdirini kazanmış olan Haydar Bey'in Ankara'ya atanmasıyla İstanbul ahvalinin tevlid edebileceği gailelere meydan

²⁰ "Şehremaneti", **HM**, 8 Haziran 1924.

²¹ "Şehremini sabıkı Mehmet Ali Bey", **HM**, 21 Temmuz 1924.

²² Ankara ve İstanbul Şehreminleri 5 Haziran 1924 tarihinde atanmışlardır. Rakım Ziyaoğlu, **İstanbul Kadınları-Şehreminleri-Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi (453-1971)**, İstanbul, 1971, s.313. Haydar Bey, 14 Haziran'da Ankara'da Şehreminliği görevine başlamıştır. Haydar Bey'in atama tarihiyle göreve başlama tarihi çoğu kez karıştırılmaktadır. Cengizkan, Haydar Bey'in atanmasıyla ilgili farklı tarihler (7, 8 ve 14 Haziran) vermektedir, Cengizkan, **a.g.e.**, s. 27, 97-98.

²³ "Ankara Şehremini Ali Haydar Bey", **HM**, 9 Haziran 1924. "Haydar Bey Geliyor", **HM**, 10 Haziran 1924. "Vali ve Şehremini Vekili Ali Haydar Bey'e Ankara Şehremanetine tayini evvelki gece Dâhiliye Vekâletince resmen bildirilmiş ve Vilayet erkânından münaşip bir zatı Vali Vekâletinde bırakarak ve Şehremaneti vezaifini halefine devir ve teslim ederek hemen Ankara'ya hareket lüzumu tebliğ edilmiştir. Bunun üzerine Ali Haydar Bey dün sabah evvela Vilayete, bilahare Şehremanetine gelerek müterakim ne kadar evrak varsa bir cümlede imzalamış ve muamelelerini intaç etmiş, öğleyin ikametgâhına gitmiştir. Bugünden itibaren Vilayet umurunu Vali muavini Fahreddin Bey vekâleten tedvir edecektir. Yeni Şehremini Doktor Emin Bey de dün Ankara'dan hareket etmiş olduğundan bugün şehrimiz gelecek ve Haydar Bey tarafından muamelat-ı Emanetin mumaileyhe derhal devrine başlanacaktır.", "Ali Haydar Bey Gidiyor", **Tanin**, 9 Haziran 1924.

²⁴ **BCA**, 030.01.1.3.1.

vermemek' için görevinde kalmasının faydalı olacağı savunuluyordu. Gazi Mustafa Kemal ise, Fethi Bey'in İstanbul'da doğması muhtemel sorunlarla ilgili endişelerini önemsemekle birlikte Haydar Bey'in Ankara'ya gelmesinde kararlı görünüyordu. Nitekim Başbakanlığa yazdığı notta, "Yazdığım cevap mütalaa buyrularak mevzubahs gavâili ehemmiyetle nazarı dikkate almak muvafık olunur."²⁵ demektedir. Başbakan İsmet Bey'in Fethi Bey'e verdiği cevap da Gazi Mustafa Kemal'in kararını yansıtmaktaydı:

"Ankara ve İstanbul Şehremanetlerinde vukubulan tebeddülât her iki şehrin ihtiyacatı layık olduğu ehemmiyetle nazara alınarak musîb ve hale muvafık tedabir olmak üzere icra olunmuştur. Haydar ve Emin Beyefendilerin yeni vazifelerinde hüsnü muvaffakiyetlerine emniyetle intizar edilmektedir. Telgrafname-i devletlerinde bahs buyrulan muhtemel gâileler hakkında Reisicumhur Hazretleri hükümetin nazarı dikkatini celb buyrulan ledeliktizâ (gerektiği zaman) tedabir-i lazime alınmak üzere bahs buyrulan bu gâilelerin cins ve mahiyeti ve vüsat ve ehemmiyeti hakkında malumat itasını ..."²⁶

Ali Haydar Bey Ankara'ya atandıktan sonra İstanbul'da gazetecilere hayatı hakkında şu bilgiyi vermiştir:

"1879 tarihinde İzmir'de doğdum. İlk ve orta tahsilimi İzmir'de tamamladım. 1899 senesinde Mülkiye Mektebi müsabakasına katılarak 1902'de mezun oldum. Maiyet memuriyetimi İzmir Vilayetinde geçirdim. İlk kaymakamlığım Sivrihisar'dadır. Burada iki sene kaldım. Bundan sonra sırasıyla Foça, Milas, Nazilli kaymakamlıklarında bulundum. Muğla (Menteşe) mebusu olarak ikinci Meclis-i Mebusan'a katıldım. Bundan sonra Trabzon Müfettişliğine ve oradan İstanbul Muhacirin Müdüriyeti birinci muavinliğine, Antep, Urfa, Isparta, Çatalca ve Bolu mutasarrıflıklarına tayin edildim. Millî Mücadele esnasında Bolu mutasarrıfı idim. Bilahare İdare-i Mahalliye-i Vilayat Müdüriyetine (Dâhiliye Vekâleti Mahalî İdareler Umum Müdürü), Samsun Mülkiye Müfettişliğine, Kastamonu Vali Vekâletine ve nihayet Sivas Valiliğine ve oradan da İstanbul Vali ve Şehremaneti Vekilliğine tayin edildim."²⁷

Haydar Bey, 13 Haziran sabahı Haydarpaşa'dan trenle Ankara'ya hareket etti. İstasyonda kalabalık bir topluluk tarafından alkışlarla uğurlandı.

²⁵ BCA, 030.01.1.3.1.

²⁶ BCA, 030.01.1.3.1.

²⁷ "Ali Haydar Bey Gidiyor", **Tanin**, 9 Haziran 1924.

İstanbul Şehremaneti muavini Ercüment Ekrem Bey'le Belediye Genel Meclis üyelerinden bazıları kendisine Pendik'e kadar refakat etmişlerdi.²⁸

Haydar Bey'i Ankara istasyonunda Dâhiliye Vekili adına Özel Kalem Müdürü İsmail Hakkı Bey, Vali vekili, Şehremini vekili ve Kars Valisi İbrahim Ethem beylerle diğer resmi görevliler karşıladılar. İstasyondan doğruca Şehremanetine giden Haydar Bey, geçici olarak Emniyet Müdürü Muhittin Bey'in Yahudi Mahallesindeki evine yerleşmiştir. Öğleden sonra Dâhiliye Vekili Recep (Peker) Bey'i ziyaret etmiştir.²⁹ İlk birkaç gün karşılıklı ziyaretlerle geçmiştir. Haydar Bey 15 Haziran günü öğleden sonra Çankaya'da Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal tarafından kabul edildiği sırada, Ankara'nın imarı hakkındaki öncelikli projelerini ve tasavvurlarını anlatmıştır. Cumhurbaşkanı, "iltifatta bulunmuşlar ve Ankara'nın imarında muvaffak olacaklarından ve memlekete çok faydalı hizmetler ifa edeceklerinden emin olduklarını beyan etmişlerdir." Gazi Mustafa Kemal, Haydar Bey'i bir an evvel icraata geçmesi hususunda cesaretlendirmiştir.³⁰ Birkaç gün sonra Yarbay Tevfik Bey, Cumhurbaşkanı adına Haydar Bey'e iade-i ziyarette bulunmuştur. 18 Haziran günü de Başbakan İsmet (İnönü) Bey, Şehremanetine iade-i ziyarette bulunarak şehir işleri hakkında fikir teatisinde bulunmuştur.³¹ İsmet Bey, Haydar Bey'in projelerini uygulayabilmesi için desteklenmesini ve çalışmalarına fazla müdahale edilmemesini savunmuştur.³²

Haydar Bey'in şehreminliğine atanması Ankara'da ilgiyle karşılanmış, daha göreve başlamadan önce Ankara'nın kendisinden beklentileri dile getirilmeye başlanmıştı. Haydar Bey'in İstanbul'daki başarılı çalışmalarını Ankara'nın imarında da göstereceği umut ediliyordu. Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey, Haydar Bey henüz Ankara'ya gelmeden önce kaleme aldığı bir yazısında ondan övgüyle bahsetti. Hamdullah Suphi'ye göre, "ilmi kadar fiili, teşebbüsü kadar iradesi, fazileti ve ihatası büyük olan çok kudretli bir zekâ" sahibi Haydar Bey'in tayini Ankara için bir kazanç olacaktır.

²⁸ "Ali Haydar Bey", **Tanin**, 14 Haziran 1924.

²⁹ "Şehremini Haydar Bey Dün Şehrimize Geldi", **HM**, 15 Haziran 1924.

³⁰ "Reisicumhur Hazretleri dün Şehreminimizi kabul ...", **HM**, 16 Haziran 1924.

³¹ "Şehremanetinde", **HM**, 19 Haziran 1924.

³² "İsmet Paşa Hazretleri Şehremaneti ve Ankara'nın imarı meselesinde ortaya çok güzel ve diğer meselemizde de kabil-i istifade bir düstur koydular dediler ki: 'Bu iş için ortada muayyen bir mühlet ve muayyen bir para var. İyi çalışılıp çalışılmadığını anlamak için biraz da müdahalesiz çalışmak imkânını vererek neticeyi beklemek lazımdır.' Yapılacak şeyleri iyi tayin ettikten ve işin başına onu başarabilecek birisini getirdikten sonra en makul hatt-ı hareket elbette teşebbüsü idare edecek adama serbesti vererek neticeye intizar etmektir. Muhterem Başvekilin bu prensibi Haydar Bey'in vazifesini hayli teshil etmiş oldu.", "Şehremanetimizin Bu Seneki Faaliyet Programı", **HM**, 6 Mart 1926.

Hamdullah Suphi, Şehremini Haydar Bey'den beklentilerini şöyle açıklıyordu:

“Onun İstanbul'dan ayrılacağını haber aldığım vakit çok derin bir teessüre kapılmıştım. Şimdi kısmen müteselliyim, çünkü Ankara ondan istifade edecektir. Haydar Bey vaktiyle gazetecilere hükümet nereye emrederse oraya giderim demişti. Haydar Bey bugün hükümetin emrettiği yere gidiyor. Eski payitahttan bir türlü ayrılmak istemeyenlere bu misali işaret etmekten kendimi menedemiyorum. Demek ki Ankara senelerce süren bir belediyesizlikten sonra nihayet mücerreb (tecrübeli) bir iş adamına kavuşuyor. Ankara'nın yeni şehremini şüphesiz evvelce idare ettiği büyük beldeye asla benzemeyen bir yere geliyor, orada kurtarmak lazımdı, burada yapmak. Orada ıslah etmek lazımdı, burada icad etmek, ihya etmek lazım gelecek. Bütün dünyada umumi bir şöhreti olan zavallı Ankara'mızı Haydar Bey ilk defa ziyaret ettiği vakit kendi kendine soracak: Olanı ıslah etmek mi, yeniden yapmak mı müreccaktır (tercih edilen). İstanbul'da koskoca bir mazi vardır ki kimse üstüne basıp, çiğneyip geçmeğe karar veremez, o mazi şehre verilecek bütün şekillere âmirdir, hâkimdir. Ankara'ya gelince Romalılara, Ahilere on altıncı on yedinci asra ait üç-beş bina bir tarafa bırakılırsa geri kalan balçıktır, kerpiçtir, tahtadır, ıslah için uğraşmağa değmez. Eski Ankara'yı çok karıştırmak, oynatmak iki kere ziyandır, netice mutlak zaif olacak, kifayetsiz olacaktır. İkincisi eskiyi düzeltmeğe mutlak yeniye yapmaktan daha fazla masraf edeceğiz. Şehir yavaş yavaş cenûb sırtlarına doğru intikal etmelidir. Yan yana iki Ankara vücuda gelecektir: Eski Kudüs yeni Kudüs gibi, eski Kahire yeni Kahire gibi, eski Delhi yeni Delhi gibi, eski Semerkant yeni Semerkant gibi.”³³

Hamdullah Suphi, eski Ankara'yla uğraşmaktansa güney istikametinde yeni bir Ankara'nın kurulmasından yanadır. Bu işi de başarılı bulduğu yeni belediye başkanının yapabileceğine inanmaktadır:

“...Sayısız nesillerin içinden çıkılmaz bir hale getirdikleri bir müsveddeyi tashih edeceğiz diye uğraşacak yerde, İstasyon yolunda ilk ufak tecrübesini yaptığımız üzere, daima cenûb sırtlarına doğru tevsi' ederek kurtarılması, ıslahı mümkün olmayan eski Ankara'nın karşısına yeni Ankara'yı kurmalıyız. Kendilerinden bir yol yapacaklarını bile bekleyemediğim belediyecilerden sonra, ben Haydar Bey'den, yavaş yavaş inkişaf

³³ Hamdullah Suphi, “Şehremini Haydar Bey”, **HM**, 11 Haziran 1924.

etmek üzere yeni ve medeni bir Ankara'nın esaslarını vaz' etmesini bekliyorum.”³⁴

Ankara Şehremini Haydar Bey³⁵, Ankara'yı kısa süre içinde oturulacak bir şehir haline getirebilmek için ayağının tozuyla işe koyulmuştu. Onun, Ankara'nın imarıyla ilgili projeleri Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde geniş yer tutmaktaydı. Öncelikle Ankara'nın mesken ve su meselesini çözmek istiyordu. İnşaat malzemesi için Ankara çevresindeki taş ocaklarını belirlemeye çalışıyordu. Ocaklardan aldığı bazalt taşı örneklerinin, İstanbul'daki parke taşlarından daha iyi olduğunu, kolay işlenebileceğini ve daha da ucuza mal olacağını düşünüyordu. Haydar Bey şehri *eski şehir* ve *yeni şehir* olmak üzere ikiye ayırıyordu. Ankara'nın eski şehir kısmı temizlenerek yaşanmaya müsait bir duruma getirilecekti. Eski şehirdeki yangın yerinde inşaata hemen başlanacak, ancak Ankara'da kerpiç ve ahşap bina yapılmasına izin verilmeyecekti. Aynı zamanda yeni şehrin de temelleri atılacaktı. Böylece eski şehirde belediyeçilik, yeni şehirde ise imar yapılacaktı. Yeni şehrin inşasında Şehremanetinin mevcut imkânları ve parasıyla hükümetin olağanüstü yardım olarak verdiği meblağdan faydalanılacaktı. Ankara'da her şeyden önce bir tuğla, kiremit ve su kireci tesisatı yapılacaktı. Buralardan sağlanacak malzeme ile “Ankara'ya sevimli, ucuz evleriyle güzel bir mahalle” yapılacaktı.

Şehrin su ihtiyacının karşılanması için de faaliyete geçilmişti. Haydar Bey, Ankara civarında yaptığı taş ocakları incelemelerinde birkaç gün sonra su meselesiyle ilgilendi.³⁶ Şehremini Ali Haydar Bey'in başkanlığında müdürlerden oluşan bir Su komisyonu kuruldu. Komisyonun ilk iş olarak, Ankara'nın su ihtiyacını karşılayan Hanım pınarı kaynağı hakkında tetkiklerde bulunmuştur. O sırada, Hanım pınarından getirilmekte olan su 65 çeşme ve 130 eve dağıtılmaktaydı. Hanım pınarı suyunun mevcudundan daha fazla şekilde dağıtılması mümkün görülmemekteydi. Bunun için dağıtım

³⁴ Hamdullah Suphi, “Şehremini Haydar Bey”, **HM**, 11 Haziran 1924.

³⁵ Haydar Bey', Ankara Şehremini ve Valisi” olarak değil sadece Şehremini olarak görev yapmıştır. Ali Haydar Bey'in Ankara'daki faaliyetlerinden bahsedilen bir yazıda onun aynı zamanda vali olarak görev yaptığı yanılıgısına düşülmüştür. Mehmet Sarioğlu, “Ankara Şehremini ve Valisi Ali Haydar Bey ve Faaliyetleri”, **Kebikeç**, 2000, Sayı:9, s.125-130.

³⁶ Göreve başladığı günlerde Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde Haydar Bey'in hasletleri ve çalışma tarzından övgüyle söz edilerek; “İşte Haydar beyin büyük hasleti: Tetkikat, taharriyat için heyetler, komisyonlar teşkil edecek yerde bizzat düşünmek, çalışmak ve derhal kendisi gidip, bulup çıkarmak! Haydar Beyin vasf-ı mümeyyizi faaliyet ve sürattir. Ve bundan dolayı her işte muvaffak olmaktadır. Birkaç gün içinde Ankara'daki tetkikati, tetebuatı da bu faaliyet ve süratle cereyan eylemiş ve Şehreminimiz istikbal hakkında karar verecek neticeler almıştır.” denilmektedir. “Şehreminimiz İşbaşında”, **HM**, 17 Haziran 1924.

yeniden düzenlenerek musluksuz bir halde mütemadiyen akan çeşmelere musluk taktırılarak suyun israfına mâni olunacaktı. İstihkakından fazla su alanlara muayyen miktarından fazla su verilmeyecekti. Hanım pınarı suyunun kârgîr bir mahzene toplattırılarak dağıtımın oradan demir borularla vasıtasıyla yapılması düşünölmekteydi.³⁷

1-Ankara'da Yenişehir'in Kurulması Çabaları

Haydar Bey, ilk günden itibaren Ankara'da yeni ve modern bir mahallenin (Yenişehir) kurulmasına çalıştı. Önce arazinin temini için bir kanun çıkarılması gerekiyordu. Bu konuda 583 numaralı 'Ankara'da İnşası Mukarrer Yeni Mahalle İçin Muktezi Yerlerde Bataklık ve Merzii Arazinin Şehremanetince İstimlâki Hakkında Kanun' kabul edildi. Kanuna göre; kanuna iliştirilmiş olan harita gereğince Ankara'da tesis ve inşası kararlaştırılan yeni mahalle için lüzumlu yerlerin dörtte biri sahiplerine bırakılmak şartıyla, kalan dörtte üçü ve belde halkının sağlığını korumak amacıyla bataklık arazinin tamamı; Dâhiliye Vekâlet'inden verilecek menafi-i umumiye kararı üzerine, Ankara Şehremanetince kamulaştırılır. Bu araziden dörtte biri kendilerine terkedilecek olan arsa sahipleri, yaptıracakları binaları Ankara Şehremanetinin tayin edeceği şartlara uygun olarak inşa ettirmeğe mecburdurlar"³⁸ Kanuna rağmen arazinin istimlakî sırasında büyük güçlüklerle karşılaşılmaktaydı. Mirasçılardan bir kısmına ulaşamıyordu. Bazı arsa sahipleri arsa değerinden çok fazla para talep etmekteydi. Haydar Bey istimlak işlemlerinin uzamaması için, "*Bir layiha-i kanuniye ile 1924 senesine kadar olan kıymetin on beş mislini vereceğiz, kayıp vereseli (mirasçılar) ve pürüzlü olan dolaşık işler için bu kıymeti bankaya tevdi edip arsayı istimlak edeceğiz.*" diyordu. İstimlak işlemlerinin tamamlanmasından sonra Yenişehir'de birer ve ikişer katlı evler yapılacaktı. Evlerin iç donanımında Avrupa konforu gözetilecek, ancak cephelerinde milli bir üslup sağlanacaktı. Maliyeden alınacak iki milyon liralık istikrazla ilgili kanun layihasının kısa zamanda sonuçlandırılacağı umuluyordu. 1924 Kasım ayı itibarıyla 2.300 dönüm arsa kamulaştırılmış olup beş bin ev yapılması düşünölmüyordu. Haydar Bey, yapılacak evleri taksitle satmak taraftarıydı.³⁹

1924 Haziran'ında Haydar Bey, yeni mahallenin (Yenişehir) inşası için Amerikan Olen şirketinin temsilcisi Muslihiddin Adil Bey'le görüşmelerde bulunmuştur. Yeni şehirde evlerin inşasında, elektrik ve su tesisatının

³⁷ "Emanette Faaliyet", **HM**, 25 Temmuz 1924.

³⁸ Tümerkam, **a.g.e.**, s. 239-240.

³⁹ "Şehremini Bey'le Bir Mülakat", **HM**, 18 Kasım 1924.

yapılmasında şirketten yararlanılacaktı. Nerede kurulacağı yaz sonuna doğru belirlenecek olan mahallede, 1924 yılı sonuna kadar 200 ev ertesi yıl da 300 ev inşası düşünülmekteydi.⁴⁰ Şehremini Ali Haydar Bey, 28 Haziran günü mühendis Fuat Bey’le şehir yakınındaki taş ocaklarında incelemelerde bulduktan sonra Şehremanetinde Olen Şirketi temsilcileriyle mukavele konusunu görüşmüştü.⁴¹

Haydar Bey’in, 3 Ağustos günü Başbakan İsmet (İnönü) Paşa ve diğer yetkililerle yaptığı görüşmede ‘imar işine bizzat şehrin başlaması esas’ kararlaştırılmıştı. Bu karara rağmen Haydar Bey, yeni şehrin kurulmasında ‘herhangi bir şirketin teklif ve yardımından müstağni’ bulunmuyordu. İşlerin süratle sonuçlandırılabilmesi için Olen Şirketine ‘bahş olunan bazı müsaadatin mukabil birtakım şartlara maruz kalması üzerine’, Şehremaneti şehrin inşasında ‘serbest surette her şirketin teklifini kabule karar vermiştir.’ Emanet imar ve inşaat işlerinin azami ve asgari şartlarını bildirecek ve herkesi serbest rekabete davet edecekti. Bununla birlikte Emanet, vakit kaybetmemek için bir an önce imar ve inşaat faaliyetlerini başlatacağı. Öncelikle inşaat malzemelerinin temini için tuğla, kiremit ve kereste fabrikaları kurulacaktı. Haydar Bey, Avrupa’ya yapacağı tetkik gezisinde fabrikaların kurulması için gerekli uzman ve malzemeyi Ankara’ya getirecekti. Avrupa gezisinden dönmeden önce kireç ve çimento ocakları hazırlanmış olacaktı. Ocaklar şehre dekovil hatlarıyla bağlanacak ve Emanetin şehir dışındaki deposundan halka çok ucuz fiyatla dağıtılacaktı. Ankara’da kurulacak yeni şehrin yeri de belirlenmişti; ‘inşaat Çankaya caddesini dekovilin kat ettiği noktanın iki tarafındaki tatlı meyil üzerinde yapılacaktı.’ Şehremaneti kısa sürede bu araziye istimlak ederek caddeleri ve yolları ifraz edecekti.⁴²

Şehremaneti’yle Amerikan Olen Şirketi arasında üç ay kadar süren müzakereler başarısızlıkla sonuçlandı. 18 Ağustos günü Belediye Genel Meclis toplantısına katılan şirket müdürü Olen, daha önce kabul ettikleri esasların hepsini reddederek Emanetçe kabulü imkânsız yeni teklifler ileri sürdü. Şirket, Şehremanetinin mevcut parasının yanı sıra Büyük Millet Meclisi tarafından buna ilaveten verilecek tahsisatla işleri yapmak istemekteydi. Şirket müdürüne bunun mümkün olamayacağı bildirilmişti. Aslında, görüşmeleri bitirmek üzere geldiği anlaşılan şirket mümessili de nazikâne bir surette bu işten çekilmekte olduğunu bildirmişti. Haydar Bey, ‘kendisinin bilhassa Amerikalılarla iş yapmak emelini beslediğini ve

⁴⁰ “Şehrin İmarına doğru”, **HM**, 24 Haziran 1924.

⁴¹ “İmar İşleri”, **HM**, 29 Haziran 1924.

⁴² “Yeni Ankara şehri doğmak üzere”, **HM**, 4 Ağustos 1924.

maalesef bu müzakerenin ancak iyi bir tanışmağa münhasır kalmak suretiyle' sonuçlandığını söylemiştir. Bundan böyle Şehremaneti yeni şehrin kuruluşu için bizzat imar faaliyetlerine başlayacaktı.⁴³

Şehremini Haydar Bey, bütün zorluklara rağmen Ankara'da yeni şehrin temelini atarak bir-iki yıl içinde önemli bir mesafe kaydetmişti. Sadri Maksudi (Arsal) Bey, 5 Mart 1926 tarihli bir yazısında yeni şehirdeki imar faaliyetlerinden övgüyle söz ediyordu:

“Geçen Cuma günü Yeni mahalleyi ziyaret etmişim. Bu ziyaret bende büyük tesir bıraktı ve muhtelif his ve düşünceler uyandırdı. Yeni mahallenin irae ettiği manzara ve ifade ettiği mana cihan ve Türk tarihi nokta-i nazarından fevkalade mühimdir. Hayatımda birinci defa olarak Türk dünyasında bu mikyasta bir inşaatçılık hadisesi müşahede ediyordum. Türk iradesiyle, Türk dehasıyla Türkler tarafından bu yeni şehir tesis edilmektedir.

Şimdiden Yeni mahalle bir şehir şeklini, hem de bir Garp şehri şeklini almak üzeredir. İş bu süratle giderse, bu kesif faaliyet devam ederse, dört beş sene sonra Ankara yanındaki “boşluk” yerine muntazam sokaklar, ağaçlı caddeler, parklar, güzel binalarla müzeyyen, mükemmel bir Avrupa şehri vücuda gelecektir; Yirminci asrın ikinci çeyreği büyük bir fasiladan sonra Türk ırkının gene şehirler tesis ettiğini görecektir.”⁴⁴

2-Şehremaneti Memurları

1924 Yılı Haziran'ında Ankara Şehremaneti muhasebeciliğine İstanbul Şehremaneti müfettişlerinden Cemil (Bora) Bey, Sıhhiye Müdürlüğüne ise Doktor Ferit Bey atandı.⁴⁵ Ağustos'ta Şehremaneti Başmüfettişi İrfan Bey'in görevinden ayrılması üzerine yerine vekâleten Hukuk İşleri Müdürü Aziz Bey tayin edilmiştir. Yine aynı tarihlerde Emanetin sağlık işlerine bakan Doktor Şevket Bey görevinden istifa etmiştir.⁴⁶ Şehremaneti eleman bulmakta güçlük çekmekteydi. Haydar Bey'e göre bunun başlıca sebebi maaş ve mesken meselesiydi. Belediye Genel Meclisi tahsisatı kabul ederse kendi memurlarını seçebilecekler, aynı zamanda bunlar için birkaç ev yaptırılarak mesken ihtiyaçlarını karşılamak mümkün olabilecekti. Bir süredir Fen İşleri Müdürlüğü boş durumdaydı. Sağlık İşlerinde bir müdürle bir doktor kalmıştı. Şehremanetince birkaç defa ilan verilmesine rağmen

⁴³ “Olen Şirketi müzakeratı inkıta'a uğradı”, **HM**, 19Ağustos 1924.

⁴⁴ Sadri Maksudi, “Yeni Ankara”, **HM**, 5 Mart 1926.

⁴⁵ “Şehremaneti Muhasebeciliği”, **HM**, 24 Haziran 1924.

⁴⁶ “Şehremanetinde” **HM**, 10 Ağustos 1924.

kimse müracaat etmemişti. Maaşların düşüklüğü ve mesken sıkıntısı sebebiyle doktor bulmakta güçlük çekiliyordu.⁴⁷

Belediye Genel Meclisi'nin 13 Ocak 1925 tarihinde yaptığı toplantıda, Bütçe encümeni kadroda esaslı bir ıslahat yapmağa ve Ankara'ya 'en muktedir bir mühendis celbine' karar vermişti. Haydar Bey, Fen heyetinin yetersiz olmasından dolayı çok bunaldığını söylüyordu. Bu konuda Şehreminiyle hemfikir olan Encümen, Fen Heyeti kadrosunun ücretlerini Ankara'nın imar arzu ve projeleriyle uygun bir hale getirmişti. Buna göre Fen Heyeti Müdüriyetine 240, bir mühendise 220, mimara 200, bir kondüktöre 30, ikincisine de 25, sekretere 17 lira maaş verilmesi kabul edilmiştir.⁴⁸

1926 yılında Şehremaneti Fen Heyetinde çalışan bütün personel, başta müdür olmak üzere memur, mühendis ve kondüktörleri hep birlikte istifa etmişlerdi. Trabzon mebusu Ahmet Muhtar Bey, 15 Mayıs 1926 tarihinde verdiği önergeyle istifaların sebebinin Dâhiliye Vekili tarafından açıklanmasını istedi. Muhtar Bey'e göre, Şehremanetin Fen Heyetinden mahrum olması, şehrin kendi varidatından başka özel bir kanunla bu yıl borç olarak alınan iki milyon liranın hesapsız ve projersiz sarfına sebep olacaktı.⁴⁹ Şehremaneti Sıhhiye Müdürü Doktor Ferit Bey'in istifası üzerine 12 Eylül 1926 tarihinde, yerine Neşriyat ve İstatistik Şubesi Müdür muavini Doktor Hüseyin Enver Bey tayin kılınmıştı.⁵⁰

3-Haydar Bey'in Avrupa ve Yurtiçi Seyahatleri

Şehremini Haydar Bey, 1924 ve 1925 yıllarında bir heyetle birlikte Avrupa'da tetkik seyahatlerinde bulunmuştur. Şehremaneti Muhasebe Müdürü Dr. Cemil (Bora) Bey, Haydar Bey'in 1924 yılındaki seyahati esnasında Dâhiliye Vekâletinin emriyle üç ay kadar şehremini vekilliğinde bulunduğunu ifade etmektedir.⁵¹ Haydar Bey, seyahatlerinde yanında götürdüğü Ankara'nın taş ve toprak numunelerini uzmanlara inceleterek

⁴⁷ “Şehremanetinde”, **HM**, 14 Ağustos 1924.

⁴⁸ “Şehremanetinde”, **HM**, 14 Ocak 1925.

⁴⁹ **BCA**, 030.10 /8.45.6.

⁵⁰ **BCA**, 030.11.1/27.32.17.

⁵¹ “Birinci Beyazıt ve Altıncı Beyoğlu gibi en mühim dairelerin muhasebeciliklerinde; mazinin acı günlerinde uzun seneler bulunduktan sonra 1922 yılında Belediye müfettişliğine naklettim. Bir müddet burada çalışırken Ankara Şehremininin telgrafla daveti üzerine 6000 kuruş aslı maaşla mülga Ankara Şehremaneti Muhasebe Müdürlüğüne tayin olundum ve şehreminin Avrupa seyahati esnasında Dâhiliye Vekâletinin emri-resmisiyle 1924 yılında 3 ay Şehremini vekilliğinde bulundum. 1925 yılında İstanbul Şehreminin daveti üzerine tekrar İstanbul Şehremaneti...”, **BCA**, 490.1-294-1184-2.

bunlardan çimento, tuğla ve kiremit gibi inşaat malzemelerinin yapılıp yapılmayacağını öğrenmeye çalıştı. Götürdüğü taş ve kili Berlin’de dünyanın en büyük çimento uzmanlarından Profesör Mihailopolos’a tahlil ettirdi. Profesör Mihailopolos özellikle Gazi Paşa Çiftliğindeki kilin cinsini pek mükemmel bulmuştu.⁵² Sipariş ettiği makinalar ve getirdiği uzmanlarla Ankara’ya Sekiz kilometre uzaklıkta Tahar Çiftliğinde birer çimento, kireç, tuğla ve kiremit fabrikaları kurdu.⁵³ Haydar Bey, ikinci seyahatinde Bükreş, Viyana ve Berlin’de uzmanlarla görüşmüştür. Viyana’da pansiyonda kaldıkları üç gün içinde teklif aldıkları birkaç grubu Berlin’e davet etmiştir. Bilahare Berlin’de elçiliğimiz vasıtasıyla ilanlar yapıldı. Seyahat sonunda Almanya’dan uzman ve amele getirildi. En iyi iş yapan ameleye üç buçuk lira günlük veriliyordu. Almanya’dan gelen profesör, bir süre sonra arkadaşlarıyla anlaşamayarak Ankara’dan ayrılmıştı. Haydar Bey bu profesör için, “*Emanetle değil, arkadaşlarıyla geçinemedi, fazla hadîd (titiz, öfkeli) ve asabî bir adamdı kendiliğinden gitti*”⁵⁴ demektedir.

Haydar Bey, 10 Ocak 1926’da Şehremaneti Genel Meclisi toplantısında Avrupa seyahatinden ve ‘dört beş aydan beri geçen zaman zarfındaki icraat ile istikbaldeki projeler’ hakkında açıklamalarda bulundu: ‘Haydar Bey ve Fen heyeti, geçen sene bütçenin tasdiki üzerine Avrupa’nın muhtelif yerlerini gezmişler ve orada bir staj devresi geçirmişlerdi. Yapılan ve yapılacak işler bu staj devrinin takviye ettiği fikirlerdi.’ Şehremaneti heyeti, fabrikalarla ilgili en önemli tetkiklerini Viyana ve Berlin’de yapmışlar, önemli kurumlarla görüşmelerde bulunmuşlardı. Sonunda Berlin’de bir münakasa yaparak şehir inşaatını ve aydınlatılmasını sağlayacak birkaç fabrika satın alınmıştı. Haydar Bey Bükreş’te su işleriyle ilgili tetkiklerde bulunmuştu. Ona göre, “*Avrupa’nın en son tesisatı Bükreş sularıdır ve tertip hususunda en yeni metot Bükreş’indir.*” Ankara’nın su tesisatının beş yüz bin lirayı bulacağı tahmin edildiğinden Şehremanetin imkânlarıyla bunun başarılması mümkün gözüküyordu. Bu nedenle devlet yöneticilerinin düşüncelerini almak gerekiyordu. Haydar Bey, Avrupa seyahatinden dönüşünde ilk önce Başbakan İsmet Paşa’yı ziyaret etmişti. O sırada sağlık problemi yaşamakta olan İsmet Paşa, “*Hastalığım su hastalığıdır. Ankara’nın bu derdine çare bulmalısınız.*” demişti. Bunun üzerine, Romanya sularını yapan Gruyer şirketiyle görüşülerek bir sözleşme imzalanmıştı.⁵⁵ Haydar Bey, daha önce yine su meselesiyle ilgili yaptığı açıklamada

⁵² “Ankara Şehri için umumi bir muhasebe”, **HM**, 5 Ekim 1926.

⁵³ Osman Nuri Ergin, **İstanbul Şehreminleri 1855-1928**, (Hazırlayan: Ahmet Nezh Galitekin), İstanbul, 2. Baskı, İstanbul, 2007, s. 869-971 (965). Ziyaoğlu, **a.g.e.**, s.314-316.

⁵⁴ “Şehremini Bey’le Bir Mülakat”, **HM**, 18 Kasım 1924.

⁵⁵ “Cemiyet-i Umumiye-i Belediyenin İctimâi”, **HM**, 11 Ocak 1926.

“Mühendislerimizi bekliyoruz. Martta keşifler bitecek, münakasa ilan edilecektir. Birkaç grup müracaat etmiştir. Bunların içinde Viyana'nın teknil su işlerini yapmış kuvvetli bir grup dahi bulunmaktadır.” demektedir. Bundan anlaşılacağı gibi, su ihalesi 1925 Mart ayında keşifler yapıldıktan sonra verilecekti. Haydar Bey'e göre şehrin su kaynakları, kişi başına seksen litre olmak üzere yüz elli bin kişinin su ihtiyacını karşılayabilecek durumdaydı.⁵⁶

Haydar Bey, şehrin ihtiyaçlarıyla ilgili görüşmelerde bulunmak üzere İstanbul ve Eskişehir'e ziyaretlerde bulunmaktaydı. 1925 yılının sonlarında İstanbul'da incelemelerde yaptığı günlerde Şehremanetine Hukuk İşleri Müdürü Aziz Bey vekâlet etmişti.⁵⁷ 1926 yılı mart ayının sonlarında bir heyetle birlikte İstanbul'a giderek 2 Nisan günü Ankara'ya dönmüştür. Heyet İstanbul'da iken Ankara'da yeni santral inşası, fabrikaların yakıt ihtiyacı, Yeni şehirde yapılacak olan evlerin inşası için usta temin edilmesine çalışılmıştır. Şehir içindeki fabrikalar için 150 ton mazot, şehir dışındaki fabrikalar için beş bin ton kömür ihalesi çıkarılmıştı. İstanbul'dan, Ankara'da Yeni şehirde yapılan evler için seksen banyo ve termosifon, şehir dışındaki fabrikalardan inşaat malzemesinin nakli için on kamyon satın alınmıştı. İstanbul'dan ayrıca marangoz, boyacı ve sıvacı getirilmiştir.⁵⁸ Bu ziyaretin ardından İstanbul Şehremini Muhiddin Bey, 27 Nisan sabahı trenle Ankara'ya gelmiş ve istasyonda Haydar Beyle Emanet memurları ve Dâhiliye Vekâleti özel kalem müdürü tarafından karşılanmıştı.⁵⁹

Ankara'da yeni yapılan binaların ahşap malzemesi Emanetin Sekizinci kilometredeki kereste fabrikasında hazırlanmaktaydı. 27 Eylül 1925 tarihinde kabul edilen kararnameyle Ankara Şehremanetine ihtiyacı oranında orman tahsis edilmesi kararlaştırılmıştı. Buna göre Eskişehir civarındaki Somdöken ormanları Şehremanetine bırakılmıştı.⁶⁰ Fabrikanın kereste ihtiyacı bu ormanlardan sağlanmaktaydı. Haydar Bey, 29 Nisan 1926'da Emanete ait ormanlardaki nakliyat ve sevkiyat işlerini yerinde görmek üzere Eskişehir'e gitmişti.⁶¹

⁵⁶ “Şehremini Bey'le Bir Mülakat”, **HM**, 18 Kasım 1924.

⁵⁷ “Şehreminimiz”, **HM**, 2 Aralık 1925.

⁵⁸ “Şehreminimizin avdeti”, **HM**, 3 Nisan 1926.

⁵⁹ Muhittin Bey, “Ankara'ya bir vazife dolayısıyla değil, mezunen geldim. Tabi bir memur amirleriyle görüşür, muamelat-ı umumiye hakkında izahat alır. Dört beş gün sonra İstanbul'a avdet edeceğim.” demiştir. “İstanbul Şehremini Muhiddin Bey şehrimizde”, **HM**, 28 Nisan 1926.

⁶⁰ **BCA**, 030.0.18.01.01/015.62.11.

⁶¹ “Şehreminimiz”, **HM**, 30 Nisan 1926.

4-Şehrin İmarı ve Aydınlatılması

Nafia Vekilinin başkanlığında bir komisyon kurularak şehrin planı çıkarılmaya başlanmıştı. 1925 yılına gelindiğinde, ‘dört yaftadan ibaret olan şehir haritasının Büyük Millet Meclisi ve civarını, Bent deresi civarındaki mahallelerin Belediye dairesine kadar olan birinci yaftası’ tamamlanarak onaylanmak üzere Belediyeye verilmişti. Belediyenin elektrik tesisatı için İstanbul’dan satın aldığı makinalarla levazımın ocak ayında Ankara’ya gelmesi bekleniyordu. Elektrik mühendisi Akil Bey’in nezaret edeceği tesisat, levazım ve makinalar gelir gelmez yapılacaktı. Makinalardan biri Bent deresine, diğeri Büyük Millet Meclisi binası arkasında belirlenecek bir yere kurulacaktı. Caddelerdeki direk yerleri belirlenmiş olup kısa bir süre içinde şehrin ana sokakları elektrikle aydınlatılmış olacaktı.⁶²

TBMM, 3 Mart 1926 tarihli toplantısında Şehremaneti’ne iki milyon lira kredi verilmesini kabul etti. Görüşmeler sırasında Trabzon mebusu Muhtar Bey’in bazı sözleri üzerine Dâhiliye Vekili Cemil (Uybadın) Bey, açıklamada bulunarak ‘Şehremanetin aldığı bu para ve programı yalnız Ankara şehri dâhiline ve şehre iltisak olan yerlerin tevsiyatına ait değildir. Şehremaneti hududu dâhilinde Keçiören, Dikmen, Çankaya, Etlik ve sair bağları da ihtiva etmektedir. Bunların içinde Şehremanetin istikraz ettiği paradan ve kendi bütçesinden yapacağı yerler vardır. Tenvirat, yollar ve su işlerinin’ hepsinin dikkate alındığını söylemiştir.⁶³

5-Şehremaneti’nin Devlet Merkezi Ankara’nın İkinci Yıldönümü Etkinlikleri

13 Ekim 1925 Cuma günü, Ankara’nın devlet merkezi olmasının ikinci yıldönümü dolayısıyla Şehremaneti heyeti birçok ziyaretler gerçekleştirmiştir. Şehremini Haydar Bey başkanlığında Belediye Genel Meclis üyelerinden Başkanvekili Ali Rıza ve üyelerden Galip, Nazım, Fikri, Hanıfzade Ahmet, Kasım, Hüseyin Avni beylerden oluşan bir heyet öğleden sonra TBMM Başkanı Kâzım (Dirik) Paşa’yı ziyaret etmiştir. Heyeti hüsnü kabulle karşılayan Kâzım Paşa, Ankara’nın imarı hususunda Meclis’in müzaheret ve yardımda bulunacağını vadetmiştir. Heyet daha sonra Başbakan İsmet Paşa’yı ziyaret etmiştir. İsmet Paşa, Ankara’nın devlet merkezi olmasının sosyal ve ekonomik gerekçelerinden bahsetmiştir. İsmet Paşa, Şehremini Haydar Bey’in 1926 yılında yapılacak işler hakkındaki açıklamalarını dinledikten sonra Şehremanetine gelecek sene de tahsisat

⁶² “Ankara’nın İmarı”, **HM**, 15 Ocak 1925.

⁶³ “Ankara Şehremanetine iki milyon lira ikrazı Meclis’te kabul edildi.”, **HM**, 4 Mart 1926.

verileceğini söylemiştir. Heyet bu ziyaretin ardından yine TBMM binasında Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilmiştir. Gazi Mustafa Kemal Paşa, “Ankara’yı ilk teşrifleri hatıratını ihya etmişler ve şehrimizde gördükleri hüsnü kabul ve misafirperverliğini, Ankaralıların hizmetlerini ve vefakârlıklarını lisan-ı sitayişle yâd buyurmuşlardır.” Heyet dördüncü ziyaretinde Dâhiliye Vekili Cemil Bey tarafından kabul edilerek Ankara’nın geleceği hakkında görüşülmüştür.

Yıldönümünün aynı zamanda cuma gününe rastlaması sebebiyle Ankara halkı adeta sokaklara dökülmüştü. ‘Yukarı yüzden’ istasyona kadar bütün caddelerde o kadar kalabalık vardı ki, polisler yolun ortasını vesaiti nakliyyeye tahsis mecburiyetinde kalmıştı. Şehremaneti önünde askeri bando, sabah ondan itibaren gece yarısına kadar güzel parçalar çalıyordu. Ayrıca bir ince saz takımı emanet takı içinde icray-ı ahenk ediyordu. Emanet tarafından hazırlanan beş yüz kişilik açık büfede tebrike gelen misafirlere ikramda bulunuluyordu. Ayrıca her tarafta halk serbestçe çalıp eğleniyor, gece de bu eğlencelere havai fişekler eşlik ediyordu.⁶⁴

6-Belediye Genel Meclis Toplantıları

Belediye Genel Meclisi, 1926 yılının ilk toplantısını 2 Ocak günü Şehremini Haydar Bey’in başkanlığında yaptı. Şehremini bir senelik icraattan bahsettikten sonra üyeler arasından Macit ve İbrahim Beyler başkanvekilliklerine seçildiler. Ardından encümenler için seçim yapıldı. *Bütçe Encümeni*’ne Hüseyin Avni, Mehmet, Ahmet Münif, Mecit, Fikri, Naşit, Hilmi Beyler; *Tarife ve Kavanin Encümeni*’ne Kasım, Galip, İmamzade Ahmet, Nazım, Naşit, Tevfik ve Feyzi Beyler; *İdare Encümeni*’ne Mehmet Galip, Kasım ve Nazım Beyler seçildiler.⁶⁵

Belediye Genel Meclisi, Haydar Bey’in başkanlığında 10 Ocak 1926’da günü yılın ikinci toplantısını yaptı. Genel Meclisi oluşturan 24 üyeden 19’nun hazır bulunduğu toplantı Emanet’in yeni salonunda yapıyordu. Zarafet ve temizlik açısından Ankara’da TBMM binasından sonra ikinci sırada gelen bu salonun her tarafı yağlı boyalarla boyanmıştı. Kârsüleri ve üyelerin oturdukları koltuklar büyük bir zarafet ve sadelik gösteriyordu. Salondaki koltuk ve mefruşat Roldke Lekel isimindeki bir Macar tarafından hazırlanmıştı. Başkanlık kârsüsünün başucunda Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal’in büyük bir fotoğrafıyla yan duvarlarda ise Ankara’ya gelen sanatkârlarımızın yaptığı birkaç tablo bulunuyordu. Haydar Bey,

⁶⁴ “Ankara’nın günü”, **HM**, 15 Ekim 1925.

⁶⁵ “Şehremanetinde”, **HM**, 3 Ocak 1926.

Şehremaneti'nin o zamana kadar gerçekleştirdiği çalışmalar hakkında açıklamalarda bulundu:

1925 Yılında beş-altı ay içinde 17.581 metrekare kaldırım ve 1.832 metre parke yapılmış, ancak nitelikli işçi bulunamadığından hedefe ulaşılamamıştı. Nüfus mübadelesinden dolayı Rumlardan istifade edilememişti. Müteahhitte yapılan anlaşmada yirmi Ermeni işçi şartı konulmuşsa da buna imkân olmadığından mukavelede imzalanamamıştı. Sadece Türk amele müracaat etmekteydi. Çankaya yolu üzerinde 1.600 metre şose yapılmış, mevsim müsait olmadığından tamamlanamamıştı. Keçiören boğazı bir kere daha silindirden geçiriliyordu. Altyapının çok yetersiz olduğu şehirde, en azından pisliği yok etmek maksadıyla 947 metrelik adi lağım kazılmıştı. Başlangıçta her türlü sağlık vasıtasından mahrum olan Belediye nispeten sağlık hizmeti verilebilecek duruma getirilmişti: 1925 yılında 1.801 yetişkin ve 584 çocuk tedavi edilerek 284 kişiye aşı yapılmış; 3.000 esnafa sağlık ilmühaberi verilmiş; 94 frengi, 21 dizanteri, 8 verem, 2 kızıl tedavi edilmişti. Ayrıca 828 kişiye meccanen kinin dağıtılmıştı. Şehremaneti ebesi 209 doğuma katılmıştı. Bir yıl içinde 165 cenaze muayenesi yapılmıştı. Şehrin aydınlatılmasında önemli gelişmeler sağlanmış olup ocak ayı içinde yeni makinalar faaliyete geçirilecekti. Cebeci'ye kadar elektrik teli çekilmişti. Şehrin temizliği 30 çöp arabasıyla sağlanıyordu. Belediye şehrin yakıt (mahrukat) ihtiyacının karşılanması hususunda pek başarılı olamamıştı. Müteahhitlerin dürüst olmamaları yüzünden odun ve kömür tedarik edilememişti. Yalnız kok kömürü ve sobalar ile mahrukat fiyatını kontrol altına alabilmişti. Otellerin denetim ve tarifelerin tanziminde olumlu sonuçlar alınmıştı.

Haydar Bey gelecekle ilgili plan ve düşüncelerini şöyle açıklamıştır:

“Ankara'nın imar ve te'alisi bir hükümet meselesi olmuştur. Heyet-i hükümet bu hususta her türlü müzaheretini göstermiş ve tarafımızdan aynı nokta-i nazarla işe başlanmıştır. Yenişehir için, İstasyon ve Cebeci taraflarındaki sırtlara taşmak üzere bir yeni şehir planı hazırladık. Bu havalide caddeler ve yollar açacağız; haritalar ikmal olunacaktır. Bunu da Hubsler deruhte etmiştir. İnşaat için hudut-ı esasiye tespit edilmiştir.”⁶⁶

Şehremaneti ayrıca, yapılması kararlaştırılan yirmi örnek (numune) evin projesi için bir yarışma düzenleyecekti. Komisyona Müze Müdürü Halil (Eldem) Bey başkanlık edecekti.

⁶⁶ “Cemiyet-i Umumiye-i Belediyenin İctimâî”, **HM**, 11 Ocak 1926.

7-Haydar Bey'in Faaliyetleri ve Çalışma Metodu Üzerine Değerlendirmeler

Haydar Bey, Mart 1926 tarihi itibarıyla Şehremanetince o zaman kadar yapılanlar ve bundan sonra yapacakları hakkında basına şu açıklamada bulunmuştur:

“Bizce en önemli iş fabrikadır. Çimento fabrikası müstesna hepsi tamamlanmıştır. Tuğla, kereste ve marangoz fabrikaları, kireç ocakları, elektrik fabrikası bugün faaliyettedir. Çimento fabrikasının ilk mahsulü Mayıs'ta alınacaktır. Bu suretle inşaat malzemesi meselesi halledilmiş demektir. Fabrikalardan bu sene 400 bin lira kadar varidat da alabileceğiz. Eski şehrin önemli caddelerine parke döşendi ve Karaoğlan Caddesini de istimlak suretiyle genişlettik. Eski şehrin lambaları hemen tamamen yapıldı. Bundan evvel Ankara'da lağım yoktu. İstasyonla şehir arasındaki bataklıklar tamamen kurutuldu. Yenişehir'de 100 ev yapıldı. Yirmi kadarı henüz bitmemiştir. Fakat kısa bir zamanda teslim edebileceğiz. Yenişehir'in caddelerine parke döşeniyor. Suyu isale edilmiştir.

İstasyon Caddesindeki parkı bitireceğiz. Bahçeler Müdüriyeti binası Erzurumlu Nafiz Bey'e ihale olundu. Binanın üstüne Ankara'nın vaziyet-i ibtidaiyesinden haberdar olmak üzere ufak bir rasathane yapacağız. Bir stadyum yapılacaktır. Şehirde yakında bir elektrik santrali kurulacak, bu sene şehir ve civarına elektrik vereceğiz. Bütün şehre muntazaman su isalesi meselesi bitirilecektir. Cumhuriyet Caddesinin iki tarafında iki büyük apartman yapılacaktır. Emanetin karşısındaki arsaya kulüp ve lokanta, Yeni mahallede bir çarşı yapılacaktır. Bir parke fabrikası tesis edilecek. Keçiören, Etlik, Çankaya, Ayrancı ve Dikmen'in bir kısmı Şehremaneti hududu dâhilinde olduğundan buralarda da mahalle teşkilatı ve bu mahallelerin yolları yapılacaktır.

Bundan başka eski şehirde İtfaiye Meydanında bir de değirmen yaptık. Ekmek fiyatlarında mühim bir tenzilat yapmak imâanını bulduk. Bu mesele bilhassa değirmen meselesidir. Ankara'da evvelce ekmek yok gibi idi. Mevcut olanlar ibtidai şekilde oldukları için ihtiyaca kâfi geleliyordu. Bizim değirmen işlemeğe başladıktan sonra vaziyet değişmiştir. Değirmenin bütün makinalarını işletmek imkânı hâsıl olunca ekmeği daha ziyâde ucuzlatabileceğimizi ümit ediyoruz. İstanbul'da ekmek meselesi bir türlü halledilemiyor. Halbuki bu suretle Şehremanetinin elinde şehrin muhtaç olduğu ekmeğin hiç olmazsa yarısını temin edecek değirmen ve fırın oldu mu ekmek fiyatları tabiatıyla iner. Birçok Avrupa belediyelerinin buldukları çare bundan ibarettir.

Bu sene için Hükümet tarafından Emanete bir milyon 750 bin lira ikrazı kararlaştırıldı. Bu para ile bir parke fabrikası yapacağız.

Yenişehir'de Cumhuriyet Caddesinin sağında 20 büyük ve on küçük ev ile 14-15 dairesel bir apartman yapacağız. Yenişehir'in yollarını ve aydınlatılmasını, Ankara'nın suyunu temin edeceğiz. Samanpazarı'ndan Cebeciye giden iki kilometrelik bir anayol açacağız."⁶⁷

Haydar Bey, göreve başladığı ilk günden itibaren zamanının tamamına yakını 'büroda, kâğıtlar arasında değil, iş başında ve ekseriya sekizinci kilometredeki fabrikalarda' geçirmekteydi.⁶⁸ Onun çalışma tarzı bazılarınca bir meziyet olarak değerlendirilirken Ağaoğlu Ahmet Bey, Şehremanetinin makamında oturmamasını eleştirmektedir. Ağaoğlu'na göre;

"Şehremanetini yeni makamlarında bulmak, bir tesadüf ve hüsnü tali meselesidir. Diğer şube müdürleri ve mühendisleri de aynı halde, bunlar mütemadiyen bir yerleri gezmekte, bir yerleri dolaşmaktadırlar. ... Metotsuz, usulsüz, gelişigüzel hareket eden ve karışıklık içinde ipin ucunu kaybetmiş ve nereye yetişeceğini bilemeyen *perişan* bir müessesenin yapacağı iştir. Zaten şehrin kendisine bakıldığı zaman plansızlığın nerelere vardığı adeta gözükmektedir. Açılmış olan hiçbir cadde tam olarak tanzim edilmemiştir. Mutlak bir tarafı, yarım, bir ciheti natamam olarak bırakılmıştır. ... Çok yerde çok iş görmek manzarası vermek hakiki iş görmek değildir. Hakiki iş intizam, usul ve sebat işidir. ... Hülâsa asrî bir devletin merkezi olan bir şehrin idaresi böyle devam edip gidemez. Şehir işlerini, içinde puyan oldukları karışıklıktan kurtarmalı ve şehrin tanzim ve idaresini daha esaslı ve daha sarıh usullere rabt etmelidir. Çok yerde çok iş görmek manzarası vermek hakiki iş görmek değildir. Hakiki iş intizam, usul ve sebat işidir"⁶⁹

Haydar Bey'in yaptığı işleri takdir edenler bile Emanetin en büyük noksanın 'programsızlık'⁷⁰ olduğunda hemfikirdiler.

Haydar Bey aceleciliği ve metotsuz çalışmasına rağmen, görevde bulunduğu süre içinde Ankara'ya birçok fabrika ve yeni bir mahalle kazandırmıştı. 1926 yılı sonlarında Ankara'da değirmen, fırınlar, buz fabrikası, büyük etüv, tuğla imalathanesi, kireç ocakları, kereste fabrikası, çimento fabrikası bulunuyordu. Henüz tamamlanmayan çimento fabrikası dışında diğer bütün fabrika ve imalathaneler işlemekteydi. Emanet günde 30.000 tuğla çıkarıyordu. Kireç ocakları o zamana kadar 1.600.000 kilo kireç satmıştı. Kereste fabrikasında 1926 yılında 2.400 metre mikâp kereste

⁶⁷ "Şehremanetimizin bu seneki faaliyet programı", **HM**, 6 Mart 1926.

⁶⁸ "Ankara şehri için umumi bir muhasebe", **HM**, 5 Ekim 1926.

⁶⁹ Ağaoğlu Ahmet, "Şehremanetinde", **HM**, 1 Ağustos 1926.

⁷⁰ "Ankara şehri için umumi bir muhasebe", **HM**, 5 Ekim 1926.

işlenmişti. Buz fabrikası yazın Ankara'nın ihtiyacını karşılamıştı. Marsilya kiremidin çamurunu bulmak için üç ay çalışılmış, bu konudaki eserler ve raporlardan yararlanılmış, Bulgaristan'dan bir usta getirilmiş ve sonunda kiremit elde edilmişti. Avusturyalılar Emanetle 1.000.000 tuğla için mukavele yapmışlardı. Altmış memur evinin inşasında Emanetin imal ettiği kireç kullanılıyordu. Satış memurları siparişleri karşılamakta zorlanıyorlardı. 1927 yılında fabrikalar şehre dekoville bağlanacak ve nakliyat buhranı ortadan kalkacaktı.

Ankara'da üretimin artmasıyla fiyatlar düşmeye başlamıştı. Fırınlara faaliyete geçmesiyle birinci ekmeğin fiyatı 28 kuruştan 18,5 kuruşa düşmüştü. Alafranga kiremit 14 kuruştan satılıyordu, Emanet birkaç güne kadar 5-6 kuruşa satabilecekti. Emanet, 1925 yılında 3,50-5 kuruş arasında satılan kireci 60 paraya satıyordu. 1925 yılında peyki 33 liraya alınan tuğlayı Emanet 15 liraya veriyordu. Aracılar ve tüccarlar kazançlarını düşüren Emanetin lehinde olamazlardı. 'Onlara sorarsanız, Emanet hesabını ve kitabını bilmiyor, lakin deftere bakarsanız fabrikalar büyük hasılat-ı safiye bırakmaktadır.'

Etlik'teki kırmızı granitin ruhsatı alınmış olup 1927'de kurulacak tesisattan sonra Viyana parkesi yapılacaktı. Çimento, kireç, parke, tuğla, kiremit Ankara'nın küçük muhiti içinde imal olunabiliyordu. Maarif Vekâletinin herkesin beğendiği cephe taşları Ankara'nın civarından kesilmekteydi.

Ankara Şehremaneti kurulduğu sırada 32.000 lira olan şehrin varidatı fabrikaların hasılatıyla beraber 800.000 liraya ulaşmıştı. Hükümet o zamana kadar Emanete 4.000.000 lira vermişti. Bu paranın yalnız 92.000 lirası henüz tediye olunmamıştı. Fabrikaların tamamı, bir kat ve iki katlı 149 ev ve 60 memur evi, Emanetin şehrin ihtiyaçlarıyla ilgili diğer harcamaları bu parayla yapılmıştı. Sadece su masrafı 60.000 lirayı aşırıyordu. Yeni şehre getirilmiş olan su 20 Ekim 1926'da bütün şehre dağıtılacaktı.

Elektrik geçici olarak gündüzleri fabrikaları işletip geceleri Çankaya'ya kadar şehri ve şehir dışını aydınlatmaktaydı. Asıl şehir elektriği Yeni şehirde inşa edilmekte olan yeni santralden verilecek ve eski santral yalnız fabrikalar için çalışacaktı. İstasyondan Meclise kadar devam eden parke cadde bir mevsimde, otel binası dört mevsimde inşa olunmuştu.

Emanet bütçe tecrübesinden mahrum olmanın zararlarını gördü. Bazen taahhütlerini ödemekte büyük müşkülât çekti. Emanet mutlaka borçlarını süratle tasfiye etmek ve bundan sonraki teşebbüslerinde tediye imkânını ilk şart olarak düşünmek mecburiyetindeydi. Haydar Bey'in beyanına göre, Emanetin şimdiye kadar alacakları dışında tahakkuk eden borcu 150.000 lira

civarındaydı. Emanet borçlarını ödeyebilmek için sahip olduğu arsaları satılığa çıkarmıştı. Haydar Bey, 1927 yılında inşaatçılıktan belediyeceliğe geçmeğe karar vermişti. Yani Emanet artık ev inşa etmeyecek; yol, hal ve mezbaha gibi işlerle uğraşacaktı.⁷¹

8-Haydar Bey'in Görevden Ayrılması

Haydar Bey, 25 Kasım 1926 Perşembe günü Şahane pınardan getirilen suyun tesisatının açılış törenini yaptıktan sonra "Emanete gelmiş ve burada on altıya kadar meşgul olduktan sonra istifanamesini yazarak Dâhiliye Vekâletine takdim etmiştir."⁷² Haydar Bey de selefi Mehmet Ali Bey gibi sağlık sebeplerini ileri sürerek 27 Kasım 1926 tarihinden itibaren Ankara Şehremliliği görevinden istifa ediyordu. Onun yerine Nafia Genel Müdürü Asaf (İlbay) Bey tayin edilmiştir.⁷³ Gazi Mustafa Kemal'in isteğiyle İstanbul'da boş bulunan üç mebusluktan birine Haydar Bey seçildi. Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, 18 Aralık 1926 tarihinde mebusların Teftiş Heyeti mazbatasını Başbakanlığa gönderdi.⁷⁴

Falih Rıfki (Atay), Şehremlinin istifasının ardından Ankara'daki imar faaliyetlerini değerlendirdiği yazısında, Haydar Bey'in İstanbul ve Ankara'da güzel hatıralar bırakmış faal bir şahsiyet olduğunu vurguladıktan sonra onun çalışma metoduyla ilgili eleştirilerde bulundu. Şehremanetine atandığında Haydar Bey'i zor bir görev bekliyordu. Öncelikle, dar bütçe imkânlarıyla şehrin mesken, su, lağım ve elektrik ihtiyaçlarının karşılanması gerekiyordu. Yeniden kurulacak şehirde, 'bir toz ve çamur deryasından müşkülpesent Cumhuriyet idaresinin' beklentilerini karşılayacak bayındır bir devlet merkezi ortaya çıkarmak kolay iş değildi. Ankara'da kaldırım taşı yontabilecek bir tek usta yoktu. 'Hiçbir şey hazır değil, fakat her şey müstacel idi. Sonra Ankara şehircilikte ilk tecrübemiz olacaktı.' Haydar Bey, bu imkânsızlıklar içerisinde devlet merkezini bayındır hale getirmek için

⁷¹ "Ankara şehri için umumi bir muhasebe", **HM**, 5 Ekim 1926.

⁷² "Haydar Bey saat on yedide eski Belediye dairesi salonuna gelerek o dairedeki memurlara ve bilahare şimdiki Emanet dairesine gelerek diğer memurlara veda etmiştir. Haydar Bey memurlara istifasından bahsederek kendilerine karşı vaki olmuş bir kusuru varsa bunu hoş görmelerini, Cumhuriyete sadık kalmalarını tavsiye ederek daireden ayrılmıştır." "Ankara'mızın su ihtiyacının halline doğru", **HM**, 26 Kasım 1926.

⁷³ "Yeni Şehremlimiz", **HM**, 26 Teşrinisani 1926.

⁷⁴ **BCA**, 030.10-74-485-14. "Haydar Bey Büyük Gazi'nin teveccüh ve teklifiyle mebus olmak suretiyle belediye idare hizmetinden çekildi.", Osman Nuri Ergin, **a.g.e.**, s. 967. Haydar Bey'in, boş bulunan mebusluklardan birisi için Halk Fırkası tarafından aday gösterileceği için görevinden istifa ettiği haberi bir hafta önce yayılmaya başlamışsa da bu haber yalanlanmıştı. "Şehremlimiz Haydar Bey'in istifa ettiği haberi doğru değildir", **HM**, 23 Kasım, 1926.

gececi gündüzlü çalışmakla birlikte bunları bir plan ve program dâhilinde yürütememişti. Falih Rıfkı, Haydar Bey'in çalışma metodundaki yetersizlikleri şöyle özetlemekteydi:

“Belli başlı mütehasıslarla işe başlamamak, elindeki bütçeye ve Hükümetin vaadine nazaran tam bir plan ve program vücuda getirip bu plan ve programı hükümete tasvip ettirerek metot ve intizam ile tatbik etmemek! Eğer böyle olsaydı göze çarpan muvaffakiyetsizliklerden Haydar Bey değil gelen bütçemizin darlığı mesul olacaktı. Sonra nice bizi tamamen memnun etse bile sarf olunan mesainin ve paranın azami mahsulünü aldığımızı kanaat edecekti. Haydar Bey her ihtiyaca, her derde çare bulmağa uğraşarak dağıldı dağıldı azim bir tediye buhranı içinde başlanmış işlerin birçoğunu yarım ve noksan bırakmağa mecbur kaldı. Etrafında bir emniyetsizlik ve hoşnutsuzluk havası peyda oldu ve mevkiini terk etti.”⁷⁵

C-Şehremini Asaf (İlbay) Bey

Haydar Bey'in istifası üzerine, Bayındırlık Genel Müdürü (Nafia Müdür-i Umumisi) mühendis Asaf (İlbay) Bey Dâhiliye Vekâletince Ankara Şehremanetine (27 Kasım 1926-30 Ekim 1928) atanarak⁷⁶ 27 Aralık 1926 Cumartesi günü görevine başladı.⁷⁷ Öğleden önce Şehremanetine gelen Asaf Bey, burada Belediye memurlarının tebriklerini kabul ederken onlara, ‘çalışmak için bu mevkie geldiğini, elbirliğiyle çalışılacağını, Ankara'nın merkez-i hükümet olması hasebiyle ünranın hadd-ı gayesine vusulü lüzumunu izâh ederek hiçbir memurun mevki ve vazifesi için, ta ki cezayı müstelzim bir hal hadis oluncaya kadar, endişeye düşmemesini beyan etmiştir.’ Aynı gün Dâhiliye Vekili Cemil Bey, Vali Atıf Bey ve birçok milletvekili yeni şehreminini makamında ziyaret ettiler.⁷⁸

Asıl mesleği Yüksek Su Mühendisi olan Süleyman Asaf (İlbay) 1882 yılında Selanik'te doğmuştu. Ortaöğrenimini Selanik Askeri Rüştiyesinde, Yükseköğrenimini ise Hendese-i Mülkiye'de yapmıştı. Devlet memurluğu sırasında çeşitli bayındırlık hizmetlerinin yanı sıra bir ara Halep Belediye

⁷⁵ Falih Rıfkı, “*Bir Tebeddül*”, **HM**, 26 Kasım 1926.

⁷⁶ **BCA**, 30.11-29-41-11. “Haydar Bey'in istifasına binaen inhilal eden şehremanetimize Nafia Müdür-i Umumisi mühendis Asaf Bey'in tayini dün akşam Dâhiliye Vekâletinden Başvekâlete inha edilmiştir. Asaf Bey kıymetli mühendislerimizdendir. Nafia Müdüriyet-i Umumiyesindeki muvaffakiyetli hidematıyla bu mevkie gelen yeni şehreminimizi tebrik eder ve Ankara'nın imarı hususunda kendisinden büyük ümitler beklediğimizi memnuniyetle ifade etmek isteriz.”, “*Yeni Şehreminimiz*”, **HM**, 26 Teşrinisani 1926.

⁷⁷ “*Yeni Şehreminimiz dün işe başladı*”, **HM**, 28 Teşrinisani 1926.

⁷⁸ “*Yeni Şehreminimiz dün işe başladı*”, **HM**, 28 Teşrinisani 1926.

Başkanlığında da bulunmuştu. 1915-1916 yıllarında Halep Belediye Başkanlığı sırasında, aynı zamanda Dördüncü Ordu fahri başmühendisliğini de üstlenen Asaf Bey, Sina çölünün şose ve su işlerinin düzenlenmesinde büyük yararlıklar göstermişti.⁷⁹ Haydar Bey'den sonra Ankara'ya yine belediye ve bayındırlık işlerinde tecrübeli yeni bir Şehremini atanmış oluyordu.

Asaf Bey döneminde Şehremini muavinliklerine sırayla üç atama yapıldığı görülmektedir. Ankara Şehremaneti muavini Mustafa Nizameddin Bey'in istifasıyla, 27 Aralık 1926 tarihinde yerine Bitlis eski Valisi Halit Bey tayin edilmiştir.⁸⁰ 1 Ağustos 1927 tarihinde ise Ankara Şehremaneti muavinliğine Büyükkada Belediye Dairesi Müdürü Ali Haydar Bey'in atandığı anlaşılmaktadır.⁸¹ 5 Ocak 1927 tarihli kararnameyle Ankara Şehremaneti Hesap İşleri Müdürlüğüne Bursa Vilayeti Defterdarı Mustafa Bey tayin oldu.⁸² Aynı tarihte Şehremanetince verilen bir ilanda, sınavla üç bin kuruş maaşlı Belediye Zabıta Komiseri alınacağı duyurulmuştur.⁸³

1-Asaf Bey'in Avrupa Gezisi ve Şehrin İmarı

Şehremini Asaf Bey, modern Ankara'nın kurulmasında planlı büyüme ve yapılaşmaya öncelik vermiştir.⁸⁴ Ankara'nın imar planıyla ilgili görüşmelerde bulunmak amacıyla Avrupa'ya bir heyet gönderilmesi uygun görülmüştü. 16 Mart 1927 tarihli kararnameyle Şehremini Asaf Bey'le birlikte Avrupa'ya gidecek olan Belediye Genel Meclis üyelerinden Ziya ve Hayrullah Beylerle Emanet Fen İşleri Genel Müdürü Hayri Bey'e siyasi pasaport verilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁵ Şehremaneti heyeti, iki aya yakın süren (Mart-Mayıs 1927) Avrupa gezisinde İsviçre, Berlin ve Paris'te şehircilik uzmanları ve bazı belediye başkanlarıyla görüşmelerde bulunmuşlardır. Heyet, Berlin'de önce tanınmış mimarlardan Prof. Ludwig Hoffmann'la görüşmüştür. Profesör Hoffmann, yaşlılığından dolayı Ankara'ya gidemeyeceğini ileri sürerek heyete, Berlin Yüksek Mühendis Okulu'ndan Prof. M. Jansen ile Prof. M. Brix'ı tavsiye etmiştir. Şehremaneti heyeti Berlin'de Prof. M. Jansen ve Prof. M. Brix'le birer sözleşme imzalamıştır. Paris ve civarındaki şehirlerde yaptığı eserlerle tanınmakta

⁷⁹ "Yeni Şehremizimiz", **HM**, 27 Teşrinisani 1926.

⁸⁰ **BCA**, 30.11.1-29-44-4.

⁸¹ **BCA**, 30.10-20-117-10.

⁸² **BCA**, 30.11.1-29-45-9.

⁸³ "Ankara Şehremanetinden", **HM**, 5 Kânunusani 1927.

⁸⁴ Cengizkan, **a.g.e.**, s.27.

⁸⁵ **BCA**, 30.18.1.1-23-16-19.

olan Fransız mimar L. Jausseley'le de Ankara'nın imar planına katılacağına dair söz vermişti.⁸⁶

Şehremaneti heyeti, 16 Mayıs 1927 günü Ankara'ya döndüğünde Şehremini Asaf Bey, yaptığı ilk açıklamada şehircilik uzmanlarıyla yapılan müzakereler sonucu varılan kararı şöyle özetlemiştir:

“Anadolu'nun göbeğinde tekamülât ve terakkiyat-ı hâziranın enmüzece olacak yeni bir şehir planı bir veya bir iki mütehassısın kudretine terk edilemez. Muhtelif memleketlerde muhtelif milletlere mensup en yüksek mütehassıslardan üç dört zata ayrı ayrı yaptırılacak plânların yine onlar kadar yüksek bir jüri heyeti tarafından tetkik ve münasibi tefrik edilmek lazımdır. Ankara'nın planını vücuda getirmeği kabul eden mütehassıslar, tetkikat-ı ibtidâiyi yaptıktan sonra iş için lazım gelen ücrete dair tekliflerini bildirerek gideceklerdir. Hedefimiz çok müşkül olan kati planı ve programı itiraz edilemeyecek ve âtinin halledemeyeceği müşkülata meydan vermeyecek bir surette tanzim ve tespit etmektir.”⁸⁷

Şehremini Asaf Bey, 25 Mayıs'ta Belediye Genel Meclisi toplantısında bu konudaki kararını tekrarlamıştı. Şehrin planının tek bir uzmana sipariş edilmesinin uygun olmayacağı görüşünden hareketle, ‘birkaç mütehassısı Ankara'ya celb ederek tetkikat yaptırmayı’ uygun görmüştü. Ankara'da ilk incelemelerini yapacak olan iki Alman uzmanın harcırahları bir gün önce kendilerine gönderilmişti. Bunların hazırlayacakları planlar arasından jürinin seçeceği plan uygulamaya konulacaktı.⁸⁸

1927 Haziran'ında Ankara'ya gelen iki Alman uzman Prof. M. Jansen ve Prof. M. Brix, yaptıkları incelemelerin sonucunu Başbakan İsmet Paşa ve Dâhiliye Vekiline sunmuşlardı. Alman uzmanlar, “yaptığımız binaların umumiyetle iyi addolunabileceklerini söylemekle beraber, heyet-i mecmuadaki ahenksizliği tenkit etmekte ve küçük evkaf binalarının yanında muazzam Ziraat Bankasının teşkil ettiği nahoş manzarayı’ ahenksizliğe bir kanıt olarak göstermekteydiler. Falih Rıfki (Atay), Ankaralıların da baştan itibaren bu ahenksizliğin farkında olduklarını belirterek bu eleştiriye katılmaktaydı.⁸⁹ Buna rağmen uzmanlar Ankara'nın, dünyanın en güzel ve modern şehrini kurmaya müsait bütün özelliklere sahip olduğunu

⁸⁶ **Ankara Şehrini Profesör M. Jausseley, Jansen ve Brix taraflarından Yapılan Plan ve Projelerine ait İzahnameler**, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1929, s. 3-4. Cengizkan, a.g.e, s.8. Mehmet Sarioğlu, “Ankara” Bir Modernleşme Öyküsü (1919-1945), Kültür Bakanlığı Yay., (t.y.). s. 52-53.

⁸⁷ “Şehreminimiz dün Avrupa'dan avdet etti”, **HM**, 17 Mayıs 1927.

⁸⁸ “Cemiyet-i Umumiye-i Belediye İctimâa başladı”, **HM**, 26 Mayıs 1927.

⁸⁹ Falih Rıfki, “Ankara ve Mütehassıslar”, **HM**, 17 Haziran 1927.

düşünüyordular. Kısa bir süre içinde Ankara’da ‘bütün orijinalliğini muhafaza etmek şartıyla’ güzel bir şehir kurulabileceğine inanıyorlardı. Uzmanlar hazırlayacakları proje taslağıyla raporlarını Ankara’ya gönderdikten sonra, asıl plan ancak bir yıl içinde hazırlanabilecekti. Şehremaneti bir sene zarfındaki faaliyetlerini geçici proje çerçevesinde düzenleyebilecekti. Diğer taraftan Fransa şehircilik uzmanlarından mimar L. Jausseley de ayrı bir plan hazırlamaktaydı. Bu planlar Ankara’ya ulaştıktan sonra oluşturulacak bir jüri heyeti tarafından değerlendirilecekti.⁹⁰ Şehir planı çalışmaları sürerken 1928 yılı başında imar işlerine bakmak üzere bir komisyon kurulmuştu. Komisyon, Fen müşaviri Fuat Bey’le iki yabancı uzmandan oluşuyordu. Bu sırada Harita Umum Müdürlüğü, Ankara şehir haritasını tamamlamaya çalışıyordu. Şehremanetinin münasebette bulunduğu yabancı uzmanlar planlarını hazırlarken bu haritalardan yararlanacaklardı. 1928 Şubat’ında şehrin Cebeği’den itibaren Yenişehir dâhil olmak üzere Kavaklıdere’ye kadar olan bölümünün haritası tamamlanmıştı. Şehremaneti bu haritaları çoğaltıp yabancı uzmanlara gönderecekti.⁹¹

Prof. M. Jansen, 1928 Ekim’inde Şehremanetine önce bir mektupla kroki göndererek Ankara istasyonu ve çevresinin planlanmasıyla ilgili görüşlerini bildirdi. Ardından ‘eski şehrin imar ve terakki imkânlarıyla’ Yeni şehrin planıyla ilgili bir rapor gönderdi. Şehremini Asaf Bey bunları hemen Başbakanlığa ilettili.⁹² Planların tamamı Asaf Bey’in görevden ayrılmasından sonra Aralık 1928 tarihinde Ankara’ya ulaştırılmıştır.⁹³

Asaf Bey, şehir planının hazırlanmasına öncülük ederken Şehremanetinin daha ziyade belediyeceliğe yönelmesi gerektiğini savunuyordu. Bu konuda bazı çalışmalar da başlatılmıştı. 1927 yılı sonunda Dâhiliye Vekâlet’inin hazırladığı bir proje Bakanlar Kurulu tarafından kabul edilmişti. Buna göre, Ankara’da Yüksek İmar Komisyonu kuruluyordu. Nafia, Dâhiliye ve Sıhhiye Vekâleti murahhaslarından oluşacak Komisyonunda yabancı uzmanların da katılacağı bir icra komitesi bulunacaktı. Kanalizasyon, yollar, stadyum, milli tiyatro gibi bütün imar işleri bu komisyona bırakılacaktı. Şehremaneti ise yalnız belediye işleriyle uğraşacaktı.⁹⁴ Nihayet 28 Mayıs 1928 tarihinde 1351 sayılı kanunla Ankara Şehri İmar Müdürlüğü kurulması

⁹⁰ “Şehrimizin planları yapıyor”, **HM**, 15 Haziran 1927.

⁹¹ “Ankara Şehrinin şekl-i müstakbel planı”, **HM**, 17 Şubat 1928.

⁹² **BCA**, 15.10.28. **BCA**, 30.10-146-46-16. **BCA**, 30.10-122-866-15.

⁹³ **Ankara Şehrinin Profesör M. Jausseley, Jansen ve Brix taraflarından Yapılan Plan ve Projelerine ait İzahnameler**, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1929, s.4.

⁹⁴ “Ankara’nın imar işleri bir komisyon tarafından idare edilecektir”, **HM**, 31 Kânunuevvel 1927.

kararlaştırıldı.⁹⁵ Müdür Dâhiliye Vekilinin teklifi, Bakanlar Kurulunun kararı ve Cumhurbaşkanının onayıyla tayin edilecekti. İdare heyeti üyeleri Bakanlar Kurulunca seçilecekti.⁹⁶ Kanunla Ankara şehrinin imarına ait görevler yeni kurulacak İmar Müdürlüğü'ne devredilecekti. Ankara İmar Müdürlüğü'nün faaliyete geçmesinden sonra Şehremaneti "münhasıran vazife-i belediye ile iştigal edecekti."⁹⁷ Ankara İmar Müdürlüğü, Asaf Bey'in görevden ayrılmasından sonra 1929 yılında faaliyete geçebilmiştir.

2-Belediye Genel Meclis Toplantıları ve Şehremaneti Fabrikaları

1927 Yılı'nın başında Ankara'da Belediye Genel Meclisi üyeliği için yapılan seçim 16 Ocak günü sonuçlandı.⁹⁸ Seçimi Cumhuriyet Halk Fırkası adayları kazanmışlardı. Seçilen üyelerin mazbataları Dâhiliye Vekâletine gönderilecekti. Dahiliye Vekâlet'inin Şehremaneti'ne yapacağı tebliğden sonra aşağıdaki isimler Belediye Genel Meclis toplantısına davet edileceklerdi: Cumhuriyet Halk Fırkası Başkâtibi Ziya, Mühendis İsmail Hakkı, Doktor Hikmet, Mühendis Akif, İş Bankası Genel Sekreteri Hamid, Hakimiyet-i Milliye gazetesi Yazı işleri Müdürü Naşit Hakkı, İnşaat İşletme Müdüriyetinde muhasebeci Naim, Mühendis Cemal, Emlak Bankası İdare Meclisi azasından Hayrullah, Avukat Mümtaz, Ademzade Ahmet, İş Bankası Merkez Müdürü Fethi, Bulgurluzade Rıfat, Mühendis Cemal Hidayet, Hanifzade Ahmet, Serattarzade Rasim, Çubukcuzade Hüseyin Avni, Mihçizade Halit Ferit, Abdizade Hilmi, Cumhuriyet Halk Fırkası muhasebecisi İskender, Tahsildarzade Osman, Eczacı Hüseyin Hüsnü, Dava Vekili Selahaddin ve Cumhuriyet gazetesi muhabiri Bilal.⁹⁹

Belediye Genel Meclisi, yeni seçilen 22 üyenin katılımıyla 1927 yılının ikinci devre çalışmalarına 25 Mayıs'ta yaptığı toplantıyla başladı. Toplantıda Naim ve Bulgurluzade Rıfat Beyler Başkan vekilliğine seçildiler. Ardından Encümen üyeleri belirlendi: *Nafia Encümeni*: Mühendis Akif, Mühendis Cemal, Mühendis İsmail Hakkı, Mühendis Cemal Hidayet, Doktor Hikmet, Hâkimiyet-i Milliye Yazı işleri Müdürü Naşit Hakkı, Halk Fırkası Başkâtibi

⁹⁵ Seyyah Kandemir, *Ankara Vilayeti*, Ankara, 1932, s.141.

⁹⁶ "Ankara'nın imarı ve temlik kanunları kabul edildi.", *HM*, 25 Mayıs 1928.

⁹⁷ *BCA*, 030.10/125.889.11.

⁹⁸ "Cemiyet-i Belediye İntihabı bitti", *HM*, 17 Kânunusani 1927.

⁹⁹ "Cemiyet-i Umumiye-i Belediye İntihab Reyelerinin Tasnifi Hitam Buldu", *HM*, 19 Kânunusani 1927. Daha sonraki günlerde, CHF Belediye Genel Meclis üyeleri arasında bir "firka grubu" oluşturmuşlardı. Ziya ve İskender Beyler Başkan vekilliklerine, Doktor Hikmet, Mühendis İsmail Hakkı, Naşit Hakkı, Mümtaz ve Hanifzade Ahmet Beyler de idare heyeti üyeliklerine seçilmişlerdi. "Cemiyet-i Belediyede Firka Grubu", *HM*, 14 Şubat 1927.

Ziya Beyler. *Bütçe Encümeni*: Naim, Emlak Bankası İdare Meclisi üyelerinden Hayrullah, Halk Fırkası muhasebecisi İskender, Ankara-Sivas hattı Fen Heyeti Müdürü Mühendis Akif, Halk Fırkası Başkâtibi Ziya, İş Bankası Genel Sekreteri Hamid ve Bulgurluzade Rıfat Beyler. *Sıhhiye Encümeni*: Doktor Hikmet, Mühendis İsmail Hakkı, Eczacı Hüseyin Hüsnü, Mihçızade Halit Ferit ve Avukat Mümtaz Beyler. *İdare Encümeni*: Naşit Hakkı, Cumhuriyet Gazetesi yazarlarından Bilal, Tahsildarzade Osman Beyler. *Tarife ve Kavanin Encümeni*: Serattarzade Rasim, Avukat Mümtaz, Avukat Selahaddin, Eczacı Hüseyin Hüsnü, Mihçızade Halit Ferit Beyler. *Tetkik-i Hesap Encümeni*: Çubukcuzade Hüseyin Avni, İş Bankası Merkez Müdürü Fethi, Abdizade Hilmi, Hanifzade Ahmet, Ademzade Ahmet Beyler.¹⁰⁰

Belediye Genel Meclisi üç ay aradan sonra yılın ikinci devre çalışmaları için 5 Ekim 1927 günü Şehremini Asaf Bey'in başkanlığında toplandı. Asaf Bey'in açıklamasına göre, geçen üç ay içinde (Temmuz, Ağustos, Eylül) Şehremaneti, başta şehrin su işleri olmak üzere Çankaya Caddesinin inşasıyla meşgul olmuştu. Ankara'nın su ihtiyacının karşılanabilmesi için Kusunlar vadisinde başlayan çalışmalar sürmekteydi. Çankaya yolu Kavaklıdere'ye kadar tamamlanmıştı. Ayrıca, Yeni şehirde birkaç yola başlanmıştı. Çimento fabrikası bir sermayedar gruba ihale edilerek ihale şartları Dâhiliye Vekâletinin onayına sunulmuştu. Şehirde yapılacak olan sıhhi ve fennî bir mezbahanın projeleri hazırlanmaktaydı. Şehremaneti, bir hal inşası için müteahhitlerle görüşmelerde bulunmaktaydı. Asaf Bey'in bu açıklamalarından sonra Başkanvekilleri ve Encümen üyeleri seçimi yapıldı. Başkanvekilliklerine Naim ve Mümtaz; *İdare Encümenine* Naşit Hakkı, Bilal ve Osman; *Bütçe Encümenine* Akif, İskender, Ziyaeddin, Hayrullah, Hamid, Naim ve Cemal Hidayet; *Tetkik-i Hesabat Encümenine* Hüseyin Avni, İskender, Hilmi, Hanifzade Ahmet ve Adamzade Ahmet; *Tarife ve Kavanin Encümenine* Rasim, Mümtaz, Selahattin, Ziyaeddin ve Tefvik; *Sıhhiye Encümenine* Doktor Hikmet, Mühendis İsmail Hakkı, Emlak Bankası muhasebecisi Ziya, Hayrullah ve Bilal; *Nafia Encümenine* Mühendis Akif, Cemal, Cemal Hidayet, Naşit Hakkı ve Doktor Hikmet Beyler seçildiler. Üyelerden milletvekilliklerine seçilen Eczacı Hüseyin Hüsnü ve Halit Ferit Beylerin istifaları okunarak mebusluğa seçilmeleri dolayısıyla tebrik edilmelerine karar verildi.¹⁰¹

¹⁰⁰ "Cemiyeti Umumiye-i Belediye", **HM**, 6 Mayıs 1927.

¹⁰¹ "Cemiyet-i Belediye", **HM**, 6 Teşrinievvel 1927. Ziya Bey'in Emlak Bankası İstanbul şubesi müdürlüğüne atanması üzerine, Belediye Genel Meclisi 26 Şubat 1928 tarihli

Belediye Genel Meclisinin 7 Mayıs 1928 tarihli toplantısında Belediye Encümen seçimleri yapıldı. Başkanvekilliklerine Mümtaz ve İskender; *Bütçe Encümenine* Ziya, Akif İskender, Hayrullah, Cemal Hidayet, Hamid, Tevfik Beyler; *Sıhhiye Encümenine* Doktor Hikmet, İsmail Hakkı, Hayrullah, Bilal, Naim Beyler; *Nafia Encümenine* Akif, Cemal Hidayet, İsmail Hakkı, Halim, doktor Hikmet, Bilal Beyler; *Tedkik-i Hesabat Encümenine* Hüseyin Avni, İskender, Hilmi, Hanıfzade Ahmet, Ademzade Ahmet Beyler; *Tarife ve Kavanin Encümenine* Serattarzade Rasim, Mümtaz, Ziya, Selahaddin, Baha Beyler; *İdare Encümenine* Bilal, Tahsildarzade Osman Beyler seçildiler.¹⁰²

6 Şubat 1927 tarihli Belediye Genel Meclisi toplantısında Şehremanetine ait fabrikaların satışı gündeme geldi. Şehremaneti'nin teklifinde, 'Emanet müessesat-ı hususiyesinden bulunan çimento, un, elektrik, tuğla, kereste, kireç ve buz fabrikalarının bir senelik bilançolarının tetkikinde fabrikaların sarf edilen sermayenin faizini temin edebilmesi şöyle dursun bilakis zararlar kapandı. Bu gibi müessesatın ancak ticari bir zihniyetle her türlü kuyuttan azade olarak işletilmesi lazım geleceğine binaen bunların münasip şeraitle taliplerine ihalesi münasip görülmüştür'. Teklifin okunmasının ardından Asaf Bey yaptığı açıklamada, çimento fabrikasının dışında diğerlerinin faaliyet halinde olduğunu 'emanetin bunları şimdiye kadar mülhak bir bütçe ile idare ettiğini ve fakat on bir aylık bilançonun bu işin tamamen zararlar kapandığını gösterdiğini söylemiştir.' Belirlenen dört esas dairesinde Şehremaneti makamına yetki verilmesini istemiştir. Tartışmaların ardından Belediye Genel Meclisi tarafından Şehremanetine yetki verilmesi kabul edilmiştir. Emanet bu fabrikaların talipleri ile yapacağı sözleşmeyi Belediye Meclisine sunacaktı.¹⁰³ Bu karar kabul edilmiş olacak ki, çok geçmeden çimento, tuğla, kereste, buz ve kireç fabrikalarının iki ay sonunda icara verileceği duyuruldu.¹⁰⁴ Falih Rıfkı (Atay) bir makalesinde, 'Emanete zarar veren fabrikaların' uygun şartlarla kiraya verilerek şirketler tarafından işletilmelerini savunmuştur.¹⁰⁵ Konu, Maliye Vekâletinin bir yazısı üzerine Bakanlar Kurulunda da görüşülerek 14 Mart 1928 tarihinde karara bağlanacaktı. Maliye Vekâletinin yazısında, "*Bir milyon lirayı müteceviz borcu bulunan Ankara Şehremanetinin birçok para sarfiyla vücuda getirilen iktisadi tesisatın idaresini temin edeceği bilhassa memleketin vezaif-i sıhhiye ve belediyesinin haleldar olacağı cihetle acil bir*

toplantısında Ticaret Odası başkâtibi Bahaddin Beyin davet edilmesi kararlaştırılmıştır. "*Cemiyet-i Belediye*", **HM**, 27 Şubat 1928.

¹⁰² "*Cemiyet-i Belediye*", **HM**, 8 Mayıs 1928.

¹⁰³ "*Cemiyet-i Umumiye-i Belediyenin Dünkü İctimai*", **HM**, 7 Şubat 1927.

¹⁰⁴ "*Ankara Şehremanetinden*", **HM**, 11 Şubat 1927. "*Kiralık fabrika*", **HM**, 28 Mart 1927.

¹⁰⁵ Falih Rıfkı, "*Emanetten Beklediklerimiz*", **HM**, 15 Temmuz 1927.

muavenete ihtiyacı olan Emanetin, memleketin imar ve inkişafı maksadıyla inşa ettirdiği un, çimento, tuğla, kireç, elektrik fabrikalarıyla su tesisatının kanun-ı mahsusuna tevfikan tesis edilecek şirketler marifetiyle işletmesinin münasip görüldüğü"¹⁰⁶ ifade ediliyordu.

Haydar Bey tarafından temeli atılmış olan 'Sekizinci kilometredeki' Çimento fabrikası, 1926 yılında tamamlanmasına rağmen Şehremaneti'nin maddi imkânsızlıkları ve uzmanların temin edilememesi sebebiyle faaliyete geçirilememişti. Asaf Bey'in göreve gelmesinden sonra Şehremaneti, Fransız mühendis Ferdinand Grou ile yaptığı mukavele sonucu fabrikanın işletmesini, bu maksatla kurulan *Ankara Çimentoları Türk Anonim Şirketi*'ne bıraktı. Mukavele, Bakanlar Kurulu'nun 16 Mayıs 1928 tarihli kararnamesiyle tasvip edilmiştir.¹⁰⁷ Fabrika, şirketin bütün eksikliklerini tamamlamasının ardından 2 Şubat 1928 günü resmi bir törenle açıldı. Törene Şehremini Asaf Bey'le birlikte TBMM Başkanvekili Trabzon mebusu Hasan (Saka), İktisat Vekili Rahmi, Meclis İdare Reisi Mahmut (Soydan), İş Bankası Genel Müdürü Celal (Bayar) Bey'le birlikte fabrika yöneticileri ve birçok davetli katılmıştı. Şehremini Asaf Bey, yerli müteahhidler tarafından yapılan binanın makine teçhizatının Gruber fabrikası tarafından sağlandığını söyledi. Günde dört ton çimento imal edecek olan fabrika, donanımının genişletilmesi halinde Ankara dışına da ürün gönderebilecekti. Asaf Bey'in sözlerinin ardından açılış gerçekleştirildi:

"Geçen sene çimentonun beher torbası 3 ila 3,5 liraya kadar satıldığı ve ekseriya İstanbul'dan gelen çimentonun vagona un çuvalı gibi kapışıldığı der-hatır edilirse bu fabrikanın işletmesindeki menfaat suhuletle anlaşılır. Ankara'da Barvet Şirketi ve Evkaf Oteli işletme şirketini teşkil ve bu defa çimento fabrikasını işletmek suretiyle Fransız ve Belçika sermayesini memleketimize getiren ve bu suretle bir iş adamı olduğunu eserleriyle ispat eden Mühendis Grou'ya teşekkür etmeği vazife addederken fabrikanın müessisi olan muhterem selefim Haydar Beyefendiyi hürmetle yad eder ve fabrikanın ilk torbasının ne suretle dolduğunu temaşaya hüzzâr-ı kiramı davet eylerim."¹⁰⁸

Şehremaneti müteahhit ve şirketlere kiraladığı bütün fabrikalardan taahhüt edilen parayı alamamıştı. Müteahhit Mustafa Fehmi Bey, kiraladığı kireç ocakları ile tuğla fabrikasını işletemediğinden Emanete vermesi gereken parayı ödeyememişti. Bunun üzerine Belediye Genel Meclisi,

¹⁰⁶ BCA,030.18.01/28.16.15.

¹⁰⁷ BCA, 30.18.1.1-29-32-9.

¹⁰⁸ "Çimento Fabrikası dün küşad edildi.", **HM**, 3 Şubat 1928.

Emanetin menfaatlerinin takibine ve Mustafa Fehmi Bey'le yapılan mukavelenin feshine karar vermiştir.¹⁰⁹

3-Şehrin Elektrik ve Su İşleri

Asaf Bey döneminde Ankara'nın elektrik ve havagazı işleri Türk Elektrik ve Havagazı Şirketine verildi. Santral fabrikasının temeli 11 Mayıs 1928'de günümüzde Demirtepe olarak anılan bölgede (Yenişehir'de Ankara-Sivas depoları arasındaki sahada) atıldı. Törenin açılış konuşmalarını Şehremaneti Asaf Bey'le şirketin yönetim kurulu başkanı yaptılar.¹¹⁰ Elektrik ve Havagazı fabrikası 1928 yılı sonunda tamamlanarak hizmete başladı.¹¹¹

Ankara'nın su ihtiyacı nüfusa bağlı olarak her geçen yıl artmaktaydı. Şehremaneti döneminde su sorunu bütün çabalara rağmen kesin olarak çözümlenememiştir. Yüksek su mühendisi olan Asaf Bey de Ankara'nın su ihtiyacının karşılanabilmesi için önemli çalışmalarda bulundu. Haydar Bey döneminde Cebeci'ye kadar getirilen Şahane pınar suyunun yeni ve eski şehirlerin her sokağına akıtılması işi, 1927 yılının başında yapılan sözleşmeyle bir şirkete bırakıldı. Şirket, Avrupa'dan getireceği demir borularla su tesisatını üç ay içinde tamamlayacaktı.¹¹² Avrupa'dan sipariş edilen boruların gecikmesi sebebiyle su tesisatı planlandığı tarihte tamamlanamadı. Boruların mayıs ayının sonlarına doğru İstanbul'a getirilmesi üzerine çalışmalara yeniden başlandı. Boruların döşenmesiyle Gazi Köşkü suya kavuşacaktı.¹¹³

Ankara'da 1925-1926 yıllarında yaşanan susuzluk 1927 ve 1928 yazlarında daha da artmıştı. Asaf Bey'in, 1927 yılı Kasım'ında göreve başladığı günlerde Ankara'da 'fasıllı yağmurlar yağdığı halde' su sıkıntısı sürmekteydi. Ankara'nın suyu Elmadağ ve Hanımpınarı kaynaklarından karşılanmaktaydı. Asaf Bey'in açıklamasına göre, Hanımpınarı ancak 25 bin nüfusa yetecek kadardı. Ankara devlet merkezi olmadan önce şehrin nüfusu 25 binden fazla olmamıştı. Merkez olduktan sonra nüfus birdenbire artarak 1928'de 75 bine ulaştı. 1925- 1926 yıllarında yaz mevsimlerinde yaşanan susuzluk karşısında Şehremini Haydar Bey, Kayaş vadisi ve Hanımpınarı'ndan su getirmeye çalışmıştı. 1928 Yılında yaşanan kuraklık

¹⁰⁹ "Cemiyet-i Belediye", **HM**, 27 Şubat 1928.

¹¹⁰ "Elektrik ve Havagazı Şirketi Santral Fabrikasının temel atma merasimi", **HM**, 12 Mayıs 1928.

¹¹¹ "Elektrik Santrali binası ikmal edildi", **HM**, 11 Teşrinievvel 1928.

¹¹² "Şehrimiz Suları", **HM**, 5 Ocak 1927.

¹¹³ "Cemiyet-i Umumiye-i Belediye", **HM**, 26 Mayıs 1927.

Ankara'yı olumsuz etkiledi. Asaf Bey'in ifadesiyle, "*İçinde yaşadığımız 1928 senesi dahi en kurak senelerden sayılır. İşte biz de bu sene bu menbain tamamen kurumuş olduğuna şahit olduk*" demektedir.

Asaf Bey döneminde hazırlanan bir projeyle, Elmadağ havzası sularının toplandığı Kusunlar vadisinden Ankara'ya su getirilmeye çalışıldı. Tünel inşaatına Ankara su müteahhidi Kanteran tarafından 1927 Ağustos'unda başlandı. Bir süre sonra müteahhidin ödenek yetersizliğinden dolayı işi bırakması üzerine, kanal işi mühendis Aziz Bey'e ihale edildi. Tünelin tamamlanmasından sonra Ankara'nın su derdinin sona ereceğine inanılmaktaydı.¹¹⁴ Asaf Bey'in 30 Ekim 1928 yılında görevden ayrıldığı sırada çalışmalar tamamlanamamıştı.

4-Asaf Bey'in Görevden Ayrılması

Şehremini Asaf Bey'in hangi gerekçeyle görevinden ayrıldığına dair herhangi bir bilgiye rastlayamamakla birlikte, görevini 31 Ekim akşamı Vali Vehbi Bey'e devrettiğini basından öğrenmekteyiz. Asaf Bey, Belediye Cemiyeti salonunda toplanan memurlara hitaben yaptığı veda konuşmasında, "*Memurların müddet-i memuriyeti esnasında gösterdikleri faaliyetten, feragat-i nefisten beyan-ı memnuniyet eylemiş ve vazife dolayısıyla kendi tarafından inciltilmiş olanlar varsa bu hallerin ancak vazife kıskançlığıyla yapıldığını ve unutulduğunu*" söylemiştir.¹¹⁵ Bundan sonra Şehremaneti işleri valilerin vekâletinde yürütülecekti.

D-Ankara Vali ve Şehremini Vekilleri: Vehbi ve Nevzat (Tandoğan) Beyler

Asaf Bey'in 30 Ekim 1928 yılında görevden ayrılmasından sonra 1 Eylül 1930 tarihine kadar Vali Vehbi ve Vali Nevzat (Tandoğan) Beyler Ankara Şehremanetine vekâlet etmişlerdir.

Vali Vehbi Bey, Kasım 1928- Haziran 1929 tarihleri arasında Şehremini Vekili olarak görev yaptı. Bu dönemde Şehremaneti kadrosuna bakıldığında Mehmet Ali Bey Şehremaneti Vekili Muavinliğinde bulunuyordu.¹¹⁶ Şehremanetinde Tahrirat İşleri Müdürü Tahsin Bey, Fen

¹¹⁴ "Ankara'nın su işi", **HM**, 6 Eylül 1928.

¹¹⁵ "Cemiyet-i Belediye", **HM**, 1 Teşrinisani 1928). "Cemiyet-i Belediye", **HM**, 1 Teşrinisani 1928.

¹¹⁶ 12 Aralık 1928 tarihinde Nafia Vekâletine, Şehremini V. Muavini M. Ali imzasıyla gönderilen yazıda, "Şehrin muhtelif yerlerinde vaziyet-i maliye dolayısıyla yapılamamış daha mühim yollar mevcut olup bu hale nazaran elektrik fabrikası için Emanetçe yol inşasına halen imkân-ı maddi yoktur. Mamafih ileride vaziyet-i maliyenin müsaadesi

İşleri Müdürü Fuat Bey, Hesap İşleri Müdürü Salih Bey, Hukuk İşleri Müdürü Abdullah Bey, Sıhhiye İşleri Müdürü Saffet Bey, Bahçeler Müdürü Haydar Bey, Fennî Nezafet Müdürü Avni Bey, İtfaiye Kumandanı Necmettin Bey'di. Murakabe Heyeti, murakıp Celal Bey ile murakıp muavini Tevfik Bey'den oluşmaktaydı. Şehremini teşkilatında Şehremini dışında toplam 40 personel görev yapmaktaydı. Bunlardan 11'i Fen İşleri Müdürlüğü'nde, 8'i Sıhhiye İşleri Müdürlüğü kadrosunda görevliydi. Fen İşleri Müdürlüğünde bir müdürle birlikte yollar amiri, harita amiri, su mühendisi, inşaat amiri, fen memuru, ressam ve dört kondoktör görev yapmaktaydı. Sıhhiye İşleri Müdürlüğü'nde ise, Müdür vekiliyle birlikte üç doktor, bir dispanser doktoru, iki ebe ve bir baytar bulunuyordu.¹¹⁷

Vehbi Bey, göreve başladığında Şehremanetinin mevcut durumu ve 1928 yılındaki faaliyetleri hakkında bilgi verdi. 1928 Yılı Şehremaneti bütçesine yol yapımı için ayrılan 75.000 liralık tahsisat tamamen sarf edilmişti. Buna ilaveten alınan 15.000 liralık tahsisatın da büyük kısmı harcanmıştı. Çankaya ve Yeni şehirdeki bazı yolların yapımı sürmekteydi. Samanpazarı'nda Mukaddem Caddesine doğru olan kaldırımlar ile Bankalar Caddesinde parke inşaatı devam etmekteydi. Çankırı Caddesinin Kulüp Sineması'ndan köprüye kadar olan kısmın tamamlanması için hazırlık yapılmaktaydı. Yola dönecek olan taş Bentderesi'nde Vilayet mükellef amelesine kısırlanmaktaydı. İhaleye başvuran olmadığından yolun silindirajını Emanet, kumunu da Vilayet temin edecekti. İki Alman ve bir Fransız Profesör tarafından hazırlanmakta olan Ankara şehri planları tamamlanmıştı. Bedelleri ödenmiş olan bu planlar 15 Kasım'da Şehremanetine ulaşmış olacaktı. Ankara'da kurulacak olan jüri heyeti tarafından seçilecek plan uygulamaya konulacaktı. Bu planlardan birinciye 6.000 ve ikinciye 4.000 Mark ödül verilecekti. Şehremaneti'ne ait fabrikaların şirketlere devri birkaç gün içinde gerçekleştirilecekti. Emanetin elinde sadece buz fabrikası kalıyordu. Fabrika, halen çıkarmakta olduğu iki buçuk ton buzu sekiz buçuk tona çıkarmak şartıyla kapalı zarf usulüyle ihaleye çıkarılmıştı. Buz fabrikası tesisleri, yapılan açık artırma sonucunda bir Türk müessesesine verilmişti. Vehbi Bey, Şehremanetince o zamana kadar yazılıp da alınamayan nakdi cezaların toplanabilmesi için tedbirler

takdirinde mezkûr yolun yapılacağı tabii bulunmuş ve keyfiyet ahiren şirketle de görüşülerek bu suretle takarrür ettirilmiş olduğu maruzdur efendim." denilmekteydi. **BCA**, 30.10-20-117-10.

¹¹⁷ **Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı (1928-1929)**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 82.

almıştı. Önemli bir yekûn tutan bu meblağın toplanabilmesi için savcılık nezdinde bir memur görevlendirilmişti.¹¹⁸

Vehbi Bey, Şehremaneti vekilliğine başladıktan sonra Belediye Meclis üyelerinden oluşan dört kişilik bir komisyon oluşturdu. Şehremaneti binasında yaptığı komisyon toplantısında Ankara Elektrik Şirketi ile yapılacak mukavele görüşüldü. Toplantıda, ayrıca yakında başlayacak olan Belediye Meclis üyeliği seçimi için bir komisyon kurulması kararlaştırıldı.¹¹⁹ 1929 Yılı ocak ayında başlayan Belediye Genel Meclis üyeliği seçimleri mart ayının başında sonuçlandı.¹²⁰

Asaf Bey döneminde, Bakanlar Kurulu'nun 25 Aralık 1927 tarihli kararıyla kurulmuş olan Su Komisyonu, Şubat 1929 tarihi itibarıyla Vali ve Şehremini Vekili Vehbi, Umur-u Mahalliyeye Müdür-i Umumisi Nazif, Nafia Müdür-i Umumisi Fehmi ve Muhasebe-i Umumiye-i Muvazene ve Mukavelât Müdürü Emin Beylerden oluşmaktaydı. Ankara şehrine getirilecek suyun imtiyaz suretiyle sağlanması hakkında 'Ştetiner Şamute fabrik' tarafından ileri sürülen şartları görüşmek üzere şirket temsilcileriyle bir toplantı yapan Komisyon, görüşmenin sonucuyla ilgili hazırladığı Şubat 1929 tarihli raporunda şu değerlendirmede bulunmaktaydı:

“Şirket Ankara şehri su işine bir buçuk milyon lira ile iştirake âmade olduğunu fakat bu meblağ için Maliye Vekâletince kefalet edilmesini ileri sürmektedir. Şirkete Şehremanetin kefalet etmesi ve mevcut tesisatın karşılık gösterilmesi teklif edilmişse de, Şehremanetin hâli hazır mali vaziyeti hasebiyle bu kefalet ve bu karşılığa muvafakat eylememektedir.

Ankara şehrinin su ihtiyacının temini ise pek ziyade zaruri olup mevcut tesisat ıslah ve tahkim edilmedikçe şehrin susuz kalması ihtimali her zaman mevcut olmasına ve bir milyondan fazla bir para sarfına mütevakkıf olan su işinin vaziyet-i maliyesi malûm olan Ankara Şehremanetince başarılmasına imkân bulunmamasına ve bundan böyle teklif yapacak şirketlerin de mezkûr şirket gibi aynı talepte bulunacakları anlaşılmasına binaen komisyonumuz her şeyden evvel İcra Vekilleri Heyetince Maliye Vekâletinin kefaleti meselesinin halli zarurî bulunduğu mütalaasındadır.”¹²¹

Asaf Bey döneminde kurulan Ankara İmar Müdürlüğü, ancak 1929 yılı Mayıs'ında faaliyete geçebildi. Yönetim Kurulu bir başkan ile altı üyeden

¹¹⁸ “Şehremini Vekilinin Beyanâtı”, **HM**, 14 Teşrinisani 1928.

¹¹⁹ **HM**, 31 Kanunievvel 1928.

¹²⁰ “Cemiyet-i Belediye İntihabı”, **HM**, 17 Ocak 1929. “Cemiyet-i Belediye İntihabatının neticesi anlaşıldı”, **HM**, 8 Mart 1929.

¹²¹ **BCA**, 30.10-157-106-8.

oluşmaktaydı. Başlangıçta bir süre vekâleten idare edilmiştir. Müdürlüğün faaliyete geçmesiyle birlikte her türlü inşaat ruhsatı müdürlük tarafından verilmeye başlanmıştır.¹²²

Ankara'nın imar planları Vehbi Bey döneminde tamamlanarak kesinleştirilmiştir. Fransa'da hazırlanan Ankara şehir planları, Aralık ayının ilk günlerinde Hariciye Vekâleti aracılığıyla İstanbul'a ulaşmıştı.¹²³ Jüri, 26 Mayıs 1929 günü yaptığı toplantıda Prof. Jansen'in planını birinci, Jaussley'in planını ise ikinci olarak değerlendirdi.¹²⁴ Ankara şehrinin kesin planı olarak kabul edilen Profesör Jansen Planının, uygulamaya konulması için yapılacak tekliflerin Hükümetin tasvibine sunulması Bakanlar Kurulu'nun 8 Haziran 1929 tarihli toplantısında kararlaştırılarak Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in imzaladığı kararnameyle yürürlüğe girdi.¹²⁵ Şehremini Vekili Vehbi Bey'in kısa bir süre sonra görevden ayrılması üzerine, planın uygulanması Vali ve Şehremini Vekili Nevzat (Tandoğan) Bey döneminde gerçekleşecektir.

Bakanlar Kurulu'nun 13 Haziran 1929 tarihli kararnamesiyle Vehbi Bey Adana Valiliğine, Malatya Valisi Nevzat (Tandoğan) Bey de Ankara Valiliğine atandılar.¹²⁶ Bu tarihten sonra Vehbi Bey'in Ankara Şehreminliği vekâletinin resmen sona ermiştir.

Nevzat Bey'in, 22 Haziran'da Ankara'da Valilik ve Şehremaneti Vekilliği görevine başlamış olduğu anlaşılmaktadır. 1933-1935 yılları arasında Tandoğan'ın emrinde Ankara Belediye Reis muaviniği görevinde bulunan Mustafa Adli Bayman, "Ankara şehir eminliğinde başarı gösteremeyen Vehbi Bey'i istihlâf eden Nevzat Bey Ankara Valisi olduğu vakit pek genç idi, henüz otuz dört yaşında bulunmakta idi. Gençliği itibarı ile Gazi Mustafa Kemal Paşa bidayette kendisine pek güvenememiş, gözünü pek dolduramamıştı."¹²⁷ demektedir. Nevzat Bey çalışmalarıyla kendini ispatlamış olacak ki, Atatürk dönemini de kapsayacak şekilde uzun yıllar Ankara'da Valilik ve Belediye başkanlığı görevini yürütecekti.

¹²² Seyyah Kandemir, **Ankara Vilayeti**, Ankara, 1932. 142-143.

¹²³ "Ankara'nın Planları", **HM**, 5 Aralık 1928.

¹²⁴ "Ankara'nın Plânı", **HM**, 27 Mayıs 1929.

¹²⁵ **BCA**, 30.18-4-33-4.

¹²⁶ **BCA**, 30.18-4-33-4.

¹²⁷ Atama kararnamesi 13 Haziran'da yayınlandığına göre, Nevzat Bey'in 22 Haziran'da Ankara'da Valilik ve Şehremaneti Vekilliği görevine başlamış olması gerekir. Mustafa Adli Bayman, atama tarihinde göreve başladığı yanılışına düşmektedir. Mustafa Adli Bayman, **Tandoğan, Şahsiyeti-Ölümü-Hâtraları**, Tan Matbaası, İstanbul, 1949, s. 67, 82, 87.

Nevzat Bey döneminde Şehremaneti muavinliğine atanan Hazım Bey, 1929 Eylül'ünde İstanbul'dan gelerek görevine başladı.¹²⁸

1928 yılında kurulmuş olan İmar Müdürlüğü, Prof. Jansen'in planının kesinleştiği günlerde çalışmalarına başladı. Ankara'da imar faaliyetleri 1929 yılı Mayıs'ından itibaren İmar Müdürlüğünün onayına bırakılarak şehir planına uyulması sağlandı. Mayıs 1929- Haziran 1930 tarihleri arasında İmar Müdürlüğü'ne yapılan resmi ve gayri resmi 605 inşaat başvurusundan sadece 69'una inşaat izni verildi.¹²⁹ Bundan sonraki uygulamalarda da aynı özen gösterildi.

İmar Müdürlüğü idare heyeti üyelerinden Celâl Esat Beyin müdürlük kadrosunda tanzimi üzerine, Dâhiliye Vekâleti tarafından yerine 24 Aralık 1929 tarihinde Ankara Valisi ve Şehremini Vekili Nevzat Bey'in tayini teklif edildi. Bakanlar Kurulu'nun 25 Aralık 1929 tarihli kararnamesiyle Nevzat Bey İmar Müdürlüğü idare heyetine getirildi.¹³⁰

Ankara şehriyle ilgili hazırladığı imar planı kabul edilen Profesör Jansen, 6 Temmuz günü İstanbul'dan Ankara'ya gelerek çalışmalarına başladı. Jansen öğleden sonra Dâhiliye Vekâletinde İmar Meclisi toplantısına katılarak Ankara şehri planı hakkında görüşmelerde bulundu. Toplantıda İmar Meclisi İdare Reisi Bolu Mebusu Falih Rıfkı (Atay), Dâhiliye Müsteşarı ve İmar Müdürü Vekili Hilmi ve Şehremini Vekili Nevzat Beylerle muvakkaten İmar Müdürlüğü teknik müşaviri olan Profesör M. Orley bulunuyordu. Daha sonra Başbakan İsmet Paşa tarafından kabul edilen Jansen Ankara'nın imarı hakkındaki görüşlerini sundu.¹³¹ Ankara bundan sonra Jansen'in planına göre şekillenecekti.

1924 tarihli Ankara Şehremaneti Kanunu 3 Nisan 1930 tarihli ve 1580 sayılı Belediye Kanunu ile 1 Eylül 1930 gününden itibaren yürürlükten kaldırıldı.¹³² Bu tarihten itibaren Vali Nevzat Bey aynı zamanda Ankara Belediye Başkanı olarak görevini sürdürmüştür. Ankara yerel yönetiminde bir dönem sona ermekle birlikte Şehremaneti'nden Belediyeye intikal eden borçlar kısa bir sürede kapatılamayacaktı.¹³³ Bununla birlikte, Şehremaneti

¹²⁸ "Emanet Muavini", **HM**, 20 Eylül 1929.

¹²⁹ Seyyah Kandemir, **a.g.e.**, s. 143.

¹³⁰ **BCA**, 30.18.7.63.16.

¹³¹ "Profesör Jansen dün geldi", **HM**, 7 Temmuz 1929.

¹³² Tümerkan, **a.g.e.**, s.245.

¹³³ "Tandoğan Belediye Başkanlığına geçtiği vakit iki milyon borçla karşılaşmıştı. Parasızlık ile hem bir iş yapamamak ve hem de alacaklıların bari tazyiki altında ezilmek ne kadar da tahammül fersa bir durumdu: O zamanlar Belediye koridorları, Muhasebe büroları alacaklıların hukukunu temin ve istifaya gelen icra memurlarına cevelengâh olmuştu. İşte

bütün imkânsızlıklara rağmen beş yıl içinde Ankara'nın imarında önemli mesafeler kat etmişti. Şehremanetinin başlangıçtaki plansızlığı eleştirilse de, o günün şartlarında devlet merkezinin borçlanmadan yeniden inşa edilmesi mümkün gözüküyordu.

Sonuç

13 Ekim 1923'te devlet merkezi seçilen Ankara'nın kısa sürede imar edilerek modern bir şehir haline getirilmesi gerekiyordu. Bunun için öncelikle İstanbul örneğinden hareketle Şehremaneti teşkilatı kuruldu. İlk şehremini Mehmet Ali Bey'in, birkaç aylık görev süresinde herhangi bir iz bırakmadan ayrılmasından sonra İstanbul'un başarılı Şehremini Haydar Bey, Gazi Mustafa Kemal'in isteğiyle Ankara'da görevlendirildi.

Haydar Bey¹³⁴, belediyeçilikten ziyade şehrin imar ve inşasına çalıştı. Ankara'da eski şehri imar ederken, Avrupaî tarzda bugünkü Yenişehir'in temellerini attı. Çalışmalarında plan ve projeden ziyade uygulamaya öncelik verdi. Masa başını değil alanda icraatı benimsemişti. Ankara'nın imarı, Şehremaneti'nden önce bir devlet meselesiydi. Şehremanetinin sınırlı gelirleriyle, bir miktar devlet desteği olsa da o kadar işin üstesinden gelmek imkânsızdı. Haydar Bey büyük bir heyecanla başladığı işte kaynakları hesaba katmadı ve bütçe dengesini sağlayamadı. Ayrıldığında Ankara modern bir şantiye halindeydi. Haydar Bey'in eseri olan Yenişehir'de, bugün onu hatırlatacak küçük bir anıtın bulunmaması büyük bir eksiklikler.

Asaf Bey¹³⁵ ise, belediyeçiliğe öncelik vererek çalışmalarında metotlu ve planlı bir yol takip etti. Ankara şehir planı onun döneminde hazırlattırılarak kabul edildi. Şehremanetinin içinde bulunduğu borç baskısı altında Haydar Bey'in yarım bıraktığı işleri tamamlamaya çalıştı.

Modern Ankara'nın temelleri Şehremaneti döneminde atılmıştır. Haydar ve Asaf Beyler bu amaçla Avrupa'nın önemli şehirlerinde ziyaretlerde bulunmuşlardır. Berlin, Viyana, Paris ve Bükreş'ten uzmanlar

belediye maliyesini bu hercümerci içinde bulan Tandoğan ilk iş olmak üzere bir taraftan günlük masrafları karşılamak diğer taraftan da Belediyeyi Çingene borçlarının tasallutundan kurtarabilmek Ziraat Bankasından 120.000 liralık bir istikraz akdine muvaffak olmuş bu sayede bir az geniş nefes alabilmişti." Bayman, **a.g.e.**, s. 34.

¹³⁴ Ali Haydar Yuluğ (1879-1937), 18 Eylül 1937 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Edirnekapı mezarlığında "İstanbul'un ilk askerî kumandanı General Şükrü Naili'nin yanına gömülmüştür", **Ulus**, 21 Eylül 1937.

¹³⁵ Süleyman Asaf İlbay (1882- 1957) 13 Ocak 1957 günü vefat etmiştir. "Eski Ankara Şehremini ve Bilecik mebusu, Yüksek Su Mühendisi Süleyman Asaf İlbay dün saat 13.10'da hayata gözlerini kapamıştır.", **Cumhuriyet**, 14 Ocak 1957.

getirilmiş nihayet Yansen'in şehir planı uygulamaya konulmuştur. Ankara, 1930 yılında Şehremanetinden Belediyeye dönüştüğünde modern bir altyapı ve plana kavuşmuş bulunuyordu.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi [BCA]

Kitap ve Makaleler

Ankara İl Yıllığı, 1967.

Ankara Şehrinin Profesör M. Jausseley, Jansen ve Brix taraflarından Yapılan Plan ve Projelerine ait İzahnameler, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, 1929.

Bayman, Mustafa Adli, **Tandoğan, Şahsiyeti-Ölümü-Hâtıraları**, Tan Matbaası, İstanbul, 1949.

Cengizkan, Ali, **Ankara'nın İlk Planı 1924-25 Lörcher Planı**, Ankara, 2004.

Ergin, Osman Nuri, **İstanbul Şhremiileri 1855-1928**, (Hazırlayan: Ahmet Nezh Galitekin), İstanbul, 2. Baskı, İstanbul, 2007.

Öztürk, Kâzım, **Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü**, 23 Nisan 1920-14 Ekim 1973, Önder Matbaası- Ankara, 1973.

Sarioğlu, Mehmet, **"Ankara" Bir Modernleşme Öyküsü (1919-1945)**, Kültür Bakanlığı Yay., (t.y.).

_____, "Ankara Şhremiini ve Valisi Ali Haydar Bey ve Faaliyetleri", **Kebikeç**, 2000, Sayı: 9, s.125-130.

Tümerkan, Sıddık, **Türkiye'de Belediyeler**, R.Zelliç Basımevi, İstanbul, 1946.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı, 1928-1929, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929.

Yavuz, Fehmi, **Ankara'nın İmarı Şhirciliğimiz**, Ankara 1952.

Ziyaoğlu, Rakım, **İstanbul Kadıları-Şhremiileri-Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi (453-1971)**, İstanbul, 1971.

Sürelili Yayınlar

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Milliye

Tanin

Ulus

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA ESKİ BAŞKENTTE YENİ REJİMİN İLK SEMBOLÜ: SARAYBURNU ATATÜRK HEYKELİ

Umut DERE*

ÖZ

Türkiye’de, Millî Mücadele’nin zaferle sonuçlanmasının ardından Mustafa Kemal Paşa’nın anıt ve heykellerinin yaptırılması için çeşitli girişimler başlatılmıştır. İstanbul, hem eski nüfuzunu muhafaza etmek hem de mücadelenin lideri ile olan ilişkilerini kuvvetlendirmek adına bu konuda diğer şehirlere göre daha hızlı hareket etmiştir. Nitekim şehrin yerel yönetimi ve idarecileri tarafından yürütülen hummalı çalışmalar neticesinde İstanbul, Atatürk heykeli dikilen ilk şehir olma özelliğini kazanmıştır. İstanbul Şehremaneti tarafından Avusturyalı heykeltıraş Heinrich Krippel’e sipariş edilen Sarayburnu Atatürk Heykeli, bir yılı aşan yapım sürecinin ardından 3 Ekim 1926 tarihinde düzenlenen resmî bir törenle açılmıştır. Heykel, Atatürk’ün sivil kıyafetle betimlenmesinin yanı sıra inşa edildiği konum itibarıyla da Cumhuriyet tarihi açısından müstesna bir yere sahiptir. Eserin, Türkiye’deki diğer abidelerden ayrılan en önemli özelliği törensel niteliğinden çok ideolojik anlamının ön plana çıkmış olmasıdır. Bu makale, açıldığı tarihten bugüne İstanbul’u süslemeye devam eden Sarayburnu Atatürk Heykeli’nin yapılış sürecini ve Cumhuriyet tarihi açısından önemini ortaya koymayı hedeflemektedir. Çalışmanın esas kaynakları dönem gazeteleri olup konuyla ilgili araştırma eserlerden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Heinrich Krippel, Heykel Sanatı, İstanbul, İstanbul Şehremaneti, Sarayburnu Atatürk Heykeli.

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, umutdere@istanbul.edu.tr, (ORCID: 0000-0003-3407-8415).

THE FIRST SYMBOL OF THE NEW REGIME IN THE OLD CAPITAL IN THE FIRST YEARS OF THE REPUBLIC: THE STATUE OF ATATURK IN SARAYBURNU

ABSTRACT

After the Turkish War of Independence, various attempts were launched to build the monuments and statues of Mustafa Kemal Pasha. In order to preserve its former importance and to strengthen its relations with the leader of the struggle, Istanbul has taken action more quickly than other cities. Thus, as a result of the vigorous efforts carried out by the city's local authorities and administrators, Istanbul has gained the distinction of being the first city where a statue of Ataturk was erected. The Statue of Ataturk in Sarayburnu, ordered by Istanbul Metropolitan Municipality (İstanbul Şehremaneti) to Austrian sculptor Heinrich Krippel, was opened in an official ceremony on October 3, 1926 after more than a year of construction. In addition to depicting Atatürk in civilian clothes, the statue has an exceptional place in the history of the Republic in terms of the location in which it was built. The most important feature of the work, which differs from other monuments in Turkey, is that its ideological meaning, rather than its ceremonial nature, has come to the fore. This article aims to reveal the process of the construction of the Statue of Ataturk in Sarayburnu, which continues to decorate Istanbul from the date of its opening to the present day, and its importance in terms of the history of the Republic. The main sources of the article are newspapers of that period and copyrighted works related to the subject were used.

Keywords: *Art of Sculpture, Heinrich Krippel, Istanbul, Istanbul Metropolitan Municipality (İstanbul Şehremaneti), Statue of Ataturk in Sarayburnu.*

Giriş

Yerleşik hayata geçen toplumların sanatı olarak nitelendirebileceğimiz heykel, göçebe yaşam şeklini benimseyen toplumlarda daha çok araç-gereç, silah, süs ve takı eşyalarında bezeme ve motif formunda görülmektedir. Türklerde ise heykel sanatının Orta Asya'da başladığına dair muhtelif görüşler vardır. Özellikle "balbal" denilen figür taşları ve Orhun Anıtları, bunun ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir. Sonrasında Uygur Türklerinde biraz Çin-Hint etkisi altında olsa da çeşitli kadın-erkek figürleri göze çarpmaktadır. Anadolu'ya yerleşen Selçuklu Türkleri'nde de farklı mimari yapılarla birlikte insan ve hayvan figürlerine rastlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kurulmasından sonra ise heykelin put yapma aracı olarak

görülmesi, heykelciliğin Tanzimat devrine kadar¹ herhangi bir varlık gösterememesine neden olmuştur.²

Tanzimat Fermanı'nın 1839 yılında ilan edilmesiyle başlayan süreç, devlet hayatında yaşanan köklü dönüşümün yanı sıra toplumsal ve zihinsel tahavvülü de beraberinde getirmiştir. Öncelikle saray ve çevresinde görülen bu değişim, modernleşme örneği olarak alınan "Batı"nın daha yakından takip edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu anlamda Avrupa'da önemli olayların ve kazanılan zaferlerin ardından anıtlar dikildiğini öğrenen Tanzimat yöneticileri, birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. İlk olarak Topkapı Sarayı'nın dış avlusunda bulunan Gülhane Bahçesi'ne bir "adalet taşı" dikilmesi düşünülmüş, ikinci olarak ise Bayezid Meydanı'na, üzerine Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun tam metninin yazılacağı bir "anıt" yapılması planlanmıştır. Ancak projelerin ikisi de hayata geçirilememiştir.³

Tanzimat Dönemi'nin büst ve heykel alanındaki en radikal hamlesi Sultan Abdülaziz'den (1861-1876) gelmiştir. 1867 yılında çıktığı Avrupa seyahatinde gittiği ülkelerde gördüğü heykellerden etkilenen padişah, dönüşünde İngiliz heykeltıraş Charles F. Fuller'e büstünü⁴ ve bizzat poz vererek at üzerindeki ilk heykelini yaptırmıştır.⁵ 1872 yılında tamamlanarak Abdülaziz'in tüm fiziksel özellikleri, giyim tarzı ve saltanat koşullarıyla donatılan heykel, bitirildikten sonra ilk olarak Beylerbeyi Sarayı'na konmuş, padişahın tahttan indirilmesinin ardından Topkapı Sarayı'na taşınmıştır.

¹ Tanzimat Dönemi'nden önce özellikle Kanunî Sultan Süleyman devri sadrazamlarından Pargalı İbrahim Paşa, heykelin ülkeye girişi ile ilgili çeşitli girişimlerde bulunmuş ve Mohaç Seferi'nden dönerken Budapeşte'den getirdiği heykelleri İstanbul'un bazı yerlerine ve Sultanahmet'teki sarayına koydurmuştur. Ancak bu durum toplum tarafından hoş karşılanmamış, tenkit ve hicivlere konu olmuştur. Bunun üzerine heykeller buldukları yerlerden kaldırılmıştır. Meriç Hızal, "Cumhuriyet Döneminde Heykelcilik", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 886.

² Tamer Başoğlu, "Türk Heykel Sanatı", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 896; Mevlüt Çelebi, **Dünden Bugüne Taksim Cumhuriyet Anıtı**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2005, s. 9. İslamiyet öncesi Türk kültür tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz.: Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.

³ Aylin Tekiner, **Atatürk Heykelleri Kült, Estetik, Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 35.

⁴ Sultan Abdülaziz'in büstü, günümüzde Topkapı Sarayı Müzesi'nde korunmaktadır. Kıvanç Osma, **Cumhuriyet Dönemi Anıt Heykelleri (1923-1946)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2003, s. 20.

⁵ Vildan Çetintaş, "Türk Heykel Sanatının Gelişim Aşamasında Abdülaziz Dönemi (1861-1876) Etkinlikleri", **38. Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları (ICANAS): Tarih ve Medeniyetler Tarihi**, Cilt: 2, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 932.

1922 yılında Abdülmecid Efendi, heykeli bu defa Topkapı Sarayı'ndan aldirarak Üsküdar Bağlarbaşı'ndaki köşküne getirtmiştir. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte yeniden Topkapı Sarayı'na nakledilen heykel, günümüzde ise ilk konulduğu yerde yani Beylerbeyi Sarayı'nda sergilenmektedir.⁶

Heykeltçilik alanındaki bir başka önemli olay, 1882 yılında Beyoğlu'nda açılan “Balmumu Heykeller Sergisi”dir. İtalyanlar tarafından düzenlenen serginin ziyaret edilmesinde bir sakınca görülmediği, halka gazeteler aracılığıyla duyurulmuştur.⁷ Oldukça dikkat çekici olan bu gelişme, Sultan Abdülaziz'in 1872 yılında tamamlanan heykelinin saray duvarlarının arkasına saklanmasına⁸ neden olan anlayışın kırılmak istenmesi olarak yorumlanabilir.⁹ Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin heykel sanatı alanındaki en önemli ve kalıcı girişimi, 1883 yılında kurulan “Sanayi-i Nefise-i Şahane Mektebi” olmuştur. Resim, heykel, mimarlık ve gravür eğitiminin verildiği okulda, heykel bölümüne de diğer kısımlarda olduğu gibi yedi yıllık idadi mezunları veya bu düzeyde bir sınavı jüri önünde geçebilen kişiler kabul edilmiştir. Sanayi-i Nefise Mektebi, Batılı tarzda eğitim veren bir kurum olmasının yanı sıra İslam inanç sistemine ters düştüğüne inanılan heykel sanatının da öğretildiği bir okuldur. Dolayısıyla bu girişim, devlet açısından büyük bir atılım ve cesaret örneği olarak kabul edilebilir. Zira toplumun heykel fikrine alışması kolay olmamıştır. Sanayi-i Nefise Mektebi bünyesinde açılan heykel bölümünün kadro cetveline “oymacılık” adıyla kaydedilmesi ve heykel sanatının toplum hayatına etkili şekilde giremeyerek yalnızca akademide öğretilmesi bunun açık göstergeleridir.¹⁰

II. Meşrutiyet'in 1908 yılında ilan edilmesinden sonra, İstanbul ve diğer kentlerde anıtlar görülmeye başlamıştır. 31 Mart Olayı anısına dikilen “Şişli Abide-i Hürriyet Anıtı” (1909-1911) ve tarımda yararlılık gösteren kadınların anısına yapılması düşünülen “Konya Ziraat Anıtı” (1915-1916) bunun ilk örneklerindedir. Her iki anıt da Mimar Muzaffer Bey tarafından

⁶ Kıymet Giray, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Heykel Sanatının Gelişim Çizgisi”, **Osmanlı** **11**, ed.: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 492-493.

⁷ Mevlüt Çelebi, **İzmir Gazi Heykeli**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014, s. 2.

⁸ Mustafa Cezar, “XIX. Yüzyıl Türkiye'sinde Heykel Plastik Sorunu”, **Hürriyet Gösteri**, Sayı: 66, İstanbul, Mayıs 1986, s. 84.

⁹ Parten ve Yavuz'a göre “Balmumu Heykeller Sergisi”, iktidarın gizlemek zorunda kaldığı heykeli ilk kez bu şekilde toplumla paylaşma cesareti gösterdiği sergidir. Arzu Parten-Seda Yavuz, “Kültür Politikaları Bağlamında Türk Heykel Sanatı”, **Kocaeli Üniversitesi Ulusal Heykel Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Kocaeli Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayını, Kocaeli, 2005, s. 147.

¹⁰ Tekiner, **a.g.e.**, s. 38-39; Osma, **a.g.e.**, s. 20.

tasarlanmıştır.¹¹ Bunlardan Konya Ziraat Anıtı, Cihan Harbi'nin zorlu koşulları nedeniyle tamamlanamamıştır. Ancak kaidesi, ilerleyen yıllarda Cumhuriyet Türkiyesi'nin Konya'daki ikinci Atatürk heykelinin taşıyıcısı olarak kullanılmıştır.¹² 1914 yılında ise Fatih'te, İstanbul-Kahire arasında düşen uçakta şehit olanların anısına "Tayyare Şehitleri Abidesi" yapılmıştır.¹³ Yine aynı dönemde, Sivas'ı Zara-Refahiye üzerinden Erzincan'a bağlayan yol güzergahında bulunan Hafik'e, Osmanlı Devleti'nin kurucusu olan Osman Gazi'nin bir heykeli¹⁴ dikilmiştir. Kaynaklarda açılış tarihi tam olarak tespit edilemeyen; ancak 1915-1916 yılları arasında tamamlandığı tahmin edilen¹⁵ heykelin, Sivas Valisi Muammer Bey'in talimatıyla Kevork isimli bir Ermeni ustaya yaptırıldığı düşünülmektedir.¹⁶ Cumhuriyet öncesinde Anadolu'nun sessiz sedasız bir kasabasında yapılan ilk heykel olması bakımından ayrı bir öneme haiz olan bu eser¹⁷, 1936 yılında dönemin Sivas Valisi Nazmi Toker tarafından yıktırılmıştır.¹⁸

Millî Mücadele Sonrasında Yeni Düzenin Heykel Sanatına Bakışı

Türkiye'de heykellerin ve anıtların herhangi bir engele maruz kalmadan günlük hayata girebilmesi, ancak Millî Mücadele'den sonra ve Atatürk

¹¹ Osma, **a.g.e.**, s. 21.

¹² Tekiner, **a.g.e.**, s. 40.

¹³ Mevlüt Çelebi, "Manisa Atatürk Heykelinin Tarihçesi", **Geçmişten Günümüze Manisa**, Cilt: II, ed.: Ferhat Berber-H. Harika Durgun-Betül Aydoğan, Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa, 2018, s. 1060.

¹⁴ Kaynaklarda bu eserin, "heykel" mi, "büst" mü yoksa "anıt-büst" mü olduğu konusunda farklılıklar mevcuttur. Gültekin Elibal, eserden, "büst" olarak söz etmektedir. Gültekin Elibal, **Atatürk ve Resim Heykel**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1973, s. 42. Aylın Tekiner'e göre de eser bir "büst"tür. Tekiner, **a.g.e.**, s. 42. Konu hakkında ilk yazıyı kaleme alan Osman Ergin'e göre ise bu eser bir "heykel"dir. Osman Ergin, "Türkiye'de Dikilen İlk Heykel", **Tarih Dünyası**, Cilt: 2, Sayı: 14, 1 Kasım 1950, s. 586-590. Konu hakkında spesifik çalışmalar yapan Mevlüt Çelebi de eseri "heykel" olarak nitelendirmektedir. Mevlüt Çelebi, "Osman Gazi'nin Heykeli Hakkında Bazı Notlar", **Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan**, haz.: Nilgün Nurhan Kara-Latif Daşdemir-Özer Küpeli, Meta Basım Yayım, İzmir, 2008, s. 159-171. Birinci Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu Bölgesi'ne seyahat eden ünlü yazar Ahmet Rasim de eseri "heykel" olarak vasıflandıranlar arasındadır. Ahmed Rasim, "Anadolu'da İlk Heykel", **Türk Dünyası**, Sayı: 17, 6 Eylül 1919, s. 1. Haluk Çağdaş ise eserden "anıt-büst" olarak bahsetmektedir. Haluk Çağdaş, "Türk Heykelciliği Açısından Sivas'ta Yapılan İlk Anıt-Büst", **Tarih ve Toplum**, Cilt: 24, Sayı: 144, Aralık 1995, s. 32-35.

¹⁵ Çelebi, "Osman Gazi'nin Heykeli Hakkında Bazı Notlar", s. 166. Osman Ergin, heykelin 1914-1918 yılları arasında dikildiğini söyleyerek daha genel bir ifade kullanmıştır. Ergin, **a.g.m.**, s. 589.

¹⁶ Elibal, **a.g.e.**, s. 47; Tekiner, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁷ Çelebi, "Osman Gazi'nin Heykeli Hakkında Bazı Notlar" s. 171.

¹⁸ Osma, **a.g.e.**, s. 22.

sayesinde mümkün olabilmiştir.¹⁹ İlk olarak 1922 yılında, Büyük Millet Meclisi'nin önündeki Hakimiyet-i Milliye (Ulus) Meydanı'na Mustafa Kemal Paşa'nın at üzerindeki bir heykelinin yapılması için kampanya başlatılmıştır. Takiben Yunus Nadi (Abalıoğlu) Bey'in başkanlığında, abideler inşa ettirmek, tablolar çizdirmek ve bu eserleri korumak amacıyla "Zafer Abidesi Komitesi" teşkil edilmiştir.²⁰ Yine aynı dönemde İzmir'de bir "Gazi heykeli" yaptırmak için girişimlerde bulunulmuştur.²¹ Mustafa Kemal Paşa'nın 22 Ocak 1923 tarihinde güzel sanatlara yönelik yaptığı bir konuşma ise Türkiye'de heykel sanatının yeni bir boyut kazanmasına vesile olmuştur. Bursa Şark Sineması'nda âbidâta dair olan bir soru üzerine söz alan Paşa, konu hakkındaki düşüncelerini şu cümlelerle ifade etmiştir:

“Âbidâtın bahsedilen arkadaşımızın maksadı heykel olsa gerektir. Dünyada mütemeddin, müterakki ve mütekâmil olmak isteyen herhangi bir millet behemehal heykel yapacak ve heykeltraş yetiştirecektir. Âbidatın şuraya buraya hâtırat-ı tarihiye olarak rezkinin mugayir-i din olduğunu iddia edenler, ahkâm-ı şeriyeyi lâyıkiyle tettebbu ve tetkik etmemiş olanlardır. Cenab-ı Peygamber'in din-i İslâm'ı tesisinden bu âna kadar bin üçyüz bu kadar sene geçmiştir. Hazreti Peygamber'in evamir-i ilâhiyeyi tebliği esnasında muhataplarının kalp ve vicdanında putlar vardı. Bu insanları tarik-i hakka davet için evvelâ o taş parçalarını atmak ve bunları ceplerinden ve kalplerinden çıkarmak mecburiyetinde idi. Hakayik-i İslâmiye tamamıyla anlaşıldıktan ve hasıl olan kanaat-i vicdaniye kuvvetli hadîsat ile de teyyüd eyledikten sonra bir takım münevver insanların böyle taş parçalarına taâbüdünü farz ve zan etmek âlem-i İslâm'ı tahkir etmek demektir. Münevver ve dindar olan milletimiz terakkinin esbabından biri olan heykeltraşlığı âzami derecede ilerletecek ve memleketimizin her köşesi ecdadımızın ve bundan sonra yetişecek evlâtlarımızın hâtıratını güzel heykellerle dünyaya ilân edecektir. Bu işe çoktan başlanmıştır. Meselâ Sivas'tan Erzurum'a giderken yol üzerinde güzel bir heykele tesadüf edersiniz. Sonra Mısırlılar İslâm değil midir? İslâmlık, yalnız Türkiye ve Anadolu halkına mı münhasırdır? Seyahat edenler pekâlâ bilirler ki, Mısır'da birçok eâzımın heykelleri vardır. Milletimiz din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete maliktir. Bu faziletleri hiçbir kuvvet, milletimizin kalp ve vicdanından çekip alamamıştır ve alamaz. İnsanlar mütekâmil

¹⁹ Çelebi, **Dünden Bugüne Taksim Cumhuriyet Anıtı**, s. 10.

²⁰ Komitenin üyeleri arasında Antalya Mebusu Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Bolu Mebusu Dr. Fuad (Umay), İstanbul Mebusu Ali Rıza (Bebe) ve Eskişehir Mebusu Eyüp Sabri (Akgöl) gibi önemli isimler bulunmaktadır. “Ankara'da Zafer Abidesi Komitesi”, **Vakit**, nr. 1807, 23 Kanun-ı Evvel 1922, s. 1.

²¹ Çelebi, **İzmir Gazi Heykeli**, s. 3.

olmak için bazı şeylere muhtaçtır. Bir millet ki resim yapamaz, bir millet ki heykel yapamaz, bir millet ki fennin icap ettirdiği şeyleri yapamaz; itiraf etmeli ki o milletin tarik-i terakkide yeri yoktur. Halbuki bizim milletimiz, evsaf-ı hakikiyesiyle mütemeddin ve müterakki olmaya lâyıktır ve olacaktır...”²²

Zikredilen konuşma bir yandan anıt ve heykel yapımının İslâm diniyle çelişmeyeceğine dikkat çekerken diğer yandan heykel sanatının yalnızca belirli şehirlerle sınırlı kalmayacağı²³ mesajını vermiştir. Özellikle Cumhuriyet'in ilânından sonra Atatürk heykeli veya onu içeren eserler inşa ettirmek rejime bağlılığın bir ifadesine dönüşmüş ve Türkiye'nin hemen her şehrinde bu konuda girişimler başlatılmıştır.

İstanbul'da Atatürk Heykeli Yaptırmak İçin İlk Girişimler

İstanbul, Atatürk'ün anıt ve heykellerinin yapılması teşebbüslerinde diğer şehirlere göre daha hızlı hareket etmiştir. Bunun en önemli nedenlerinden biri Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul arasında, Kurtuluş Savaşı yıllarında zayıflayan bağın yeniden kuvvetlendirilmek istenmesidir.

Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının ardından bürokrasisi ve yerel yönetimleriyle eski nüfuzunu ve baş şehir olma özelliğini muhafaza etmeye çalışan İstanbul, bu minvalde mücadelenin lideri ile olan ilişkilerini güçlendirmenin de yollarını aramıştır. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın 16 Ocak 1923 tarihinde İzmit'te yaptığı açıklamalar, düşünülen aksine İstanbul'un eskisi gibi hükümet merkezi olmayacağını ilk sinyallerini vermiştir. Zira Paşa, basına verdiği demeçte İstanbul hakkındaki düşüncelerini şu cümlelerle dile getirmiştir:

“İstanbul en güzel şehrimiz, en kıymetli hazinemizdir. İşgal altında bulunduğu müddet zarfında bütün Anadolu onun elemine taşıdı. Hâlâ işgal ızdırabından kurtulamamış olan İstanbul'u ve İstanbul halkını düşünüyoruz. Fakat bu muhabbetimiz mutlaka onun hükümet merkezi olması şeklinde tecelli etmemelidir. İstanbul'un

²² **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997, s. 70.

²³ Bursa'daki konuşmanın ardından ilk anıt, Mustafa Kemal Paşa'nın önerisiyle Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu tarafından Dumlupınar'da yapılmıştır. Koyunoğlu, bu konudaki anısını şu cümlelerle aktarmaktadır: “1923 Mayıs ayı sonları idi. Akşam Keçiören'de bir evde Gazi bana dönerek ve cebinden bir not çıkararak, ‘yeni kurulacak devletin ilk anıtı Dumlupınar'da yapılacak. Adı da Şehit Asker Anıtı olacak’ dedi ve notu bana uzattı. Emir gereğince Dumlupınar'a gittim. Anıtı yaptım. Topraktan çıkan bir kol Türk Sancağı'nı dik tutuyordu. 1924 yılında anıt kendileri tarafından açıldı. Çok beğenmişlerdi.” Osma, **a.g.e.**, s. 23.

hükümet merkezi olmaması ona karşı ne sevgimizi tenkis eder ne de alakâmızı...”²⁴

Bu konuşmadan bir ay kadar sonra 28 Şubat 1923'te Cemiyet-i Umumiye-i Belediye tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya oybirliği ile fahri İstanbul hemşehriliği verilmiştir. Böylece İstanbul halkı, mücadelenin liderine olan bağlılığını ve sevgisini göstermiştir.²⁵ Fakat bu nazik jest İstanbul'un başkent olarak kalmasını sağlamaya yetmemiş²⁶, devletin yeni merkezi 13 Ekim 1923 tarihi itibarıyla Ankara olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, 1923 yılından itibaren çeşitli gerekçelerle İstanbul'a davet edilse de 1 Temmuz 1927 tarihine kadar şehre ziyarette bulunmamıştır. Aradan geçen dört yıl boyunca kamuoyu gündemini sürekli meşgul eden mesele, bir süre sonra öyle bir hal almıştır ki dönemin İstanbul Şehremini Operatör Emin (Erkul)²⁷ Bey, basına; “*Gazi Paşa Hazretleri İstanbul'u ve İstanbul ahalisini seviyorlar, hem çok seviyorlar. Esasen İstanbul'u sevmemelerine hiçbir sebep yoktur. İstanbul'a şimdiye kadar teşrif etmemelerinin sebebi bir tesadüften başka bir şey değildir.*”²⁸ demecini vermek durumunda kalmıştır.

²⁴ Bilâl N. Şimşir, **Ankara... Ankara... Bir Başkent'in Doğuşu**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 225.

²⁵ **Kılıç Ali'nin Anıları**, der.: Hulûsi Turgut, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 201.

²⁶ Şimşir, **a.g.e.**, s. 226.

²⁷ Operatör Emin (Erkul) Bey, 1881 yılında bugün Yunanistan sınırları içerisinde bulunan Serfiçe Sancağı'nın Grebene kazasında doğmuştur. İlk tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek sırasıyla Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi ve Çengelköy İdadisi'nden mezun olmuştur. Yüksek tahsilini Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de tamamlamış ve 6 Aralık 1905 tarihinde yardımcı tabip yüzbaşı rütbesiyle Gülhane Askerî Hastanesi cerrahi servisinde asistan olarak göreve başlamıştır. Millî Mücadele döneminde II. İnönü Harbi'ne kadar Batı Cephesi'nin tek operatörü olarak görev yapan Emin Bey, aynı zamanda Birinci Meclis'e Bursa Mebusu olarak seçilmiştir. 1924-1926 yılları arasında Cumhuriyet yönetiminin İstanbul'a atadığı ilk şehremini olmuştur. Görevde kaldığı süre içerisinde şehre birçok önemli hizmette bulunan Emin Bey, 3 Haziran 1964 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Operatör Emin Bey hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Umut Dere, “Operatör Emin (Erkul) Bey'in Hayatı, Mebusluğu ve Şehreminliği”, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2018. Operatör Emin (Erkul) Bey'in İstanbul Şehremini olarak yürüttüğü faaliyetlerle ilgili kaleme aldığı anıları için ayrıca bkz. Operatör Emin Erkul, **Millî Mücadele ve Cumhuriyet Devrine Ait Hatıralar**, (Yay. Haz. Umut Dere), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2020.

²⁸ “Emin Bey Ankara'dan Avdet Etti”, **Cumhuriyet**, nr. 368, 17 Mayıs 1925, s. 2. Mustafa Kemal Paşa-İstanbul ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Eminalp Malkoç, **Cumhuriyet'ten Büyük Söylev'e Ankara-İstanbul İnkılabı (1923-1927)**, Derin Yayınları, İstanbul, 2014, s. 155-183.

1923-1927 yılları arasında Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul ile arasına koyduğu "mesafe", Şehremini Emin Bey'e göre bir "tesadüften" ibaret olsa da belirtildiği üzere fiiliyatta bu bağın yeniden güçlendirilmesi için yoğun çaba harcanmıştır. Diğer yandan Cumhuriyet idaresinin çağdaşlaşma hedefi çerçevesinde heykel sanatına verdiği önemin bilincinde olan İstanbul Şehremaneti, Gazi Paşa'nın heykelinin dikildiği ilk şehir olma vasfını kazanabilmek amacıyla birtakım girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda ilk olarak Sarayburnu'nda bir Atatürk heykeli yapılmasına karar verilmiş, ardından eserin yapım işlerini yürütmek için belediye bünyesinde komisyon kurularak çalışmalara başlanmıştır.²⁹

İstanbul'a bir Atatürk heykeli yapılmasında bahsedilen nedenler kadar Şehremini Emin Bey'in heykel sanatına bakışı da önemli bir rol oynamıştır. Emin Bey, heykel yapımını medeniyetin bir parçası olarak görmüş ve 1960 yılında *Hürriyet* gazetesinde kaleme aldığı yazısında konu hakkındaki düşüncelerini şu cümlelerle ifade etmiştir:

"...1908 senesinde ve Meşrutiyet'i takip eden aylarda, ilk defa Avrupa seyahatine çıkmış ve Budapeşte'de toplanan Cerrahî Kongresi'ne katılmışım. Budapeşte'de bulunduğum on beş gün zarfında en çok dikkatimi çeken şey, Tuna Nehri üzerindeki köprülerle heykellerin yüksekliği ve güzelliği oldu. Kongre kapandıktan sonra gittiğim Viyana, Berlin ve Hamburg ile sonraları seyahat etmiş olduğum hemen bütün Avrupa şehirleri ile Amerika'da görmüş olduğum heykeller, dimağında nakşedilmiş bulunan Budapeşte heykellerini unutturamadı ve memleketimizde bu gibi medenî eserlere sahip olmak arzusunu daima kamçılıdı durdu!..."³⁰

Geçmişte gördüklerinin zihnindeki etkisiyle Sarayburnu'nda inşa edilmesi düşünülen heykel fikrini Gazi Mustafa Kemal Paşa ile de paylaşan Emin Bey, Cumhurbaşkanı ile aralarında geçen diyalogu ise şu cümlelerle aktarmıştır:

"Nihayet Şehremini olarak İstanbul'a geldikten sonra şehrin imar işleri ele alınmıştı. İstihsal kudretini çoğaltarak bütçesini arttırmak suretiyle şehre birçok faydalı işler başarılmıştı. Bu meyanda heykel fikrine de yer vererek günün birinde Ankara'da Atatürk'ün sofrasında heykellerini rekzetme şerefini belediyemize vermelerini

²⁹ Hüseyin Gezer, *Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984, s. 86; Oktay Aslanapa, *Türkiye'de Avusturyalı Sanat Tarihçileri ve Sanatkârlar*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 45.

³⁰ Operatör Emin Erkulseiyitoğlu, "Sarayburnundaki Atatürk Heykelinin Aksaray Meydanına Nakli Düşüncesi Münasebetiyle", *Hürriyet*, nr. 4457, 25 Eylül 1960, s. 2.

rica etmiştim. Ricam kabul olunca mahallinin Sarayburnu olmasını ileri sürmüştüm. Cevaben: ‘Bu işi mütehasıslarla ve arkadaşlarıyla tetkik ve münakaşa etmelisin’ demişti. Ben de, ‘Paşam: bizlerin bu hususta hayli tetkikatımız var. Bilhassa burasını ileri sürmekteki maksadımız, arkaya düşen Topkapı Sarayı olduğunu söyleyince: ‘Pekâlâ’ diyerek gülümsemişti.’³¹

Emin Bey’in Mustafa Kemal Paşa ile olan diyalogunda dikkat çeken husus heykelin inşası için neden Sarayburnu’nun seçildiği ile ilgilidir. Bazı kaynaklarda Sarayburnu’nun Atatürk’ün Samsun’a hareket ettiği nokta olması sebebiyle tercih edildiği belirtilirken³² Emin Bey ise; “Bu heykelin vaziyeti itibarıyla sırtı Topkapı Sarayı’na çevrilmiş oluşu saltanatın tarihe karışmış olduğu mânasına gelmektedir.”³³ diyerek seçimi tarihsel ve ideolojik bir çerçeveden açıklamıştır. 1925-1926 yıllarında Atatürk’ün Samsun’a çıktığı tarih olan 19 Mayıs’ın törensel bir anlamı olmadığı göz önünde bulundurulduğunda yer seçimi ile ilgili olarak Emin Bey’in açıklamaları daha anlamlı hale gelmektedir.

İstanbul Şehremaneti, heykel fikrinin Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul görmesinin ardından Cemiyet-i Umumiye-i Belediye’den tahsisat olarak çalışmalarını hızlandırmış ve eseri vücuda getirecek sanâtkar bulma arayışına girmiştir. Aynı dönemde kanalizasyon sistemi tetkikatı için yanındaki bir heyetle Avrupa’ya giden Şehremini Emin Bey, Macaristan’da meşhur heykeltıraş Heinrich Krippel³⁴ ile tanışmış ve kendisini İstanbul’a davet etmiştir.³⁵ Krippel, 7 Haziran 1925 tarihinde İstanbul’a gelerek Emin Bey’i ziyaret etmiş ve yapılması planlanan heykelin inşa tarzı hakkında bilgi

³¹ Operatör Emin Erkulseiytoğlu, “Sarayburnundaki Atatürk Heykelinin Aksaray Meydanına Nakli Düşüncesi Münasebetiyle”, **Hürriyet**, nr. 4457, 25 Eylül 1960, s. 2.

³² Neşe G. Yeşilkaya, “Osmanlı’da ve Cumhuriyet’te Anıt-Heykeller ve Kentsel Mekân”, **Sanat Dünyamız**, Sayı: 82, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Kış 2002, s. 149; Çelebi, **İzmir Gazi Heykeli**, s. 5.

³³ Operatör Emin Erkulseiytoğlu, “Sarayburnundaki Atatürk Heykelinin Aksaray Meydanına Nakli Düşüncesi Münasebetiyle”, **Hürriyet**, nr. 4457, 25 Eylül 1960, s. 2.

³⁴ Heinrich Krippel, 27 Eylül 1883 tarihinde Viyana’da doğmuştur. Heykel öğrenimini Viyana Güzel Sanatlar Akademisi’nde tamamlamıştır. Birinci Cihan Harbi’nde asker olarak görev almasından dolayı çalışmalarına ancak 1918 yılından sonra başlayabilmiştir. 1925-1938 tarihleri arasında Türkiye’de çeşitli heykeller inşa etmiştir. Bütün heykellerini Viyana’daki atölyesinde yaparak bronzla döktürmüş sonrasında bu heykeller parçalar halinde Türkiye’ye taşınarak yerlerine monte edilmiştir. 1938 yılında tekrar Türkiye’ye dönmek üzere Viyana’ya gitmiş İkinci Cihan Harbi’nin patlak vermesi üzerine ise orada kalmıştır. 5 Nisan 1945 tarihinde vefat etmiştir. Nurullah Berk-Hüseyin Gezer, **50 Yıllık Türk Resim ve Heykeli**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1973, s. 47-51.

³⁵ “Gazi Paşa’nın Heykeli”, **Cumhuriyet**, nr. 428, 19 Temmuz 1925, s. 1; Operatör Emin Erkulseiytoğlu, “Sarayburnundaki Atatürk Heykelinin Aksaray Meydanına Nakli Düşüncesi Münasebetiyle”, **Hürriyet**, nr. 4457, 25 Eylül 1960, s. 2.

almıştır. Ardından Sarayburnu'na geçerek birtakım incelemelerde bulunan sanatçı, basına verdiği demeçte Gazi Paşa'nın heykellerini yapmak üzere davet edilmesinin kendisi için büyük bir iftihar kaynağı olduğunu belirtmiştir. Diğer yandan heykelin tarz ve şeklinin Mustafa Kemal Paşa tarafından izhar buyurulacak arzuya tabi olduğunu ifade eden heykeltraş, heykelin dikilmesi için düşünülen mahallin de çok münasip olduğunu beyan etmiştir.³⁶

Krippel, İstanbul'daki incelemelerinin ardından 9 Haziran 1925 tarihinde Gazi Paşa'yı görmek ve Sarayburnu'nda yapılacak heykel için kendisinden poz almak üzere Ankara'ya hareket etmiştir.³⁷ Ünlü heykeltraş, Çankaya'da Mustafa Kemal Paşa ile karşılaşmasını ve Paşa'nın kendisine olan yaklaşımını ise dönemin Şehremini Emin Bey'e şu cümlelerle anlatmıştır:

“Riyaseticumhur Başyaveri Rüsuhi Bey'e hitaben olan mektup ve bir belediye memuru ile birlikte Çankaya'ya gittik. Atatürk'ün çiftlikte olduğunu söylediler; maksadımızı anlattık ve mektubu gösterdik. Çiftliğe telefon edildi, bir müddet sonra çiftliğe gitmemiz emri geldi. Bize oraya gittiğimiz zaman, Atatürk'ün traktörle tarla sürdüğünü söylediler ve bizi tarlanın kenarına götürdüler. Biz de sürülü tarlada yürümeye başladık; biraz yaklaşıncı tabanca elinde Rüsuhi Bey yanımıza geldi, hemen mektubu uzattık ve beni Atatürk'ün yanına götürdü. Beni iltifatla karşılayan Atatürk'ün karşısında ne yapacağımı şaşırđım! Hep birlikte çiftlik köşküne geldik. Benimle Fransızca konuştu ve ilk pozu büyük bir nezaket ve samimiyet içinde vermek lûtfunda bulunduğu gibi müteakip pozlar da aynı sadelik içinde geçti.”³⁸

Krippel'in Ankara'ya gidişinden bir ay kadar sonra gazetelerde heykeltraşın tamamladığı numuneler üzerinde haberler çıkmaya başlamıştır. *Cumhuriyet* gazetesi, Krippel'in tamamladığı ilk Atatürk büstünü birinci sayfadan paylaşmış ve bundan başka sanatçının, Gazi Paşa'nın biri at üstünde diğeri tohum saçarken olmak üzere iki heykelini daha yapmakta olduğunu duyurmuştur. Bahsedilen eserlerin de yakın zamanda

³⁶ “Gazi'nin Heykeli”, *Cumhuriyet*, nr. 390, 8 Haziran 1925, s. 1; “İstanbul Gazi Paşa'nın Heykelleriyle Tezyin Ediliyor”, *İkdam*, nr. 10120, 8 Haziran 1925, s. 1; “Reis-i Cumhur Hazretlerinin Heykeli”, *Hakimiyet-i Milliye*, nr. 1445, 8 Haziran 1925, s. 1.

³⁷ “Gazi Paşa'nın Heykeli”, *Cumhuriyet*, nr. 392, 10 Haziran 1925, s. 2; “Gazi Paşa'nın Heykeli Ne Zaman Yapılacak”, *İkdam*, nr. 10122, 10 Haziran 1925, s. 2.

³⁸ Operatör Emin Erkulseiyitoğlu, “Sarayburnundaki Atatürk Heykelinin Aksaray Meydanına Nakli Düşüncesi Münasebetiyle”, *Hürriyet*, nr. 4457, 25 Eylül 1960, s. 2.

tamamlanacağı belirtilirken asıl büyük heykelin ise bu aşamadan sonra inşa edilmeye başlanacağı açıklanmıştır.³⁹

Haberden bir hafta sonra Ankara'daki mesaisini tamamlayan Krippel, yaptığı modellerin numuneleriyle birlikte İstanbul'a gelmiş⁴⁰ ve 18-19 Temmuz 1925 tarihlerinde çalışmalarını Galata Merkez Rıhtım Hamı'nda teşhir etmeye karar vermiştir.⁴¹ Sergi vesilesiyle basına beyanatta bulunan ünlü heykeltıraş, gazetelerin "asıl büyük heykel" olarak nitelendirdiği Sarayburnu heykelini üç metre üzerine yapacağını ve eserde Gazi Paşa'nın sivil olarak tasvir edileceğini açıklamıştır. Ayrıca Gazi Paşa'nın heykele müsait bir siması olduğunu ve kendisine çok güzel poz verdiğini belirten sanatçı, bundan dolayı İstanbul için hazırlanan heykelin oldukça ayrıntılı ve pürüzsüz bir surette ortaya çıktığını ifade etmiştir.⁴²

Krippel'in beyanatı, İstanbul ve Ankara dışında Gazi Paşa'nın heykellerini yaptırmak için başka şehirlerin de girişimlerde bulunduğunu göstermiştir. Türkiye'ye, İstanbul Şehremini Emin Bey'in teklifiyle geldiğini belirten heykeltıraş, Ankara'da çalışmalarına devam ettiği esnada Konya Belediye Reisi ile de görüştüğünü ve davet üzerine şehre gittiğini beyan etmiştir. Yaptığı incelemeler sonucunda Konya'da altı metre üzerine bir Gazi heykeli inşa etmeyi planladığını duyuran sanatçı, bu eserde ise Paşa'nın askerî üniformasıyla tasvir edileceğini açıklamıştır. İleride sipariş edilmesi ihtimaline karşı Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'nın "Sakarya" isimli atının bir numunesini de imal ettiğini dile getiren Krippel, beyanatını; "eğer eserim Büyük Gazi'nin dehasındaki azametin küçük bir kısmını olsun ifade edebilirse kendimi muvaffak olmuş addedeceğim." diyerek noktalamıştır.⁴³

³⁹ "Gazi Paşa'nın Heykeli", *Cumhuriyet*, nr. 419, 10 Temmuz 1925, s. 1.

⁴⁰ *Cumhuriyet* gazetesi tarafından Krippel'in yakın zamanda İstanbul'a geleceği 13 Temmuz 1925 tarihinde kamuoyuna duyurulmuştur. "Gazi'nin Heykeli", *Cumhuriyet*, nr. 422, 13 Temmuz 1925, s. 1.

⁴¹ "Gazi'nin Heykeli", *Cumhuriyet*, nr. 427, 18 Temmuz 1925, s. 2; "Gazi Paşa'nın Heykeli", *İkdam*, nr. 10157, 18 Temmuz 1925, s. 3.

⁴² Diğer yandan Krippel, yapmış olduğu numunelerin Gazi Paşa tarafından çok beğenildiğini ifade etmiş ve Paşa ile aralarında geçen diyalogu şu cümlelerle aktarmıştır: "...Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin şimdiye kadar muhtelif heykelleri ve resimleri yapıldığı halde kendileri bunlardan memnun olmamışlardır. Gazi Hazretleri bana dediler ki: Şimdiye kadar bana benzetilmek üzere yapılan birçok şeyler var. Onların ben olduğunu bilmiyorum. Fakat bu benim." "Gazi Paşa'nın Heykeli", *Cumhuriyet*, nr. 428, 19 Temmuz 1925, s. 1.

⁴³ "Gazi Paşa'nın Heykeli", *Cumhuriyet*, nr. 428, 19 Temmuz 1925, s. 1.

Temel Atma Töreni

Krippel, Temmuz ayının sonlarına doğru İstanbul'da inşa edilecek heykeli vücuda getirmek üzere Viyana'ya hareket etmiş, bir ay kadar sonra ise şehrin idarecileri tarafından Sarayburnu'nda Atatürk heykelininin temel atma töreni gerçekleştirilmiştir. 25 Ağustos 1925 günü saat 10:00'da düzenlenen törene, İstanbul Valisi Süleyman Sami Bey, İstanbul Şhremini Operatör Emin Bey, Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa, İstanbul Mebusu Hakkı Şinasi Paşa, Yusuf Akçura, Hariciye Murahhası Nusret Bey ve Polis Müdürü Ekrem Bey gibi şehrin önde gelen isimleri katılmıştır.⁴⁴ Tören saatinde davetliler heykelin dikileceği alana gelmişler ve temele konulmak üzere celi hat ile yazılmış olan şu vesikayı imzalamışlardır:

“Vatanı izmihlalden, Türk'ü sefalet ve zilletten kurtaran en büyük Gazi, Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin teyid ve tevkiri nam-ı celili için, bugün işbu abidenin vaz'-ı esâs resmi icra kılındı.”
25 Ağustos 1341. Salı. Saat 10.⁴⁵

Muhafaza edilmek üzere bir kaba konulan vesika, Şhremini Emin Bey tarafından bir taş içerisine yerleştirilmiş ve etrafı çimentolu harçla kapatılmıştır. Emin Bey'den sonra İstanbul Valisi Süleyman Sami Bey ve Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa da temele inerek vesikanın üstünü teberrüken çimento ile sıvamışlardır. Merasimin tamamlanmasının ardından Şhremini Emin Bey günün anlam ve önemine binaen şu konuşmayı yapmıştır:

“Muhterem Hüzâr-ı Kiram;
Bugün Türklüğün hakiki müncisi muhterem Reis-i Cumhuremiz Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin buraya rekz edilecek heykellerinin zeminine aid ilk temel taşını vaz eylemekle mübâhiyim. Cenab-ı Hak'tan büyük Gazi'ye İstanbul'un medyun bulunduğu minnet ve şükranı tarih ve ahlâfa nakle hizmet edecek olan bu heykelin ankarib itmam ve rekzini nasib etmesini tazarru ederim.”⁴⁶

Şhremininin konuşmasının ardından davetlilere pastalar, dondurmalar ve limonatalar ikram edilmiştir. Diğer yandan Emin Bey, merasim

⁴⁴ “Sarayburnu Parkı'nda Dünki Merasim”, **İkdam**, nr. 10196, 26 Ağustos 1925, s. 1-2; “Sarayburnu'nda Rekz Edilecek Heykel”, **Cumhuriyet**, nr. 466, 26 Ağustos 1925, s. 1.

⁴⁵ İstanbul Şhremaneti Mecmuası'nda 1341 tarihi sehven 1331 olarak yazılmıştır. “Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Heykelinin Temel Taşı Koyma Merasimi”, **İstanbul Şhremaneti Mecmuası**, Sayı: 12, Ağustos 1341 (1925), s. 426.

⁴⁶ “Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Heykelinin Temel Taşı Koyma Merasimi”, **İstanbul Şhremaneti Mecmuası**, Sayı: 12, Ağustos 1341 (1925), s. 426.

dolayısıyla Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya da bir telgraf göndererek düşüncelerini şu cümlelerle dile getirmiştir:

“Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Zât-ı âli-i riyasetpenahilerine karşı Türklüğün ebedi minnet ve şükranını ifade ve nam-ı bülend-fehimanelerini ilayevmi'l-kıyame nesilden nesle nakil ve isal edecek olan heykel zemininin ilk temel taşını bugün merasim-i fevkalâde ile vaz eylediğimi büyük bir sevinç ve fahr ile arz ve bu vesile ile de tazimat-ı mahsusamı takdim ve tekrar eylerim efendim hazretleri.”⁴⁷

Gazi Paşa da Emin Bey'e cevaben 26 Ağustos 1925 tarihinde şapka inkılâbı için İnebolu'da bulunduğu sırada gönderdiği telgrafında, İstanbul halkına heykelini ilk olarak rezk etme teşebbüslerinden dolayı teşekkürlerini sunmuştur.⁴⁸

Heykelin Büyüklüğü ve Konumu Hakkında Yapılan Tartışmalar

İstanbul'a bir Atatürk heykeli dikilmeden önce de sonra da eserin nereye inşa edilmesi ve nasıl olması gerektiği hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Basında bu meseleyi ilk tartışmaya açan yayın organı ise *Resimli Gazete* olmuştur. Aslında *İkdam* gazetesinin 27 Şubat 1926 tarihli nüshasında, heykelin tamamlandığı ve yakın zamanda Sarayburnu'ndaki kaideye rezk edilmek üzere İstanbul'a getirileceği duyurulmuştur. Aynı haberde Müdafaa-i Milliye Vekili Recep Bey ile Viyana Sefiri Hamdi Bey'in eserin son halini gördükleri, ayrıca heykel hakkında yazılan bazı makalelerde takdîrî bir lisan kullanıldığı belirtilmiştir.⁴⁹ Buna rağmen *Resimli Gazete*'nin, 10 Nisan 1926 tarihli sayısında heykelin fotoğrafı kapağa taşınarak, heykelin siması ve genel hatları itibarıyla Mustafa Kemal Paşa'ya benzediği; ancak eserin memleketteki sanayi-i nefise erbabı nazarında büyük Gazi'ye yakışan etvara uygun addedilmediği dile

⁴⁷ “Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Heykelinin Temel Taşı Koyma Merasimi”, **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sayı: 12, Ağustos 1341 (1925), s. 426; “Sarayburnu'nda Rezk Edilecek Heykel”, **Cumhuriyet**, nr. 466, 26 Ağustos 1925, s. 1; “Sarayburnu Parkı'nda Dünki Merasim”, **İkdam**, nr. 10196, 26 Ağustos 1925, s. 2. İstanbul Şehremaneti, Dahiliye Vekâleti'ne ayrıca bir telgraf göndererek merasimi bildirmiş, Dahiliye Vekili Recep Bey (Peker) de Sarayburnu heykeli temel taşı koyma töreninin 25 Ağustos 1925 tarihinde yapıldığını Başvekâlet'e arz etmiştir. Dahiliye Vekâleti'nden Başvekâlet'e gönderilen 27 Ağustos 1925 tarihli yazı, için bkz.: **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Fon Kodu: 30.10.0.0, Yer No: 1.1.9.

⁴⁸ “Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Heykelinin Temel Taşı Koyma Merasimi”, **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sayı: 12, Ağustos 1341 (1925), s. 426.

⁴⁹ “Gazi'nin Heykeli İkmal Edildi”, **İkdam**, nr. 10374, 27 Şubat 1926, s. 1.

getirilmiştir.⁵⁰ Yapılan eleştirilere vekili aracılığı ile cevap veren Krippel ise eserinin Gazi'nin asrî bir heykeli olduğunu ve riyakarlıktan uzak olarak inşa edildiğini belirtmiş ve yapıtın yerine konulduğu zaman daha anlamlı hale geleceğini savunmuştur.⁵¹ Buna karşın *Resimli Gazete*, 24 Nisan 1926 tarihinde konuyu yeniden gündeme getirerek bu defa ilk sayfasından ressam Ali Cemal Bey tarafından çizilen Mustafa Kemal Paşa'nın pelerinli ve üniformalı resmini paylaşmıştır. Kız Kulesi'nin küçük bir fotoğrafının da yer aldığı haberin altında "cihan ve tarih muvacehesinde büyük Gazi'nin açtığı muazzam devri" temsil edebilmek için Mustafa Kemal Paşa'nın tabii büyüklüğünden 10-15 kat daha kocaman bir heykelinin Kız Kulesi'nin olduğu yere dikilmesi fikri ileri sürülmüştür. Devamında Asya ile Avrupa'nın birleştiği noktada Gazi'nin arkasını Anadolu'ya vermiş, cephesi Avrupa'ya dönük ve Başkumandanlık üniformasını giyinmiş bir heykelini yapmanın Türklüğün en büyük iftiharına olacağı iddia edilmiştir.⁵²

Tartışma, 1926 yılı ve *Resimli Gazete* ile sınırlı kalmamış, Sarayburnu Atatürk Heykeli'nin 3 Ekim 1926 tarihindeki açılışından sonra da devam etmiştir. Nitekim *Cumhuriyet* gazetesinin 9 Temmuz 1927 tarihli nüshasında, Atatürk'ün heykelinin dikilmesi gereken yerin yine Kız Kulesi olduğuna işaret edilmiştir. Haberde, Gazi Paşa'yı ve büyük eserini temsil eden bir sanat abidesi inşa edebilmek için şimdiye kadar Krippel ve Canonica⁵³ gibi heykeltıraşların başarılı çalışmalar sergiledikleri; ancak sanatçıların Mustafa Kemal Paşa'yı anlamadıkları ve onu ifade edebilecek bir eser yapamadıkları ileri sürülmüştür. Yazının devamında heykelin Kız Kulesi'nin olduğu alana inşa edilmesi fikrinin gerekçesi olarak Akdeniz ve Karadeniz'den gelecek vapurların birleşecekleri ve limanın tam ortasına rezk

⁵⁰ "Büyük Gazi'nin Heykeli Sanatın Bir Şah Eseri Olmak Lazım Gelir", *Resimli Gazete*, nr. 136, 10 Nisan 1926, s. 1.

⁵¹ "Gazi'nin Heykeli", *Cumhuriyet*, nr. 693, 11 Nisan 1926, s. 1.

⁵² "Büyük Gazi'mizin Heykeli Nasıl Olmalıydı?", *Resimli Gazete*, nr. 138, 24 Nisan 1926, s. 1.

⁵³ Pietro Canonica, 1869 yılında Torino'da doğmuştur. Academia Albertina'da tahsil görmüş ve Roma Güzel Sanatlar Akademisi profesörlüğü ve müdürlüğü yapmıştır. Dünyanın birçok ülkesinden anıt siparişleri alan ünlü heykeltıraş, Heinrich Krippel'den sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin iletişim kurduğu ikinci yabancı sanatçıdır. 1925 yılında Türkiye'de çalışmalarına başlayan Canonica'nın inşa ettiği en önemli anıt İstanbul-Taksim'de bulunan Cumhuriyet Anıtı'dır. Bunun dışında Ankara ve İzmir'de çeşitli eserleri bulunan Canonica, 1962 yılında Roma'da vefat etmiştir. Gezer, *a.g.e.*, s. 79-82. Canonica'nın eserleri, Türkiye seyahatnamesi ve Atatürk'e dair hatıraları hakkında ayrıca bkz.: **Atatürk ve Pietro Canonica**, der.: Semavi Eyice, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1986.

edilecek olan bir heykelin her taraftan görülecek bir manzara yaratacağı gösterilmiştir.⁵⁴

İstanbul Sarayburnu'ndaki heykel dışında girişimlerine 1922 yılında başlanan ve 24 Kasım 1927 tarihinde açılışı yapılan Ulus Meydanı'ndaki Cumhuriyet Anıtı'nın da banisi olan Krippel, 7 Aralık 1927 tarihli *Cumhuriyet* gazetesine, Ankara'daki eserini nasıl inşa ettiğine yönelik açıklamalarda bulunmuştur. Heykeltraşın verdiği demecin konumuz açısından dikkat çekici tarafı ise, sanatçıya İstanbul'da inşa ettiği heykel ile ilgili olarak yöneltilen bir sorudur. Gazetenin, "Sarayburnu Parkı'nda rezk edilen heykel bir çok kimseler tarafından şiddetle tenkid edilmiştir. Siz bu tenkidlere karşı ne fikirdesiniz?" şeklinde yönelttiği soru üzerine Krippel, görüşlerini şu cümlelerle beyan etmiştir:

"...Gazi Hazretleri'nin bu heykelde bilhassa sivil olarak tasvir edilmeleri arzusu izhar edilmişti. Binaenaleyh sivil elbise giymiş olmalarına rağmen kendilerini, uzak bir istikbalde bile, bir fatih şeklinde gösterebilecek olan bir vaziyet intihab ettim. Bu nokta-i nazardan Paris'te çıkan *L'illustration* mecmuası da heykeli tenkid etti. Fakat ben bütün tenkidlere rağmen Gazi gibi bir şahsiyete arzu edilen vaz' ve tavır verebildiğime kaniyim. Viyana'da bulunan bir çok mütehasıslar da heykelin asrî bir eser olduğunu temin etmişlerdir".⁵⁵

Basında yapılan tartışmaların en önemli nedeni, sözü edilen yılların yeni rejimin heykellerle temsilinde ilk dönem oluşundan kaynaklanmaktadır. Sanat eserlerinin inşasında merkezî bir planlamanın olmayışı, olayların ve figürlerin nasıl temsil edileceği hususunda kafa karışıklığına neden olmuştur. Dolayısıyla Krippel ile birlikte vücuda getirdiği eseri de bu eleştirilerden nasibini almıştır. Bir diğer tenkit konusu olan heykelin yerinin Sarayburnu olarak seçilmesi ise daha önce vurgulandığı üzere direkt olarak dönemin İstanbul Şehremini Operatör Emin Bey'in tercihi olup heykeltraşın bu hususta herhangi bir dahli bulunmamaktadır. Diğer yandan Sarayburnu heykelinde Mustafa Kemal Paşa'nın sivil kıyafetle tasvir edilmesi sanatçının da ifade ettiği üzere heykelin asrîliğine bir vurgu olup temsilde üniformadan vazgeçildiği anlamına gelmemektedir. Nitekim bu heykelden kısa bir süre sonra yine Krippel tarafından inşa edilen Konya heykelinde Gazi Paşa, askerî üniformasıyla betimlenmiştir.

⁵⁴ "Gazi'nin Heykeli Nereye Vaz'ı Edilmelidir", *Cumhuriyet*, nr. 1136, 9 Temmuz 1927, s. 2. Aynı konu hakkında bkz. Çelebi, **Dünden Bugüne Taksim Cumhuriyet Anıtı**, s. 12.

⁵⁵ "Her Krippel Ankara'da Rezk Edilen Muazzam Abideyi Nasıl Yaptığını Anlatıyor", *Cumhuriyet*, nr. 1286, 7 Kânun-ı Evvel 1927, s. 3.

Heykelin Açılışı

25 Ağustos 1925 tarihinde temeli atılan ve 15.000⁵⁶ Türk Lirası'na mal olan Sarayburnu Atatürk Heykeli, Heinrich Krippel'in Viyana'da tamamladığı çalışmalarının ardından 3 Ekim 1926 tarihinde büyük bir törenle açılmıştır. Aradan geçen bir yılı aşkın sürede birkaç kez İstanbul'a gelen sanatçı, bu süre zarfında Şehremaneti'nin yapılması için Kadri isimli bir taş ustasına ihale ettiği heykelin kaidesini yerinde incelemiştir.⁵⁷

Açılış gününe gelindiğinde basının yapım aşamalarını yakından takip ettiği heykelin, tören programının da tüm detayları ile birlikte kamuoyuna duyurulduğu görülmektedir. Nitekim gazeteler tarafından eserin etrafının açılış esnasında kolordudan bir kıta, bahriye mızıkası, jandarma, polis ve zabıta-i belediye müfrezeleri tarafından çevreleneceği, merasime katılacak halkın da polis tarafından tertip ve tanzim olunacağı açıklanmıştır. Ayrıca saat 15:00'da yapılması planlanan açılış törenine, saat 12:00'dan evvel gelinmesinin yasak olduğu ve katılımcıların alana saat 14:00'dan itibaren alınmaya başlanacağı belirtilmiş, son olarak ise saat 15:00'da Şehremini Muhiddin Bey⁵⁸ tarafından günün anlam ve önemine binaen bir nutuk irad edildikten sonra Cumhuriyet Marşı'nın çalındığı esnada heykelin açılışının yapılacağı ifade edilmiştir.⁵⁹

Açılış törenine, İstanbul Valisi Süleyman Sami Bey, İstanbul Şehremini Muhiddin Bey, eski şehreminilerden Operatör Emin Bey ve Cemil Paşa (Topuzlu), Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa, Hariciye Murahhası Nusret Bey, Halk Fırkası Müfettişi İbrahim Tâli Bey, Polis Müdürü Ekrem Bey, Merkez Kumandanı Miralay Şakir Bey ve o sırada İstanbul'da bulunan milletvekilleri ile beş yüze yakın vatandaş katılmıştır. Tören esnasında heykelin deniz tarafına nazır cephesi al bayraklarla süslenmiş, zeminine

⁵⁶ Osma, **a.g.e.**, s. 32.

⁵⁷ Operatör Emin Erkulseiytoğlu, "Sarayburnundaki Atatürk Heykelinin Aksaray Meydanına Nakli Düşüncesi Münasebetiyle", **Hürriyet**, nr. 4457, 25 Eylül 1960, s. 2.

⁵⁸ Sarayburnu Atatürk Heykeli'nin fikir babası olan Operatör Emin Bey, 18 Ocak 1926 tarihinde sağlık sebeplerini gerekçe göstererek İstanbul Şehreminliği'nden istifa etmiş, ve karar, dönemin Dâhiliye Vekili Mehmed Cemil Bey tarafından 19 Ocak 1926'da onaylanmıştır. Emin Bey'in yerine Şehremini olarak 25 Ocak 1926 tarihinde Emniyet-i Umumiye Müdürü Muhiddin Bey (Üstündağ) atanmıştır. Emin Bey'in görevden ayrılmasının resmî gerekçesi sağlık sebepleri olsa da istifaya neden olan asıl faktör siyasî içeriklidir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Dere, **a.g.t.**, s. 180-184.

⁵⁹ "Heykel Açılıyor", **Cumhuriyet**, nr. 863, 3 Teşrin-i Evvel 1926, s. 2; "Gazi'nin Heykeli", **Milliyet**, nr. 230, 3 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1.

seccadeler serilmiş ve yüksek bir kürsü kurulmuştur. Ayrıca heykelin üstü de kırmızı kurdelelerle bağlı beyaz bir örtüyle kapatılmıştır.⁶⁰

Saat tam 15:00'da, hazırlanan kürsüye günün anlam ve önemini belirtmek üzere konuşma yapmaya çıkan Şehremini Muhiddin Bey, heykelin hakiki mahiyetinin layıkıyla kavranabilmesi için öncelikle abidenin üzerinde bulunan tarihlerin işaret ettiği mananın ve Osmanlı tarihinin muhtelif devirlerinin düşünülmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca Sarayburnu mevkiinin sabık Şehremini Operatör Emin Bey tarafından “çok güzel bir intihabla” belirlendiğini vurgulayan İstanbul Şehremini, eserin konumu itibariyle arkasında kalan Bizans-Osmanlı saraylarıyla birlikte düşünüldüğünde oldukça manidar olduğuna dikkat çekmiştir. Diğer yandan inşa edilen heykelin şehitlerin intikamı, cehalet ve taassubun düşmanı, inkılâp ve ilerlemenin ise timsali ve hamisi olduğunu belirten Muhiddin Bey, vatana kast edebilecek yabancı düşmanlara karşı Türk Milleti'nin en büyük müdafaa kuvvetini bu heykelden alacağını ve Mustafa Kemal Paşa'nın artık Türk ruhunun somut temsili olduğunu ifade etmiştir.⁶¹

Şehremini Muhiddin Bey'in, konuşmasında “abidenin üzerinde bulunan tarihler” olarak vurguladığı, heykel kaidesinin etrafına kazınmış ve hattat Kâmil Akdik'in elinden çıkmış olan yazılardır. Eser ilk açıldığında denize nazır kaidesinin cephesinde 1336 Tarih-i İstihlas (1920 Kurtuluş), mukabilindeki kısımda 1926 Heykel'in Tarih-i Rekzi (1926 Heykelin Açılış Tarihi), yan taraflarında ise 1338 Muzafferiyet-i Kat'iyeye (1922 Kesin Zafer) ve 1339 Cumhuriyet İlânı (1923 Cumhuriyet'in İlânı) yazılmaktaydı. Ayrıca dört tarafı tunç kakmalı mermer parmaklıklı bir platformla çevrilen heykelin kaidesinde bronzdan yapılmış madalyonlar bulunmaktaydı.⁶²

Heykel kaidesine, kurtuluş tarihi olarak 1920'nin yazılması eserin dikkat çekici olan bir başka özelliğidir. Bunun en önemli nedenlerinden biri

⁶⁰ “İstanbul Türkiye’de İlk Heykelin Rekzi Şerefini Aldı”, **Milliyet**, nr. 231, 4 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1.

⁶¹ “İstanbul Halaskâr Gazi'nin İlk Heykelini Diken Türk Şehri Olmakla Müfthiridir”, **Cumhuriyet**, nr. 864, 4 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1; İstanbul Belediyesi'nin o dönemki resmî yayın organı olan *Şehremaneti Mecmuası* ise Muhiddin Bey'in görüşlerinin yanı sıra kendi yorumunu da paylaşmış ve heykeli; ‘Kibirden uzak olduğu halde daima yukarı duran bir baş, en uzakları gören bir bakış, Türk'ün nabızlarında bir karar heyecanı olunca bükülmesi pek müşkil hatta imkansız olan bileğini gösteren ellerdeki ruh, Avusturyalı sanatkâr Krippel'den ziyade asıl sahibine aid bir kemal izhar ediyor’ cümleleriyle betimlemiştir. “Gazi Paşa'nın Heykeli”, **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sayı: 26, Teşrin-i Evvel 1926, s. 65-69.

⁶² “İstanbul Türkiye’de İlk Heykelin Rekzi Şerefini Aldı”, **Milliyet**, nr. 231, 4 Teşrin-i Evvel 1926, s. 4; “Gazi Paşa'nın Heykeli”, **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sayı: 26, Teşrin-i Evvel 1926, s. 68.

abidenin inşa edildiği yıllarda 19 Mayıs'ın Samsun hariç ülke genelinde kutlanmamasıdır. Diğer yandan *Nutuk*'un Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından 1927 yılında irad edildiği düşünüldüğünde, henüz "1919 yılı Mayıs'ının 19. günü Samsun'a çıktım" cümlesi kağıda dökülmediği için dönemin tarih anlatımında Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı yıl daha güçlü bir konumdadır.

Heykelin açılışının ardından Cumhurbaşkanı'na telgraf çekerek düşüncelerini dile getiren Şehremini Muhiddin Bey, inkılabın semerelerini birer birer idrak ettiklerini ve tören esnasında heykelin binlerce kişi tarafından heyecan ve sevinç gözyaşlarıyla ıslatıldığını iletmiştir. Mustafa Kemal Paşa da 6 Ekim 1926 tarihinde cevaben gönderdiği telgrafında; İstanbul halkına ilk defa heykelini rezk etmek suretiyle göstermiş olduğu kadirşinaslıktan dolayı teşekkür etmiştir.⁶³

Şehremini Muhiddin Bey'in açılış konuşmasından anlaşılacağı üzere Sarayburnu'na bir Atatürk Heykeli dikilmesi, abidenin törensel işlevinden çok ideolojik bir anlam içerdiğini göstermektedir. Buna bir örnek de 1928 yılında Latin harflerinin halka ilk defa duyurulduğu yerin Mustafa Kemal Paşa tarafından Sarayburnu olarak seçilmesidir.⁶⁴ Bu açıdan bakıldığında eserde Atatürk'ün modern bir kıyafetle betimlenmesi daha anlaşılır hale gelmektedir. Öte yandan heykelin açılışından sonra gazetelerde yazılar kaleme alan kimi aydınlar, yapılan heykeli sanatsal açıdan değil ideolojik açıdan ele almışlardır. Bunlar arasında en dikkat çekici iki örnek Ahmet Ağaoğlu ve Vasfi Raşit Bey'e aittir. *Milliyet* gazetesinde heykelin açılışını değerlendiren Ağaoğlu'na göre; Mustafa Kemal Paşa'nın Sarayburnu'na dikilen heykeli, mevcut ve müstakbel Türk nesilleriyle hariçten Türkiye'ye gelen ecnebilere dört mefhumu telkin etmektedir. Bunlar Türklük, istiklal, medeniyet ve beşeriyettir.⁶⁵ Vasfi Raşit Bey ise *Cumhuriyet* gazetesinde meseleyi inkılapçı bir mahiyette yorumlamış ve kendisi için ifade ettiği manayı; "Hilafet müessesesinin ve Hilafet ordularının mesnedi olmuş olan saray ve türbelere karşı rezk edilmiş bulunuyordu. Dün rezk edilen heykel vatan için hayati bir zaruret olan inkılabın galebe-i katiyesini ilan eyliyor ve

⁶³ "Gazi Paşa'nın Heykeli", *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, Sayı: 26, Teşrin-i Evvel 1926, s. 69; "Heykel ve Gazi Paşa", *Cumhuriyet*, nr. 867, 7 Teşrin-i Evvel 1926, s. 2.

⁶⁴ Yeni harflerin Sarayburnu'nda tanıtıldığına dair haberler için bkz.: "Sevgili Halaskâr Gazimizin Evvelki Gece Sarayburnu'ndaki Nutukları, Hitabeleri", *Cumhuriyet*, nr. 1529, 11 Ağustos 1928, s. 1; "Gazi Hazretleri, Evvelki Gece Teşrif Ettikleri Gülhane Parkı'nda Müheyyic Bir Hitabede Bulundular", *İkdam*, nr. 11243, 11 Ağustos 1928, s. 1.

⁶⁵ Ağaoğlu Ahmed, "Gazi'nin Heykeli Münasebetiyle", *Milliyet*, nr. 237, 10 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1.

biz inkılabçıların göğsümüzü fahr ile kabartıyordu.”⁶⁶ cümleleriyle ifade etmiştir.

Sarayburnu heykelinin açılış merasimi yapıldıktan sonra, basın gündeme getirdiği bir diğer husus eserin Türkiye’de inşa edilen ilk Atatürk heykeli olup olmadığına dairdir. İlk etapta gazetelerde Gazi Paşa’nın heykelinin dikildiği ilk şehrin İstanbul olduğu belirtilmiş, hatta bir ara heykelin açılış töreninin 6 Ekim 1926 tarihine ertelenmesi düşünülse de ilk olma şerefini Konya’ya kaptırmamak adına merasimin 3 Ekim 1926’de gerçekleştirildiği ifade edilmiştir.⁶⁷ Buna karşın İzmir Bornova Ziraat Mektebi Müdürü Abidin Bey (Ege), basında Sarayburnu’nda inşa edilen abidenin ilk Atatürk heykeli olduğuna yönelik çıkan haberlere itiraz etmiş ve *Cumhuriyet* gazetesine gönderdiği mektupta⁶⁸ gerçekte bu şerefın ilk olarak İzmir’e ait olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca bahsettiği heykelin açılışının 22 Haziran 1926 tarihinde bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından yapıldığını öne süren Abidin Bey, gazeteye heykelin fotoğraflarını da yollamıştır. Aslında İzmir Ziraat Mektebi bahçesinde bulunan ve heykel olarak nitelendirilen eser, Krippel tarafından yapılmış olan bir “büst”tür. Buradan hareketle Türkiye’deki ilk Atatürk heykelinin Sarayburnu’nda inşa edildiğini söylemek daha doğru olacaktır. Öte yandan İzmir’deki büstün Mustafa Kemal Paşa’nın katıldığı bir törenle açıldığı bilgisi de doğru değildir. Çünkü Gazi Paşa, prensip olarak şahsına ait hiçbir heykelin veya büstün açılış merasimine katılmamıştır.⁶⁹

Sonuç

Millî Mücadele’nin başarıyla sonuçlanmasının ardından Türkiye’de kurulan yeni düzen, bir çok alanda olduğu gibi güzel sanatlarda da etkisini göstermiş ve zaferin akabinde, mücadelenin lideri Mustafa Kemal Paşa’nın heykellerinin şehirlere dikilmesi için çeşitli girişimler ve kampanyalar başlatılmıştır. Tarihsel hafızayı güçlü tutmak kadar Gazi Paşa’ya duyulan

⁶⁶ Vasfi Raşid, “Dünki Hadise”, *Cumhuriyet*, nr. 864, 4 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1.

⁶⁷ “Konya Heykeli Bugün Dikiliyor”, *Milliyet*, nr. 231, 4 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1.

⁶⁸ “İlk Heykelin Reki İzmir’e mi Aittir?”, *Cumhuriyet*, nr. 866, 6 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1. Abidin Bey, *Cumhuriyet* gazetesi dışında *Hizmet* gazetesine de benzer içerikli bir mektup göndermiştir. Mektubun tam metni için bkz.: Çelebi, *İzmir Gazi Heykeli*, s. 10. *Resimli Gazete* ise Sarayburnu Atatürk Heykeli’nin açılış merasimini konu aldığı bir haberinde “Gazi Paşa’nın Heykelini Reki Etme Şerefini İzmir’den Sonra İstanbul Kazandı” başlığını kullanmıştır. *Resimli Gazete*, nr. 162, 9 Teşrin-i Evvel 1926, s. 8. Aynı gazete daha sonra “Gazimizin ilk heykelinin İzmir’de reki edildiğini geçen nüshalarımızın birinde bildirmiştik.” diyerek fotoğraflarını yayınlamıştır. *Resimli Gazete*, nr. 166, 6 Teşrin-i Sani 1926, s. 8.

⁶⁹ Çelebi, *İzmir Gazi Heykeli*, s. 9-13.

minnet borcunu ödemeyi de amaçlayan bu teşebbüslerde, eski başkent İstanbul, diğer şehirlere göre daha hızlı davranarak Paşa'nın heykelinin ilk dikildiği şehir olma özelliğini kazanmıştır. İstanbul'un heykel yapımını diğer şehirlerden daha evvel sonuçlandırmasındaki en büyük etken, Mustafa Kemal Paşa'nın eski başkent ile arasına koyduğu "mesafe"nin giderilmesini sağlamaktır. Öte yandan dönemin Şehremini Operatör Emin Bey'in heykel yapımını medeniyetin bir parçası olarak görmesi, neticenin alınmasını çabuklaştıran diğer bir önemli husustur. İstanbul Şehremaneti tarafından Avusturyalı heykeltıraş Heinrich Krippel'e sipariş edilen Sarayburnu Atatürk Heykeli, bir yılı aşan yapım sürecinden sonra 3 Ekim 1926 tarihinde düzenlenen resmî bir törenle açılmıştır. Eserin, ilk Atatürk heykeli olmasının yanı sıra Türkiye'deki diğer abidelerden ayrılan en önemli özelliği, törensel niteliğinin değil ideolojik mânâsının ön plana çıkmasıdır. Nitekim şehrin idarecileri ve dönemin basını Sarayburnu heykelini açılış merasiminden itibaren ideolojik açıdan ele almış, bu nedenle eserin sanatsal değeri getirilen birtakım eleştiriler dışında ikinci planda kalmıştır. Heykel hakkında yapılan tenkitlerin asıl nedeni ise bahsedilen dönemde olayların ve figürlerin nasıl temsil edileceğine dair fikirlerin zihinlerde net olmamasından kaynaklanmaktadır. Örnek heykel modelinin sivil mi yoksa asker Atatürk mü olduğuna dair belirsizlikler, eserlerin ne şekilde tasvir edilmesi gerektiği hususunda kafa karışıklığına sebebiyet vermiştir. Sarayburnu Atatürk Heykeli de ortaya çıkan bu müphem durumdan nasibini almış ve ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Buna rağmen heykel, Atatürk'ün sivil kıyafetle betimlenmesinin yanı sıra inşa edildiği konum ile de Cumhuriyet tarihi açısından müstesna bir yere sahiptir. Bugün, aynı yerde sergilenmeye devam eden Sarayburnu Atatürk Heykeli, kaidesindeki yazılar ve madalyonlardan yoksun olsa da tüm ihtişamıyla İstanbul'u süslemeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

(Belgenin fon kodu ve yer numarası dipnotlarda verilmiştir.)

Kitaplar

Aslanapa, Oktay, **Türkiye'de Avusturyalı Sanat Tarihçileri ve Sanatkârlar**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Atatürk ve Pietro Canonica, (Der. Semavi Eyice), Eren Yayıncılık, İstanbul, 1986.

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997.
- Berk, Nurullah - Hüseyin Gezer, **50 Yıln Türk Resim ve Heykeli**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1973.
- Çelebi, Mevlüt, **Dünden Bugüne Taksim Cumhuriyet Anıtı**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2005.
- _____, **İzmir Gazi Heykeli**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014,
- Elibal, Gültekin, **Atatürk ve Resim Heykel**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1973.
- Erkul, Operatör Emin, **Millî Mücadele ve Cumhuriyet Devrine Ait Hatıralar**, (Yay. Haz. Umut Dere), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2020.
- Gezer, Hüseyin, **Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984.
- Kılıç Ali'nin Anıları**, (Der. Hulûsi Turgut), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Malkoç, Eminalp, **Cumhuriyet'ten Büyük Söylev'e Ankara-İstanbul İkilemi (1923-1927)**, Derin Yayınları, İstanbul, 2014.
- Osma, Kıvanç, **Cumhuriyet Dönemi Anıt Heykelleri (1923-1946)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2003.
- Ögel, Bahaeddin, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1984.
- Şimşir, Bilâl N., **Ankara... Ankara... Bir Başkent'in Doğuşu**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2006,
- Tekiner, Aylin, **Atatürk Heykelleri Kült, Estetik, Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Makaleler

- "Gazi Paşa'nın Heykeli", **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sayı: 26, Teşrin-i Evvel 1926, s. 65-69.
- "Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Heykelinin Temel Taşı Koyma Merasimi", **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sayı: 12, Ağustos 1341 (1925), s. 426.
- Ağaoğlu, Ahmed, "Gazi'nin Heykeli Münasebetiyle", **Milliyet**, nr. 237, 10 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1.
- Baçoğlu, Tamer, "Türk Heykel Sanatı", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 896-906.

- Cezar, Mustafa, "XIX. Yüzyıl Türkiye'sinde Heykel Plastiği Sorunu", **Hürriyet Gösteri**, Sayı: 66, İstanbul, Mayıs 1986, s. 83-85.
- Çağdaş, Haluk, "Türk Heykeltçiliği Açısından Sivas'ta Yapılan İlk Anıt-Büst", **Tarih ve Toplum**, Cilt: 24, Sayı: 144, Aralık 1995, s. 32-35.
- Çelebi, Mevlüt, "Manisa Atatürk Heykelinin Tarihçesi", **Geçmişten Günümüze Manisa**, Cilt: II, ed.: Ferhat Berber-H. Harika Durgun-Betül Aydoğan, Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, Manisa, 2018, s. 1059-1087.
- _____, "Osman Gazi'nin Heykeli Hakkında Bazı Notlar", **Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan**, haz.: Nilgün Nurhan Kara-Latif Daşdemir-Özer Küpeli, Meta Basım Yayım, İzmir, 2008, s. 159-171.
- Çetintaş, Vildan, "Türk Heykel Sanatının Gelişim Aşamasında Abdülaziz Dönemi (1861-1876) Etkinlikleri", **38. Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları (ICANAS): Tarih ve Medeniyetler Tarihi**, Cilt: 2, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 925-935.
- Ergin, Osman, "Türkiye'de Dikilen İlk Heykel", **Tarih Dünyası**, Cilt: 2, Sayı: 14, 1 Kasım 1950, s. 586-590.
- Erkulseyyitoğlu, Operatör Emin, "Sarayburnundaki Atatürk Heykelinin Aksaray Meydanına Nakli Düşüncesi Münasebetiyle", **Hürriyet**, nr. 4457, 25 Eylül 1960, s. 2.
- Giray, Kıymet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Heykel Sanatının Gelişim Çizgisi", **Osmanlı 11**, ed.: Güler Eren, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 491-495.
- Hızal, Meriç, "Cumhuriyet Döneminde Heykeltçilik", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 886-895.
- Parten, Arzu- Seda Yavuz, "Kültür Politikaları Bağlamında Türk Heykel Sanatı", **Kocaeli Üniversitesi Ulusal Heykel Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Kocaeli Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayını, Kocaeli, 2005, s. 146-154.
- RASİM, Ahmed, "Anadolu'da İlk Heykel", **Türk Dünyası**, Sayı: 17, 6 Eylül 1919, s. 1.
- Vasfi Raşid, "Dünki Hadise", **Cumhuriyet**, nr. 864, 4 Teşrin-i Evvel 1926, s. 1.
- Yeşilkaya, Neşe G., "Osmanlı'da ve Cumhuriyet'te Anıt-Heykeller ve Kentsel Mekân", **Sanat Dünyamız**, Sayı: 82, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Kış 2002, s. 147-153.

Gazeteler

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

Hürriyet

İkdam

Milliyet

Resimli Gazete

Türk Dünyası

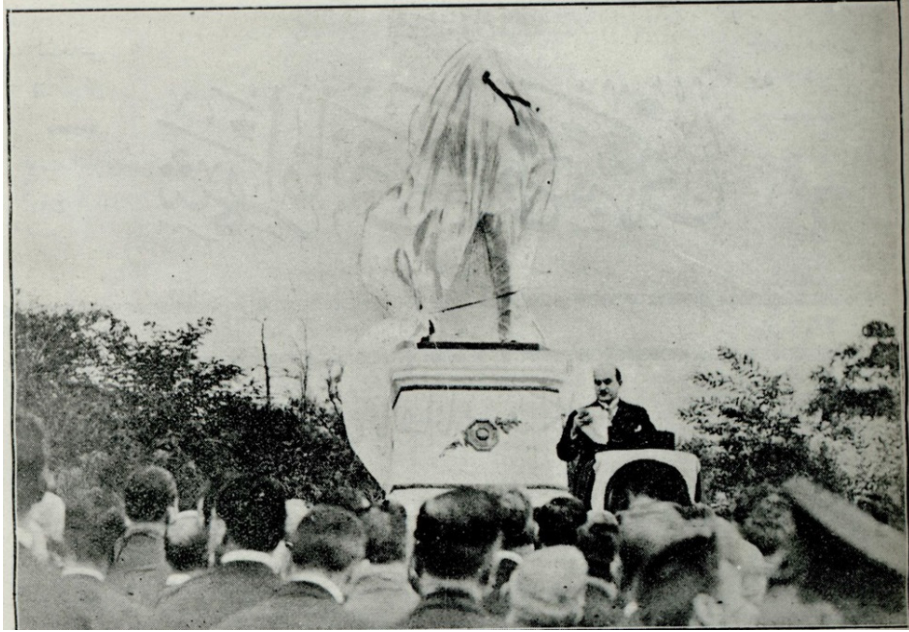
Vakit

(Gazetelerin tarih ve numaraları dipnotlarda belirtilmiştir.)

Tezler

Dere, Umut, “Operatör Emin (Erkul) Bey’in Hayatı, Mebusluğu ve Şehreminliği”, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2018.

EKLER

Ek-1: Sarayburnu Atatürk Heykeli’nin Açılış Töreni Esnasında Şehremini Muhiddin Bey’in Kürsüde Konuşma Yaparken Çekilmiş Bir Fotoğrafi (“Gazi Paşa’nın Heykeli”, **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sayı: 26, Teşrin-i Evvel 1926, s. 66.)

رئیس جمهور حضرت تلیتک هیکلے رسم کشاددن سو کره خلق دارفندن
زیارت ایدیلیرکن

Ek-2: Reis-i Cumhur Hazretlerinin Heykeli Resm-i Küşâddan Sonra Halk Tarafından Ziyaret Edilirken ("Gazi Paşa'nın Heykeli", **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sayı: 26, Teşrin-i Evvel 1926, s. 69.)

Ek-3: Sarayburnu Atatürk Heykeli'nin Ön Cepheden Görünüşü
("Gazi Paşa'nın Heykeli", **İstanbul Şehremaneti Mecmuası**, Sayı: 26, Teşrin-i
Evvel 1926, s. 67.

AZERBAJCANLI TÜRKÇÜ VE EĞİTİMCİ EFENDİZADE MEHMET ŞERİF'İN NOT DEFTERİ VE AZERBAJCAN HÜKÜMETİNİ KURANLAR İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Mehmet Akif ERDOĞRU*

ÖZ

Ömrünün çoğunu Türkiye'de geçirmiş Azerbaycan kökenli Efendizâde Mehmet Şerif Bilgehan'ın (Şamalı 1887- İstanbul 1954) Arap harfleriyle Türkiye Türkçesinde tuttuğu bir not defteri ilk kez yayımlanmaktadır. Bir Türkçü ve eğitimci olarak Şerif Bilgehan, Şamalı'da doğmuş, 1910'da İstanbul'a gelerek, İstanbul'da Türkçü çevrelerle tanışmıştır. Daha sonra İttihat ve Terakki Fırkasına girmiş, Azerbaycan Cumhuriyetinin kurucusu Mehmet Emin Resulzâde başta olmak üzere ile diğer Azeri Türkçüler ile yakın münasebette bulunmuştur. Ölümüne kadar Müsavat Partisi kadrosu ile ilişkilerini devam ettirmiştir. Şahsi notlarından anlaşıldığı kadarıyla, Mehmet Şerif Bey, Osmanlı hükümeti tarafından eğitim görmesi amacıyla Lozan'a gönderilmiş, 1917'de Türkiye'ye döndükten sonra Edirne ve İzmir'de bulunan Öğretmen Okullarında idarecilik yapmıştır. 1920'de Azerbaycan Cumhuriyetinin Bolşevikler tarafından yıkılmasından sonra, Ankara Hükümetinin Kafkaslar üzerine izlediği politikaları yazılarıyla eleştirdiği için Türkiye'de bir süreliğine gözardı edilmiştir. Onun Azerbaycan tarihi hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra, 1918 Azerbaycan Cumhuriyetini kuran kadrolar hakkındaki şahsi kanaatleri, diğer kaynaklarda olmayan bilgi ve görüşler içerdiği için değerlidir. Onun, yazılarından, cesur, bilgili, kararlı bir Türkçü olduğu ve Azerbaycan'da Türkiye destekli laik Türk milliyetçiliğine dayalı müstakil bir Azerbaycan Devletinin Türkiye'nin desteğiyle kurulması gerektiği görüşünü taşıdığı anlaşılmaktadır. Kendisi bugün hem Türkiye'de hem de Azerbaycan Cumhuriyetinde fazlaca bilinmeyen önemli bir şahıs olarak kalmaktadır. Bu yazıda onun biyografisi ve siyasi görüşleri üzerine yeni bilgiler verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Cumhuriyeti, Efendizâde Mehmet Şerif, Müsavat Partisi, Şerif Bilgehan, Türkçülük.

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, aerdogru@gmail.com, (ORCID: 0000-0003-0647-519X).

AZERBAIJANI TURKIST AND PEDAGOGUE EFENDİZADE MEHMET ŞERİF'S NOTEBOOK AND HIS POLITICAL OPINIONS ABOUT THE AZERBAIJAN REPUBLIC OF 1918

ABSTRACT

A notebook written by Azerbaijani Turkist and pedagogue Şerif Bilgehan who lived in Turkey between 1910 and 1954 years, written in Ottoman Turkish, is first published. He was born in Şamahı of Azerbaijan, came to Istanbul in 1910 and entered into the circle of Turkist supported by the Party of Union and Progress after 1914. His original name in Azerbaijani was Efendizade Mehmet Şerif. He established good relations with famous anti-Bolshevik and Turkish nationalist Azerbaijani political leader Mehmet Emin Resulzade and other Azerbaijani Turkists in Istanbul. Until his death, he continued firmly his relations Azerbaijani political leaders who were from Musavat Party, a political party for an autonomous Azerbaijan founded by Resulzade in Baku. According to his notes, he was sent to Geneva to take higher education by the Unionist in 1914. He learnt French language and came back to Turkey in 1917. He served Ottoman intelligent service the Special Organization (Teşkilat-ı Mahsusa). After returning to Turkey in 1917, he worked for the Ottoman Teacher Training Colleges of Edirne and Bursa. After Azerbaijan Democratic Republic was removed by Bolsheviks in 1920, in his book Azerbaijan and His Revolution, he made a serious criticism against Ankara governments because of mistake politics against Caucasia and Bolsheviks. Due to his criticisms, he was ignored by Ankara government in the first years of the foundation of the modern Turkey. He wrote a history of Azerbaijan (unpublished) and commented in personal on the permanent staff who founded Azerbaijan Democratic Republic in 1918. As an intellectual Turkist, he maintains that free Azerbaijan Republic based on secular and Turkish nationalism must be founded with assistance of modern Turkey. Today his biography and his political opinion are unknown both in Turkey and in modern Azerbaijan sufficiently. In this paper, new information on his biography and political opinions on Azerbaijan Democratic Republic and his staff who were lived in immigration in Istanbul were given.

Key Words: Azerbaijan, Efendizade Mehmet Şerif, Musavat Party, Şerif Bilgehan, Turkism.

Giriş

Azerbaycan kökenli bir Türkçü ve eğitimci olarak Şerif Bilgehan ismi, hem Azerbaycan'da hem de Türkiye'de az bilinmektedir. Şerif Bey, kendini notlarında kendini *Azeri* olarak tanımlamaktadır.¹ Asıl ismi Efendizâde Mehmet Şerif (Şamahı 1887- İstanbul 1954) olan bu değerli zat, ilk olarak

¹ (...Biz Azeriler aramızda...). Bkz. Ek I.

Ömer Özcan'ın bir yazısıyla Türk okurlar ile buluşmuştur.² Soyadı kanunundan sonra Türkiye'de *Şerif Bilgehan* ismini kullanmıştır. Rusya'dan Türkiye'ye göç eden bilim adamlarıyla ilgili araştırmalar yapmış olan Ömer Özcan'ın araştırmalarından, aslen Şirvan doğumlu olan bu zata *Teşkilat-ı Mahsusa* üyesi olduğu³, Rusya, İran ve Doğu Anadolu'ya gönderildiği belirtilmektedir. 1910 yılında Bakü'den İstanbul'a geldiği, Bakü'de Füyuzat Mektebi'nde Muallim Cevdet (1883-1935) ile tanıştığı, 1917 yılından önce de Osmanlı Hükümeti namına okumak üzere Cenevre'ye gönderildiği, orada Lozan Türk Yurdu Cemiyeti ile bağlantı kurduğu görülmektedir. 1917'de Cenevre'den Türkiye'ye döndükten sonra İzmir, Edirne ve Bursa Öğretmen Okullarında müdür olarak çalıştığı, ünlü eğitimci Satı Bey'in (Mustafa Satı el-Husri 1884-1968) eğitim ile ilgili görüşlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda 1918'de Azerbaycan Cumhuriyetinin kurulmasından sonra Türkiye'den Azerbaycan'a öğretmen gönderme işiyle görevlendirildiği malumdur. Doğal olarak, başta Bolşevik karşıtı Azeri Türkçüler olmak üzere, İstanbul ve Avrupa'da faaliyet gösteren Türkçülerden Hüseyinzâde Ali (1864-1940), Rıza Nur (1879-1942), Ahmet Ağaoğlu (1889-1939) ile yakın irtibatının olduğu görülmektedir. Dr. Bahaeddin Şakir'in (1874-1922) bacanağı olduğu ve Azerbaycan'ın Sovyetlerin eline geçmesinde Ankara Hükümetinin olumsuz rolünün bulunduğunu *Azerbaycan ve İnkılabı* (İstanbul 1921) başlıklı kitabında yazmasından ve Anadolu'da seyahatler yapmasından dolayı Atatürk ve çevresi tarafından yeni devlette önemli bir görev verilmediği ifade edilmektedir. Altmış yedi yaşında İstanbul'da vefat eden bu zata, Türkçülük ve Türk milliyetçiliği konusunda ileri sürdüğü görüşleriyle değerli bir kişi olduğu ortaya çıkmaktadır. Zira Türkiye'de Türkçülüğün geçirdiği evreleri Türkiyatçılık, Türkçülük ve Türkiyecilik olarak özetlemiştir.⁴

İstanbul Belediyesi'nin 2019 yılında yayımladığı Osman Nuri Ergin (1883-1961) Arşivi belgeleri arasında Şerif Bilgehan'a ait Arap harfli Türkiye Türkçesi ile yazılmış el yazması belgeler de bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Osman Nuri Bey'e hitaben kaleme alınmış mektup türü

² Ömer Özcan, 'Yakın Tarihin Bilinmeyen Bir İsmi Efendizâde Mehmet Şerif Bilgehan', **Toplumsal Tarih**, 249, (İstanbul: Eylül 2014), 62-64.

³ Notlarında sözünü ettiği, Fuat Köprülü, Ağaoğlu Ahmet Bey, Haydar Bamatof, Caferof, Hüseyinzade Ali Bey, Mehmet Emin Resulzâde, Muhammed Tabatabaî, Ali Merdan Topçubaşıyef gibi kişilerin bir kısmının Teşkilat-ı Mahsusa ile doğrudan veya dolaylı bağlantılarının olduğu görülüyor Bkz. Ahmet Tetik, **Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi**, *Cilt II: 1917*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul, 2018, bkz. Dizin.

⁴ Ömer Özcan; **Bir Vatandan Bir Vatana, Rusya Müslümanlarından Türk İlim, Fikir ve Siyaset Hayatına Katkıda Bulunanlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2018, s.223-259.

belgeler iken, biri de Şerif Bilgehan'a ait bir not defteridir. Bu defterde, hem Şerif Bilgehan'ın kendi biyografisi hem de Azerbaycan Cumhuriyetini kuran kadronun önde gelen isimleri hakkında değerlendirmeler yapılmaktadır. Bu belgelerden öncelikle Bilgehan'ın biyografisi hakkında yeni bilgiler elde edilmektedir. *Çınaraltı* mecmuasında Namık Kemal'in (1840-1888) kökeni ile ilgili olarak yayımlanan bir yazı dolayısıyla belli çevrelerin kendisini aşağılamaya çalışması üzerine, yazar kendi biyografisiyle ilgili değerli bilgiler vermektedir. Bilgehan'ın Şirvan'ın köklü ailelerinden Efendizâdelere mensup Sünni Türk olduğu anlaşılmaktadır. Zira kendisi Osman Nuri Ergin'e yazdığı bir mektupta, kendisinin hayatının Türkçülük mefkûresiyle geçtiğini gururla belirtmektedir:

“... Evvela şunu söylemeliyim ki maalesef kendi meslektaşlarım arasında hissiyat, kan ve terbiye farklarından dolayı beni sevmeyen ve çekemeyen birçok kalemler vardır. Bunlar şimdi bu yazı vesilesiyle ittihat ederek, cehaletlerine mebni cevap da veremeyince, beni acem olmakla itham etmişlerdir ve Çınaraltı'nın ima etmiş olduğu iftira dahi bu olacaktır. Vakıan ben Kafkas Azerbaycan'ında Şirvan'da doğmuş bir Türküm. Fakat gençliğim, tahsilim ve hizmetim hep Türkiye'de geçmiştir. Şimdiye kadar Türklük mefkûresiyle yaşayıp, bunu kendime ideal edinmiş bir adamım. İran Azerbaycan'ı gibi Kafkas Azerbaycan'ındaki Şii Türklere eskiden beri Türkiye'de ve bilhassa Türk olmayanlar tarafından Acem denilmek itiyadı varsa da, ben Şii de değilim ve umum Kafkaslıların da bildiği gibi Şirvan'ın en mutaassıp bir Sünni ailesine mensubum.”⁵

Osman Nuri Ergin'e gönderdiği mektupların satır aralarından anlaşıldığı kadarıyla, Bilgehan, 1917 yılında Avrupa'daki tahsilini tamamlamış ve Türkiye'ye dönmüştür. Yine Vasıf Çınar'ın vefatıyla ilgili olarak Osman Nuri Beye gönderdiği bir mektupta, 1917 yılında İzmir Muallim mektebine tayin edildiğini ifade etmektedir: *'Moskova büyükelçiliğinde iken ölüp cenazesi İstanbul'a getirilecek olan ve ölümünden dolayı Türk matbuatında uzun uzadıya yazılar yazılan Vasıf Çınar'ı çok yakından ve eskiden tanıdım. 1917 senesinde Avrupa'dan avdetimde İzmir Darülmüallimîn Müdürlüğüne tayin edilerek, mezkûr şehre gitmişim'*.⁶ Bilgehan, 1918'de Mehmed Emin Resulzâde önderliğinde Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduğunda Bakü'ye gittiğini kendi notlarında açıkça ifade etmektedir *'Azerbaycan hükümeti zamanında ilk defa Bakü'ye gittiğim zaman..'*. Aslında 1914 yılında I. Dünya Harbi'nin çıkmasıyla İstanbul'dan Kafkasya'ya giderek orada çalışma arzusunda olduğunu ama gidemediğini de belirtmektedir. Bunun yanı sıra

⁵ İstanbul Taksim Atatürk Kitaplığı. Osman Nuri Evrakı 071082.

⁶ İstanbul Taksim Atatürk Kitaplığı. Osman Ergin Evrakı 071084.

Şerif Bilgehan Beyin görevli olarak birkaç kez İstanbul'dan Bakü'ye gittiği anlaşılmaktadır *'İstanbul'dan Bakü'ye giderken Tiflis ve Azerbaycan mümessilini ziyaret etmek istedim'*. Bakü'nün Bolşeviklerce işgali gününde, yani 27 Nisan 1920'de Bakü'de olduğu anlaşılmaktadır. Zira o gözlemlerini not etmiştir:

“Hiç unutmam, 27 Nisan'da Nasib Bey hükümeti kalkmış, Bolşevikler tekrar gelmişlerdi. Rus askerleri şehre girerken halkın hissiyatını anlamak için dolaşılıyor, rast geldiklerimden fikirlerini ve duygularını soruyordum ve ben kendim fazla müteessirdim. Teessüratıma kimse iştirak etmiyor ve herkes (herhalde bu gelen Ruslar, giden Gencelilerden daha iyidir) diyorlardı. Ertesi gün Bolşevikler her dükkânın birer kırmızı bayrak asmasını emretmişlerdir. Bayraklara dikkat ettim. Enleri boylarından çok dar, uzun birer kırmızı bez parçaları. Tahkik ettim...”

Yine aynı yıllarda yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'ne Türkiye'den öğretmen götürme işiyle görevlendirildiğini açıkça yazmaktadır *'O vakit bu işi ben üzerime almış elli kadar muallim ile yüz sandık kadar kitap göndermiştim. Maalesef ben İstanbul'dan avdet edinceye kadar Maarif Nazırlığına İttihat Fırkasının adamı Hamid Şah Nahcivanski gelmiş, o da bunlardan istifade edememişti'*. Şerif Bilgehan Beyin, İstanbul'un İtilaf Devletlerince işgali sırasında da İstanbul'da olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'a sığınan önde gelen Azeri mültecileri yakından izlemiş ve onların anlattıklarını ve kendi gözlemlerini not etmiştir. *'Bolşevikler Azerbaycan hükümetini devirip Kafkasya'yı yeniden işgal ettikten sonra Azerbaycan mebuslarından birkaç zat kaçıp Türkiye'ye gelmişlerdi. Bunların bana anlattıklarına göre...'* Milli Eğitim Bakanlığına bağlı olarak Türkiye'de yirmi yıl idareci ve öğretmen olarak çalışmıştır. Türkiye'deki eğitim sistemindeki bozuklukları ve Türkiye'de gördüğü eksiklikleri not aldığı, Osman Nuri Ergin'e gönderdiği 25/1/1943 tarihli bir mektubundan anlaşılmaktadır. Bilgehan'ın, Türk eğitim sistemi, Müsavat Partisi ve Azerbaycan Cumhuriyeti Bolşevikler tarafından yıkıldıktan sonra Türkiye'ye kaçmak zorunda kalan önde gelen siyasi liderleri, Türkçülük, Şii-Sünni mezhep farklılıkları ve Bakü petrolü üzerine yazdığı yazılar ve basılmamış gözlemleri, yeni ve farklı bilgiler içerdiği için fevkalade değerlidir. *'Sabık Azerbaycan Hükümeti Erkânının Hariçteki Hayatları ve Azerbaycan'ın Son Zamanlardaki İctimai Hayatı'* başlığını taşıyan not defterin aynen yayınlıyoruz. Bilgehan, hem Azerbaycan Cumhuriyetinde görev almış bazı kişiler hakkında hem de Türkiye'de görev almış Türkiyeli bazı idareciler hakkında sert ve aşağılayıcı eleştirilerde bulunmaktadır. Şüphesiz bu gözlem ve değerlendirmeler, tek taraflı addedilseler bile, farklı bir bakış açısı sunduğu için değerli kabul edilebilir.

Şerif Bilgehan Bey, Bolşevik karşıtı olmasının yanı sıra, Azerbaycan'daki Müsavat Partisinin uygulamalarını da ciddi biçimde eleştirmiştir. Partinin, Azerbaycan'da milli bir ordu kuramamasını, atanan üst düzey Azeri idarecilerin yetkilerini kötüye kullanmalarını, İran Azerbaycan'ı ile birleşme yoluna teşebbüslerde bulunulmasını, Rusçanın resmi dil yapılmasını, Azeri ve Türk öğretmenlere sahip çıkılmasını, Şii-Sünni mezhep meselesinin kaşınmasını ve Azerilere milliyet hissini verilmemesini eleştirmiştir. Bakü'nün İngilizlerce işgalinin iyi neticeler doğurduğu görüşünü taşımaktadır.⁷ Bütün bu başarısızlıkları, yani laik Türk milliyetçiliğine dayalı müstakil bir Azerbaycan Devletinin kurulamamasını, Mehmed Emin Resulzâde ve Nasib Bey'i hariç tutarak, Müsavat Partisinin eğitimsiz ve keyfi davranan kadrolarına bağlamaktadır. Bu görüşlerini Anadolu'yu dolaşarak anlatması, Ankara Hükümetini rahatsız etmiş benzerdir. Bilgehan'ın bu görüşlerini ölümüne kadar değiştirmedeği görülmektedir. Hatta Ankara Hükümetinin izlediği Azerbaycan siyasetini açıkça eleştirmiştir. Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinde Ankara Hükümetlerinin yanlış siyasetinden kaynaklandığını iddia etmektedir. Atatürk Hükümetinin, Resulzade'yi ülke dışına göndermesinin yanlış olduğunu savunmaktadır. II. Dünya Harbi arifesinde Azerbaycan Cumhuriyetinin yeniden kurulabilmesi için şartların olgunlaştığını ifade ederken, Türkiye'nin eski hataları yapmaması, kısacası Rus hayatı yaşayan veya Ruslaşmış Azeri kadrolarla yola çıkılmaması tavsiyesinde bulunmaktadır. O, siyasi olarak Alman taraftardır.⁸ Onun Promete örgütü ile doğrudan ilişkilerinin olup olmadığını bilmiyorum, ancak İstanbul'da muhaceret hayatı yaşayan Azerbaycan Cumhuriyetinin eski kadrolarının neredeyse hepsini hem karakter hem de siyasi görüşleri bakımından iyi tanıması ve Resulzâde'yi sürekli övmesine bakılırsa, onun da bu örgütle ilişkili olduğu kanaatine varılabilir. Onun, Türkiye'de en başta eleştirdiği kişi Kâzım Karabekir'dir. Karabekir'in Bolşevik taraftarı görüşlerini tümenden reddetmektedir. Hatta 5.8.1933 tarihli '*Kâzım Karabekir'in Kitaplarındaki Mugalata ve Tezadı*' başlıklı yayımlanmamış bir yazısında, Karabekir'in Bolşevik taraftarı ve Türklük aleyhinde olmasının, Türkçüğe dayalı milli bir Azerbaycan Devletinin kuruluşuna engel olduğunu ifade etmektedir.⁹

O, Azerbaycan Cumhuriyetinin yıkılışından iki sene geçmesine rağmen, onu yeniden kurmak için Azerilerin hiç bir şey yapmadıklarını iddia

⁷ Ünal Taşkın, 'Efendizade Mehmet Şerif'in Anlattıklarının Işığında Azerbaycan', **I. Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Devleti-Azerbaycan ilişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu, 13-16 Eylül 2018**, (Bakü: 2018), (yayımlanmamış tebliğ).

⁸ İstanbul Taksim Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Evrakı, No. 071081.

⁹ İstanbul Taksim Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Evrakı, No. 071080.

etmektedir. Bundan sadece Resulzade ile Nesib Beyi muaf tutmaktadır. Çoğunun ‘para kavgası’ yaptığını ileri sürmektedir. Nesib Beyin de daha sonraları ‘çok fazla Azerbaycancılık yaptığı için Türkiye’ye düşman olduğunu’ belirtmektedir. Bunun yanı sıra, ‘Azerilik fikrinin Türk vahdetine zararlı olduğunu’ ifade eden Şükrü Kaya ile Tefik Rüştü’nün, Resulzâde’yi sevmediklerini ve daima engellediklerini ifade etmektedir. İstanbul’da yaşayan Azeri muhacirlerden Halil Bey’in ‘Genceli-Bakülü kavgasını’ ortaya çıkardığını; Musa Beyin ‘Ruslaşmış’ olduğunu; Mustafa Beyin ‘fikirce sosyalist olduğunu’, Şefi Beyin ‘para işlerine karışan biri olduğunu’, Aptülali Beyin ‘paraya düşkün hayırsever biri’ olduğunu; Halilof’un kaymakam olarak Kafkasya’da Müslümanlara fena davranmasına rağmen Türkiye’de ‘Çerkez olduğundan dolayı saygı’ gördüğü’nü; Hüsrev Beyin ‘İstanbul’da Rus hayatı yaşayan; Türkleri değil, Kürtleri seven biri’ olduğunu açıkça yazıyor. Şüphesiz bu itham ve tanımlamalar fevkalade serttir.

Bilgehan Bey, Emir Han’ın yüksek tahsil görmemesine rağmen, diğerlerinden daha faal ve daha becerikli olduğunu kabul etmekte ve onun ticarete yatkın bir kafaya sahip olduğunu ileri sürmektedir. Yine, Hasan Kulu Han hakkındaki görüşleri de olumsuzdur.

Onu, Türkiye ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasına nifak tohumu saçan kişi olarak kabul ettiği Feth Ali Han gibi bir kişi olarak addetmektedir. Zira eski han çocuklarını izledikleri siyaset gibi Hasan Kulu Han’ın da Türkleri sevmediğini ifade etmektedir. Adil Han’ın durumu da hemen hemen aynıdır. Şüphesiz onun en beğendiği kişi Mehmed emin Resulzâde’dir. Ona göre, Resulzâde, ‘Azerbaycan fikrini yaratan- ve kendisinde millet mefumu bulunun iki kişiden’ biridir. ‘En hakiki ve samimi Türkçü’, Resulzâde’dir. Ancak onun Türkçülüğü Osmanlı Türkçülüğü değil, Safevi Türkçülüğüdür. Resulzade’nin, Azerbaycan başbakan Feth Ali Han ile ilişkilerini bir türlü anlayamamıştır. Fransızca ve Türkçe bilen Mir Yakup’u ise, Türkiye’yi tenkit etmesinden dolayı eleştirmektedir. Caferoğlu Ahmet Beyi ise ‘muvazenesizliğinden dolayı’ eleştirmektedir.

Bilgehan Beyin en çok rahatsız oluşu hususlardan birisi de Azerbaycan ile Türkiye arasında Şii-Sünni mezhep meselesinin bilinçsiz bir şekilde gündeme getirilmesidir. Azerbaycanlı Şii idarecilerin, Rusların da tesiriyle, ‘Sünni Türklere’ bakış açısının genellikle olumsuz olduğunu ileri sürmektedir. Şüphesiz bu görüşler, onun kişisel görüşleridir. 1910’dan ölümüne kadar (1954) Türkiye’de yaşadığı ve İstanbul’daki Türkçü çevrelerde bulunduğu göz önüne alınırsa, Bilgehan Beyin hem Azerbaycan’daki hem de Türkiye’deki Azerbaycan ve Azeriler hakkındaki görüşleri bilinçli ve dikkatli şekilde takip ettiği anlaşılmaktadır.

Azerbaycan'ın hem siyasi hem de din tarihini iyi bildiği anlaşılmaktadır. Nitekim notlarında Azerbaycan tarihi yazdığını ama bunun basılmadığını söylemektedir. O, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine zarar verdikleri için hem Farslara hem de Azerbaycan hanlık ailelerine muhalif biridir. Özellikle Ruslar ile işbirliği yapan Kafkasyalı Müslüman din adamlarına da karşıttır. Gence'nin üst düzey idarecilerine de muhaliftir, zira onlar ya Ruslaşmışlar ya da Türkiye aleyhine çalışmışlardır. Onun verdiği bilgiler içinde belki de en önemlisi, Türkiye'de Azeri petrolerinden artırılan paranın, Milli Mücadeleye harcanması amacıyla Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'ya teslim edilmek üzere ödenmesidir. Bu para onun en yakın arkadaş Aktaş mebusu Mümtaz Bey, vasıtasıyla Ankara'da ödenmiştir.

Netice olarak, Bilgehan Beyin, Türkçü fikirlerle Bakü'de tanıştığı, Türkiye'ye geldikten sonra İstanbul'da Türkçü çevrelerde bulunduğu teyit edilmektedir. Ancak Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan sonra, Kafkaslara yönelik olarak Türkiye'de gelişen ve değişen fikir akımlarından etkilenecek, 1933'ten sonra 'Türkiyeci' olduğu neticesi rahatlıkla ileri sürülebilir. Ama onun asli fikri, 'Türk vahdetini sağlamak için Türkiye ile iyi ilişkiler içinde olan laik Türk milliyetçiliğine dayalı, Bolşevik veya Sovyet karşıtı müstakil bir Azerbaycan Devletinin kurulmasıdır. Notlarında 'Azerileri' sevmekte ve yer yer himaye etmektedir. Kısacası Resulzâde ile aynı görüşleri paylaşmaktadır. Türkiye'de zaman zaman kendisine karşı haksız muamele yapıldığını, Türkiye'nin Azerbaycan'da yanlış kişiler ile muhatap olduğunu sıklıkla belirtmiştir. Mevcut bu bilgilerden anladığımız kadarıyla, entelektüel birisi olarak Bilgehan Beyin, Azerbaycan Devletinin kuruluşuna fikri temelde ciddi katkılar yaptığını kabul etmek mümkün görülmektedir.

Şerif Bilgehan'ın Not Defteri¹⁰

Sabık Azerbaycan Hükümeti Erkânının Hariçteki Hayatları ve Azerbaycan'ın Son Zamanlardaki İçtimai Hayatı¹¹

Azerbaycan hükümeti erkânı bir takım dedikodular ile meşgul iken, ansızın Bolşevikler memleketi istila etmiş ve erkân da kaçıp bir yere gitmelerine imkân bırakmamışlardı. 1920 senesi 27 Nisan gecesini *Parlamento* denilen Mebuslar Meclisi, hükümeti Bolşeviklere teslim ederken ayrılmadan birkaç dakika evvel başvekil *Nasib Bey*¹² ile diğer vekillerden bazıları ve

¹⁰ Notlar, çalاکalem yazıldığı için, gramere ve noktalamaya uygun yazılmamıştır. Mümkün olduğunca tashih etmeye çalıştım.

¹¹ İstanbul Taksim Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Evrakı, No. 070714.

¹² Nesibbey Yusufbeyli (1881-1920). İsmail Gaspıralı'nın damadı.

fırka lideri *Mehmet Emin*¹³ kaçıp bir yere saklanmışlardı. Hükümet idaresi resmen Bolşeviklere teslim edildiğinden bir saat sonra da yeri Bolşevikler aralarında bir kabine teşkil etmiş ve işe başlamışlardı. Bunlar aynı gece saklanamayan bir iki vekil ile birkaç büyük memuru sabahleyin yakalamışlar ve işe de asıl icraat için Rus ordusunun gelip yerleşmesini bekliyorlardı. Vakıan Rus ordusu girmeden orada Bakü'de birkaç Moskova mümessili gayri resmi olarak bulunuyor ve bunların reisi bulunan *Viktor* adlı bir Gürcü tarafından, yerli Bolşeviklere ve Bolşevik olmamış Türk zabitlerine mütemadi talimat veriliyordu. Fakat her ne de olsa bunlar gizli surette yani perde arkasında duruyorlardı. Perdenin önünde yerli Bolşeviklerle birkaç Türkiyeli zabıt vardı ki bunların da hakiki hiçbir ehemmiyetleri yoktu. Bolşevikler Bakü valiliğine iptida Türkiyeli bir zabıt ile bazı mühim yerlere yine bu zabıtlardan birkaçını tayin etmiş gibi görünmüş ve fakat bunlar o mevkilerin ancak kapılarına kadar gidip bir iki saat kadar salonlarında oturmuşlardı. *Hacı Zeynelabidin Tağıyef*'in¹⁴ büyük kumaş fabrikasıyla bazı bu ayar fabrikalarda da birtakım Türkiyeliler harekâta bulunmuş ve bunlardan birisi iki güne kadar bu fabrikalara güya müdür olmuş ise de üç dört gün sonra Türkiyelilerin hepsi mevkilerinden çıkarılmışlardı. Hatta *Parpit/ Garabet* denilen meydanda Türkiye mümessilliği için ayrılan bir binaya Türk bayrağı asılmış ve mümessilliği de evvelce Bolşeviklerle teşriki mesai etmiş olan *Yüzbaşı Trabzonlu Yakup Bey*¹⁵ intihap edilmiş iken, iki gün sonra bir Bolşevik Rus zabiti, *Yakup Bey*'in odasında taharriyat¹⁶ yapmış ve kendisini dışarı atmıştı.

Vakıan bir gün evvel *Behbud Han Cevanşir*'in¹⁷ evinde toplanan Azerbaycan ricaline, vaziyeti Bolşevikler namına *Halil Paşa*¹⁸ anlatmış ve aynı gün mecliste münakaşalar da olmuştu. Fakat onların bu kadar süratle işi ellerine alacaklarını tahmin etmemişti. Meclis bu toplantısında hükümeti teslim etmeyip, mukavemet etmeyi yalnız *Mehmed Emin* istememiş ve fakat ekalliyette kalarak sözünü anlatamamıştı. Vaziyet bu şekli alınca 27 Nisan'dan evvel bir haftadan beri Azerbaycan dâhilinde Yalana İstasyonu'nda beklemekte olan Bolşevik Ordusu inkılap gecesinin ertesi sabah saat dokuzdan itibaren Bakü'ye girmeye başladı. Ordunun yürüyüş harekâtı muntazam olmakla beraber, bakımsız ve aç oldukları yüzlerinden belli oluyor ve bilhassa teçhizatları perişan bir halde bulunuyordu.

¹³ Resulzâde Mehmed Emin (1884-1955). Azerbaycan Cumhuriyetinin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı.

¹⁴ Hacı Zeynelabidin Tağıyev (1821-1924), Azeri işadamı ve hayırsever.

¹⁵ Yakup Şevki Subaşı (1876-1939). Türk asker.

¹⁶ Araştırmalar

¹⁷ Azerbaycan Cumhuriyetinin İçişleri Bakanı (1877-1921).

¹⁸ Halil Kut (1882-1957).

Arabalarını develerle çekip götürmeleri ve bu hayvanların da zayıf ve bitap oluşları herkesin dikkatini çekmekte idi. Bakü'nün Rus ahalisi ekseriyet Bolşeviklere muhalif olmakla beraber yine Rus ordusunun girmesine memnun olup gelen askerler de ikişer üçer Rus evlerine misafir olarak verilmişti. Rus ordusu şehre girdikten sonra yerli Bolşevik hükümet kendilerine verilen emir dairesinde icraata başlayıp ilk evvel sabık hükümet azasından ölüme mahkûm edilenleri aramaya koyulduysa da bunları bulamadılar. Hariciye ve Adliye Vekilleri *Feth Ali Han*¹⁹ ile *Halil Bey*²⁰ aynı gece tebdil-i kıyafet ederek atlarla kaçmış oldukları gibi, ertesi gün Dâhiliye nazırı muavini ve Bolşeviklerin idama mahkûm etmiş oldukları *Şefi Bey*²¹ deveci çırağı kıyafeti ile kervan devecileri arkasınca hareket etmiş, iki gün sonra da başvekil *Nasib bey* keza kıyafet değiştirerek kaçmış olduğu halde *Resulzâde Mehmed Emin* bir türlü kaçamamıştı. Nihayet on gün sonra o dahi kaçabilmiş ve fakat diğerleri Gürcistan hududunu geçebilmiş oldukları halde *Mehmed Emin*, Şamahı mülhakatından Lahiç kasabasında ancak saklanabilmiş ve *Nasib Bey* de Gürcü hududu yakınlarında yanında taşımakta olduğu altınlara tam'aen kendisini götüren arabacılar tarafından yolda öldürülmüştü. Vakıan 26 Nisan akşamüzeri yani Bolşeviklerin idaresi ellerine almalarından birkaç saat evvel *Nasib Bey* hususi bir tren hazırlatıp, ailesiyle evrak ve altınları kaçırmak istemiş ise de trenin önüne atılan Türkiyeli bir komünist tarafından tren makinisti tehdit edilip yere indirilmiş ve bu suretle trenin gitmesine mani olunmuştur. Kaçanlardan *Feth Ali Han* ile *Mustafa Halil* ve *Şefi Beyler* az sonra Tiflis'i bulabilmişlerken, *Mehmed Emin Beyin* yeri keşfedilerek Lahiç'den Bakü'ye getirilip hapisaneye atılmıştı. Bolşevikler *Mehmed Emin*'i de diğer mahpuslar gibi öldürmek isterlerken önlereinden Bakü'ye gelmiş olan Moskova komünist liderlerinden *Stalin*²² eski inkılapçılık arkadaşlığına binaen *Mehmed Emin*'i affedip kendi hususi treniyle Moskova'ya götürmüş ve bu suretle o dahi muhakkak bir ölümden kurtulmuştu. *Mehmed Emin*'e Moskova'da küçük bir daire verilip orada alıkonulması istenilmiş ise de iki sene sonra mumaileyh yolunu bularak oradan Finlandiya yoluyla kaçmaya muvaffak olabildi. Tiflis'e kaçıp kurtulmuş olan sabık hükümet erkânı bu sefer de burada Ermeni Taşnak Fırkasının tayin ettiği katiller tarafından takip edilmeye başlanmış ve birkaç gün zarfında Mebuslar Meclisi reisi *Hasan Bey* ile *Feth Ali Han* bunlar tarafından Tiflis'te Sokak ortasında öldürülmüşlerdi. Malum olduğu üzere 1917 İnkılabı ile Ermeniler Kafkasya'yı ellerinde tutmak istemiş ve evvelce silahlaltına alınıp bu defa serbest kalan askerleri vasıtasıyla Bakü,

¹⁹ Fetali Han Hoyski (1875-1920). Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin ilk başbakanı.

²⁰ Halil Hasmemmedli.

²¹ Şefibey Rüstembeyli, Azerbaycanlı siyasetçi.

²² Josef Stalin (1878-1953).

Şamahı ve diğer şehirlerde Türklerin silahsızlıklarından bilistifade önlerini kesmeye başlamışken, Osmanlı Türk ordusu yetişerek bu imhaya mani olmuş ve nihayet Azerbaycan Türk Hükümeti tesis edilmişti. İşte o sıra evvelce taşkınlık ve katillik yapan Ermenilerden bir kısmı tevkif edilip cezaları da verilmiş olduğundan bilahare *Taşnak* Fırkası o zaman hükümette bulunan eşhası ölüme mahkûm etmiş olmakla bu defa pek alçakçasına bunları tatbik başlamışlardı. Bilahare bu usulü Türkiye ricaline de tatbik edip eski sadrazam *Said Halim*²³ ve *Talat Paşalarla*²⁴, eski İttihat ve Terakki merkezi umumi azasından Doktor *Bahaeddin Şakir*²⁵ ve eski Trabzon valisi *Cemal Azmi*²⁶ beyleri Avrupa sokaklarında arkadan vurarak öldürmüşlerdi. Azerbaycanlı bu eski nazırın ölümünden sonra diğerleri artık Gürcistan'da kalmaya cesaret edemeyip birer birer Türkiye'ye kaçıp İstanbul'da toplanmışlardı. Bolşevikler tarafından ticaret ve hariciye mümessili olarak İstanbul'a gönderilmiş olan eski Azerbaycan hükümeti dâhiliye nazırı *Behbud Han Cevanşir*'i de Ermeniler bu defa İstanbul'da öldürmüş ve bu suretle Azerbaycan, Ermeniler eliyle üç kurban vermişti. Bunların içinde en değerlisi şüphesiz *Cevanşir*'di. O Azerbaycan'da değil herhangi memlekette olsa idi o memleketin en değerli şahsı olabilirdi. İstanbul o vakit İngilizlerin işgali altında bulunduğundan *Cevanşir*'i öldüren Ermeni de İngilizler tarafından serbest bırakılmıştı.

Vaktiyle *Mehmed Emin*, *Himmet* Fırkasında çalışırken *Stalin*, Bakü'de bulunuyor ve Müslüman ameleğe mahsus bu teşkilata sık sık geliyordu. İşte *Mehmed Emin* ile *Stalin*'in tanışmaları buradan olmuştur.

Malum olduğu üzere, o zaman İstanbul'da Azerbaycan'ın bir sefaretı vardı. Sefiri de Karabağlı *Vezirof Mir Yusuf*'tu.²⁷ İstanbul sefaretinde yakında bir değişiklik yapmayı düşünen Bakü Hükümeti birkaç aydan beri İstanbul'a para göndermemiş olduğundan inkılabı müteakip sefaretin kâfi parası bulunmadığı gibi Türkiye hükümetinin de vaziyeti gayet müşkül ve İstanbul, İtilaf Devletlerinin işgali altında bulunduğundan bu defa İstanbul'a iltica eden Azerbaycanlılara muavenet edilememiş ise de bir müddet sonra Azerilerin ellerine külliyetli bir para geçmişti. Şöyle ki, Versay Muahednamesi yapıldığı zaman Avrupa ve dünyanın mukadderatı Paris'te halledilirken Azerbaycan Hükümeti de Paris'e *Topçubaşı Ali Merdan Beyin*²⁸ riyaseti altında bir heyet göndermiş ve Azerbaycan merkez ile

²³ Sait Halim Paşa (1865-1921). Osmanlı sadrazamı.

²⁴ Talat Paşa (1874-1921). İttihat ve Terakki Partisi'nin kurucularından.

²⁵ İttihat ve Terakki Partisi'nin kâtibi (1874-1922).

²⁶ Mehmet Cemal Azmi Bey (1868-1922).

²⁷ Yusuf Vezir Çemenzeminli (1887-1943). Azeri siyasetçi ve edebiyatçı.

²⁸ Ali Merdan Topçubaşı (1896-1934).

muhaberat yapmanın müşkülâtı nazarı itibara alınarak bu heyete fevkalade salahiyet verilip hatta Azerbaycan'a ait devlet arazisini satabilmeleri bile bu salahiyet dâhilinde bulunmuştu. Bakü istilaya uğrayıp Paris'te bulunanlar artık merkezden para alamayacak vaziyette iken, İngiliz Hollanda ve Amerika petrollerini birleştirip bir inhisar yapmak isteyen bu şirketin müdürü *Hollandalı Viterling*, yakında Ruslarla yapılacak ticaret muahedesi akdedilirken Ruslar bir emrivaki karşısında bulunması üzerine bir az eski tarihli Azerbaycan Müddahar petrol ve petrol yerlerinden bir kısmını mezkûr Azerbaycan heyetinden gayet ucuz bir para ile satın alıyor ve bunlara iki milyon frank kadar bir para veriyordu. Heyet azası bu paranın nısfından ziyadesini kendi maaşlarına mahsuben azası arasında taksim ettikten sonra, bir kısmını da İstanbul'a gelmiş olan sabık hükümet azası ile sabık mültecilere göndermişti. Fakat gerek kendileri için ayırdıkları ve mültecilere verdikleri aylık para miktarı pek noksan ve hesapsızdı. Mesela heyet reisine ayda yedi bin, azasına beşer bin ve mültecilerden eskiden nazır olmuş *Halil ve Doktor Musa beylere* biner ve diğerlerine beşer, dörder ve üçer yüz lira tahsis edilip heyet azasına bir buçuk senelik maaşları da peşinen ita edilmiş ve para bitirilmişti. Bu heyetin reisi *Ali Merdan*, azaları, *Mehmed Hasan Hacinski*,²⁹ *Ağayef Ahmed Bey* ve *Şeyhülislamof Ekber Ağa*³⁰ bulunup müşavirleri de *Mir Yakup Mir Mehdi Bey*,³¹ *Muharremof Mehmed*³² ve *Hacinski Ceyhun*³³ beylerdi. Ahmed beyi, İstanbul'dan geçerken İngilizler tevkif edip, Malta'ya göndermiş, *Mehmed Hasan* da Bakü'nün istilasından mukaddem Paris'ten ayrılıp Azerbaycan'a dönmüş ve Bolşevik olmuştu. Şimdi alınan külliyetli parayı mütebaki aza ve müşaviri arasında taksim edilip *Ahmed beyin* hissesi de Malta'ya gönderilmişti. Bu azadan *Mehmed Hasan*³⁴ Müsavat Fırkasının, *Ahmed bey ile Mir Yakup İttihad* Fırkasının, *Ekber Ağa* Sosyalist firka adamı olup Reis *Ali Merdan Bey* resmen bir firkaya mensup değildi.

Bu sıra İstanbul'a eski nazırlardan maada birçok mebus ve vatandaşlar da gelmiş olduklarından ve bunların hepsine seyyanen para gönderilmediği gibi bir kısmına da hiçbir şey verilemediğinden İstanbul Azerbaycan Sefarethanesi her gün birçok kavgalara şahit oluyor ve Paris Heyetince İstanbul'da murahhas tayin edilen *Halil Bey* korkusundan sefarethaneye gelmeyip, Kasımpaşa'daki kayınpederinin evinde saklanır olmuştu. *Halil*

²⁹ Mehmed Hasan Hacinski (1875-1931).

³⁰ Ekber Ağa Şeyhülislamov (1891-1961).

³¹ Mir Yakup Mehdiyev (1891-1952).

³² Mehmed Muharrev, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti adına Lahey ve Cenevre konferanslarına katılan üyelerden.

³³ Hacıbeyli Ceyhun Bey (1891-1962), Azeri gazeteci.

³⁴ Mehmed Hasan Bahadırılı.

Beye yapılan hücumların birisi de diğer yerlilerin hepsine ve hatta bazı mebus bulunmuş olanlarına para verilemediği halde Gencililerin çoluk çocuk hepsine maaş tahsis edilmiş olmasındandı. İşte budan dolayı idi ki, *Kaltonlu Eşref* denilen eski bir mebus, *Halil Beyi* sefarethane binasında döğmek teşebbüsünde bulunmuş fakat bereket versin önü alınmıştı.

Paris'ten gelmekte olan paranın bir kaç ay sonra arkası kesilince, ortaya başka bir para meselesi daha çıktı. Şöyle ki, Azerbaycan meskût etmeden evvel başvekil *Nasib Bey*, *Anadolu Harekâtına* yardım olarak Genceli kâtibi *Mehmed Ali*³⁵ vasıtasıyla Türkiye'ye bir buçuk milyon franklık iki çek göndermiş ve fakat *Mehmed Ali* bunlardan yarım milyonluk çeki İstanbul'daki bir ecnebi bankasında tahvil edip kırk küsur bin lira etmiş iken, diğer çeki tahvil edeceği zaman Bakü'yü Bolşevikler istila ettikleri için, bankalar bunu vermekten imtina etmişlerdi. Tahvil edilmiş paralardan iki milyon lirasını İstanbul sefiri *Vezirof Mir Yusuf* alı koyduktan sonra mütebakisini *Mehmed Ali Mirza*'nın üzerinde iken, *ben Bakü'den İstanbul'a gelmiş ve keyfiyetten haberdar olarak mevcut para ile bir milyonluk çeki Ankara'ya götürüp Mustafa Kemal Paşa'ya*³⁶ *vermesinde ısrar etmiştim. Mehmet Ali*, bana mevcut paranın ancak yedi bin lira olduğunu söyleyerek, bunun bin lirasını da kendisinin sarf etmiş olduğunu bildirmiş ve nihayet on dokuz bin lira ile mezkûr bir milyonluk çeki, Ankara'da *Hariciye vekili Mümtaz Bey* vasıtasıyla *Mustafa Kemal Paşa'ya* takdim etmiştik. Hâlbuki sonradan *Mehmed Ali*'nin de daha yirmi bin lira kadar para aldığını anlayan diğer Azeriler ve bilhassa sabık valilerden *Genceli Emir Han Hoyski*,³⁷ *Mehmed Ali*'ye hücum edip, bu paralardan hisse isterken *Mehmed Ali* de Beyoğlu'nda evinde oturduğu bir İtalyan'a iltica edip onun yanında ve himayesinde saklanmıştı. Hâsılı bu paralar da alınamayıp Paris'ten gelmekte olan paraların arkası da kesilmiş olduğundan Azeriler parasız kalmış, bundan sonra bir kısmı İran'a ve bazıları tekrar Azerbaycan'a avdet edip, mütebaki kalanları da kendilerine iş bulmuşlardı. Azerbaycan Sefarethanesi de Paris'ten verilmiş olan paralarla bir sene kadar yasadıktan sonra kapıları kapamış, Gürcülerin Avrupa'da ve İstanbul'da mevcut teşkilatları daha birçok şeyler yaşamış ve çalışmış olduğu halde Azerbaycan Sefareti az zaman içinde parasızlık ve idaresizlikten kapanıp gitmişti. İşte vaziyet bu merkezde iken iki sene sonra *Resulzâde Mehmed Emin* Moskova'dan firar edip İstanbul'a gelmiş ve ondan sonra Azeriler arasında yeniden bir faaliyet baş göstermişti. *Mehmed Emin*, Moskova'dan iptida Finlandiya'ya kaçmış ve oradan İsveç'e geçerek yoluna devam etmek üzere muktezi para için

³⁵ Mehmedali Resulzâde (Resulzâde Mehmed Emin'in amcasının oğlu).

³⁶ Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Gazi Mustafa Kemal (1881-1938).

³⁷ Emir Aslan Han Hoyski.

Paris'te *Ali Merdan Bey'e* telgrafla müracaat etmişti. Fakat o vakte kadar heyet-i murahasada bulunan iki milyon frank bitmiş olduğundan *Mehmed Emin'e* pek cüzi bir harcırah gönderilebilmişti. Bu para ile *Mehmed Emin* az zaman sonra İstanbul gelip yerleşmişti. Azerbaycan'ın sükûtundan iki sene geçtiği ve bu iki sene zarfında diğer Kafkas milletleri gazete ve mecmua çıkarmak suretiyle milli propaganda da buldukları halde Azeriler bir para kavgasından başka bir şey yapamamışken *Emin Bey*, İstanbul'a geldikten sonra bir mecmua, daha sonraları birçok gazete ve mecmua neşrine başladı. *Mehmed Emin Bey'in* maişetini temin etmek ve gerekse çıkarılan gazete ve mecmuaların masraflarına medar olmak üzere eskiden beri İstanbul'da oturup ticaretle meşgul Azeriler aralarında para toplamak suretiyle ilk evvel bu işe başlanmış ise de, az zaman sonra *İstanbul Türk Ocağı* da yardımda bulunmaya karar vererek *Emin Bey'le* beraber diğer mültecilerin de maişetlerine medar olmak üzere bunlara toptan ayda üç yüz lira bir tahsisat bağlanmıştı.

Bundan maada yine Türk Ocağı'nın delaletiyle bazı mültecilere iş de verilmişti ki bu cümleden olarak *Halil Bey'e* Zabıta-i Belediye Mektebi Müdürlüğü, *Abdülali Bey'e*³⁸ de Kıbrıt İnhisarı'nda bir memuriyet ita edilmişti. Bir sene kadar dahi bu yolda temini maişet edildikten sonra gerek mültecilerin yaşamaları ve gerekse çıkarılacak gazete ve mecmuaların masarifi için daha mühim bir yardım membaı elde edilebilmişti. Lehistan hükümeti sabık Prusya devletinden ayrılıp hükümet teşkil etmiş bilahare tekrar Rusya'nın idaresi altına alınmış olan Ukrayna, Kırım, Şimali Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Türkistan gibi küçük milletlerin hariçte bulunan eski mümessillerini toplayarak gerek kendi aralarında ve gerekse yekdiğerleriyle müşterek bir teşkilat vücuda getirmeleri maksadıyla bunlara yardımda bulunmaya karar vermiş, Ukrayna, Kırım ve Gürcülerden sonra Azerilere ve sonra da Şimali Kafkashılarla, Türkistanlılara mühim miktar paralar tahsis etmeye başlamıştı. Varşova Hükümeti kendi menfaatini sağlamlaştırmak için bu milletlerin de milli mevcudiyetlerini muhafaza etmelerini istiyor ve aynı zamanda ileride Rusya yıkıldığı zaman bir vakitler olduğu gibi Ukrayna ve Kırım'ı dahi Kafkasya'yı istila etmek niyetinde bulunuyordu. Azerilere verilen mühim miktar para ile çıkarılmakta olan gazete ve mecmuaların masrafları temin edildikten başka birçok Azerilerin hayatları da yoluna konmuştu. Ayda dört bin lira kadar para veriliyordu. Fakat maalesef bu para alındıktan sonra Azeriler arasında tesanüt bozulmuş ve günden güne aralarındaki geçimsizlik de artmıştı. Nihayet Prusya Hükümeti meseleyi anlamış ve Lehistan parasıyla çıkarılan gazete ve mecmualardan şikâyet ederek bunlara alet olan

³⁸ Abdülali Emircanov.

eşhasın Türkiye'den tabiiyetlerini Ankara hükümetinden istemişti. Bunun üzerine Ukrayna ve Gürcistan gibi gayrimüslim milletlerin mümessilleri hemen Türkiye'den çıkarılmış iseler de Azerilere iptida dokunulmamış ve yalnız vaziyet kendilerine anlatılıp ihtiyat üzere hareket etmeleri lüzumu tenbih edilmişti ve bu tembihatı da anlamayan Azeriler aynı cezaya çarptırılıp hükümetin müsaadesiyle Paris'e gitmiş olan *Mehmed Emin'e* Türkiye'ye avdet için vize verildiği gibi birer birer tedricen gazete ve mecmuaları da kapatılmıştı. Bundan sonra *Mehmed Emin* bir müddet Paris'te bu gibi neşriyatla meşgul olmuş ise de Bolşeviklerle Fransızların anlaşamaları üzerine orada dahi bu yolda gazete çıkarmak olmadığından *Mehmed Emin* Varşova'ya gitmiş lakin Varşova'da dahi gazete çıkarması Lehlilerce münasip görülmediğinden gazetelerini Berlin'de tab ettirip yine Türkiye, İran ve sair yerlere göndermeye başlanmıştı. Bir müddet de bu suretle hareket edildikten sonra, artık bu gibi gazete ve mecmuaların Türkiye'ye girmeleri de katiyen yasak edilip bu gibi işlerle meşgul *Mehmed Emin'in amcazadesi Mehmed Ali* dahi Türkiye'den çıkarılıp, bu suretle Azeri neşriyatı nihayete erdirilmişti. *Mehmed Emin'in* Berlin'de tab ettirip Türkiye'ye gönderdiği gazete ve mecmuaların bir hayli müddet intişarında *Mehmed Ali'nin* birçok himmet ve hizmeti sebk etmiştir. Bu gazetelerin Türkiye'ye ithalini hükümet men etmiş olduğundan postahaneyi aldatmak için her defasında gazetelerin adları değiştiriliyor bittabi ikinci defasında bu gazeteler (?) edilirken başka adlı gazeteler gelmiş oluyordu. Nihayet Azerilere ait her ne olursa olsun her türlü gazete ve mecmuanın ithalleri men edilerek işe nihayet verilmişti. Bu gazeteler toptan *Mehmed Ali'nin* adresine geliyor ve onun tarafından lazım yerlere tevzi ediliyordu

Emin Bey'in duçar olduğu en büyük müşkülât arkadaşları tarafından ika edilmiş olduğunu söylemiştim. Filhakika *Mehmed Emin'in* kendilerinden fazla para aldığını çekemeyen eski Azerbaycan ricali onu paradan mahrum bırakmak için her türlü vesait ve rezalete müracaat etmişlerdi. Türkiye hükümetine jurnaller verip onun evrak ve eşyasını arattırdıkları gibi Lehistan hükümetine de başvurup birçok isnatlarda bulunmuş ve nihayet alınan parayı büsbütün kestirememişler ise de yarıdan ziyadesini münkat'a muvaffak olmuşlardı. *Mehmed Emin* ile muhabereden ortaya bir Bakülü ve Genceli meselesi çıkmış, Genceliler, *Halil Bey'in* etrafında, Bakülüler, *Mehmed Emin'e* karşı cephe almışlardı. *Halil beyin* en büyük muavini *Şefi Bey*'di ve bundan dolayı *Mehmed Emin*, (*Şefi Bey Beycilik*) adlı bir risale çıkarıp³⁹ Azerilerin rezilliklerini teşhir ettiği gibi *Şefi Bey* de *Kırılmış Putlar* unvanıyla⁴⁰ bir risale ile *Mehmed Emin'e* cevap verip, onu ve arkadaşları

³⁹ M. E. Resulzade, *Şefibeycilik*, Varşova 1934.

⁴⁰ *Yıkılan Putlar*, Milli Mecmua Matbaası, İstanbul 1934'ü kastediyor olmalı.

Mustafa Beyi hırsızlıkla itham ediyordu. Genceli başka bir zat da eski polis müdürü *Şeyhmanof* başka bir risale çıkarıp *Mustafa Beyin* gerek Gürcistan'da ve gerekse Lehistan'da irtikâp etmiş olduğu birçok vakaları zikredip duruyordu. Şurası şayanı teessüf ki bütün bu risale ve kavgalar Türkiye halkı arasında intişar edip herkes Azerilerden nefret etmekte idi. Paris'te bulunan Şimali Dağıstanlı *Haydar Bamatof*⁴¹ namında ne milletten olduğu belli olmayan birisi de Japonya'dan aldığı paralarla Rusya aleyhinde birçok dillerde gazete çıkarıp, *Emin Bey'den ayrılan Halil Bey* gibi para düşünlerini maiyetine alarak çalışıyor ve bu defa Kafkaslılar, Japonlara alet oluyorlardı. Nihayet 1938 senesi yazı İstanbul'da toplanan Japonya'nın Yakın Şark mümessillerinin bu şehirde içtimalarını protesto eden Türkiye, Rusya'nın talebi üzerine ve on beş seneden beri Türkiye tabiiyetinde olmalarına rağmen birçok Azerileri tevkif ederek hudut harici çıkarmıştı. Azeriler Türkiye'de Rus siyasetini takip eden zatın her vakit *İsmet Paşa* olduğunu zann ederlerken bu vakanın vukuundan *Başvekil İsmet Paşa* değil, *Celal Bayar*'dı ve Azerileri hudut harici çıkaran da onları her vakit sevmeyen Dâhiliye vekili *Şükrü Kaya*⁴² ile Hariciye vekili *Tevfik Rüştü Aras*⁴³ idi. *Şükrü Kaya*, Türkiye'de yapılan Azeri neşriyatı ile Azerilik fikrinin Türk vahdetine zararı olduğunu iddia ederek bu neşriyatın eskiden beri Türkiye'de tavattun etmiş olan Kafkas Türkleri arasında *Türkiyecilik* fikirlerine fena tesirler yaptığını söyleyip, bunları yapmakta olan *Mehmet Emin* ve arkadaşlarını itham etmekte ve kendilerini sevmemekte iken, bu defa Japonlara alet olarak Türkiye ile Rusya'nın aralarını açmaya çalıştıklarından dolayı onlara büsbütün düşman kesilmişti. *Tevfik Rüştü* ise zaten daima Bolşeviklerin adamı bulunmuş olduğundan onlar tarafından dermeyan edilen her türlü teklifi daima kabule mütemayildi. Vakıan Türkiye tabiiyetinde bulunan bu gibi sergüzeştçileri Türkiye'nin tecrübe etmesi lazımdı fakat bunları hudut harici çıkarması doğru değildi. Bunlardan bir ikisi bilahare affedilip geri gelmelerine müsaade edilmiş ise de diğerlerinin geri dönmelerine müsaade edilmedi.

Haydar Bamatof, kendisinin ehemmiyetli bir şahsiyet olduğunu Japonlara yutturmuş, bunlardan külliyetli paralar da çekmişti. Bu paralarla kendisi için Avrupa'nın mühim şehirlerinde apartmanlar alırken, bir miktarını da Azeri ve Kafkaslı sergüzeştçilere vermiş ve bunların nihayet hudut harici çıkarılmalarına sebep olmuştu.

⁴¹ Lezgi Haydar Bamatof.

⁴² Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı (1924-1925).

⁴³ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı (1925-1938).

Bunlardan başka İstanbul'da daha iki siyaset tellalı vardı. Bunlardan birisi *Kırımli Seyyid Ahmed Cafer*⁴⁴, diğeri de Şimali Dağistanlı meşhur mücahit *Şeyh Şamil'in torunu Said Bey*'lerdi⁴⁵. Bunlar adeta siyaset spekülasyonu yapıp, İstanbul'da, Paris'te, Berlin'de ve Varşova'da toplaşıyor ve her taraftan para çekiyorlardı. *Said Bey*'e Türkiye Hükümeti mükemmel bir konak da vermiş iken, niye olmuyor ve böyle de siyaset madrabazlığı yapıyordu. *Şeyh Şamil*, umum Kafkasya'nın çok sevdiği bir şahsiyet oluyor, fakat bugünkü nesil onu bilmediği gibi torunu *Said Beyi* de kimse tanımamıştır. Böyle olduğu halde, sırf büyük babasının adından istifade ederek onun kapı kapı dolaşıp para çekmesi ne kadar çirkin bir hareketti. Vaktiyle *Şeyh Şamil*, Ruslara teslim olduktan sonra kendi talebi üzerine Kafkasya'yı terk edip Medine'de yerleşmiş ve küçük oğlu *Kamil (Paşa)*⁴⁶ bir Arap gibi orada büyümüşü. 1914'de *Enver Paşa* bu zatı oradan İstanbul'a getirtip Kafkasya'ya göndermek istemişti. Bilahare buna lüzum görülmemiş ise de *Kamil Paşa* ile küçük oğlu *Said Bey*, Medine'ye dönmemiş, İstanbul'da kalmışlardı. Bir aralık Arapların topladığı *Kudüs Kongresi*'ne de Türkiye'nin reyini hilafına olarak *Said Bey* iştirak etmiş ve fakat oradan ayrıldıktan sonra kongrenin kararlarını Türkiye'ye tebliğ etmek bahanesine olarak, bu günahından affedilmişti. *Said Bey*, ne ciddi bir tahsil yapmış ve ne de kendisine bir meslek intihap etmiştir. O, yalnız böyle siyasi spekülasyon yaparak bütün ömrünü geçirmek niyetindedir.

Söylendiğine göre, Rus sefaretini hudut harici çıkarılmalarını istediği bu eşhasın hakikaten çıkarıldıklarını kontrol etmek için sitasyona bir Rus memuru göndermiş ve Türk polisi ile beraber bu eşhasın sevk edildiklerini tanzim etmişlerdir. Şayet bu şaya da doğru ise o zaman mesele ayıp olmaktan da çıkmış, milli bir skandal olmuştur.

Seyyid Ahmet Cafer'e⁴⁷ gelince maalesef bu gün Kırım'da mecmu yüz bin Türk ve Tatar kalmamış iken, o kendisini Kırım'ın sahibi ve reisicumhuru addederek, yabancı payitahtları dolaşır, Kırım'ı gâh Varşova'ya, gâh Berlin'e vererek, kendisi için para almaya bakıyordu. Belki zavallı Kırım ve Kafkasya halkı Bolşeviklerin zulmü altında mahv olup

⁴⁴ Kırım'da 1889'da doğdu. 24 Kasım 1917'de Kırım Tatar Cumhuriyetinde Dışişleri ve Savaş bakanı olarak tayin edildi. 1920'de Lozan'da *Kırım* başlıklı bir kitap yayımladı. Bu kitap 1930'da genişletilmiş olarak Lehçe yayımlandı. 1930'da *Rus İnkılabı* ve 1934'te *İsmail Bey Gaspıralı* başlıklı kitaplar yayımladı. *Promete* hareketinin faal bir üyesiydi (Hostler, *Turkism and the Soviets*, (Londra: 1957), 211-212.)

⁴⁵ Şeyh Şamil'in torunu (Medine 1901-İstanbul 1981). *Kafkasya Dağlıları*, *Kafkasya Temsilcisinin Konuşması*, *Dış Türkler ve Sosyalizm* kitaplarının yazarı.

⁴⁶ Şeyh Şamil'in en küçük oğlu Mehmet Kamil Paşa (1862-1930).

⁴⁷ Cafer Seydahmet Kırimer (1889-1960), Kırımli Tatar siyasetçi.

giderken bir takım adamlar onlar namına hariçte para kazanıp yaşamak sevdasına düşmüşlerdi.

Tevfik Rüşdi, Rodoslu olup ailesinin Yahudilikten ihtida etmiş olduğu ve binaenaleyh kendisinde Türklük hissiyatı olmadığı da harekâtında amil olmuştur.

Şimdi biraz da Türkiye'ye kaçıp gelmiş olan Azerilerin şahsiyet ve rollerinden bahsedelim. Bunlardan İstanbul'da bulunanlar: Eski Adliye nazırı *Halil*, Sıhhiye nazırı *Musa*, Dâhiliye nazırı *Mustafa*, Dâhiliye nazır muavini şefi, esbak Maliye nazırı *Abdülali*, valilerden *Hüsrev* bey'le *Emir Han* ve eski Hariciye nazırı Feth Ali Han'ın biraderi eski Rus zabıtlarından *Hüseyn Kulu Han*, eski Tahran sefiri *Adil Han*, vesaire olup, bunların hepsinden daha mühimi de eski Müsavat Fırkası lideri *Resulzâde Mehmed Emin*, belki onun maiyetidir. Bu zevatın ekserisi Bolşeviklerden korkarak kaçıp gelmişlerse de, içlerinde kendisine iş bulup yaşamak için gelenler gürültüye karışarak sergüzeşt için bu yerlere düşmüş olanları bunlardır. Şimdi bu eşhası bir kere gözden geçireyim:

HALİL BEY: Gencilidir. Prusya'da hukuk tahsili yapmış bir aralık müdde-i umumi muavinliğinde bulunmuş ve Azerbaycan hükümetinde de Adliye nazırı ve bir aralık Türkiye'ye gönderilen heyet-i murahhasaya dâhil olmuştur. Kendisini çok beğenir ve daima başta bulunmak isterdi. Hâlbuki gayet mahdut fikirli ve kafalı olduğu için iş başında bulunacak kabiliyette değildi. *Mehmed Emin*, İstanbul'a gelinceye kadar *Ali Merdan Bey*'in mümessili gibi bulunurken bilahare riyaset *Mehmed Emin*'e geçmiş ve bundan dolayı *Halil Bey* müteessir olarak daima mesele ihdası suretiyle muhacirler arasında ihtilaf çıkartmış ve nihayet Lehlilerin vermekte oldukları paralardan kendisine tahsis edilmiş olan hisse *Mehmed Emin* tarafından kesilince isyan bayrağı açarak, etrafına Gencilileri toplamış ve bir Genceli Bakülü kavgası ihdas etmişti (*her ahlaksızlığın anası parasızlıktır*) darbimeseline tevfikane, o da para için Şimali Dağistanlı *Haydar Bamatof*'un maiyetine girip Japonlardan alınan paralardan hisse almak için o gruba iltihak etmiş ve en son Türkiye'den çıkarıldıktan sonra bir müddet İran'da ve daha sonra da Berlin'de ikamete başlamıştı. *Halil Bey*, müteşebbis ve cesur bir adam değildi. Vaktiyle Paris'ten aldığı paraları bitirmeden evvel Kasımpaşa'da ufak bir bakkal dükkânı da açmış, onu da idare edemeyerek kapattıktan sonra artık hayatını sergüzeştlere terk etmiş ve başkalarının tesiri altında kalmıştı. Filhakika onu daima harekete getirip *Mehmed Emin*'e karşı daima isyana teşvik eden hep *Şefi Bey*'dir. Gene kendisini idare edebilen bir kuvvet olmadığından, gerek resmi hayatında ve gerekse hususi işlerinde, her vakit mütereddit olmuş ve elinden bir şey gelmemiştir. Memleketi bulunan Gence'de pek büyük bir nüfuza malik değil iken *Feth Ali Han*'ın adamı

bulduğundan daima onun yaptırmasıyla işbaşına geçmiştir. Söylendiğine göre, son zamanlarda Berlin'de yaşayabilmesi için Türkiye hükümeti tarafından kendisine gizli yardım edilmiştir.

MUSA BEY: Gencelidir. Bir Rus kadınla evlenmiş olduğundan yarı Ruslaşmış bir zattı. Para kavgaları bittikten sonra hayatını temin için İstanbul'da İran Hastanesi'nde doktor olmuş ve ayrıca İranlı ve Azeriler arasında hususi doktorluk yapmak suretiyle bunlar arasında iyi bir doktor şöhretini kazanmıştı. Hâlbuki *bizzat tecrübemle de anlamış olduğum veçhile* seciyesi gibi doktorluğu da kuvvetli olmayıp kuvvetli ciheti yalnız Genceli ve Ruslaşmış olmasıdır. Üç dört sene İstanbul'da kaldıktan sonra Tebriz'e gidip doktorlukla iştigal etmiş ve orada vefat etmiştir. Son zamanlarda siyasetle iştigal etmeyip eski ahbablarıyla bile münasebetini kesmişti. Vaktiyle sıhhiye vekili olmasının sebebi Genceli olup *Feth Ali Han*'ın adamı olmasındandı.

MUSTAFA BEY: Kazaklıdır. Hukuk tahsili yapmış ve pek genç iken Müsavat Fırkasının dâhiliye vekili olmuştu. Başkasının peykinde yaşamak istemeyip müstakil olmak ister ve bunu yapamayınca daima itiraz ve tenkitlerde bulunup ihtilaflara sebep olurdu. Lehistan'dan alınan paralardan mühim miktar tahsisat verilip Müsavat grubunun mümessili gibi Varşova'da ikamet ettirilmekte iken bilahare bu vazifeden ayrılmış ve Türkiye'ye avdet ederek akrabalarının bulunduğu Amasya'da ikamet etmeye başlamıştı. Tiflis'te ve Varşova'da yaptığı bazı harekâtından dolayı kendisine şiddetle hücum yapılmıştı. Kazak'da ve Bakü'de birçok nüfuzu ve okumuş akrabaları bulduğundan onların tesiriyle vaktiyle dâhiliye nezaretine getirilmişti. Fikirce sosyalist olduğu için, kaçmamış olsa idi, kendisine Bolşevikler tarafından da iş verilebilirdi. Müsavat Fırkasında bulunan bir iki Sünni mezhep Azerilerden birisi idi.

ŞEFİ BEY: Rusya'da hukuk tahsili yapmış ateşli ve çalışkan bir zattı. Gence vilayetine tabi Ağtaş kasabasından olduğu halde Gence'de okumuş olduğundan Genceli gibi hareket edip o taassubu taşır veyahut işine öyle gelirdi. Fikirlerinde ve hareketinde pek ateşli olduğundan herkesi gücendirir ve herkesi kendisine düşman yapardı. *Şefi beyin* kardeşi Bolşeviklerin ticaret mümessili olarak İstanbul'a geldiği zaman ona bir miktar para getirmiş, *Şefi bey* de o parayı sermaye yaparak işletmiş ve bundan dolayı kendi hayatını temin ettikten başka *Halil Bey* gibi bir kısım arkadaşlarına da bazen yardımda bulunmuştur. Ne *Türk Ocağı* ne de *Lehistan* ve *Japonya*'dan alınan paralardan hisse almadığı halde para alanların işlerine karışır ve ihtilaflar çıkarırdı. *Şefi Bey*'de katiyen bir münevver tipi mevcut değildi. Esnaf gibi giyinir, onlarla oturur ve hareket ederdi. Eline para geçtiği zaman ilk evvel birkaç inek almış, onları besleyerek sütlerini satıyordu. Sonra iş

bulmuş, Şişli’de bir Ermeni’nin çiftliğini kiralamış, burada ineklerin miktarını artırdıktan başka tavuk ve sairleri besliyor, süt ve yumurta satıyordu. Nihayet bu işi de terk etmiş, Taksim’de bir şerbetçi ve muhallebici dükkânı açmıştı. Hâsılı tamamen bir iş adamı idi. Fazla taşkınlık yapmadığı takdirde Azeriler içinde en kuvvetli fırkacı ve komitacı olabilirdi. Ne yazık ki olamamış ve mütemadi faaliyetini beyhude yere daima israf edip tüketmiştir. *Şefi Bey’in* bilahare İstanbul’da Bolşevik ajamı olduğu, elindeki sermayeyi Bolşeviklerden aldığı da iddia edilmiş ve fakat bu cihet ispat edilememiştir.

APTÜLALİ: Şeki, Nadhalıdır. Rus inkılabından evvel Bakü’de maliye kontrol memuru iken kendisini her vakit himaye eden *Behbud Han Cevanşir*’in himmetiyle ve onun adamı olarak maliye nazırı olmuş ve fakat *Cevanşir*’in kabineden çekilmesi üzerine o da çıkarılmıştı. Bolşeviklerin Bakü’de idareyi ellerine almalarından birkaç gün evvel ticaret vekili yaptırıkları *Mehmed Hasan Hacinski*’nin adamı olarak bu defa da onun yanına sokulmuş ve ondan sonra da Bolşevik idaresinde çalışmakta iken, idaresini rahat bulamayarak veyahut onlardan hayır gelmeyeceğini anlayarak Kafkasya’da iken tanıdığı Türkiyeli zabıtların delaletiyle burada iş bulmak ümidiyle İstanbul’a gelmişti. Az zaman sonra Bolşeviklerin ticaret mümessili sıfatıyla İstanbul’a gelmiş olan *Cevanşir*’in yanında bu defa da Bolşeviklerin İstanbul’da ticaret memuru olmuş idi. *Behbud Han*’ın Ermeniler tarafından öldürülmesini müteakip *Abdüllali Bey* bir müddet işsiz kalmış, *Türk Ocağı* tarafından verilen paralardan hisse alarak yaşamakta iken bir seneden beri Kibrit inhisarını alan Lehlilerin yanlarında ve daha sonra da müskirat fabrikasında ve belediyede iş bularak çalışmıştır. *Mustafa Kemal Paşa*’nın⁴⁸ yaveri bulunan *Kılıç Ali*⁴⁹ (eski ismi ile *Asaf Bey*) kendisini Kafkasya’dan tanıdığı için onun ve bilhassa *Nuri Paşa*’nın⁵⁰ delaletiyle daima iş ve sahabet bulup kendisine Samsun’da emvali metruken bir ev de verilmiş fakat o bunu da sekiz bin liraya satıp parasını harcamıştı. Bunlardan başka gerek Türk Ocağı ve gerekse Lehlilerin, Azerilere vermiş oldukları paralardan daima mühim hisseler de almıştır. Yaş tahdidi üzerine Müskirat fabrikasından tekaüt edildiği zaman mühim miktarda tazminat da almış olmasına rağmen iki yakasını bir araya getirememiş, son zamanlarda belediyede amelebaşılık gibi bir işle tavzif edilip buna da katlanmıştı. Kendisi müsrif olmadığı halde, ailesi müsrif bulunduğundan, zavallı adam bunlara daima para yetiştirmekle meşgul olmuştur. Dört çocuğunu hükümetin de yardımıyla iyi suretle okutup

⁴⁸ Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk (1981-1938).

⁴⁹ Süleyman Asaf Emrullah (1888-1971).

⁵⁰ Nuri Killigil (1889-1949). 3. Kafkas İslam Ordusu komutanı.

yetiştirdiği halde kendisine bunlardan da hayır gelmemiş, birisi genç yaşında ölmüş, bir kızı bir Türk ile evlenmiş ise de diğerlerinin babalarına hayırları dokunmamıştır. *Aptülali Bey*, dindar görünür bir adamdı. En iyi ciheti hayırhah olup, herkesin işine koşmaktan çekinmez olmasıdır. Yalnız siması zayıf olup paraya da çok düşkün olduğundan hangi taraftan para verilerse oraya gitmekte bir beis görmezdi. İstanbul'da Azeriler arasında Türkiye hükümetinden en çok iyilik ve yardım gören *Aptülali* olmuştur. Bundan daha ziyade Türkiye'de mazharı rağbet olmuş birisi vardı ki o da Şimali Dağıstanlı *Halilof*'du.

HALİLOF: Eski bir Rus zabiti olup inkılap sırasında Şimali Dağıstan'da hükümet reisi olmuş ve bu sıfatla bir aralık murahhas olarak İstanbul'a da gelmişti. Muhaceretten sonra Bursa'da ikamet etmiş ve kendisine hükümet tarafından bir ev ile bir de küçük bir çiftlik verilmişti. *Halilof*'un Müslümanlara ve Türkiye'ye ne hizmeti olduğunu bilmiyorum. Bunu işitmedim. Ancak Türkiye'deki Çerkeslerin ve bilhassa o sıralarda Bursa'da fırka kumandanı bulunan *Cemil Cahit Paşa'nun*⁵¹ tesiriyle mazhar-ı ihtiram olmuş olduğunu zannediyorum. *Halilof* için burada bazı Çerkesler tarafından bir takım efsaneler uydurulmuştu. Güya 1914 Büyük Harp'te maiyetinde bulunan Rus askerlerini silahlarıyla birlikte Türkiye'ye teslim etmiş ve daha neler yapmıştır. Hâlbuki bunlar uydurma sözlerdi. *Halilof*, Rus ordusunda bilfiil hizmet etmemiş ancak Rusların adamı olarak Kafkasya'da *naçalnik* mülki kaymakamlıkta bulunmuş ve Müslümanlara fena muamele etmekle şöhret bulmuştu. Türkiye'de iyi muamele görmesi münhasıran Çerkes olduğundan dolayı olmuştur.

HÜSREV BEY SULTANOF: Karabağ civarında yaşayan Kürt beylerindendi. Çarlık zamanında Azerbaycan'da ve bilhassa Karabağ civarında adeta derebeylik hayatı yaşayan bu Kürt beyleri, inkılap zamanında da bir müddet bu hayatı yaşamış ve nihayet Bolşevikler tarafından eski hayatlarına nihayet verilip, kendileri de hudut harici çıkmaya mecbur olmuşlardı. *Hüsrev Bey*, Azerbaycan hükümeti zamanında bir müddet ziraat nazırlığında bulunmuş ve daha sonra da Karabağ umum valisi olmuştu. Karabağ'ın İttihad Fırkasına mensup bulunduğundan Müsavat Fırkası ve hükümetine daima muhalefet gösteriyordu. Bolşevikler Bakü'ye girince onlara telgraf çekip beyanı hoş amedi etmiş ve emirlerine itaat edeceğini bildirmişti. Fakat Bolşevikler buna kıymet vermemiş kendisini Bakü'ye çağırarak hapishaneye tıkmışlardı. Bir müddet sonra hapishaneden kaçmış ve Türkiye'ye gelmişti. *Hüsrev bey*, çok müteşebbis ve cevval bir zat olup, iş bulmakta ve kombinezonlar yapmakta herkesten evvel davranırken,

⁵¹ Cemil Cahit Toydemir (1883-1956).

bir işi nihayetin erdiremez ve elinden kaçırdı. Lehlilerle ilk evvel anlaşıp para alan o olduğu halde bunu elinden kaçırmış ve başkalarına kaptırmıştı. Pek terbiyesiz ve kaba bir adam olduğu için kendisini kimse sevmez ve kimse ile geçinemezdi. İstanbul'da bir Rus kadınla evlenmiş ve onunla Rus hayatı yaşamıştır. Doktorluk yapması için kendisine hükümetçe müsaade dahi edilmiş iken o bundan ziyade siyasetle iştigal etmesini arzu edip ecnebinin kapılarını aşındırmakta idi. Bununla beraber herkes kendisinden çekinir ve kaçardı. Türkleri ve Türkiye'yi sevmez, fena ve muzır bir şahsiyetti. 1914 Umumi Harpte Türkiye hududundaki Türk ve Kürt köylerini Ruslar tahrip etmiş olduklarından bu zavallılara yardım etmek üzere Bakü'de Müslümanlar tarafından bir cemiyet teşkil edilmişti. Bu cemiyetin hududa göndermiş olduğu sıhhiye kolunun reisi *Hüsrev Bey*, kâtibi de *Pepinof Ahmed Bey*di. *Ahmed Bey'den* işitmedim. *Hüsrev Bey*, kendisi gibi bir Kürt uşağı varmış, köylülerden yardım istemek için gelenleri evvela uşağı Türk veya Kürt olduklarını tahkik eder ve *Hüsrev Beyin* de odasından uşağına Kürtçe olarak seslenip, gelen adamın ne milletten olduğunu parola tarzında sorması üzerine, eğer köylü Kürt ise hemen muavenete koşup, Türk ise savmak istemesi tekerrür edermiş. 1943 senesi İkincikanunu'nda İstanbul'da vefat etmiş ve cenazesi Alman Hükümeti tarafından defnettirilmiştir.

Onun *Lütuf Ali* namında bir biraderi vardı. Vaktiyle Bakü'de polis müdürü olmuş ve Bolşeviklerden sonra kardeşiyle beraber İstanbul'a gelmişti. Hayatını kazanmak için burada başvurmadığı kapı, yapmadığı iş kalmadı. Hatta bir aralık Bolşeviklerin İstanbul'da casusu olarak çalıştığı da iddia edilmişti. Zavallı nihayet bir iş yapamayacak hale gelince Darülacezeye konulmuştu. *Nuri Paşa* kendisine ayda yirmi lira kadar para da veriyordu. *Abdülali Beyin oğlu* da bu siyasi ve sergüzeştçi hayata atılmış, gazetesi olmuş, bir aralık *Haydar Bamatof*'un İstanbul'da mümessili bulunmuştu. Kızı da böyle idi. Muallim olmuş, resmi ve ekalliyet mekteplerinde hoca iken bunları terk ederek Genceli Alman komününden bir Almanla beraber ve güya onun nişanlısı olarak Berlin'e gitmiş, orada kalmıştır.

Kafkasya'da Nadha'nın en iyi bir ailesine mensup bulunan *Emir Hanof*'un sanki İstanbul'da yeni bir sergüzeşt hayatı yaratmak için Türkiye'ye gelmişlerdi.

Abdülali Beye bilahare Türkiye hükümeti tekaüdiye gibi ayda elli lira kadar bir maaş bağlamış ve bu işi onun için *Nuri ve Mürsel Paşalar*⁵² temin etmişlerdi

⁵² Türk General Mürsel Bakü (1881-1945).

EMİR HAN: Şefi Bey gibi bir iş adamı da *Emir Han*'dı. Zaten o bu hayata Bolşevik İnkılabından evvel de başlamıştı. Çarlık devrinde Gence'de *kuvartalnik* polis komiser muavini iken bilmem ne yapmış ve Türkiye'ye kaçmıştı. Hayatını kazanmak için İstanbul'da Çenberlitaş'ta küçük bir dükkân açmıştı. 1914'te Şark vilayetlerine çeteler gönderilirken, o dahi çeteye yazılmış, oralara da gitmişti. Az zaman sonra orasını da terke mecbur olup yine eskisi gibi dükkânına dönmüş iken Rus İnkılabı başlamış ve ordu Kafkasya'ya gitmişti. *Emir Han* eski Azerbaycan hükümeti başvekili ve hariciye nazırı *Feth Ali Han*'ın biraderzadesidir. Muntazam bir tahsili olmadığı halde inkılaptan sonra Azerbaycan'da mühim mevkiler işgal etmişti. Bakü'de vali vekili, Kuba ve Kazak'da umumi vali olmuş, asmış kesmişti. *Kendisi anlatırdı:* Kuba'ya umumi vali olarak ilk gittiği zaman ahaliyi korkutmak için hemen hapishaneden iki (lalettayin) mahkûmu çıkartıp hükümet binası önünde astırmış ve bu suretle hükümet nüfuzunu halka göstermiştir. Rusya idaresinde Kuba, Kazak ve Karabağ birer kaza iken Azerbaycan zamanında buralara gönderilen kaymakamlara vali-i umumi unvanı verilmişti. Çünkü Rusların umum Kafkas vali-i umumileri olup da Azerbaycan'ın olmaz mıydı? *Azerbaycan hükümeti zamanında ilk defa Bakü'ye gittiğim zaman İstanbul'da tanıdığım Emir Han, Türk Erkan-ı Harp miralayı üniformasında otomobilinde gidermiş ve adeta tanıyamamışım. O zaman Bakü valisi idi. Neden mesela müşir elbisesi giymeyip, miralay üniformasını tercih etmiş olduğunun sebebini sormadım.* Nokta-i zannımca son Rus imparatorunu taklit için olsa gerekti. O da daima miralay üniformasını taşımaz mıydı? Bununla beraber Emir Han birçok yüksek tahsil görmüş olanların hepsinden daha faal ve daha becerikli bir zattı. Bolşevik istilasından sonra tekrar İstanbul'a gelince işsiz kalmadı, yine hayatını kendi sayı ile temin etti. Mezbahada kesilen etleri şehre nakletmeyi bir iki Rus üzerlerine almış, bunun için de üç otobüs işletiyorlardı. Emir Han da onların yanına memur olarak girmişti. Bilahare İstanbul Kasaplar Şirketi bu işi Ruslardan alınca Emir Han bir müddet de bu şirketin yanında çalışmış ve nihayet çıkarılınca Gümrük Muhafaza Teşkilatı'na dâhil olarak Diyarbakır'a gitmiş orada çalışmıştır. Uzak olduğu için faaliyet sahasını görmedim. Fakat tam onun yapacağı bir işe girmişti. Hudutta kaçakçıları takip etmek işte tam onun sevdiği işler. İstanbul'da bulunduğu zamanlar memleketinin siyasetine karışiyorsa da her vakit *Mehmed Emin* tarafını iltizam edip katiyen Genceli taassubu gözetmezdi. Kendisi de sıcakkanlı ve sevimli bir adamdı.

HASAN KULU HAN: Nevi şahsına münhasır bir tip, kimseyi beğenmez ve sevmez. Eski Çar ordusunda yüzbaşı bulunup bu rütbede yirmi sene kadar kaldıktan sonra Azerbaycan Hükümeti devrinde birden bire miralay olan bu

zatin askerlikten bir şey anlamış olduğunu bilemem. Fakat İstanbul'da ve kendi muhitinde meşhur bir siyasi kesilmiştir. Türkiye Hükümeti böyle bir recüli dostu anlayıp da maaş tahsis etmediğinden dolayı bu memleketi katiyen sevmez ve onun bir an evvel mahv olmasını arzu edermiş. *Han* olduğu için herkesi kendinden dun görürdü. Eski Rusya'dan ayrılmış yerler ahalisinden olup, Lehistan'da oturan ordu mensuplarına bu hükümet eski maaşlarını vermekte olduğundan Hüseyin Kulu Han da bir müddet Lehistan'da oturup kendisine maaş bağlatmış ve ondan sonra devamlı mezuniyet alıp İstanbul'da ikamet etmekte ve muntazaman Lehistan'dan maaşını almakta idi. Azerbaycan babasının çiftliği imiş gibi birisine kızdığı zaman onu ileride Azerbaycan'a bırakmamakla korkutur ve '*bir kere gideyim de bütün şu adamları idam ettireceğim*' der ve bu sözlerine kendisi de inanmazdı. Hatta Türkiye zabitlerinden kimseyi Azerbaycan'a bırakmayacağını sık sık tekraralardı. Kendisine Türk denildiği zaman hiddetlenir, 'hayır ben Türk değil, İranlı'yım' derdi. *Hüseyin Kulu Han*'ın ailesi esasen Kafkas Azerbaycan'ından değildir. İran Azerbaycanı'ndan Hoylu ve galiba aslında Kürt'türler. Çarlık Rusya'sı bir aralık İran'ı muslihane istila etmek isterken yerli halktan kendisine para ile taraftarlar edinmiş ve bunları kullanarak İran'ı içinden yıkmaya uğraşmıştı. *Hüseyin Kulu Han*'ın babası da bir nevi İranlı olup İranlıların intikamından kurtulmak için Rusya'ya kaçarak Gence'de yerleşmiş ve Ruslar tarafından kendisine maaş tahsis edilip *han* unvanı verilmiş ve çocukları da Rus mekteplerinde okutulmuştu. Bu suretle *Feth Ali Han* evvela müddei umumi muavini ve bilahare avukat, *Hüseyin Kulu Han* da zabit olmuştur. Ruslara karşı minnettarlıklarından mı yoksa Türkiye'de memuriyet alabilmek için midir nedir. *Feth Ali Han*'ı bir zamanlar mutazarrır da etmişler. Herhalde her iki kardeşte de ne Türklük ne de Türk muhabbeti yoktu. Teşekkül etmiş olan Azerbaycan hükümeti ile Türkiye'nin arasını açan ve iki kardeş milletin aralarına nifak tohumu saçmak isteyen de ilk evvel *Feth Ali Han* olmuştur. Mahaza başvekâlette bulunduğu için Ermeniler-Türkiye'de *Said Halim Paşa* gibi-onu da öldürmüşlerdi. Hâlbuki o, Ermenileri Türklerden daha çok severdi. Nasıl ki bunu kardeşi de itiraf etmekte ve Ermenilerin onu öldürmüş olduğuna inanmamakta idi. Türklere karşı olan husumetinden dolayı *Hüseyin Kulu Han* diğer Azeri mültecileri gibi Türkiye tabiiyetine geçmemiş, İran tabiiyetine girmiştir. İstanbul'da Türklerin içinde bir yılan ve cıiban gibi yaşamıştır.

ADİL HAN:⁵³ Gencilidir. Evvela hariciye vekili muavini ve sonra Tahran sefiri olmuştur. Senelerden beri İstanbul'da sessiz sedasız yaşamaktadır. Ne tahsil yaptığını ve mesleğinin ne olduğunu bilmiyorum.

⁵³ Adil Han Ziyathanlı.

Esasen zavallı adam her türlü kabiliyetten mahrumdur. Azerilerin *eski eşkek arpasını bulamaz* darbimeseli tamamen hakkında söylenebilecek bir sözdür. Fakat Genceli ve *han* olduğu için tabii dikkatle boş bırakılmamış, Tahran'a sefir gönderilmiş ve orada İranlıları kendisine epey güldürmüştü.

RESULZÂDE MEHMED EMİN: Bakülüdür. Babası *ahund* olduğu için ilk evvel biraz medrese tahsili yapıp, aynı zamanda orta dereceli bir Rus sanayi mektebinde de okuduğu için Rusça öğrenmiş ve genç yaşında gazeteciliğe başlamıştır. Bakü'de Rus sosyalistlerinin Türk amele için tesis etmiş oldukları Himmet Fırkasında çalışıp orada amele ve sosyalist hayatına da ünsiyet peyda etmişti. İptida 1906'da İran'a gidip orada bir iki sene kadar gazetecilikte çalışmış, asri gazeteciliği İran'a sokmuş, sonra 1911'de İstanbul'a gelerek burada *Türk Yurdu Mecmuası*'nda makaleler yazdığı gibi Türkiye'de kalmak istemişti. Fakat İstanbul'da iş bulamayarak yine Kafkasya'ya avdet edip Bakü'de münhasıran ve senelerce gazetecilikle meşgul olmuştur. *Mehmed Emin* bilahare riyasetinde bulunduğu Müsavat Fırkasını da Bakü'de kendisi teşkil etmiştir. Yüksek tahsil görmemiş olmasına rağmen *Mehmed Emin* son zamanlar hükümet başında bulunan Azerbaycanlıların en mükemmel ve en değerlisi idi. Fikrinde sebatkâr olup sık sık rey değiştirmez, seciyesi metin ve ahlakı mazbut bir insandı. *Mehmed Emin* birçok cihetlerden Türkiye'nin *Talat Paşasına* benzetmek mümkündür. O da diğeri gibi komitacı ruhlu ve sevimli idi. Zaten simalarında da birçok benzer cihetler vardı. *Talat Paşada* hitabet kuvveti olmadığı halde *Mehmed Emin* güzel söz de söylerdi. Buna mukabil *Talat Paşa*'nın nüfuz, nazar ve muhitinde olanların hepsine kendisini sevdirmek ciheti *Mehmed Emin*'de azdı. *Mehmed Emin*'in en büyük talihsizliği kendi kafasına uygun insan bulamayıp, kültür ve mefkûreleri kendine mugayir insanlarla teşriki mesai etmeye mecbur oluşudur. Filhakika Rus mekteplerinde okuyup yarı Ruslaşmış adamlarla *Mehmed Emin*'in bir fırkada çalışması kadar zor bir iş olamazdı. Müsavat Fırkasında *Mehmed Emin*'e nispeten en olgun insan *Nasib Beydi*. Zaten Azerbaycan fikrini yaratan, kendilerinde bir millet mefhumu bulunan yalnız bu iki adamdı. Ve maalesef bu gibileri az olduğu için Gence'nin yarı Ruslaşmış ve çapulcu insanları Müsavat Fırkasını ihata etmiş ve yarı Rus bir devlet kurulmasına sebep olmuşlardı. Herhalde Azerbaycan Hükümetinde resmi lisanın Rusça olarak kabul edilmesi Genceli başvekil *Feth Ali Han*'ın eseridir. Ona kalsa idi, bütün Azerbaycan'ı güzel Rus kadınlarıyla bunların fercalarına hediye ederdi. *Feth Ali Han*'ın Bakü'de hükümet hesabına tefriş edilmiş iki apartmanda dairesi ve iki Rus metresi vardı. Her gece bir metresiyle yaşadığından kadın düşkünlüğünden dolayı Bakü'de Ruslar kendisine *Hoyski* değil *Huyeski* derler ve bununla hanın bütün tahsilinin metresinde olduğunu söylemek isterlerdi.

İşte bu kadar muhalif ruhlu insanların içinde *Mehmed Emin* de etrafına bir takım gençleri toplayıp onlardan aldığı kuvvetle firkada muvaffak olmağa ve firkasını yaşatmaya çalışıyordu. Onun Bakü'de, İstanbul'da, Paris'te ve Varşova'da yaptığı usul bu idi. Bu gençler olmasa idi *Mehmed Emin* ekalliyette kalır ve sözünü kimseye dinletemezdi. Zaten *Feth Ali Han*'ı başvekil yaptıktan sonra firkanın hakiki kıymeti de kalmamış ve bütün iktidar Han'a intikal etmiş olduğundan *Mehmed Emin* ve arkadaşlarının yaptıkları işler yalnız zahirde firkayı kurtarmak içindi. *Feth Ali Han* firkaya da intisap etmeye de tenezzül etmemiş iken zavallı *Mehmed Emin* 'firka lideriyim' diyerek öğünüyor ve ona mütemadiyen boyun eğiyordu. Vakıan *Feth Ali Han*'ı ilk başvekil yapan Müsavat Fırkası değil Türk ordusu kumandanı *Nuri Paşa* olmuştu. Fakat bundan sonra onu firka müdafaa etmiş ve onun başvekil olmuştu. Buna rağmen bu İranlı Han, Türklere sadakat göstermiş ne de Müsavat Fırkasını tanımıştır. Mondros Mütarekenamesine binaen Türk ordusu Kafkasya'dan geri çağrılınca *Feth Ali Han*, *Nuri Paşa*'yı tevkif etmeye yeltenmiş ve fakat halkın galeyanından korkarak içlerinde *Ağayef Ahmed Bey* de olduğu halde birtakım gazetecileri Rus hükümeti mahkemeye vermişti. O zaman bir avuç olan Rusların sevdiği adam bulunan *Feth Ali Han*'a müracaat edilip, kendilerinin mahkemelere müdahaleleri rica edilmiş, Han ve onlara aynen şu cevabı vermişti: '*ben Türk ve Müslüman bilmem, para isterim. O da beş yüz ruble, isterim. Eğer paranız yoksa beni rahatsız etmeyiniz. Rica ederim dışarı çıkınız*' demişti. İşte şimdi Müsavat Fırkası lideri *Mehmed Emin* bu adamı müdafaa edip duruyordu. *Mehmed Emin*'in başlıca adamları şunlardı: Amcazadesi *Mehmed Ali*, *Kitapçı Abbas Kulu*,⁵⁴ *İskender*, *Mirza Bala*,⁵⁵ *Ali Azertekin*, *Ali Gültekin*, *Ali Ara* ve daha bunlar gibi genç mektepliler. Bakü'de bunlardan başka halk ve amele arasında da adamları vardı. Bunları o firkaya sokmuş, yanında bulundurur ve kendisine karşı gelecek zorbalara bunlarla mukabele ederdi. Zaten her firka liderinin yaptıkları usul de bu değil midir? Memleket haricinde bulunduğu zaman *Mirza Bala* ile *Ali Beyin* gazetecilikte, *Mehmed Ali* ile *Kâzım Zar* ve *Abbas Kulu* da firkacılıkta onun sağ elleri bulunuyordu. *Zeynelzade Kerim* de İstanbul'da iken Müsavat Fırkasına girmiş, *Mehmed Emin*'in faal bir adamı olmuştu. *Mehmed Emin*'de firka gayreti o kadar çoktu ki o Azerbaycan'da yapılmış ve yapılmakta olan her iyi işi firkasına mal emek için uğraşır ve bilakis kendi firkasının yaptığı bütün fenalıkları başkalarına yükletirdi. Muhaceret hayatında da böyle idi. Bolşeviklerin tazyiki altında vukua gelmiş bütün kıyam ve hareketleri kendi firkasının yaptığını ilan ederken firkasına mensup insanların gericiliklerinden hiç bahsetmezdi.

⁵⁴ Abbaskulu Kazımzâde.

⁵⁵ Mirza Bala Mehmetzâde (1898-1959), Azerbaycanlı Türk gazeteci, siyasetçi.

Gazetecilikteki maharetinden dolayı kendisinin bir usulü daha vardı. Bir şeyden bahsederken geçmiş zamanlarda buna dair güya yazmış olduğu yazıları zikrederdi. Hâlbuki geçmişte böyle bir yazı yazıp yazmadığını kendisi gibi kimsenin bildiği yoktu. Kimse de bunu okuyup bulacak vaziyette bulunmazdı. Bu suretle *Mehmed Emin* memleket için genç bir takım gazeteci ve fırkacılar da yetiştirmek istiyordu. Bunların en iyileri *Mehmed Ali ile Kerim ve Mirza Bala* olup içlerinde en kıymetsizi de *Abbas Kulu* idi. *Abbas Kulu*'nun vazifesi yalnız alkışçılıktan ibaretti. *Mehmed Emin* söz söylemeye başlayınca dahi cümlesi girer. *Abbas Kulu* kalkıp elleriyle onu alkışlar, yanında bulunanları da buna iştirak ettirirdi. Bir aralık *Mehmed Sart* namında *Mehmed Emin*'in başka bir adamı vardı. Fakat o İstanbul'da *Emin bey*'den ayrılmış onun muhalifleri arasına girdikten sonra söylendiğine göre Türkiye hükümetinin hafî memuru ve aynı zamanda İngilizlerin ajanlığını yapmak için İran'a gönderilmiş ve İngilizlerle Türklere aynı zamanda birbirlerinden habersiz olarak hizmet etmek istemişti. Bugün halâ İran'da bulunuyor ve işitildiğine göre her iki efendiye de güya hizmet etmekte devam ediyormuş.

Mehmed Emin'in İstanbul'a gelmesine müsaade edilemediğinden itibaren bir iki sene Paris ve Berlin'de yaşayıp, ondan sonra on sene kadar Varşova'da kalmış ve 1939'da Varşova'nın Almanlar tarafından işgalini müteakip Romanya'ya kaçarak iki seneden fazla da orada kalabilmiş ve kendisine İstanbul'a gitmek için bir türlü müsaade verilmemişti. Mamafih Romanya'da iken Türkiye Hükümetinin kendisine bir miktar para tahsis ettiği ve bu para ile ancak orada yaşayabilmekte olduğu söylenmektedir. *Mehmed Emin*'in birçok kusurlarına rağmen en büyük hizmeti vatanperverliği ve bilhassa neşriyatçı olmasıdır. Cebinde beş para bile bulunmadığı zamanlarda o, Azerbaycan için neşriyatta bulunmaktan fariğ olmamış ve hayatta gayesi de hep bu olmuştur. Diğer Azerbaycan ricali gibi onun gözü de hep iktidar mevkilerinde ve para kazanmakta değildi. O, ne bir memuriyet kabul etmiş ve ne de bunu gaye edinmişti. O münhasıran Azerbaycan'ı müdafaa etmiş ve onu âleme tanıtmak için uğraşmıştır. İşte yalnız bu cihet bile onu Azerbaycan ricalinin fevkine çıkarmak için kâfidir sanıyorum. Onun iyi bir gazeteci ve propagandacı oluşu da ayrıca bir meziyeti idi.

Son zamanlarda şu ciheti de kaydetmelidir ki Azerbaycan'da en hakiki ve samimi Türkçü *Mehmed Emin*'di. Vakıan ki onun Türkçülüğü Safevileri, Karakoyunlu ve İlhanîlerin Türkçülüğü olup Osmanlı Türkçülüğü değildi. Fakat her ne de olsa Türkçü, idealist bir adamdı. Hâlbuki diğer Azeri ricali içinde Türk ve Türklükten anlayan onun gibi bir kimse yoktu. Vaktiyle İstanbul'dan Azerbaycan'a Türkçe kitaplarla Türk muallimleri götürmek

teşebbüsü de onun olmuş ve bunun yapılmasını hükümetten isteyen o olmuştu. *O vakit bu işi ben üzerime almış elli kadar muallim ile yüz sandık kadar kitap göndermiştim. Maalesef ben İstanbul'dan avdet edinceye kadar Maarif Nazırlığına İttihat Fırkasının adamı Hamid Şah Nahcivanski gelmiş, o da bunlardan istifade edememişti. Hamid Bey bana Türk muallimlerinin istihdamını Gencililerin istemediklerini söylemiş ve hatta Gence'ye kadar göndermiş olduğu muallimleri oradan geriye gönderdiklerini bildirmişti. Bu sözün ne kadar doğru olduğunu bilemiyorum.*

MİR YAKUP: Vaktiyle Paris'e gönderilmiş heyeti murahhasa müşavirlerinden olup, Paris'in 1940'ta Almanlar tarafından zaptından sonra İstanbul'a gelmiş olan *Mir Mehdiyef Mir Yakup*, İstanbul'da Azerbaycan'ın en faal bir adamı olmuştur. *Mehmed Emin*'in burada olmaması başkalarının fena hareketlerinden dolayı *Mir Yakup*, meydanı boş bularak külâh kapmaya çalışıyor ve İstanbul'daki mülteci Azerileri toplayarak, onların mümessili gibi oraya buraya başvurup, yeni bir Azerbaycan hükümeti kurmaya uğraşıyordu. İsminden *seyyid* yani Arap, simasından da İranlı Farsa benzeyen *Mir Yakup*, kim bilir Bakü'ye ne zaman gelmiştir. Bu aileden Bakü'de birkaç mersiyehan da vardı. Bununla beraber Paris'e gönderilen murahhas ve müşavirler içinde *Mir Yakup* en iyisi olmuş, orada Fransızca da öğrenerek Azerbaycan için Türkçe ve Fransızca bir iki risale ve kitap yazıp tab ettirmişti. Yeni Azerbaycan hükümetinde bir usul vardı. Vekil intihap edilirken olduğu gibi murahhas ve müşavirler intihabında da her fırkadan bir veya iki adam alırdı. İşte bu suretle vaktiyle Paris'e gönderilen heyete İttihat Fırkasının reisi Türkiye'de meşhur *Kara Bey* de, *Mir Yakup*'u müşavir olarak vermişti. Vakıan Azerbaycan'ın sükûtu ve *Kara Bey*'in ortadan kalkmasından sonra *Mir Yakup*, İttihatçı olmaktan çıkmış, Müsavat Fırkasına girmişti. Fakat şimdi de Müsavatçı olmayıp müstakil olduğunu iddia etmektedir. Bununla beraber yine tekrar ediyorum *Mir Yakup*, Paris'e gönderilmiş heyetin içinde nispeten en iyisi bulunuyordu. Bu heyetin reisi *Ali Merdan Bey*'den vaktiyle ne çok işler buyurarak, ne zan ediyordu ki Azerbaycan'ın en değerli ve en namuslu adamı odur. Hâlbuki ne kadar fena çıktı. Azerbaycan'ın devlete ait arazisini bile satıp yedikten ve yedirdikten başka Ermenilerle yaptığı bir muahede ile Türkiye'ye ait Kars, Ardahan ve hatta Erzurum havalisinin Ermenilere ait olduğunu sanmakla büyük bir hata işlemiş Türkiye nazarında Azerbaycan'ı daima müttehim bir mevkide bırakmıştır. Şu menhus muahedenamede *Kara Bey*'in adamı olan *Mir Yakup*'un da maalesef imzası vardır. *Mir Yakup*, Azerbaycan için yazdığı yazılarında daima Türkiye'yi tenkit edip Azerbaycan'ı haklı çıkarmaya uğraşmıştır. Hâlbuki hakikatte Türkiye'nin kusurları Azerbaycan'ınkilerden çok daha az olmuştur.

CAFEROĞLU AHMED BEY:⁵⁶ Azerbaycan ve Azerilerden söz ederken *Caferoğlu Ahmet Bey*'i de unutmamalıdır. *Ahmet Bey* tahsili itibarıyla Türkiye'de çalışabilecek bir vaziyette idi. Rusya'da idadi tahsili yaptıktan sonra Bolşevik İnkılabından sonra Türkiye'ye gelmiş, İstanbul Darülfünununda okumuş, *Köprülü Fuad Beyin*⁵⁷ asistanı olmuş, Rusçadan tercüme yapmış bir gençti. Fakat işte bütün bunlara rağmen kendisinden mühim bir hizmet husule gelmemiştir. Onda eksik mühim bir ciheti, muvazenesizliği idi. O bir gün *Mehmed Emin* taraftarı, başka gün *Halil Bey'in* partisinden olup bazen de müstakil bir reis gibi evine şunu bunu toplayıp içtimalar akdederek, Azeriler arasında dedikodu başlamasına sebep olduğu gibi Darülfünun gençlerini Azerbaycan'a ısındırmak isterken gaf yapıp aksi neticeler alır. Bazen lüzumlu lüzumsuz nutuk söylemek hevesine düşüp herkesi kendisine güldürürdü. Dil Kurultayı'nda Ruslara dair konferans vermek isterken sözünün tonu ve vaziyeti *Mustafa Kemal Paşa'nın* hoşuna gitmez. İşinden çıkarılır ve sonra bin iltimas ve ricalarla ve bilhassa *Afet Hanım'ın*⁵⁸ delaletiyle tekrar işe alınır bir adam. Mamafih onun İstanbul'da ve Darülfünununda bulunması Azerbaycan için bir varlık olmuş iyi ve fena bu ismi tekrarlatmıştır. En büyük kusurlarından biri de Azerbaycanlı olmaktan ziyade Genceli olmaya uğraşmış olmasıdır. Çünkü onca Azerbaycan Gence'den ibaretti.

Atatürk'ün topladığı Dil Kurultayında, *Caferoğlu Ahmed* de bir şey okumak istemiş ve fakat okuduğu şeyin mevzuu dil işlerine dair olmayıp Rusların kıyafet ve adetlerine dair olduğunu görünce *Atatürk* kızmış ve meclisi terk etmişti. Bu suretle orada bulunan Rus murahhasları üzerine de bir tesir icra edip güya Ruslar aleyhinde söz söylemek isteyen bir Azerbaycanlılığı taretmiş olduğundan dolayı onları minnettar etmiş oluyordu. Yoksa o içtimada *Caferoğlu*'na Rusların aleyhinde bir söz söylemesi ne de onları rencide edecek bir harekette bulunmamıştı. Yalnız onun her vakit olduğu gibi aceleci ve tuhaf vaziyeti ile tavır ve sözleri *Atatürk*'ün kızmasına sebep oldu. *Caferoğlu* bilahare bundan istifade ederek *Atatürk*'e karşı Azerbaycan'ı müdafaa ettiğini söylüyor ve hakikati tahrif etmiş oluyordu. *Caferoğlu* bir vakitler hususi Türkçe dersi vermek bahanesiyle İstanbul'daki Rus konsoloshanesine devam ediyor ve bunlardan para alıyordu. Bilahare onu bu işten *Mehmed Emin* –tehdit ederek alıkoymuştu. *Atatürk* kendisini kovduğu zaman İstanbul'daki Rus konsolosundan bunun için tavassut etmelerini de rica etmiş ve fakat bu rica *Atatürk*'ü kızdırmıştı.

⁵⁶ Ahmet Caferoğlu (1899-1975).

⁵⁷ Mehmed Fuat Köprülü (1890-1966).

⁵⁸ Ayşe Afet İnan (1908-1985).

Bu saydıklarımın dışında İstanbul'da daha birkaç Azeri mültecileri vardı. Fakat bunlar siyasetle meşgul olmayıp Türkiye'de hükümetin kendilerine vermiş olduğu işlerde çalışarak hayatlarını kazanıyor ve partizanlık yapmadıkları için isimleri de zikredilmemektedir. Şimdiye kadar saydığım Azerbaycanlılardan *Mustafa ve Şefi beylerden* maada hepsi de Şii mezhep olup yalnız bu iki zat Sünni'dirler. Vakıan artık Azerbaycan'da Sünni ve Şii farkları kalmamıştır. Fakat bazı zamanlar bu hissiyat kendisini göstermiş ve araya bir dert ve hatta bazen cedavete de bırakmıştır. Türkiye'nin küçük biraderi Azerbaycan'a vaktiyle fazla alaka göstermemesinin sebebi olarak, *Türkiye'de idare başında bulunanların ekseriyetle gayri Türk anasından olmaları nasıl tesir icra etmiş ise*, eski Azerbaycan hükümetinin Türkiye'ye karşı fazla muhabbet ibraz etmemesinin başlıca sebebi de bunların ekseriyetle Şii olmalarındandı. Yoksa bu iki kardeş millet birbirlerine Prusya ile Bavyera'dan daha yakın olduklarından, şimdiye kadar yekdiğerlerine daha ziyade sokulmuş oluyorlardı. Bu münasebetle şimdi de şöyle bir şey ki Rusların delaletiyle ilk evvel Azerbaycan'da olup, bilahare Türkiye'de yapılmış olan iki ayrı alfabeler behemehâl birleştirilmelidir. Yoksa elli sene geçmez bu iki millet Sırplarla Hırvatlardan ziyade birbirlerinden ayrılır ve yekdiğerini tanımazlar ve bu da büyük milli bir felaket olur...

Şimdi biraz da Azerbaycan'daki yerliler arasındaki farklardan ve bunların yekdiğerleriyle olan münasebat ve zıddiyetlerden bahsedelim.

Bugünkü Kafkas Azerbaycan'ı vaktiyle Çar idaresinde iken vilayetle bir sancaktan ibaretti. Bakü ve Gence vilayetleriyle Zakatala sancağı. Rus idaresinden evvel buralarda Bakü, Şirvan, Kuba, Gence, Karabağ, Erivan, Nahcivan hanlıkları mevcut olup isimlerinde en büyük ve şerefli tarihe malik bulunan da Şirvan ve sonra Gence hanlıkları olmuştur. Şirvanşahların ayrıca ve büyük tarihleri mevcuttur. Ruslar bu yerlere gelmeden evvel bu yerlerin ahali ekseriyetle Türk ve Müslüman olup az miktarda Ermeni vardı. Ermeniler bilhassa cenupta Erivan ve Nahcivan hanlıklarıyla, Karabağ, Gence ve Şirvan'da bulunuyorlardı. Fakat Rusların istilasından sonra yavaş yavaş Rus ahali iskân edilip, bir aralık Almanlar da Gence civarında bir koloni tesis etmeleri için müsaade edilmiş ve Türkiye'deki Ermeni vukuatlarından sonra Anadolu'dan birçok Ermeniler de gelmiştir. Ermeniler hâlihazırda ekseriyetle Bakü ve Gence şehirlerinde toplanmış olup Rusların getirmiş oldukları Malakan her tarafta köyler tesis etmiş Alman kolonisi *yelendorof* da Gence şehrinde yanı başında kurulmuştur. Bolşeviklerden sonra Mugan ovasına külliyyetli Rus muhacirleri de yerleştirilmiştir. Kafkasya eskiden beri muhaceret-i akvamın geçit yeri olduğundan her millet geçerken bu yerlerde ufak tefek serpintiler bırakmış ve bundan dolayı bugün

mesela yalnız Şamahı şehri civarında eski kavimlerinin isimlerini taşıyan yirmiden fazla başka başka lisanlar konuşan köyler kalmıştır. Bununla beraber bütün bu halk Selçukîlerin istilasından sonra tamamen Türkleşmiş ve büyük Oğuz akınları karşısında eski bütün milli varlıklarını kaybetmişlerdir. Kafkasya'nın İran tarihinde de mühim mevki vardır. İran'ın en büyük eski şairi Nizamî ile Hakanî, Kafkasyalıdır. Mamafih bugünkü Azerbaycan Türk halkı Türkleşmiş İranlılar değildirler. Selçukî Türkleri bu yerlerdeki İranlıların ekseriyetini hicrete mecbur etmiş ve yerlerine kendileri yerleşmişlerdir. *Resulzâde Mehmed Emin Bey* 'Asrımızın Siyavuşu' ünvanlı eserinde gösterdiği gibi Azerbaycanlılara Türk ve Farsların melezi denemez. Bunlar hakiki Oğuz Türkleridir ki Azerbaycan'da dikkatli bir seyahat bunu anlamakta müşkülât bırakmaz. Eski İranlıların bu yerleri terk edip yerlerini Türklere bırakmış olduklarını meşhur Şirvanlı şair *Hafız* ne kadar acı bir surette terennüm eder. (*Ey saba ger bigzeri ber sahil-i Rod-ı Eres, Buse zen ber hak-i an vadi vü muşkin kun nefes*)⁵⁹ diye başlayan manzumesinde Farslar namına derin bir tahassür ve ayrılık şikâyetleri görülmektedir. Selçukîlerin Kafkasya'ya olan istilaları herhalde Anadolu'ya karşı olandan şiddetli ve sürekli olmuştur ki Anadolu'da bu güne kadar müstakil ve büyük Türk devletleri bulunmasına rağmen Türkleşmemiş, Rum, Ermeni, Kürt gibi anasır kaldığı halde Şarkî ve Cenubî Kafkasya'da bir asır evvel Rusların geldiği zaman Türkçe konuşmayan ve Türkleşmemiş insan yoktu. Hatta az miktarda ve ekseriyetle dağ başlarında kalmış olan Ermeniler bile Türkçe konuşuyorlardı. Selçukî ve Moğolların istilalarında Ermeniler Kafkasya'da dağ başlarında ve ekseriya çıkılması müşkül yerlerde köyler teşkil edip kalmışlar ve ancak Rus istilasından sonra şehirlere inmeye başlamışlardı.

Azerbaycan Türkleri, ırk, din ve lisan itibarıyla birbirlerinin benzeri iseler de, uzun zaman ayrı ayrı hanlıklarla yaşamış oldukları için seciye, şive ve hatta bazen kıyafet itibarıyla birbirlerinin aynı değildirler. Şirvanlılarla Bakülülerin, Bakülülerle Gence veya Karabağlıların karakterleri, şive ve kıyafetleri biraz başkacadır. *Biz Azeriler* aramızda bir kimsenin yalnız konuşmasından değil, hatta harekâtından bile onun nereli olduğunu anlarız. Şirvan eskiden beri şair ve arifler yetiştirmekle meşhurdur. Şirvanlılar az söyler fikirlerini ekseriya göz ve yüzlerinin işaretleriyle ifade ederler. Müstehzi ve filosof meşrep insanlardır. Yalnız birbirlerini sevmez ve kendilerinden yetişmiş olan insanları çekemezler. Eski Şirvanlı bir şair olan *Nabi* bunu şöyle ifade etmiştir: (*Her yerin ehli sever o âlem ve şairlerin, ehli Şirvan nabeya azer ehl-i fazlın istemez*). Mamafih Şirvanlılar ekseriyetle

⁵⁹ 'Ey sabah rüzgârı, Aras ırmağı kıyısına uğrarsan o vadinin toprağını öp, nefesini misk haline getir'. *Şirazi, Hafız Divanı*, (Çev.)Abdülbaki Gölpınarlı, Kültür Bakanlığı yayımları, İstanbul, 1992, s.272-273.

nazik ve başkalarına karşı çok mültefittirler. Hâlbuki Bakülüler, kaba insanlar olup, son zamanlarda petrol sayesinde zengin olduktan sonra ancak bu kabalıkları kısmen zail olmuştur. Karabağlılarda kıskançlık, fitnecilik ve gammazlık çok olduğu söylenir. Orada bir yerde toplanmış olan zevattan birisi ayağa kalkıp gitmek isterse mütebakisi onu arkasından çekiştirirlermiş ve Şirvanlılar arasında (*Karabağlıların çok olduğu yerde oturma*) diye bir darbimesel vardır. Karabağlılarda olduğu söylenen bu tabiatların Şekililerde de olduğu iddia edilmektedir. Ne dereceye kadar doğru olduğunu bilemem. Kafkasya'da şimale doğru çıktıkça ahali daha saf ve bön olur, cenuba doğru indikçe daha kurnaz insanlar görülür. İstanbul'da senelerden beri müritlik ve şeyhlik ile geçinen *Seyyid Tahir*⁶⁰ isminde bir Dağıstanlı vardır. Şamahılı meşhur *Hacı Mecit Efendinin* oğlu *Habib Efendi* ona burada latife ederken, (*buralarda ne duruyorsun, haydi beraber Şamahı'ya gidelim, orada ben şeyh sen de müridim olursun, para toplarsınız. İşimiz bittikten sonra Kuba'ya gideriz. Orada ben peygamber sen sahabe olursun. Daha yukarı Lezgilerin arasına gidince ben orada Allah olurum sen de peygamber olursun ve burada on senede toplayabildiğimiz parayı orada bir iki ay zarfında toplarsınız*) derdi ki bu sözde Azerilerdeki yerlerdeki insanların vaziyetlerini gösterdiğinden dolayı bir az da hakikat vardır. Sonra Kafkasya'da her yerin kendisine mahsus bir sanat ve maişet tarzı vardır. Mesela bütün Kafkasya dahi kısmen İran'a sazende ve mersiyehan Karabağ'dan gittiği gibi, Kafkasya'daki Rus polis memurlarının çoğu da Karabağ beylerinden olurdu. Başka yerlerin beyleri çok zaman Rus mekteplerine gitmekten tevakkü etmiş iken Bakü eskiden beri ateşgede olup ateşperestlerin merkezi olduğu için buraya vaktiyle birçok İran ve Hint ateşperestleri gelip yerleşmişlerdir. İşte bundan dolayı bugün halâ Bakü'de Farsî ve Hindî simalara tesadüf edilir.

Karabağ beyleri hemen Ruslara hulul etmiş ve bundan dolayı Ruslar onları daima polis işlerinde istihdam etmişlerdir. Bakü'de, Şirvan'da ve sair yerlerdeki polis komiser ve muavinleri ekseriyetle Karabağ beyleri olup bunlar kendi dindaşlarına Ruslardan çok daha fena muamele ederlerdi. Azerbaycan köylerinde Çerkezler de olduğu gibi hayvan hırsızlığı çok olur ve hırsızların yatak yerleri de Karabağ'dı. Karabağ civarında yaşayan Kürt aşiretleri bunları hemen İran'a geçirip izlerini kaybederlerdi. Bu aşiret reisleri nüfuzlu ve katil kimseler olduğu gibi polis de her yerde Karabağlılardan olduğu için bunları bulmak pek müşkül olurdu. Karabağ'ın bir hususiyeti de Rus mekteplerinde okumuş olanların çokluğunda idi. Elli atmış seneden beri Karabağ'da Rusların idadi derecesinde mektepleri bulunduğundan bu mektepte okuyup bilahare Darülfünunlara gitmiş

⁶⁰ Seyyid Tahir Hoca (öl. 1957).

Karabağlılar çoğalmış ve bundan dolayı başka şehirlerde Müslümanlardan doktor, mühendis ve saire pek az iken Karabağ'da çoktu ve kendi ufak şehirlerinde iş bulamadıklarından dolayı bunların hemen hepsi de Bakü'ye toplanmışlardı. Hatta bir aralık Bakülüler bunlardan bıkmış, bunlara karşı boykot yapmış ve Bakü'den çıkıp gitmelerini istemişlerdi. *Karabağlı Ahmet Bey Ağayef* ile *Karabey*'i⁶¹ İstanbul'da ve Türkiye'de tanımayan kalmamıştır. Karabağ'dan sonra Rusça okumuşları en çok olan bir yer de Kazak kasabasıydı. Bu kasabanın Tiflis'e yakın olması ve burasının da bir vakitler umum Kafkasya'nın merkezi bulunması buna sebep olmuştu. Mesela son zamanlarda umum Kafkas Sünni mezhep Müslümanların müftüsü bulunmuş olan *Kazaklı Abilof Hasanof* akrabalarını parasız olarak Rus mekteplerinde okuttuktan sonra, bunların hepsini de memuriyetlere yerleştirdi. Kafkasya umum müftüsünü Ruslar intihap ettiği için kendi işlerine gelen adamı intihap ederlerdi ve onlar da Müslümanlardan ziyade Rusların inasına hizmet ettiklerinden dolayı böyle ufak tefek arzularını da işar ettirirlerdi. 1914 Umumi harbinde İstanbul'un neşretmiş olduğu cihat fetvasına karşı Ruslar, *Abilof* dan bu fetvanın şer'e muhalif olduğuna dair bir fetva istemişlerdi. Hâlbuki diğer mühim âlimler Rusların istediği fetvayı vermekten istinkâf etmişlerdi. *Abilof*, müftü olmasına rağmen iyi bir âlim değildi. O, Rusça bilir ve Gori'deki ilk muallim mektebinde din dersleri muallimliğinden bu mertebeye çıkmıştı.

Azerbaycan'ın en mühim şehirlerinden biri olan Gence'nin insanları cesur ve müteşebbis insanlardır. *Cevad Han*'ın memleketi olan bu şehirde serpelik de mümkün değildir. Fakat maalesef Azerbaycan'ın son inkılap tarihinde bu şehrin ismi lekelenmiştir. Gencililer, Azerbaycan Cumhuriyetini kendilerinin tesis etmiş olduklarını iddia edip bundan dolayı başka yerlilere tahakküm rağbetine düşmüşlerdi. Hâlbuki hakikat böyle değildir. *Azerbaycan'ı tesis eden kuvvet, Türk ordusu ile o zamanki Türkiye hükümeti olmuştur*. Gencililerin rolleri şudur: Rusya'da inkılap olup da Rus ordusu bütün cephelerde memleketlerine doğru firar ederken Türkiye hududundaki askerler de Lenin'in dağıtmakta olduğu arazi ve emvali bir an evvel almak üzere Rusya'ya doğru yol almış iken Gencililer, demiryolu sstasyonunu (istasyon) tutup, Rus askerlerinin silahlarını istemiş ve Ruslar da bir an evvel memleketlerine dönmek için mücadeleden içtinap ederek bir kısım silahlarını bunlara terk etmişlerdi. İşte böylece birkaç bin silah ele geçiren Gencililer bunlarla, Şamahı'yı Ermenilerden kurtarmak için oraya gitmiş ve fakat maalesef Ermenilerle mücadele edeceklerine Şamahı ve mülhakatını yağma edip avdet etmişlerdi. Bilahare Türk ordusu Bakü üzerine yürürken iki yüz kadar Genceli de gönüllü olarak bu orduya

⁶¹ Gazeteci Karabey Karabeyof.

girmişlerdir ki Gencelilerin Azerbaycan'a bir müddet hizmetleri bundan ibarettir ve bu hizmetlerine mukabil bilahare iki sene kadar bir müddet Azerbaycan'ı yalnız başlarına idare etmeye kalkışıp halkı bizar etmişlerdir. Gencelilerin diğer bir mühim hizmetleri de Bolşevikler 1920'de Bakü'ye girdikten sonra idareye karşı ilk olarak isyan etmiş olmalarıdır. Üç sene sonra ikinci kıyam Şamahı ve mülhakatı olan Küremiz ve Kömçay'da olmuş ve bu kıyamlar maalesef pek ağır surette ve bundan memleket tahrip edilerek yatıştırılmıştı. Ruslardan silah almaya alışmış olan Genceliler bilahare Türk ordusu oralardan avdet ederken onlara da bu usulü tatbik etmek istemiş ve fakat bunu yapamamışlardı. Yalnız ordusunun çekilmesinden sonra oralarda kalmak isteyen *Nuri Paşa*'yı istihkar edip bir an evvel oraları terk etmesine sebep olabilmişlerdi. Bir sene sonra Batum'da İngilizlerden kaçırılan *Nuri Paşa*'yı yakalayıp kapalı bir dağın dâhilinden dışarıya çıkarmak için *Feth Ali Han*'ın odasında içtimalar yapılmış fakat bunu halkın galeyanından korkarak tatbik edememişlerdi. Şu ciheti daima hatırdan tutmalıdır ki 1918'de Osmanlı Türk ordusu Kafkasya'ya girmemiş olsa idi, bugün oralarda tek bir Türk kalmamış olacaktı. Şu halde Kafkasya'daki Türklerin mevcudiyetleri münhasıran *Enver Paşa*'nın sayesinde denilebilir. Şunu da unutmamalıdır ki Bolşevik Ermeniler Kafkasya'daki Türkleri keserlerken bunların arasında binlerce Azeri Türklerini de kesmişlerken, İran Hükümeti bütün bunlara karşı lakayt kaldıktan başka bilahare Ermenileri himaye etmiş yüzbinlerce Türk katili Ermenileri memleketine kabul etmiş, onları Türklere tercih etmiştir. Gencelilerden bahsederken maksadım Gence'nin eskiden beri derebeyliğe alışmış han ve beyleri idi yoksa asıl halk bunlardan uzak kalmış ve Türkiye'den gelmiş orduyu can ü dilden alkışlamışlardı.

Sırası gelmişken biraz da Kafkasya'daki mezhep ihtilafından bahsedeceğim. Azerbaycan ahalisi mezhep itibarıyla Sünni ve Şii iki kısma ayrılır. Bunlardan hangisinin daha fazla olduğunu tayin edemem. Bakü'den Tiflis'e giden şimendüfer hattının yukarı şimal kısmında Sünniler, cenupta İran hududuna doğru olan yerlerde Şiiler ekseriyettedirler. Binaenaleyh, Bakü, Salyan, Lenkeran, Mürgan, Gence ve Karabağ'da ekseriyet Şiilerde, Kuba, Şamahı, Zakatala, Gökçay, Ağtaş ve Şeki'de ekseriyet Sünnilerde olup daha şimalde yaşayan Lezgilerle diğer Dağıstan ahalisi ve garpta bulunan Acaralılar tamamen Sünni'dirler. Demiryolunun cenubuna isabet eden Kazak da dahi ekseriyet yine Sünnilerdedir. Mamafih Azerbaycan'ın en zengin ve münevver kısımlarını teşkil eden Bakü ve Gence ahalisinin ekseri Şii olduğu için Azerbaycan ve bilhassa inkılaptan sonraki hükümet teşkilinde Şiiler daha büyük rol oynamışlardır.

Şiilerin Sünnilerden daha çok Rus mekteplerinde okuyup münevver olmalarının bir sebebi de Şiilerde Sünniler kadar taassup olmamasıdır.

Rusları siyasetleri icabı Şiileri Sünnilere tercih etmiş ve bunların elleriyle Sünnileri ezmeye uğraşmışlardır. Filhakika Şiilerden ordusuna aldığı zabitlerle Sünni memleketlerini fethetmek istediğini tarihlerde görmekteyiz. Ruslar gerek Türkistan gerekse Afganistan'a ve hatta Türkiye'ye daima Şiilerden casuslar göndermeye çalışmışlardır. Şiilerin mukaddes yerlerinden olup vaktiyle Türkiye'nin elinde bulunan Kerbela ve Bağdat gibi yerlerde Rusların daima Şii casusları bulunurdu. Mamafih Bakü'nün zengin olmasının da Şiilerin daha münevver olmalarında tesiri yok değildi. Kafkasya'da memuriyet ve sair hususlarda terakki etmek için Sünnilerden tanassur etmiş olan hiçbir kimseyi işitmedim. Hâlbuki Şiilerden böyleleri oldukça çoktu. Zaten Sünniler, Rus memuriyetlerine ehemmiyet vermez olduklarından içlerinde memur da pek azdı. Yalnız Şimali Kafkasya'da kalmış olan Çerkeslerden böyle yüksek memuriyetler için tanassur etmiş olanların çok bulunduğunu işitirdik. Çerkeslerden sonra hususi menfaatleri için çokça tanassur edenlerden bir kısmı Kırım Tatarlarından olurdu. Volga Boyu Tatarlarından tanassur etmiş olanlar bilakis pek enderdi. Şimali Kafkasya'daki Çerkeslerin birçoğu da menfaat için Hristiyan olmuşlardı. Bundan atmış yetmiş sene kadar evvel Bakü'de bir tane olsun Sünni yoktu ve Sünnilerin oraya gitmeleri Şiilerin Yukarı Dağıstan'a gitmeleri kadar tehlikeliydi. *Babamın amcasının ismi Ömer* olduğu için yetmiş sene evvel Bakü'ye gittiği zaman Şiiler arkasına düşmüş, onun kuyruğunu aramışlardı. Çünkü Şiilerce Sünnilerin kuyruğu olur diye o vakitler propaganda yaparlarmış. Vakıan o zaman Bakü küçük bir kasaba olup vilayet merkezi Şamahı şehri olduğu gibi Bakü'ye ancak menfaları gönderirlermiş. Herhalde son üç dört asır zarfında Kafkasya'da Sünni ve Şii mücadeleleri çok kuvvetli ve kanlı olmuştur. Safeviler Şiiliği İran'da tamim ettikten sonra Kafkasya'yı da Şii yapmak istemiş ve eskiden beri Sünni mezhebinin Bağdat, Kahire ve Buhara gibi en mühim merkezinde bulunmuş olan Şirvan'ı Şii yapamamışlarsa da ahalisini katliam etmişlerdi. Bununla beraber *Şah da bilmez ki Şirvan Sünni'dir* darbimeseli dillerde kalmış ve Şirvan'ın bakıyyetü's-süyuf ahalisi etraf ile beraber Sünni olarak kalmışlardır. Yalnız son zamanlarda İran'dan akın akın gelen *ahund* ve Rus ve propagandacıların teşvikiyle Şiiliği kabul edenler görülmekte idi. Hatta son asrın en iyi Azeri şairi *Sabir*'in⁶² babasını bile Şamahı'da *Ahund Seyyid Ali*'nin kandırıp Şii yaptığı da malumdur. İstanbul'da Ayasofya Kütüphanesi'nde Şirvan ulemasının *Sultan Selim'e*⁶³ göndermiş olduğu Arapça ve Farsça yazılmış mektupları vardır. Bu mektuplarda Osmanlı Sultanından Şii Safevilere karşı Şirvan'ın himaye edilmesi rica edilmektedir ki *Sultan Selim*'i Safevilere

⁶² Mirza Alikber Sabir (1862-1911). Azerbaycanlı Türk şair.

⁶³ Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim (1470-1520).

karşı harbe sevk eden amillerden birisi de bu mektuplar olsa gerektir. Herhalde Safevilerin Sünnilere karşı mücadeleleri çok şiddetli olmuştur. *Safevi Şah Abbas'ın*⁶⁴ (bir Sünni'yi öldürmek yetmiş kâfir öldürmekten daha iyidir) diye vermiş olduğu emir de meşhurdur. Ahund ve dervişlerin halkı Şii yapmaya teşvik etmeleri üzerine Sünniler arasında şeyhler ortaya çıkmış ve bunların en birinci vazifeleri de Sünnileri müdafaa etmek olmuştur. Ruslar da bunları bildikleri için her vakit bu zihniyeti teşvik etmişlerdir. *1914 Umumi harbin başlangıcında ben Türkiye'den Kafkasya'ya gidip orada çalışmak istemiştim. Benim oralarda bulunduğumu ve evimizde toplantılar olduğunu Rusya Hükümetine haber verip, evimizi bastırmak ne hemşehrimiz ve fakat Şii polis komiseri (pristav) meşhur Vehib Bey olmuş ve ne kadar acıdır ki bu işi tahkike memur edilmiş olan başka bir Ermeni pristav Karaoğlanof beni kurtarmış ve 'bu ailede böyle fena işler zuhur etmez' diye rapor vermişti. Bir Rus'un tanıdığı bir Müslümandan ilk sorduğu soru hangi mezhepten olduğunu öğrenmek ve ondan sonra diğer mezhep aleyhine söz söylemek olurdu. Hatta Tiflis'te Müslümanlar için açmış oldukları iki ilk mektebin adlarını bile Ömer ve Ali Mektepleri diye tesmiye etmişlerdi. Bakülü milyoner Hacı Zeynelabidin'den Allah razı olsun ki bu taassubun kalmasına çalışmış ve bundan maaleşükran Kafkasya'da Sünni ve Şii mezheplerin isimleri unutulup yalnız Türk ve Müslüman isimleri kalmıştır. Sünni ve Şii taassuplarını kaldırmak için Hacı Zeynelabidin, Bakü'ye Sünni ve Şii ulemasını davet etmiş, kendilerine bol bol hediyeler verip, onları bu uğurda vaaz etmek için seferber etmiş, bir taraftan da gazete çıkartıp bu hususta makaleler yazdırtmış ve zaten zamanın icabı olarak halkta buna karşı bir temayül olduğundan Hacı Zeynelabidin'in teşebbüsü semeresini vermişti.*

1918 İnkılabından sonra Azerbaycan'da teşekkül etmiş olan Müsavat Fırkası hükümetinde Gence hanları az kalsın yeniden bir Sünni ve Şii meselesi ihdas edeceklerdi. *O hükümet zamanında bir aralık gezmek üzere, Kürdemir, Gökçay ve Aktaş'a gitmiştim. Halkın benden istedikleri şey, onlarla birleşip Bakü'deki Şii hükümeti yıkmak için uğraşmak dileği olmuştu. Sebebini sorduğum zaman (baksanıza hükümette bir tek Sünni var mıdır?) diyorlardı. Onlara münasip cevap vermiş, bundan sonra artık Sünni ve Şii meselesini düşünmenin ayıp olacağını bildirmiş ve kendim de oralardan uzaklaşmışım. Halkın bu suretle hareket etmelerinin hakiki sebebi, Müsavat Hükümeti'nin Türkiye'ye karşı etmiş olduğu gayrı dostane bir vaziyetten ileri geliyordu. Birtakım ajanlar bir yerleri dolaşmış, halkın zihnine eskiden kalma hurafeleri sokmuş ve onların taassuplarını tahrip etmişlerdi. Bakü'deki hükümet erkânı da her Sünni'den balâ pervazane*⁶⁵

⁶⁴ Safevi Şahı (1571-1629).

⁶⁵ Atıp tutarcasına.

sözlerle atıp tutuyorlardı. Hükümetin son günlerinde İran'dan fevkalade murahhas olarak Bakü'ye gelmiş olan *Seyyid Ziyaiiddin Tabatabaî*⁶⁶ şerefine verilen ziyafette başvekil *Nasib Bey* nutuk söylemiş ve Azerbaycan ile İran'ı birbirlerine bağlayan en büyük bağın Şiilik olduğunu söylemek hatasında bulunmuştu. *Bu nutuk söylendiği zaman ben orada değildim.* Aktaş mebusu *Mümtaz Efendi* hemen o gece gelip bunu bana söylediği gibi memleketine de yazmış ve büyük bir galeyan husule getirmişti. *Nasib Bey* bu sözü belki de bir siyaset ve bir cemile olsun diye söylemişti. Fakat eski yaraların tazelenmeye başladığı o zamanlarda bu gibi sözlerin tesiri çok büyük oluyordu. Yukarıda da söylemiş olduğum gibi *Nasib Bey* belki de Azerbaycanlıların en abide elist bir adamıydı. Fakat fazla Azerbaycancılık onu Türkiye'ye düşman yapmıştı. Türk ordusu Kafkasya'ya girdiği zaman Gence'de *Nuri Paşa'ya* karşı cephe açmış, Türklerin kızdıklarını bildiği halde mahaza, onları kızdırmak için şapka ile gezmiş ve Türkiyeliler aleyhine propaganda yapmıştı. Ve işte bundan dolayı da *Nuri Paşa* da onun hükümette bulunmasını istememiş ve *Feth Ali Han'a* teşkilini havale ettiği zaman *Nasib Beyin* bulunmamasını da *Hüseynzade Ali Bey* vasıtasıyla tenbih ettirmişti. *Nasib Bey* bilahare hükümete girmemiş ancak Türk ordusunun çekilmesinden sonra olmuştur. Onun İstanbul'a sefir olarak göndermiş olduğu *Karabağlı Vezirof Mir Yusuf* İstanbul'da Türkiye düşmanlığı yapmasının sebebi bilahare anlatırken kendisine *Nasib Bey* tarafından bu yolda talimat verilmiş olduğunu yeminlerle söylüyordu. Ne garip tecellidir ki *Nasib Bey* hükümette iken topladığı altınlarına tama'en öldürüldükten sonra kızı, damadı ve karısı Türkiye'de yaşayıp Türkiye'nin en büyük lütuflarına mazhar olmuşlardır. Müsavat Hükümeti zamanında hükümetin Sünni ve Şii farkı gözetmediğine ben kani olduğum halde birtakım hareket ve sözleriyle hükümet erkânı bunu gözetiyorlarmış gibi görünüyorlardı. Mesela ilk zamanlarda Avrupa'ya tahsil için talebe göndermek lazım gelmiş ve bunun için beş yüz kadar talebe müracaatta bulunmuştu. Neticede intihap edilen yüz kadar talebe arasında bir tek Sünni talebe bulunmamış, intihap edilenler tamamen Şiilerden olup hatta içlerinde Azerbaycanlı olmayıp İsfahanlı Fars talebe bile vardı. Bu gibi vakalar tabiiyle Sünniler arasında şayi oluyor ve dedikodulara sebebiyet veriyordu. Harice gönderilen murahhas heyetleri arasında da bir tek Sünni bulunmamıştı. Ben bu vakalara da bir tesadüf gibi bakıyorum. Çünkü hükümet erkânı içinde hakikaten Şiilik ve Sünnilik taassubu eden bir kimsenin bulunduğu inanmak müşküldür. Yalnız o vakitler Türkiye'ye şiddetle düşman olup İran'ın dostu ve hamisi bulunan İngilizlere hoş görünmek için *Feth Ali Han'la*, *Nasib Bey*, Bakü'de bulunan İngiliz askerî

⁶⁶ İran'ın eski başbakanlarından.

mümessiline kendilerinin ve hükümetlerinin İranlılar gibi Şii olduklarını, Türkiye'yi sevmediklerini söylüyor ve bu suretle siyaset yapıyorlardı. Daha doğrusu bu fikri İngilizler onlara telkin etmiş ve bu suretle ancak bir Azerbaycan hükümeti olabileceğini bildirmişlerdi.

Filvaki İngilizlerin Bakü petrolerinin ve Kafkasya'nın Türklere alet olmayacak hükümet elinde bulunmasını tercih ettiklerini gerek Bakü'deki hükümet erkânına ve gerekse Paris'te bulunan Azerbaycan heyetine söylemişlerdi. Hatta İngilizler, Azerbaycan'ın, İran ile birleşmesini ve bu suretle İran ile beraber, idaresinin de İngiliz himayesi altına alınmasını istemişlerdi. *İşin böyle olduğunu bana bizzat Nasib Bey anlatmıştı.* Ve İran murahhası *Ziyüddin*'i de İngilizler bu iş için Bakü'ye göndermişlerdi. Zaten İngilizler bu fikirlerini İstanbul hükümetine de ihsas etmiş Sultan hükümetine de bunu kabul ettirmişlerdi. Yoksa Azerbaycan hükümetini teşkil eden Gence'nin han dedikleri ne Şii ne de Sünni olup, onların düşündükleri şey yalnız para, kadın ve içki idi. Elleri geçmiş olan fırsattan istifade edip keyif etmek istiyorlardı. Onlar yine Türkiye'yi ve yine de İran'ı sevmezlerdi. Rusları bunların her ikisine de tercih ederlerdi. Rusya'da Bolşeviklik olmayıp, dürüst bir hükümet olsa idi, bir tanesi oralarda kalmaz, Rusya'ya giderler veyahut orasını yeniden Rusya'ya ilhak ederlerdi. Azerbaycan'ın eski Harbiye nazırı *Samed Han Mehmandarof*⁶⁷ evvelce tanassur etmiş, Rus ordusunda ceneralliğe (generalliğe) kadar çıkmış, Türkçe konuşmasını bile unutmuş bir adamdı. Onun nazarında Türk ve Türklük aşağı şeyler olup, ideal olan yalnız Rusluk ve Hristiyanlıktı. Bu zat ile iki defa görüşmek istemişim. Benimle de Rusça konuşmak istemiş, Türkçe bilmediğini iddia etmişti. Böyle bir vaka ile bir defa karşılaştım. *İstanbul'dan Bakü'ye giderken Tiflis ve Azerbaycan mümessilini ziyaret etmek istedim.* Mümessil *Firuz Vekilof* namında genç bir çocuk olup, Türkçe bilmediğini söylemişti. Bu gencin annesi Rus olup, kendisi de annesinin yanında Rusya'da büyümüş olduğu için Türkçe bilmiyor ve fakat *Vekiloflar*'dan olduğu için Azerbaycan Cumhuriyeti'nin mümessili bulunuyordu. Bu gibi çirkin vakalar maalesef Osmanlı Türklerinin tarihinde de çoktur. Tanzimat devrinin Hristiyan ve Hristiyanlaşmış paşalarından sarfi nazar, son Cumhuriyet devrinde bile yalandan ihtida edip Türkiye'nin hükümet ve ordusuna hulul etmiş olanlar da vardır. Aslında Teselya'nın Yenişehir kasabasından iken Bursa'ya yerleşmiş bir Yahudi'nin oğlu bulunan *Ali Hikmet Paşa*'nın⁶⁸ 1914 Umumî Harbinde İzmir'de şimendiferler umum müdürü iken Yahudileri nasıl himaye edip, zengin etmiş olduğunu görmüştüm. Bu zat, cumhuriyet devrinde paşa, mebus ve

⁶⁷ Semad Bey Mehmandarof (1855-1931), Rus ordusunda Azeri Topçu generali.

⁶⁸ Ali Hikmet Ayerdem (1876-1939).

Balıkesir’de de kolordu kumandanı olmuş Rumlardan kalan birçok emval ve emlaki tasarrufuna geçirmişti. İşte maalesef her yerde Türk tarihi böyle lekelerle doludur. Ben iki senelik Azerbaycan hükümetinden şahsen ne iyilik ne de fenalık gördüğüm halde, eğer bundan sonra oralarda ne eskisi gibi bir *Feth Ali Han Hoyski* hükümeti kurulacak ve o hükümetin resmi lisanı yine Rusça olup, en büyük Gence han valiler ile fahişe Rus kadınları ve fercalarına verilecekse, böyle bir hükümete herhangi yabancı bir idareyi tercih ederim diyorum. Esasen Müsavat Hükümeti hiçbir suretle meşru bir hükümet sayılamazdı. İki sene zarfında halktan bir para vergi alamamış yalnız kendilerinden evvel hükümette bulunan Bolşeviklerin sistemleri gibi, petrol kuyularıyla gümrüklere vaziyet etmiş ve buralardan aldıkları külliyetli varidatla kendilerini idare etmişlerdi. Halk kendiliğinden bir para vergi vermemiş, asker de olmak istememişti. Böyle olduğu halde o ajanları nasıl olup da iş başına geçmiş oldukları sorulacak olursa, buna Lenin’in meşhur sözü ile cevap verilebilir (*birleşmiş ve ittifak etmiş on adam, on milyon adamın başına geçip, onları idare edebilir*) sözüyle *Lenin*, fırka ve teşkilatın hükümet işlerinde ne kadar mühim rol oynadığını göstermiştir. Sonra *Lenin*, hükümeti de böyle kurmamış mıydı? Zaten Azerbaycan halkının hükümetle alakadar olduğu da yoktu. Hiç unutmam, 27 Nisan’da *Nasib Bey* hükümeti kalkmış, Bolşevikler tekrar gelmişlerdi. Rus askerleri şehre girerken halkın hissiyatını anlamak için dolaşıyor, rast geldiklerimden fikirlerini ve duygularını soruyordum ve ben kendim fazla müteessirdim. Teessüratıma kimse iştirak etmiyor ve herkes (*herhalde bu gelen Ruslar, giden Gencelilerden daha iyidir*) diyorlardı. Ertesi gün Bolşevikler her dükkâna birer kırmızı bayrak asmasını emretmişlerdir. Bayraklara dikkat ettim. Enleri boylarından çok dar, uzun birer kırmızı bez parçaları. Tahkik ettim. Bütün dükkâncılar Müsavat Hükümetinin ihdas ve tavsiye etmiş olduğu üç renkli milli bayrağı yırtmış ve yalnız kırmızı kısmını Bolşevik bayrağı yapıp açmışlardı. Artık dayanamadım. Bu sefer halka lanet okumaya başladım. Bu amali daha istiklale layık değildir hükmünü verdim. Ve Gencelilerin bunlara yaptıkları fena muamelelere de hak vermeye *Monteskiyo*’nun (her milletin hükümeti kendisine layıktır) sözünü düşünmeye başladım. Azerbaycan için Müsavat Hükümeti tarafından ihdas edilen bayrak üç renkli olup gök, yeşil ve kırmızı renkleri. Gök renk İlhanîlerin, yeşil İslamlığın, kırmızı da inkılap renkleri oluyordu.

Azerbaycan halkının başka bir hissizliğini daha işittim. Ermeni Bolşevikler Şamahı şehri üzerine yürüyüp orasını top ateşine tuttıkları zaman Genceliler yardıma koşmuşlardı. Bunlar da şehri müdafaa edemeyeceklerini anlayınca ilk evvel onları yağmaya başlamış ve çekilmişlerdi. Geceleyin yağmurun altında yalın ayak karanlıkta şehirden

kaçmaya başlayan zavallı kadın, ihtiyar ve çocukları bu sefer de etraftaki köylüler soymaya başlamış, bunlar dahi Ermenilerin üzerlerine gideceklerine kendi hemcins ve mezheptaşlarının üzerlerine atılmışlardı. İşte cehaletin ve fena terbiyenin neticeleri.

1920, 27 Nisan'da Müsavat Hükümeti çekilmiş, Bolşevikler gelmişlerdi. Ruslar göz boyamak için Azerbaycan'da güya milli bir hükümet teşkil etmiş ve *başına eskiden tanıdığım Nerimanof'u getirmişlerdi*. Bu hükümetin kimlerden ibaret olduğu ve ne dereceye kadar salahiyetleri olduğunu anlamak istiyordum. İstanbul'a dönmek için Rusların polis ve Çeka reislerine gitmiş, müsaade alamamıştım. Bunu bir bahane ittihaz ederek bir gün *Nerimanof'un*⁶⁹ riyaset ettiği Komiserler Meclisi içtima hâlinde iken Şamahılı adliye komiseri *Ali Haydar*'ın delaletiyle içeriye girdim. Ne manzara ya Rabbi! Bir kısmını eskiden tanıdığım taşçı, sucu, amele ve madrabazlar toplanmış, güya memleketin mukadderatını hallediyorlardı, benimle alakadar olmuş. Benim gitmeme müsaade vermiş ve bir de Rus Çekası'na vermek üzere bir tezkire yazmıştı. Artık bu tezkire ile işimin halledilmiş olduğunu zannederek ertesi gün Çeka reisine mağrurane bir tavır ile tezkireyi uzatırken, herif tezkireyi almış, yırtmış, gözümün önünde sepete attıktan sonra *Neriman*'a da Rusça maruf ferca bir küfür savurmuştu. (İşte Bolşeviklerin Azerbaycan için teşkil etmiş oldukları müstakil hükümet ve onun reisi). Dışarı çıkmıştım. Evet, başkaları bir millet için hükümet teşkil etmez. Hükümeti millet kendisi at üzerinde, harp meydanlarında teşkil eder ve başkalarına da bunu... Azerbaycan halkının yirmi beş seneden beri Bolşevik boyunduruğu altında istiklal için hazırlanıp hazırlanamadıklarını bilmiyorum. Biliyorum ki onlar için her vakit ideal olan hayat, Türkiye ile birlikte yaşamak idealidir. Acaba buna muvaffak olabilecekler midir? Türk birliğini vücuda getirmek için bundan yirmi üç sene evvel büyük bir fırsat zuhur etmiş ve fakat o fırsat kaçırılmıştı. *Bugün tekrar o fırsat görünmek üzeredir*. Bunu da kaçırır ve Türk vahdeti temin edilemezse artık buna veda etmelidir. *Kâzım Karabekir*'in⁷⁰ yazmış olduğu *Harbe Nasıl ve Niçün Girdik* adlı kitabında *Turancılık* fikrinin *İttihat-ı İslam* fikri gibi bizim aramıza Almanlar tarafından, birisi Rusları, diğeri İngilizler ve Fransızları yıkmak için sokulmuş muzır fikirler gibi gösterilmesi yanlıştır. Zaten *Karabekir*'in muhakemeleri yanlış olup, kendisi de gerek Müslüman ve gerekse Türkler için ve hatta Türkiye için zararlı bir şahsiyettir. Onun bu memleketi idare edenler arasına sokulmasından Allah bu milleti muhafaza eylesin.

⁶⁹ Neriman Nerimanov (1870-1925).

⁷⁰ Kazım Karabekir (1882-1948).

Bereket versin ki bugün işbaşında bulunanlar onun fikrinde değildirler. *Ziya Gökalp*'in⁷¹ tesiriyle İttihatçıların bu memlekete ve umum Türkler arasına sokmuş oldukları Turancılık ve Türkçülük fikirleri vakıa *Atatürk* tarafından beğenilmemiş ve onun yerine Türkiyecilik ve Garpcılık fikirleri ikame edilmişti. Fakat bunların bir millet için ideal olmayacakları muhakkak olup idealsiz bir milletin yaşaması da mümkün değildir. Dikkat edilecek olursa Türkiye'de Türkçülük fikrine en çok muarız olanlar ya *Halide Edib Hanım*⁷² gibi aslında Yahudi olanlar veyahut da Müslüman olup yine aslında Arnavut, Arap ve sair olan anasırla muhakemeleri sağlam olmayan insanlardır. *Halide Hanım*'ın kocası *Adnan Bey*'le⁷³ *Kâzım Karabekir*'in bu ideale muhalif olmaları işte bundan dolayıdır. Kendisini Anadolu'nun asıl yerlisi addeden *Kâzım Karabekir* belki de ecdadının Hititlerden olduğunu biliyor ve onun için şimdi Türklük fikirlerine bu kadar muhalefet ediyor.

Bir asır evvel Alman milletine aşılınmış olan ırk ve milliyet idealinin bu gün o milleti nasıl harikalar yapmaya sevk ettiğini görüyoruz. Türk milletine otuz seneden beri verilmiş olan ideali değiştirenler herhalde tarih nazarında bu millete en büyük fenalığı yapmış mevkiine düşeceklerdir. Türklük meselesi iddiası bile Türkiye'nin yanı başında bulunan Kafkasya ile bu memleketin fazla alakadar olması icap ederdi. Türkiye yirmi seneden beri yapamadığı bu işi bari şimdi yaparak geçmiş zamanları telafiye uğraşmalıdır. Yapılacak bir iş de vaktiyle tufeyli olarak Azerbaycan'ın başına geçip o memleketi Bolşeviklere teslim ettikten sonra harice kaçıp bu sefer de Azerbaycan'ın kefenini soyarak yaşayan yarı Ruslaşmış ve kendilerinde katiyen milliyet fikri bulunmayan bir Türkiye ile işbirliği yapmaktan çekinen insanları bir daha o memleket mukadderatıyla oynamaya bırakmamaktır. Vaktiyle Azerbaycan ve Türkiye'ye zararı olmuş bulunan *Feth Ali Han* hükümetini ortaya koyan Türk ordusu kumandanı *Nuri Paşa* olmuştu. *Nuri Paşa*'ya siyasi müşavir olarak İstanbul'dan temin edilen *Ağaoğlu Ahmed*'dir ki kendisi gibi adamları paşaya tavsiye etmiş ve yaptırmıştı. Fakat bu defa Türkiye buna dikkat etmeli ve bu hatayı bir daha işlememelidir. Fikrimce Azerbaycan'da işbaşına getirilecek yegâne münasip zat, *Resulzâde Mehmed Emin*'dir. *Mehmed Emin*, her ne kadar fazla Azerbaycancı ise de aynı zamanda Türkçü ve idealist bir adamdır. Vaktiyle yapılan hatalardan ben eminim ki o, herkesten ziyade müteessir olmuş ve fakat fırkacılık zihniyetiyle hareket edip *Feth Ali Han*'la diğer Gence bey ve hanlarından ayrılmak istememişti. *Ağaoğlu Ahmed*'in ortaya attığı *Karabey*'den kurtulmak için *Mehmed Emin*, başka türlü hareket edemiyor ve içinden

⁷¹ Ziya Gökalp (1876-1924)

⁷² Halide Edip Adivar (1884-1964)

⁷³ Abdülhak Adnan Adivar (1882-1955)

mütemadiyen müteessir oluyordu. Bunu ben daha o vakit anlıyor, ses çıkaramıyordum. Muhaceret hayatında *Mehmed Emin*'e karşı Türkiye'de haksız muamele yapılmış ve buna mukabil ciğeri beş para etmez adamlar himaye edilmiştir. Şimdi bunların da tamir zamanı gelmiştir zannediyorum. Türkiye Azerbaycan'ın ilhakını değil, oralarda bulunan Türklerin serbest olarak inkişaf etmelerini, bilhassa Türkiye'nin alfabesini kabul ederek milli şuur ve kültür sahasında iş ve fikir birliği yapmalarına çalışmalıdır. Bununla beraber Azerbaycan'da bulunan kuvvetli Sünnileri de ihmal etmemelidir. Onlar her zaman Türkiye'nin dostu olmuş ve öyle kalmışlardır. Vaktiyle *Nuri Paşa*'nın yanında bulunan Şii mezhep müşavirlerinin tesiri olmuştur. Hep Şii'leri ileri olmuş ve bunun fena neticeleri doğrudan görülmüştür. Bundan sonra olsun bu derslerden istifade edilmelidir.

Hatta hakikati söylemek lazım gelirse, Bolşevik Hükümeti milli lisan nokta-i nazarından Müsavatçılardan daha iyi olmuştur. Müsavat Hükümetinin kabul ettiği Rusça resmi lisanı Bolşevikler, Türkçe yapmış ve daha evvelkilerin tamamen Rusça tesis etmiş oldukları Darülfünun'u da berikiler kısmen Türkleştirmişlerdir. Vakıtan bunların yaptıkları da halkı aldatmak içindi, fakat her ne de olsa Türkçe'yi kabul etmişlerdi. Müsavat bunu da yapamamıştı.

Türkiye'nin eski maarif vekili *Hikmet Bey*,⁷⁴ İstanbul Darülfünununda vermiş olduğu konferanslarda bu ciheti zikretmiş ve İngilizlerin şarka yeni bir Türk Azerbaycan devleti kurmak olduğunu ve bunu Sultan'a kabul ettirmiş olduklarını zikretmekte izah etmiştir. Ve bu yeni devletin Şii olması da İngilizlerce matlup idi.

Rusya ortada mevcut olmadığından dolayı şimdi İngiliz taraftarı olmuşlarsa da bunların kalpleri yine Rusya'da idi.

Bazı Ruslaşmış Azerbaycanlılar, 1920 senesinde Türkiye'nin mahv olup bitmiş olduğu ve binaenaleyh İngiliz veya Ruslardan birisine dayatıp yaşamanın zaruri bulunduğuna inanmışlardı. Hiç unutamam. İstanbul'un 16 Mart'ta İngilizler tarafından işgalinden birkaç gün sonra, Nevruz günü, Bakü zenginlerinden *Selimof'un* evinde bir ziyafet vardı. Ben de davetli idim. Ziyafetten sonra Bakü valisi *Nerimanbekof* bir nutuk söyledi. İngilizler İstanbul'u işgal edip Türkiye'nin büyük bir devlet olmasına hatime verdiklerini bildirdikten sonra artık bu gün dünyada en büyük Türk devletinin Azerbaycan olduğunu iddia etmişti. Buna mukabil ben dayanamamış *Türkiye olmadıktan sonra Azerbaycan da yaşayamaz* demiştim. Benim sözümü teyit etmek için *Bakülü Beşir Bey* de '*Türkiye'nin*

⁷⁴ Yusuf Hikmet Bayur (1933-1934).

ölüsü Azerbaycan'ın dirisinden daha kuvvetlidir' diye bağırması ve Genceli valiyi susturmuştu.

Şerif Bilgehan'ın Osman Nuri Ergin'e Bir Mektubu

Taksim/ Sıraselviler Caddesi 152
25/1/943

Osman Beyefendi,

Geçen gün tesadüfen elime geçen sizin Türkiye Maarif Tarihi kitabının dördüncü kısmı pek hoşuma gitti. Bravo, demek ki zat-ı aliniz bu kadar neferatı toplamışsınız. Benim de buna benzer bir eserim vardır, ama benimki bu tarzda değil. Yirmi seneden beri maarifte yapılan suiistimallerle, başa geçirilen vekillerin kepezeliklerini toplamıştım. Ve ben şimdi sizinki gibi bunları neşredemem. Bunlar bende birkaç defterde yazılmış olarak mevcuttur. Bunlardan şimdi bir iki tanesini kopya edip, size gönderiyorum. Bilmem hoşunuza gidecek midir? Sonra ben on beş seneden beri Türkiye'de gördüklerimi Türkiye halkının hissiyat ve tarz-ı hareketlerini de not edip, cem ettim. Bilmem bunlar ne olacak, tabii bunları da şimdi tab ettireyim. Kendim de hastayım. Bir iki seneden beri amansız bir kalp hastalığına müptelayım. Kaç sene kaç gün yaşayacağım bile şüphelidir. Eğer harp bitmeden ölürsem bunları benim ailemden alıp saklayınız ve icap ettiği zaman tab ettirmenizi de rica ediyorum. Yazdıklarım kaybolmasın. Gelecek nesillerin bunları behemehâl okumaları lazımdır. Vakit bulursam daha bazı parçalar kopya edip size göndereceğim. Bu vesile ile hürmetlerimi sunarım efendim.

Taksim Lisesinde Fransızca muallimi Azerbaycanlı Şerif Bilgehan⁷⁵

Şerif Bilgehan'ın Muallim Cevdet'in Azerbaycan Hayatı Hakkında Kaleme Aldığı Yazı⁷⁶

1905 senesine kadar Azerbaycan Türklerinin camilere mülhak medrese ve iptidai mekteplerden başka orta ve yüksek dereceli mektep açmasına salahiyetleri yoktu. Japonlarla meydana gelen 1904 Muharebesinde Ruslar mağlup olduktan sonra Rusya'da bir inkılap olmuş ve bu inkılap neticesinde Azerbaycan Türklerine de Bakü'de bir Darülmuallimin açmak için salahiyet

⁷⁵ İstanbul Taksim Atatürk Kütüphanesi, Osman Nuri Evrakı No. 070561.

⁷⁶ Bu yazı, Osman Ergin, **Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi**, İstanbul, 1937, s.596-96'da yayımlanmıştır.

verilmişti. Bakülü milyoner Hacı Zeynelabidin Takiyüddin'in himmetiyle Kladbişinskaya-Mezarlık Yolu caddesinde Ahunddof'un evinde açılan Darülmualimin için Türkiye'den bir müdür celbi düşünülmüş ve bu müdürü intihap için Bakü'de ilk mekteplerde hocalık yapan *Ahıshalı Şeyhzade Hafız Mehmed* İstanbul'a gönderilmişti. *Hafız Mehmed* dahi İstanbul'dan ayda kendisine üç yüz ruble tahminen 35 altın lira maaş verilmek üzere Cevdet'i intihap edip Bakü'ye getirmişti. İşte ben Cevdet'i bu tarihlerde Bakü'de tanıdım. Cevdet'in bu mektepte muavini bulunan *Abdurrahman Teyfik* amcazadem olduğundan adını görmek için mezkûr mektebe uğradıkça Cevdet'le konuşur ve o zamana kadar bilmediğim ve fakat uzaktan tanıdığım Türkiye ve İstanbul hakkında kendisinden malumat isterdim. Cevdet, Bakü'de iki sene kaldı. İlk zamanlar ne yalan söyleyeyim kendisiyle söyleşememiş adını biraz tuhaf bulmuştum. Çünkü pek titiz ve pek asabi olduğu için söylenen her söze itiraz eder her şeyden çekinir ve korkardı. O zamanlar Cevdet'in tabiatında hodperestlik ve istibdat emareleri de görülürdü. Kendi fikrini beğenir ve kimseye söz söyletmek istemezdi. Abdülhamid devrinde talebe olarak yaşamaktan mütevellit onda bu tabiatları Bakü'de kaldıkça gitgide azalmış ve nihayet ikinci sene kendisiyle söyleşmek kabil olabiliyordu. İşte bu ikinci senesindedir ki adını tanımış kendisiyle gezmeklere gitmiş ve Bakü civarında bazı yerleri beraber dolaşmıştım. Meşrutiyetten evvel Türkiye'den Kafkasya'ya gidenler pek az oluyordu. Ramazanlarda cerr için giden birkaç hoca ile bazen Avrupa'ya firar edip oralardan geçmiş birkaç zevattan başka oralara Türkiye'den kimse gitmez ve bundan dolayı halk Türkiyeli bir Türk göremez ve tanıyamazlardı. Hatta o zamanlarda Bakü'de Türk şebbenderi bile yoktu. Cevdet, fesli olarak sokağa çıktıkça, o zamanlar fes dahi Türkiye'nin sembolü addedildiği için birçok kimseler bir Türkiyeli Türk görebilmek arzusuyla, onu seyre çıkıyor ve kendisini samimi muhabbetlerle takip ediyorlardı. Cevdet, Darülmualimin talebesinin fes giymelerini arzu edince bir ay zarfında bütün talebe Türkiye'den ve Batum'dan fes tedarik etmiş ve bu suretle Bakü'de birçok fesli insanlar görülmeğe başlanmıştı. Cevdet'ten sonra Bakü'ye gidip muallimlik ve gazetecilik yapmış olan şair *Ahmed Kemal*, el-yevm Beykoz Belediyesi başkâtibidir veyahut aslında Azerbaycanlı iken İstanbul'da tahsil edip bilahare oralara gitmiş olan *Hüseynzade Ali* kadar Cevdet'in Azerbaycan maarifine hizmeti olmamıştır. Daha doğrusu onlar gibi Cevdet, inkılapçı olamamıştır. Fakat o yerlerin ahali ilk evvel Cevdet'le Türkiye'yi tanımış ve sevmişlerdi. Cevdet, mutekit olduğu gibi, içki içmez, barlara meyhanelere gitmez her türlü sergüzeşlerden içtinap eder ve hâsılı ekseriyet halkın ideal bildikleri bir tip olarak yaşardı. Avam ve mutaassıp halk bütün Türkiyeli Türklerin Cevdet gibi olduklarını zannedip Cevdet'te Türkiye'yi sevmişlerdi. İşte Cevdet'in o yerlerde yaptığı en büyük hizmeti bu olmuştur.

Onun bu hizmeti de gerek talebesine ve gerekse konuştuğu kimselere eski bilcümle eserler hakkında hürmet ve kıymet telkin etmesi ve bunları sevdirmesi olmuştur. Bakü'de buldukça kendisi mütemadiyen eski ve kıymetli kitaplar topladığı gibi talebesine de bu duyguyu verebilmiştir. Onun Bakü'den ve Darümuallimin müdürlüğünden ayrılışı da faziletkârane olmuştur. 1905 mağlubiyeti üzerine milli bir Darümuallimin açmak üzere Türklere verdikleri imtiyazı Ruslar, gitgide tazyik edip nihayet Türkiyeli bir kimsenin mektep müdürü olamayacağını bildirmiş ve programlarına da birçok Rusça dersler ilave etmek istemişlerdi. Zahiri kurtarmak için yerlilerden birisini müdür gösterip Cevdet'in hakiki müdür kalabileceğini bildirmiş ve çok sevdiği Bakü ve mektebini terk etmişti. Bununla beraber Cevdet'te Bakü ve Azerbaycan muhabbeti pek kuvvetli idi. Bana rast geldikçe ilk sorduğu soru Azerbaycan'a dair olur ve verdiğim cevapları da pek alaka ile dinlerdi. *Cevdet'in ölümünde Azerbaycan dahi hakiki bir dostunu kaybetmiş oluyor.*

Şerif Bilge Han, Kabataş Lisesi Fransızca Öğretmenlerinden, 22/1/936

Kâzım Karabekir'in Kitaplarıyla İlgili Bir Eleştirisi

Kâzım Karabekir'in Kitaplarındaki Mugalata ve Tezadı⁷⁷

Kâzım Karabekir *Harbe Nasıl Girdik* adlı ikinci kitabının başında *Harbe Neden Girdik* isimli birinci kitabı hülasa ederken Türkiye için o zaman harbe girmenin bir zaruret olduğunu söylüyor ve bunu birinci kitabının 73. sayfasında aynen (*eğer o zaman fikrimi sorsalardı ben de artık Almanlarla ittifak yapılmasına taraftar olduğum cevabını verirdim. Çünkü meydana bulunan tehlikeye karşı boğazların müdafaa kudretini ve dolayısıyla vatan müdafaasını başka suretle temine imkânımız kalmamıştı*) dedikten sonra ve 79.uncu sayfada da (*eğer Alman gemileri olan Yavuz ve Midilli gelmemiş olsalardı, Osmanlı devleti İtilaf devletlerinin emirlerine boyun eğmeye mecbur olacaklar, İstanbul, Çar askerlerinin çizmeleri altına teslim olunup Çanakkale dahi İngiliz ve Fransızların ellerinde kalacaklardı*) sözleriyle fikrini ispata çalışmış iken, ikinci kitabının birçok yerlerinde mugalata ve mantıksızlık yaparak, o zamanki İttihat ve Terakki hükümetini harbe girdiklerinden dolayı tenkit etmektedir. Bu kitabın birinci kısmının sonunda dahi (*Bir Mukayese*) başlığı altındaki yazısındaki harbe girmemizi ancak bir külâh kapmış veya harp zengini olmak isteyenlerle *ittihat-ı İslam*

⁷⁷ İstanbul Taksim Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Evrakı, No. 70580. Makalenin başında Osman Ergin'e hitaben 'Kazım Karabekir'in yazmış olduğu kitaplar için bu makaleyi kaleme almış fakat tab' ettirememiştim. Mümkün ise sizin tab' ettirmenizi reca ederim' notu bulunmaktadır.

ve *Turancılık* fikirleriyle aşılınmış veyahut bu fikirlerin farkında olmayarak benimsemiş olan zavallıların istediklerini iddia ederek teessüf etmektedir. Bundan başka Balkan Harbine sebep olan büyük kabineyi dirayetsizlik ile itham edip, milli felakete sebep olduklarını söyledikten sonra, İttihat ve Terakki Fırkasının işbaşına gelmesini iyi karşılayıp, Enver Paşa'nın harbiye nazırı olunca yaptığı icraatı tasvip etmiş iken, birkaç satır aşağıda İttihat ve Terakki Fırkasının teşkil ettiği hükümet ve merkez-i umumisini yerelere batırıp, bu hükümette reis bulunan Enver ve Talat ve Cemal Paşalarla merkez-i umumi azasının şahıslarını birer birer tenkit ve tezyif etmektedir (sayfa 9-32). Hasılı Karabekir'in kitapları mugalata ve mantıksızlıklarla malamal bulunup bunları şöyle hülasa edebiliriz:

1-Kâzım Paşa'nın tafsilatından anlaşıldığına göre, Harb-i Umumi başlamadan evvel, hükümet Almanya ile ittifak yapmış ve onlarla birlikte harbe girmeyi taahhüt etmiştir. Almanlar harbe girince Osmanlı hükümeti de seferberlik ilan etmiş ve bu iş tamam oluncaya kadar harbe girmemiş ise de efkâr-ı umumiyyeyi harbe hazırlamak için gazetelerle münasip surette neşriyata başlanmıştır. Bunun böyle olması pek tabii iken Kâzım Karabekir o zaman bunun aleyhinde uğraştığını yazıyor. Yazdıklarına bakılırsa, bunun için mütemadiyen Enver Paşa'yı taciz ederek Talat beyle İttihat ve Terakki merkez-i umumisini, *Tanin* gazetesini tenkit edip, Enver Paşa'nın nazar-ı dikkatini celp etmiş imiş (harp neticesine bakarak Karabekir Paşa'nın o günkü harekâtına bugün hak verenler bulunsa bile, Almanya ile yapılan ittifak muahedenamesine binaen Kâzım Paşa'nın da evvelce kabul olduğu harbe girmemiz için Talat beyin o günkü faaliyeti pek yerinde bir iş olmuştur). Şu halde Talat beyin harekâtıyla *Tanin* gazetesinin neşriyatı ve Ziya Gökalp'ın yazdığı yazıları şimdi çekiştirmekte bir mana yoktur.

2-Harbe girmeden evvel değil harbe bilfiil girdikten sonra bile İstanbul gazetelerinin İngiliz, Fransız ve Ruslar aleyhinde yazı yazmalarını Kâzım Paşa beğeniyor ve bilhassa Turancılık ve İttihat-ı İslam fikirleri için yapılan neşriyata hiç tahammülü yoktur. Bu fikirlerin bizim aramıza Almanlar tarafından sokulmuş olduğuna o kadar kanidir ki harp zamanında ve o zamanki düşmanlarımız aleyhinde bile bu fikirlerin ileri sürülmemesini istiyor. Propaganda ve neşriyatın ancak kendisi gibi erkân-ı harpler tarafından yapılabileceğini iddia ettiğine bakılırsa, kim bilir bunda da bir hikmet olsa gerektir. Ancak şurası tuhaftır ki Almanların iyi asker ve erkân-ı harp yetiştirmekte ve dünyaca şöhretleri varken Kâzım Paşa bunları da beğenmiyor ve milli propaganda menfaatinden hâsıl bulduklarına kani olmaktadır. Bu iş ancak İngilizlerin yapabildiğini söyleyerek ve her hususta onlara (o zaman düşman olmamıza rağmen) fazla sempati göstermektedir.

3-Kâzım Paşa İttihat-ı İslam ve Turancılık fikirlerine muarız olup, o zamanki Türk matbuatı bu fikirleri terviç ettikleri için onlara da hücum etmektedir. Karabekir'e göre bu fikirleri aramıza Almanlar sokup, maksatları da İngiliz ve Ruslara fenalık yapmak için bizleri tahrip etmekten binnetice o devletlerle aramızı açmaktan ibaretmiş (sayfa 39-79). Şu halde bu uğurda çalışmış ve yazı yazmış olan bütün Türk ve İslam âlim ve mütefekkirlerini Almanlara satılmış olmakla itham ediyor ve diyor ki bu cihet büyük bir haksızlıktır (sayfa 92).

4-Kâzım Karabekir yalnız Türkiye'deki mütefekkirlerle İttihat ve Terakki ricaline değil İslam âlemine de çatarak (*hilafet merkezine karşı gelerek bize kurşun atan Müslümanlardan ve bu Müslümanların ittihadından ne beklenebilir?*) diyerek onları da itham ediyor. Hâlbuki kitabının 302.sayfasında (*Çanakkale'de yakaladığımız İslam esirleri, bizim Türk olduğumuzu bir türlü kabul etmiyor, Alman olduğumuzu iddia ediyorlardı, zira İtilaf devletleri onları Çanakkale'ye götürürken halifeyi ve hilafet merkezini Almanlardan kurtarmak için sizi götürüyoruz demiş olduklarını ve bu Müslümanların bu suretle karşımıza çıkarmış olduklarını*) da yine kendisi yazmıştır.

5-Çar hükümetinin dâhili siyasetinden bahsederken Rusya'daki Türklere neler yaptıklarını da hikâye ettikten sonra Elminski mektebinin Rusya'daki Türklere karşı planlarını uzun uzadıya izah etmesine rağmen bu Türklerin Rus mekteplerine devam edip Ruslarla müsavi hukuka malik olmalarını daha doğrusu onların Ruslaşmalarını tavsiye etmektedir. Bu ciheti kitabının 76. Sahifesinde Karabey'le⁷⁸ olan muhaveresinde zikrediyor ki paşanın bilahare dahi bu fikirden vaz geçmemiş olduğu da İstiklal umuru sırasında dinlediği şu hikâye ile sabit olmaktadır: Bolşevikler Azerbaycan hükümetini devirip Kafkasya'yı yeniden işgal ettikten sonra Azerbaycan mebuslarından birkaç zat kaçıp Türkiye'ye gelmişlerdi. Bunların bana anlattıklarına göre, o sıra istirdat edilen Kars şehrinde kumandan Kâzım Karabekir Paşa'yı ziyaretleri esnasında paşa bunlara (*siz ne düşüncesiz ve akılsız kimselermişsiniz. Yüz milyonluk koca Rus milletinin içinde üç milyonluk bir Türk hükümeti kurmanın imkânsız olduğunu hiç düşünmediniz mi?*) diyerek onları iyi hırpalamıştır. Bunu bana anlatan zat (ki elan Amasya'dadır) '*karşımdaki o zatın Türk üniforması giymiş bir Rus cenerali olduğunu zannettim*' diyordu. Mamafih o zaman Kâzım Paşa'nın tam bir Türk üniforması giydiği de malumdur. Zira o maiyetindeki zabitlerle birlikte daha Erzurum'da iken apoletleri söküp atmış Bolşevik tarzında (yeşil...) de tanzim edildikten sonra Türkiye'de bir Bolşevik oluvermişti. Zaten

⁷⁸ Azeri gazeteci Karabey Karabeyof.

Bolşeviklere fazla muhabbetleri ile temayüz eden Karabekir'in Bolşevikleri her hususta Türklere tercih ettiği görülmekte idi (*Çocukluğumda bana anlatılan Rusları bilahare tanıdıktan sonra onları ne kadar iyi insanlar olduğunu anlamıştım*) diyor. Sonra Kafkasya'yı Karabey'in güya hıyanetinden bahseden Karabekir'in sözlerinde öyle bir ton vardı ki bununla bütün Azeri Türklerini hainlikle itham eder gibi görünmektedir. Kendisini Anadolu'nun halis bir Türk ailesinden addeden Kâzım Paşa, Oğuz Türklerinin su katılmamış evlatları olan Azeri Türklerine dil uzatmaktan çekinmiyor ve Karabey'i bir serserinin harekâtını tamim ederek herkesi kirletmek istiyor. Hâlbuki Karabey'den başka şimdiye kadar Türkiye'den kaçmış ve bu devlete fenalık yapmış hiçbir Azeri gösterilemez. Zaten Karabey'in kaçışında da bir hıyanet olduğu şimdiye kadar ispat edilememiş ve merhum Talat Paşa her vakit (*Karabey katiyen hain değildir*) sözünü tekrar edip durmuştur.

6-İttihat ve Terakki merkez-i umumisinden bahsederken ölmüş bir adamdan intikam almak için azadan Doktor Bahaeddin Şakir beyi çekiştiriyor ve aralarında tahaddüs eden şahsi meseleleri ortaya koyarak onun aleyhinde bulunuyor ki bu cihet tamamen ahlaka mugayirdir (sahife 26). Balkan Harbinde ve Edirne'de Bahaeddin Şakir'in muhasarada kalan ordu arasında ve ordunun manevi kuvvetini artırmak için (*haber aldım, bir Türk ordusu muhasarayı yarararak bize yaklaşıyor*) gibi sözlerle propaganda yaptırdığını bir kabahat telakki edip, vatani için ölmüş ve Karabekir'den çok fazla bu memleket ve vatana hizmet etmiş olan bir adamı bu suretle itham etmek istemiştir. Hâlbuki söylediği sözler Bahaeddin Şakir'in meziyetlerinden bir kısmını saymaktan başka bir şey midir? Bu ciheti o vakit muhasarada kalan ordu efradı ile Edirne halkına sormalıdır. O zaman Bahaeddin'in ne derece büyük vatanperver olduğu anlaşılır. Hayır, Karabekir bunları istemiyor kendisi gibi erkân-ı harp dururken neden bir doktor olan Bahaeddin Şakir bu gibi işlere karışıyor, Harb-i Umumi bidayetinde Doktor Bahaeddin Şakir, Şark vilayetlerinde bulunurken güya vali ve kumandanlarını zorlayarak onlara İstanbul'a telgraflar çekirtmiş ve Enver Paşanın harbe karar vermesinde bu telgraflar amil olmuştur. Derken kitabının başka bir yerinde de (sahife 85) bu müracaatları halin arzularına tebaan valilerin yapmış olduklarını yine kendisi zikretmekte ve (*yalancının hafızası olamaz*) atasözünü teyit etmektedir. Bahaeddin Şakir, Karabekir'in karar ve menfi ruhlu, mazarrat kimse olduğunu vaktiyle anlamış ve bundan Enver Paşaya bahsetmiş imiş. İşte şimdi bundan intikam almak için onun ölümünü bekleyerek ortaya çıkmış, onu birtakım uydurma yalanlarla itham etmeye kalkışmıştır. Fakat kitabı okuyan herkes Bahaeddin'i değil Karabekir'i itham etmektedir.

7-Kâzım Paşada kuvvetli bir Alman düşmanlığı vardır. Beraber harbe girdiğimiz Almanlarla aramızı açmak için her gün Enver Paşaya telkinâta bulunup karargâhta bulunan Almanların çıkarılmalarını istemiş iken Enver Paşa dinlememiş ve nihayet kendisini karargâhtan uzaklaştırmıştır. İşte bundan dolayıdır ki kendisine birçok iyilik etmiş olan Enver Paşaya şimdi hücum etmekte ve onun vaktiyle kendisine arkadaşça söylemiş olduğu mahrem bir latifeyi (*kaşlarındaki beyaz kıllar meselesi*) alay ile karışık bir tarzda ifşa etmektedir.

8-Almanyada yaşayan ve Almanları bilen herkesin malumudur ki Almanlarda bir toplantıda yapılan masraf orada bulunanlar arasında taksim edilir ve herkes hissesini verir, hatta bizde bu usule (*cahaqu un pour sor*) denildiği halde Rusya'da bu usule Alman hesabı denilmektedir). Almanların bu adetlerini Kâzım Paşa'nın bilmesi lazım iken Liman Fon Sanders Paşa ile Bandırma'ya yaptığı seyahatlerde vapurda kendisinden yemek parası alındığını uzun uzadıya yazıp bununla alay ediyor ki hiç de manası yoktur. Enver Paşa ile yaptığı seyahatte Enver Paşa kendisinden yemek parası aldırtmamış olduğu için bunu beğenmiş fakat ne faide ki onu ölümünden sonra başka cihetlerden tenkit ve muaheze etmekte beis görmemiştir.

9-Enver Paşa, Kâzım Karabekir'i İran'a göndermiş ve Rusların İran'ı zapt edip oralarda yerleşmelerine mani olmak için Tahran'ı tutmasını istemiştir. (Şayet bu yapılmış olsaydı Türkiye'nin Şarktaki vaziyeti ne kadar iyi olacaktı). Bunu yapamayan beceriksiz Kâzım Paşa, şimdi Enver'in şark siyasetini tenkit etmekte ve bilhassa Kafkasya'ya asker göndermemek için vaktiyle pek çok uğraştığını yazmaktadır. Hâlbuki Harb-i Umumi'de muhtelif cephelerde yüzbinlerce telefât veren Türk ordusunun en şerefli ve en faideli hareketi Kafkas Türklerini, Rus ve Ermeni katliamlarından kurtarmak olmuştu. Türk tarihinin parlak bir sahifesini teşkil edecek olan (bu kardeşlere yardım) hareketine Karabekir kızmakta ve bundan dolayı bilhassa Enver Paşa'ya hücum etmektedir. Kâzım Paşa kendisini halis Anadolu addediyor ve buna rağmen Türklere ve Türklüğe yanaşmıyor. Şu halde acaba Bulgaristan'da doğup Mekke'de bulunmuş olan bu zat hangi millete mensuptur. Halis Anadolu olarak eski Hititlerin ahfadından olduğu mu yoksa iddia etmek istemiştir. Zaten siması da bunu göstermez değil mi?

10-Karabekir'in kitaplarında en soğuk yerler kendisini methettiği sahifelerdir. Zaten bu kitapları yazmaktan birinci maksadı kendisini methetmek için olduğu ilk sahifede anlaşılmaktadır. Kitabın başına kendi resmini koyup Harp-i Umumi'ye takaddüm eden günlerdeki seyahatlerini ilave ederek daha o günlerde dünyanın ne hâle geleceğini güya anlamıştır. Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi müdürü iken her şeyi görüp, bildiğini istikbali keşfettiğini, hükümete direktifler verdiğini anlattıktan sonra daha

mektepte iken sınıfın birincisi olduğunu, maarif madalyası aldığını uzun uzadıya anlatıp duruyor. Büyük dâhilerin hâl tercemeleri yazılırken o zatın çocukluk ve aile hayatı nasıl inceden inceye başkaları tarafından tetkik edilir ve bunlardan o zatın bilahare yapmış olduğu inkılap hakkında bir fikir edinilirse, Kâzım Karabekir de bunu kendi hakkında tatbik etmiş, Türkiye'nin dâhisi olduğuna kendi kendine hüküm vermiş oluyor. Yoksa onun hayatındaki ufak teferruatın kime lüzumu vardı ki.

Yapmış olduğu kehanetlere gelince bunların kaili ve şahidi yine yalnız kendisidir. İtalya, Habeşistan harbine başladığı zaman Karabekir yazdığı bir kitapta İtalya'nın yüz sene uğraşsa yine Habeşistan'ı alamayacağını büyük ve mütehasıs bir erkân-ı harp salahiyetiyle iddia etmiş iken bir sene geçmeden Habeşistan zapt ve istila edilmişti. Fakat Kâzım Paşa yanılmamış imiş. İkinci bir kitabında bir kalem oyunuyla bunu düzeltiyor, ben o sözleri söylerken İtalya'nın zehirli gaz kullanacağını hesaba katmamış, Habeş rasıtlarının hıyanet edeceklerini tahmin etmemiştim diyor. Şu halde kabahat paşada değil İtalya'da veya Habeşlerde olmuş demektir. Hâlbuki İtalya o yerleri yalnız zehirli gazlarıyla değil asri teknik ve ilmi ile zapt etmiştir ki büyük bir asker olmak iddiasında bulunan zatın bunları evvelden anlaması lazım idi. Şu halde bence Kâzım Paşaya en ziyade yakışan isim 'Üniformalı Yobaz' ismi olacaktır.

*Bir samt-ı siyeh-reng ile meşbû'-ı hayâlât,
Dağlar dereler sanki birer mahfil-i emvât,
Yalnız koca bir fem,
Bir dağ gibi âdem dikmiş nazar-ı gayzını,
bî-hayf ü mübâlât,
Eyledi o boş âleme îrâd-ı makâlât...*

Allah, Tevfik Fikret'e rahmet eylesin.

Şerif Bilgehan, 7/5/39

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

İstanbul Taksim Atatürk Kitaplığı

Osman Nuri Evrakı, No. 071082

Osman Nuri Evrakı, No. 071084

Osman Nuri Evrakı, No. 071081

Osman Nuri Evrakı, No. 071080

Osman Nuri Evrakı, No. 070714

Osman Nuri Evrakı, No. 070580

Kitaplar

Ergin, Osman, **Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi**, İstanbul, 1937.

Hostler, Charles Warren, **Turkism and the Soviets**, Londra, 1957.

Özcan, Ömer, **Bir Vatandan Bir Vatana, Rusya Müslümanlarından Türk İlim, Fikir ve Siyaset Hayatına Katkıda Bulunanlar**, Dergâh yayınları, İstanbul, 2018.

Şirazi, **Hafız Divanı**, (Çev)Abdülbaki Gölpınarlı, Kültür Bakanlığı yayınları, İstanbul, 1992.

Tetik, Ahmet, **Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıye Dairesi) Tarihi, Cilt II: 1917**, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul, 2018.

Makaleler ve Bildiriler

Özcan, Ömer 'Yakın Tarihin Bilinmeyen Bir İsmi Efendizâde Mehmet Şerif Bilgehan', **Toplumsal Tarih**, 249, (İstanbul: Eylül 2014), 62-64.

Taşkın, Ünal 'Efendizâde Mehmet Şerif'in Anlattıklarının Işığında Azerbaycan', **I. Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Devleti-Azerbaycan ilişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu**, 13-16 Eylül 2018, (Bakü: 2018) (yayımlanmamış tebliğ).

İTALYA KRALI III. VİTTORİO EMANUELE VE AİLESİNİN RODOS ZİYARETİ VE YANKILARI*

Temuçin Faik ERTAN**
Merve Cemile SÖNMEZ***

ÖZ

Tarih boyunca ticaretin ve kültürün merkezi ve Ege Denizi'nin en önemli üslerinden birisi olan Rodos Adası, 16. Yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine girmişti. Osmanlı döneminde bu özellikleri devam etmiş, adada bulunan farklı dinler ve kültürler genelde bir arada huzurla yaşamışlardı. Trablusgarp Savaşı sırasında İtalyanların Rodos ve On İki adayı ele geçirmesi, Uşi Antlaşmasında söz verdiği gibi iade etmemesi ve Yunanistan'ın da adalarda hâkimiyet kurmak istemesi sebepleriyle Rodos ve On İki ada yıllar boyunca bu üç devletin arasında sorun olmaya devam etmişti. İtalya'da 1922'de Benito Mussolini idaresinde Faşist yönetimin kurulması ile Ege denizi ve Akdeniz önem kazandı, İtalya bu dönemde adalar üzerinde oluşan üçgendeki üstünlüğünü ispat etmek amacındaydı. Bu yüzden, her ne kadar yönetimde bir etkisi olmasa da, Kral III. Vittorio Emanuele ve ailesi 1929 yılında Rodos ve On İki Adaya bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu ziyaret ve önemi hakkında Avrupa basınına haberler yansdı. Bu çalışmada çeşitli gazetelerden seçilen haberler ve yazılar ile İtalya kralı ve ailesinin gezisi ve bu gezinin yankıları incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: III. Vittorio Emanuele, İtalya, On İki Ada, Rodos, Türkiye, Yunanistan.

* Makale, Türk Tarih Kurumu tarafından 19-20 Ekim 2017 tarihinde gerçekleştirilen Uluslararası Ege Adaları Sempozyumunda Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan tarafından sunulan "İtalya Kralı III. Vittorio Emanuele ve Ailesinin Rodos Ziyareti" konulu bildirinin gözden geçirilmiş, düzeltilmiş ve İtalyan gazetelerinin eklenmesiyle geliştirilmiş halidir.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, tfertan@ankara.edu.tr, (ORCID: 0000-0002-8782-7355).

*** Arş.Gör., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, mkeyvanoglu@ankara.edu.tr, (ORCID: 0000-0002-4189-6478).

KING OF ITALY III. VITTORIO EMANUELE AND HIS FAMILY'S VISIT TO RHODES AND ITS REFLECTIONS

ABSTRACT

Rhodes Island, the center of commerce and culture and one of the most important bases in the Aegean Sea throughout the history, came under the Ottoman domination in the 16th century. These features of the island continued during the Ottoman period and different religions and cultures had generally lived there in peace. However, because of the conquest of Rhodes and Dodecanese by Italy during the Tripoli War, the denial to return them to Turkey as promised in the Treaty of Ouchy and the wish of Greece to dominate the islands, Rhodes and the Dodecanese had become an issue between the three states for a long time. With the establishment of Fascist Regime by Benito Mussolini in Italy in 1922, the Aegean and Mediterranean Seas gained importance, so in this period Italy aimed to prove supremacy on this triangle over the islands. Although they did not have any important influence on the government affairs, King Vittorio Emanuele III and his family travelled to Rhodes and Dodecanese in 1929. News were reflected in the European press about this visit and its importance. In this research, the travel of Italian King and his family and the reflections were examined through selected news and articles.

Keywords: *Dodecanese, Greece, Italy, Rhodes, Turkey, Vittorio Emanuele III.*

Giriş

Kanuni Sultan Süleyman döneminde, 1522 yılında Osmanlı topraklarına katılan Rodos¹, çeşitli statü değişiklikleriyle fiili olarak yaklaşık 400 yıl Osmanlı Devleti'nin egemenliğinde kaldı. 28 Eylül 1911'de İtalya hükümeti Osmanlı Devleti'ne bir ultimatom vererek, Trablusgarp ve Bingazi'nin boşaltılmasını istemiş, bundan bir gün sonra da bölgedeki ekonomik çıkarlarını öne sürerek Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti.² Trablusgarp Savaşı sırasında, İtalyanların Osmanlı Devleti'nin direncini kırmak için Ege'den Akdeniz'e uzanan Rodos ve çevresindeki adaları işgal etmeleri yüzünden, bölgede Türk egemenliği ciddi bir şekilde sarsılmıştı.³

Türkler açısından Ege Sorunu'nun ilk kez pratiğe dökülmesi de Rodos ve On İki Ada'nın İtalyan işgaline uğramasıyla başladığı söylenebilir. Osmanlı Devleti, 1912 yılında imzalanan Uşi Antlaşması ile Rodos ve On İki Ada'yı geçici olarak bıraktığında, bunun kalıcı bir veda olduğu o

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s. 313-315.

² Ali Fuat Örenç, **Yakın Dönem tarihimizde Rodos ve On İki Ada**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006, s. 161-162.

³ Rıfat Uçarol, **Siyasi Tarih**, I. Cilt, 11. Baskı, Der Yayınları, İstanbul, 2019, s. 538-544.

tarihlerde kimsenin aklına gelmemişti.⁴ Çünkü Uşi Antlaşmasına göre, İtalya'nın Rodos ve On İki Ada'yı Osmanlı Devleti'ne iade etmesi gerekiyordu. Bunun için İtalya'nın şartı ise Trablusgarp ve Bingazi'deki Osmanlı askeri kuvvetleri ve sivil memurlarının buradan çekilmesiydi.⁵

Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri arasında yer almasına karşın, müttefiki olan İngiltere ve Fransa'ya nazaran daha az kazançlı çıkan İtalya, savaşın sonuçlarından memnun olmayan diğer devletlere göre daha erken bir dönemde revizyonist bir politikaya yönelmişti. İtalya'nın iki savaş arası dönemde saldırgan ve yayılmacı bir politikaya yönelmesindeki itici güçlerden biri de, 1922'de bir darbe ile kurulmuş olan faşist yönetim oldu.⁶ Bu dönemde Roma İmparatorluğu'nu yeniden ihya etme üzerine inşa edilen İtalyan dış politikasında, genel olarak Akdeniz, özel olarak da Ege Denizi hayati bir öneme sahip bölgeler olarak ön plana çıktı. Bu durum Türkiye ve Yunanistan'ı ayrı ayrı bağlamda rahatsız etmesine karşın İtalyan devlet adamlarının Rodos ve On İki Ada'ya olan ilgileri hep canlılığını korumuştur. Kral III. Vittorio Emanuele de 1929 yılındaki ziyaretiyle İtalya'nın, Rodos ve Ege Denizi'ne olan ilgisini teyit etmiş oldu.

Rodos ve çevresindeki adaların ziyareti döneminde İtalya siyasetinde iki önemli isim ön plandaydı, bunlar Kral III. Vittorio Emanuele ve Başbakan Benito Mussolini'ydiler. III. Vittorio Emanuele, babası I. Umberto'nun bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine 1900 yılında tahta çıkmış⁷ ve yeni kral aslında babası döneminde başlayan İtalya'nın sömürgecilik politikasını devam ettirmeye çalışmıştı. İtalya'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında önce tarafsız kalıp, sonra İtilaf Devletleri yanında savaşa katılmasını sağlamıştı. İtalya'nın savaş sonunda diğer galip devletlerin aksine beklediği kazancı elde edememesi, ülkede siyasal, sosyal ve ekonomik sorunlara yol açmış ve 1922 yılında Benito Mussolini bir darbe ile faşist bir yönetim kurmuştu. Kral III. Vittorio Emanuele, ülkesinin faşizm sonucu totaliter bir rejimle yönetilmesine engel olamamıştı ama İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna, hatta 1946 yılına kadar tahtta kalmayı başarmıştı.⁸

⁴ Rodos ve On İki Ada'nın bundan sonraki statüsü için bakınız: Hazal Papuççular, **Türkiye ve Oniki Ada (1912-1947)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2020.

⁵ Şerafettin Turan, "Rodos ve 12 Adanın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", **Belleten**, Cilt XXIX, sayı 113 (1965), s. 97.

⁶ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983, s. 171-172

⁷ Meryem Orakçı, **Rodos Müslümanları- Selam Gazetesi (1926-1936)**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 106; Ahmet Kavas, "İtalya", **TDV İslam Ansiklopedisi**, 23. Cilt, s. 447.

⁸ <https://scripofilia.it/en/passaports/9535-1900-passaporto-vittorio-emanuele-iii-re-d-italia.html> (Erişim Tarihi 10.09.2020)

1883 yılında Forlì’de doğan Benito Mussolini ise Birinci Dünya Savaşı sonrasında İtalya’da ortaya çıkan kaotik ortamdan yaralanmış ve kurduğu Faşist Parti ile siyasal dengeleri alt üst edecek eylemlere girişmişti. 1922 yılında Kral III. Vittorio Emanuele’ye baskı yaparak yönetimi ele geçirmiş ve yaklaşık 20 yıl sürecek olan bir totaliter rejimin baş aktörü olmuştu. İktidarı boyunca iç politikada Faşist Parti dışındaki örgütlenmeleri ortadan kaldıran Mussolini, dış politikada da yayılmacı ve saldırgan bir anlayışla dünyanın yeni bir savaşa sürüklenmesinin müsebbiplerinden biri olarak görülecekti. Mussolini, İtalya’yı hem Habeşistan ile savaşa sokmuş hem de II. Dünya Savaşı’nın çıkış sürecinde Almanya ile birlikte etkin bir rol oynamıştı.

III. Vittorio Emanuele’nin yürütme gücünü elinde bulduran ve yasamayla da neredeyse tümüyle kontrol eden Mussolini ile ülke yönetiminde adının anılmasını, onun söz konusu totaliter rejimin temel kurum ve kurallarına sağladığı uyumla ya da gösterdiği sessizlikle açıklamak mümkündür.

1- İtalya Kralı III. Vittorio Emanuele ve Ailesinin Rodos Ziyareti

Rodos ve On İki Ada ve Meis Lozan Konferansı sırasında gündeme geldiğinde söz konusu coğrafi bölge Türkiye, Yunanistan ve İtalya’nın ilgi alanında olduğu önceden belli idi. Birinci Dünya Savaşı’ndan galip devlet olarak çıkmasına karşın, beklediği toprak kazancını elde edemeyen İtalya için bölgedeki toprak kazancı daha da önemli bir hale gelmişti. Bu bağlamda Lozan’daki tartışmalar sonunda İtalya Rodos ve On İki Adanın kendi egemenliğinde kalmasını sağladığı gibi, Meis’i de topraklarına katmıştı.⁹

Birinci Dünya Savaşı’nın galipleri arasında toprak kazancı bakımından müttefiklerine göre daha az tatmin edilen İtalya için Rodos ve On İki Ada, bir teselli ikramiyesi gibi olmuştu. İtalya’nın Akdeniz’deki varlığının bir tezahürü olan Rodos ve çevresindeki adalar, aynı zamanda faşist rejim için de bir itibar vesilesi idi.

Türkiye’nin İtalya’nın Ege’deki taleplerine sert bir direniş göstermemesinde elbette ki Milli Mücadele yıllarında İtalya’nın Anadolu’daki faaliyetleri ve Ankara Hükümetine yaklaşımı etkili olmuştu.¹⁰

⁹ Lozan Konferansı’ndaki Rodos ve On iki Ada ile Meis tartışmaları için bakınız Çağla Derya Tağmat, **Lozan Konferansı’nda Yunan Diplomasisi**, Libra Yayınları, İstanbul, 2019.

¹⁰ Milli Mücadele yıllarındaki Türk-İtalyan ilişkileri için bakınız Mevlüt Çelebi, **Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri**, Ankara, 2002.

İtalya, işgal ettiği yerlerden ilk çekilen devlet olmasının getirdiği sempati çemberinin etkisiyle Lozan'da Türklere bazı isteklerini kabul ettirmişti.

Ancak Rodos ve On İki Ada ile Meis'in İtalya'da kalması, İtalya'nın Akdeniz'deki iştahını daha da açmıştı. Bu bölge ve İtalya'nın "Bizim Deniz" diye adlandırdığı Akdeniz'deki yayılmacı politikası Atatürk döneminde Türk-İtalyan ilişkilerinin omurgasını da oluşturdu.¹¹ Ege Denizinde, Osmanlı Devleti sonrasında, Türkiye Cumhuriyeti, İtalya ve Yunanistan arasında üç aktörlü bir çekişmenin başlaması bu dönemde başlamış oldu.

İtalya'nın Akdeniz'deki yayılma politikasının bir parçası olarak da Ege Denizi, Rodos ve On İki Ada, bu devletin önde gelen yöneticilerinin ilgi alanında kaldı. Bu ilgi bazen gazetelere verilen demeçlerde, bazen parlamentoda da yapılan konuşmalarda, bazen de bölgeye yapılan ziyaretlerle kendini gösterdi.

İtalya Kralı Vittorio Emanuele'nin kraliyet ailesiyle birlikte gerçekleştireceği Rodos ziyareti de bu bağlamda gezi-gözlem yönünün çok ötesinde bir anlam taşıyordu. Kral, İtalya siyasetinin merkezinde bulunmamakla birlikte, Mussolini ile ters düşmemek adına irredentist dış politikanın da bir parçası gibi görünmekten kaçınıyordu.

İtalya Kralının Rodos ziyareti, toplum olarak Rodos halkı ve çevresindeki adalıları ilgilendirirken, devlet olarak ise İtalya, Türkiye ve Yunanistan'ın diplomatik faaliyetlerinin çemberi içerisinde bulunuyordu. Bu süreçte Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ziyaretle yakından ilgilendiği görüldü. Belgelerden, bazı istihbarat çalışmaları yapıldığı da anlaşılıyordu. Bu istihbarat faaliyetlerinin bir parçası olarak Dâhiliye Vekâleti tarafından Başvekâlet makamına, İtalya Kralı ve Kraliçesi ile Başbakan Mussolini, refakatlerinde 30 savaş gemisi, 40 bin asker, birkaç uçak olduğu halde Rodos'a geldiği ve üç gün kaldıktan sonra Meis'e gidecekleri ve burada iki saat kaldıktan sonra, geri dönecekleri; bu ziyaretle ilgili olarak Muğla ve Antalya vilayetlerine bilgi verildiği bildirildi.¹²

Aynı şekilde 19.5.1929 tarihli ve 1597 sayılı tezkere zeyl olarak Dâhiliye Vekâletinden yine Başvekâlet makamına verilen bir başka bilgiye göre ise İtalya Kralı ve Başbakanının 12 parça filo ile 19.5.1929 tarihinde Rodos'a geldiklerinin haber alındığı, bunun da İzmir vilayetinden

¹¹ Atatürk Dönemi Türk-İtalyan ilişkileri için bakınız: Mevlüt Çelebi, "Atatürk Dönemi ve Sonrasında Türkiye-İtalya İlişkileri Etkileyen Faktörler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XXXI, Sayı: 91, Bahar 2015.

¹² **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) 030.10.236.597.4.**

bildirildiğine dair bir yazı da yazıldı.¹³ Belgelerde Mussolini'nin de Kral'a eşlik edenler arasında gösterilmesine karşın, ziyaret boyunca böyle bir durum gerçekleşmemiştir. Çünkü aynı tarihlerde Mussolini Roma'da siyasal faaliyetlerine devam ediyordu.

İtalya dışında, başta Yunanistan ve Türkiye'den de doğrudan takip edilen ziyaret için, İtalya Kralı III. Vittorio Emanuele, beraberindeki Kraliçe Elena ile kızları Giovanna ve Maria ile birlikte, 16 Mayıs 1929'da trenle Roma'dan ayrıldı. Kendilerini Rodos'a götürecek olan gemiye binmek için 20.30'da Taranto'ya doğru yola çıkan Kral ve ailesine eşlik edenlerin arasında dönemin Kraliyet Bakanı¹⁴ Mattioli Pasqualini, kralın emir subayı General Asinari di Bernezzo ve yardımcıları bulunuyordu. Onları istasyondan uğurlamak için üst düzey çok sayıda askeri ve sivil yetkili de geldi.¹⁵

Ertesi gün Taranto'ya ulaşan kral ve ailesi, şehirde görkemli bir törenle karşılandı. Kral ve ailesi Taranto halkının coşkulu gösterileri arasında sokaklarda yürüdüler. Limanda da toplanan halk sevgi gösterilerini devam ettirirken, top atışları yapıldı. Heyet, limana ulaştıktan sonra *Savoia (Savoy)* kraliyet yatına bindi ve saat 10.30'da hareket edildi. Savoy yatına Amiral Foschini idaresinde *Brindisi* isimli bir torpido ve iki filo eşlik ediyordu.¹⁶

Kralın yola çıktığı sıralarda Rodos'ta da Kralın ziyaretiyle ilgili hazırlıklar tamamlanmıştı. Şehir üç renkle, çiçek süsleriyle Kral ve Savoy hanedanını öven yazılarla donatılmıştı. Kralın Rodos'a ulaşmasının hemen öncesinde Vali Mario Lago şu duyuruyu yaptı:

“Kralın tebasi! Bu yüzyıl onunla birlikte başladı. O dünyanın en eski hanedanının ince düşünceli prensi, Kudüs ve Kıbrıs denizlerini geçti ve Rodos'a geldi, Savoy hanedanlığının efsanevi ve kahraman köklerini orada buldu, yarın kral Rodos'a gelecek, o ki bizim muzaffer milletimizin savaşta ve barışta güçlü hükümdarıdır. Latin ve İtalyan gelenek ve şanlarını doğuda coşkulu bir gururla yeniden canlandırarak ve vatanın yüksek kaderlerini hükümdarın şahsında yücelterek kralın haşmeti önünde eğilelim. Halkımızın tüm erdemlerinin aynası zarif kraliçemizin haşmeti ve İtalyan güzelliğinin ve zerafetinin güzide çiçekleri olan prenseslerimizin önünde eğilelim. Şu anda düşüncemiz ayrıca burada sevgi ve hürmetle sönmeyen anılar bırakan veliaht prensimizin ışıklı suretini

¹³ BCA, 030.10.236.597.4.

¹⁴ Il Ministro della Real Casa.

¹⁵ *Corriere Della Sera*, n. 118, 17. 05. 1929; *Il Solco Fascista*, n. 117, 17. 05. 1929; *La Stampa*, n. 118, 17.05.1929.

¹⁶ *Corriere Della Sera*, n. 119, 18. 05. 1929; *Il Solco Fascista*, n. 118, 18. 05. 1929; *La Stampa*, n. 119, 18.05.1929.

hatırlatıyor. Ege'deki İtalyan tebaası bağlılıklarını saygı ve hürmetle hükümdarlar¹⁷ ve kraliyet ailesine sunuyorlar.”¹⁸

Vali Lago sadece Rodos'un değil, tüm On İki Ada'nın valisiydi ve Meis'in Lozan'da On İki Ada'ya katıldığına dair görüşleri vardı.¹⁹ Bu da aslında Lago'nun vali ötesi biri olduğunu gösteriyordu. Kral'ın gelişi ile yayınlamış odluğu bildiri de rasgele bir metin değildi.

Özel bir taburun eşlik ettiği Kraliyet Yatı Savoy, 19 Mayıs sabahı saat 8.00'da Rodos'a ulaştı. Yat, San Nicola kalesinden yaklaşık 400 metre ileriye demir attı. Rodos Valisi Lago, Savoy'a çıkarak Kral'a halkın hürmetlerini sundu. Kral, Kraliçe ve Prensesler rıhtıma ayak bastıktan sonra, bayraklar ve flamalar arasında San Giovanni del Cavalieri kilisesine doğru gittiler ve buradaki ayine katıldılar. Ayinin sonunda “*Yaşasın Kral!*” diye bağırarak halkın arasından geçen kral ve ailesiyle beraberindekiler hükümet sarayına gittikten ve balkonda halkı selamladıktan sonra, 11.30 civarında Savoy'a geri döndüler.²⁰

Kahvaltı sonrasında bir süre dinlenen Kral ve ailesi, öğleden sonra yeniden karaya çıktı ve arabalarla şehri gezdi. Halkın yoğun sevgi gösterileri arasında erkek ve kız enstitülerini ayrı ayrı ziyaret eden heyet, ardından hastaneye gitti ve burada hastalarla görüşmeler yaptı.²¹ Bu arada kraliçe ile prensesler, Vali Lago'nun eşi Donna Ottavia Lago ile birlikte doğumevini ve darülacezeyi ziyaret ettiler. Aynı saatlerde Kral ve diğer yetkililer ise Faşistler Evine giderek parti üyeleriyle görüştü. Heyet, sahilde biriken halkın sevgi gösterileri arasında akşam 7.30'da Savoy'a geri döndü.²²

Kral ve ailesinin Rodos'a geldiği gün Türkler (Müslümanlar) için de önemli bir gündü. Kral, Rodos'a Kurban Bayramı'nın birinci günü gelmişti. Bu nedenle Rodos'taki Türklerin çıkardığı Selam gazetesinde²³ Mehmet Kadri imzalı bir yazıda; Müslümanlar kralın “kulları” olarak tasvir edilmişti.

¹⁷ Gli Augusti Sovrani.

¹⁸ **Corriere Della Sera**, n. 120, 19. 05. 1929; **Il Solco Fascista**, n. 119, 19. 05. 1929; **La Stampa**, n. 120, 19.05.1929. Söz konusu duyuru Rodos'taki Türk basıma Vali Lago'nun halktan Kral ve ailesine sevgi ve saygı göstermelerini istediği şeklinde yansıdı. **Selam**, 20 Mayıs 1929.

¹⁹ Papuççular, **a.g.e.**, s, s. 70.

²⁰ **Corriere Della Sera**, n. 121, 21. 05. 1929; **Il Solco Fascista**, n. 120, 21. 05. 1929; **La Stampa**, n. 121, 21. 05. 1929.

²¹ **Corriere Della Sera**, n. 121, 21. 05. 1929; **Il Solco Fascista**, n. 120, 21. 05. 1929; **La Stampa**, n. 121, 21. 05. 1929.

²² **Corriere Della Sera**, n. 121, 21. 05. 1929; **Il Solco Fascista**, n. 120, 21. 05. 1929; **La Stampa**, n. 121, 21. 05. 1929.

²³ Selam Gazetesi ile ilgili olarak geniş bilgi için bakınız: Meryem Orakçı, **Rodos Müslümanları. Selam Gazetesi (1926-1936)**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

Ayrıca aynı yazıda III. Vittorio Emanuele'nin şimdiye kadar hiçbir padişahın nail olmadığı derecede halkı tarafından sevildiği belirtilmişti. Kral'dan, Padişah olarak bahsedilmesi de yazıdaki bir başka ilginç ifade idi.²⁴ Mehmet Kadri'nin ve Müslüman kesimin diğer önde gelenlerinin Kral'a karşı teveccühü, adada yaşayan Türk halkını Rumlardan daha fazla öne çıkarmak ve İtalyanlarla ters düşmemeye özen göstermek olarak yorumlanabilir.

Geceyi yatta geçiren Kral ve ailesi, ertesi gün, 20 Mayıs'ta, adanın iç bölgelerine giderek Asguro köyü ve Rodino kasabalarını ziyaret ettiler, Ortodoks ve Müslüman köylüler kraliyet ailesini coşkulu alkışlarla karşıladılar.²⁵ Aslında Ortodokslardan Rumlar, Müslümanlardan da Türkler kastediliyordu. Uzgur ve Lindos köylerinin aralarında bulunduğu bazı köyleri ziyaret eden Kral ve ailesine köylüler tarafından büyük sevgi gösterildiği, buralarda oturan Müslüman ve Hıristiyanların kralı görmek ve karşılamak için adeta rekabet ettikleri de basına yansıyan diğer haberler arasındaydı.²⁶

20 Mayıs'ta gün boyunca adanın derinliklerindeki köyleri ve tarihi mekânları gezen heyet, öğleden sonra ikiye ayrıldı. Kraliçe Elena ve Prensesler, bot ile sahili dolaşırken, Kral, Akropolis'teki antik kaleyi ziyaret etmeyi tercih etti. Akşamüzeri tekrar bir araya gelen aile, Savoy'a binerek Rodos'a geri döndü.²⁷

Kralın Rodos ve civarındaki incelemelerini sürdürdüğü sırada, gazetelerde Rodos ve Ege Adalarını ilgilendiren bir haber yayınlandı. Buna göre Ege Adalarında genel af çıkarılmıştı.²⁸ Bu genel affın Kralın ziyaretine denk gelmesi rastlantı değildi.

Bu arada 21 Mayıs'ta Kral, İslam cemaatini ziyaret etti. Süleymaniye Mahallesi giden Kral, Rodos Müslümanlarının ileri gelenleri tarafından karşılandı. Müftü Hafız Ethem bir konuşma yaptı.²⁹ Yukarıda da bahsedildiği gibi Türk-Müslüman kesimin Kral'a olan ilgisi devam ediyordu. Ziyaret esnasındaki hava da bu ilginin bir tezahürü idi.

²⁴ *Selam*, 20 Mayıs 1929.

²⁵ *Corriere Della Sera*, n. 121, 21. 05. 1929; *Il Solco Fascista*, n. 120, 21. 05. 1929; *La Stampa*, n. 121, 21. 05. 1929.

²⁶ *Selam*, 27 Mayıs 1929.

²⁷ *Corriere Della Sera*, n. 121, 21. 05. 1929; *Il Solco Fascista*, n. 120, 21. 05. 1929; *La Stampa*, n. 121, 21. 05. 1929.

²⁸ Çıkarılan genel affın hükümleri için Bkz. *Corriere Della Sera*, n. 121, 21. 05. 1929; *Il Solco Fascista*, n. 120, 21. 05. 1929; *La Stampa*, n. 121, 21. 05. 1929; *Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia*, n. 117, 20.05.1929.

²⁹ *Corriere Della Sera*, n. 122, 22. 05. 1929; *Il Solco Fascista*, n. 121, 22. 05. 1929; *La Stampa*, n. 122, 22. 05. 1929; *Selam*, 27 Mayıs 1929.

21 Mayıs'ta Meis'e (Castelrosso) gitmek için Rodos'tan ayrılan Kral ve beraberindekilere iki eskort gemisi de eşlik etti³⁰. Savoy, kısa süren Meis ziyaretinden sonra iki torpido eşliğinde Rodos'un önünden geçip İstanköy'e (Kos) geldi.³¹ Heyet, İstanköy'de 22 Mayıs sabahı gemiden indi ve karaya ayak bastı. Diğer yerlerde olduğu gibi kral ve ailesi burada da halkın yoğun ilgisiyle karşılaştı.³²

Bu tarihlerde İstanköy, gelişmiş bir tarım ve ticaret merkezi haline gelmişti. Ayrıca çok sayıda tarihi mekân da vardı. Yöneticiler kaleyi, ardından Agnus Dei kilisesini ziyaret ettiler. Diğer yandan okul binası ve yeni hastane ile ofisleri bölgenin idaresi için kullanılan büyük saray konukların çok ilgisini çekti. Öğleyin adanın iç bölgesindeki köyleri ziyaret eden kraliyet üyeleri, iç bölgelerdeki tarım merkezlerini iskele ve Kos'un (İstanköy) merkezi ile bağlayan yeni yollardan araba ile geçtiler. Çoğunlukla Müslümanların yaşadığı ilk durak Cherme'de de Kral ve ailesi için tamamen doğu karakteriyle heyecanlı bir karşılama yapıldı. Burada kral, yapılan önemli topografya çalışmalarını yerinde gördü ve çalışan askerlerle sohbet ederek onlara şükranlarını sundu.³³

Bu arada iki yıl önceki bir depremden büyük zarar gören ve kısa zamanda onarımı tamamlanan Antimachia ziyaret edildi. Arkeolojik tarihle ilgili olan Kral, Asklepion'da da incelemelerde bulundu ve yapılan yenileme çalışmalarını yerinde gördü.³⁴

Yeniden İstanköy'e dönen Kral ve beraberindeki heyet, Vali Lago eşliğinde Savoy ile Leros'a gitmek üzere adadan ayrıldı. Kraliyet ailesinin bulunduğu yat, 24 Mayıs gecesi saat 10.00'da, Leros'daki Lago kapısına geldi. Kraliyet ailesi, geceyi yatta geçirdikten sonra, sabah şehre indiler ve halk tarafından coşkulu bir şekilde karşılandılar. Karşılayanlar arasında diğer yerlerde olduğu gibi sivil ve askeri görevliler ile dini yöneticiler bulunuyordu.³⁵

³⁰ *Corriere Della Sera*, n. 122, 22. 05. 1929; *Il Solco Fascista*, n. 121, 22. 05. 1929; *La Stampa*, n. 122, 22. 05. 1929.

³¹ *Corriere Della Sera*, n. 124, 24. 05. 1929; *Il Solco Fascista*, n. 123, 24. 05. 1929.

³² *Corriere Della Sera*, n. 124, 24. 05. 1929; *Il Solco Fascista*, n. 123, 24. 05. 1929.

³³ *Corriere Della Sera*, n. 124, 24. 05. 1929; *Il Solco Fascista*, n. 123, 24. 05. 1929.

³⁴ *Corriere Della Sera*, n. 124, 24. 05. 1929; *Il Solco Fascista*, n. 123, 24. 05. 1929.

³⁵ *Corriere Della Sera*, n. 125, 25. 05. 1929; *Il Solco Fascista*, n. 124, 25. 05. 1929; *La Stampa*, n. 125, 25. 05. 1929.

Kraliyet ailesi çoğunlukla Mısır kökenlilerin yaşadığı Alinda'yı ziyaretten sonra, Savoy'a geri dönerek öğleyin bir başka ada olan Patmos'a gittiler. Buradaki tarihi kiliseyi ve kütüphaneyi ziyaret ettiler.³⁶

Kral ve ailesinin Rodos ve civarındaki adalara yapmış oldukları ziyaret, 25 Mayıs 1929'ta tamamlandı ve Savoy gece dönüş yolculuğuna başladı.³⁷

Dönüş yolculuğu sırasında kral gemiyi Stampalla'da durdurdu ve kaleyi ziyaret etmek için özel olarak indi. Dönüşte halk tarafından fark edilince sıcak bir gösteri yapıldı. Kral buradan şu telgrafi Vali Lago'ya gönderdi: *“Ege adalarından ayrılırken kraliçe ve ben geçirdiğimiz unutulamaz günler için teşekkürlerimizi sunmak istiyoruz, bu süre zarfında her alanda sağlanmış olan mükemmel düzeni ve İtalyan bayrağı altında başlatılan ve bitirilen pek çok eseri hayranlıkla izleme fırsatımız oldu. Gerek bu ilginç ziyaret, gerek her yerde ve her zaman bize yapılan samimi ve sıcak karşılama daima bizim için hoş bir anı olarak kalacak!..”*³⁸

İtalyan basını tarafından “Doğu Gezisi” olarak da adlandırılan Rodos ve civarına yapılan ziyaret, Kral ve ailesinin 27 Mayıs'ta Roma'ya dönmesi ile tamamlanmış oldu.³⁹

2- İtalya Kralı III. Vittorio Emanuele'nin Rodos Ziyaretinin Yankıları

Yukarıda da ifade edildiği gibi İtalyan Kralının Rodos ve On İki Ada ziyareti, sıradan bir özel gezi değildi. Görünüşe göre sivil yönü ağır basan bir özel gezi gibi görünmekle birlikte, İtalya'daki faşist rejimin bölgedeki egemenliğini hatırlatması açısından önemli bir gövde gösterisi idi.

Rodos ve On İki Ada, coğrafi yakınlık ve tarihsel açıdan öncelikle Türkiye ve Yunanistan'ı yakından ilgilendiren bir bölge idi. Bununla birlikte İtalya'nın irredentist politikalarının bir parçası olması nedeniyle de bu devletin ilgi sahası içerisindeydi. Diğer taraftan İki Savaş Arası Dönemin örtülü garantörü konumunda olan ve Kıbrıs ile Mısır'da siyasi ve askeri varlığını devam ettiren İngiltere'nin de Doğu Akdeniz'deki gelişmelere bigâne kalması beklenemezdi. Ama Rodos ve civarındaki adalarla ilgili gelişmelerden en fazla etkilenecek olan kesim kuşkusuz bölge halkı idi.

³⁶ *Corriere Della Sera*, n. 125, 25. 05. 1929; *Il Solco Fascista*, n. 124, 25. 05. 1929; *La Stampa*, n. 125, 25. 05. 1929.

³⁷ *Corriere Della Sera*, n. 126, 26. 05. 1929; *Il Solco Fascista*, n. 125, 26. 05. 1929.

³⁸ *Corriere Della Sera*, n. 126, 26. 05. 1929; *Il Solco Fascista*, n. 125, 26. 05. 1929.

³⁹ *Il Solco Fascista*, n. 126, 28. 05. 1929.

Bu ilgi ve bağlantı çemberi, genelde Rodos ve civarı, özelde ise İtalyan Kralı Vittorio Emanuele'in bölgeye yapmış olduğu ziyaretle ilgili değerlendirme çeşitliliğini arttırmıştı.

İtalyan gazeteleri ziyareti başından sonuna kadar izleyip, hem gezi programını hem de kendi açılarından bu ziyaretin taşıdığı anlam üzerine yorum ve değerlendirmelerde bulunmuşlardı. Bu gazetelerden biri olan ve ziyareti gün gün izleyen *Il Solco Fascista* gazetesi "*Giornale d'Italia*" gazetesinden alıntı yaparak, bu ziyaretin İtalyan milli siyasetinin en mutlu döneminde gerçekleştiğini, ziyaretin İtalyan devletinin doğuda ve Balkanlar'daki itibar ve dostluk politikası sayesinde yapıldığına dikkat çekiyordu. Aynı yorumda, Rodos'un ve adaların İtalyan yüzünü görmekten mutlu olacağı ve Rodos'un antik değerine vurgu yapılarak, İtalya'nın bir yandan Rodos'a kendi fizyonomisini verirken bir yandan da farklı gelenek ve adetlere saygı duyduğu belirtilmişti.⁴⁰

Corriere Della Sera gazetesi ise Kralın gezisinin devam ettiği günlerde İtalya açısından ziyaretin ne denli büyük önem taşıdığını açıklamak istercesine İngilizlerin gözünden şu değerlendirmeyi okuyucularıyla paylaştı:

"On iki adanın özerk kilisesinin oluşturulması için görüşmeler yeniden başlatıldı. Rodos'un kadim eserleri mükemmel bir şekilde korunuyor ve restore ediliyor. Yabancıların yaptıkları işlere titizlikle olumlu şekilde yaklaşıyor. Rodos'un havası yazın bile mükemmel. Adada iyi otomobil yolları uzanıyor ve İtalya, Yunanistan ve Mısır ile iletişim sık ve rahat. Tarımı geliştirmek ve iç kısımda bulunan içinde hala geyikler yaşayan güzel ormanları korumak için çok şey yapılıyor. İtalyan-Türk anlaşmasını Türkiye'yle ticareti yeniden başlatacak olan bir ticaret anlaşmasının izleyeceği umuluyor. İtalya takımadaya Akdeniz'de İtalyan ticaret ve kültürünün merkezi olarak bakıyor ve değer veriyor. İtalyan okulları şimdiden Akdeniz'deki İtalyan topluluklarından öğrencilerin ilgisini çekiyor, Yahudi Din Enstitüsü'nün de Yakın Doğunun her kesiminden gelecek olan hahamlara İtalyan eğitimi ve öğretimi vererek kültürün yayılmasını sağlamaya katkıda bulunması bekleniyor."⁴¹

Aynı gazetede ertesi gün İtalya'nın bölgedeki varlığını meşru kılmaya dönük olarak bir başka iddialı haber yer aldı. Buna göre;

"Artık Oniki Ada sorunu yok –Tanrının doğu rotalarında seyreden insanlara hediyesi ve Mussolini'nin emeklerinin politik sonucu olarak- Ege Adaları var, ki bu resmi isim bizim yayılmacı

⁴⁰ *Il Solco Fascista*, n. 118, 18. 05. 1929.

⁴¹ *Corriere Della Sera*, n. 120, 20. 05. 1929.

tarihimizin tartışmasız biçimde ve geri dönülemez şekilde gerçekleşmesine katkı sağlıyor. Tüm bunlar rejim sayesinde, zira Trablusgarp ve Sirenayka'da İtalyan ordularının sultanın orduları karşısında kazandığı zaferle ellerimize düşen Ege adalarına sahip olma hakkımızın meşruiyetinin yavaş yavaş kötüleşmesine sebep olan önceki hükümetlerin yarattığı tehlikeli durumu yedi senede tamamen değiştirdi.”

şeklinde İtalyan yayılcılığına işaret eden bir yorum yapıldı. *Corriere della Sera* yazarı Roberto Cantalupo yazısına savaş sonrasında İtalya yönetiminin adalara önem vermediğini, Faşist idarenin iş başına geldikten sonra değişim yaşanmaya başladığı düşüncesiyle devam etti. Ona göre, Trablusgarp ve Rodos'u kazanan orduların başındaki Kral, Rodos'a gelerek burada huzur ve barış içindeki nüfus tarafından coşkuyla karşılanmıştı. Rodos, iki dost ülke olan Yunanistan ve Türkiye ile dostane ilişkiler kurma yolunu açmıştı ve ikisi de Roma'ya kalbi bağlarla yaklaşmışlardı. İtalya'nın doğu politikası yenileniyordu ve Rodos'un da bunda payı vardı. İtalya, Doğu Akdeniz havzasında samimi ve dürüst olan bir arkadaşlık ağını yeniliyordu. Kral Vittorio Emanuele'nin Rodos seyahati İtalyanların adaların sahibi olduğu durumunu kesinleştiriyor ve Faşizmin Yakın Doğu politikasına yön veren duygularını ve amaçlarını vurguluyordu. Siyasi ve hukuki ilan tamamlanmıştı. Rejimin adaları yakın veya uzak bütün tehditlerden kurtarma çabası mükemmel bir şekilde başarılı olmuştu. İtalya, İngiltere, Türkiye ve Yunanistan ile karşılıklı ilişkileri düzenleyerek, On İki Ada sorununun gitgide üstesinden geliyordu. Londra'da Atina'da ve Ankara'da ne kadar iş yapılırsa yapılsın, gerekli ve acil adım atılmıştı. Kralın ziyaretiyle birlikte Doğu Akdeniz'de İtalya politikasının diplomatik süreci geri dönmeksizin kapanmıştı, ancak yeni bir dönem açılmış oluyordu. Bu ise İtalya'nın doğu politikası çerçevesinde Ege'deki İtalyan adalarının politik işlevselliğinin daha geniş çaplı olarak ortaya çıkarılmasıydı.⁴²

La Stampa'ya göre ise On İki Ada sorunu bazı yabancı çıkarıcı çevreler tarafından yapay olarak yaratılmış olsa bile, bu sorun İtalya'da hiçbir zaman için beklenen şekilde algılanmamıştı. İtalya bunun yerine adalara egemenliğini götürmeyi, adalarda yüzyıllardan beri gelişen kadim İtalyan uygarlığını daha yakın zamana ait bir uygarlık olarak, iyi bir idare ve harika işler ile orada yeniden oluşturmayı ve faşist çalışmaları götürmeyi kararlaştırmıştı. Ancak o dönemlerde kuşkusuz ki adaların mülkiyetini ilgilendiren bütün tartışma ve sorular ortadan kalkmıştı, kraliyet üyelerinin seyahati İtalya'nın Doğu Akdeniz'deki varlığının ne geçici ne de yapay olmadığı anlamına geliyordu, hatta bu seyahat zaman içinde gelişerek ve

⁴² *Corriere Della Sera*, n. 121, 21. 05. 1929.

şartlardan güç alarak son dönemlerde mükemmeliyete ulaşmıştı. Ayrıca, İtalya'nın Yunanistan ve Türkiye ile olan ilişkileri de İtalya'nın Doğu Akdeniz'deki durumunu açıklıyordu, bu durum tamamen barış üzerine temellenmiş samimi dostluk hislerinden meydana geliyordu.⁴³

İtalyan Kralı ve ailesinin Rodos ve çevresindeki adalara yapmış olduğu ziyaret Türk basını tarafından da yakından takip edilmişti.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde 18 Mayıs 1929'da yayımlanan “*İtalya Kralı 19 Mayıs'ta Rodos'u ve Diğer Adaları Ziyaret Edecektir*” başlıklı yazıda, “*Alınan haberlere göre İtalya Kralı ayın 19'unda Rodos adasına gelecektir. Kral Rodos'ta on gün kadar kalacak İstanköy ve Leros adalarını ziyaret edecektir*” şeklinde bir bilgiye yer verildi.⁴⁴

Yine Vakit gazetesinin 18 Mayıs 1929 tarihli nüshasının ilk sayfasında “*İtalya Kralı Rodos'u Ziyaret Edecek*” başlığı küçük bir habere yer alırken, aynı haberde ayrıca kralın Rodos'ta on gün kadar kalacağı, İstanköy ve Teryes adalarını da ziyaret edeceği açıklandı.⁴⁵

Cumhuriyet gazetesinde ise aynı olaya biraz daha farklı pencereden bakıldı. Gazetede ziyaretin İtalyan işgalinin teyidi olarak telakki edildiğini ve olayın Yunanistan'da elem verici bir etki uyandırdığı yorumu yapıldı.⁴⁶

İkdam da İtalyan Kralının Rodos ziyaretiyle ilgilenen bir başka gazete oldu. İkdam, Yunanistan'ın hassasiyetini aktarma gereği duyduğu yazısında, Atina'da yayımlanan Venizelos taraftarı Etnos gazetesinin: “*İtalya Kralı'nın bu ziyareti yalnız Oniki Ada ahalisini değil, fakat bütün Yunanlıların milli hissiyatını rencide edecek lüzumsuz bir tezahürdür.*” şeklinde bir habere yer verdiğine dikkat çekmişti.⁴⁷

Ziyaret başından itibaren Yunan basını tarafından da izlenmişti. Akropolis gazetesinde; “*Yunanistan'ın hukuki metinin tam da eski olayları hatırlamamak ve harareti düşürerek Yunan-İtalyan ilişkilerinde yeni bir başlangıç yapmak istediği bir dönemde, İtalya Kralı, İtalya hâkimiyetindeki Yunan Onikiadasına ziyarette bulundu.*” şeklinde bir haberin yayımlanması,⁴⁸ Yunanistan'ın söz konusu ziyarete zamanlama açısından getirdiği bir eleştiri olarak görülebilir. Yine aynı yazıda bu ziyaretin hiç

⁴³ *La Stampa*, n. 121, 21.05.1929.

⁴⁴ *Hâkimiyet-i Milliye*, 18 Mayıs 1929.

⁴⁵ *Vakit*, 18 Mayıs 1929.

⁴⁶ *Cumhuriyet*, 18 Mayıs 1929.

⁴⁷ *İkdam*, 20 Mayıs 1929.

⁴⁸ *Akropolis*, 20. 05. 1929.

yapılmamış olmasının tercih edilebileceği, ancak yapıldığı da sitemkâr bir ifadeyle yazılmıştı.⁴⁹

Türk ve Yunan basının ve kamuoyunun bakışı arasında bir karşılaştırma yapılacak olursa Türk tarafının Yunanistan'a göre söz konusu ziyarete daha ılımlı yaklaştığı söylenebilir. Türkiye'nin konuya kendince daha makul pencereden bakmasında Lozan'ın ihlal etmeme anlayışı ile İtalya 1928 yılında imzalanmış olan Tarafsızlık, Uzlaşma ve Çözüm Antlaşması'nın etkisinin olduğu düşünülebilir.⁵⁰ Bu antlaşma ile Türk-İtalyan ilişkileri kısmen de olsa yumuşamıştı. Kral'ın ziyareti de bu antlaşmadan yaklaşık bir yıl sonra gerçekleşmişti.

İtalyan kralının ziyaretini Türk ve Yunan basınının yanı sıra, İngiliz basınının da takip ettiği görüldü. Times, "*İtalyan Kralı ve Kraliçesi ve Prenses Giovanna ile Maria, Savoia teknesiyle Rodos adasına terk etmek için dün Taranto'yu terk ettiler. Majestelerine eşlik eden deniz kuvvetleri onları içtenlikle uğurladı*" şeklindeki haberle konuya dahil oldu.⁵¹

Times'da 20 Mayıs 1929 tarihinde çıkan bir yazının başlığı bu kez "*İtalyan Kral ve kraliçesi Rodos ve Oniki Adayı Ziyaret Yolunda*" idi. Bu yazıda 1911-1912 yılındaki Libya (Trablusgarp) Savaşında İtalya'nın, Meis dışındaki Oniki Ada ve Rodos'u işgal ettiği; askeri ve diplomatik bir dizi değişiklikten sonra –ki bu değişiklikler adaların nihai kaderi açısından net değildir- 1923 Lozan Antlaşması ile bölgenin İtalya'ya tahsis edildiği; İtalya'nın adalar üzerindeki egemenliğinin Meis de dâhil olmak üzere büyük güçler tarafından onaylandığı ifade edilmişti.⁵²

Aynı yazıda Yunan hükümetinin ise adalar konusundaki iddialarını daha çok etnik zemin üzerine oturttuğu; adalarda irredentist kışkırtmalar yapan insanların bulunduğu; Türkler zamanındaki vergi düzeninin devam etmesinin istendiği ve İtalya'nın da buna uygun davrandığı açıklanıyordu. Bununla birlikte On İki ada toplumunun diğer güçler tarafından himaye edildiğinin, böylece İtalya'nın istemediği bir uluslararası yapı oluşturulduğunun da altı çizilmişti.⁵³

Times'ta çıkan aynı yazıda; Kraliyet ailesi için Rodos'ta samimi ve sıcak bir karşılama yapıldığı ama ziyaretin politik öneminin çok açık olduğu

⁴⁹ Akropolis, 20. 05. 1929.

⁵⁰ Antlaşmanın tam metni için bakınız. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 333-343.

⁵¹ Times, 18 May 1929.

⁵² Times, 20 May 1929.

⁵³ Times, 20 May 1929.

ifade edilmişti.⁵⁴ Times'taki yazıda, Venizelos'un her türlü karşı çıkmasına rağmen politik bir sorun olan On İki Ada'nın, artık tüm dünyanın İtalya hâkimiyetinde olduğunu anladığı görüşü ortaya atılmıştı. Bu ziyaretin İtalya'nın Doğu Akdeniz'deki ticaretini geliştirmek eğiliminde olduğuna; adaların tarıma elverişli alanlarının İtalya'nın artan nüfusu için ek bir yerleşim merkezi ve pazar olabileceğini gösterdiğine de vurgu yapılmıştı. Yine Times'a göre o günlerde İtalya'nın, Türkiye ve Yunanistan ile ilişkileri iyi durumdaydı.⁵⁵

Basının ilgisi ziyaret sonrasında da devam etti. Akşam gazetesinde 29 Mayıs 1929'da çıkan haber, bu kez bazı değerlendirmeleri de içeriyordu. Haberde İtalya Kral ve Kraliçesinin geçen hafta Rodos adasını ziyaret ettikleri ve parlak surette kabul edildikleri bilgisi veriliyordu. Akşam gazetesi ziyaretin İngiltere'deki yankılarını da sayfalarına taşımıştı. Buna göre son posta ile gelen İngiliz gazeteleri, bu seyahate dair birçok detay vermişlerdi.

Hatta Akşam gazetesi aynı günlerde, Times'ın Roma muhabirinin Londra'ya çektiği şu telgrafı da okuyucuları ile paylaştı:

“İtalya kral ailesinin Rodos'ta gördüğü harareti istikbalden dolayı Roma'da büyük memnuniyet izhar olunuyor. Kralın seyahatine ait malumatta ada halkının tes'idata iştirak eylemiş olmasına büyük ehemmiyet veriliyor. Bu tezahürat adalıların İtalya'dan başka bir devlete tabi olmamak için besledikleri hakiki arzuya alamet addolunuyor. Bu ziyaretin siyasi ehemmiyeti aşikâr addediliyor. Venizelos'un 12 ada meselesinin nazari bir mesele olduğu ve ameli siyasetle alakası bulunmadığı yolundaki beyanatından sonra bütün cihan bu adaların kati surette İtalya'nın hükmü altına girdiğini tasdik etmek ızdırarında bulunuyor. Ziyaretin bu siyasi veçhesinden başka, İtalya'nın şarki Akdeniz'de ticaretini tevsi edeceğine bir alamet telakki olunuyor. Bu adaların zirai cihetten büyük terakkiler kabiliyeti olduğu ve İtalya'nın artmakta olan nüfusuna yeni bir mahreç teşkil edeceği his olunuyor. Bundan başka hali hazırda İtalya'nın Türkiye ve Yunanistan ile dostane münasebatı bulunduğundan cihanın bu kısmında İtalya'nın daha faal bir ticari siyaset takip edeceği ümit olunuyor.”⁵⁶

⁵⁴ Aynı yazıda İtalya'nın bu takımadaya yalnızca siyasi açıdan değil, aynı zamanda İtalyan kültürünün merkezi olmasından ve ticaretten dolayı büyük önem verdiği de belirtilmişti. **Times**, 20 May 1929.

⁵⁵ **Times**, 20 May 1929.

⁵⁶ **Akşam**, 29 Mayıs 1929.

Akşam gazetesi iki gün sonraki sayısında da konuyla ilgili değerlendirmelerini devam ettirdi: Gazetede yer alan “Haftalık Siyasi İcmal” başlıklı sütunun, “İtalya Kralının Rodos Ziyareti-Küçük İtilaf Konferansı ve İtalya” başlıklı yazısında; İtalya Kral ve kraliçesinin büyük bir ihtişamla Rodos adasını ziyaret ettikleri ve aynı günlerde de Mussolini’nin yeni İtalyan parlamentosunda İtalya’nın adalar denizindeki on iki adadan ada değil, bir kaya parçasını bile başka bir devlete bırakmayacağını ilan ettiği belirtildi.

Yazının devamı ise şöyleydi: “İtalya şarki Akdeniz’in en kuvvetli devleti Türkiye ile açık bir siyaset takip ederek her türlü sui tefehhümleri izale ve samimi bir muhadenet tesis etmemiş olsaydı ve Yunanistan ile layikiyle anlaşmasaydı İtalyan kralının Rodos seyahati cihan siyasetinde büyük güürültüler çıkarır ve ihtimal ufkü siyasi kararırđı.”⁵⁷

Ziyaret, Times’a ise şu şekilde yansımıştı:

“Kral ve kraliçenin 12 adaya olan ziyareti Atina’da yaşayan adalılar tarafından teessürle karşılandı. Dün ağıt yakan, bugün ise Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşında ölen adalılar için anma töreni yaptılar. Venizelos’a hizmet eden 12 ada delegasyonu Venizelos’a İtalya ile imzalanan antlaşmaya rağmen ada halkının düzelmediğini ve adalardaki İtalyan önlemlerinin Yunan unsurların göç ettirilmesi eğilimi taşıdığını rapor etti. Venizelos antlaşmayı imzalama esnasında bu sorunla ilgili durumu açıkladığını belirterek cevapladı.”⁵⁸

İngiltere’nin Rodos’a ilgisi Times’ta çıkan haber ve yorumlarla sınırlı kalmadı. Kısa bir süre sonra, 1929 Haziranında İngiliz Kralı’nın da tebdilihava için Rodos’a gelerek bir ay kalacağı ve 24 Haziran’da da İtalya başvekilinin bir İtalya filosu ile kralı selamlamak üzere adaya geleceği telgrafla bildirildi.⁵⁹

Rodos ve çevresi sonraki yıllarda da İtalya’nın ilgisine mazhar oldu. İkinci Dünya Savaşı’nın ayak seslerinin duyulduğu bir dönemde, 1937 yılında da Mussolini’nin bölgeyi ziyaret edeceği söylentisi yayıldı. Ancak kaynağı bir İngiliz gazetesi olan bu haber Türkiye’nin Dışişleri Bakanlığı tarafından doğrulanmadı ve 13. 08. 1937 tarihli yazıyla böyle bir ziyaretin olmayacağı konusunda Başbakanlığa bilgi verildi.⁶⁰

Ancak ne olursa olsun İki Savaş Arası Dönemde, Akdeniz genel olarak, Ege Adaları ve özellikle Rodos ile On İki Ada başta İtalya olmak üzere,

⁵⁷ Akşam, 31 Mayıs 1929.

⁵⁸ Times, 29 May 1929.

⁵⁹ BCA, 030,10. 234.576.25. 422. 27

⁶⁰ BCA, 030.10.238.269.2

diğer devletlerin ilgilendiği bir alan oldu. Savaş sırasındaki gelişmeler de bu ilginin somut bir yansıması olarak kendini gösterdi.⁶¹

Sonuç

1912 yılındaki Uşi Antlaşması ile Rodos ve On İki Ada'ya geçici de olsa yerleşen İtalya için, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Ege Denizi'nin tümüyle ele geçirilmesi vazgeçilmez bir strateji haline gelmişti.

İtalya'nın bölgedeki hak iddialarında ne denli ciddi olduğunun bir parçası olarak da 1929 yılının Mayıs ayında İtalya Kralı III. Vittorio Emanuele, Kraliçe Elena ve kızları Maria ve Giovanna, Rodos ve çevresindeki adaları ziyaret etti. Böylece İtalya, dünya kamuoyuna bölge üzerindeki beklentilerini bir kez daha hatırlatmış oldu. Bazı Türk belgelerinde ve basında bu ziyarete Mussolini'nin de katıldığına dair bilgi ve haberlerin de yer almasına karşın, bunlar gerek İtalyan, İngiliz ve Yunan gazetelerinde gerekse Rodos'ta yayınlanan Selam gazetesinde doğrulanmadı.

İtalya Kralı III. Vittorio Emanuele ve ailesinin Rodos ve On İki Ada'yı ziyareti, bir özel gezi gibi görünmekle birlikte, hem ziyaretin dönemi hem de ziyaretin içeriği açısından önemli siyasal mesajlar içermektedir. Söz konusu ziyarete Benito Mussolini katılmamış olsa da, ziyaretin Duçe'nin bilgisi ve planı dışında gerçekleştirildiği düşünülemez. Yürütme gücünü elinde bulundurmayan bir kralın, Rodos ve adalara yapmış olduğu ziyaretin öneminin, kralın kendi siyasal gücü çerçevesinde değerlendirilmesi doğru değildir.

Ziyaret, Rodos ve On İki Adanın İtalya'ya ait olduğunun teyidi anlamı taşıyordu. Öyle ki, Kralın Rodos'ta olduğu günlerde Mussolini de İtalyan parlamentosunda Adaların, İtalya için vazgeçilmezliğine dair konuşmalar yapmış ve kendinin bulunmadığı bir ziyaret olsa da, adalara dönük siyasal hırs ve beklentisini yansıtmıştı.

Ayrıca İtalya Kralının Rodos ve On iki Ada ziyareti, Ege'yi de aşan bir özellik taşımaktadır. Söz konusu ziyaretin gerçekleştiği günlerde, Küçük İtilaf devletleri kendi aralarında toplantılar yaparken, Türk-Yunan antlaşması için de görüşmeler yoğunlaşmıştı. Bu süreçte kralın ziyareti öncesine rastlayan Türk-İtalyan Antlaşması ile ziyaretten yaklaşık bir yıl sonra imzalanan Türk-Yunan antlaşmasının benzerlikten öte, birebir aynı hükümleri taşıması da gözden kaçırılmamalıdır.

⁶¹ İkinci Dünya Savaşı sırasında Rodos ve On İki Ada'daki gelişmeler için bakınız: Necdet Hayta, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ege Adaları Sorunu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XII, Sayı 36, Kasım 1996.

Ziyaret, coğrafya açısından Rodos ve Ege Adalarını, toplum olarak ise en fazla Rodosluları ve Ege Adalarında yaşayanları ilgilendiriyordu. Rodos ve adalarda ise genel olarak Türkler ve Rumlar yaşıyordu. Türkiye ve Yunanistan açısından toplumların adlandırılması böyle iken, İtalya ve diğer devletler açısından Müslümanlar ve Ortodokslar şeklindeki tanımlama daha yaygındı. Bu iki unsura ek olarak az da olsa Yahudi bir nüfus da vardı. Nasıl adlandırılırsa adlandırılırsa İtalya Kralı ve beraberindekiler bölgede yaşayanlar tarafından ilgiyle karşılanmış ve konuk edilmişti. Dahası söz konusu topluluklar arasında Kral nezdinde İtalya'ya yakın durmak konusunda bir yarış olduğu bile görülmüştü.

Rodos ve diğer adalarda halk ve yerel yetkililer ve dini çevreler tarafından oluşturulan sevgi ve sempati çemberinin içine Türkiye ve Yunanistan'ın girdiği söylenemezdi. Daha açık bir deyişle Kralın ziyaretiyle ilgili olarak Rodos ve diğer adalardan gelen tepki ile Türkiye ve Yunanistan'dan duyulan ses aynı değildi.

Yunanistan tarafından olumsuzlanan bu ziyaretin Türkiye tarafında fazla da ses getirmediğini söylemek mümkündür. Asıl ilginç olan ise Kralın ziyaretine İngiltere'de gösterilen ilgidir. Revizyonist-Anti Revizyonist blokların henüz netleşmediği bir dönemde gerçekleşen ziyarete karşı İngiltere'nin kuşkulu yaklaşımı sonraki yıllardaki ortaya çıkacak olan kamplaşmaya da ışık tutacak mahiyettedir.

Sonuç olarak, İtalyan Kralının Rodos ve On İki Ada ziyareti Yunanistan'da kızgınlıkla, Türkiye'de tereddütle ve İngiltere'de ise kuşkuyla karşılanmıştı. Türkiye ile Yunanistan arasındaki bakış açısındaki temel farklılığın ise Türkiye'nin elinde Misak-ı Milli varken, Yunanistan'ın hala Megali İdea'dan vazgeçmemiş olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

**Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

BCA, 030.10.236.597.4

BCA, 030.10.238.269.2

BCA, 030,10. 234.576.25. 422. 27

Kitap ve Makaleler

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983.

Çelebi, Mevlüt, **Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri**, Ankara, 2002.

_____, “Atatürk Dönemi ve Sonrasında Türkiye-İtalya İlişkileri Etkileyen Faktörler”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XXXI, Sayı: 91, Bahar 2015.

Hayta, Necdet, “İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ege Adaları Sorunu”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XII, Sayı 36, Kasım 1996.

Kavas, Ahmet,, “İtalya”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, 23. Cilt.

Orakçı, Meryem, **Rodos Müslümanları- Selam Gazetesi (1926-1936)**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012,

Öreñç, Ali Fuat. **Yakın dönem tarihimizde Rodos ve On İki Ada**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006.

Papuççular, Hazal, **Türkiye ve Oniki Ada (1912-1947)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2020.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

Tağmat, Çağla Derya, **Lozan Konferansı'nda Yunan Diplomasisi**, Libra Yayınları, İstanbul, 2019.

Turan, Şerafettin, “Rodos ve 12 Adanın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı”, **Belleten**, Cilt: XXIX, Sayı:113, Ocak 1965.

Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih (1789-2014)**, I. Cilt, 11. Baskı, İstanbul, 2019.

Sürelî Yayınlar

Akropolis

Akşam

Corriere della Sera

Cumhuriyet

Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia

Hâkimiyet-i Milliye

Il Solco Fascista

İkdam

La Stampa

Times

Vakit

DARBE GİRİŞİMLERİ ESNASINDA KİTLE İLETİŞİM ARAÇLARININ ROLÜNE BİR ÖRNEK: TALAT AYDEMİR OLAYI VE RADYO

Ayşe ERYAMAN*

ÖZ

Teknolojik gelişmelerle birlikte birçok farklı alanda misyon üstlenen kitle iletişim araçlarının, toplumun diğer bütün alanlarında olduğu gibi siyasal yapısında yaşanan değişimlere ve gelişmelere de tesiri olmuştur. Bu çerçevede kitle iletişim araçlarının siyasal olayların gelişimi üzerindeki etkisi düşünüldüğünde, hükümete karşı girişilecek bir darbe girişimi esnasında da önemi ortaya çıkmaktadır. Cumhuriyet tarihinde mevcut hükümete yönelik bu tür girişimlerden biri de Talat Aydemir Olayı'dır. Bu çalışmada Talat Aydemir Olayı üzerinden kitle iletişim araçlarını kontrol etmenin darbe girişiminin gidişatı üzerindeki etkisi incelenmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Analiz sonucunda Talat Aydemir tarafından girişilen her iki olay esnasında gerek darbeciler tarafından gerekse hükümet tarafından radyonun kontrol altına alınmasına büyük önem verildiği, yine aynı doğrultuda olarak liderler tarafından radyodan hükümetin duruma hâkim olduğu yönünde verilen mesajların darbecilerin güçlerini zayıflattığı tespit edilmiştir. Bu durum, darbe girişimleri esnasında kitle iletişim araçlarını kontrol etmenin olayların gidişatı üzerinde son derece önemli bir etkiye sahip olduğunu bir kez daha göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Darbe, İsmet İnönü, Kitle İletişim Araçları, Medya, Radyo, Talat Aydemir.

* Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, eryamanayse@hotmail.com, (ORCID: 0000-0002-5571-7776).

AN EXAMPLE OF THE ROLE OF MASS MEDIA DURING COUP ATTEMPT: TALAT AYDEMİR INCIDENT AND RADIO

ABSTRACT

Along with the technological developments, the mass media, which have undertaken missions in many different areas, have influenced the changes and developments in the political structure as in all other areas of the society. In this context, considering the impact of mass media on the development of political events, its importance becomes evident during an attempted coup against the government. One of such initiatives in the history of the Republic towards the current government is Talat Aydemir incident. In this study, the effects of controlling the mass media during the attempts of the coup on the movements of the coup on the Talat Aydemir incident have been tried to be analyzed and evaluated. As a result of the analysis, it was determined that great importance was placed on controlling the radio by both coup plotters and the government and the messages given by the radio leaders that the government dominates the situation weaken the power of the coup plotters during both event. This demonstrated once again that controlling mass media during the coup attempts had an extremely important impact on the course of the coup.

Key Words: *Coup, İsmet İnönü, Mass Media, Media, Radio, Talat Aydemir.*

Giriş

Kitle iletişim araçları, özellikle 20. yüzyılda yoğun bir şekilde insanların hayatlarına girmiş ve toplumsal değişimin önemli dinamiklerinden birisi haline gelmiştir. Kitle iletişim araçları sahip oldukları konumları nedeniyle, neredeyse tüm dünya ülkelerinde, toplumsal ve siyasal aydınlatma, eğitime, kamuoyu oluşturma ve yansıtma açısından belirleyici roller üstlenmiş, sosyal yapıyı aydınlatarak toplumun biçimlenmesine katkı sağlamışlardır. Hızla değişen teknoloji, kitle iletişim araçlarını değiştirip geliştirirken onları hayatın her alanında olduğu gibi demokratik sistemlerin de vazgeçilmez bir unsuru haline getirmiştir.¹ Bu bağlamda kitle iletişim araçları, iktidar olmak, iktidarda bulunanları yıpratmak, seçimleri manipüle etmek, bir ideolojiyi yaymak ya da demokrasiyi kesintiye uğratmak için kullanılabilmiştir.²

¹ Fadime Dilber, "Siyasal Katılımda Kitle İletişim Araçlarının Seçmenler Üzerine Etkisi, Karaman İli Seçmenleri Üzerine Bir Alan Araştırması", **Humanities Sciences**, C. 7, Sayı: 3 (2012), s.155; Ayrıca bkz. İsmail Soysal, "Kitle İletişim Araçları ve Diplomasi", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2 (1992), s.294.

² Bengül Güngörmez, "Kitle İletişim Araçları, Siyaset ve Propaganda", **Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 3 (2002), s.2.

20. yüzyılın başlarında geliştirilen radyo da, ortaya çıktığı dönemde en etkili kitle iletişim araçlarından biri olmuştur. Toplumsal ve ekonomik ilişkiler çerçevesinde bilgi ve haber akışını sağlama işlevini üstlenmiştir. Toplumda siyasal örgütlenmenin bir parçası olan, ekonomik ve siyasal yeniden üretim süreçlerinin aktörlerinden biri olarak kabul edilen radyodan, uluslararası alanda rejimlerin sınıfsal özelliğine ve siyasal amacına bağlı olarak, geniş halk kitlelerini etkilemek amacıyla yararlanılmıştır. Türkiye’de radyo, dünyada radyo yayıncılığının başlamasından kısa bir süre sonra, 1927’de düzenli yayımlara başlamış ve uzun yıllar devletin tekelinde çalışmalarını yürütmüştür. İlk yıllarda, Cumhuriyet’in ideolojisini halka benimsetmek konusunda önemli işlev üstlenmiştir.³

İkinci Dünya Savaşı sırasında tüm dünyada radyonun propaganda amaçlı kullanımının yaygınlaşması, devletin radyoyla daha yakından ilgilenmesine neden olmuştur. Radyo yönetiminin 1940 yılında Başbakanlığa bağlı Matbuat Umum Müdürlüğüne bağlanması bu çerçevede değerlendirilmelidir. Savaş sonrasında çok partili siyasal yaşama geçiş radyo yayıncılığı alanında önemli etkiler yaratmıştır. Öncelikli olarak çok partili yaşamla birlikte radyo siyasal tartışmaların temel meselelerinden biri haline gelmiştir. Tartışmanın en önemli boyutu, muhalefetin devletin imkânlarıyla kurulmuş radyodan yararlanamaması olmuştur. Bu mesele, DP’nin önde gelen isimleri tarafından sıklıkla dile getirilmiş ve radyo DP’nin CHP karşıtı propagandasının bir parçası olmuştur. Ardından, 1950 genel seçimleriyle iktidara gelen DP hükümeti, ekonomide liberalleşmeye giderken siyasal liberalleşme vaatlerine sırt çevirmiştir. Muhalefette olduğu dönemde devlet radyosunun hükümet tarafından tek taraflı kullanımını eleştiren, muhalefet partilerinin de radyodan yararlanmaları yönünde talepte bulunan, muhalefetin radyodaki konuşmalarının kontrol edilemeyeceğini savunan DP, iktidarının ilk yıllarından itibaren eleştirdiği politikaların bizzat uygulayıcısı olmuştur. DP bu politikalarını iktidarının son bulunduğu 27 Mayıs 1960 Darbesi’ne kadar sürdürmüştür.⁴

Kitle iletişim araçlarının darbe girişimlerinin gidişatı üzerinde etkisi bilindiğinden, 27 Mayıs harekâtını gerçekleştiren askerlerin ilk hedeflerinden biri radyoyu ele geçirmek olmuştur. 27 Mayıs 1960 darbesi radyo üzerinden tüm Türkiye’ye duyurulmuştur. Sabahın erken saatlerinde radyodan okunan bildiri ile Türkiye Cumhuriyeti, tarihinde ilk darbeyi yaşamıştır. 28 Mayıs günü çıkan gazetelerde de darbe manşetten duyurulmuş

³ Nejla Polat, “1946 Çok Partili Dönemin Başlangıcından 1964 TRT’nin Kurulmasına Kadar Türkiye’de Radyo Yayıncılığı”, *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, C. 10, Sayı: 1 (2018), s.126.

⁴ Çağla Kubilay, Mehmet Pelivan, “Demokrat Parti ve Radyo: Bir Islahat Girişimi (1954)”, *İlef Dergisi*, 6(1) (2019), s.36vd.

ve darbe yapıldığı Türkiye'nin tamamına kitle iletişim araçlarıyla iletilmiştir.⁵ 27 Mayıs Darbesi Türkiye'de darbe yapma hevesinde olanlara kitle iletişim araçlarını kontrol etmenin darbenin önemli bir parçası olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.⁶

27 Mayıs 1960 Darbesi'nin gerçekleşmesinden sonra Milli Birlik Komitesi (MBK) ülke yönetimine el koymuştur.⁷ Anayasanın kabulü ardından, 1961'de yapılan genel seçimlerin sonucuna göre, oyların yüzde 62'sini CHP'ye muhalif olan ve DP'nin tabanını temsil eden AP ile CKMP ve YTP almışlardır.⁸ CHP, oyların yüzde 36,7'sini almıştır.⁹ Seçimlerden sonra Cumhurbaşkanı Gürsel tarafından seçim sonuçlarını endişe ile karşılayan ordunun da tesiriyle hükümeti kurma görevi CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'ye verilmiştir. Çalışmalar sonucunda CHP-AP ortaklığıyla 20 Kasım 1961'de Birinci İnönü Koalisyon Hükümeti kurulmuştur.¹⁰

Bu makalede; I. Aydemir Olayı ve II. Aydemir Olayı örnekleri üzerinden hükümetlere karşı girişilecek darbe girişimlerinde medya araçlarının etkisi ortaya konmaya çalışılmıştır.

1- I. Talat Aydemir Olayı ve Radyo

Talat Aydemir, 27 Mayıs 1960'da MBK¹¹ adını alan ihtilâlcî organizasyonun 1956'daki ilk dört kurucusundan biridir. 27 Mayıs Darbesi sırasında Kore'de bulunan ve ihtilâl başarıya ulaştıktan sonra Türkiye'ye dönen Aydemir, komiteci arkadaşları tarafından Harp Okulu Komutanlığına getirilmiştir.¹²

⁵ Oğuz Göksu, "Darbe Süreçlerinde Kitle İletişim Araçlarının Rolü: 15 Temmuz Darbe Girişiminde Medyanın ve İletişim Teknolojilerinin Kullanılması", **Cemil Meriç 10. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Spor Kongresi Tam Metin Kitabı**, Editörler: Ender Eyüboğlu-Sami Baskın, 23-25 Kasım 2018, Hatay, Yayınlanma Tarihi: 24 Aralık 2018, s.3.

⁶ Yavuz Bayram, "Askeri Darbeler ve Medya: Radyo Bildirisinden Face Time'a Darbelerde Medyanın Değişen Rolü", **19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de İktidara Müdahaleler ve Darbeler Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, 21-23 Mart 2018/Yozgat, C.1, (Yay. Haz. Selcan Koçaslan), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2019, s.357.

⁷ Mustafa Albayrak, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s.553.

⁸ Hikmet Özdemir, "Siyasi Tarih (1960-1980)", **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, 10. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 2008, s.242.

⁹ Metin Heper, **Türkiye'nin Siyasal Hayatı**, (Çev. Kadriye Göksel), Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.180.

¹⁰ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.362.

¹¹ Milli Birlik Komitesi; bundan sonra MBK şeklinde ifade edilecektir.

¹² Talat Aydemir, 1920 yılında doğmuştur. İlk tahsilini tamamladıktan sonra, leyli olarak Kuleli Askeri Lisesine yazılmıştır. 1937 yılında Kuleli Askeri Lisesini bitirdikten sonra Ankara'ya gelmiş ve Harp Okuluna girmiştir. Harp Okulunu 1939'da bitirdikten sonra kıta hizmetine

27 Mayıs'tan sonra MBK Başkanı Gürsel ve general arkadaşlarının, Alparslan Türkeş'in de içinde yer aldığı 14 radikalı uzaklaştırması, ordunun orta ve alt subayları arasında, bütün muhaliflerin MBK'dan uzaklaştırılacağı endişesini yaratmıştı. Bunlar arasında Faruk Güventürk, Talat Aydemir, Dündar Seyhan, Refik Tulga gibi isimler vardı. Bu yaşananlara tepki olarak ordu içindeki radikaller, bir baskı grubu olarak Silahlı Kuvvetler Birliği (SKB) adında bir yapı oluşturmuşlardır. Bundan sonraki süreçte yaşanacak siyasi gelişmeler üzerinde SKB'nın etkisi yoğun bir şekilde hissedilmiştir. Bu çerçevede 15 Ekim seçim sonuçlarını pekiyi karşılamayan SKB'nın baskısı ile hükümeti kurma yetkisi İnönü'ye verilmiştir.¹³

Hükümetin kurulmasından sonra yaşanacak gelişmeler¹⁴ özellikle AP'nin Yassıada mahkûmlarının affı konusundaki ısrarlı tutumu nedeniyle ülkedeki istikrarsızlığın giderek artması, ordudaki huzursuzluğu son haddine çıkarmıştır. Gerek Genelkurmay Başkanı tarafından gerekse Başbakan tarafından ordudaki bu huzursuzluğu gidermek için çeşitli girişimlerde bulunulmuşsa da,¹⁵ ülkede yaşanan olaylardan dolayı bir kalkışmaya kararlı olan¹⁶ askerler ikna edilememişlerdir.

gitmiş, daha sonra kurmaylık imtihanını kazanarak Yıldız'da akademi tahsiline başlamıştır. Bu sırada Alpaslan Türkeş'le tanışmıştır. Aynı devrede birlikte tahsil ettikleri sırada oluşan dostlukları nedeniyle Talat Aydemir, Alpaslan Türkeş'i ikisi beraber Elazığ'dayken MBK'nın nüvesi olan teşkilâta tavsiye etmiştir. Aydemir, uzun bir süre bu teşkilât içinde çalışmış sonra Kore'ye gitmeye talip olmuştur. Fakat Kore'ye gitmekle 27 Mayıs İhtilâli'ne katılmak ve MBK'ya girmek imkânını kaybetmiştir. Talat Aydemir, Kore'den Türkiye'ye 27 Mayıs İhtilâli başarıya ulaştıktan sonra dönmüştür. Bu sırada, Harp Okulu Komutanı olan Müçteba Özden bir tümen komutanlığı ile başkentten ayrılmıştı. Komiteciler, onun yerine arkadaşları Talat Aydemir'i getirmişlerdir. Aydemir, ilk endişeyi Alpaslan Türkeş'in tasfiyesi sırasında duymuştur. Harp Okulunun başına Türkeş tarafından getirilmiş bir Türkeşçi olarak bilindiğinden emeklilik muamelesi düşünülmüş fakat diğer komite üyeleri bunu durdurmuşlardır. Zira Aydemir Türkeş'in olduğu kadar kendilerinin de dostuydu. **Akis**, Yıl: 8, Cilt: XXIII, Sayı: 400, 26 Şubat 1962, s.7.

¹³ William Hale, **1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, (Çev. Ahmet Fethi), Hil Yayınları, İstanbul, 1996, s.126vd.

¹⁴ Hükümet kurulduktan sonra yaşanan gelişmeler, bu gelişmelerin SKB üzerinde yarattığı tedirginlik ve kalkışmaya götüren olaylar için ayrıntılı olarak bkz. Ayşe Eryaman, "27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi'nden Sonra Sivilleşen Yönetime Darbe Girişimleri: 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 Harekâtları", **19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de İktidara Müdahaleler ve Darbeler Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, 21-23 Mart 2018/Yozgat, C. 2, (Yay. Haz. Selcan Koçaslan), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2019, s.733-773.

¹⁵ Metin Toket, **İsmet Paşa ile On Yıl (1954-1964)**, IV. Cilt, Akis Yayınları, İstanbul, 1967, s.44.

¹⁶ Dündar Seyhan, **Gölgedeki Adam**, Nurettin Uycan Matbaası, İstanbul, 1966, s.174.

İsmet Paşa'nın teşebbüsleri, darbe fikrinin gerekliliğini savunan Ankara'daki Albaylar Cuntasını ellerini çabuk tutmaya itmiştir. Hissettikleri başka bir durum da, üst düzey komutanların giderek ihtilâl fikrinden vazgeçmeleri olmuştur. İstanbul grubunda İsmet Paşa'nın ziyaretinden itibaren soğukluk başlamıştı. Hava Kuvvetleri ise, ihtilâlin durumu karşısındaki tutumunu korumaktaydı. Türk Silahlı Kuvvetler Birliği adına yapılacak bir hareket, Hava Kuvvetleri olmadan düşünülememekteydi. Bu çerçevede 9 Şubat'ta İstanbul Balmumcu'da, başkanlığını Korgeneral Refik Tulga'nın yaptığı ve 59 subayın katıldığı toplantıda, 28 Şubat'ı geçmeyecek şekilde, hiyerarşik düzen içinde askeri bir müdahale yapılması kararı alınmıştı.¹⁷

Bu çerçevede Talat Aydemir'in gerçekleştirmek istediği darbe girişimi konusunda faaliyetlerini sürdürdüğünün anlaşılması ile hükümet ve Genelkurmay Başkanlığı, bazı birlik komutanlarının başka yerlere nakillerinin şart olduğu kararına varmıştır. Bunun üzerine Talat Aydemir, 22 Şubat saat 1.30 sularında kuvvetlerini harekete geçirmiştir. Yapılan plana göre; harekete geçen birlikler tarafından Meclis, Radyoevi, Genelkurmay, Bakanlıklar, PTT ve Telefon Müdürlüğü gibi merkezler ele geçirilecekti.¹⁸ Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere isyancıların ilk hedeflerinden biri de Radyoevini ele geçirmektir.

İsyancıların bu girişimlerine karşı hükümetin başvurduğu ilk tedbirlerden biri de, Radyoevini muhafaza altına almak olmuştur. Bu çerçevede Ankara Radyoevi, yüze yakın havacı, karacı subay, er ve polis tarafından çevrilmiş, binanın içindeki ışıklar söndürülmüş, pencerelerin tahta panjurları indirilmişti. Radyoevinden başka PTT ve Meclis binaları da muhafaza altına alınmıştı. Hava Kuvvetlerine mensup uçaklar da Ankara üzerinde devamlı olarak uçuş yapmış ve durumu havadan kontrol etmişlerdi. Diğer taraftan Genelkurmayın etrafı tanklarla muhafaza altına alınmış, Meclis Muhafaza Taburu da Meclis'in etrafını çevirmişti.

Yaşanan bu gelişmeler üzerine Başbakan, Bakanlar, Genelkurmay Başkanı, Kuvvet Komutanları ve parti liderleri Cumhurbaşkanı Gürsel'in başkanlığında Çankaya Köşkünde toplanmışlardı. Çankaya'da gerçekleştirilen bu görüşmede duruma bir çare aranmaktaydı.¹⁹ Bu çerçevede ilk olarak parti liderlerinin demokratik rejimi sonuna kadar korumaya kararlı olduklarına dair bir ortak bildiri yayınlanması kararlaştırılmıştır. Bunu

¹⁷ Yeşim Demir, "Albay Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri", *ÇTTAD*, V/12 (2006), s.160.

¹⁸ Can Kaya İsen, *Geliyorum Diyen İhtilal: 22 Şubat- 21 Mayıs*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010, s.60.

¹⁹ *Ulus*, 23 Şubat 1962, s.1.

takiben Cumhurbaşkanı, Başbakan, Genelkurmay Başkanı radyodan konuşacaklardı.²⁰ Bu amaçla radyo ekipleri liderlerin ses kayıtlarını almak üzere köşke gelmiştir.²¹

Bu gelişmeler yaşanırken, ilk olarak bütün siyasi parti liderlerinin imzalarını taşıyan bildiri radyoda yayınlanmıştır. Bildiride halka şu şekilde seslendirildiği görülmüştür:

“Son günlerde huzur bozucu şayia ve tahriklerin şiddetlenmesi karşısında siyasi şartları, memleketin kaderinde vazife ve mesuliyet almış parti liderleri olarak ciddiyet ve ehemmiyetle gözden geçirdik. Tahrikler meşru nizam, hatta memleketin bekasını dahi tehlikeye düşürecek bir mertebeye varmıştır. Bu durum karşısında Türk milletinin ve onun bölünmez bir parçası olan Türk ordusunun vakar ve vatanseverliğine hitap etmeyi kaçınılmaz tarihi bir vazife telakki ettik. Siyasi partiler olarak aşağıdaki hususlarda tam bir mutabakat halindeyiz: Çeşitli tahrikler memleketi huzursuz kılmakta ve varlığımızı imha için fırsat bekleyen aşırı sol cereyanlara zemin hazırlamaktadır. Bugünkü meşru nizamın temeli 27 Mayıs İhtilâli’dir. Bu ihtilâlin zaruri ve meşru bir hareket olduğu yeni anayasa ile bizzat millet tarafından kabul ve tasdik edilmiştir. Kahraman ordumuzun gerçekleştirdiği 27 Mayıs İhtilâli’nin meşruiyeti aleyhinde girişilen açık ve kapalı her türlü tahrik ve tecavüzün karşındayız. Bu memlekette intikamcı cereyanlara asla müsaade etmeyeceğiz. Millet iradesiyle kabul edilen anayasanın getirdiği meşru nizamı bertaraf etmeye matuf her hareketin karşındayız. Türk milleti için kurtuluş yolu demokratik rejime bağlılıktır. Meşru nizamı yok etmek isteyen diktacı heveslerin bu memleketi istiklâlinde dahi mahrum kılacak bir felakete götüreceği inancındayız. Bu temel kanaate sahip siyasi partiler olarak Türk milletinin ve meşru nizamın bekçisi olan ordumuzun vatanseverliğine ve uyanıklığına güveniyoruz.”²²

Radyodan bu bildiri okunurken Çankaya’da devam eden toplantı esnasında Muhafız Alayına, isyancılardan Binbaşı Fethi Gürcan’ın hâkim olabileceği durumunun belirmesi üzerine köşkün emniyetinin kalmadığının anlaşılması ile devlet erkânının köşkten ayrılmasına karar verilmişti.²³ Bunun

²⁰ **Havadis**, 23 Şubat 1962, s.5.

²¹ **Akis**, Yıl: 8, Cilt: XXIII, Sayı: 400, 26 Şubat 1962, s.10.

²² Erdoğan Örtülü, **Üç İhtilalin Hikâyesi**, 4. Baskı, Milli Ülkü Yayınevi, Konya, 1977, s.242-243.

²³ **Havadis**, 23 Şubat 1962, s.1; Erkanlı’nın aktardığına göre, Aydemir yaptığı plan gereği Zırhlı Birlikler Okulundan temin ettiği bir tank bölüğünü Çankaya’ya göndermişti. Muhafız Alayı Süvari Grup Kumandanı Süvari Binbaşı Fethi Gürcan köşkü koruyan alay kumandanını tutuklamış ve alayın kumandasını ele geçirmişti. Derhal bir kuryeyi

üzerine İsmet Paşa, radyo konuşmalarının gidip radyodan verilmesini söylemişti. İnönü ve arkadaşları Genelkurmay Başkanıyla birlikte Radyoevine gitmek üzere, saat 19.00'da Çankaya'dan ayrılmışlardı.²⁴ Önde Başbakan İsmet İnönü olduğu halde bütün bakanlar otomobillerle kafile halinde Radyoevine gelmişlerdi. Bütün bakanlar içeri girdikten sonra saat 19.40'da Radyoevinin ışıkları yanmış, ardından Cumhurbaşkanı Gürsel'in konuşması bir bant haline getirildikten sonra yayınlanmıştır.²⁵ Gürsel'in yaptığı konuşmada Türk ordusuna ve Türk milletine şu şekilde seslendiği görülmüştür:

“Aziz vatandaşlarım, memlekette çeşitli rivayetlerin ve yersiz bazı neşriyatın zihinleri karıştırmasını önlemek için sizlere hitap ediyorum. Böyle zamanlarda, ruhlara sükûnet ve kafalara ışık verecek rehberliğe ihtiyaç vardır. Başbakan İsmet İnönü birkaç gün önceki demeci ile böyle bir rehberlik vazifesini yapmıştır. Büyük asker ve mümtaz devlet adamı hüviyetiyle, Hükümet Başkanı İnönü, bütün vatandaşlara ışıklı yolu göstermiştir. Bu yol, anayasa ve normal demokratik rejime saygı yoludur. Türk milletinin büyük çoğunluğu tarafından kabul edilen anayasamız, bütün milletin malıdır. Bu anayasa 27 Mayıs'ın eseridir. Bu itibarla da herkesten önce 27 Mayıs'ı başaran şerefli Türk Silahlı Kuvvetlerinin eseridir. Asker veya sivil her vatandaş bu anayasanın yılmaz bekçisidir. Aziz vatandaşlarım, 27 Mayıs korunacaktır. Onun eseri olan anayasa ve demokratik nizam, 27 Mayıs ruhuyla birlikte her türlü tecavüze ve maceracı heveslere karşı mutlaka korunacaktır. Bugün, bu anayasa ve onun kurduğu nizama kastetmek, Türkiye'yi sonu gelmez bir iç kavgaya, dibi görünmeyen bir uçurama sürüklemek demektir. Daha fenası, milletin varlığını, vatanın bütünlüğünü ve bağımsızlığını tehlikeye düşürmektedir. Türk ordusu daima meşruluğun yanında olmuştur. Türk ordusu, tarihin hiçbir gününde macera vasıtası olmamıştır. Bu ordu, anayasaya hıyanet edenlerin karşısına dikilmiş, fakat anayasaya karşı gelmemiştir. Bugün muhalefet partileri dâhil, bütün partilerin liderleri Başbakanın son demecinde beliren hükümet görüşünde birleşmişlerdir. Anayasa nizamına ve demokratik rejimin teminatı olan bu anayasanın meşru temeli 27 Mayıs inkılabının ruhuna bağlılık hususunda bütün partiler ittifak halinde bulduklarını açıkça ifade etmişlerdir.

Aydemir'e göndererek durumu anlattı ve emir beklediğini bildirdi. Kurye olarak giden subayın gidip gelişi sırasında hükümet Çankaya'yı terk etti. Aydemir “hepsini tutuklayın” emrini göndermişti, ancak subay bu emri ulaştıramadan köşk boşaltılmıştı. Erkanlı'ya göre 22 Şubat'ın dönüm noktası işte bu gecikme olmuştur. Orhan Erkanlı, **Askeri Demokrasi**, Güneş Yayınları, İstanbul, 1987, s.109.

²⁴ **Akis**, Yıl: 8, Cilt: XXIII, Sayı: 400, 26 Şubat 1962, s.11.

²⁵ **Havadis**, 23 Şubat 1962, s.5.

Davranışlarıyla bu bağlılığı ispat edeceklerdir. Aziz vatandaşlarım, huzur içinde çalışınız. Türk milletinin büyüklüğü ve onun şanlı ordusunun kanun ve nizam içinde vazife duygusu, hangi istikametten gelirse gelsin, her türlü kötü hevesi önlemeye yetecektir. Hükümet Başkanı İsmet İnönü, millete doğru yolu göstermiştir. Bu yol aziz milletimizi selamete götürecektir. Nihayet, Türk subayı ve Türk ordusu, sana hitap ediyorum! Seni aldatmak ve yanlış yollara sevk etmek isteyenler vardır. Onlara uyma! Bizzat şerefli ordunun yüksek haysiyetini korumasını bil. Her şeyden çok sevdiğin vatanını ve onun selametini düşün, kötülere uyma. Senin eserin olan bugünkü rejimi, sana yıktırmak istiyorlar. Dikkatini çekerim aldanma. Parlak fikirler ileri sürerler, onlara kanma. Bil ki senin yanlış bir hareketin Türk milletinin felaketine sebep olacaktır.”²⁶

Gürsel’in bu konuşmasının ardından Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay’ın mesajı yayınlanmıştır. Sunay, Silahlı Kuvvetlerin başı sıfatıyla radyodan Türk halkına ve Türk ordusuna şu şekilde seslenmiştir:

“Aziz vatandaşlarım, Türk Silahlı Kuvvetlerinin şerefli mensupları! Türk ordusu ile ilgili olarak, yabancı ve düşman radyolarla maksatlı bazı haberler yayılmaktadır. Size Silahlı Kuvvetlerin başı sıfatıyla hitap ediyorum! Bu haberlerin hepsi yalandır. Yalnız bunlar, Türk vatanını parçalamak ve karanlık emelleri için aziz milletimizi bir kardeş kavgasına sürüklemek isteyenlerin maksatlı tahriklerinden ibarettir. Cumhuriyet ordusu daima ileri hareketlerin öncüsü olmuştur. Hiçbir gün meşruluk dışına çıkmamıştır. Bu ordu, bir macera ordusu değil, vatanın selameti için yüreği titreyen bir ordudur. Bu ordu, her hareketin karşısında yer almıştır. Her ne bahane olursa olsun, bir dikta rejimi kurmak istemek Türkiye’yi Ortaçağ karanlığına geri götürecektir. Böyle bir geriliğe Türk ordusu hiçbir vakit alet edilememiştir, alet edilemeyecektir. Ordumuz, Cumhuriyetimizin koruyucusudur. Kendi eseri olan 27 Mayıs’ın ve onun millete getirdiği yeni anayasanın ve demokratik nizamın yılmaz bekçisidir. Bu ordu, anayasayı çiğneyenlerin, anayasaya hıyanet edenlerin karşısına dikilmiştir. Fakat anayasa nizamını ihlâlle asla kalkışmaz. Cumhuriyet ordusu şeref yeminine sadıktır. Memlekette bir takım tahrikler olabilir. Bütün bunlara karşı mümtaz asker ve devlet adamı İsmet İnönü’nün başkanlığındaki hükümet demokratik nizam sınırları içinde her türlü tedbiri almaya azimli ve kararlıdır. Bütün siyasi partiler istisnasız onun vatanperver gayretlerini destekleyeceklerdir. 27 Mayıs ruhu korunacaktır. Fakat bunu korumak 27 Mayıs’ın gayesine aykırı bir dikta rejimi kurmaya çalışmak değildir. Türk

²⁶ **Ulus**, 23 Şubat 1962, s.1.

milleti hür dünya ile ittifak halindedir. Milli selametimiz bu ittifaka ve demokratik rejime bağlı kalmakla gerçekleşir. Aziz silah arkadaşlarım, Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyeti ve demokrasiyi her türlü iç ve dış tahrike karşı koruyacağız. Vazife başında bulunan meşru hükümet ve büyük milletimiz, şerefli ordunun demokrasiye, anayasaya ve vatana olan sonsuz bağlılığına güvenmektedir. Sizleri ve bütün vatandaşlarımı yürekten sevgi ve saygılarla selamlarım.²⁷

Gürsel ve Sunay'ın konuşmalarını takiben radyodan İnönü konuşmaya başlamış, fakat iki cümle konuştuğundan sonra yayın kesilmişti.²⁸ Bu noktada Talat Aydemir ve arkadaşları radyo yayınlarının gittikçe endişe verici bir hal aldığı görmüşler ve bunu önlemek gerektiği kararına varmışlardı. Bunun üzerine Turgut Dragon adındaki bir subay emrindeki birliklerle Etimesgut'taki Ankara Radyosunun verici istasyonunu ele geçirerek yayını durdurmayı başarmıştı.²⁹ Hemen ardından alelacele Etimesgut'taki az takatli verici çalıştırılarak müzik çalınmaya başlanmıştı. Bunun için, az takatli verici istasyonda bulunan bantlardan istifade edilmiştir. Yayın 21.45'e kadar devam edebilmişti. Bundan sonra hükümet yanlısı Hava Kuvvetlerine mensup birliklerin elemanları Etimesgut'un elektriğini kesmişler, böylece Etimesgut vericisi de 21.45'de susmuştu.³⁰

Hükümet bu gelişmeler karşısında halk arasındaki paniği önlemek için Esenboğa'daki bir küçük verici istasyonundan faydalanmak üzere harekete geçmiş, Başbakan İnönü de konuşmasını bu sayede ve saat 23.00'te yapmaya muvaffak olmuştu.³¹ Başbakan İnönü Türk halkına ve Türk ordusuna seslendiği konuşmasında şu ifadelere yer vermiştir:

²⁷ **Ulus**, 23 Şubat 1962, s.1.

²⁸ **Havadis**, 23 Şubat 1962, s.5; İsen'in aktardığına göre, radyodaki yayının bu şekilde kesilmesi üzerine halkın heyecanı son haddine varmıştı. Ankaralıları Radyoevine doğru akın etmiş, ne olduğunu öğrenmeye çalışmıştı. Radyoevinin önüne biriken halk, burayı muhafaza etme vazifesini almış olan havacı subaylara durumu sormuştu. Başbakanın mesajının neden kesildiği, bu mesajları vermeye neden lüzum görüldüğünü anlamaya çalışmışlardı. Radyoevinin muhafaza eden subayların etrafı çevrilmişti. İlgililerce, halkın sorularına teknik bir arıza olduğu ve bu arıza giderildiği zaman mesajların verilmesine devam edileceği, bu bakımdan evlerine gidip beklemeleri gerektiği şeklinde cevap verilmişti. O sırada Radyoevine telefon edenler de teknik bir arıza bulunduğu, köşk ile Radyoevi arasına kurulan hattın arıza yaptığı veya bandın bozulduğu cevaplarını almışlardı. Yabancı devletlerin elçilik memurları da Radyoevine telefon etmişler ve büyük bir merak içinde Radyoevinin önüne gelmişlerdi. Gazeteciler de hadise yerine koşmuşlardı. Radyo yayınının tam Başbakanın mesajının verileceği sırada kesilmesi, bütün yurttan çeşitli söylentilere neden olmuştu. İsen, **a.g.e.**, s.74.

²⁹ **Havadis**, 23 Şubat 1962, s.5.

³⁰ **Akis**, Yıl: 8, Cilt: XXIII, Sayı: 400, 26 Şubat 1962, s.9.

³¹ **Havadis**, 23 Şubat 1962, s.5.

“Şanlı ordumuzun şerefli mensupları, meşru hükümetin başkanı ve eski bir ordular kumandanı olarak sizlere hitap ediyorum. Türk Silahlı Kuvvetleri, meşru anayasayı, demokratik nizamı, tehlikeye düşürülmek istenen vatan bütünlüğünü azimle ve başarıyla korumaktadır ve koruyacaktır. Bu ordu, anayasayı çiğneyen bir iktidarı 27 Mayıs’ta meşru olarak devirmiştir. Fakat bu ordu, anayasayı çiğnemek yolunda elbette gitmeyecektir. Hükümetimiz, temelinde Türk ordusunun şerefi bulunan Cumhuriyet anayasasından, milletin ve onun ayrılmaz parçası Türk Silahlı Kuvvetlerinin vazife ve şeref duygusundan aldığı kuvvetle iş başındadır ve duruma hâkimdir.”³²

Bu bildirin okunmasının ardından saat 24.00’e doğru hükümete karşı birlikler çözülmeye başlamış, Muhafız Alayının bazı birliklerinde girişimden vazgeçilmesi hususunda bir cereyan belirmişti. Bu cereyan zaman geçtikçe kuvvet kazanmıştır.³³

Olayların isyancılar aleyhinde geliştiğini gören Talat Aydemir ve arkadaşları, kendi aralarında bir durum değerlendirmesi yapmışlardır. Buna göre, Hava Kuvvetleri bütün yurda şamil olmak üzere kendilerine karşı alarma geçmişti. 22 Şubat 1962 sabahından itibaren Albaylar Cuntasını teşkil eden kumandanlarla onlara yardım eden kumandanların tayinleri çıkmış, yerlerine başkaları getirilmişti. İsyancılar kuvvet olarak duruma hâkim görünüyorlardı fakat Gürsel, İnönü ve Sunay’ın radyodan yaptıkları konuşmalar, Hava Kuvvetlerine bağlı jetlerin gösteri uçuşları moral üzerinde etkili olmaya başlamıştı. Bu olaylardan sonra isyancılar direnmeye kararlı idiler. Ancak aralarında çözüme başlamıştı. Necati Ünsalan direnmeye devam etmenin çok kötü sonuçlar doğurabileceğini belirtmiştir. Bu noktada ikiye ayrılan askeri birlikler arasında gerçekleşecek çatışmalarla çok kanlar dökülecek, hatta dış düşmanlar Türkiye’yi işgal fırsatı ele geçirebileceklerdi. Bunun üzerine Seyhan ve Aydemir, girişimi durdurmaya karar verdiklerini açıklamışlardır. Sabaha karşı saat 03.00’te hareket tamamen durmuş, hükümet vaziyete hâkim olmuştur.³⁴

Olayların ardından Başbakan İnönü Türkiye radyolarıyla vatandaşlara hitaben şu konuşmayı yapmıştır:

³² **Ulus**, 23 Şubat 1962, s.1.

³³ Aynı saatlerde Başbakan İsmet İnönü, Genelkurmay’a gelmiş ve burada bulunan subaylar tarafından heyecanla karşılanmıştı. Bu sırada Harp Okulu karargâhından anlaşmaya yönelik bir mesaj gelmiştir. Bu mesajda “Nakil ve tayinler eski hale getirilecek. Bu olmadığı takdirde açıkta kalacak yerlere gelecekler için bu subayların fikri alınacak, Harp Okulunun arzusu üzerine Talat Aydemir yerinde kalacaktır” deniliyordu. Aydemir’in bu yeni mesajında yumuşama seziliyordu ancak hükümet kararlıydı. İsen, **a.g.e.**, s.78.

³⁴ Hale, **a.g.e.**, s.141.

“Sevgili vatandaşlarım, esef verici son olayları neticeleriyle, manalarıyla bir de size açıkça anlatmak istiyorum. 22 Şubat akşamı Ankara’da genç ve orta rütbede bir subay kadrosu masum mektep talebesini ve bazı birlikleri aldatarak harekete geçti. Ve memleket idaresini ele alarak kendi fikirlerine göre bir rejim kurmaya teşebbüs etti. Bunlar demokratik rejimin memlekette huzur tesis etmeye ve milletin kalkınmasına temine muktedir olamayacağını iddia ediyorlardı. 27 Mayıs’ın meşruluğunu kaybetmiş bir idareye karşı yapıldığını kabul etmeyen tahrikçilerin mevcudiyetini kendi davranışlarının³⁵ meşruluğunu sağlamaya yeter sayıyorlardı. Ordunun memleketi meşru bir idareye kavuşturmak için yaptığı fedakârlığı kötümeye çalışanları demokratik rejim aleyhinde tehdit olarak gösteriyorlardı. Ruhi sebepler bunlardır. Anlaşıyor ki, 27 Mayıs Askeri İhtilâli’nin kolaylıkla muvaffak olması cürete teşvik edici bir misal olmuştur. Düşünmemişler ki, 27 Mayıs İhtilâli bütün milletin vicdanında kemale gelmiş bir kurtuluş arzusunun neticesi olduğu için hemen halk tarafından benimsenmiştir. 22 Şubat’ta teşebbüs edilen hareket ise, uğradığı tecavüzlere karşı ordudaki infialden ümit besleyen, kumanda ettiği kıtaları aldatan, ordunun başındaki büyük kumandanları kendileriyle beraber göstererek mektep talebelerini kandıran ve bir ihtilâl hükümetinin başına geçmek isteyenlerin hareketi olmuştur.”³⁶

Olaydan sonra varılan karar uyarınca Aydemir ile birlikte hareket ettikleri saptanan ve aralarında Fethi Gürcan, Turgut Alpogut, Dündar Seyhan’ın da bulunduğu 21 kişi emekliye sevk edilmişlerdir. Ayrıca Jandarma Genel Komutan Vekili Tuğgeneral Abdurrahman Doruk ile diğer 12 subayın görev yerleri değiştirilmiştir.³⁷ Böylece henüz sivilleşen yönetime karşı girişilen bir askeri müdahalenin önü alınabilmiştir.

2- II. Talat Aydemir Olayı ve Radyo

Aydemir’e göre, ilk giriştiği olaydan sonra ülkedeki durum değişmediği gibi daha da kötüleşmişti. Bu gidişatı değiştirmek için yeni bir girişimin gerekliliğine inanan Talat Aydemir, Emin Arat, Necati Ünsalan, Turgut Alpogut, Fethi Gürcan, Bahtiyar Yalta, Mustafa Ok gibi isimler bir araya gelmiş ve düşünülen girişim üzerinde çalışmaya başlamışlardı. Bu çerçevede önceden kurdukları SKB’yi yeniden canlandırmayı uygun görmüşler,

³⁵ *Ulus*, 27 Şubat 1962, s.1 ve 6.

³⁶ *Ulus*, 27 Şubat 1962, s.1 ve 6.

³⁷ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 5. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002, s.116.

bundan sonra orduya sızmak suretiyle kuvvet temin etmek çabalarını arttırmışlar ve kısa süre içinde büyük bir güce ulaşmayı başarmışlardır.³⁸

Diğer taraftan 22 Şubat'tan sonra Hava Kuvvetlerinin içinde dört kademeli bir hava cuntası oluşmaya başlamıştı. Bu cuntanın çalışmaları artınca Genelkurmay Başkanının emri ile Hava Kuvvetleri Kumandanı Orgeneral İrfan Tansel cuntadan 11 hava subayını 2 Aralık 1962'de emekliye sevk etmiştir.³⁹ Bu yaşanan gelişmeler Silahlı Kuvvetler içindeki temasları açıkça ortaya çıkarmıştır. Ayrıca 11'ler hem 14'lerle hem de Aydemir grubuyla yaklaşmışlardır.⁴⁰ Bahsedilen bu gruplar arasında çeşitli görüşmelerin yapıldığı ve gruplar arasındaki ilişkilerin dönemin basınına kadar yansıdığı görülmüştür.⁴¹

Diğer taraftan 22 Şubatçıların ihtilâl için giriştikleri hazırlıkların kısa zamanda gelişmesine siyasi olaylar büyük ölçüde yardımcı olmaktadır. Bu noktada 22 Şubat olaylarına adı karışan subaylar hakkında adli kovuşturma yapılmayacağına dair kanunun kabul edilmesi AP tarafından büyük tepkiyle karşılanmıştı.⁴² Bazı AP'liler askeri affın siyasi afa birlikte mütalaası gerektiğini ileri sürmüşler, her iki grup suçlu hakkında ortak bir af kanununun çıkarılması gerektiğini iddia etmişlerdi.⁴³ 28 Mart 1963'te Celal Bayar'ın, Kayseri Cezaevinden koşullu olarak tahliye edilmesi siyasi

³⁸ Bu noktada aralarında görev taksimatı yapmışlar, kimin hangi askeri birlik üzerinde çalışacağını tespit etmişlerdi. Buna göre, Talat Aydemir ve Turgut Alpogut Harp Okulu öğrencilerine, Fethi Gürcan ile Erol Dinçer Tank Okuluna, Yaşar Başaran, Hakkı Sümer ve Rıfki Erten 229. Piyade Alayına, Yaşar Başaran, Hakkı Sümer ve Tevfik Saltoğlu Genelkurmay Kışla Kumandanlığına, Talat Aydemir, Yaşar Başaran ve Fethi Gürcan Jandarma Subay Okulu ve Jandarma Birliğine, Fethi Gürcan Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alayına, İzzet Köz Hava Kuvvetlerine çengel atacaktardı. Ayrıca İstanbul'un durumu da planlanmıştı. Buna göre, Osman Deniz Kartal'daki İkinci Zırhlı Tugay Kumandanlığına, Cevat Kırcı Birinci Zırhlı Tümen Kumandanlığına, Fethi Gürcan ve Osman Deniz Süvari Atlı Yarışmalar Grubuna, Osman Deniz Harp Okuluna çengel atacaktardı. Onların bu çabaları ve elde ettikleri kazanımları için ayrıntılı bilgi olarak bkz. Örtülü, **a.g.e.**, s.317vd.

³⁹ Bedii Faik, **İhtilalciler Arasında Bir Gazeteci**, Dünya Yayınları, İstanbul, 1967, s.229.

⁴⁰ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980**, (Çev. Ahmet Fethi), Hil Yayınları, İstanbul, 1994, s.218vd.

⁴¹ Söz konusu ilişkilerle ilgili olarak şu ifadelere yer verildiği görülmüştür: "13 Kasım operasyonu ile yurt dışında vazifelere tayin edilen 14'lerin temsilcisi Orhan Kabibay, 14'lerin bir gayeleri olduğunu ifade etti. Kabibay bunları anlatırken, yanında oturan 22 Şubat olaylarından sonra emekliye sevk edilen Kurmay Yarıbay Ruhi Soyuyüce, ihtilâlcinin sözlerini tasdik ettiğini belirtti ve 22 Şubatçıların 14'lerle birlikte olduğunu söylemekten çekinmedi. Esasen Kabibay Türkiye'ye geldiği günden beri devamlı olarak 22 Şubatçılarla temas etmekteydi." **Akis**, Yıl: 9, Cilt: XXIV, Sayı: 420, 9 Temmuz 1962, s.11.

⁴² **Ulus**, 26 Nisan 1962, s.1; **Ulus**, 31 Mayıs 1962, s.1.

⁴³ **Ulus**, 20 Nisan 1962, s.1.

arenada yaşanan gerginlikleri daha da arttırmış, Ankara ve İstanbul başta olmak üzere bazı şehirlerde gençlik hareketleri görülmüş, AP'lilerin mukabil gösterilere kalkışmasıyla da ülkedeki tansiyon iyice artmıştı.⁴⁴ Bu noktada bir yandan ülkedeki tansiyonun giderek artması, diğer yandan kendisine rakip olarak gördüğü Türkeş ve Kabibay gruplarından daha önce davranma isteği Aydemir'i harekete geçirecekti.

Aydemir, çoğu kendisi gibi 22 Şubat emeklisi, birkaçı da çok küçük rütbeli olan muvazzaf subay ve Harp Okulu öğrencileri ile 20 Mayıs saat 24.00'te harekete geçmiştir.⁴⁵ İsyancıların ilk hedeflerinden biri tıpkı 22 Şubat'ta olduğu gibi Radyoemini ele geçirmektir. Bu çerçevede Aydemir'in idaresi altındaki kuvvetlerden bir kol Bahçelievler yoluyla Radyoemini istikametinde ilerlerken diğeri Hava Kuvvetleri Komutanlığı üzerinden Genelkurmay Başkanlığı binası önüne gelmiştir. Tank Okulundan aldıkları tanklardan üç tanesi Radyoemini zapt etmek üzere Meclis önüne, Kızılay'a ve Sıhhiye'ye gitmiş ve hiç ateş açılmadan Radyoemini zapt edilmiştir.⁴⁶

Eğer Aydemir'in ya da İstanbul ayağının önemli ismi Osman Deniz'in anlatımına bakılacak olursa, bütün düğüm, Ankara'da radyonun ele geçirilmesi ve ardından ihtilâl bildirisinin okunması ile harekete geçecek ve geçmesi beklenen birliklerin hareketlenmesi üzerine kuruluydu. Bu çerçevede her şey Ankara'daki başarıya, Ankara'daki başarı da radyonun ele geçirilmesine ve anonsuna bağlıydı.⁴⁷ O gece Radyoemini saat 24.00'te normal posta kapanışı yapılmış, nöbetçi spiker Müberra Yetkin stüdyoyu terk etmek üzereyken binayı basan silahlı grup yayın yapılacağını ve stüdyolara girilmesini söylemiştir. Nöbetçi teknik ekip de zorla görevi başına geçirilmiştir. İlk yayın saat 00.12'de yapılmış, bir üsteğmen, altında "İhtilal Komitesi adına Talat Aydemir" imzası bulunan, pelür kâğıdına yazılmış bir beyannameyi radyodan okumaya başlamıştı.⁴⁸ Silahlı Kuvvetlerin yönetimi devralmaya mecbur kaldığı, Büyük Millet Meclisi'nin feshedildiği ve her türlü siyasi faaliyetin yasaklandığını ilan eden beyannameye şu ifadelerle yer verilmiştir:

"Halaskar Fedailerini idareyi ele almışlardır. Türkiye Büyük Millet Meclisi feshedilmiştir. Hükümetler partizanca hareket ederek anayasayı çiğnemişlerdir. Halaskar Fedailerini Atatürk'ün yolundadır. Memlekette ekonomik ve sosyal bakımdan ilerici bir

⁴⁴ *Akis*, Yıl: 9, Cilt: XXVII, Sayı: 457, 30 Mart 1963, s.15.

⁴⁵ *Akşam*, 21 Mayıs 1963, s.1.

⁴⁶ *Akis*, Yıl: 10, Cilt: XXVII, Sayı: 465, 25 Mayıs 1963, s.9vd.

⁴⁷ Cemil Koçak, *Darbeler Tarihi 27 Mayıs, 22 Şubat, 21 Mayıs ve 12 Mart*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016, s.140.

⁴⁸ *Ulus*, 21 Mayıs 1963, s.1; *Akis*, Yıl: 10, Cilt: XXVII, Sayı: 465, 25 Mayıs 1963, s.8.

demokratik rejim kurulacaktır. Türkiye Cumhuriyeti içindeki vatandaşlarımız ve yabancılar emniyet içinde olduklarından emin bulunmalıdırlar. Bütün idari mekanizmadaki idare amirleri iş başında kalarak asayiş ve emniyet kuvvetlerine yardımcı olacaklardır. Büyük Türk milleti adına yapılan bu hareket bir şahıs, bir zümre veya parti adına yapılmamıştır. Saat 00.04'den itibaren ihtilâl parolasını bilmeyen hiç kimsenin dışarıya çıkmaması ehemmiyetle tebliğ olunur. Ankara ve İstanbul'da örfi idare ilan edilmiştir. Sokağa çıkana ateş edilecektir.”⁴⁹

İsyancılara bağlı askeri birlikler şehirdeki bazı noktaları ele geçirerek mevzilendikleri ve Ankara Radyosunu ele geçirip ihtilâl lehine yayına başladıkları sırada hükümette işin vahametini anlamış ve derhal karşı tedbirler almaya başlamıştır. Başbakan ve bazı bakanlarla, Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Kumandanları Cumhurbaşkanlığı Köşkünü karargâh haline getirmişlerdir. Buradaki görüşmeler sonunda isyancıların emrine giren askeri birliklerin kışlarına döndürülmesi için teşebbüslere girişilmesi ve hükümete bağlı birliklerin Harp Okulunu çevirerek isyancıların genel

⁴⁹ **Aksam**, 21 Mayıs 1963, s.1; Adı geçen beyannamenin tamamı şu şekildedir: “Dikkat dikkat, şimdi Türk Silahlı Kuvvetleri İhtilâl Karargâhının bildirisini dinleyeceksiniz. Büyük Türk Milletine: 1- Gayesi ve vazifesi milletimizin kurtarıcısı ve Cumhuriyetimizin koruyucusu büyük Atatürk’ün ilkeleri ile çizdiği yolda yürümek ve milletimizi çağdaş uygarlık seviyesine ulaştıracak refah, huzur ve güvenlik içinde yaşatma olan Büyük Millet Meclisi ve onun hükümetleri, mevcut anayasa ve kanunları hiçe sayarak partizan bir zihniyetle hareket etmeleri neticesinde ekonomik, sosyal ve politik hayatımızı tamamen felce uğratmışlar ve millet ve devletimizin bekasını tehlikeye düşürmüşlerdir. Durumu çok yakından ve hassasiyetle izleyen Türk Silahlı Kuvvetleri, bu şartlar altında büyük milletimizin isteklerine uygun olarak ve bunu milli vazifesi bilerek idareye el koymak zorunda kalmıştır. 2- Türk Silahlı Kuvvetleri, tamamen Atatürk ilkelerine bağlı olarak milletimizin muhtaç olduğu kuvvetli, istikrarlı, devrimci ve demokratik cumhuriyet idaresini kuracak ve memleketi amacına ulaştıracaktır. Bu amaç, Türk milletinin refahı, huzuru, hızla çağdaş uygarlık seviyesine yükselmesi, eşitlik, bütünlük, birlik ve güven içinde milli şeref ve haysiyetle bütün hürriyetlerine sahip olarak barış içinde yaşamasıdır. 3- Bu maksatla, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu feshedilmiştir. Bütün siyasi partiler ile siyasi partilere bağlı veya siyasi mahiyette olan bütün dernekler kapatılmış ve her türlü siyasi faaliyet men edilmiştir. 4- Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde vatandaşlarımızın ve yabancıların mal ve can emniyetleri ile hak ve hürriyetleri, mevcut kanunlarımızın dâhilinde Türk Silahlı Kuvvetleri ile Emniyet Kuvvetlerinin teminatı altındadır. 5- Birleşmiş Milletler Anayasasına tamamen riayetle mevcut anlaşma ve dayanışmalarımıza sadık kalınacaktır. 6- İdare mekanizması, amirleri ve emniyet teşkilatı mensupları normal vazifelerine devam edecekler, Silahlı Kuvvetler ve emniyet teşkilatı mensupları idare amirlerine her türlü yardımı yapacaklardır. 7- Büyük Türk Milleti, hiçbir şahıs, zümre ve parti adına hareket etmeyen ve yalnız milletine karşı borçlu olduğu vazifesini yapan senin Silahlı Kuvvetlerinin zaman zaman yayınlayacağı bildirileri bir vakar, huzur ve güvenlik içinde bekle. Halaskar Fedailerini yalnız ve daima senin emrinde ve hizmetindedir. Türk Silahlı Kuvvetleri İhtilâl Genel Karargâhı Adına Talat Aydemir. İsen, a.g.e., s.194-195.

karargâhının ele geçirilmesi kararlaştırılmış, kararların derhal uygulanması için sorumlu kumandanlara emirler verilmişti. Bu arada isyancıların elinde bulunan Ankara Radyosunun alınması görevi de Merkez Kumandanlığa verilmişti. Çankaya Köşkünde alınan bu karar gereğince Ali Elverdi yanına bazı subayları da alarak Radyoevine gelmiş ve Radyoevi hükümet yanlısı güçlerin eline geçmiştir. Ali Elverdi Radyoevinin önüne geldiğinde yaptığı ilk keşifte içeriye girmenin son derece kolay olacağını tespit etmiş zira isyancıların emniyet kuvvetleri gayet dağınık bir vaziyettedir.⁵⁰

Radyonun bu şekilde el değiştirmesinden sonra Ali Elverdi tarafından radyodan yapılan konuşmada halka şu şekilde seslenilmiştir:

“Muhterem Türk Milleti! Burası Ankara Garnizon Komutanlığı, ben 28. Tümenin Garnizon Kurmay Başkanım. Yarbay Ali Elverdi. Tekrar ilan ediyorum, bundan evvel yapılan iş yanlış, şimdi düzelttik. Radyoevi tekrar muhafaza altına alındı. Ankara sükûnet ve selamete kavuşturuldu. Bundan evvel yapılan üç buçuk tane çapulcunun sergüzeştçe hareketi idi. Bu harekete bu anda son verilmiştir. Birlikler size hitap ediyorum! Türk ordusu herkes kışlarına dönsün, herkes ikinci emri beklesin. Türkiye Cumhuriyeti şerefli ordusu Kara, Hava, Deniz ve Jandarma Komutanlığı, bütün Türk milletine hitap ediyorum. Ordumuza hitap ediyorum. Herkes kışlarına çekilsin. Ve istirahatına geçsin. Bundan önce yapılmış olan harekât sergüzeştlerin hareketinden başka bir şey değildir. Türk şerefli ordusunun şerefli subay ve mensupları derhal yataklarından kalkmış silahına sarılmış yapılan bu sergüzeştçe harekete son vermiştir. Türk ordusu demokrasinin aşığıdır. Milli irade, ordu ve millette husule gelen, bizim hepimize gelen evladımızdır. Biz milli iradenin bekçisiyiz. Sonuna kadar kanımızı ve canımızı vermeye hazırız. Muhterem Türk Milleti! Tekrar ediyorum, bundan önce yapılan harekât yanlış bir harekettir. Son verilmiştir. Bu hareket onların skandalı ile netice bulmuştur.

⁵⁰ **Akis**, Yıl: 10, Cilt: XXVII, Sayı: 465, 25 Mayıs 1963, s.10; Ankara’da olduğu gibi İstanbul’da da isyancıların ilk hedeflerinden biri radyoyu ele geçirmektir. Ama İstanbul’da işler Ankara’daki kadar kolay olmamıştır. Üniforma giymiş birkaç 22 Şubatçı ve birkaç subay gece yarısına doğru Harbiye’ye gelmişler ve Radyoevinin karşısındaki kız lisesinin duvarları dibinde gizlenmişlerdi. Gece yarısını biraz geçtikten sonra, Ankara Radyosunun zapt edildiği sıralarda binaya hücum etmişlerdi. Ancak nöbetçiler kendilerine ateşle mukabele etmişler, buna rağmen gruptan bazıları içeri girebilmişlerdi. Fakat durumu haber alan Birinci Ordu Emniyet Kuvvetleri süratle müdahalede bulunmuşlar, asiler hiçbir yayın yapmadan ele geçirilmişlerdir. Birinci Ordu Komutanı Refik Yılmaz hepsini derhal hapsedirmiş, radyoya yayın yapması için emir vermiştir. Ankara Radyosunun Harbiyeliler elinde olduğu veya sustuğu sırada gerçek durumu kendi imzasıyla memlekete bildirmiştir. **Akis**, Yıl: 10, Cilt: XXVII, Sayı: 465, 25 Mayıs 1963, s.15; **Akşam**, 21 Mayıs 1963, s.1.

Türk ordusu duruma hâkimdir. Türk ordusu derhal kışlarına dönecek, emir bekleyecektir. Yayına arada devam edilecektir.”

Bu anonstan sonra aynı içerikli yayınlar aralıklarla halka aktarılmaya devam edilmişti.⁵¹ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Ali Elverdi radyodan, işin bir sahtekârlıktan ibaret bulunduğunu, Türk Silahlı Kuvvetlerinin tamamen hükümetin ve Genelkurmay Başkanının emri altında anayasa nizamını ve demokrasiyi desteklediğini, Ankara’dan başka hiç bir yerde hadise olmadığını, macera peşindeki sergüzeştlerin en kısa zamanda yakalanarak cezalarının verileceğini ilan etmiştir.⁵²

Koçak’ın ifadelerine göre kader anı, Ali Elverdi’nin radyo binasını basıp, yayını kesmesiydi. Radyodan ihtilâlin önünün alındığı anonsu geçince, Ankara’da bazı birlikler, İstanbul’da ise harekete geçmeye hazırlanan ya da geçmiş bulunan bütün birlikler geri dönmüşlerdi.⁵³ Radyo isyancıların elinde bulunduğu sırada, birçok birlik kendilerini desteklemek üzere hazırlıklara girişmiş, bunlardan bir kısmı İhtilâl Genel Karargâhı tarafından yayınlanan bildirimlerin altında Talat Aydemir’in imzasının bulunması yüzünden, diğer bir kısmı da ihtiyatı elden bırakmadıkları için fiili harekete geçmemişlerdi. Ali Elverdi’nin hükümetin duruma hâkim olduğu yolundaki sözleri, ihtilâle katılıp katılmamakta tereddüt geçiren bu birlikleri hükümeti destekleyenlerin safında toplanmasına neden olmuştur.⁵⁴

Ankara’nın ana caddelerini ve kavşak yerlerini tutmuş olan bu ihtilâlcî grupların radyonun el değiştirmesi ve muayyen bir süre sonra neşriyatın

⁵¹ Bu anonstan sonra çalınan marşların ardından halka yeniden şu şekilde seslenilmiştir: “Muhterem Türk Milleti! Size Silahlı Kuvvetlerin sesini duyuruyorum, Silahlı Kuvvetler tamamen duruma hâkimdir. Türk Silahlı Kuvvetleri hükümetin emrindedir. Bundan önce yapılan anonslar ve yayınlar birkaç çapulcunun marifetiydi, buna son verilmiştir. Şimdi Silahlı Kuvvetler bunları toplamakla meşguldür. Türk Silahlı Kuvvetleri vazifesinin başındadır. Hükümetin emrindedir. Hükümetin icraatına son verilmemiştir. Bundan önceki yayınlar tamamen yalan ve yanlışır. Hiçbir kimse tevkif edilmemiştir. Hiçbir hükümet mensubu toplanmamıştır. Bu harekete hiçbir ordu mensubu katılmamıştır. Türk ordusu hükümetinin emrinde olarak bu yapılan isyan hareketini, silah çekme hareketini bastırmış ve iş başına gelmiştir. Birçok rivayetler olabilir, bunların hepsi yalandır. Kan dökülmemiştir. Hareketi yapanlar üç buçuk çapulcudan ibarettir. Onların da harekâtına son verilmiş ve Türk Silahlı Kuvvetleri duruma hâkim olmuştur. Hükümet iş başındadır. Türk Silahlı Kuvvetleri Kara, Deniz, Hava ve Jandarma Kuvvetleri emniyet mensupları hükümetin emrinde ve emir beklemek üzere vazife başındadır.” Talat Aydemir’in hatıratında yer verilmeyen Ali Elverdi’nin bu konuşması sonradan Mamak Mahkemesi gerekçeli kararından alınarak hatırat eserine içine dâhil edilmiştir. Talat Aydemir, **Ve Talat Aydemir Konuşuyor**, May Yayınları, İstanbul, 1966, s. 250-251.

⁵² **Ulus**, 21 Mayıs 1963, s.1 ve 7.

⁵³ Koçak, **a.g.e.**, s.141.

⁵⁴ Örtülü, **a.g.e.**, s.449.

kesilmesi sonrasında telaşları artmış, subaylar birliklerine gitmek için çareler aramaya başlamışlardı. Hava Kuvvetleri Komutanlığı ve civarı tıpkı 22 Şubat'ta olduğu gibi havacıların kontrolü altındaydı. Diğer bütün bölgelere ise emekli subayların sevk ve idare ettiği Harbiyeliler hâkimdi.⁵⁵

Radyonun hükümet yanlısı birlikler tarafından ele geçirilmesinden sonra Yarbay Ali Elverdi tarafından yapılan konuşma yaklaşık olarak yarım saat devam etmiştir. Bundan sonra Harp Okulu öğrencileri takviye olarak yeniden Radyoevine gelmişler ve ateş açarak nöbetçileri bertaraf etmişlerdi. Böylece Radyoevi yeniden isyancıların kontrolüne girmişti. Ardından Radyoevine hâkim olan isyancılar radyodan İhtilâl Karargâhı adına şu anonsu okumuştur: “1- 21 Mayıs 1963 günü 00.00 saatten sonra ihtilâl için verilen özel parolayı bilmeyen hiçbir vatandaş sokağa çıkmayacaktır. 2- Aksi hareket eden kim olursa ateş edilecektir. İstanbul, Ankara vilayetlerinde şu andan itibaren örfi idare ilan edilmiştir.”⁵⁶

Bu kez Radyoevindeki peş peşe tuhaf radyo yayınları hükümeti kesin bir karşı harekete zorlamıştır. Bundan sonra hükümete bağlı olan 228. Piyade Alayı kısa bir süre sonra Ankara Radyosunun Etimesgut vericisine hâkim olmuş ve kent merkezindeki radyo stüdyoları ile Etimesgut'taki aktarıcılar arasındaki hatlar kesilmiştir. Ardından oradan yayın yapmaya

⁵⁵ Olayların bu şekilde gelişmesi üzerine isyancıardan Fethi Gürcan, Münip Tepeci ile birlikte Meclis ve Radyoevi üzerinde bekleyen mütereddit öğrencilerin morallerini takviyeye çalışacak faaliyete girişmişlerdi. Genelkurmay önündeki Harbiyeliler açtıkları ateşin mukabele görmesi üzerine dağılmışlardı. Çoğu, soğukkanlı bir şekilde düşünmeye başlamış, harekâtın kumandanlar tarafından desteklenmediğini anlamıştı. Genelkurmayda toplanan subaylar da genç Harbiyelileri harekâtтан vazgeçirmek için her çareye başvurmaya başlamışlardı. İsen, *a.g.e.*, s.214-216.

⁵⁶ *Ulus*, 23 Mayıs 1963, s.7; Ankara Radyosunun ikinci defa ihtilâlcilerin eline geçmesi şöyle olmuştur: Radyo hükümet kuvvetlerinin eline geçtiği sırada Meclis önünde bulunan 22 Şubatçılardan Emekli Üsteğmen Erol Dinçer, Ali Elverdi'nin konuşmasını duyar duymaz harekete geçmiş ve yanına aldığı üç manga Harbiyeliyle Ankara Radyosuna doğru yol almaya başlamıştı. Erol Dinçer, emrindeki Harp Okulu öğrencilerini tanklara bindirdikten sonra, hızla Radyoevine doğru harekete geçirmişti. Emrindeki bölüğü Büyük Sinemanın önünde ihtiyatta bekleten Üsteğmen Yaşar Korkut da bölüğüne Radyoevini kuşatma emri vererek faaliyete iştirak etmişti. Radyoevini, Merkez Kumandanlığına mensup bir inzibat binbaşısı korumaktaydı. Erol Dinçer, binbaşuya hitaben “Radyoevini teslim edin, yoksa ateş açacağız!” diye bağırmıştı. Ardından Harbiyeliler ellerindeki silahlarla gelişi güzel ateş etmeye başlamışlardı. Harbiyelilerin ateş açması üzerine Radyoevinin önünde bir panik başlamıştı. Bundan istifade eden Erol Dinçer, tanktan inerek yanına aldığı birkaç Harbiyeli ile içeri girmiştir. Dışarıda kalanlara da içeriye kimseyi sokmamaları için talimat vermiştir. Bu sırada Yaşar Korkut'un emrindeki bölük de Radyoevinin önüne gelerek mevzilenmiştir. Erol Dinçer, Radyoevine girer girmez doğru Ali Elverdi'nin bulunduğu kumanda odasına çıkmış ve Merkez Kumandan Muavininin tabancısını alarak mikrofona hâkim olmuştur. Böylece radyo tekrar ihtilâlcilerin eline geçmiştir. Örtülü, *a.g.e.*, s.449vd.

devam edilmiştir.⁵⁷ Bu çerçevede Sunay, Silahlı Kuvvetlerin hala hükümetin emrinde olduğunu bildirdiği duyurusunu Etimesgut aktarıcılarını kullanarak halka ilan etmiştir.⁵⁸ Sunay duyurusunda halka şu şekilde seslenmiştir:

“Silahlı Kuvvetler hükümeti desteklemektedir. Kara, Hava, Deniz ve Jandarma Kuvvetleri hükümetin emrindedir. Talat’ın üç beş insanı hiçbir zaman duruma hâkim olamaz. Maceraperestler muhakkak yakalanıp, cezalarını göreceklidir. Endişeye mahal yoktur. Ankara içinde ve dışında Silahlı Kuvvetlere mensup Kara, Hava, Deniz ve Jandarma Kuvvetlerine ait bütün birlikler kumandanlarının emrinde ve memleketin selameti için gerekli tedbirleri almış bulunmaktadır. Muhterem halk efkârına ve Silahlı Kuvvetlerimize zaman zaman bilgi arz edilecektir.”

Bu bildiri 4.50’ye kadar sık sık tekrarlanmıştır.⁵⁹ Bu bildirilerin radyodan okunmasının olayların gidişatı üzerinde önemli tesiri olmuş, durumla ilgili olarak girişimin lideri Talat Aydemir’in şu ifadelerine yer verdiği görülmüştür: “Bu andan itibaren subaylarda kıta kumandanlarında bir çözülme başladı. Hâlbuki karşımızda hiçbir kıta yoktu. Subaylar tankları, bölükleri bırakıp kaçmasa idi, hiçbir şey olmayacaktı. Tek radyonun bu kadar etkili olduğunu o zaman anladım. Mağlubiyetimizin tek sebebi radyodur.”⁶⁰

Yukarıda belirtilen Genelkurmay Başkanı Sunay’ın ifadelerinin yer aldığı ve arada müziklerin de çalındığı radyo yayınından sonra saat 2.10 civarında Talat Aydemir grubu Etimesgut vericisini tekrar ele geçirmiş ve oradan Türk Silahlı Kuvvetlerinin bütün Türkiye’de hâkim olduğunu bildirdiği tebliği okumuştur. Bu tebliğde İhtilal Komitesi adına Talat Aydemir şeklinde yayın yapıldığı duyulmuştur. Bu yayın iki defa tekrarlandıktan sonra Etimesgut verici istasyonu tekrar kesilmiş, hükümet birlikleri tarafından yeniden kontrol altına alınmıştır. Yukarıda verilen Sunay’ın mesajı aralıklarla tekrarlanmaya devam edilmiştir.⁶¹

Diğer taraftan Genelkurmaylıkça isyancıların girişimine son vermek için gerekli tedbirlerin hepsine başvurulmuştur. Bu çerçevede Ankara’da Genelkurmay Başkanı üç ordunun başı ile konuşmuş ve onların bağlılığını almıştır. Ardından Tural, Üçüncü Orduyu; Yılmaz, Birinci Orduyu alarm vaziyetine getirmişti. Sivas’ta bulunan Tulga da oradan aynı tedbirleri almıştı. Daha sonra bütün birlikler, kendi Ordu Komutanlıklarıyla irtibat

⁵⁷ **Akşam**, 21 Mayıs 1963, s.1.

⁵⁸ **Ulus**, 21 Mayıs 1963, s.1.

⁵⁹ **Akşam**, 21 Mayıs 1963, s.5.

⁶⁰ Aydemir, **a.g.e.**, s.255.

⁶¹ **Akşam**, 21 Mayıs 1963, s.1.

kuranlar o vasıtaıyla, diğerleri bizzat Genelkurmay'a sadakatlerini bildirmişlerdi. Kara, Deniz, Hava ve Jandarma Kuvvetleri tam ve kesin olarak hükümetin emrine girmişlerdi.⁶²

Bu bağlılıktan sonra Genelkurmay isyancıları kontrol altına almak için, Ankara'da Muhafız Alayının iki bölüğünü ilk başta isyancılara karşı harekete geçirmiştir. Bir bölük Kızılay'a inerek Çankaya yolunu tıkamış, bunlarla Harbiyeliler arasında, Bulvar Palas'ın önünde şiddetli ateş teatisi yapılmıştır. Ancak Muhafız Alayının subayları, erlerine gençler üzerine değil havaya ateş edilmesi talimatını vermişlerdi. Bu yüzden Harbiyelilerin kendilerine ateş edilmeyeceği kanaati onları cesaretlendirmiştir. Aslında, çok kan dökülmesi göze alındığı takdirde Ankara'yı bir baştan ötekine Muhafız Alayıyla temizlemek mümkündür. Ama Başbakan ve Genelkurmaydaki yüksek komutanlar asilere merhametsiz davranmaya bir lüzum hissetmemişler, gün ağarınca kadar mehil tanımışlardı. Sabaha karşı şehrin Bakanlıklar ile Ulus arası Harbiyelilerin, Bakanlıklar ile Çankaya arası ise hükümet kuvvetlerinin kontrolüne geçmişti. Harp Okulu öğrencileri paniklemişler ve zaman zaman radyoyu dinleyip durum hakkında bir bilgi edinmeye çalışmışlardır. Radyoda sadece Genelkurmay Başkanının mesajı yayımlandığından her geçen saat asilerin ümidini biraz daha kırmıştır.⁶³

Hükümet isyancıların yer yer silahlı çatışmaya varan davranışları ve isyancıların kolay kolay teslim olmak niyetini taşımadıklarını anlaması üzerine Genelkurmay Başkanından sıkı tedbirler alınması istenmiştir. Bu çerçevede Hava Kuvvetleri Kumandanlığı ile temasa geçilerek isyancıların jetlerle tazyik olunmaları hususunda karara varılmıştır.⁶⁴ Bu kararın ardından sabaha karşı saat 3.30 sularında Etimesgut istasyonu Cevdet Sunay adına radyoda şu bildiriye tekrarlamaya başlamıştır: "Havada uçan Türk Hava Kuvvetleri tayyareleri hükümetin ve Genelkurmay Başkanlığının emrinde olarak havada vazife beklemektedirler. Yolunu sapıtmış bir kısım Harbiyelilerin ve yanlış yolda olan azınlığın derhal kışlarına çekilmelerini ve silahlarını bırakmalarını emrederim. Aksi takdirde bütün Silahlı Kuvvetlerle birlikte yarım saate kadar Hava Kuvvetleri taarruz edecektir."⁶⁵

Radyo, bu tebliğin yanı sıra havada görülen uçakların hükümetin emrinde olduğunu belirtmiş ve "Biraz sonra Sayın Cumhurbaşkanı ve Başbakanın aziz Türk milletine beyanatı yayınlanacaktır" anonsu yapılmıştır. Bu anonsun yapıldığı bildiride ise şu ifadeler yer verilmiştir:

⁶² *Akis*, Yıl: 10, Cilt: XXVII, Sayı: 465, 25 Mayıs 1963, s.15.

⁶³ *Akis*, Yıl: 10, Cilt: XXVII, Sayı: 465, 25 Mayıs 1963, s.15.

⁶⁴ *Akşam*, 21 Mayıs 1963, s.1; *Akis*, Yıl: 10, Cilt: XXVII, Sayı: 465, 25 Mayıs 1963, s.16.

⁶⁵ Aydemir, a.g.e., s.257.

“Hükümet tamamen duruma hâkimdir. Biraz sonra Sayın Reisicumhur ve Başbakanın aziz Türk milletine beyanatları yapılacaktır. Havada görülen uçaklar hükümeti desteklemekte ve Genelkurmay Başkanı emriyle uçmaktadır. Havada uçan Türk Hava Kuvvetleri tayyareleri hükümetin emrinde olarak vazife beklemektedir. Yolunu sapıtmış bir takım Harbiyelilerin ve yanlış yolda olan azınlığın derhal kışlarına çekilmelerini ve silahlarını bırakmalarını emrederim. Aksi takdirde bütün Silahlı Kuvvetlerle beraber, yarım saate kadar Hava Kuvvetleri taarruz edecektir.”

Hava Kuvvetlerinin Silahlı Kuvvetler ile birlikte taarruz edeceğini bildiren beyanname, isyancılar arasında bir şok tesiri yaratmıştı. Harp Okulunun bombardıman edileceğini duyanlar tam bir paniğe kapılmışlardı.⁶⁶

Bu kararın uygulanması ile jetlerin mitralyöz ateşi karşısında Harbiyeliler çekinmişlerdi. Saat 5.38 sularında da radyodan ve hoparlörlerle Harbiyelilere, son sert ihtarda bulunulmuş okullarına dönmedikleri takdirde ateş edileceği bildirilmiş ve sonra ateş açılmıştı. Jetler Talat Aydemir’in karargâhını kurduğu Harp Okulunun üzerinde uçmuş ve karargâhı makineli tüfekle taramışlardı.⁶⁷ Saat 7.30’a doğru Çubuk’tan gelen alay Ulus kesiminden, Muhafız Alayı Bakanlıklar istikametinden şehri taramaya başlamışlar, Harbiyelilerin bütün mukavemetinin kırılması⁶⁸ ile hükümet duruma tamamen hâkim olmuştur.

Başbakan İnönü başarısızlıkla sonuçlanan hükümet darbesi teşebbüsünün ardından 21 Mayıs günü Cumhuriyet Senatosunda yaptığı konuşmasında şu değerlendirmede bulunmuştur:

“Olayların memleket açısından ne derece elem verici olduğunu belirtmeye lüzum yoktur. Vazife şehitleri vermiş olmamız teessürümüzü derinleştirmektedir. Tek tesellimiz, demokratik rejimin ve anayasa hâkimiyetinin bu imtihandan da başarı ile çıkmış olmasıdır. Dün gece de söylediğim gibi, Türkiye’de demokratik rejim ebediyete kadar şerefle yaşayacaktır. Anayasayı

⁶⁶ Genelkurmay Başkanının sık sık tekrarlanan bu bildirimleri artık ihtilâlcilerin sonunun geldiğini göstermekteydi. Nitekim onlar da ümitlerini kesmişler, kaderlerine boyun eğmeye başlamışlardı. Boyun eğmeyenler, Meclis ve Genelkurmay önünde mevzilenmiş Harbiyeliler ile Radyoevi civarındaki öğrencilerdi. Bilhassa Meclis ve Genelkurmay önündekiler şiddet göstermişlerdi. Bunların başında bulunan Remzi Kılıç öğrencilere uçaklara ateş açtırmış, bunun üzerine hükümet kuvvetleriyle aralarında şiddetli bir çatışma başlamıştı. Ardından Çankaya sırtlarından Meclis önüne doğru gelen jetler, Bakanlıklardan Harp Okulunun arkasına kadar olan kısmı makineli tüfek ateşiyle taramaya başlamışlar, bazı ölü noktalara da bombalar atmışlardı. Nihayet, birlikler silahlarını bırakarak teslim olmuşlardı. İsen, a.g.e., 224vd.

⁶⁷ Akşam, 21 Mayıs 1963, s.1; Akis, Yıl: 10, Cilt: XXVII, Sayı: 465, 25 Mayıs 1963, s.16.

⁶⁸ Akis, Yıl: 10, Cilt: XXVII, Sayı: 465, 25 Mayıs 1963, s.17.

ihlâl edenlere karşı 27 Mayıs'ı milletle birlikte başarmış olan Türk Silahlı Kuvvetleri, anayasayı yine milletle birlikte her tecavüze karşı koruyacaklardır.”⁶⁹

Sonuç

Kitle iletişim araçlarının siyasal olayların gelişimi üzerindeki etkisi düşünüldüğünde hükümete karşı girişilecek darbe girişimi esnasında da önemi ortaya çıkmaktadır. Cumhuriyet tarihinde kitle iletişim araçlarının darbe girişimlerinin gidişatı üzerindeki etkisini açıkça ortaya koyacak kalkışmalardan biri de 22 Şubat 1962 tarihli I. Aydemir Olayı ve 21 Mayıs 1963 tarihli II. Aydemir Olayı'dır.

Bu çerçevede bakıldığında Aydemir liderliğinde yapılan 22 Şubat 1962 tarihli ilk kalkışmada darbecilerin ilk hedeflerinden birinin Radyoevini ele geçirmek olduğu görülmüştür. Darbecilerin bu girişimlerine karşı hükümetin başvurduğu ilk tedbirlerden birinin de Radyoevini muhafaza altına almak olduğu saptanmıştır. Diğer taraftan darbe girişimi esnasında radyonun etkisi bilindiğinden radyonun defalarca el değiştirdiği görülmüştür. Ayrıca yine aynı doğrultuda olarak radyonun isyancılar eline geçmesi üzerine hükümet tarafından Esenboğa'daki bir küçük verici istasyonundan faydalanılması yoluna gidilmiştir. Girişim esnasında devlet liderlerinin radyodan verdiği mesajlarda hükümetin iş başında ve duruma hâkim olduğunu özellikle vurguladıkları görülmüştür.

Bu ilk olayda olduğu gibi 21 Mayıs 1963 tarihli II. Aydemir Olayı'nda da darbecilerin ilk hedeflerinden biri Radyoevini ele geçirmek olmuştur. Bunun üzerine hükümet derhal karşı tedbirler almaya karar vermiş, Ali Elverdi'nin girişimi ile Radyoevi hükümet yanlısı güçlerin eline geçmiştir. Diğer taraftan bu ikinci olayda da radyonun defalarca el değiştirdiği görülmüştür. Ayrıca yine aynı doğrultuda olarak radyonun isyancılar eline geçmesi üzerine hükümet tarafından Etimesgut aktarıcılarının kullanılması yoluna gidilmiştir. Bu çerçevede Sunay, Silahlı Kuvvetlerin hala hükümetin emrinde olduğunu bildirdiği duyurusunu Etimesgut aktarıcılarını kullanarak halka ilan etmiştir. Bu bildirilerin radyodan okunmasının olayların gidişatı üzerinde önemli tesiri olmuş, durumla ilgili olarak girişimin lideri Talat Aydemir'in “mağlubiyetimizin tek sebebi radyodur” ifadelerinde bulunduğu görülmüştür.

Bu bilgilerden de net bir şekilde anlaşılacağı üzere hem I. Aydemir ve hem de II. Aydemir Olayı'nda gerek hükümet tarafından ve gerekse darbe

⁶⁹ Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, Dönem: 1, Cilt: 11, Toplantı: 2, B: 65, 21.5.1963, O: 1, s.249-250.

girişimcileri tarafından radyonun ele geçirilmesine büyük önem verilmiş ve adı geçen olaylar esnasında radyonun defalarca el değiştirdiği görülmüştür. Aynı doğrultuda olarak her iki girişim esnasında da devlet erkânı tarafından hükümetin duruma hâkim olduğu yönünde verilen mesajların olayların gelişimi üzerinde büyük bir etkisi olmuş, radyodan bu bildirimlerin okunmasının ardından hükümete karşı olan birlikler çözülmeye başlamış, bazı birliklerde girişimden vazgeçilmesi hususunda cereyan belirmiştir.

Şüphesiz belirtmek gerekir ki gerek I. Aydemir Olayı ve gerekse II. Aydemir Olayı'nın başarısız olmasında böyle bir kalkışmanın olacağından Genelkurmay Başkanı Sunay ve Başbakan İnönü'nün önceden haberdar olmaları, bu girişimleri engellemek için birlikte hareket ederek çeşitli temaslarda bulunmaları, isyancıların Hava Kuvvetlerinin kazanıldığından emin olmadan böyle bir kalkışmayı gerçekleştirmeleri gibi birçok etken belirleyici olmuştur. Ancak her iki olay esnasında da Radyoevinin ele geçirilerek buradan devlet erkânı tarafından verilen mesajların olayların gidişatı üzerindeki zayıflatıcı etkisi düşünüldüğünde, hükümete karşı girişilecek darbe girişimlerinde medya araçlarını kontrol etmenin önemi ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi

Sürelî Yayınlar

Akis

Akşam

Havadis

Ulus

Kitaplar

Ahmad, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945-1980**, (Çev. Ahmet Fethi), Hil Yayınları, İstanbul, 1994.

Albayrak, Mustafa, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004.

Aydemir, Talat, **Ve Talat Aydemir Konuşuyor**, May Yayınları, İstanbul, 1966.

Bedii Faik, **İhtilalciler Arasında Bir Gazeteci**, Dünya Yayınları, İstanbul, 1967.

- Erkanlı, Orhan, **Askeri Demokrasi**, Güneş Yayınları, İstanbul, 1987.
- Hale, William, **1789'dan Günümüze Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, Türkçesi: Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul, 1996.
- Heper, Metin, **Türkiye'nin Siyasal Hayatı**, (Çev. Kadriye Göksel), Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul, 2011.
- İsen, Can Kaya, **Geliyorum Diyen İhtilal: 22 Şubat- 21 Mayıs**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010.
- Koçak, Cemil, **Darbeler Tarihi 27 Mayıs, 22 Şubat, 21 Mayıs ve 12 Mart**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2016.
- Örtülü, Erdoğan, **Üç İhtilalin Hikâyesi**, 4. Baskı, Milli Ülkü Yayınevi, Konya, 1977.
- Seyhan, Dünder, **Gölgedeki Adam**, Nurettin Uycan Matbaası, İstanbul, 1966.
- Toker, Metin, **İsmet Paşa ile On Yıl (1954-1964)**, IV. Cilt, Akis Yayınları, İstanbul, 1967.
- Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi**, 5. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002.
- Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Makaleler

- Bayram, Yavuz, "Askeri Darbeler ve Medya: Radyo Bildirisinden Face Time'a Darbelerde Medyanın Değişen Rolü", **19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de İktidara Müdahaleler ve Darbeler Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, 21-23 Mart 2018/Yozgat, C.1, (Yay. Haz. Selcan Koçaslan), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2019, s.351-366.
- Demir, Yeşim, "Albay Talat Aydemir'in Darbe Girişimleri", **ÇTTAD**, V/12 (2006), s.155-171.
- Dilber, Fadime, "Siyasal Katılımda Kitle İletişim Araçlarının Seçmenler Üzerine Etkisi, Karaman İli Seçmenleri Üzerine Bir Alan Araştırması", **Humanities Sciences**, C. 7, Sayı: 3 (2012), s.154-191.
- Eryaman, Ayşe, "27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi'nden Sonra Sivilleşen Yönetime Darbe Girişimleri: 22 Şubat 1962 ve 21 Mayıs 1963 Harekâtları", **19. Yüzyıldan Günümüze Türkiye'de İktidara Müdahaleler ve Darbeler Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, 21-23 Mart 2018/Yozgat, C. 2, (Yay. Haz. Selcan Koçaslan), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2019, s.733-773.
- Göksu, Oğuz, "Darbe Süreçlerinde Kitle İletişim Araçlarının Rolü: 15 Temmuz Darbe Girişiminde Medyanın ve İletişim Teknolojilerinin Kullanılması", **Cemil Meriç 10. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Spor Kongresi Tam Metin**

Kitabı, Editörler: Ender Eyüboğlu-Sami Baskın, 23-25 Kasım 2018, Hatay, Yayınlanma Tarihi: 24 Aralık 2018, s.1-7.

Güngörmez, Bengül, “Kitle İletişim Araçları, Siyaset ve Propaganda”, **Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 3 (2002), s.1-12.

Kubilay, Çağla; Pelivan, Mehmet, “Demokrat Parti ve Radyo: Bir İslahat Girişimi (1954)”, **İlef Dergisi**, 6(1) (2019), s.27-60.

Özdemir, Hikmet, “Siyasi Tarih (1960-1980)”, **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, 10. Basım, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 2008, s.227-292.

Polat, Nejla, “1946 Çok Partili Dönemin Başlangıcından 1964 TRT’nin Kurulmasına Kadar Türkiye’de Radyo Yayıncılığı”, **İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi**, C. 10, Sayı: 1 (2018), s.125-137.

Soysal, İsmail, “Kitle İletişim Araçları ve Diplomasi”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2 (1992), s.293-313.

İKİ DARBE ARASI TÜRK DEMOKRASİSİ (1961-1980)

Salim GÖKÇEN*

ÖZ

Türkiye’de demokrasinin kurumsallaşması, çok uzun ve sorunlu bir yolculuk hikâyesidir. Bu yolda ortaya konulan çabalar ve karşılaşılan güçlükler, tek başına Türkiye’nin geçirmiş olduğu değişim sürecini ifade etmektedir. Bu anlamda Türk demokrasi tarihinin analitik-kuramsal bir çerçevede ele alınması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Çünkü “demokrasi” anlayışındaki algısal farklılıklar ve yaşanan değişim sürecinin toplumun farklı katmanlarında bulunduğu karşılık, bu tarz bir yaklaşımı öne çıkarmaktadır.

Hem Demokrat Parti iktidarı sırasında hem de 1960 askeri darbesi sonrasında Türkiye çok partili siyasete geçiş sürecini devam ettirdi. Bu dönemde Türkiye Cumhuriyeti tek parti yönetimini arkasında bırakırken siyasal yelpaze genişledi ve yeni eğilimler ortaya çıktı. Bunlar arasında anayasal sınırlar içinde faaliyet göstermeyi kabul etmeyenler de vardı. 1960-1980 arasındaki dönemde ortaya çıkan bu durum siyasal kutuplaşmaya ve 1971 ve 1980 askeri müdahalelerine yol açtı. İki darbe arasındaki bu dönem, siyasi çalkantıların ve ekonomik zorlukların yaşandığı, toplumsal gerilim, kutuplaşma ve şiddetin giderek arttığı bir dönem oldu.

Çalışmamızda, 1960 askeri darbesinin ardından yapılan 1961 milletvekili seçimlerinde hiçbir siyasi partinin tek başına hükümet kuracak sayıda milletvekili çıkaramaması üzerine Türk demokrasisinin “koalisyon hükümetleri kültürü” ile tanıştığı süreç irdelenecektir. 1961 seçimlerinden sonra sadece dört yılda dört koalisyon hükümeti ortaya çıktı. Koalisyon hükümeti ve azınlık hükümeti gibi kavramların ilk defa uygulanmaya başlandığı bu süreçte Türkiye’nin yaşamış olduğu iktisadi, sosyal ve siyasi değişim de incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Askeri Darbe, Demokrasi, Koalisyon, Muhtıra, Siyasi Partiler.

* Prof. Dr., Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, sgokcen@atauni.edu.tr, (ORCID: 0000-0001-8051-2783).

TURKISH DEMOCRACY BETWEEN TWO MILITARY COUPS (1961-1980)

ABSTRACT

The institutionalization of democracy in Turkey is very long and troubled story of a journey. The efforts and difficulties on this journey lay out the changing process of Turkey by itself. In this sense, the necessity of considering the history of Turkish democracy within an analytical-theoretical framework emerges. Because perceptual differences in the understanding of “democracy” and the response of the change process in different strata of the society emphasize such an approach.

Turkey continued the transition of mutiparty politics both during the rein of Democratic Party and after the 1960 military coup. During this period, the Republic of Turkey expanded the political spectrum while leaving behind the single-party rule and new trends emerged. There were also those who refused to operate within constitutional boundaries. This situation, which emerged in the period between 1960 and 1980, caused political polarization and military interventions in 1971 and 1980. This time interval between the two coups was a period in which political turmoil, economic difficulties, social tension, polarization and violance increased.

In this study, the process in which Turkish democracy meets the culture of coalition governments with 1961 parlimamentary elections when no political party could have enough number of deputies to form a government following the 1960 coup, will be examined. After the 1961 elections, four coalition governments emerged in just four years. In this study, the economic, social and political change which Turkey experienced in the process when the concepts like coalition government and minority government started to be applied for the first time, will be examined.

Keywords: *Coalition, Democracy, Memorandum, Military Coup, Political Parties.*

Giriş

Türkiye’de demokrasinin kurumsallaşması, oldukça çetrefilli bir hikâyedir. Bu hikâyede gösterilen bütün gayretler ve karşılaşılan bütün zorluklar tek başına Türkiye’nin demokrasi yolunda geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüm sürecini ifade etmektedir. Bu süreç, demokratik siyasal sistemin yerleşme koşullarını da ortaya koymaktadır. Demokrasinin bir toplumda sağlıklı bir şekilde uygulanabilmesi için ekonomik ve sosyo-kültürel değişim gerekmektedir. Batılı toplumlarda ortaya çıkan çağdaşlaşma kuramına göre “*geleneksel toplum*”dan “*çağdaş toplum*”a geçiş aşamasında söz konusu geçiş gerçekleşinceye kadar demokrasi sorununu askıya almak, yani otoriter siyasal rejimlere katlanmak gerekmektedir. Burada “*Vesayet*” kavramı ortaya çıkmaktadır ve buna göre sistemin ve siyasi organizasyonun

devamlı ve kalıcı bir baskı peşinde olmayıp, tersine toplumu modernleşme anlamında demokrasiye hazırlamayı amaçladığı söylenebilir¹.

Demokrasi kavramının, ortaya çıktığı günden bugüne uygulanışı ya da uygulanamayışı itibarıyla oldukça fazla tartışıldığı söylenebilir. Demokrasi daha iyi nasıl uygulanabilir? İdeal demokrasiye nasıl ulaşılabilir? gibi sorular birçok demokrasi kuramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bugün çağdaş demokrasi uygulamaları, siyasi partiler demokrasisi özelliğini kazanmıştır. Siyasi partiler, bu anlamda modern demokratik sistemlerin vazgeçilmez bir unsuru olarak kabul edilmekte ve siyasi partilere yer verilmeyen bir yönetim şeklinin demokratik olarak isimlendirilmesi mümkün görülmemektedir. Bununla birlikte siyasi hayat içerisinde demokrasiden kastın, mümkün olduğu kadar fazla düşüncenin temsil edilebilir ve ifade edilebilir olması mı? yoksa demokratik sorunların çözülmesi mi? olduğu da sürekli tartışılabilen bir olgu olarak önümüzde durmaktadır. Bu görüş çerçevesinde, “1961-1980 Arası Türk Demokrasisi” incelendiğinde görülecektir ki, Türk demokrasisi bu dönemde çok partili siyasal hayata geçişin sancılı bir sürecini yaşamıştır.

Türk siyasi hayatının 1923-1938 Mustafa Kemal Atatürk dönemi, devrimlerin gerçekleştirildiği yıllardır. Atatürk’ün en fazla arzuladığı, gerçekleştiremediği ideali, çok partili hayata geçebilmektir.

Türkiye’de çok partili sisteme geçiş toplumsal hareketler ile olmamıştır. Çok partili hayat, partinin devlet ile bütünleştiği tek parti yönetiminde “Milli Şef” sıfatını taşıyan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün 1945 yılı başlarında almış olduğu karar² ve bu doğrultuda yapılan liberalleşme girişimleri ile başlamıştır.³ İnönü’nün kararındaki en önemli etken, Sovyet tehdidine karşı Batı’nın desteğini sağlamak gibi bir dış politika kaygısıdır.⁴

Dünyada, II. Dünya Savaşı sonrasında esen demokrasi rüzgârı, birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’yi de etkisi altına almış, 1946’da muhalefet oluşturulsa da gerçek anlamda siyasi demokrasi, “gizli oy-açık sayım” ilkesi

¹ Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yay. İstanbul, 2007, s.15.

² İsmet İnönü 1 Kasım 1945 tarihli konuşmasında, günün değişen koşullarına uygun hale getirmek için tek partili sistemin terkedileceğini ifade ederek, sistemdeki temel eksikliğin bir muhalefet partisinin eksikliği olduğunu söylemiştir. Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yay., İstanbul, 1996, s.22.

³ Feroz Ahmad – Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)**, Bilgi Yay., Ankara, 1976, s.13-16. Nihal Kara İncioğlu, “Türkiye’de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Yay, İstanbul, 2000, s.206.

⁴ Nihal Kara, “Türkiye’de Çok-Partili Sisteme Geçiş Kararının Nedenleri”, **Yapıt**, S:8, (Aralık – Ocak 1984 / 1985), s.66.

ile var olmuştur. Her şeye rağmen siyasi partiler arasından özgürce seçim yapılabilmüş ve ilk kez halk kendini yönetecek kişilere karar vermiştir. Fakat bu süreç günümüze kadar oldukça sancılı geçmiştir. Demokrat Parti'nin kurulması ve ardından ortaya çıkan yeni siyasal yapı ile birlikte Türk siyaseti, Cumhuriyet Halk Partisi ile DP ve onunla benzer düşüncelere sahip siyasi partilerin çekişmesi şekline dönüşmüştür.

1950-54 dönemi ülke için görmezden gelinemeyecek kalkınmanın sağlandığı bir dönemdir. Siyaset merkezli yaşanan değişim önce ekonomiyi ve arkasından karşı konulamaz şekilde sosyal değişimi sağlamıştır. Kentli ile köylü arasındaki keskin çizgi ortadan kaldırılmaya çalışılmış, köylüye kentli olabilme şansı tanınmıştır. Örneğin hususi telefon sayısı DP'nin iktidara gelmesinin hemen ardından bir anda katlanarak artmıştır. Bu ve diğer birçok gelişmeler ışığında DP'nin başarılarını halk, seçimlere yansıtmış ve DP büyük bir destekle tekrar iktidar olmuştur.

1950 - 1960 arası dönem, demokrasinin bütün unsurları ile kurumsallaşması için gerekli olan değişimlerin tam manası ile sağlanamadığı, muhalefet düşüncesinin reel anlamda oluşturulmadığı bir dönemi ifade etmektedir. Uzun süredir gündemi meşgul eden Seçim Yasası, bu dönemde muhalefetin girişimi ile "nisbi temsil" şeklinde yeniden gündeme gelmiş ve iktidar ile muhalefet arasındaki yeni bir çatışma konusu olmuştur. Daha sonra 1924 Anayasası'nın çağdaş normlarda yeniden düzenlenmesine yönelik iktidarın talebi yeni bir tartışma ortamını hazırlamıştır. İktidar ile muhalefet arasında yaşanan bu çatışma süreci iki tarafın uzlaşmaz tavırları neticesinde 1960 askeri darbesini hazırlayan en önemli etken olmuştur.

Cumhuriyet Senatosu

1876 Kanun-ı Esasisi, Türk demokrasisinde anayasal sisteme geçiş ve meclisin açılması anlamında önemli bir başlangıcı ifade etmektedir.⁵ Bu dönemde çift meclisli bir yapı söz konusudur.⁶ Bu sistem Cumhuriyetin ilanının ardından son bulmuş ve tek meclisli yapıya dönüşmüştür. Her ne kadar 1924 Anayasası oluşturulurken çift meclisli sistem yeniden gündeme gelse de genel olarak taraftar bulamamıştır.⁷ 1950 – 1960 arasındaki DP iktidarı döneminde ikili meclis yapısı oldukça fazla tartışılmış ancak bir türlü

⁵ William Hale, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset**, Hil Yay., İstanbul, 1994, s.34.

⁶ İlhan Arsel, "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi", **AÜHF Dergisi**, C:X, No:1-4, (1953), s.194.

⁷ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri**, Cilt:7, 1340, s.236-239.

diğer konularda olduğu gibi bu konuda da mutabakat sağlanamamıştır.⁸ DP iktidarının 27 Mayıs 1960 askeri darbesi neticesinde son bulması ile birlikte yeni yönetim hızlı bir şekilde yeni anayasa hazırlık çalışmalarını yapmış ve nihayetinde uzun uğraşlar sonucunda 1961 Anayasası tamamlanmıştır.⁹ Yeni anayasa, sadece kişi hak ve özgürlükleri konusunda vatandaşa yeni haklar sağlamıyor aynı zamanda oluşturduğu yeni kurumlar vasıtası ile de demokratikleşme yolunda önemli bir işlevi yerine getiriyordu. 1961 Anayasası, Cumhuriyet Senatosu'nun dışında Anayasa Mahkemesi ve Yüksek Hâkimler Kurulu gibi yeni kurumları oluşturarak ikili meclis sisteminin hayata geçmesini sağlamıştır.¹⁰

1961 Anayasası'nda Cumhuriyet Senatosu'nun kuruluş gerekçesi olarak, yasama sürecinin daha etkili ve daha verimli bir şekilde işletileceği gösterilmiştir. Anayasa'da Cumhuriyet Senatosu'nun en önemli görevinin siyasi partilerin seçmenin düşüncelerini görmezden gelme eğilimini ortadan kaldırmak olduğu ifade edilmiştir.¹¹

“1961 Anayasası'nın 72. maddesine göre kırk yaşını doldurmuş ve yüksek öğrenim yapmış bulunan ve milletvekili seçilmeye engel bir durumu olmayan her Türk, Cumhuriyet Senatosuna üye seçilebilmiştir. Cumhuriyet Senatosunun genel oyla ve cumhurbaşkanınca seçilen üyelerinin 1/3'ü her 2 yılda bir yenilenmesi öngörülmüştür. Cumhuriyet senatosu üyeleri 150 kişiden meydana gelmektedir. Bundan başka 1961 Anayasası'na göre MBK Başkanı ve üyeleri ile eski cumhurbaşkanları, yaş kaydı gözetilmeksizin, Cumhuriyet Senatosunun tabii üyesi olmuşlardır. Bu durumun anti-demokratik bir uygulama olduğu tepkileri yapılacak ve Senatoda çokça eleştirilecektir. Ayrıca cumhurbaşkanı, Cumhuriyet Senatosuna çeşitli alanlarda seçkin hizmetleriyle tanınmış ve 40 yaşını bitirmiş Türkler arasından 15 üye seçmiştir. Bu şekilde Cumhuriyet Senatosunun üye yapısı ortaya çıkmıştır”¹²

“Cumhuriyet Senatosunda AP, CHP, MBG ve kontenjan senatörlerinin ağırlığı olmuştur. Genelde AP ve CHP ekseninde Senato şekillenmiştir. 19 yıllık dönemde genel oyla gelen 412 senatörden 77'si, 114 kez parti değiştirmiştir. Bu toplam üye sayısının

⁸ Sevtap Yokuş, *Türkiye'de Yürütme Erkinde Değişen Dengeler*, Yetkin Yay., Ankara, 2010, s.83.

⁹ Hale, *a.g.e.*, s.124-126.

¹⁰ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2009, s.371. Kemal Karpat, *Türk Siyasi Tarihi*, Timaş Yay, İstanbul, 2015, s.197.

¹¹ *Resmî Gazete*, (20 Temmuz 1961), No: 10859.

¹² Tunca Özgişi, *Türk Parlamento Tarihinde Çift Meclis: Cumhuriyet Senatosu Örneği (1960-1980)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2011, s.50-52.

%19'una denk gelmektedir ki, parti mensuplarından her 5'inden biri yer değiştirmiştir. Buna göre en fazla tercih edilen parti AP olmuştur. Parti değiştirmelerdeki en büyük etkenlerin başında bu dönemde yaşanan parti içi bölünmeler sonunda blok olarak yeni kurulan partiye geçişlerin yaşanması gelmektedir.”¹³

“20 Kasım 1961 tarihinden 12 Eylül 1980'e kadar kurulan 18 Cumhuriyet Hükümeti'nde görev alan 497 bakanlık görevinin 100'ü, 65 Cumhuriyet Senatosu üyesi tarafından yürütülmüştür. TBMM'de senatörlerin milletvekillerinin oranının 1/3 olduğu düşünülürse, bakanlığa atanan senatör sayısının azlığı görülecektir. Çünkü milletvekilleri arasından bakan olanların sayısı senatörlerin 3 katından fazladır. Bununla birlikte Cumhuriyet Senatosu üyelerinin bir bölümü milletvekili olarak da görev yapmışlardır. 1961-1980 arası dönemde 137 senatör, 223 kere milletvekili olma olanağı bulmuştur. 1980 sonrası dönemde ise 12 senatör milletvekili olarak görev almışlardır. Ayrıca Senatodaki 498 üyeden sadece 10'u kadındır. 1961-1980 arası dönemde yasama faaliyetinin ağırlıklı olarak Bakanlar Kurulu tarafından yerine getirildiği de dikkat çekmektedir. Bununla birlikte 614 yasa teklifinin 151'i Cumhuriyet Senatosu üyeleri tarafından verilmiştir. Geri kalan 463'ü, milletvekilleri tarafından önerilmiştir. Ayrıca yasama sürecine genel olarak bakıldığında, ikinci meclisin Anayasa'daki görece yetkisizliği, uygulamada daha da pekişmektedir. 19 yıllık yasama hayatının sona erdiği 11 Eylül 1980 tarihine kadar Cumhuriyet Senatosuna hükümetlerden toplam 1956 yasa tasarısı gelmiştir. Bunun 1729'u aynen kabul edilmiştir ki, bu da hemen hemen her yasa teklif ve tasarının onaylandığının bir göstergesidir.”¹⁴

Neticede parlamenter sistemler, bulunduğu ülkelerin siyasal ve sosyo-kültürel şartları doğrultusunda şekillenmekte ve uygulanmaktadır. Siyasal sistemleri özgün bir şekilde hayata geçiren uygulandığı ülkenin koşullarına göre şekil almasıdır. Bu nedenle “çift meclis mi, tek meclis mi?” sorusuna verilecek cevaba uygulanacağı ülkenin şartları göz önünde bulundurulduktan sonra karar vermekte fayda vardır. Yeni Anayasa, Türkiye'de uzun süreden beri tartışılan ikili meclis yapısını hayata geçirmiştir. Bu yapının anayasal sistemi himaye edeceği ve denge vazifesi göreceği düşünülmüştür. Oysa 1980 askeri darbesine kadar geçen süre göz önünde bulundurulduğunda 19 yıl boyunca görev yapan Cumhuriyet Senatosu'nun beklentileri karşılamadığı söylenebilir. Nitekim 1982 Anayasası ile bu yüzden kaldırılmıştır.

¹³ Özgişi, a.g.e., s.56.

¹⁴ Özgişi, a.g.e., s.103-105.

1960 – 1980 Yılları Arasında Kurulan Hükümetler

Türk siyasi hayatında 1923 ile 1950 yılları arasında süren tek parti iktidarının ardından, 1950 ile 1960 yılları arasında Demokrat Parti hükümetleri tek başına ülkeyi yönetmiştir. 1950 ile 1960 yılları arasında Türk seçmenlerinin büyük bir kısmı oylarını CHP ve DP'ye vermişlerdir. 1961 genel seçimleri ile bu tablo değişmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren CHP ve DP'nin seçmen desteği zayıflamış, küçük partilerin ise giderek seçmen ve milletvekili sayılarını artırdıkları gözlenmiştir. Türk siyasi hayatı bu tarihten itibaren gerçek anlamda iki partili bir yapıdan çok partili yapıya dönüşmüştür.¹⁵ Bu durumun ortaya çıkmasında 1961'den itibaren yasalaşan "*nispi temsil sisteminin*" de oldukça büyük payı bulunmaktadır.

Türk demokrasi tarihinde Türk insanı koalisyon hükümetleri ile ilk defa 1960'tan sonra tanışmıştır. Bunun birçok sebebi vardır ama en önemli neden olarak, askeri darbenin, halkın mevcut iki siyasi partiye olan güvenini sarsması, sistemde yer alan parti sayısının oldukça fazla olması ve bu nedenlerle de seçmen dağılımının dengeli bir şekilde sandığa yansması şeklinde ifade etmek mümkündür.

Yıllarca ülkeyi iki farklı mecrada temsil eden AP ve CHP'nin aynı çatı altında bir araya gelmesiyle oluşturulan ilk koalisyon deneyimi sadece yedi ay sürmüştür. Bu tecrübenin ardından Türk siyasi hayatında koalisyon denemelerinin çok farklı formüllerle defalarca hayata geçirildiğini görmekteyiz.

15 Ekim 1961 tarihinde yapılan milletvekili seçimlerine göre, Cumhuriyet Halk Partisi %36,7, Adalet Partisi %34,7, Yeni Türkiye Partisi %13,9, ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi de %13,7 oranlarında oy almışlardır.¹⁶ Seçim sonucunda oyların bu şekilde dengeli olarak dağılmış olması askeri yönetimden parlamenter sisteme geçişte işleri daha da zorlaştırmış, bu durum bir siyasi partinin tek başına kabineyi kurmasını imkânsızlaştırmıştır.¹⁷

Seçimlerin ardından kurulan "CHP - AP koalisyon hükümeti", Türk demokrasi tarihinde kurulmuş olan ilk koalisyon hükümetidir. Yeni hükümet, "I. İnönü Koalisyonu" diye anılmış ve oldukça kısa ömürlü olmuş, ardından "II. İnönü Koalisyonu" oluşturulmuştur. CHP – YTP - CKMP arasında oluşturulan yeni koalisyon hükümeti de oldukça kısa sürmüştür.

¹⁵ Ahmad – Ahmad, **a.g.e.**, s.239.

¹⁶ **A.g.e.**, s.239-240.

¹⁷ Hikmet Özdemir, "Siyasal Tarih (1960-1980)", **Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cilt:4, Cem Yay., İstanbul, 2002, s.242.

Daha sonra bağımsızların katılımı ve YTP'nin de dışarıdan desteği ile "III. İnönü Koalisyonu" oluşturulmuştur.¹⁸

Bu dönemde 1961 ile 1965 yılları arasında üç koalisyon hükümeti oluşturulmuş, bu üç hükümet de uzun ömürlü olamamış kısa sürede dağılmak zorunda kalmıştır. Türk siyasetinin bu ilk üç koalisyon hükümetlerinin hepsinde de CHP yer aldığından, bu hükümetler "İnönü koalisyonları" olarak adlandırılmıştır.

"III. İnönü koalisyonu"nun bütçe görüşmeleri sırasında düşürülmesinin ardından, "IV. Koalisyon" AP – YTP – CKMP - MP partilerinin bir araya gelmesi ile oluşturulmuştur. 20 Şubat 1965'te Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında kurulan bu yeni hükümet de ancak sekiz ay hayatta kalabilmiştir.¹⁹

10 Ekim 1965 tarihinde yapılan milletvekili seçimlerinde Süleyman Demirel'in başkanlığındaki AP, %53'lük oy oranı tek başına kabineyi kurma yetkisini almıştır. Oy oranı %29'a kadar düşen CHP bu dönemde muhalefete geçmiştir.²⁰ 1969 yılında yapılan milletvekili seçimlerinde de AP, %46,5'lik oran ile oyların çoğunluğunu almıştır. Bu seçimde de oylarını düşüren CHP toplam oyların %27,3'ünü almıştır.²¹ Seçimlerin ardından 27 Ekim 1965 tarihinde kurulun AP iktidarı 12 Mart 1971 askeri muhtırasına kadar sürmüştür.

12 Mart muhtırası sonunda Nihat Erim başkanlığında oluşturulan ve CHP ile AP'den meydana gelen "Teknokratlar Kabinesi", 26 Mart 1971 ile 3 Aralık 1971 tarihleri arasında görev yapmıştır.²² Bunun ardından 11 Aralık 1971 ile 22 Mayıs 1972 tarihleri arasında görev yapacak olan "İkinci Erim Kabinesi" kurulmuştur. Nihayetinde "Ferit Melen ve Naim Talu Kabineleri" kurulmuş bu kabineler de ülkeyi 1973 seçimlerine kadar yönetmekle görevlendirilen geçici hükümetler olarak işlev görmüşlerdir.²³

14 Ekim 1973 tarihinde gerçekleştirilen milletvekili seçimleri sonucunda, CHP %33, AP ise yaklaşık %30 oranında oy almışlardır.

¹⁸ Özdemir, **a.g.m.**, s.244-246.

¹⁹ Sabri Sayarı, **Parlamentar Demokrasilerde Koalisyon Hükümetleri**, İstanbul, 1980, s.174.

²⁰ Özdemir, **a.g.m.**, s.250.

²¹ 1969 Türkiye Cumhuriyeti Milletvekili Genel Seçim Sonuçları, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1969 (29.01.2020).

²² Özdemir, **a.g.m.**, s.26

²³ Feroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2006, s.169.

Demokratik Parti (DP) ile Milli Selamet Partisi (MSP) de yaklaşık olarak oyların %11'ini almışlardır.²⁴

1970'lerde oluşturulan koalisyon hükümetlerinin özellikleri, kısa ömürlü, ideolojik olarak uyumsuz, siyasal şiddeti ve terörü kontrol altına alamayan bir görünüm arz etmektedir.²⁵ 1973 seçimlerinden sonra parlamentoda yedi siyasi parti temsil görevini üstlenmiş, bu partilerden beşi ortaklık yolu ile kabineyi oluşturmuşlardır. 1973 yılında yapılan genel seçimlerden sonra yaşanan yüz günlük hükümet bunalımı 1974'te oluşturulan CHP - MSP ortak hükümeti ile son bulmuştur.

26 Ocak 1974 tarihinde oluşturulan CHP - MSP hükümeti de diğer koalisyon hükümetleri gibi kısa ömürlü olmuş ve sadece 8 ay sürmüştür. CHP – MSP hükümetinin ardından başbakanlığa Sadi Irmak getirilmiştir. Sadi Irmak hükümeti her ne kadar TBMM'de güvenoyu alamamış olsa da yerine başka bir kabine ortaklığı meclis aritmetiği içinde oluşturulmadığından uzun süre görevde kalmaya devam etmiştir.²⁶

12 Nisan 1975 tarihinde Süleyman Demirel tarafından oluşturulan “AP – MSP - Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP) – MHP – Bağımsızlar” koalisyon hükümeti 218'e karşı 222 oy ile meclisten güven oyu almıştır. Bu durum, Türk siyasi hayatında 1960 askeri darbesinden sonra ortaya çıkan sağ – sol kutuplaşmasının tamamen yerleştiğine bir kanıt olarak gösterilmektedir.²⁷ “I. Milliyetçi Cephe Hükümeti” olarak adlandırılan Demirel başkanlığındaki bu yeni hükümet, Türk siyasetinde sağda ilk defa oluşturulmuş olan birliği ifade etmektedir.

1977 yılının Haziran ayında yapılan milletvekili seçimleri sonucunda, CHP %41, AP %37, MSP %8, MHP %6, ve DP ise %2 oranlarında oy almışlardır. Sandığa yansıyan oylara rağmen CHP dışarıda bırakılarak, sağ partilerin bir araya geldiği Demirel başkanlığında, “II. Milliyetçi Cephe Hükümeti” 219 karşı oya rağmen 229 oy ile meclisten güvenoyu alarak kurulmuştur. Bu hükümet de ancak 1978 yılının Ocak ayına kadar iktidarda kalabilmiştir. “II. Milliyetçi Cephe Hükümeti”, Türk demokrasi tarihinde gensoru ile iktidardan düşürülen ilk kabine olmuştur.²⁸

II. MC hükümetinin düşürülmesinin hemen ardından Ocak ayında Bülent Ecevit Hükümeti oluşturulmuş, bu hükümet de ancak 18 ay iktidarda

²⁴ Nedim Yalansız, **Türkiye’de Koalisyon Hükümetleri 1961-2002**, Buke Yay., İstanbul, 2006, s.284

²⁵ Ergun Özbudun, **Çağdaş Türk Politikası**, Doğan Yay., İstanbul, 2003, s.71.

²⁶ Sadi Irmak, 17 Kasım 1974 - 31 Mart 1975 tarihleri arasında görevde kalmıştır.

²⁷ Özdemir, **a.g.m.**, s.273.

²⁸ Özdemir, **a.g.m.**, s.276-277.

kalabilmiş, 14 Ekim 1979'da ara seçimler neticesinde oy oranını %29'a kadar düşüren CHP'nin genel başkanı Bülent Ecevit hükümetten istifa etmek zorunda kalmıştır.²⁹ Görevden ayrılan Ecevit kabinesi yerine, "Örtülü- III. Milliyetçi Cephe hükümeti" oluşturulmuştur. Süleyman Demirel başkanlığında oluşturulan yeni kabineye diğer sağ partiler kabineye girmeden destek vermişlerdir. "Örtülü-III. Milliyetçi Cephe Hükümeti", 12 Kasım 1979 ile 12 Eylül 1980 tarihleri arasında iktidarda kalmış ve 12 Eylül 1980 askeri darbesi neticesinde son bulmuştur.³⁰

İki darbe arası dönemde 1961-1965 ve 1973-1977 yılları arasında çeşitli koalisyon hükümetleri kurulmuştur. Bu ortaklıkların kurulmasında belirleyici birçok faktör bulunmaktadır. Örneğin, 1961 genel seçimlerinden sonra kurulan ilk koalisyon hükümeti ordunun baskısı neticesinde ortaya çıkmıştır. Ordu ve MBK, CHP'nin olmadığı ve İsmet İnönü'nün de başbakan yapılmadığı hiçbir kabine oluşumunu desteklemeyeceğini CHP dışındaki bütün siyasi partilere bildirmişti. Bundan sonraki iki koalisyon hükümetinin kuruluşunda da ordunun etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Koalisyon hükümetlerinin ardından oluşturulan azınlık kabinesinden sonra AP, mecliste temsil edilen diğer üç parti ile koalisyon kurmuştur. Ordu, bundan sonra hükümetlerin oluşumunda CHP şartına gerek duymamıştır. 1973-1977 yılları arasındaki koalisyon hükümetlerinin oluşum biçimlerini 1973 yılında yapılmış olan milletvekili seçim sonuçları belirlemiştir. Bu süreçte AP oy kaybına uğrayarak muhalefette kalmıştır. Bununla birlikte MSP ve DP'nin bu dönemdeki tavırları koalisyon hükümetlerinin kuruluş şeklini etkilemiştir.³¹

Siyasal yelpazede yer alan parti sayısının çokluğu koalisyonların kurulmasını ve kurulan koalisyon hükümetlerinin devamlılığını her zaman olumsuz şekilde etkilemiştir.³² İçinde bulunulan siyasi şartlar da hükümetin işleyişini olumsuz yönde etkileyen unsurlardandır. Koalisyon hükümetlerinin devamlılığını etkileyen bir diğer faktör seçim tarihinin yaklaşmasıdır.³³ Bunun yanında koalisyon hükümetlerinin ömrünü belirleyen diğer faktörler gensoru ve seçimlerin önünü açan yasal düzenlemeler olmuştur. Bununla birlikte siyasi parti liderlerinin ülke sorunlarına yaklaşımları da önemlidir, sorunları uzlaşma veya karşılıklı tavizler yolu ile çözmek yerine, ideolojik çatışmayı ortaya çıkaracak yaklaşımlar, koalisyon hükümetlerinin ömrünü

²⁹ AYTEKİN GEZİCİ, **Bir Karaoğlan Masalı**, Akis Yay., İstanbul, 2006, s.67.

³⁰ ÖZDEMİR, **a.g.m.**, s.279.

³¹ SAYARI, **a.g.e.**, s.179-189.

³² YUDUM CURA, **Koalisyon Hükümetleri: Türkiye Örneği**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994, s.30.

³³ SAYARI, **a.g.e.**, s.128-129.

kısaltabilmektedir.³⁴ İdeolojik kutuplaşma ve ayrışma yoğunluğu da hükümetin işleyişini zorlaştırmaktadır. Özellikle parlamentoda gündeme gelen önemli oylamalar sırasında, koalisyon ortaklarının birbirlerini destekler nitelikte tutumda bulunmaları önem arz etmektedir. Aksi durumda koalisyon ortaklığı çatışmaya sürüklenebilmektedir.³⁵

Öğrenci Hareketlerinin Siyasi Hayata Etkileri

1960 askeri darbesinin ardından siyasi partiler arasında ortaya çıkan kutuplaşma daha çok AP ile CHP arasında meydana gelirken, sağ partiler ile Türkiye İşçi Partisi (TİP) arasında da çok şiddetli fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır. 1960'larda toplumu kitlesel olarak etkileyecek fikir ayrılıklarının çıkış noktası genellikle üniversiteler ve öğrenci toplulukları olmuştur. Bu dönemde Türkiye'nin 7 üniversitesinde kayıtlı 35 bin öğrenci bulunmakta idi ve yüksekokulda kayıtlı öğrenciler ile birlikte bu rakam 50 bine kadar yükselmekte idi. Üniversitelerde kayıtlı öğrencilerin büyük bir kısmı iki büyük öğrenci derneği altında örgütlenmişlerdi. Bunlar, "Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF)" ve "Milli Türk Talebe Birliği (MTTB)"dir.³⁶ Yine bu yıllarda öğrenci topluluklarının durumu yasal düzenleme çerçevesinde Dernekler Yasası ile belirlenmişti. Buna göre; "Talebe Cemiyetleri her ne şekilde olursa olsun siyasetle iştigal edemezler. Bu cemiyetler buldukları mektep ve müesseselerin idarelerine karşı bir harekette bulunamazlar"³⁷ şeklinde yasal sınırlama tespit edilmişti.

Bu dönemde dış politikada meydana gelen Kıbrıs merkezli gelişmeler ülke içinde çeşitli infiallerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Aralık 1963'te Kıbrıs'ta ortaya çıkan olaylar Türkiye'de tepkilere yol açmıştır. 27-28 Ağustos 1964 tarihinde "CHP - Bağımsızlar Azınlık Hükümeti" döneminde Ankara ve İstanbul'da öğrencilerin düzenlediği protestolar, vatandaşların da katılımı neticesinde büyük bir Batı ve Amerika karşıtı eyleme dönüşmüştür.³⁸

1965 seçimleri yaklaşırken TİP'e karşı sağ seçmenler tarafından *dinsizlik* ve *komünistlik* suçlamaları yapılmaya başlamıştır. Özellikle öğrenciler ve bazı yazarlar tarafından büyük bir ilgi gören sol düşüncenin yayılma eğilimi göstermesi sağ seçmenler arasında oldukça rahatsızlık uyandırmıştır. 1962 yılından itibaren kurulmaya başlanan sol düşünceli

³⁴ A.g.e., s.133.

³⁵ Cura, a.g.e., s.30-31.

³⁶ Bülent Daver, "Türk Üniversite Öğrencileri ve Siyaset", **AÜSBF Dergisi**, C: XIX, No.3, (1964), s.39.

³⁷ **Resmî Gazete**, (14 Temmuz 1938), No:3959.

³⁸ Daver, a.g.m., s.45.

dernekler sosyalizmi yaymayı amaçlamışlardır. Bu dönemde söz konusu derneklerin faaliyetleri neticesinde sol ideoloji mensupları, muhafazakarlara, mukaddesatçı-milliyetçilere ve liberallere karşı cephe alıp anti-Amerikancı yaklaşımı savunmuşlardır.³⁹

Sol seçmenler arasında yaşanan bu gelişmeler, sağ seçmenlerin bir kısmının “Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği”ni kurarak solculuğu, Moskova bağlantılı komünizmi Türkiye’ye getirmeye çalışan örtülü bir akım olarak nitelendirmelerine yol açmıştır. Türkiye’de 1960’ların ilk yarısında anti-komünist söylem, “genel sağ” siyasetin esas söylemlerinden biri haline gelmişti. Bu dönemde sol tandanslı gazetelere ve TİP’e yönelik eylemlerle, “komünizmi tel’in mitingleriyle”; anti-komünist sokak kuvvetleri oluşturulmaya başlanmıştır. “Milliyetçilik” söylemi ile meşrulaştırılmaya çalışılan anti-komünist oluşum, başlı başına bir siyasal kimlik haline dönüşmüştür.⁴⁰

Bu olayların yaşandığı sırada iktidarda bulunan “I. Demirel Hükümeti”, toplumsal gerilimin giderek zirveye ulaştığı bir dönemi yaşamıştır.⁴¹

1966 yılında TMTF’nin Sakarya’da yaptığı ‘Genel Kurul’da olaylar çıkmış ve 18 kişi yaralanmıştır. Bu olay 27 Mayıs rejimine bir başkaldırı olarak görülmüştür.⁴² Bu arada MDD düşüncesini savunanlar 1968’de Fikir Kulüpleri Federasyonu’nun (FKF) yönetimine hâkim olmuştur. Fikir Kulüpleri bütün büyük üniversitelere yayılmıştır. 1960’ların ortalarında bu kulübün ve diğerlerinin yönetimine FKF adıyla ulusal bir ağ kuran TİP’in öğrenci eylemcileri hâkim olmuştur ve bu federasyonu kısaltılmış adıyla Dev-Genç diye bilinen, ‘Devrimci Gençlik’ örgütüne dönüştürmüştür. Türkiye’deki gençlik hareketi 1968’lerden itibaren Almanya ve özellikle de Fransa’daki öğrenci hareketlerinin etkisi altına girmiştir. 1968 yazına girerken, Avrupa’dan gelen haberlerin de etkisiyle, gençlik eylemleri tırmanmaya başlamıştır. Öğrenciler ilk önce Ankara’da Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi’nde boykot kararı almış, birkaç gün içinde olaylar İstanbul’a da yayılmıştır. İstanbul’daki eylemler daha şiddetli olmuş ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde işgale dönüşmüştür. Rektörlüğü ele geçiren öğrenciler bir işgal komitesi oluşturarak taleplerini İstanbul

³⁹ Nermin Abadan, **Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili**, Ankara, Sevinç Matbaası, 1966, s.111.

⁴⁰ Tanıl Bora-Kemal Can, **Devlet, Ocak, Dergâh 12 Eylül’den 1990’lara Ülkücü Hareket**, İletişim Yay., İstanbul, 2000, s.56.

⁴¹ Turhan Feyzioğlu, **Fırtınalı Yıllarda Ülkücü Hareket**, Ozan Yay., İstanbul, 2005, s.528.

⁴² **Milliyet**, (21 Kasım 1966).

Valiliği'ne ilemişler ve istediklerini elde ettikten sonra işgale son vermişlerdir⁴³

Bu dönemde yaşanan öğrenci hareketlerini şekillendiren en önemli etken, siyasi arenanın kesin çizgilerle ayrışma yaşaması ve siyasi yapıların üniversite öğrencilerini kendi taraflarına çekmek için gösterdikleri çaba ve gayretlerdir. Bu şekilde öğrencileri silahlandırma ve verilen silahlı eğitim, sadece üniversitelerde can kayıplarının yaşanmasına neden olmamış bununla birlikte parlamenter sistemin halk nazarında güven ve itibarını da sarsmıştır.⁴⁴

15 Temmuz 1968'de İstanbul'a gelen Amerikan 6. Filo'suna karşı protesto eylemleri düzenleyen İTÜ öğrencilerinin kaldığı İTÜ Talebe Yurdu, 17 Temmuz'da sabaha karşı polis tarafından basılmış, baskında birçok öğrenci yaralanırken pencereden atılan ve komaya giren Vedat Demircioğlu, 24 Temmuz'da yaşamını yitirmiştir. Vedat Demircioğlu'nun cenazesinin Konya'ya getirileceğinin belli olması üzerine Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) ile TMTF, "Emperyalizmi Kınama" mitingi düzenlemek istemişler, buna karşı çıkan gruplarla girişilen çatışma sonucunda Konya'da önemli karışıklıklar çıkmış, birçok insan yaralanmış, birçok iş yeri tahrip edilmiştir.⁴⁵ Konya olaylarıyla ilgili Tabii Senatör Mucip Ataklı'nın ağır eleştirilerine Bakan Sükan, Türkiye'deki sokak hareketlerinin elebaşlarının, anarşist hareketlerden yakalanan ve adalete sevk edilen kimselerin, öğrenci grubunun büyük bir kısmının Ataklı'nın başında bulunduğu 27 Mayıs Milli Devrim Derneği'nin üyesi olduğunu söyleyerek öncelikle kendilerini eleştirenlerin yasalara uyması gerektiğini belirtmiştir⁴⁶

1969 yılına gelindiğinde Türkiye bir yandan seçimlere hazırlanırken diğer taraftan da işçi hareketleri ve öğrenci olayları zirveye çıkmıştır.

Ocak ayında ODTÜ'de ABD Büyükelçisi'nin arabası yakılmış⁴⁷ ve Şubat'ta 6. Filo'nun gelişini protesto eden sol görüşlü öğrencilerle sağ görüşlü öğrencilerin çatışması sonucu 2 kişi hayatını kaybetmiştir.⁴⁸ Nisan'da ODTÜ, öğrenciler tarafından işgal edilmiş ve Rektör Kemal Kurdaş görevinden ayrılmaya zorlanmış, Mayıs'ta Yargıtay Başkanı'nın

⁴³ M. Ali Birand - Bülent Çaplı, **12 Mart: İhtilalin Pençesinde Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s.153-154.

⁴⁴ Abadan, **a.g.e.**, s.68.

⁴⁵ **Cumhuriyet**, (17 Temmuz 1968), Hakan Yılmaz, **Tarih Boyunca İhtilaller ve Darbeler**, Timaş Yay., İstanbul, 2000, s.369.

⁴⁶ **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, (CSTD), C:50, B:28, (31 Ocak 1969), s.557-558.

⁴⁷ **Akşam**, (7 Ocak 1969).

⁴⁸ **Akşam**, (17 Şubat 1969).

cenaze töreninde olaylar çıkmıştır. Haziran'da İstanbul Üniversitesi'nde sol görüşlü öğrencilerle polis arasında çıkan çatışmalarda 114 kişi yaralanmış, Temmuz'da Kayseri'de TÖS kalabalık gruplarca basılmış, Ağustos'ta Türk Demir Döküm tesisleri işçilerce işgal edilmiş ve polisin işçilere müdahalesi sonucu ölenler olmuştur. Eylül'de Ereğli Demir Çelik işletmelerinde işçiler greve gitmiş ve seçim ayı olan Ekim'de de ODTÜ'de öğrenciler ile jandarma arasında silahlı çatışma çıkmıştır. Başbakan Süleyman Demirel'e göre, bu olaylar masum istekleri aşmış, siyasal bir sonuç çıkarmaya yönelik hatta bir ordu müdahalesini kışkırtan davranışlara dönüşmüştür⁴⁹

1970'te meydana gelen olayların şiddeti oldukça artmış ve karşıt gruplar arasında çıkan çatışmalar yüzünden üniversitelerde eğitim-öğretim faaliyetleri yapılamaz duruma gelmiştir.⁵⁰ Bu dönemde yaşanan öğrenci ve işçi olayları üzerine hükümet, sıkıyönetim ilan etmiştir.⁵¹

1970'ten itibaren, "Milli Demokratik Devrimciler (MDD)" içerisinde bulunan bazı marjinaller, ajite faaliyetlerinin yeterli olmadığını ve artık "silahlı propaganda"nın ve silahlı gerilla mücadelesinin devrimi getirebileceğinin mümkün olduğunu ifade etmeye başlamışlardır. Bunun neticesinde sol örgütler farklı fraksiyonlara ayrılmaya başlamışlardır. Bu şekilde "Türkiye Komünist Partisi-Marksist/Leninist (TKP-ML)" hizbi, "Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu (TİKKO)"nu hayata geçirmiştir. Deniz Gezmiş'in "Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu (THKO)" ve Mahir Çayan'ın "Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi (THKP-C)" liderliklerinde oluşturulan örgütler, Türkiye'yi istikrarsız bir ülke haline getirmeyi amaçlayan terör faaliyetleri başlatmışlardır.⁵²

1968'de bütün dünyada ortaya çıkan öğrenci olayları ile paralel bir şekilde Türkiye'de de artış eğilimi gösteren şiddet olayları, toplumsal gerilimin artmasına sebep olmuştur. Bu durum aslında siyasi partiler arasında yaşanan diyalog ortamına da olumsuz şekilde yansımıştır. Toplumda yaşanan gerginlik parlamentoda da kendini göstermiş, toplumun nabzını düşürmesi gereken milletvekilleri ve senatörler arasında da çatışma ve kısır çekişmenin yaşanması toplumdaki karamsarlığı daha da artırmıştır. Bütün bu gerginlik ve çatışma ortamı Türkiye'yi hızla 12 Mart muhtırasına doğru sürüklemiştir.

⁴⁹ Cüneyt Arcayürek, **12 Eylül'e Koşar Adım (Kasım 1979-Nisan 1980)**, Bilgi Yay., Ankara, 1986, s.228.

⁵⁰ Hale, a.g.e., s.156.

⁵¹ **Millet Meclisi Tutanak Dergisi** (MMTD), C:9, B:14, (17 Haziran 1970), s.208-212.

⁵² Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul, 2003, s.372.

12 Mart 1971 - Askeri Muhtıra

1971'de Mart ayına gelindiğinde Türkiye'de terör ve şiddet eylemlerinin sayısı oldukça artmıştı. Üniversite kampüslerinde öğrenciler arasında ortaya çıkan kutuplaşma, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde büyük gerginliklerin yaşanmasına sebep olmuştu. Şehirlerde bombalar patlıyor, bankalar soyuluyor ve bir de 4 Mart 1971'de 4 ABD'li asker kaçırılıyordu. ODTÜ'de öğrenciler arasında çıkan tartışma çatışmaya dönüşmüş, bu durum üniversitedeki gerginliği tırmandırmıştı. 7 Mart 1971'de Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç, bütün üst düzey komutanları, meydana gelen son gelişmeleri görüşmek üzere toplantıya çağırdı. Genel Kurmay Başkanı'nın siyasi erke herhangi bir müdahaleye karşı olduğu biliniyordu ancak Onun bu çağrısı ordu içerisinde darbe yanlısı grupları da harekete geçirmişti.⁵³

Komutanların 10 Mart 1971'de bir araya geldikleri ve 6 saat süren toplantıda, meydana gelen olaylar ve TSK'nın alacağı önlemler tartışılmıştır. 26 generalin katıldığı toplantıda komutanların büyük bir çoğunluğu bir an evvel müdahale edilmesi yönünde görüş bildirmişlerdi. Kara, Hava ve Deniz kuvvetlerine mensup generaller müdahaleden yana görüş birliğine varmışlar ancak müdahalenin ne şekilde olması gerektiği konusunda fikir ayrılıkları ortaya çıkmıştır.⁵⁴

Ertesi gün devam eden "komutanlar zirvesi"nde Tağmaç, "Başbakan'ın düşürülmesinin sorunu halledeceği" yönünde görüş bildirirken Muhsin Batur ve Faruk Gürler, Tağmaç ile aynı fikirde değillerdi. Yapılan görüşmeler neticesinde Tağmaç, Batur ve Gürler tarafından ikna edilerek Meclise ve hükümete birer uyarı mektubu konusunda uzlaşmışlardır. Komutanlar, yapılacak müdahale hazırlığından Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ı bilgilendirirken Başbakan Süleyman Demirel'e herhangi bir bilgi vermemişlerdir.⁵⁵ Komutanlar tarafında mutabakat ile alınan muhtıra metni üç maddeden meydana gelmekte idi. 12 Mart'ta verilen muhtıra Türk demokrasi tarihi açısından da önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmektedir.⁵⁶

13 Mart 1971 tarihli Cumhuriyet Senatosu oturumunda okunan muhtıra metni şu şekildedir:

⁵³ *Milliyet*, (1-7 Mart 1971).

⁵⁴ Birand - Çaplı, *a.g.e.*, s.199-210.

⁵⁵ Ali Gevgilili, *Yükseliş ve Düşüş*, Bağlam Yay., İstanbul, 1987, s.508.

⁵⁶ Onur Öymen, *Demokrasiden Diktatörlüğe İktidar Uğruna Demokrasiyi Feda Edenler*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s.398. Nahsen Badeli, *Türkiye'nin Son Yüzyılı ve Sosyal Demokrasi*, Alter Yay., Ankara, 2012, s.415-416.

“1. Parlamento ve Hükümet, süregelen tutum, görüş ve icraatıyla yurdumuzu anarşi, kardeş kavgası, sosyal ve ekonomik huzursuzluklar içine sokmuş, Atatürk’ün bize hedef gösterdiği çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak ümidini kamuoyunda yitirmiş ve Anayasanın öngördüğü reformları tahakkuk ettirememiş olup, Türkiye Cumhuriyeti’nin geleceği ağır bir tehlike içine düşürülmüştür.”

“2. Türk milletinin ve sinesinden çıkan Silahlı Kuvvetlerinin bu vahim ortam hakkında duyduğu üzüntü ve ümitsizliği giderecek çarelerin, partilerüstü bir anlayışla, Meclislerinizce değerlendirilerek mevcut anarşik durumu giderecek ve Anayasa’nın öngördüğü reformları Atatürkçü bir görüşle ele alacak ve inkılap yasalarını uygulayacak kuvvetli ve inandırıcı bir hükümetin demokratik kurallar içinde teşkili zaruri görülmektedir.”

“3. Bu husus süratle tahakkuk ettirilemediği takdirde Türk Silahlı Kuvvetleri, yasaların kendisine vermiş olduğu Türkiye Cumhuriyeti’ni korumak ve kollamak görevini yerine getirerek, idareyi doğrudan doğruya üzerine almaya karardır. Bilgilerinize⁵⁷

Başbakan Süleyman Demirel’in istifaya zorlandığı ve teknokratlardan oluşan reformist bir hükümeti dayatan Muhtıra, komutanların mutabakatı ile hazırlanmıştı.⁵⁸

Bu uzlaşmanın bir tarafında parlamenter rejim yanlısı Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç ve Cumhurbaşkanı emekli General Cevdet Sunay, diğer tarafında ise, 1961 Anayasası ile getirilmek istenen reformların uygulanmasını isteyen subayların baskısını üzerlerinde hisseden ve 9 Mart’ta son anda önlenemeyen bir darbeyi planlamış olan Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur, Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Celal Eyicioğlu vardır. Sol eğilimli birçok aydının arzuladığı Peru ya da Libya türü bir devrim başarısızlığa uğrarken sosyalist ve MDD yanlısı gerilla hareketleri ile bağlantılı çok sayıda alt rütbeli subay da 1971-1973 yılları arasında ordudan atılmıştır⁵⁹

Silahlı Kuvvetler içindeki güçlü radikal bir grup AP iktidarından ve onun temel olarak muhafazakâr politikalarından memnun kalmamışsa da bu grubun komplocu faaliyetleri üst seviyedeki komutanların desteğini alamamıştır. AP’nin birbirini izleyen seçim zaferlerinden hayal kırıklığına uğramış olan bu radikal subaylar, radikal sosyal reformları gerçekleştirmek için daha uzun süreli bir askeri rejim kurmayı amaçlamışlardır. Aslında, AP

⁵⁷ CSTD, C: 64, B:51, (13 Mart 1971), s.373.

⁵⁸ Hale, a.g.e., s.160-165.

⁵⁹ Özgişi, a.g.e., s.191.

hükümetini istifaya zorlayan 12 Mart 1971 askeri muhtırası en üst seviyedeki komutanların, radikal bir darbenin önüne geçmek için yaptıkları bir son dakika hareketidir.⁶⁰

Başbakan Süleyman Demirel, muhtıra neticesinde görevinden istifa etmiştir.⁶¹ Bu süreçte 12 Mart yönetiminin amacı, 1960'ta olduğu gibi, bir dizi sosyal ve ekonomik reformlarla gelişmeyi sağlamak ve siyasal düzensizliği ortadan kaldırmak olmuştur. Fakat üç yıllık askeri-sivil rejim, bunların dışında başka eylemlerde de bulunmuştur. 11 ilde sıkıyönetim ilan edilerek, hemen arkasından gençlik gruplarının, profesyonel derneklerin ve sendikaların faaliyetleri yasaklanmıştır. Sol kanadı temsil eden gazeteler ve dergiler ya bir süre için yasaklanmış ya da tamamıyla kapatılmıştır. Sıkıyönetim bölgelerinde grev ve lokavtlar yasaklanmıştır. Böylece ordu, siyasal ve ekonomik sistemde reform yapmak istemesine rağmen, faaliyetlerini daha ziyade güvenlik konularına yoğunlaştırmıştır.⁶²

Muhtıranın ardından üst düzey komutanlar, muhtıranın ordu içerisindeki radikal unsurların aşırıcı ve tahripkâr müdahalesini önlediği düşüncesini yaydılar. Bu söylentinin doğruluğu üç gün sonra 15 Mart 1971'de, "hiyerarşik mekanizmanın dışına çıkarak askeri kanunu ihlal ettikleri ve silahlı kuvvetlerin disiplin kuralları ile temelde bağdaşmayan siyasi faaliyetlere karıştıkları" gerekçesi ile 3 general ve 8 albayın ordudan atılması ile ortaya çıktı.⁶³

12 Mart yönetimi parlamentoyu dağıtarak bütün yetkiyi kendi üzerine almak yerine, Nihat Erim başkanlığında, teknokratlardan meydana gelen bir hükümetin oluşturulmasını tercih etmişlerdir.⁶⁴ Nihat Erim başkanlığında oluşturulan hükümet, meclisteki bütün siyasi partilerin desteği ile meydana getirilmişti. Yeni hükümet kişi hak ve özgürlükleri ile birlikte iletişim, toplantı ve gösteriler ile üniversitelerin özerkliğini yeniden düzenleyen yasal düzenlemeleri hazırlayarak hızlı bir şekilde bunları hayata geçirmiştir.⁶⁵

⁶⁰ Ergun Özbudun, *Çağdaş Türk Politikası*, Doğan Kitap, İstanbul, 2003, s.38.

⁶¹ *Milliyet*, (13 Mart 1971). Süleyman Demirel, muhtıranın radyodan yayınlanmasının hemen ardından kabineyi toplantıya çağırdı. Toplantının ardından "Muhtıra ile Anayasa ve hukuk devleti anlayışını bağdaştırmak mümkün değildir" şeklinde muhtırayı protesto ederek istifa mektubunu Cumhurbaşkanı'na gönderdi. Hale, *a.g.e.*, s.161.

⁶² Birsen Örs, *Türkiye'de Askeri Müdahaleler*, Der Yayınları, İstanbul, 1996, s.162.

⁶³ Resmî açıklamada belirtilmemiş olmasına rağmen 11 subayın 9-10 Mart gecesi bir darbe yapmaya hazırlandıkları tespit edilmiştir. Hale, *a.g.e.*, s.162.

⁶⁴ Özbudun, *a.g.e.*, s.38.

⁶⁵ Tolga Ersoy - Pervin Erbil - Zekeriya Boztepe, *Türkiye'de Darbeler ve Provokasyonlar*, Öteki Yay., Ankara, 1998, s.130. Öymen, *a.g.e.*, s.400.

Muhtıra neticesinde ortaya çıkan durumu siyasi partiler yeteri kadar değerlendirememişlerdir. Siyasi partilerin anayasanın “Siyasi partiler iktidarda olsun, muhalefette olsun, demokrasinin vazgeçilmez unsurlarıdır” anlayışını yeteri kadar özümseyememiş olmaları neticesinde kendilerine çeki-düzen verme yolunda herhangi bir gelişme kaydedemeyen bazı küçük partiler kapatılmak durumunda kalınmıştır. Siyasi partilerin bu basiretsizliği anında toplumda karşılık bulmuş kısa süre içinde önce üniversite öğrencileri arasında, ardından sokaklarda yeni çatışmaların temelleri atılmaya başlanmıştır. Marksist ve Leninist yapıların eylemci eğilimi silahlı toplumsal eylemlerin yeniden ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁶⁶

12 Eylül 1980 Darbesine Giden Süreç

Muhtıranın hemen ardından 17 Mayıs'ta İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Ephraim Elrom kaçırıldı.⁶⁷ Bu durum birçok toplumsal grubun kovuşturmaya tabi tutulmasına ve birçok tutuklamaların yapılmasına sebep olmuştur. Elrom'un 23 Mayıs'ta ölü olarak bulunmasının ardından yapılan operasyonlar neticesinde kaçırma eylemini gerçekleştiren Mahir Çayan liderliğindeki THKP-C'li teröristler 1 Haziran'da ele geçirildiler.⁶⁸ Bu olay, muhtıra sonrası olması muhtemel hadiselerin habercisiydi. 1970'li yıllara gelindiğinde görülmüştür ki, 1960 askeri darbesi sonunda oluşturulan siyasi ortam hiçbir sorunu çözmediği gibi toplumsal kutuplaşmanın da önünü açmıştı. Başarısız olan 1971-1973 arası dolaylı askeri yönetim sonrası yapılan genel seçimlerde hiçbir siyasi parti parlamentoda salt çoğunluğu sağlayamadı. 1973 ile 1980 arasında 10 hükümet işbaşına geldi ve bu dönem, hükümetin parlamento çoğunluğunun desteğini alamadığı istikrarsız yönetimleri ifade etmektedir.⁶⁹

Bir taraftan istikrarsız hükümetlerin kurulması, diğer taraftan uluslararası konjonktürün Türkiye üzerindeki düşünceleri ve 1961 Anayasası'nın getirdiği hak ve özgürlüklerin tam manasıyla anlaşılabilmesi, ülkeyi bir kaos ortamına sevk etmiş ve yeni bir askeri darbenin ayak seslerini duyurmuştur. 1973, 1977 ve 1979'da yapılan seçimler parlamentodaki partilerin temsilinde önemli değişikliklere yol açmış, ama bir türlü ülkeyi siyasi istikrara kavuşturamamıştır. Kararsız koalisyonlardan oluşan zayıf hükümetler bir varlık gösterememiştir.⁷⁰

⁶⁶ **İhtilaller ve Darbeler Tarihi**, (çev. Sabiha Bozbağlı), Yirminci Yüzyıl Yay., İstanbul, 1966, s.391-392.

⁶⁷ **A.g.e.**, s.171.

⁶⁸ **A.g.e.**, s.171.

⁶⁹ **A.g.e.**, s.185.

⁷⁰ Lewis, **a.g.e.**, s.19.

Türkiye’de 1970’ler, sınıf mücadelesinin keskinleştiği, sınıf temelli çelişkilerin netleştiği, sınıf çıkarlarının siyasi zeminde daha fazla ifade edildiği bir dönemdi. Özellikle sanayi sermayesi bu dönemde güçlendi; holdingleşme hızlandı, büyük sanayi sermayesi hem iktisadi hem de siyasi alanda daha görünür bir hal aldı. Öte yandan işçi sınıfı hareketi yükselişe geçti. Döneme grevler ve grev dışı eylemler, kitlesel mitingler damgasını vurdu. Siyasi amaçlı genel eylemler dönemin işçi hareketinin belirgin bir parçasıydı ve siyasette işçi sınıfının ağırlığı hissediliyordu. Parçalı siyasi temsil ve bunun yarattığı temsil krizi, koalisyon hükümetleri, bunları oluşturan partiler arasındaki çekişmeler, parlamenter sistemin işleyişindeki tıkanıklıklar döneme ilişkin siyasi gelişmelerin en önemli unsurlarıydı. Toplumun siyasallaştığı, toplumsal örgütlülüğün arttığı ve çeşitlendiği bu yıllarda 1980 sonrasında da etkili olacak birçok siyasi aktör ya da siyasi akım ortaya çıktı. İşçi sınıfı bu dönemde niceliksel olarak büyüdü ve militanlaştı. Devrimci sosyalist fikirler gençlik içinde yaygınlaştı. Kürt siyasi hareketi, bu dönemde örgütlenmeye ve stratejilerini netleştirmeye başladı. Sosyalist kadın örgütleri ortaya çıktı ve kadın hareketi kitleselleşti. 1970’li yıllarda İslamcı ve ülkücü siyaset de güç kazandı. Bu hareketler anti-kapitalist anti-modern söylemler üreterek liberal modernleşmenin ekonomik ve kültürel alandaki etkilerinden rahatsızlık duyan kesimlerin alternatif siyaset arayışına yanıt vermeye çalıştı.⁷¹

Siyasal şiddet olaylarındaki artış da dönemin en belirgin özelliklerindendi. Dönemin sonlarına doğru siyasi cinayetler ve şiddet ciddi bir tırmanış gösterdi: 1977’de siyasi şiddet olaylarında ölenlerin sayısı 319, 1978’de 1095; 1979’da ise 1362’yi bulmuştu. 1980 Şubat’ından itibaren her ay ölü sayısı ortalama yüzler ile ifade edilmeye başlanmıştı. Bu yıllar aynı zamanda demokratik, üretici, kaynak yaratıcı, tüketimi düzenleyici ve belediye ile kent halkı arasında birlik ve dayanışmayı sağlayıcı bir belediyecilik olarak tanımlanabilecek “yeni bir belediyecilik” anlayışının da doğduğu yıllardı. Ayrıca, 1973-1977 yılları arasında, merkezi yönetimin farklı, yerel yönetimlerin farklı siyasi partilerin eline geçmesi sonucu ilk kez yerel yönetim-merkezi yönetim arasındaki çelişki çarpıcı hale gelmişti. Kültürel yaşamı etkileyen en önemli gelişmelerden biri de televizyonun düzenli yayına başlaması ve yaygınlaşmasıydı. 1970’ler aynı zamanda edebiyatta ve sanatta toplumsal sorunların oldukça fazla irdelendiği bir dönemdi. Ayrıca, sinema başta olmak üzere, edebiyat ve sanat dallarında uygulanan sansür, dönemin kültürel hayatının belirleyici özelliklerindendi. Türkiye’nin dünya ile ilişkilenmesinde öne çıkan ve diğer ülkelerle ilişkilerini biçimlendiren olayların başında Kıbrıs Barış Harekâtı geliyordu. ABD ile silah ambargosu, haşhaş

⁷¹ Osmanlı’dan Günümüze Siyasal Hayat, (Kollektif), Yordam Kitap, İstanbul, 2015, s.659.

ekimi gibi konulardaki anlaşmazlıklar⁷², Ortadoğu, SSCB ile ilişkileri güçlendirme çabası ve dış borç bulma girişimleri dış politikanın temel özelliklerini oluşturuyordu.

1970'li yılları, Türkiye tarihinde, kaos ve istikrarsızlık dönemi olarak tanımlamak ve dönemin genel karakteristiğinin sağ-sol çatışması olduğunu vurgulamak yaygın bir değerlendirmedir. Döneme damgasını vuran dünya krizi; ithalata dayanan, planlama, kalkınma ve refah devleti anlayışına uygun sermaye birikim modelinin tıkanıp gittiğini gösteriyordu. Türkiye, ithalci iktisadi politikaların sorunları ile yüzleşiyor, 1970'li yılların sonuna doğru iktisadi krizi daha doğrudan yaşamaya başlıyordu. Tıkanan sermaye birikimi rejimine eşlik eden siyasal kriz, yani toplumsal sınıfların siyasal partilerle bağının kopması ve kendilerini temsil edecek hükümetlerin ortaya çıkamamasının yarattığı temsil krizi, tüm alanlarda yeniden yapılanmayla aşılabilecek yapısal bir krizin varlığına işaret ediyordu. Dönemde siyasal ideolojilerin çeşitlenmesi ve keskinleşmesi, toplumsal sınıfların bu iktisadi, siyasal, ideolojik krizi deneyimlemelerinin ve bu krizle başa çıkmak için farklı düzeylerde verdikleri mücadelenin bir yansımasıydı.⁷³

Bütün bu değerlendirmelerin yanında 1970'ler Türkiye'sinde meydana gelen olayların aslında küresel masalarda planlandığını iddia edenler de bulunmaktadır. Bu düşüncede olanlar tarafından 1978 yılından itibaren ülkenin sistemli olarak dış güçler tarafından bir darbeye doğru sürüklendiği iddia edilmektedir. Bu süreçte toplumun ve silahlı kuvvetlerin provokatif eylemler ile darbeye hazırlandığı da düşünülmektedir. Onlara göre, "Darbeyi meşru kılabilmek ve haklılık kazandırabilmek için şiddet tırmandırılmış, kaos ortamı oluşturulmuş kitleler üzerinde iktidar boşluğu hissi uyandırılmış"tır. Bu durum, 1980 darbesi öncesi dönemde yapılan eylemlerin, katliamların ve çatışmaların artmasının nedeni olarak görülmüştür.⁷⁴

Sonuç

Türk demokrasi tarihi, çağdaş dünyanın demokrasi adına verdiği mücadeleler göz önünde bulundurulduğunda, iki yüz yıllık geçmişi ile, oldukça yeni tecrübelerle sahip olduğu söylenebilir. Demokrasi kültürünün bir toplumda kısa sürede oluşmasını beklemek doğru değildir. Bu nedenle demokrasi uğrunda atılan adımları ve ortaya çıkan gelişmeleri ve güçlükleri demokrasinin olgunlaşması adına pozitif deneyimler olarak görmek gerekir. Türk demokrasisi, Osmanlı Devleti'nin son döneminden itibaren ortaya

⁷² Ahmad, a.g.e., s.419-421.

⁷³ Osmanlı'dan Günümüze Siyasal Hayat, s.659.

⁷⁴ Ersoy, Erbil, Boztepe, a.g.e., s.139 ve 171.

çıkan uygulamalar ile bir gelişme göstermiş, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte çağdaş anlamda kurumsallaşma eğilimi göstermiştir. 1923-1950 yılları arasında tek parti iktidarı uygulamaları, toplumsal dönüşümü sağlamada yapılan çok partili hayata geçiş denemeleri, başarılı olamasa da demokrasi tecrübesinin ortaya çıkmasında önemli deneyimlerin yaşanmasını sağlamıştır. Demokrat Parti'nin 1950 yılında göstermiş olduğu başarı, Türk demokrasisi adına yeni bir sürecin ve demokratik olgunluğun başlamasında önemli bir işlevi yerine getirmiştir. İktidar-muhalefet çekişmelerinin iki parti üzerinden yürüdüğü 1950-1960 arası dönemin sonunda ortaya çıkan askeri müdahale neticesinde yapılan 1961 genel seçimleri ile bu tablo değişmeye başlamıştır.

1960-1980 arası dönemde çok partili hayatı bütün hücrelerinde hisseden ve bu tecrübe ile ilk defa tanışan Türk toplumu, tercihleri ile siyasi partilere ortaklık yaparak ülkeyi yönetme görevi vermiştir. Bu dönemden itibaren oluşturulan koalisyon hükümetlerinin ömrünün kısa olmasının en önemli nedeni, hükümet ortaklarının genel politikalarda ve ülke sorunlarının çözümünde koalisyon bütünlüğünü sağlaması gereken uzlaşmacı tavır eksikliğidir. Siyasal kültür ve geleneğin bu tür ortaklıklara yabancı olması ve siyasi uzlaşının eksikliği hükümetlerin ömürlerini kısaltmıştır.

Türk demokrasisinin kendini tanıma ve sorunları uzlaşma ve mutabakat yolu ile çözmeyi öğrenme evresi olarak nitelendirebileceğimiz bu dönem aslında toplumsal değişim ve dönüşümün de hızlı bir şekilde yaşandığı süreci ifade eder. Bu dönemde Türk demokrasisi temel sorunları ile yüzleşme imkânı bulmuştur. Bu sorunlar, Türk siyasetinin oturmuş bir demokrasi geleneğinin olmadığı, İktidarda iken ve muhalefette iken toplumsal sorumluluğu yeteri kadar özümseyememe ve buna uygun bir tavır geliştirememeye, siyasi partilerin toplumu ayrışmaya ve kutuplaşmaya götüreceği partizan politikalarıdır. Öte yandan toplumsal sorunları ayırım yapmadan dile getirmesi gereken sivil toplum örgütlerinin politize olmaları önemli bir demokratik sorun teşkil etmektedir. Türk demokrasisinin bu dönemde deneyimlediği bir diğer sorun da Ordu'nun siyasi hayata sürekli müdahale etmesidir. Her şeye rağmen bu dönemde yaşanan tecrübeler bu anlamda demokrasi bilincinin oturmasında önemli katkılar sağlamıştır.

KAYNAKÇA**Resmi Belgeler**

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CSTD)

Millet Meclisi Tutanak Dergisi (MMTD)

Resmî Gazete

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri

Kitaplar

Abadan, Nermin, **Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1966.

Ahmad, Feroz, Bedia Turgay Ahmad, **Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)**, Bilgi Yay., Ankara, 1976.

Ahmad, Feroz, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2006.

Ahmad, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yay., İstanbul, 1996.

Arcayürek, Cüneyt, **12 Eylül’e Koşar Adım (Kasım 1979-Nisan 1980)**, Bilgi Yay., Ankara, 1986.

Badeli, Nahsen, **Türkiye’nin Son Yüzyılı ve Sosyal Demokrasi**, Alter Yay., Ankara, 2012.

Birand, M. Ali, Bülent Çaplı, **12 Mart: İhtilalin Peçesinde Demokrasi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

Bora, Tanıl, Kemal Can, **Devlet, Ocak, Dergâh 12 Eylül’den 1990’lara Ülkücü Hareket**, İletişim Yay., İstanbul, 2000.

Ersoy, Tolga, Pervin Erbil, Zekeriya Boztepe, **Türkiye’de Darbeler ve Provokasyonlar**, Öteki Yay., Ankara, 1998.

Feyzioğlu, Turhan, **Fırtınalı Yıllarda Ülkücü Hareket**, Ozan Yay., İstanbul, 2005.

Gevgilili, Ali, **Yükseliş ve Düşüş**, Bağlam Yay., İstanbul, 1987.

Gezici, Aytekin, **Bir Karaoğlan Masalı**, Akis Yay., İstanbul, 2006.

Hale, William, **Türkiye’de Ordu ve Siyaset**, Hil Yay., İstanbul, 1994.

İhtilaller ve Darbeler Tarihi, (çev. Sabiha Bozbağlı), Yirminci Yüzyıl Yay., İstanbul, 1966.

Karpat, Kemal, **Türk Siyasi Tarihi**, Timaş Yay, İstanbul, 2015.

- Köker, Levent, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yay. İstanbul, 2007.
- Osmanlı'dan Günümüze Siyasal Hayat**, (Kollektif), Yordam Kitap, İstanbul, 2015.
- Örs, Birsen, **Türkiye'de Askeri Müdahaleler**, Der Yayınları, İstanbul, 1996.
- Öymen, Onur, **Demokrasiden Diktatörlüğe İktidar Uğruna Demokrasiyi Feda Edenler**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011.
- Özbudun, Ergun, **Çağdaş Türk Politikası**, Doğan Yay., İstanbul, 2003.
- Sayarı, Sabri, **Parlamentar Demokrasilerde Koalisyon Hükümetleri**, İstanbul, 1980.
- Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2009.
- Yalansız, Nedim, **Türkiye'de Koalisyon Hükümetleri 1961-2002**, Büke Yay., İstanbul, 2006.
- Yılmaz, Hakan, **Tarih Boyunca İhtilaller ve Darbeler**, Timaş Yay., İstanbul, 2000.
- Yokuş, Sevtap, **Türkiye'de Yürütme Erkinde Değişen Dengeler**, Yetkin Yay., Ankara, 2010.
- Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yay., İstanbul, 2003.

Makaleler

- Arsel, İlhan, "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi", **AÜHF Dergisi**, C:X, No:1-4, (1953), s.194-211.
- Daver, Bülent, "Türk Üniversite Öğrencileri ve Siyaset", **AÜSBF Dergisi**, Cilt: XIX, No.3, (1964), s.37-46.
- İncioğlu, Nihal Kara, "Türkiye'de Çok Partili Sisteme Geçiş ve Demokrasi Sorunları", **Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme**, Alfa Yay, İstanbul, 2000, s.205-215.
- Kara, Nihal, "Türkiye'de Çok-Partili Sisteme Geçiş Kararının Nedenleri", **Yapıt**, S:8, (Aralık – Ocak 1984 / 1985), s.64-75.
- Özdemir, Hikmet, "Siyasal Tarih (1960-1980)", **Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cilt:4, Cem Yay., İstanbul, 2002, s.191-264.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Milliyet

Tezler

Cura, Yudum, **Koalisyon Hükümetleri: Türkiye Örneği**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994.

Özgişi, Tunca, **Türk Parlamento Tarihinde Çift Meclis: Cumhuriyet Senatosu Örneği (1960-1980)**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2011.

İnternet Kaynakları

1969 Türkiye Cumhuriyeti Milletvekili Genel Seçim Sonuçları,
https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/secim_sorgu.secimdeki_partiler?p_secim_yili=1969 (29.01.2020).

CUMHURBAŞKANI İSMET İNÖNÜ'NÜN İLK YURT GEZİSİ VE YANKILARI

Ahmet GÜLEN*

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin modernleşme çağından beri devleti yönetenler yurt içi seyahatlere çıkararak halka aracısız görüşmeye ve onların sorunlarını ilk ağızdan dinleyerek çözüm üretmeye çabalamışlardır. Cumhuriyetin kuruluşundan hemen önce Millî Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da gezilere çıkarak halkla görüşmelerde bulunmuş ve bu geleneği 1923 yılında Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra da devam ettirmiştir. 1938 yılında genç Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet yönetiminde önemli değişime sahne olmuş ve kurucu lider Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra yerine İsmet İnönü Cumhurbaşkanı seçilmiştir. II. Dünya Savaşı tehdidinin günden güne arttığı bir dönemde devletin başına geçen İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı olumlu karşılanmış, Mustafa Kemal Atatürk'le uzun yıllar beraber çalışması bir anlamda devletin sürekliliği açısından bir teminat olarak değerlendirilmiştir. İnönü, Cumhurbaşkanı seçilmesinden kısa bir süre sonra ilk yurt içi seyahatini Karadeniz bölgesine düzenlemiştir. Başbakanlıktan ayrılmadan önce planladığı ve görevden ayrılmasından sonra gerçekleştirmediği Kastamonu'dan seyahatine başlayan İnönü, Zonguldak'tan Karabük'e, Çankırı'dan Bartın'a kadar uğradığı bölgelerde halkın dertleri ve şikâyetleriyle ilgilenmiştir. Bu çalışmada Atatürk'ün ölümünü takip eden günlerde yapılan bu seyahatte aynı zamanda bir büyük liderin ardından yerine geçen İnönü'nün halk tarafından nasıl algılandığı ve halkın yeni Cumhurbaşkanı'ndan beklentilerini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bartın, Cumhurbaşkanlığı, Çankırı, İsmet İnönü, Karabük, Kastamonu, Savarona, Zonguldak.

* Dr. Öğr. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, ahmet.gulen@deu.edu.tr, (ORCID: 0000-0002-6585-0212).

PRESIDENT İSMET İNÖNÜ'S FIRST NATIONWIDE TRIP AND ITS ECHOES

ABSTRACT

Since the modernization period of the Ottoman Empire, the rulers of the state have gone on domestic trips and tried to negotiate with people without intervention and found solutions by listening them directly. Just before the foundation of the Republic, Mustafa Kemal Pasha, the leader of the National Struggle, made trips to Anatolia and held meetings with the public, and continued this tradition after his election as President in 1923. The year, 1938 witnessed significant changes in the administration of the young Republic of Turkey and İsmet İnönü was elected as president after the death of the founding leader, Mustafa Kemal Atatürk. During the period in which the threat of World War II increased, the presidency of İsmet İnönü was welcomed thanks to the collaboration and co works he had with Mustafa Kemal for a long time and it was considered as a guarantee for the continuity of the state. İnönü organized his first domestic trip to the Black Sea region shortly after his election as President. İnönü, who started his journey from Kastamonu which he had planned and could not made before leaving the Prime Ministry, was concerned with the problems and complaints of the people in the regions while visiting Zonguldak, Karabük, Çankırı and Bartın. In this study, it was aimed to reveal how İnönü was perceived as the successor president by the people after the great leader Atatürk's death. this study also aims to reveal the expectations of the people from the new President, İsmet İnönü.

Keywords: *Bartın, Çankırı, İsmet İnönü, Karabük, Kastamonu, Presidency, Savarona, Zonguldak.*

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'ndan, Türkiye Cumhuriyeti'ne devleti yönetenler daima halkla temas aramışlar ve zaman zaman halkın içine girerek onların sorunları hakkında doğrudan doğruya bilgi edinme fırsatı elde etmişlerdir. Cumhuriyet öncesi dönemde Osmanlı padişahları genellikle "tebdil gezmek" olarak tanımlanan şekilde kıyafet değiştirerek aracısız bir şekilde halkın durumunu öğrenmeye çalışmışlardır.¹ Ancak padişahlar sadece halkın ihtiyaçlarına dair bilgi almak amacıyla tebdil gezmemişler, aynı zamanda uygulamaya koydukları yasaklara uyulup uyulmadığını denetlemeye de çabalamışlardır.² Padişahlar tarafından tebdil gezerek

¹ Midhat Sertoğlu, **Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**, İskit Yayınevi, İstanbul, 1958, s. 308.

² IV. Murad, uygulamaya koyduğu pek çok yasağa halkın uyup uymadıklarını tebdil gezerek bizzat denetlemişti. Örneğin geceleri fenersiz sokağa çıkma yasağına uymayan bir cami

yapılan bu tür denetimler ağırlıklı olarak merkezle yani İstanbul ile sınırlı kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme çağında padişahlar İstanbul haricinde kalan yerlere düzenledikleri gezilerle taşradaki halkın hangi sorunlarla karşı karşıya bulunduğunu görme ve sorunları doğrudan doğruya halktan öğrenme fırsatı elde etmişlerdir. 19. yüzyılda II. Mahmud ve Abdülmecid yurt içi gezileri yapmışlar, Abdülaziz ise -Osmanlı'nın uzak eyaleti- Mısır'a kadar gitmiştir. Abdülaziz'den sonraki dönemde 33 yıl başta kalan II. Abdülhamit yurt içi gezisine çıkmamış, ondan sonra tahta geçen V. Mehmet Reşat da Edirne ve Bursa gibi eski başkentleri ziyaret etmiş ve 1911 yılı başlarında kararlaştırıldığı üzere Rumeli'ye bir seyahate çıkmıştır.³

19. yüzyılda yaptığı reformların öncüsü sayılan II. Mahmut, Osmanlı İmparatorluğu'nda Başkent İstanbul'un dışına çıkarak halkla doğrudan temas kuran ve dertlerini dinleyen ilk padişaktır.⁴ Sultan Abdülmecid ise Tanzimat reformlarının ne kadar uygulanabildiğini yerinde görmek amacıyla 1846 yılı Mayıs ayında Rumeli'ye bir seyahate çıkmış ve seyahat boyunca huzuruna kabul ettiği memurlar, meclis üyeleri, muhtar, müftü, mal müdürü gibi yetkililere Tanzimat Fermanı'nda belirtilen reformlara uyulması konusunda direktifler vermiştir.⁵ Abdülaziz de saltanatının başlangıcında İzmit tersaneleri, Gemlik ve Bursa'yı yaptığı gezilerden sonra gazetelere verilen resmî tebliğde de belirtildiği üzere Mısır'a bir geziye çıkmış ve burada kumaş fabrikalarını, dökümhaneleri gezmiştir.⁶ Osmanlı döneminde yurt içi tetkik seyahatine çıkan son padişah Sultan V. Mehmet Reşat olmuştur. 1911 yaz aylarında Rumeli'ye giden Sultan Reşat, Selanik ve Üsküp'te halkla görüşmüş, ayrıca ulema, belediye yetkilileri, İttihat ve Terakki delegeleri ve konsoloslarla bir araya gelmiş, Piriştine ve Makedonya'da da çeşitli temaslarda bulunmuştur.⁷

Cumhuriyet döneminde de Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ten günümüze kadar zaman zaman yurt içinde inceleme gezilerine çıkmışlar ve halkın sorunlarıyla yakından meşgul olmuşlardır. Atatürk'ün yurt içi seyahatlerinin bir amacı da "inkılâp hareketlerini bizzat millete

imamının oğlunu bu nedenle idam ettirmişti. Reşat Ekrem Koçu, **Tarihimize Garip Vakalar**, Varlık Yayınları, İstanbul, 3.bs., 1971, s. 87.

³ İlber Ortaylı, "Tanzimat Devri ve Sonrası İdari Teşkilât", **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi**, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul, 1994, s. 305., Mevlüt Çelebi, **Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1999, s. 7.

⁴ Fuat Andıç, **Bir Padişah Portresi: II. Mahmud**, Hitabevi Yayınları, Ankara, 2014, s. 114.

⁵ Erdoğan Keleş, **Sultan Abdülmecid'in Rumeli Seyahati**, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2011, ss. 17 ve 95.

⁶ Ali Kemali, **Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati**, Ahmet Saitoğlu Kitabevi, İstanbul, 1944, s. 3-10-30.

⁷ **Mufassal Osmanlı Tarihi Cilt 6**, Güven Yayınevi, İstanbul, 1972, ss. 3467-3468.

anlatmak ve tepkiler ışığında yeni inkılâp hamlelerine yönelmekti.”⁸ Atatürk, bu amaçla daha Millî Mücadele’nin askerî safhası biter bitmez Anadolu’da gezilere başlamış ve 1922 Ekim ayında zafer sonrası ilk inceleme gezisinde Bursa’ya gelmiştir.⁹ Cumhuriyetin ilanından sonra Cumhurbaşkanlığı makamına seçilen Mustafa Kemal Atatürk, 1938 yılına dek gezilerini sürdürmüştü ve O’nun ölümünden sonra yerine uzun yıllar yakın mesai arkadaşlığı yaptığı İsmet İnönü, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından Cumhurbaşkanı seçilmiştir.¹⁰ Atatürk’ün yakın çevresinden gazeteci yazar Yunus Nadi, İnönü’nün Atatürk’le ilişkilerine vurgu yaptığı değerlendirmesinde; “*Hayatında kalbinin en samimi hürmet ve muhabbet kabiliyetini üzerinde teksif ettiği Aziz Büyüğünü kaybetmekle pek mahzun ve mükedder olan İsmet İnönü, şimdi bu hürmet ve muhabbeti Türkiye Devlet Reisliğini Atatürk’ün şan ve şiarına layık bir surette ifa ederek de göstermeğe davet edilmiş bulunuyor...*” yorumunu yapmıştır.¹¹ Ünlü gazeteci Ali Naci Karacan’ın değerlendirmesine göre İnönü’nün Cumhurbaşkanı seçilmesi, “Atatürk’ten sonra onun eserini koruyacak en iyi kişinin [seçilmesidir.]”¹² Basında ve kamuoyunda Cumhurbaşkanı seçilmesi olumlu karşılanan ve Atatürk’ün kaybının meydana getirdiği büyük boşluğu doldurması beklenen İsmet İnönü, Cumhurbaşkanlığı döneminde sık sık yurt içi seyahatlerine çıkacaktır. İsmet İnönü, 1938-1950 arası dönemi kapsayan Cumhurbaşkanlığı süresince toplam 144 yurt içi seyahatte 188 farklı bölgeye uğramıştır.¹³ İnönü’nün ilk yurt içi seyahati Cumhurbaşkanı seçildikten yaklaşık bir ay sonra Kastamonu başta olmak üzere Karadeniz vilâyetlerine yapılmıştır.

İsmet İnönü’nün Kastamonu’ya Yaptığı Ziyaret ve Temasları

Atatürk’ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü, yeni dönemde görevinden istifa eden Başbakan Celâl Bayar’ı yeniden kabineyi

⁸ Özer Küpeli, “Atatürk’ün Bursa Gezileri ve Halkla İlişkileri”, **Az Bilinen Yönleriyle Atatürk** (Ed. Necmi Ülker), Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, İzmir, 2007, ss. 123-124.

⁹ Mehmet Önder, **Atatürk’le Adım Adım Türkiye**, Kültür Ofset Araştırma Yayınları, Ankara, 1984, s. 83.

¹⁰ “İsmet İnönü ittifakla ve alkışlarla Cü[u]mhurbaşkanı seçildi”, **Ulus**, 11 Senteşrin 1938, s. 1., Hikmet Özdemir, **Atatürk’ten Günümüze Cumhurbaşkanları Seçimleri**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 120., Hikmet Bilâ, **CHP: 1919-2009**, Doğan Kitap, İstanbul, 4.bs., 2008, s. 75.

¹¹ Yunus Nadi: “Atatürk ve İnönü”, **Cumhuriyet**, 12 İkinciteşrin 1938, s. 1.

¹² **İsmet İnönü’ye Armağan**, (Yay. Haz. Rahmi Kumaş), Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yayınları, Ankara, 1999, s. 259.

¹³ **Cumhurbaşkanlığı Tarihi: 1923-2005**, Cumhurbaşkanlığı, Ankara, 2. bs., 2006, s. 329.

kurmakla görevlendirmiştir.¹⁴ İsmet İnönü, Cumhurbaşkanlığı makamına seçildikten yaklaşık üç hafta sonra da ilk yurt içi gezisine çıkmıştır. Gezide İnönü'nün ilk uğrayacağı yer Kastamonu olarak belirlenmişti.¹⁵ İnönü'nün ilk olarak bu kenti seçişi iki nedene bağlanmıştır. İlkine göre 1937'de Başbakanlık vazifesinden ayrıldığı sıralarda¹⁶ Kastamonu seyahatine hazırlanan İnönü, görev değişimi nedeniyle bu kente gidememişti.¹⁷ İkinci olarak ayrıca Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Kastamonu İl Kongresi'ne de katılacak Cumhurbaşkanı'nın burada bir konuşma yapması da planlanmıştı.¹⁸ İsmet İnönü, geziye çıkmadan önce Kastamonu Valisi Avni Doğan ile Ankara'da seyahatine dair bir görüşme yapmıştır. Görüşmede Cumhurbaşkanı İnönü'nün sorusu üzerine düşüncelerini açıklayan Vali Avni Doğan, bu tür seyahatlerde önceden seçilmiş insanlarla devlet büyüklerini temas ettirdiklerini; ancak kendisinin halkla Cumhurbaşkanı'nın doğrudan temasını sağlayacağını ve bu sayede şikâyet ve dileklerin doğrudan doğruya dile getirilebileceğini ifade etmiştir.¹⁹

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün programı, yol güzergâhı ve kullanacağı vasıtalarla ilgili haberlere göre trenle Ankara'dan hareket ettikten sonra Filyos-Irmak hattı üzerindeki Eskipazar istasyonunda inilerek otomobille Kastamonu'ya devam edilecekti.²⁰ Kastamonu'dan sonra Cumhurbaşkanı'nın İnebolu, denizyoluyla Zonguldak ve Karabük'e geçerek burada çeşitli incelemelerde bulunacağı bildirilmiştir.²¹ Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, ilk yurt içi gezisi için 5 Aralık 1938 akşamı Ankara'dan trenle hareket etmiştir. İnönü'nün hareket öncesinde "Seyahatten iyi havadisler ile döneceğim" dediği kaydedilmiştir.²² İstasyonda TBMM Başkanı Abdülhalik Renda, Başbakan Celâl Bayar başta olmak üzere kalabalık bir grup

¹⁴ Şerafettin Turan, **İsmet İnönü: Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 131.

¹⁵ "Reisicümhur Kastamonu vilâyetinde ufak bir seyahate çıkacaklardır", **Ulus**, 4 İlkânun 1938, s. 1.

¹⁶ İnönü, Atatürk ile aralarında meydana gelen fikir ayrılıklarının bir neticesi olarak Başbakanlıktan çekildiğini açıklamıştır. **İnönü, Atatürk'ü Anlatıyor**, (Haz. Abdi İpekçi) Cem Kitabevi, İstanbul, 1968, s. 12.

¹⁷ İnönü'nün Özel Kalem Müdürlüğü'nde bulunan Haldun Derin de Kastamonu ziyaretini aslında bir sene önce kararlaştırıldığını kaydetmiştir. Haldun Derin, **Çankaya Özel Kalemimi Hatırlarken (1933-1951)**, (Yay. Haz. Cemil Koçak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, s. 147.

¹⁸ Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam: II. Cilt**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967, s. 36.

¹⁹ Avni Doğan, **Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası**, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964, s. 230.

²⁰ "Cumhur Reisimiz bugün seyahatine başlıyor", **Cumhuriyet**, 5 Birincikanun 1938, s. 1.

²¹ "İnönü'nün seyahati", **Cumhuriyet**, 6 Birincikanun 1938, s. 1.

²² Asım Us, **Hatıra Notları 1930-1950: Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1966, s. 338.

tarafından uğurlanan²³ İnönü, güzergâhı üzerinde bulunan Çankırı’da halkla kısa bir görüşme yapmış ve dönüş yolunda burada daha fazla kalacağı vaadinde bulunmuştur.²⁴ Otomobille geçilen yollarda yağmur ve sise rağmen halkın Cumhurbaşkanı’ni karşılamak üzere hazır bulunduğu da belirtilmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Tosyalı ve Ilgazlı vatandaşlarla da kısa süreli görüşmüştür. Bölgedeki sıtma vakaları ve tarımsal faaliyetlere dair bilgiler alan İnönü, tarımın Sağlık Bakanlığı talimatları çerçevesinde yapılmasının önemine dikkat çekmiştir.²⁵

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 6 Aralık 1938 günü öğle saatlerinde Kastamonu’ya gelmiştir.²⁶ Bu sırada kaleden toprak atılmış, bando ve mızıkacı ekibi Cumhurbaşkanı için “selam” müziği çalmış ve bir tabur asker de İnönü’yü selamlamıştır.²⁷ Kastamonu girişinde partililer, öğrenciler, esnaf ve gençlik cemiyetleri ve Devrekâni yöresinden gelen 500 atlı tarafından karşılanan²⁸ İnönü’nün Kastamonu’daki temasları oldukça yoğun geçmiştir. Hükümet Konağı’nda memur ve öğretmenleri kabul ederek bir süre görüşen Cumhurbaşkanı, ardından liseyi ziyaret etmiş ve sonrasında da yeni inşa edilen Halkevi’ni hizmete açmıştır.²⁹ 1939 yılı Halkevleri açısından önemli bir atılım devresini oluşturmuştu ve sadece o yılın şubat ayında 158 yeni Halkevi açılmıştı.³⁰ Kastamonu’daki açılış töreninde bir konuşma yapan eğitimci ve Halkevi ikinci müdürü Osman Faruk, “...biz Halkevçiler, sizin yüksek ışığınızdan aldığımız nuru dağıtan kuşlara benzeriz. Sayımız 17 milyon, uçtuğumuz saha bütün Türkiye’dir” demiştir.³¹ İnönü, kurdelesini kestiği Halkevi binasına geçerek burada incelemelerde bulunmuş, kütüphane kısmıyla da ayrıca ilgilenerek; yetkililerden bilgi almıştır. Ardından binanın parti işleriyle ilgili kısmına geçen İnönü, burada Kastamonulu milletvekilleriyle görüşmüştür.³² Açılış sonrasında yapılan görüşmelerde halk, Cumhurbaşkanı’na doğrudan hitap ederek dertlerini ve sorunlarını

²³ “İnönü Kastamonu’yu Şereflendiriyor”, *Ulus*, 6 İllkânun 1938, s. 1., M. Abdülhalik Renda, *Günlükler: 1920-1950*, (Yay. Haz. Aytac Demirci-Sabri Sayarı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 551.

²⁴ “İnönü Kastamonu’da”, *Tan*, 7 İllkânun 1938, s. 1.

²⁵ “İnönü Kastamonu’da”, *Cumhuriyet*, 7 Birincikanun 1938, s. 7.

²⁶ “İsmet İnönü: Yollarda ve Kastamonu’da”, *Ulus*, 7 İllkânun 1938, s. 1.

²⁷ Mustafa Eski, *İsmet İnönü’nün Kastamonu Gezileri*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1995, s. 16.

²⁸ *BCA*, Fon No: 03010, Kutu No: 2, Dosya Gömleği No: 212, Sıra No: 15., “İnönü Kastamonu’da”, *Cumhuriyet*, 7 Birincikanun 1938, s. 7. Avni Doğan’a göre İnönü, Kastamonu’da en az 50 bin kişi tarafından karşılanmıştır. Doğan, *a.g.e.*, s. 231.

²⁹ “Reisicü’l-mhur, Kastamonu’da emsalsiz muhabbet ve tezahüratla karşılandı” *Akşam*, 7 Kanunuevvel 1938, s. 1.

³⁰ Anıl Çeçen, *Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990, s. 173.

³¹ “İnönü Kastamonu’da”, *Cumhuriyet*, 7 Birincikanun 1938, s. 7.

³² “İnönü Kastamonu’da”, *Cumhuriyet*, 7 Birincikanun 1938, s. 7.

iletme fırsatı elde etmiştir. Tosya heyetiyle yapılan görüşmede bölgenin bir ortaokula olan ihtiyacı dile getirilmiş, ayrıca tren hattının Tosya'dan geçmesi halinde bölgedeki iktisadi faaliyetlerin canlanacağı ifade edilmiştir.³³ İnönü, Kastamonu'da cezaevlerinde bulunan mahkûmlar konusunda da yetkililerden bilgi almış ve burada hırsızlık ve yol kesme gibi suçlardan mahkûm olmamasını ve Kastamonu'da vergi tahsilat oranının yüzde doksan oluşunu memnunlukla karşılamıştır.³⁴ Kastamonu'da kışlayı da ziyaret eden İnönü, burada askerî törenle karşılanmış ve kendisine alayın “sonsuz saygısı” sunulmuştur. Kışlada bir süre istirahat eden İsmet İnönü, subay ve komutanlarla sohbet etmiştir.³⁵

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Kastamonu'da halkla yaptığı konuşmalarda ağırlıklı olarak bölgedeki çalışma şartları, istihdam olanakları ve işsizlik meseleleri ele alınmıştır. Örneğin Derelitekke köyünde bir yurttaşla görüşen İnönü, köydeki çocukların okul olmadığı için okuyamadıklarını; hayvancılık ve rençberlik dışında iş olanağı olmadığını³⁶ öğrenmiş ve bölgedeki kömür madenlerinin işletilmesi halinde “ferahlık” sağlanacağı talebiyle karşılaşmıştır.³⁷ Dönemin ekonomik tablosuna dair Çavdar'ın değerlendirmesine göre II. Dünya Savaşı yaklaşırken Anadolu “ebedi kış uykusuna” yatmış gibiydi, ulaşım olanakları yetersiz, tarımdan sağlığa kadar yetmişmiş eleman sıkıntısı yaşanmaktaydı ve 1940 yılında yasalaşacak Köy Enstitüleri düzenlemesi bu sorunları aşmak için gündeme gelecekti.³⁸ Bundan dolayı da köylüler bölgelerine kadar gelen Cumhurbaşkanı'ndan aslında işsizlik başta olmak üzere ekonomik sorunlarına çare bulmasını istiyorlardı.

Cumhurbaşkanı İnönü, 8 Aralık 1938 günü erken saatlerde Kastamonu'ya bağlı Taşköprü kazasına gitmiş ve burada da incelemelerde bulunmuştur. Seyahat boyunca sık sık köylüler tarafından yolu kesilen İnönü³⁹ Taşköprü'deki yağışlı ve sisli havaya rağmen kalabalık bir grup tarafından karşılanmış, belediye binasına geçerek burada belediye yetkilileri ve partililerle bir araya geldikten sonra halka görüşerek onların ihtiyaçlarını

³³ “Cumhurreisimizin halkla temasları”, **Ulus**, 8 İkkânun 1938, s. 1.

³⁴ “Cumhurreisimizin halkla temasları”, **Ulus**, 8 İkkânun 1938, s. 8.

³⁵ Eski, **a.g.e.**, s. 18.

³⁶ 1937-1938 döneminde Türkiye'de 6700 ilkokul, 140 ortaokul ve 68 lise bulunmaktaydı. **Atatürk ve Türk İnkılâp Tarihi**, (Ed. Fatma Acun), Siyasal Kitabevi, Ankara, 11.bs., 2010, s. 228.

³⁷ **A.g.e.**, s.21.

³⁸ Tefik Çavdar, **Türkiye'nin Açlık, Fakaralık ve Yoksunluk Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2015, s. 148.

³⁹ **A.g.e.**, s. 40.

not almıştır.⁴⁰ Kastamonu seyahatine katılan Haldun Derin'e göre Taşköprü'de bir köylü İnönü'ye, "Atatürk" diye hitap etmiş ve "Atatürk'üm! Senin emrinde Çanakkale'de harbittim. Sen emrit, gine gider döğüşürüm" sözleriyle seslenmiştir. Derin, köylünün zihninde "Atatürk" ifadesinin "şevketlim, devletlim" gibi bir anlama geldiğini de ifade etmiştir.⁴¹

Taşköprü'deki iktisadi faaliyetlere dair incelemelerde bulunan İsmet İnönü, yeni yapılan kendir havuzlarını da görmüş ve bölgede kendircilik faaliyetlerinin gelişmeye müsait olduğunu ifade etmiştir.⁴² İnönü, Kastamonu'ya bağlı Daday kazasına gelerek⁴³ burada da incelemelerde bulunmuş ve köylülerle görüşmüştür. Basında çıkan haberlere göre "Eşref" adlı bir terziyle görüşen İnönü, bölgedeki iktisadi durumu sorduğu köylüden; "Pek fena değil, yalnız uzak köylüler bilhassa Çörme ve Zara tarafları pek fakirdir. Bize elbise yapturmazlar" cevabı almıştır.⁴⁴ Cumhurbaşkanı İnönü, köylülere ucuz maliyetle elbise hazırlamanın mümkün olup olmadığını sormuş ve terzi Eşref'ten fabrikanın kumaşı doğrudan Ziraat Bankası aracılığıyla az kârla satmasının çözüm olabileceğini söylemiştir. İnönü, Dadaylı gündelik işlerde çalışan bir işçiyle yaptığı konuşmanın ardından kalabalık ailesi olan işçiye "küçük bir maddi" yardımda bulunmaya karar vermiştir.⁴⁵ Daday'da İnönü ile görüşen köylüler özellikle arazinin verimsiz oluşundan yakınmışlar, kimileri gurbete giderek; hademelik yahut işçilik yaptıklarını; ancak Azdavay'daki maden ocakları işlenirse "5-10 kuruş" kazanabileceklerini bildirmişlerdir.⁴⁶

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Kastamonu gezisinin 24 saati hakkında Kastamonu Vali Vekili Feridun Çayır tarafından İçişleri Bakanlığı'na bir rapor gönderilmiştir. Rapora göre Daday'a kadar olan 34 kilometrelik mesafede hava hafif sisli ve yağmurlu olmasına rağmen seyahat sıkıntısız, sarsıntısız ve rahat" geçilmiş, yollar resmî erkânın dışında kalabalık halk gruplarının toplanmasıyla "neşe içinde" geçmiştir. İnönü'nün Daday'da hükümet yetkilileri, teşekküller ve halkla görüştüğü belirtilen raporda, ayrıca Cumhurbaşkanı'nın saat 15:00'te CHP binasına geçerek burada Tosya ve Kargı'dan gelen heyetlerle bir araya gelerek kazaların

⁴⁰ BCA, Fon No: 03010, Kutu No: 2, Dosya Gömleği No: 212, Sıra No: 15.

⁴¹ Derin, a.g.e., s. 147.

⁴² "İnönü dün Taşköprüde kendir havuzlarını tetkik buyurdular", *Ulus*, 9 İkkânun 1938, s. 8.

⁴³ Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Daday'a gidişiyile ilgili Başbakan Celâl Bayar'a çektiği telgrafta şunları yazmıştır: "Bu öğleye kadar Daday[']ja gittik geldik. Çok istifadeli seyahat oldu. Selam ve muhabbet" *Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi*, Yer: 2/10-14, Fihrist No: 4635.

⁴⁴ "İnönü'nün halkla yaptığı temaslar", *Cumhuriyet*, 9 Birincikânun 1938, s. 6., Eski, a.g.e., s. 28.

⁴⁵ "İnönü'nün halkla yaptığı temaslar", *Cumhuriyet*, 9 Birincikânun 1938, s. 6., Eski, a.g.e., s. 28.

⁴⁶ Eski, a.g.e., ss. 22-23.

durumuna dair bilgi aldığı vurgulanmıştır. Rapora göre seyahat ve ikamet müddetince İsmet İnönü'yü rahatsız edecek hiçbir "sıkıntılı durum" meydana gelmemiştir ve Cumhurbaşkanı için alınan koruma tedbirlerinin "çok dikkat ve hassasiyetle devam etmekte" olduğu ifade edilmiştir.⁴⁷ Bu rapor yeni Cumhurbaşkanı'nın çıktığı ilk seyahatin başlangıcında genel vaziyetin Ankara'dan titizlikle takip edildiğinin bir göstergesi olarak görülmelidir.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Kastamonu ziyareti sırasında en önemli mesajlarını CHP İl Kongresi'nde yaptığı konuşmada vermiştir. İnönü, konuşmasında Kastamonu'da halkın arasında bulunmaktan dolayı memnuniyetini ifade etmiş ve şunları söylemiştir: "*Kadın ve erkek vatandaşlarla temaslardan aldığım intiba şudur ki, onlar, şuurlu ve fedakâr olarak büyük t[ü]rk ailesinin içinde milliyetçi ve lâik Türkiye Cü[u]mhuriyeti'nin aşılmaz ve sarsılmaz kalesi olmak meziyetini isb[p]at etmi[e]ye her zamandırlar...*"⁴⁸ Cumhurbaşkanı İnönü, kendisiyle görüşen Kastamonu halkının talepleriyle ilgili olarak da şunları söylemiştir: "*Vatandaşların meselelerini şehirli ve köylüsünden ayrı ayrı dinledim. Vatandaşlarımın, kendi hususi ihtiyaçlarını söylerken, vatanın umumi mesele ve ihtiyaçlarını da beraber düşünecek kabiliyette olduklarını takdirle zikretmek isterim.*"⁴⁹ İnönü, konuşmasında partililere de seslenmiş ve "Parti âzalığını hususi menfaat mülâhazasına asla tenezzül ve müsaade etmeyen bir siyasî terbiyenin sıfatı ve şartı telakki etmek sayesinde partiyi bütün vatandaşları kucaklayan bir aile ocağı haline getirebiliriz" demiştir.⁵⁰ İnönü'nün bu noktada CHP'lileri parti nüfuzunu kullanmaktan ve iltimasçılıktan kaçınmaları için uyarısı önemlidir. Koçak'a göre o sıralarda kamuoyunda partililere çıkar sağlandığı yönünde rivayetler vardı ve Cumhurbaşkanı bu konuda CHP'lileri açık şekilde uyarmaktaydı.⁵¹ Ayrıca tek parti dönemi olmasına rağmen CHP'nin tüm yurttaşlar için bir "aile ocağı" haline gelmesi İnönü'nün Cumhurbaşkanlığındaki ilk hedeflerinden birisini teşkil etmektedir.

⁴⁷ BCA, Fon No: 03010, Kutu No: 2, Dosya Gömleği No: 212, Sıra No: 15.

⁴⁸ "Reisi Cü[u]mhür'umuzun Nutukları", *Ülkü*, İkincikânun 1939, Sayı: 71, s. 377., *Millî Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları*, (Der. Kemal Kadri Kop), Akay Kitabevi, Ankara, 1945, s. 14.

⁴⁹ "Reisi Cü[u]mhür'umuzun Nutukları", *Ülkü*, İkincikânun 1939, Sayı: 71, ss. 377-378., *Millî Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları*, ss. 14-15.

⁵⁰ "Reisi Cü[u]mhür'umuzun Nutukları", *Ülkü*, İkincikânun 1939, Sayı: 71, s. 378., *Millî Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları*, (Der. Kemal Kadri Kop), s. 15., Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950*, İmge Kitabevi, Ankara, 3.bs., 2004, s. 392.

⁵¹ Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1986, s. 63.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Kastamonu CHP İl Kongresi'ndeki konuşmasının son bölümünü dış politikaya ayırmış ve uluslararası ilişkilerde ana siyasetlerinin “sulh ideali” ve “karşılıklı emniyet hissinin güçlenmesi” olduğunu bildirmiş ve “*Sözüne güvenilebilecek ahlâkta, sözünü yürütebilecek kudrette bir Türkiye, elbette milletlerarası sulh ve âhenginin başlıca mesnetlerinden bir kıymetlisidir*” demiştir.⁵² Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, böylece Türkiye'nin dış politikasında Atatürk döneminden beri süregelen barış siyasetinin devam edeceği mesajını vermiş ve “sözünü yürütebilecek kudrette bir Türkiye” vurgusuyla Türk devletinin dış politikasında yine Atatürk döneminden beri uygulanan “gerçekçilik” prensibinin süreceğini bildirmiştir. İnönü, konuşmasından sonra bir süre kongre çalışmalarını takip etmiş ve daha sonra Halkevi binasından ayrılarak yeni inşa edilen memleket hastanesine geçerek burada incelemelerde bulunmuştur.⁵³ İnönü'nün ziyareti sırasında ayrıca Kastamonu merkezde Arapça ezan okunduğuna dair bazı şifreler alınmış ve Ankara ile sorunun nereden kaynaklandığına dair yapılan telgraf görüşmesinde Başbakan Celâl Bayar'dan bunun Atatürk'ün ölümüyle doğan bir tepki sayılabileceği ve ayrıca İtalyan ajanların faaliyetlerinin kısmi etkisi olabileceği yanıtı alınmıştır.⁵⁴ Bu arada Kastamonu'da bulunduğu sırada İnönü'nün Özel Kalem Müdürü Vedit Uzgören, Ankara'da Başvekâlet Müsteşarı Kemal Gedeleş'e gönderdiği telgrafta, “*Sıhhatleri tamam, çok neşelidirler. Yarın sabah İnebolu'ya hareket ediyoruz*” notunu iletmıştır.⁵⁵ Ankara'yla yapılan bu yazışma, Cumhurbaşkanı'nın genel durumunun ve seyahat programının Başkent'ten de yakından takip edildiğini gösteren önemli bir kanıttır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, seyahat ve sağlık haberlerinin düzenli olarak TBMM Başkanı Abdülhalik Renda'ya da bildirilmesini istemiştir.⁵⁶ Bu doğrultuda TBMM Başkanı Renda, günlüklerinde kendisine iletilen mesajlardan kısa alıntılar yapmış, 7 Aralık 1938 tarihli notlarında “İnönü iyidir” kaydını düşmüş, 8 Aralık günü notlarına bu defa “Kastamonu'dan gelen malumat iyidir” yazmıştır.⁵⁷

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, temasları sırasında Kastamonu Valisi Avni Doğan ile yaptığı görüşmede kentin ihtiyaçları için neler talep ettiğini sormuştur. Doğan, bölgenin elma ve kendir olmak üzere iki önemli üretim

⁵² “Reisi Cü[umhür]umuzun Nutukları”, *Ülkü*, İkincikânun 1939, Sayı: 71, s. 379., *Millî Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları*, s. 16., Herbert Melzig, *İsmet İnönü: Millet ve İnsaniyet*, Kanaat Kitabevi, 1943, s. 76.

⁵³ BCA, Fon No: 03010, Kutu No: 2, Dosya Gömleği No: 212, Sıra No: 15.

⁵⁴ Derin, *a.g.e.*, s. 147.

⁵⁵ BCA, Fon No: 03010, Kutu No: 2, Dosya Gömleği No: 212, Sıra No: 15.

⁵⁶ BCA, Fon No: 03010, Kutu No: 2, Dosya Gömleği No: 212, Sıra No: 15.

⁵⁷ Renda, *a.g.e.*, s. 551.

maddesi olduğunu ve her iki ürünün üretimini arttırmak için hükümetin yapacağı yardımların halkı refaha kavuşturabileceğini söylemiştir.⁵⁸ İnönü ise Ankara'ya dönüşünde Doğan'ı tekrar çağıracağını ve o zamana kadar özellikle kendir üretimine dair kendisine sunulmak üzere belge ve bilgileri arttırmasını istemiştir. İnönü, ayrıca Avni Doğan'la görüşmesinde Atatürk'ün vasiyetinden de söz ederek; "Atatürk çocuklarımızın tahsili için vasiyetnamesinde bir kayıt koymuşlar.⁵⁹ Bundan ne anlıyorsun?" sorusunu yöneltmiştir. Doğan, anılarında vasiyetten haberi olmadığı için soruyu hemen cevaplayamadığını; ancak biraz düşündükten sonra "Herhalde size karşı son bir ilgi göstermek istemişlerdir" cevabını verdiğini ifade etmiştir.⁶⁰ Avni Doğan, İnönü'nün tatmin olmamış görüldüğünü ve Atatürk'e son günlerinde İnönü'nün ölmüş olduğuna dair bilgi verildiğine dair rivayetler duyduklarını ve Cumhurbaşkanı'nın vasiyetle bu rivayetler arasında bir bağlantı kurmuş olabileceğini de belirtmiştir.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, seyahatine devam etmek üzere Kastamonu'dan ayrılırken, kendisini uğurlamaya gelen halkın taleplerini bir kez daha dinlemiştir. Cumhurbaşkanı herhangi bir talebi olup olmadığını sorduğu bir gençten, "Sen ne istiyorsun İnönü? Bizim istediklerimiz senin istediklerindir" yanıtını almıştır.⁶¹ İnönü, bölgedeki meyveciliğin ve elma yetiştiriciliğinin ıslahı halinde Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) California'ya başka elma üreticisi aratmayacak duruma gelinebileceğini ve bunun için "basit bir gayret ve itinaya" muhtaç olduklarını söylemiştir.⁶² İnönü, son olarak Kastamonu'nun sürekli arıza yapmayan bir elektrik sistemine kavuşturulacağını ve her sene azami altı ay karın doyurabileceğini söyleyen köylünün bütün bir yılı "lâyık olduğu şekilde refah içinde" geçirmesini sağlayacaklarını vaat etmiştir.⁶³ Ne var ki, kısa zaman sonra başlayacak olan II. Dünya Savaşı, kaçınılmaz bir şekilde Türk köylüsünün daha da zorlu iktisadi şartlara düşmesine neden olacaktır.

İsmet İnönü'nün Zonguldak ve Karabük Havalisindeki Ziyaret ve Temaları

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün ilk yurt içi seyahatinde uğradığı yerlerden birisi de Türkiye'nin ekonomisinde önemli bir mevki işgal eden

⁵⁸ Doğan, a.g.e., s. 232.

⁵⁹ Atatürk'ün vasiyetnamesinde "İsmet İnönü'nün çocuklarına yüksek tahsillerini ikmal için muhtaç olacakları yardım yapılacaktır" ifadesi yer almıştır. **İnönü'den Anılar: "Özlemler"**, (Der. Sabri Babacan), Bilgi-Başarı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 143.

⁶⁰ Doğan, a.g.e., s. 231.

⁶¹ "İsmet İnönü Kastamonu'dan ayrılırken", **Tan**, 12 İllkânun 1938, s. 1.

⁶² "İsmet İnönü Kastamonu'dan ayrılırken", **Tan**, 12 İllkânun 1938, s. 10.

⁶³ "İsmet İnönü Kastamonu'dan ayrılırken", **Tan**, 12 İllkânun 1938, s. 10.

Zonguldak ve Karabük başta olmak üzere Küre ve İnebolu olmuştur. İnönü, önce Küre'ye gelmiş ve Kastamonu'da olduğu gibi burada da halkla görüşmüştür. İsmet İnönü'nün bölgede göç olup olmadığına dair sorusuna olumlu cevap veren bir vatandaş, Cumhurbaşkanı'nın "*Benden ne istersin?*" sorusuna, "*Buradaki madenlerin açılmasını, köylüye iş bulunmasını isterim*" cevabını vermiştir.⁶⁴ Kırsaldaki işsizlik sorununa çözüm isteyen yurttaş dışında İnönü, görüştüğü bir köylüden de bakır madenlerinin işletilmesi talebini almış ve araştırmaların sürdüğünü ve bulunduğu takdirde bakırı işleteceklerini söylemiştir.⁶⁵ Cumhurbaşkanı İnönü, kimi köylülerin bölgedeki keresteciliğin kolaylaştırılması talepleriyle de karşılaşmış ve ormanlardaki hemen her ağacın kesilmesi ve bu yöndeki kısıtlamaların kaldırılması talebi üzerine de "Fakat bu şekilde beş sene sonra ortada hiçbir şey kalmaz. Bundan çok korkuyoruz" cevabını vermiştir.⁶⁶

Küre'deki temaslarını tamamlayan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, İnebolu'ya gelmiş ve burada halkın tezahüratlarıyla karşılanmıştır. İnebolu halkı, Cumhurbaşkanı'ndan özellikle limanın yapılması için ilgili yerlere emir verilmesini istemişlerdir.⁶⁷ İnebolulular, bölgenin ekonomik yapısı açısından önem taşıyan limanın inşası konusunu bölgeye gelen Cumhurbaşkanı nezdinde gündeme getirme ve taleplerini iletme şansına kavuşmuşlardır. İsmet İnönü, İnebolu'da CHP binasına da geçerek burada da halkın sorunlarıyla meşgul olmuş ve arkasından da Cumhurbaşkanlığı Yatı (Savarona) ile Zonguldak yönüne doğru hareket etmiştir.⁶⁸ İnönü'nün gerek Kastamonu'da, gerek Küre'de ve gerekse İnebolu'da bölgelerin ekonomik kalkınmasıyla ilgili taleplerle karşılaşması dönemin iktisadi güçlüklerinin halk üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Zonguldak güzergâhında bazı önemli yerlere uğradığını belirtmekte yarar vardır. 11 Aralık 1938 gecesini Amasra limanı dışında demirleyen Savarona'da geçiren İnönü, sabah saatlerinde Amasra'ya çıkmıştır.⁶⁹ Bölgedeki balıkçılık faaliyetleriyle ilgilenen İnönü, yöredeki denizden elde edilen balığın çok çeşitli olduğunu ve bunların konservecilik alanında değerlendirilebileceğini öğrenmiş ve balıkçılığın bölgede faal oluşundan memnuniyet duyduğunu belirtmiştir.⁷⁰ Amasra'daki

⁶⁴ "İnönü bugün Zonguldak'ta", **Cumhuriyet**, 11 Birincikanun 1938, s: 1.

⁶⁵ "İnönü bugün Zonguldak'ta", **Cumhuriyet**, 11 Birincikanun 1938, s: 7.

⁶⁶ "İnönü bugün Zonguldak'ta", **Cumhuriyet**, 11 Birincikanun 1938, s: 7.

⁶⁷ "İnönü seyahatine devam ediyor", **Ulus**, 11 İlkânun 1938, s. 8.

⁶⁸ **BCA**, Fon No: 03010, Kutu No: 2, Dosya Gömleği No: 212, Sıra No: 15.

⁶⁹ **BCA**, Fon No: 03010, Kutu No: 2, Dosya Gömleği No: 212, Sıra No: 15.

⁷⁰ "Reisicü[umhur dün akşam Karabük'e vardılar, geceyi trende geçirdiler" **Akşam**, 12 Kanunuevvel 1938, s. 8.

temaslarını sürdüren Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, şehrin mahallerini ve limanını gezmiş ve daha sonra davet edildiği Bartın'a geçmiştir.⁷¹ Bartın'da "gemi inşaiyecisi Mustafa" olarak nitelendirilen bir vatandaş, İnönü ile bölgedeki gemi üretimi hakkında konuşmuştur. Geçmişte üretilen gemi sayısının 40 ila 100 civarında olduğunu söyleyen Mustafa, orman kanunu ve orman rüsumu nedeniyle masrafların arttığını ve üretimin düştüğünü söylemiştir. Bu sözler üzerine İnönü, "*Orman meselesi devleti düşündürmektedir. Eğer vaziyet eskisi gibi devam ederse, elli, yüz sene sonra memleket kabilişkân halden çıkacak*" cevabını vermiştir.⁷² Küre'den sonra Bartın'da da Karadeniz'in başlıca geçim kaynaklarından ormanlar konusundaki taleplerle karşılaşan İnönü'nün özellikle yasal olmayan kesim yapılması halinde gelecek nesillerin ağaçsız kalabileceklerini vurgulaması önemlidir.

Bartın'daki incelemelerini tamamlayan İnönü, Savarona yatıyla Zonguldak'a geçmiştir. Öğleden sonra saat 16:00'da yat, Zonguldak limanına girmiş ve karaya çıkan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, hükümet binasına geçerek burada halkla görüşmelere başlamıştır. Maden bölgesi Zonguldak'ta İnönü, bilhassa işçilerin sorunlarıyla ilgilenmiş, madencilerle uzun süre görüşerek çalışma koşulları hakkında bilgi almış, ilgililere bazı sorular sormuştur.⁷³ Örneğin iş dairesi bölge amiri ile görüşmesinde Zonguldak havzasında çalışan işçilerin tamamına sıcak yemek çıkıp çıkmadığını soran Cumhurbaşkanı, dört bin işçinin bu imkâna sahip olduğu cevabı üzerine, "*Hepsinin sıcak yemekten istifade etmesi lâzımdır*" demiştir.⁷⁴ Haldun Derin, İnönü'nün Zonguldak Kömür İşletmesi'ndeki ilgililerle görüşmesinde işçilere belli bir kaloride bir öğün öğle yemeğinin ücretsiz verilmesi konusunda anlaşmaya varıldığını kaydetmiştir.⁷⁵ Asım Us'un notlarında belirttiğine göre de Zonguldak'ta kömür meselesine dair sorduğu sorulara cevap alamayan İnönü, "*Ben bugün ters tarafımdan mı kalktım, yoksa söylenen sözleri ben mi anlamıyorum*" ifadesiyle tepkisini göstermiştir. Bunun üzerine İnönü'ye kömür meselesiyle ilgili oldukları için doğru cevap verilemediği; ancak geçmişte müdürlük yapan Kocaeli milletvekili Ali'nin istenilen cevapları verebileceği söylenmiştir.⁷⁶ Cumhurbaşkanı İnönü'nün kömür işletmelerinde çalışanlarla görüşmesinde ise işçiler durumlarından şikâyet etmişler ve İnönü, bunun üzerine kurumda

⁷¹ "İsmet İnönü Karabük yolunda", **Tan**, 12 İllkânun 1938, s. 10.

⁷² "İnönü Karabük'te", **Cumhuriyet**, 12 Birincikanun 1938, s: 9.

⁷³ "Cumhurreisimiz İnönü Karabük'te", **Ulus**, 12 İllkânun 1938, s. 8.

⁷⁴ "Reisicü[u]mhur dün akşam Karabük'e vardılar, geceyi trende geçirdiler" **Akşam**, 12 Kanunuevvel 1938, s. 8.

⁷⁵ Derin, **a.g.e.**, s. 148.

⁷⁶ Us, **a.g.e.**, s. 347.

görevli doktor ile de konuşma ihtiyacı hissetmiştir. Avni Doğan'a göre İsmet İnönü'nün görüşmesi sırasında bölgede iâşe ve iskân imkânlarının iyi olmadığını söyleyen doktor, Zonguldaklı vekillerin baskısı altında kalmıştı. Durumu İnönü'ye bildiren Doğan, Cumhurbaşkanı'nın "rahat" olması hususunda doktora teminat verdiğini ve onun "her olup biteni öğrenmek ve her şeye çare aramak" gayretinde olduğunu savunmuştur.⁷⁷

İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı sonrasındaki ilk yurt seyahatine Karadeniz bölgesinde büyük önem atfedilmiş ve pek çok bölgeden İnönü'nün ziyaretinin beklendiğine dair mesajlar gönderilmiştir. Örneğin Cide Belediye Başkanı Halit Genç'in Cumhurbaşkanı'na gönderdiği telgrafta, "48 saatten beri sahilde bekleyen binlerce halk kahraman baba ve kurtarıcımızın teşriflerinden ümitlerini kesmemişlerdir. İlçemizi de bu büyük lütuftan mahrum bırakmayacağınızı tercümani halk olarak dileriz."⁷⁸ Cide'ye verilen cevapta ise Cumhurbaşkanı'nın gösterilen ilgiden memnuniyeti ifade edilmiş ve bu kez seyahate imkân bulunmadığı; ancak İnönü'nün ilk fırsatta Cide'ye geleceği bildirilmiştir.⁷⁹

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün ilk yurt içi gezisinin en önemli uğrak yerlerinden birisi de Karabük'tür. Temeli 3 Nisan 1937 tarihinde o zaman Başbakan olan İsmet İnönü tarafından atılan tesis, İngiliz H.A. Brassat şirketi tarafından inşa ediliyordu. İngiliz Hükümeti'nin maddi desteğiyle yapılan ve inşa çalışmaları devam eden Karabük Demir Çelik Tesisleri de⁸⁰ Cumhurbaşkanı'nın ziyaret edeceği ve denetleyeceği yerler arasındaydı. Tesis Cumhuriyetin sanayileşme atılımı için de büyük önem atfedilen bir yer olması bakımından önemlidir. Basında çıkan haberlere göre Cumhurbaşkanı İnönü, Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın kok fabrikası kısmını, tâlî istihsal gaz depolarını, enerji santralini, izabe ocaklarını, çelikhaneyi, haddehaneyi ve boru fabrikasını inceleyerek verilen izahatleri dinlemiştir.⁸¹ İnönü, çalışanların nerelerden geldiklerini sormuş ve yetkililerden inşaatta İstanbul dahil çeşitli yerlerden gelen işçilerin çalıştığı bilgisini almıştır.⁸²

Sümerbank Genel Müdürü Nurullah Esad Sümer, İsmet İnönü'nün Divrik bölgesinden getirilen kömürleri incelemesi sırasında kok fırınlarının ve diğer tesisatın hazır olduğunu ve hemen faaliyete geçebilecek durumda bulunduğunu ifade etmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, geldikleri bütün

⁷⁷ Doğan, a.g.e., ss. 233-234.

⁷⁸ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer: 2/10-14, Fihrist No: 4627-15.

⁷⁹ Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi, Yer: 2/10-14, Fihrist No: 4627-15.

⁸⁰ Erdinç Tokgöz, Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi: 1914-2011, İmaj Kitabevi, Ankara, 2011, s. 82.

⁸¹ "İnönü Karabük fabrikalarını gezdi", **Ulus**, 13 İllkânun 1938, s. 1.

⁸² "Reisicü[u]mhur İnönü dün Karabük inşaatını gezdi", **Akşam**, 13 Kanunuevvel 1938, s. 1.

tesisatın ne zaman hazır olacağını sormuş ve temmuz ayında iki numaralı fırınla çelikhanenin biteceği, haddehanenin de ağustos yahut eylülde hazır olacağı cevabını almıştır.⁸³ Gerçekten de Karabük Demir Çelik Tesisleri, 1939 yılı Eylül ayında hizmete girecektir.⁸⁴ Temasları sırasında çalışanların konakladıkları yerleri de görmek isteyen ve ayrıca tesisin yapımını üstlenen İngiliz firmasının temsilcisi ve mühendislerini de kabul eden İnönü, onlarla İngilizce konuşarak bilgi almıştır. Karabük Demir Çelik Tesisleri'ne özel bir önem veren Cumhurbaşkanı, İngiliz yetkililerle görüşmesinde özellikle tesisatın maliyeti üzerinde durarak pahalılığın nedenini sormuş ve bunun sebebinin kereste başta olmak üzere sarfedilen malzemenin yüksek fiyatlı oluşundan kaynaklandığını öğrenmiştir.⁸⁵ İnönü ayrıca karşılaşılan en önemli güçlüğü su temini olduğu bilgisini de almış ve bu konunun gelecek çalışmaları da etkileyebileceğinden söz edilmesi üzerine sorunun çözüleceği vadini vermiştir.⁸⁶ Karabük Demir Çelik Tesisleri'ndeki incelemeleri sonrasında trende bir süre dinlenen İnönü, daha sonra Safranbolu'dan gelen ilkokul talebelerine iltifatta bulunmuştur.⁸⁷

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün 1938 yılında göreve başlamasından sonraki bu ilk seyahati oldukça yoğun ve halkla içiçe geçmiştir. Örneğin Çerkeş kasabasına gelen İnönü, hükümet konağına geçerek burada köylülerle görüşmek istediğini bildirmiştir. İsmet İnönü, köylülerin özellikle büyükbaş hayvanlardan alınan sayım vergisinin azaltılması talebiyle karşılaşmış ve çift büyükbaş hayvanı olan bir köylü bunlar için ödediği 10 lira verginin fazla oluşundan yakınmıştır. Cumhurbaşkanı İnönü bu talebe dair görüşlerini, "Eğer çift öküzü ile öteki öküzleri ayırt etmek mümkün olsaydı, ben bu çift hayvanlarından vergiyi kaldırırdım" şeklinde açıklamıştır.⁸⁸ İnönü, aynı köylüyle yaptığı görüşmede daha 35 yaşında olduğunu öğrendiği muhatabına saçlarının neden beyazladığını sormuş ve ardından "Zarar yok, benim saçlarım da böyle erken ağrıdı" sözleriyle teselli etmiştir.⁸⁹ İnönü, ayrıca Çerkeş kaymakamı ile de görüşerek bölgenin ihtiyaçları hakkında bilgi almış, su ve elektrikle ilgili sorunlarla, bölgede en pahalı ürünün sebze ve ekmek; ev kirasının da en ucuz ekonomik değer olduğunu öğrenmiştir.⁹⁰ İnönü, kaymakamla görüşmesinde bölgede yakın zamanda meydana gelen

⁸³ "İnönü'nün tetkikleri", **Cumhuriyet**, 13 Birincikanun 1938, s. 1.

⁸⁴ Tokgöz, **a.g.e.**, s. 82.

⁸⁵ "İnönü'nün tetkikleri", **Cumhuriyet**, 13 Birincikanun 1938, s. 7.

⁸⁶ "Reisicü[u]mhur İnönü dün Karabük inşaatını gezdi", **Akşam**, 13 Kanunuevvel 1938, s. 10.

⁸⁷ "İsmet İnönü: Dün Karabük'e gelen Reisicü[u]mhur Yeni Tesisati Tetkik Etiler", **Tan**, 13 İlkânun 1938, s. 1.

⁸⁸ "Reisicü[u]mhur İnönü dün Karabük inşaatını gezdi", **Akşam**, 13 Kanunuevvel 1938, s. 10.

⁸⁹ "İnönü'nün tetkikleri", **Cumhuriyet**, 13 Birincikanun 1938, s. 7.

⁹⁰ "Reisicü[u]mhur İnönü dün Karabük inşaatını gezdi", **Akşam**, 13 Kanunuevvel 1938, s. 10.

“ezan vak’ası” hakkında da bilgi istemiş, kaymakam cevaben, ramazan ayını geçirmek üzere bölgeye gelen bir köylünün bayram namazı için imamlık yaptığı sırada şaşkınlıkla Arapça tekbir getirdiğini ve kasıt olmadığını söylemiştir. İnönü, bu yanıtın memnun kalarak; “*Demek bir yanlışlık ve şaşkınlık eseridir. Çok canım sıkılmıştı. Demek ki bir kasıd[t] yok*” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁹¹ Kastamonu ziyaretinden sonra Çerkeş’te de Arapça ezan/tekbir meselesi üzerinde durulması İnönü döneminde bu konuya verilen önem ve hassasiyeti göstermesi bakımından anlamlıdır. Çerkeş’te son temaslarını tamamlayan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Çankırı üzerinden Ankara’ya doğru hareket etmiş ve Çankırı’da yurttaşlarla görüşükten sonra yola devam ederek akşam saatlerinde Başkent’e gelmiştir. İnönü, Ankara Garı’nda Başbakan Celâl Bayar ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak başta olmak üzere bakanlar, milletvekilleri tarafından karşılanmıştır.⁹² İnönü, 1939 yılı Şubat ayında tuttuğu notlarda “şimdiye kadar yapılan işler” başlığı altında ilk yurt seyahati hakkında “Kastamonu’da seyahat halk ile temas” kaydını düşmüştür.⁹³

Seyahat sırasında basında Cumhurbaşkanı İnönü’nün çalışma metoduna dair önemli ayrıntılara yer verilmiştir. Buna göre Cumhurbaşkanı, incelediği her soruna dair notlar çıkarmış; köylülerle görüştüğü zaman da onların hangi köyden olduklarını harita üzerine tespit etmiştir. Her konuştuğu kişiyi karşısına oturtan ve kimi zaman da sigara ikram eden İnönü, mülakat sonunda her köye selamlarını göndermiş ve hemen hemen her köylüden de köyelerine okul yapılmasına dair taleplerle karşılaşmıştır.⁹⁴ Bu talepler erken Cumhuriyet döneminde Karadeniz köylerinde eğitimin ve okulun öneminin bilincine varıldığını göstermesi açısından mühimdir. Ayrıca o yılların basınında İsmet İnönü için zaman zaman “Şef” nitelemesinin yapıldığı da gözlenmektedir. Oysa İnönü’nün “Millî Şef” olarak ilanı CHP’nin 1938 Aralık ayı sonunda yapacağı Olağanüstü Kurultay’da söz konusu olmuştur.⁹⁵

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün Karadeniz Seyahatinin Basındaki Yankıları

İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanı seçildikten sonraki ilk seyahati basında büyük bir ilgiyle karşılanmış ve yazarlar onun bilhassa halkla iç içe yürüttüğü temasları övmüşlerdir. CHP’nin yayın organı Ulus’ta Falih Rıfki

⁹¹ “İnönü’nün tetkikleri”, **Cumhuriyet**, 13 Birincikanun 1938, s. 7.

⁹² “Cü[u]mhurreisi Ankara’ya döndü”, **Ulus**, 14 İlkânun 1938, s. 1.

⁹³ İsmet İnönü, **Hatıralar 2. Kitap**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s. 326.

⁹⁴ “Orta Anadolu[’]yu dolaşacak olan Şefimizin yakında Beypazarı ve Bolu da şerefliendirmesi muhtemeldir”, **Cumhuriyet**, 15 Birincikanun 1938, s. 1.

⁹⁵ “C.H.P. fevkalâde Kurultayı toplandı”, **Cumhuriyet**, 27 Birincikanun 1938, s. 1., Osman Akandere, **Millî Şef Dönemi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 45.

Atay'ın değerlendirmesinde, “*Biz nazari halkçılar değiliz; halkın içinden ve içindeyiz...*” saptaması yapıldıktan sonra İsmet İnönü'nün CHP Kastamonu İl Kongresi'nde yukarıda değinilen sözleri övgüyle karşılanmıştır. Atay, İnönü'nün bu konuşmasındaki ifadelerini, “*...bütün milletin arzularına makes olarak, hepimiz için, hükümet ve parti içindeki hizmet şiarlarını tespit etmektir...*”⁹⁶ şeklinde yorumlayarak, bir anlamda CHP'nin halkla bütünleşmesinin formülünü ortaya koymuştur. Cumhuriyet gazetesinde seyahatle ilgili yapılan yorumda ise İnönü'nün Karadeniz'de uğradığı yerlere ait olan bütün meseleleri incelediği kaydedilmiş ve bazen çok kolay gibi görünen bir sorunun altında gizli realiteler olabileceği vurgulanarak, “*Muhterem Cumhur Reisimiz İsmet İnönü, çok iyi tanıdığı halkla milyonuncu defa olarak tekrar temas ederken bu büyük hakikati şüphesiz göz önünden uzak tutmuyordu*” değerlendirmesi yapılmıştır.⁹⁷ Cumhuriyet gazetesinin kurucusu Yunus Nadi'ye göre Cumhurbaşkanı İnönü, Kastamonu'daki temasları sırasında köylünün okulsuzluk nedeniyle eğitimsiz kalmalarına son derece üzülmüştür ve İnönü, “*halkla doğrudan doğruya konuşmaktan vatandaşlara bir derece daha iyi hayat seviyesi temin etmek amacını*” gütmektedir. Yunus Nadi, Kastamonu'nun en fakir yeri olan Daday'da İsmet İnönü'den kömürlerin işletilmesinin istendiğini bildirmiş ve “*Türk halkına iş: İşte yeni Türkiye'nin halledeceği ve halli yolunda bulunduğu büyük mesele...*” saptamasında bulunmuş ve konunun bütün dünyanın en büyük meselesi olduğunu da ifade etmiştir.⁹⁸

Ünlü edebiyatçı ve yazar Reşat Nuri Güntekin de İnönü'nün çoğunlukla Karadeniz'i kapsayan inceleme seyahatine dair görüşlerini okurlarla paylaşmıştır. Güntekin, Cumhurbaşkanı'nın halkla doğrudan temasını övgüyle karşılayarak; “*Reisicumhurumuzun Kastamonu seyahati, beklenmedik zamanlarda halkla yapılan anî baskınlar şeklindeki direkt temasların halk ve hakikatler için ne kadar faydalı olabileceğine dair en temiz bir numune ve misal olmuştur*” değerlendirmesinde bulunmuştur.⁹⁹ Aslında Güntekin'in överek söz ettiği Devlet Başkanı'nın halkla aracısız doğrudan temas yöntemi yeni bir metot değildir. Atatürk de Cumhurbaşkanlığı makamında bulunduğu 15 sene boyunca sıklıkla yurt gezilerine çıkarak halkla doğrudan temas kurarak onların sorunlarıyla yakından meşgul olmuştur. Dolayısıyla İnönü, selefi olduğu Atatürk'ün bıraktığı yerden halkla temasları Cumhurbaşkanı sıfatıyla devam ettirmiştir.

⁹⁶ Falih Rıfkı Atay, “Cü[u]mhurreisimizin ilk seyahati”, **Ulus**, 13 İllkânun 1938, s. 1.

⁹⁷ Nadir Nadi, “Yüksek örnek”, **Cumhuriyet**, 15 Birincikanun 1938, ss. 1-9.

⁹⁸ Yunus Nadi, “Halkın devletten istediği: mektep”, **Cumhuriyet**, 9 Birincikanun 1938, ss. 1-9.

⁹⁹ Reşat Nuri Güntekin, “Halkla Vasıtasız Temas”, **Tan**, 15 İllkkanun 1938, s. 8.

Nitekim İnönü, 1950'de Cumhurbaşkanlığı'ndan ayrılana kadar da yurt gezilerini sürdürecektir.

Basında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün köylülerle yaptığı görüşmelerin ayrıntılarına dair önemli notlara da yer verilmiştir. Tan'da geziye katılan bir gazetecinin yazdıklarına göre İnönü'nün temaslarına ve halkla konuşmalarına dair basına hiçbir sınırlama getirilmemiştir ve olan biten tam olarak gazete sütunlarına aksettirilmiştir. Yazar, “Cumhurreisimizin kalemlerimize bağışladığı bu sonsuz hürriyet, Türk matbuatının kavuştuğu teveccühlerin en büyüğüdür” saptamasında bulunarak; Türk basınının köylüyle beraber serbest konuşma imkânına aynı zamanda kavuştuğunu ileri sürmüştür.¹⁰⁰ Bu ifadelerden kaçınılmaz olarak Atatürk zamanında basın hürriyeti olmadığı düşünülebilir. Türk basınının muhalif kalemlerinden sayılan Zekeriya Sertel de İnönü'nün gezisine dair değerlendirmesinde, “İsmet İnönü bizzat halkın arasına girmek, onların dertlerini bizzat dinlemek suretile de, devlet memurları ile halk arasında asırların vücade[a] getirdiği soğukluğu ve ayrılığı gidermek lüzumuna işaret etmiştir” ifadesini kullanmıştır.¹⁰¹ Akşam gazetesinde Necmettin Sadak'a göre Cumhuriyet rejiminin en bariz özelliği halkla sadece resmî daire odalarında değil; yüz yüze gelerek temas etmektir. Sadak, Atatürk'ün zamanından itibaren devlet başkanların yurdu karış karış gezerek; yurttaşların dertlerini dinlediklerinden de söz etmiş ve arkasından, “Milliyetçi demokrat devletleri otokrasilerden ayırt eden sıfat, yalnız muhtelif halk tabakaları arasında sınıf dı[u]varları olmaması değil, aynı zamanda, milletle devlet arasında aşılmaz setler bulunmaması, halk ile hükûmetin birbirine yabancılık... duymamasıdır...” ifadeleriyle İsmet İnönü'nün Atatürk'ün bıraktığı yerden başlayarak halkın içine girerek onun sıkıntılarını bizzat dinlediğini vurgulamıştır.¹⁰² Tarihçi ve yazar Turhan Tan, İsmet İnönü'nün Atatürk sonrası dönemin muktedir kişisi olarak Anadolu'da çıktığı seyahati okurlar için değerlendirmiştir. Tan'a göre tarihin eski çağlarından beri hükümdarlar halkla temastan kaçınmışlar, Orta Çağ hükümdarları ise “halktan iğrenmişlerdir.” İnönü'nün gezisinden bu çağrışımların aklına geldiğine değinen yazar, “Türk cü[u]mhuuruyla o Cü[u]mhuurun aziz reisini, basit bir köyde veya mütevazı bir kasabada yanyana, elele ve yürek yüreğe gelmiş olarak” gösteren tablodan tarihin ilk kez bir devlet başkanıyla halkı aynı yerde ve ortada gördüğü için “kıvanç ve mutluluk” duyacağını bildirmiştir. Tan, bir Kastamonu köylüsü ile

¹⁰⁰ “Şef, Efendimizi Dinledi”, **Tan**, 19 İlkkanun 1938, s. 7.

¹⁰¹ “M.Zekeriya Sertel, “Halk İçin ve Halkla Beraber”, **Tan**, 15 İlkkanun 1938, s. 1.

¹⁰² Necmettin Sadak, “Reisicü[u]mhuurun Kastamonu nutku”, **Akşam**, 11 Kanunuevvel 1938, ss. 1-4.

Cumhurbaşkanı'nın yan yana gelmesini de övmüş ve bir "baba-oğul" gibi sohbet eden halk ve Cumhurbaşkanı'nın "*Türk köylüsünün rüştüne imanını tebarüz ettirdiğini*" ifade etmiştir.¹⁰³

Sonuç

İsmet İnönü, Cumhurbaşkanı seçildikten kısa bir süre sonra Batı Karadeniz bölgesine ilk yurt içi seyahatini düzenlemiştir. Seyahatin amaçları arasında CHP Kastamonu Kongresi'nde İsmet İnönü'nün partililere vereceği mesajlar da önemli yer tutmaktaydı. Aynı zamanda Atatürk gibi kurucu ve karizmatik bir liderin ölümünün ardından yeni Cumhurbaşkanı'nın halk nezdinde nasıl algılandığı da gezinin önemini arttırmıştır. İsmet İnönü, ziyareti boyunca güzergâhında bulunan köylerde ve uğradığı kasaba ve şehirlerde vatandaşların büyük ilgisiyle karşılanmıştır. Mustafa Kemal'in ölümünden hemen sonra bir köylünün kendisine "Atatürk'üm" şeklindeki hitabı en azından kırsal kesim insanında Atatürk ile İnönü arasında bir fark görülmediğinin bir kanıtı olarak değerlendirilmelidir.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Kastamonu CHP İl Kongresi de dahil olmak üzere yaptığı konuşmalarda Atatürk'ten ve O'nun ölümünden hiç söz etmediği görülmüştür. Bu tutum, Türkiye'nin yeni bir dönem girişi ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün kendi çizgisini oluşturma çabasının ilk aşamaları olarak görülmelidir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Kastamonu CHP İl Kongresi'nde henüz resmen partinin başına geçmeden önce yaptığı konuşmada daha çok partilileri uyarıcı ifadeler kullanarak, şahsi çıkarlara CHP'nin alet edilmemesini istemiş ve özellikle CHP'nin halkın tamamını kapsayacak bir parti olabilmesi için çaba gösterilmesini istemiştir. İsmet İnönü, böylece yeni dönemde CHP'lilere ilk hedefi vermiş ve amaçlarının tüm yurttaşların benimseyecekleri bir siyasî teşkilât haline gelmek olduğunu ilan etmiştir.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Batı Karadeniz bölgesinde halkla yaptığı görüşmeler yöredeki ekonomik sorunlara ilişkin önemli ipuçları vermektedir. Bölgedeki ana sorun geçim davasıdır. Örneğin pek çok yerde geçici mevsimlik işlerle gündelik kazancını temine çalışan halk, bilhassa İnönü'den Karadeniz'deki kömür yahut bakır madenlerinin devlet tarafından işletilmesini talep etmişlerdir. Bölgede köylerde okul bulunmadığından da şikâyet edilmiş, gençlerin bu nedenle eğitim olanaklarından yoksun kaldığı Cumhurbaşkanı'na bildirilmiştir. 1940 yılında başlayacak Köy Enstitüleri uygulaması kuşkusuz özellikle kırsaldan devleti idare edenlere doğrudan verilen mesajların da bir sonucu olmuştur. Ekonomik zorlukların bir başka

¹⁰³ M. Turhan Tan, "Cü[u]mhur ve Cü[u]mhurreisi", **Tan**, 11 İlkanun 1938, s. 4.

yönü de giyim kuşam konusunda karşı karşıya kalınan sorunlardır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'den kumaşların doğrudan Ziraat Bankası aracılığıyla satılması istenmiş ve bu talep daha 1930'larda aracılık sisteminin ekonomide maliyetleri arttıran bir problem olduğunu ortaya çıkarmıştır. Karadeniz'in bir başka ekonomik değeri olan ormanlar konusundaki şikâyetler ağırlıklı olarak yasalar ve vergiler nedeniyle kesimlerin azalması üzerinde yoğunlaşmıştır. Halktan bu tür sınırlandırmaların kaldırılması talepleriyle karşılaşan İnönü, özellikle kontrolsüz kesime izin verilmesinin gelecekte ormanların yok olma tehlikesine yol açacağı uyarısını yapmıştır.

Zonguldak ve Karabük'teki temasları sırasında işçilerin sorunlarını dinleyen Cumhurbaşkanı İnönü'den bazı problemlerin gizlenmeye çalışılması dikkat çekicidir. Henüz sendikal örgütlenmenin serbest bırakılmadığı bir dönemde bölgeye gelen İnönü, ilgililere verdiği talimatlarla işçi sorunlarının giderilmesine çalışmıştır. İnönü, seyahati sırasında Karabük Demir Çelik Fabrikası'nın inşaatını da denetlemiştir. Denetimler sırasında İnönü'ye yüksek maliyetin nedeni olarak kullanılan kerestenin pahalı oluşu gösterilmiştir. Karadeniz'de başlıca geçim kaynaklarından olan kerestenin 1938 yılında hammaddesi Türkiye'de olmasına rağmen yüksek maliyetli bir ürün olduğu anlaşılmıştır. İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı dönemindeki ilk seyahatinin Atatürk devrimleri üzerinde titizlikle durulduğunu gösteren bir yönü de vardır. Bazı bölgelerde Arapça ezan okunduğuna dair gelen ihbarlar değerlendirilmiş ve İnönü yetkililerle görüşerek bilgi almıştır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün konuyu titizlikle takip etmesi Atatürk'ün ölümünün hemen ardından devrimlerle ilgili taviz verilmeyeceği mesajı vermesi bakımından önemlidir.

KAYNAKÇA

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı İsmet İnönü Arşivi

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

İnönü Vakfı Arşivi

Kitaplar

Akandere, Osman, **Millî Şef Dönemi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Ali Kemalî, **Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa Seyahati**, Ahmet Saitoğlu Kitabevi, İstanbul, 1944.

- Andıç, Fuat, **Bir Padişah Portresi: II. Mahmud**, Hitabevi Yayınları, Ankara, 2014.
- Atatürk ve Türk İnkılâp Tarihi**, (Ed. Fatma Acun), Siyasal Kitabevi, Ankara, 11.bs., 2010.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam: II. Cilt**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1967.
- Az Bilinen Yönleriyle Atatürk**” (Ed. Necmi Ülker), Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, İzmir, 2007.
- Bilâ, Hikmet, **CHP: 1919-2009**, Doğan Kitap, İstanbul, 4.bs., 2008.
- Cumhurbaşkanlığı Tarihi: 1923-2005**, Cumhurbaşkanlığı, Ankara, 2. bs., 2006.
- Çavdar, Tevfik, **Türkiye'nin Açlık, Fukaralık ve Yoksunluk Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2015.
- Çavdar, Tevfik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950**, İmge Kitabevi, Ankara, 3.bs., 2004.
- Çeçen, Anıl, **Halkevleri**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.
- Çelebi, Mevlüt, **Sultan Reşad'ın Rumeli Seyahati**, Akademi Kitabevi, İzmir, 1999.
- Derin, Haldun, **Çankaya Özel Kalemimi Hatırlarken (1933-1951)**, (Yay. Haz. Cemil Koçak), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- Doğan, Avni, **Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası**, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964.
- Eski, Mustafa, **İsmet İnönü'nün Kastamonu Gezileri**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1995.
- İnönü, Atatürk'ü Anlatıyor**, (Haz. Abdi İpekçi) Cem Kitabevi, İstanbul, 1968.
- İnönü, İsmet, **Hatıralar 2. Kitap**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.
- İsmet İnönü'ye Armağan**, (Yay. Haz. Rahmi Kumaş), Birleşmiş Milletler Türk Derneği Yayınları, Ankara, 1999.
- İnönü'den Anılar: “Özlemler”**, (Der. Sabri Babacan), Bilgi-Başarı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Keleş, Erdoğan, **Sultan Abdülmecid'in Rumeli Seyahati**, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2011.
- Koçak, Cemil, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1986.
- Koçu, Reşat Ekrem, **Tarihimizde Garip Vakalar**, Varlık Yayınları, İstanbul, 3.bs., 1971.
- Melzig, Herbert, **İsmet İnönü: Millet ve İnsaniyet**, Kanaat Kitabevi, 1943.
- Millî Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları**, (Der. Kemal Kadri Kop), Akay Kitabevi, Ankara, 1945.

Mufassal Osmanlı Tarihi Cilt 6, Güven Yayınevi, İstanbul, 1972.

Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul, 1994.

Önder, Mehmet, **Atatürk'le Adım Adım Türkiye**, Kültür Ofset Araştırma Yayınları, Ankara, 1984.

Özdemir, Hikmet, **Atatürk'ten Günümüze Cumhurbaşkanları Seçimleri**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007.

Renda, M. Abdülhalik, **Günlükler: 1920-1950**, (Yay. Haz. Aytaç Demirci-Sabri Sayarı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

Sertoğlu, Midhat, **Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**, İskit Yayınevi, İstanbul, 1958.

Tokgöz, Erdinç, **Türkiye'nin İktisadi Gelişme Tarihi: 1914-2011**, İmaj Kitabevi, Ankara, 2011.

Turan, Şerafettin, **İsmet İnönü: Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Us, Asım, **Hatıra Notları 1930-1950: Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları**, Vakıf Matbaası, İstanbul, 1966.

Sürelî Yayınlar

Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Tan

Ulus

Dergiler

Ülkü

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1938 yılında Batı Karadeniz'i kapsayan gezisi sırasında Karabük'te yapımı devam eden Demir-Çelik Fabrikası'nı da gezerek inşaat faaliyetleri hakkında yetkililerden bilgi almıştır. (Foto: İnönü Vakfı Arşivi)

Geldiği yer		Tlg. No.	Tarihi	Şifre Numarası	Gurubu	Açanın adı	
Kastamonu		729	9.12.938	Em. 1123	886	Tüzün	
Telgrafhaneye Gözüldüğü	Tarih	Sa.	Da.	Telgrafhaneye Aldığı	Tarih	Sa.	Da.
	9.12.938	10	32		9.12.938	11	15
Kaleme geldiği	Tarih	Sa.	Da.	Kalende açıldığı	Tarih	Sa.	Da.
	9.12.938	12	30		9.12.938	13	10

Dahiliye Vekâletine

Hüseyin
9-XII-938 H a y a t

Reisicumhursuz İsmet İnönü'nün seyahatleri hakkında 24 saatlik rapordur:

1 - Reisicumhursuz 8.12.938 günü saat 8 de Taşköprü kasabasına hareket ve 12,45 te Kastamonu merkezine vardet buyurmuşlardır.

2 - "45" kilometre mesafe dahilinde ve havanın sisli ve yağışlı olmasına göre yaptıkları seyahatler sıkıntısız ve sarsıntısız olarak pek rahat geçmiştir.

3 - Kaza heyeti, Ulu Şerhlerini hudutta istikbal etmişlerdir.

4 - Havanın sisli ve yağmurlu olmasına ve sabahın pek erken bulunmasına rağmen köylülerin güzergâh olan uzak mesafeleri düşünmeyerek kadın, erkek, yaya, atlı, çocuk Ulu Şerhlerini görmek ve taziyelerini yapmak için yol üzerine döktükleri en büyük misafirlerine içten gelen bağlılık ve hürmetlerini evvelâ Germeç mevkiinde göstererek çok samimi tesahürat yapmışlardır.

5 - Germeç köyünden Taşköprü'ye kadar olan 18 kilometrelik bir mesafe adeta bir köylü zinciri halinde uzmıştır.

6 - Büyük misafirlerinin çok erken teğvir edileceklerini haber alan kasaba ve kasabaya mücavir köylerin ikinci ve en kesif kitlesi kasaba mevhalinde toplanmıştır.

17/8

030	10			12	12	15
-----	----	--	--	----	----	----

Cumhurbaşkanı İnönü'nün seyahatinin 24 saati hakkında Ankara'ya gönderilen rapor. (Kaynak: Devlet Arşivleri Başkanlığı)

MONDROS MÜTAREKESİ SONRASI İSTANBUL'A DAİR RUM/YUNAN TALEPLERİNE TÜRK KAMUOYUNUN TEPKİSİ

Ramazan Erhan GÜLLÜ*

ÖZ

Birinci Dünya Savaşı devam ederken İtilaf Devletleri'nin temel hedeflerinden biri, İstanbul'u ele geçirmek ve İstanbul'daki Türk idaresine son vermektir. Öncelikle Rusya'ya bırakılan İstanbul hakkında müttefikler, Rusya'nın savaştan çekilmesi sonrası net bir karara varamamışlardır. Mondros Mütarekesi sonrası İstanbul'un işgal edilmesinin ardından da bu belirsizlik devam etmekteydi. Müttefiklerin kendi aralarındaki tartışmalarla birlikte Türkiye Rumları ve Yunanistan da İstanbul'a dair talepte bulunmaktaydılar. İstanbul Rum basını, İstanbul'un Yunanistan'la birleşmesi veya şehrin idaresinin Rumlara bırakılması gerektiği şeklinde yayınlar yapmaktaydı. Yunanistan Başbakanı Venizelos da barış konferansında İstanbul'un Yunanistan'a bırakılmasını sağlayacak kararlar aldırarak için uğraşmaktaydı. Ancak müttefiklerden beklediği desteği bulamamaktaydı. Bu yüzden Yunan kamuoyu müttefiklerin görüşlerini etkileyecek şekilde İstanbul'a dair yayınlar yapmaktaydılar. İstanbul Türk basını ise Rumların taleplerine itiraz eden yayınlarla İstanbul'un Türk idaresinde kalmaya devam etmesi gerekliliğini savunuyordu. Dönemin şartları gereği müttefiklere yönelik sert yayınlar yapamayan Türk basını, Rum/Yunan taleplerine itirazlar üzerinden İstanbul'da Türk idaresinin devamını savunmaktaydı. Dolayısıyla Türk basınının eleştirileri sadece Rumların taleplerini değil İstanbul'u Türk idaresinden çıkaracak diğer projeleri de içeriyordu. Bu makalede, Mondros Mütarekesi sonrası Türk basınının İstanbul'a yönelik çeşitli taleplere itirazları ve konuyla ilgili tartışmaların gerekçeleri incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mondros Mütarekesi, Paris Barış Konferansı, Venizelos, Yunanistan.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
ramazan.gullu@istanbul.edu.tr, (ORCID: 0000-0002-6819-4003).

THE REACTION OF THE TURKISH PUBLIC OPINION ON THE RUM/GREEK REQUESTS REGARDING ISTANBUL AFTER THE MUDROS ARMISTICE

ABSTRACT

During the First World War, one of the main goals of the Entente States was to seize and to end the Turkish rule in Istanbul. However, in the secret agreements they made among themselves, they could not clarify the issue of how the administration of Istanbul would be. This uncertainty continued after the occupation of Istanbul after the Mudros Armistice. As well as discussions among Allies, the Ottoman Rums and Greece made demands on Istanbul. The Istanbul Rum press was publishing that Istanbul should unite with Greece, or that the city should be left to the Rums. Greek Prime Minister Venizelos was also trying to make decisions that would allow Istanbul to be left to Greece at the peace conference. However, he could not find the support he expected from the allies. The Istanbul Turkish press, on the other hand, argued that Istanbul should continue to remain in the Turkish administration by objecting to the demands of the Rums. The Turkish press, which could not make harsh publications against the allies due to the conditions of the period, could only defend the continuation of the Turkish administration in Istanbul by objecting to the Rum demands. Therefore, the criticism of the Turkish press included not only the demands of the Rums but also other projects that would remove Istanbul from the Turkish administration. In this article, the objections of the Turkish press to various demands regarding Istanbul after the Mudros Armistice and the reasons for the discussions on the subject will be examined.

Key Words: *Greece, Mudros Armistice, Paris Peace Conference, Venizelos.*

Giriş

Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul, İtilaf Devletleri tarafından ele geçirilmesi hedeflenen önemli yerlerdendi. İstanbul ele geçirilecek ve buradaki Türk idaresine son verilecekti. Nisan 1915'te İtilaf Devletleri'nin kendi aralarında imzaladıkları bir gizli antlaşma ile İstanbul ve boğazlar Rusya'ya bırakılmıştı.¹ Ancak Rusya'nın savaştan çekilmesi sonrası müttefikler İstanbul'un geleceğinin nasıl olacağı konusuna netlik kazandıramamışlardı. Özellikle savaşın sonlarında İstanbul'a dair planlarda değişiklikler meydana gelmişti. Mütareke sonrası müttefikler tarafından oluşturulan İstanbul'daki "işgal yönetimi" başlangıçta uluslararası kontrol altında olsa dahi İstanbul'da Türk idaresinin devamından yana değildi.

¹ İsmail Köse, "I. Dünya Savaşı'nın İlk Gizli Antlaşması: İstanbul ve Boğazlar'ın Rus Çarlığı'na Bırakılması (Mart-Nisan 1915)", **Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 89, İlkbahar 2019, s. 1-27.

Ancak kendi aralarındaki çeşitli ayrılıklar neticesinde bu görüş zamanla yumuşayacaktı. Türklerin Avrupa'dan tamamen çıkarılması düşüncesi devam etmekle birlikte İstanbul'da uluslararası kontrol altında bir Türk idaresi daha çok anılmaya başlanmıştı. "İstanbul İşgal Yönetimi'ne göre; Türklere Avrupa'da küçük bir alanda dahi yaşama imkânı verilmemeli ve İstanbul milletler arası bir idareye teslim edilmeliydi." İtilaf Devletleri yetkilileri, "Türklerin böyle bir cezayı çoktan hak ettiklerini" düşünüyorlardı. İtilaf Devletleri arasındaki uyuşmazlıkların da etkisiyle bir süre sonra İstanbul'un geleceği hususunda temelde iki seçenek üzerinde durulmaya başlanmıştı. Birincisi; İstanbul'un, savaşa sonradan dâhil olan ve Avrupa'ya da uzak olan Amerika'nın manda idaresine bırakılmasıydı. İkincisi ise İstanbul'da uluslararası bir statü kurulmasıydı. Bu iki görüşün gündeme gelmesi de yine İtilaf Devletleri'nin kendi aralarındaki rekabetten kaynaklanmaktaydı. Özellikle Fransız Kumandan d'Espérey ile İngiliz yetkililerin birbirlerine karşı tutumları bu rekabetin neticesi olarak görülmekteydi. İtalyanların ise İstanbul'a dair doğrudan bir talepleri bulunmamaktaydı. Tartışmalar ağırlıklı olarak İngilizler ve Fransızlar arasında yaşanmaktaydı.²

İtilaf Devletleri idarecilerinde hâkim olan bu görüşlere rağmen Yunanistan'ın ve Rumların düşünceleri farklıydı. İstanbul'daki Rum – Yunan basını ile (Türk kamuoyuna göre açıkça ifade etmese de esas amacı bu olan) Yunanistan hükümeti, barış konferansında İstanbul'un Yunanistan'a ilhakını sağlamak arzusundaydılar. İzmir ve İstanbul'un nüfus itibarıyla ağırlıklı olarak Rumlardan oluştuğu, dolayısıyla bu şehirlerin idarelerinin Yunanistan'a bırakılmaları gerektiği belirtiliyordu. Rum basını ile birlikte Türkiye Rumları arasında bu görüşü destekleyen önemli bir kitle bulunmaktaydı. Dünya kamuoyu ve barış konferansında yer alan ülkelerin temsilcileri de İstanbul'un geleceğinin nasıl olması gerektiği hususunda farklı görüşler öne sürüyorlardı. Amerikan mandası, İngiliz mandası, serbest liman ve uluslararası şehir ile şehrin Yunanistan'a bırakılması gibi teklifler, İstanbul hakkında mütarekeden sonra konuşulan temel senaryolar olmuştu. İstanbul'daki Türk basınında en fazla gündeme gelen ve tartışılan konu ise Venizelos'un çalışmaları ve İstanbul Rum basınıının yayınları sayesinde şehrin Yunanistan'a bırakılması meselesiydi.³

² Abdurrahman Bozkurt, **İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İşgal Yönetimi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2014, s. 314.

³ Celal Nuri, "Rumlar ve Siyâset-i Cezriyye", **Âfî**, nr. 313, 21 Kasım 1918, s. 1-2; "İstanbul Mes'alesi", **Sabah**, nr. 10421, 21 Kasım 1918, s. 1; "İstanbul'u İstiyorlarmış!", **Yeni Gün**, nr. 78, 21 Kasım 1918, s. 2.

Türk kamuoyu, Yunanistan'ın esas hedefinin İstanbul'u Yunanistan'a ilhak etmek olduğu görüşünde ısrarcıydı. Ancak Yunanistan'ın müttefiklerden açıkça böyle bir talebi yoktu. Yunanistan, boğazlardan serbest geçişin garanti edilerek İstanbul'un uluslararası bir idarenin kontrolünde kalmasını talep ediyordu. İstanbul dışında ise bütün Trakya üzerinde hâkimiyet istiyordu. Yunanistan Başbakanı Venizelos'un 30 Aralık 1918 tarihinde hazırlattığı ve Paris Barış Konferansı başladıktan sonra farklı dillere çevirterek konferanstaki temsilcilere dağıttığı memorandum, Yunanistan'ın taleplerinin esasını oluşturmaktaydı. Memorandumda İstanbul'a dair temel talep, şehrin uluslararası bir devlete başkentlik yapmasıydı. Ayrıca Venizelos, İstanbul'da nüfus olarak Rumların Türklerden az olduğunu da kabul ediyordu. Ancak diğer unsurlar da hesaba katıldığında Türklerin ve Müslümanların İstanbul'da çoğunluk olmadıklarını, bu yüzden de İstanbul'un Türk idaresinde bırakılmaması gerektiğini belirtiyordu. İstanbul'da Rumların varlıkları, kurumları ve nüfusları ile ana unsur olduklarını söyleyen Venizelos'un gayesinin uluslararası idare altındaki İstanbul'un sonradan Yunanistan'a devredilmesi olduğu memorandumun içeriğinden anlaşılmaktaydı.⁴

Türk kamuoyu, Venizelos'un ve İstanbul Rum basınının dile getirdiği bu görüşleri açıkça ve sert bir şekilde eleştirmektedir. Türk basını aslında İstanbul ile ilgili senaryoların tamamına itiraz etmekle birlikte, mütareke şartları altında müttefiklerin çeşitli projelerine ve söylemlerine dair sert yayınlardan kaçınmaktaydı. Sansür⁵ de bu hususta etkili olmakla birlikte Türk basını, müttefikler arasındaki görüş ayrılıklarından yararlanılabileceği kanaatindeydi. İstanbul'da işgal yönetimi oluşturmuş devletlere karşı sert tavırların da – özellikle mütarekenin hemen ertesinde – Türkiye lehine bir anlamının olmayacağı düşünülüyordu. Buna karşılık Yunanistan'ın ve Türkiye Rumlarının taleplerine karşı sert eleştirilerde bulunuluyor, Rum iddialarına karşılık şehrin Türklüğünü ve Türk idaresinin gerekliliğini vurgulayan yayınlar yapıyordu. Dolayısıyla İstanbul'un geleceğine dair

⁴ Venizelos'a göre İstanbul nüfusunun ana unsuru Rumlardı. İstanbul'da 363.459 Rum yaşamaktaydı ve bu sayı Türkler dışında İstanbul'da yaşayan diğer milletlerin kendi başlarına nüfuslarından fazlaydı. Rumlar, İstanbul'un ekonomik ve entelektüel hayatında özel bir yer işgal ediyorlardı. 237 Rum okulunda 30.000 öğrenci eğitim almaktaydı. Ayrıca İstanbul Ortodoks dünyasının da merkezi idi ve bu nedenle de İstanbul'da bir uluslararası idare kurulması önem arz etmekteydi. Venizelos'un memorandumu ve İstanbul'a yönelik talepleri hakkında ayrıca bkz. Hasan Demirhan, "Paris Barış Konferansı'nda (1919) Yunanistan'ın Toprak Talepleri ve Batı Anadolu'nun İşgal Kararının Alınması", *Asia Minor Studies*, Cilt: 7, Sayı: 2, Kilis 2019, s. 207-208.

⁵ Mütareke döneminde basın sansürü hakkında bkz. Uygur Kocabaşoğlu – Aysun Akan, *Mütareke ve Milli Mücadele Dönemi Basını: Direniş ile Teslimiyetin Sözcüleri ve Mahşerin 100 Atlısı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019, s 22-24.

Türk kamuoyunun talep ve beklentileri Rumlar ve Yunanistan üzerinden dile getirilirken, İtilaf devletlerinin İstanbul'a dair diğer projelerine ve ilgili devletlere doğrudan ağır eleştirilerde bulunulmuyordu. Rum/Yunan taleplerine dair eleştiriler çerçevesinde İstanbul'a dair diğer projelere de itirazlar dile getirilerek, İstanbul'un Türk idaresinde kalmaya devam etmesinin gerekliliği vurgulanıyordu.

İstanbul'un Geleceğine Dair İlk Tartışmalar

Mütareke sonrası İstanbul'un durumu konusunda Türk basınında ağırlıklı olarak müttefik temsilcilerin yaptıkları açıklamaların tercümeleri yorumsuz bir şekilde yayımlanmaktaydı. Müttefikler arasında İstanbul'un geleceğine dair yaşanan tartışmaların ve yapılan önerilerin dünya basınına yoğun bir şekilde yansıdığı görülmekteydi. Ancak aktarılan kimi haberlerde, İstanbul'un Türk idaresinden koparılacağı kesin bir durum olduğu gibi bilgiler bulunması Türk basınında şehrin Türk kimliğini vurgulayan yazıların görülmesini sağlamıştı. Yazılar Rumların taleplerine itiraz olarak yazılsa da genel anlamda şehrin Türk kimliği ve Türk idaresinde kalma gerekliliği vurgulanmaktaydı. Bunlar arasında sonradan sert bir şekilde Milli Mücadele muhalifi olacak gazeteler ve yazarlar da vardı.⁶ Örneğin Ali Kemal, *Sabah* gazetesindeki bir yazısında "İstanbul şehri yalnız Türklerin pây-tahtı değil, Türklüğün de ruhu, kalbi, hayatıdır. O gövdeden bu kafayı, bütün Türk toprağından İstanbul'u ayırdınız, ne kalır? Ruhsuz bir ceset!" diyordu. İstanbul'u, "Türk kültürünün bütün eserlerinin toplandığı merkez" olarak tanımlayan Ali Kemal, nüfusun çoğunluğunun da açık bir şekilde Türklerde ve Müslümanlarda olduğunu belirtiyor hatta gayrimüslimlerin buradaki varlıklarını Türklerin çoğunlukta olmaları sayesinde koruduklarını vurguluyordu. Bundan böyle de her kesim huzur içinde yaşamaya devam edecekse bu ancak Türk idaresinin devamıyla mümkün olabilirdi. Bu yüzden Ali Kemal, İstanbul'un Türk idaresinden alınmasının, hem şehrin gerçeklerine hem de uluslararası ilkelere uymadığına inanıyordu.⁷

İstanbul'a dair dünya kamuoyunda yer alan farklı görüşler arasında Rum taleplerinin haklılığını vurgulayan devlet adamları ve çeşitli temsilciler çoğunlukta olsa da İstanbul'da Türklerin idaresini yok etmenin zorluğuna ve haksızlığına vurgu yapanlar da bulunmaktaydı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Robert Cecil bunlardan biriydi. İngiltere'de, Avam Kamarası'nda

⁶ Mütareke döneminde Milli Mücadele muhalifi İstanbul basınıının genel özellikleri, Milli Mücadele'ye muhalefet gerekçeleri ve önde gelen yazarları hakkında bkz. Mustafa Özbek – Hülya Baykal – Tan Baykal, **Basın Yönetiminde Sansür: Mütareke Dönemi Basını**, Minel Yayın, Ankara, 2016, s. 29-146.

⁷ Ali Kemal, "İstanbul", **Sabah**, nr. 10422, 22 Kasım 1918, s. 1.

İstanbul meselesinin gündeme gelmesi üzerine yaptığı konuşmada Cecil, İstanbul'un geleceğine barış konferansının karar vereceğini ifade etmekle birlikte "İstanbul nüfus itibarıyla Türk'dür" demişti.⁸ Türk basınının önemli bir kısmı Cecil'in sözlerini Rumlara bir cevap olarak görerek, İstanbul'un Türklüğünün Avam Kamarası'nda dile getirilmiş olmasını oldukça önemli buluyordu. Robert Cecil'in sözlerinin Türk basınında yer almasından bir gün sonra *Yeni Gün*'de uzun bir yazı kaleme alan Yunus Nadi, Cecil'in açıklamasının Rum – Yunan basınına ve Rum taleplerine açık bir cevap olduğu görüşünde olanlardandı. Rumlar, İstanbul'u Yunanistan'a ilhak etmek istemekteydiler. Bu istek, Türklerin de kendilerini korumak için direnmeleri sonucunu doğuracaktı. Yunus Nadi, "Şimdi hayretle görülen münâsebetsiz gürültülerin Türk'ü kendi milliyetinin kudsiyeti ve bil-hassa kendi varlığının mahfuziyet ve kuvveti noktalarına sevk etmesinden daha tabii ve daha zaruri bir şey olamaz" diyordu. Türklerin Anadolu'ya gelişlerinin tarihin karanlık çağlarına kadar götürülebileceğini belirten Yunus Nadi'ye göre, Osmanlı Türkleri bu coğrafyada zaten aslı unsur olan Türkleri birleştirerek devletlerini meydana getirmişler ve onun tabii payitahtı olan İstanbul'u kendilerine merkez yapmışlardı. Bu kadîm başkentini Türklerden alınabilmesi de o kadar kolay olmayacaktı. Bu açıdan İstanbul hakkında Rumların dile getirdikleri taleplerin, kabul ve izah edilebilir tarafı yoktu. İstanbul'un Türklüğü herhangi bir tartışmaya dahi meydan vermeyecek derecede açık bir gerçektir:

"Rum – Yunan matbuatının diğer herzevekillikleri arasında İstanbul mes'alesine dahi temas eylemekde olması, Türk iz'ân ve vicdânlarına göre kolay kolay afv olunabilecek, nisyân ve müsâmaha ile geçişdirilebilecek bir hezeyân mıdır? İ'tilâf devletlerinin İstanbul mes'alesine kendi içimizdeki bed-hâhların arzuları dâiresinde hatta şöyle böyle nazar bile edebilmeleri için Türkiye'yi ortadan kaldırmağa, Türk saltanatını âlem haritasından silmeye karar vermeleri ve buna teşebbüs dahi etmeleri lâzım gelecektir ... Osmanlı saltanatını ve Türk milletini yok etmek tasavvurunun bu asırda yürüyecek bir tasavvur olabileceğine inananlardan değiliz. İstanbul'u Türklükten nez' etmeyi düşünmek, Osmanlı saltanatı ile Türk mevcûdiyyetini yok etmeyi düşünmek demektir ... Türk olan İstanbul'un Türklüğünü isbat için fetih hakkından başlayarak bir sürü deliller ikame etmeyi bile zâid addediyoruz. Hangi tarafından bir parça durulub da şöyle bir nazar

⁸ "İstanbul Türk Şehridir – Lord Cecil de Böyle Diyor", *Vakit*, nr. 396, 29 Kasım 1918, s. 1; "İstanbul Türk'dür – Robert Cecil Tasdik Ediyor", *Yeni Gün*, nr. 86, 29 Kasım 1918, s. 1.

atf olunacak olursa İstanbul'un Türklüğü nâmına göz önünde bin şahid, bin delil cilve-nümâ olur."⁹

Mütarekenin üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra yaşanan bu ilk tartışmalarda Türk basınının İstanbul'un Türk kimliğini vurgulayarak Rum/Yunan iddialarına karşı çıkmakla birlikte müttefikler aleyhine sert söylemlerde bulunmadığı görülmektedir. Hatta Türk basınına göre, müttefiklerin kararlarını beklemeden onları etkilemeye çalışıp İstanbul hakkında talepte bulunan Rumlar bu açıdan dahi suçlu durumdaydılar. İstanbul meselesinde sadece İngiltere, Fransa ve Amerika'nın oy ve söz hakkına sahip olduğu belirtilerek, her kesimin barış konferansından çıkacak kararı beklemesi gerektiği ifade ediliyordu.¹⁰ Bu söylem de kamuoyunun barıştan Türkler lehine bir karar çıkacağından pek ümitli olmadığını göstermekle birlikte, müttefikler arasında yapılan görüşmeler ve İstanbul Hükümeti'nin bazı söylemlerinin basına yansımalarıyla bir süre sonra kamuoyuna daha olumsuz bir hava hâkim olmuştu. Bazı gazeteler, Türkiye'nin barıştan beklediği hakları almasının pek mümkün görünmediğini yazmaya başlamışlardı.¹¹

Rumların Faaliyetleri Karşısında Türk Kamuoyunda İstanbul'a Yönelik Endişe ve Beklentiler

Paris Barış Konferansı açıldığı dönemde İstanbul'da Rum ve Ermeni patrikhaneleri bir iş birliği süreci başlatmışlardı. Rum Patrikhanesi'nin öncülüğünde başlatılan bu iş birliği, Türk kamuoyunda İstanbul için en büyük tehdit olarak görülen Rumların en sert tavırlarından birisi olarak değerlendirilmişti. Türk kamuoyu aslında mütareke döneminin başlangıcında gayrimüslimler arasından en sert ve saldırgan tavırları Ermenilerden beklemekteydi. Ancak Venizelos'un İngiltere ile yakınlığının da etkisiyle barış konferansında güçlü bir duruş sergilemesi, Rumların daha aktif faaliyetler yürütmelerine neden olmuştu. Bu sayede Rumlar, Ermenileri de yönlendirebilecek etkin bir konum elde etmişlerdi. Böylece İstanbul hakkındaki talepleri hususunda daha güçlü hale geldiklerini umuyorlardı. Buna rağmen ilk dönemlerde Türk basınında, İstanbul'un coğrafi önemini vurgulayan yazılarla birlikte Barış Konferansı'nda belirlenecek olan İstanbul'un statüsünün Türkler lehine sonuçlanacağından şüphe edilmemesi gerektiği belirtiliyordu. Wilson Prensipleri çerçevesinde nüfusunun

⁹ Yunus Nadi, "İstanbul Türk'dür", *Yeni Gün*, nr. 87, 30 Kasım 1918, s. 1.

¹⁰ "İstanbul'un Mukadderâtı", *Âfî*, nr. 323, 1 Aralık 1918, s. 4.

¹¹ "Anadolu ve İstanbul'un Akıbeti Ne Olacak? – Bağdad Şimendiferi ve Harb-i Umûmî – Harbde Ne Neticeye Vardıysak Sulhün de Aynı Sûretde Bir Şekl-i nâ-muvâfık Alması İhtimâli", *İkdam*, nr. 7794, 24 Aralık 1918, s. 1.

çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu İstanbul, belirlenen uluslararası kurallara göre Türkiye'nin idaresinde kalmalıydı. Türk kamuoyunun, İstanbul'a dair tartışmalar çerçevesinde esas tepki duyduğu topluluk yukarıda bahsedilen gelişmeler dolayısıyla Rumlardı. Kamuoyu, Osmanlı Rumlarının, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti ile savaşarak savaşı kazanmış gibi bir tavırla zaferden hak elde etmeye çalıştıkları görüşündeydi. Türk kamuoyuna göre, mütareke gereği müttefik temsilcilerin bulunduğu İstanbul'daki idari yapının müttefik kontrolünde devamının, İstanbul'un Yunanistan'a ilhakıyla sonuçlanmasını hedefleyen Yunanistan ve Türkiye Rumları, bu yüzden sürekli taşkınlıklar yapmaktaydılar. İstanbul'da yayımlanan Rumca gazeteler de ayrıştırıcı yayınlarıyla bu faaliyetleri destekleyip yönlendiren bir pozisyona sahiptiler. Türk gazetelerinde yayımlanan çeşitli haber ve yorumları dahi tahrif ederek kendi gazetelerinde haber yapan Rumca gazeteler, şehrin idaresi kendi ellerindeymiş gibi davranmaktaydılar.¹² Bu eleştiriler dolayısıyla Türk gazeteleri tarafından İstanbul Rum basını, Yunanistan'ın ve İstanbul Rumlarının faaliyetlerini körükleyen ve yönlendiren ana unsur olarak kabul edilmekteydi. Rumların yoğun olarak yaşadıkları ve gazetelerinin merkezlerinin de bulunduğu Beyoğlu, "Rumların tahrik merkezi" olarak görülmekteydi. Zamanla sertleşen tartışmalarla, Rum basınının yayınları ve etkilediği ortam itibariyle Beyoğlu ve civarı, Türk gazetelerinin Rumlarla birlikte "İstanbul'un Türk olmayan tarafı" şeklinde suçlayıcı bir üslupla eleştirdikleri bir bölge haline gelecekti. Mütareke dönemindeki tartışmalarla iyice ayrışan ve sonraki süreçte – İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar – devam edecek olan "İstanbul Türklüğü'nün korunması" tartışmalarının temel mevzularından birisi bu konu idi.¹³ Bir tarafta Fatih ve civarı merkez alınarak tanımlanan "Türk İstanbul", diğer tarafta Beyoğlu ve civarını tarif eden "levanten İstanbul" veya "Türk olmayan İstanbul" şeklinde ayrılan iki cephe, Türk basınının İstanbul'a dair temel tanımlarıydı. "Levanten İstanbul" özellikle mütareke döneminde Rumların faaliyetleri ve diğer gayrimüslimlerin ve yabancıların destekleriyle İstanbul tamamen kendilerine aitmiş gibi davranmaktaydı, temel hedefi de "Türk İstanbul"u yok etmektir. Mütareke sonrası bu hususta ilk yazılardan birini kaleme almış olan *Vakit* gazetesinden

¹² "Türk ve İtilâf Gazetecileri Birlikte", *Zaman*, nr. 228, 22 Kasım 1918, s. 1; "Münâsebetsiz Bir Manevra – Rumca Gazeteler Türkleri Nasıl Göstermek İstiyorlar?", *Vakit*, nr. 390, 23 Kasım 1918, s. 1; "Mütareke ve Rumlar", *İkdam*, nr. 7826, 25 Kasım 1918, s. 2.

¹³ İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra devam eden bu tartışmalar hakkında bkz. Ramazan Erhan Güllü, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk Kamuoyunda İstanbul'un Kimliği ve Güvenlik Tartışmaları", *Bozkırım Oğlu: Ahmet Taşağıl'a Armağan*, (Editör: Tuğba Eray Biber), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019, s. 601-618.

Ahmet Emin (Yalman) Bey'e göre – ki kendisi özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında “Türk İstanbul” hakkındaki tartışmalarda sert yazılarıyla gündemde olacaktır – Beyoğlu, bir Türk düşmanlığı mikrobuğunun tesiri altındaydı:

“Muhakkak olan bir hakikat vardır ki o da bütün Beyoğlu muhîtinin Rum te'sîrâtı altında bulunduğu ve Türkler hakkındaki hükümlerini tarafgir-âne bir sûrette ve bilâ-tedkîk verdiğiidir. Beyoğlu'nda adetâ bir Türk düşmanlığı mikrobu vardır ki te'sîrâtını mürûr-ı zamânla gösterir.”¹⁴

Türk kamuoyunda görülen eleştirilerle birlikte İstanbul'da Rumların faaliyetleri artarak devam etmekteydi. Mütarekenin imzalanması sonrası, patrikhane öncülüğünde başlayan Rum hareketleri, organize ve sistemli bir şekilde hayata geçirilmekteydi. Tamamen Venizelos'un kontrol ettiği bir kurum olan İstanbul Rum Patrikhanesi, 1919 yılı Ocak ayında Rum okullarında Türkçe eğitimi yasaklamıştı. Aynı ay içinde, Ermenilerle birlikte barış konferansına ilettikleri muhtırada da İstanbul'un Yunanistan'a bırakılması talebi dile getirilmişti.¹⁵ Ardından, 3 Mart 1919 tarihinde Patrik Vekili Dorotheos Mammelis imzasıyla Rumlara hitâben yayımladığı bir beyânâme ile Rum ahalinin artık Osmanlı tebaası olmadığını, Osmanlı Devleti ile patrikhane arasındaki bütün münâsebetlerin kesildiğini ilân etmişti. 16 Mart 1919 tarihinde tüm Rum kiliselerinde okunan bir kararla da “patrikhanenin Yunanistanla birleştiği” açıklanacaktı. “Millî birliği yeniden kurmak ve gelecekteki doğal gelişme için tek sağlam adımın anavatanla birleşmek olduğunun görüldüğü” ifade edilirken, karar barış konferansında patrikhane tarafından İngiltere, Fransa, ABD, İtalya ve Yunanistan temsilciliklerine sunulacaktı.¹⁶ Tüm bunlar Venizelos'un hedeflediği siyasetin patrikhane tarafından aynen uygulanmakta olduğunun göstergeleriydi. İstanbul Rum Patrikhanesi artık Venizelos'un kontrolünde,

¹⁴ Ahmed Emin, “Yeni Türk Nesil”, *Vakit*, nr. 391, 24 Kasım 1918, s. 1.

¹⁵ Rum ve Ermeni patrikhanelerinin birlikte hazırlayarak konferansa ilettikleri muhtırada Türkiye üzerindeki toprak talepleri şu şekilde ifade edilmekteydi: “Karadeniz ve Akdeniz'e tamamen ve serbest girişi olan Büyük Ermenistan'a sahip olmayı istiyoruz ve biz Rumlar Kilikya'yı bütünü ile altı Ermeni vilâyetine katılmış olarak görmekten mutlu olacağımızı bildiririz. Yasal olarak Yunanistan'a ait olan ama zorla elinden alınan bu toprakların tekrar iadesini istiyoruz ve biz Ermeniler, arzumuzun Trakya; İstanbul, Aydın ve Bursa vilâyetleri; Biga bölgeleri (sancakları) ve İzmit'in Yunanistan'a katılması olduğunu bildiriyoruz.” Muhtıranın tam metni için bkz. Zaven Der Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, (Ermeniceden İngilizceye Çeviren: Ared Mısırhyan), (Yayına Hazırlayan: Vatche Ghazarian), Mayreni Publishing, Barrington, 2002, s. 195-197.

¹⁶ Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974*, Centre for Asia Minor Studies, Athens, 1992, s. 56-57; Ramazan Erhan Güllü, *Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum / Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s. 67.

kendi ifadeleriyle “kurtarılmamış (gayr-i müstahlis)” Rumların temsilcisiydi. Venizelos’un savaş sonrası durumla ilgili düşüncesi, “Megali İdea” için önemli adımlar atılabileceği yönündeydi. Bu adımlar için de patrikhane en önemli kurumlardan biriydi. Benzer tavır ve faaliyetler Ermeni Patrikhanesi’nde de görülecek ve her iki patrikhane de Rumların ve Ermenilerin artık devletle her türlü münasebetlerini koparmak için uğraşacaklardır. Ermeniler özellikle İttihat ve Terakki önderlerinin yurt dışına çıkmış olmasını ağır şekilde eleştirip hükümete yükleniyorlar ve oluşan durumu da taleplerinin yayılması açısından bir fırsat olarak değerlendiriyorlardı. Örneğin Rum ve Ermeni Patrikhaneleri, mütareke döneminin şartlarının da rahatlığıyla, kendi ahaliilerine “Osmanlı Devleti Pasaportu” kullanmayı yasaklayacak ve onun yerine kendilerince hazırlanan “Patrikhane Pasaportu” vermeye başlayacaklardı.¹⁷

Aynı zamanda İstanbul ve civarında Rum çeteleri tarafından Müslüman ahaliye ve Osmanlı idaresine karşı başlatılan saldırılar da sürmekteydi. Bu faaliyetlerle, Paris Barış Konferansı’nda Rumların temsilcisi olarak hareket eden Yunanistan Başbakanı Venizelos, müttefik devletlere taleplerinin haklılığını göstermek için fırsat bulmuş olacaktı. Türkiye Rumları kendilerini müttefiklere, İstanbul’un tarihî mirasçısı ve savaş sırasında zulüm ve katliamlara maruz kalmış masum bir halk olarak göstermek istemekteydiler. Yapılan taşkınlıkların gerekçesi olarak görülen bu faaliyetler yanında çetelerin yürüttükleri saldırılarla Türk ve Müslüman ahali sindirilip İstanbul ve civarından uzaklaştırılarak yerlerine Anadolu’dan Rum ahali getirilmek suretiyle şehirde bir Rum nüfus yoğunluğu oluşturulmak isteniyordu. Böylece, müttefiklerin de desteği sağlanarak, zaten Patrikhane tarafından Osmanlı vatandaşlığından ayrıldıkları ve “anavatanları” Yunanistan’a dâhil oldukları belirtilen¹⁸ “kurtarılmamış” (gayr-i müstahlis) Rumların temsilcisi Venizelos, İstanbul’un Yunan idaresine geçişini sağlamış olacaktı. Dünya kamuoyuna da bu durum, Rumların kötü Osmanlı idaresinden ve Türk zulmünden kurtarılışı olarak anlatılarak gerekli destek ve meşruiyet sağlanmış olacaktı. Osmanlı Rumları ve Patrikhane’nin talebine rağmen Yunanistan’ın bu tarihler itibariyle barış konferansından İstanbul’a sahip olmak gibi resmî bir talep ve iddiası bulunmasa da Rumların İstanbul’daki faaliyetlerini değerlendiren Türk kamuoyunun gelişmelere bakışı bu şekildeydi. Türk basınının İstanbul’da fiili işgalde bulunan müttefik devletlere yönelik eleştirilerde bulunmak yerine Yunanistan’ı ve Türkiye Rumlarını hedef alması

¹⁷ Seyfi Yıldırım – Adnan Sofuoğlu, **Siyasî Faaliyetleriyle Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi**, Köksav Yayınları, Ankara, 2010, s. 109.

¹⁸ Patrikhanenin ve Türkiye Rumlarının Yunanistan’la birleşiklerine dair aldıkları karar metni Türk basınında da yer almıştı. “Rumların İlhak Kararnâmesi (!) – Kendi kendilerine alıb veriyorlar, acaba kim zalim, kim mazlum?”, **Söz**, nr. 122, 18 Mart 1919, s. 1.

aslında dönemin şartları gereği takınılmak zorunda kalınan politik bir tavır olarak görülmektedir. Rumların faaliyetleri doğal olarak eleştirilecek şeylerdi ve Osmanlı idaresi ile Müslüman ahaliye açıktan savaş ilan edilmişti. Ayrıca İstanbul Rumları şehrin geleceği ile ilgili taleplerini açıkça dile getirmişlerdi. Ancak İstanbul'daki etkin güç Rumlar veya Yunanistan değildi. İstanbul'daki işgal ve müttefik kontrolü, resmî olarak ifade edildiği şekilde, mütareke gereği uygulanan bir zorunluluk olarak değerlendiriliyor ve boğazların yönetiminde uluslararası şartlar geçerli olmak üzere İstanbul'un Türkiye'nin idaresine bırakılması bekleniyordu. Bununla beraber Türk kamuoyunun bu beklentinin gerçekleşmesi konusunda endişeleri de vardı. İstanbul'un herhangi bir şekilde Türk idaresinden çıkarılmak istenmesi endişesi, barış antlaşması imzalanmadan müttefiklerle bir çatışma oluşturmamak için onlara hitaben dile getirilmeyerek, Rumların faaliyetlerine verilen tepki ile dışa vuruluyordu. Dolayısıyla, aslında İstanbul'u Rumlara ve Yunanistan'a karşı savunmak amacıyla dile getirilen görüşler, genel anlamda İstanbul'un Türk idaresine bırakılması zorunluluğunu anlatmak için kullanılmaktaydı. Böylece İstanbul'da Türk idaresi dışında başka herhangi bir idari yapı veya şehrin Türkiye'den koparılması gibi düşüncelerin tamamına itirazlar dile getirilmiş oluyordu. Ancak hedefte gösterilen gruplar sadece Rumlar ve Yunanistan'dı. Diğer taraftan müttefiklerin kendi kontrollerinde tutamayacakları İstanbul'u, Yunanistan'a devrederek dolaylı bir yönetim tesis etmek isteyebilecekleri de başka bir endişeydi. Bu yüzden Yunanistan'ın müttefiklerden İstanbul'a dair bir talepte bulunup sonuçta – çeşitli gerekçelerle – bu talebi elde edebilme ihtimali de gözden uzak tutulmuyordu. Kısacası Rumlar ve Yunanistan, İstanbul'un Türk idaresinde kalması talebi karşısında genel bir savunma için hedefe konurken, onların taleplerinin gerçekleşebilme ihtimali de gözardı edilmiyordu. Bu temel endişenin esas kaynağı da Venizelos'un İngiltere ile olan yakınlığıydı. Tamamen İngiltere'nin politikaları ile hareket eden Venizelos'un bu konuda İngiltere'yi ikna edebilme olasılığı dönem itibarıyla oldukça güçlü bir ihtimal olarak görülmekteydi. Bu yüzden basında sürekli Rumların İstanbul hakkındaki isteklerinin, şehrin Türk ve Müslüman çoğunluktaki nüfus yapısı itibarıyla zaten gerçekleşmesinin imkânsız olduğu vurgulanmaktaydı. Benzer endişelerin Osmanlı Hükümeti tarafından da paylaşıldığı görülmekteydi. Hükümet yayımladığı bir beyanname ile Rumların mütareke sonrası tavırlarının ve özellikle İstanbul ve civarında çeteler teşkiliyle yürüttükleri faaliyetlerin kabul edilemez olduğunu ifade etmiş, bunlara karşı yapılması gerekenler ne ise yapmaktan çekinmeyeceklerini belirtmişti.¹⁹ Basın, hükümetin tavrını desteklemekle beraber, bu tavrın Rumların faaliyetlerini engellemek için tek başına yeterli olmayacağını farkındaydı. Müttefiklerin öncelikle İstanbul'un bir Türk ve Müslüman şehri

¹⁹ “Hükümetin Millî ve Mübcecel Beyannâmesi”, **Memleket**, nr. 38, 19 Mart 1919, s. 1.

olduğunu kabullenmelerini sağlamak gerekiyordu. Rum iddialarına cevap mâhiyetinde sürekli yayımlanan nüfus istatistikleri ile İstanbul nüfusunun çoğunluğunu Türk ve Müslümanların oluşturduğu vurgulanıyordu. Rum taleplerinin gerçekçi olmadığı ve Türk/Müslüman nüfus çoğunluğuna karşı Rumları desteklemenin uluslararası prensiplere de aykırı olacağı dile getiriliyordu. Paris Barış Konferansı toplanmadan önce yayımlanmaya başlanan haberlerle “İstanbul’un Müslüman nüfusunun gayrimüslimlerin iki katından fazla olduğu” vurgulanmaktaydı. Gazetelerin zaman zaman kendi yayınladıkları istatistiklerle birlikte İstanbul Vilâyeti de mütareke sonrası İstanbul nüfusuna dair bir istatistik hazırlamıştı. Gazetelerin “İstanbul’un en son istatistiği” olarak yayımladığı nüfus verilerine göre şehrin % 63’ünü Müslümanlar oluşturmaktaydı. Buna karşılık Rumlar % 22, Ermeniler % 15 nüfus oranına sahiptiler. Bu kadar bariz bir nüfus yoğunluğu karşısında Barış Konferansı’nın – eğer gerçekten Wilson prensiplerine bağlı kalınarak hareket edilecekse - İstanbul hakkında Müslümanlar ve Türkler aleyhine bir karar vermesi, takip edildiği ifade edilen ilkelere aykırı olacaktı.²⁰

Yunanistan da çeşitli nüfus istatistikleriyle İstanbul Rumlarının şehirde azınlık olmadıklarını vurgulamaya çalışmaktaydı. Bununla beraber Paris Barış Konferansı’nda İstanbul’a dair açık bir talepte bulunmamışlardı. Venizelos, 30 Kasım 1918 tarihli memorandumundaki görüşlerini sürdürerek İstanbul’un Yunanistan’a ilhakı ile ilgili açıktan herhangi bir talepte bulunmamaktaydı. Böylece de aslında İngiltere’nin sürece yaklaşımına göre hareket etmek istemekteydi. Konferansın ilerleyen zamanlarında yaptığı bir konuşmada, İstanbul’un uluslararası bir devletin başkenti olması ve Türklerin başkenti olarak kalmaması gerektiği şeklindeki görüşünü yinelemiş, hatta değişecek başkentini Konya veya Bursa olabileceğini belirtmişti. Venizelos’un teklifi, Yunanistan’ın şartlar uygun olduğunda İstanbul üzerinde talepte bulunacağı düşüncesini kuvvetlendirmişti.²¹

²⁰ “İstanbul Nüfusu (1.105.124) Kişi – İstanbul’un Tahrîr-i Nüfus Muâmelesi Hitâma Ermişdir.”, **Tasvir-i Efkâr**, nr. 2569, 23 Kasım 1918, s. 1; “İstanbul’un Nüfusu Mes’ele-i Ale-l-âde Bir İstatistik Neşr Etdik, Rumlar Küplere Bindî”, **Tasvir-i Efkâr**, nr. 2570, 24 Kasım 1918, s. 1; “Wilson’ın Terazisi Doğru Tartıyorsa ... İstanbul Nüfus-ı İslâmiyyesinde Ekseriyyet-i Azîme – Şehrin Müslüman Unsuru, Gayrimüslim Anâsırın İki Misline Müsâvidir.”, **Tasvir-i Efkâr**, nr. 2577, 1 Aralık 1918, s. 1; “İstanbul: Şarkın ve Garbın İncisi – Sulh Konferansı ne karar verecek – İstanbul nüfusunun % 63’ü İslam, % 22’si Rum ve % 15’i de Ermeni’dir.”, **İkdam**, nr. 7870, 8 Ocak 1919, s. 1. *İkdam* gazetesi sonraki günlerde ülke gelinde 1914 nüfus sayımına aid bilgileri de yayımlamış ve sadece İstanbul’da değil ülke genelinde Müslümanların çoğunlukta olduğunu vurgulamaya devam etmişti. “Türkiye’nin Harbden Evvelki Nüfusu”, **İkdam**, nr. 7892, 30 Ocak 1919, s. 1.

²¹ Mehmet Sait Dilek, “Paris Barış Konferansı’nda Yunan Talepleri ve Büyük Güçlerin Tutumu”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 36, Kış 2013, s. 35.

Venizelos'un teklifinin basına yansmasıyla birlikte Türk kamuoyunda kısmen müttefik devletlere de hitap etmekle birlikte ağırlıklı olarak yine Yunanistan'a karşı eleştiriler yoğunlaştırılmıştı. Venizelos'un konferanstaki konuşmalarında İstanbul'daki Hristiyan eserlerini, özellikle Rum kilise ve mektepleri ile diğer kurumları korumak gerektiği şeklinde sözler söylediğini ifade eden *Yeni Gün* gazetesi, İstanbul'daki camiler, Türk okulları ve diğer Müslüman kurumlardan Venizelos herhalde haberdar değildir diyordu. İstanbul'un nüfusuyla ilgili bir istatistik de yayımlayan gazete, şehirde Türk ve Müslüman nüfusun çoğunluğu oluşturduğunu vurgularken Venizelos'un Osmanlı başkentinin değiştirilmesi teklifinin, konferansta savunulan ilkelere ne kadar zıt olduğunu vurguluyordu:

“Esasen İstanbul'un bir Türk ve Müslüman pây-tahtı olduğunu, manzara-i umûmiyyeye şöyle sathî olarak atf edilecek bir nazar bile isbât eder. Bu hakâyık meydanda dururken, Wilson nazariyâtıyla kat'iyen kabil-i te'lif olmayan bir karar ittihaz edilmesinin ne kadar sarîh ve Türk milleti için ne kadar can-hıraş bir haksızlık olacağını izâha bile lüzum yokdur.”²²

İleri gazetesinde Celal Nuri Bey, Rumlar tarafından birtakım yalan yanlış cetveller ve rakamlarla nüfus istatistikleri oluşturularak, İstanbul nüfusunun yarıdan fazlası Müslüman olmakla birlikte bunların çoğunun Türk olmadığını; gayrimüslimlerin içinde en fazla nüfusun da Rumlar'da olduğunu söylediğini ifade ediyordu. Celal Nuri'ye göre, Venizelos tarafından gündeme getirilen nüfus istatistikleriyle İstanbul nüfusu milliyetlere dayanarak ayrıştırılırsa çoğunluğun Rumlarda olacağı, Rumlarla Ermeniler biraraya geldiğinde ise zaten memleketin onların olacağı söylenmek istenmekteydi. Yunanistan'ın bu söylemi kullanarak Barış Konferansı'nda etkili olmak istediği, Venizelos'un Trabzon'u Ermenistan'a bırakmayı kabul etmesi karşılığında Ermenilerin de İstanbul'un Yunanistan'a ilhakı için kendilerini destekleyeceklerini düşündükleri görülüyordu.²³ Bu durum da İstanbul'da Türk hukukunun çiğnenmek istendiğinin açık bir göstergesiydi. Celal Nuri'ye göre İstanbul'daki

²² “Âmâl-i Ecnebiye Karşısında: İstanbul'un Mukadderâtı”, *Yeni Gün*, nr. 182, 6 Mart 1919, s. 1.

²³ Trabzon'un kime ait olacağı konusu patrikhanelerin Paris Barış Konferansı'na ilettikleri muhtıradan açıkça belirtilmemiştir. Venizelos, İstanbul ve Batı Anadolu'daki hedeflerini daha öncelikli görerek, bu bölgelerde Ermenilerin kendilerine destek olmaya devam etmesini sağlamak için Trabzon'un talep edilen Ermenistan'a bırakılmasını kabul etmişti. Bu durum Venizelos ile kimi Rum grupları ve temsilcileri ve özellikle Trabzon Metropoliti Hrisanthos Flippides arasında ciddi problemlere sebep olmuştu. Ramazan Erhan Güllü, “Mondros Mütarekesi'nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXV, Sayı: 75, Ankara, Kasım 2009, s. 599-600.

Müslümanlar kültür olarak zaten tamamen Türkleşmişlerdi. Dolayısıyla İstanbul'da nüfus çoğunluğu Müslümanlarla birlikte doğrudan Türklere ait olduğu gibi, kültür olarak da İstanbul bir Türk şehri idi. Türk kültürünün birleştiriciliğini ve milli kültürün önemini vurgulayan Celal Nuri, şehre bu kültürün verilmiş olmasının zaten diğer tartışmaları sonlandırdığı görüşündeydi:²⁴

“Buradaki ekseriyet Türk'tür. Türk ve Müslüman, İstanbul şehrinde elfâz-ı müşterekedir. Arabistan'da, Anadolu'da ise böyle değildir. Burası sanki bir kazandır. Buraya dâhil olan Türkleşir. Her millet de zaten böyle ihtilâtlar neticesinde teşekkül eder. Bunun başka türlü olmaz. Kadîm Roma, kadîm İskenderiye, kadîm Babil böyle idi. Cedit Londra, cedit Paris, hele hele cedit New York hep böyledir. Burada yalnız gayrimüslimler birbirinden müteferrik cem'iyetler, cemâ'atler teşkil ederler. Müslümanları ise, bir Türk ekseriyeti hazm ve mass eder. Çünkü Türk'ün kabiliyyet-i tahniyye ve ve is'tidâd-ı temsiliyyesi inan olsun ki fevk-al-âdedir. Bu kabiliyyet barbarca bir kabiliyyet değildir. Bizim bir irfân-ı milliyyemiz var. Bunun berâhîn-i ma'nevîyyesi Nef'i ve Fuzuli divânları ve bi-l-hâssa Nedim'in külliyyât-ı şî'riyyesidir. Berâhîn-i âhenîn ve sengîn mi istiyorsunuz? İşte size bir tanesi ki en muazzam bir Avrupa pâ-yı tahtında bulunsa ordusunu i'lâ ve erka eder: Süleymaniye Câmî'-i Envâr-ı Sâtı'ı ...”

Söz gazetesinde Asaf Muammer ise, Yunanistan'ın konferansta İstanbul'a dair tekliflerde bulunabilmesinin dahi uluslararası alanda belirlenen prensiplere aykırı olduğunu belirttiği yazısında müttefik devletleri de tutarlı olmaya çağırıyordu:

“Kimi, kimin malından; mal-ı meşrû' ve hakîkisinden mahrûm etmek istiyorlar? Hakk-ı kanun nokta-i nazarından İstanbul bugün mevzû-i bahs olamayacağı gibi, İstanbul hakkında renk renk fikir değiştirmek de büyük Avrupa devletleri için şerefli bir şey değildir. Çünkü harbden evvel gerek Mösyö (Wilson), gerek diğer i'tilâf ekâbir-i siyâsiyyesi, İstanbul'un yalnız boğazların serbestisi te'mîn kılınmak üzere kemâ-kân Devlet-i Osmâniyye uhdesinde ibkasını mevzû-i bahs ettikleri gibi, düvel-i mu'telifede İstanbul'a bir fatih sıfatıyla girmiş bulunmuyorlar.”

Asaf Muammer, müttefikler eğer Yunanistan'ın taleplerini haklı görerek ona göre siyaset belirleyeceklerse unutmamalıdır ki “İstanbul'da evleriyle mezarlarıyla Türkler ekseriyet teşkil eder” diyerek de yine Wilson

²⁴ Celal Nuri, “İstanbuluların Hukuku”, *İleri*, nr. 424, 13 Mart 1919, s. 1.

prensipieri çerçevesinde verilecek kararın Türkler aleyhine olmasının hukuksuz olacağını vurguluyordu.²⁵

İsmail Hami (Danışmend) de *Memleket*²⁶ gazetesinde üst üste yazdığı yazılarla Türk basınında Rumların taleplerine itirazlarını belirten isimlerden biriydi. Şehrin nüfus yapısının çoğunluğunun zaten Türkler ve Müslümanlardan oluştuğunu belirtmekle beraber İsmail Hami, “bu memleketin sahibi yalnız nesl-i hâzırdan ibaret değildir, bizim kadar ecdâdımızla ahfâdımızın da bu topraklar üzerinde bir hakk-ı mülkiyeti vardır” diyordu. “İstanbul’da hak talebinde bulunmak altı yüz yıllık bir idarenin devamı olarak Türklerin hakkı olabilir, seksen yıllık Yunanistan’ın değil” diyen İsmail Hami ayrıca Rumların ısrarla vurguladıkları “Bizans” propagandasının da doğru olmadığını, mevcut Yunan/Rum milleti ile Bizans’ın hiçbir alakasının bulunmadığını belirtmekteydi. Rumlar, İstanbul’a sahip olma sevdasıyla siyasi faaliyet yapmak veya nüfuslarını artırmak için uğraşmak yerine, Türklerin buradaki varlıklarının devam edeceğini kabullenerek ona göre hareket etmeliydiler.²⁷

İstanbul ve İstanbul Türklüğü ile ilgili olarak bu dönemde dikkat çekici yayınlar yapan gazetelerden biri de Said Molla’nın *Türkçe İstanbul* gazetesiydi.²⁸ Damat Ferid Paşa’nın ilk sadaret döneminin başladığı Mart 1919’dan itibaren, muhtemelen hükümetin barış konferansındaki politikalarına destek olmak amacıyla Said Molla ve gazetesi İstanbul’un Türklüğü’nü ve Türk idaresinin devam etmesinin önemini vurgulayan yazılar yayımlamaktaydı. Ancak Said Molla’nın tavrı, İstanbul’un Türk

²⁵ Asaf Muammer, “İstanbul Mes’esi”, *Söz*, nr. 122, 18 Mart 1919, s. 1.

²⁶ İsmail Hami (Danışmend) tarafından 10 Şubat 1919 tarihinden itibaren “milli menfaatlerin müdafaası” amacıyla yayımlanmaya başlayan *Memleket* gazetesi hakkında bkz. Nejdî Bilgi, “Mütareke Döneminde İsmâil Hâmi (Danışmend) Tarafından Yayınlanan Memleket Gazetesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1, İzmir 1993, s. 127-155.

²⁷ İsmail Hami, “Hamd Olsun”, *Memleket*, nr. 38, 19 Mart 1919, s. 1; İsmail Hami, “İstanbul hem Türklerin hem Müslümanlarındır”, *Memleket*, nr. 39, 20 Mart 1919, s. 1. Ertesi günü yazısında da İsmail Hami, kendisini ziyarete gelen bir Rum’un, tarihi süreçle ilgili görüşlerinin doğru olduğunu ifade ettiğini belirterek kaleme aldığı bir yazıyla benzer düşüncelerini tekrar ifade etmişti. İsmail Hami, “İstanbul’un Çine İlhâkı”, *Memleket*, nr. 40, 21 Mart 1919, s. 1.

²⁸ Mütareke döneminde İngiliz yanlısı siyasi tavrıyla bilinen Said Molla, “İngiliz Muhipler Cemiyeti”nin de kurucularındandı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Damad Ferid Paşa hükümetlerinin destekçisi olan Said Molla, mütarekeden sonra yayımlamaya başladığı *Türkçe İstanbul* gazetesi ile de siyasi fikirlerini ortaya koymaktaydı. Said Molla ve *Türkçe İstanbul* gazetesi hakkında bkz. Fatih Mehmet Sancaktar, *Said Molla ve Türkçe İstanbul Gazetesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996; Fatih Mehmet Sancaktar, “Mütareke Döneminde Bir İngiliz Taraftarı: Said Molla”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 13, İstanbul, Güz 2005, s. 61-86.

idaresinde kalacak olmasının öneminden ziyade Paris Barış Konferansı'ndan İstanbul'un Türk idaresinde devamı yönünde karar çıkacağına dair alınan duyumlardan kaynaklanmaktaydı. O sırada, İngiltere'nin politik bir hamlesi olarak görülen bu durum karşısında, müttefiklerin kararını savunma kaygısında olan *Türkçe İstanbul* gazetesi açısından karar "siyasette artık adâletin hükümrân olacağını" gösteren bir olay idi ve "yeni bir devrin, mes'ûd bir ahdin küşâdını ihtâr" etmekteydi. İstanbul'un tarihi ve kültürüyle bir Türk şehri olduğu kabul edilmiş ve adaletin tesisi için önemli bir adım atılmıştı.²⁹ Bu yazıdan bir gün sonra kendi imzasıyla kaleme aldığı başyazıda görüşlerini tekrar ifade eden Said Molla'ya göre, karara hem Türkler hem de Rumlar uymak zorundaydılar. Mütareke imzalandığı sırada, İstanbul'un Türklerde kalamayacağına dair bir kanaat olduğunu ve bunun da Türkler arasında mütareke uygulamalarına karşı itirazda bulunanlardan (kast ettiği bu kitle de esas olarak İttihatçılardır) kaynaklandığını³⁰ ifade eden Said Molla, - o sırada görevde bulunan Damad Ferid Paşa Hükümeti'ni işaret ederek - artık hem iktidar hem de kamuoyunun önemli bir kısmının bu yanlıştan uzaklaştığını belirtiyordu. Özellikle İttihatçılar yüzünden Avrupa'nın Türklere karşı var olan galeyanı yumuşatılmıştı. Hükümetin bu konudaki yaklaşımı önemliydi ve bundan sonra da bu şekilde devam edilmeliydi. Müttefik devletlerin kararına rağmen İstanbul hakkında talepte bulunmaya devam eden Rumları eleştirirken de Rumların haksızlığından ziyade, başta İngiltere olmak üzere müttefiklerin kararına ve uygulamalarına yapılan itirazı yanlış buluyordu. Venizelos, İstanbul hakkında farklı kararlar aldırılmayı ve şehrin statüsünü farklı bir şekilde kabullendirmeyi denemiş ancak başaramamıştı. Rumlar da yeni statüyü kabullenmek zorundaydılar. Rumların itirazlarına verdiği cevaplar da hukukun adil olarak uygulandığı görüşünden ve barış antlaşmasının uzamasından duyduğu endişeden kaynaklanmaktaydı. Bu yüzden Rumları da müttefiklerin kararlarını kabullenmeye davet etmekteydi. Hatta O'na göre, Türklerin daha önce Girit için yaptıkları nümayişlerle bugün Rumların İstanbul için yaptıkları arasında bir fark yoktu.³¹

²⁹ "İstanbul", *Türkçe İstanbul*, nr. 108, 18 Mart 1919, s. 1. İmzasız Başyazı.

³⁰ Mütareke sonrası İttihatçılar ve mütareke şartlarına itiraz eden Türkler arasındaki diğer grupların tavırları yüzünden İstanbul'da Türk idaresinin kaybedilebileceği düşüncesinde *Türkçe İstanbul* gazetesi ve Said Molla ile benzer görüşlere sahip olan bir diğer gazete de başyazarlığını Ali Kemal'in yaptığı *Sabah* gazetesi idi. *Sabah*'ta daha önce imzasız olarak yayımlanan bir yazıda, İstanbul'da mütareke uygulamalarına itiraz eden Türkler yüzünden, oluşan asayiş sorunlarına karşı İtilaf Devletleri'nin polis ve zabıta kontrol altına aldıkları belirtiliyordu. "İstanbul'un Ahvâli", *Sabah*, nr. 10512, 20 Şubat 1919, s. 1.

³¹ Said Molla, "İstanbul Hakkındaki Âmâl", *Türkçe İstanbul*, nr. 109, 19 Mart 1919, s. 1.

“Evvelki günkü gazetelerde beyân eylediğimiz vechle İstanbul’un bazı takayyüdât dâiresinde bizde kalacağı taayyün edildi. Bu sebebledir ki Rumlar da Venizelos’dan aldıkları emr ile ma’lûm olan ictimâ’larla vaktiyle bizim budalaca “Girid’i isteriz” diye sokak sokak dolaşan adamlarımızın hareketi arasında hiçbir fark yoktur. İki de emr tahtında yapılan tezâhürâtdan ibârettdir. Hususiyle beyânnâmelerinde bu memleketde âmil-i temeddün olduklarını söyleyen Rum vatandaşlarımız, vukû’ât-ı âdiyye-i zâbitayı gözleri önünde bulunduran düvel-i i’tilâfiye polisleri nezdinde bu iddiâlarını te’yid edecek bir delil gösteremezler.”

Türkçe İstanbul’un aynı günkü sayısında yayımlanan bir resimde aktarılan tarihî eserler de İstanbul’un bir Türk şehri olduğunun ispatı olarak gösteriliyordu.³²

İstanbul’un Kimliğinin Korunması ve İmârına Dair Çalışmalar

Rumların İstanbul ile ilgili taleplerine karşılık basında cevap niteliğinde yayınlar devam etmekle birlikte, bu tartışmalarla aynı tarihlerde İstanbul’a dair başka iddialar da gündeme gelmekteydi. Barış konferansında çeşitli defalar gündeme geldiği gibi, İstanbul’un ve boğazların Türklerin elinden alınarak uluslararası bir statüye çevrileceği iddiaları bu sıralarda yeniden basında yer almaya başlamıştı. Basınla birlikte Darülfünun ve çeşitli cemiyetler, İstanbul’u Türk idaresinden çıkaracak böyle taleplere itirazlarını belirtiyorlar, tertip edilen kimi programlarla Türklerin tepkileri dile getiriliyordu.³³

İstanbul’daki Müslüman/Türk kültürüne ait yapılarla tarihî eserlerin korunması ve şehre hâkim olan Türk/İslam kültürüne ait eserlerin tanıtılması için de Türk basınında haber ve öneriler yayımlanmaktaydı. Özellikle Âsâr-ı Atika Encümeni üyelerinden Mehmed Ziyâ ve dönemin meşhur mimarlarından Kemaleddin Beylerin görüşleri alınarak gazetelerde İstanbul’un Türk ve İslam kültürüne ait tarihî eserleri tanıtılmakta, birçok gazetede bu kişilerin konuya dair makaleleri yayımlanmaktaydı. Bu tür haberler, Millî Mücadele yanlısı basın tarafından, 16 Mart 1920’de İstanbul’un resmen işgali sonrası dahi sürdürülerek şehrin Türk/İslam

³² “Türk ve İslâm abideleriyle müveşşah olan ve İstanbul’un hey’et-i umûmiyyesine yüksekten bir bakış süretiyle yapıdırılan şu yukarıdaki resmi görenler, elbette iman ederler ki İstanbul yüzlerce senelerden beri Türk ve İslâm yaşamış, Türk ve İslâm memleketidir. Şimdi bu memleketde âmil-i temeddün olduklarını iddia edenlerin bu iddiâlarını tekziib için Mimar Sinanların, Mimar Kasımların, emsâli Türk mi’mârlarının İstanbul’daki âsâr-ı medeniyyesini görmek kâfidir.”, **Türkçe İstanbul**, nr. 109, 19 Mart 1919, s. 1.

³³ M. Tayyib Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken – Mondros Mütarekesi’nden Büyük Millet Meclisi’nin Açılmasına**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 70-71.

kimliğine vurgu yapılmaya devam edilecekti.³⁴ Hatta *Memleket* gazetesi *Tarihî Abidelerimiz* başlıklı bir köşe açarak, Kemaleddin Bey'in hazırladığı yazılarla İstanbul'da bulunan Türk/İslam eserlerini detaylı olarak sayfalarına taşıyacaklarını açıklamıştı. Gazetede böyle bir alana gereksinim duyulmasının gerekçesini ise *Memleket* şu şekilde izah etmekteydi: “*Pây-tahtımızı ve tarih-i millîmizi tezyîn ve din ve ırkımızın şan ve şeref-i ezelî ve ebedîsini bütün cihâna i'lâ ve tebyîn eden âsâr-ı mi'mâriyye ve abidât-ı medeniyemizi ve bu münâsebetle birçok ihtiyâcât-ı umrâniyyemizi ilmî bir nazarla tedkik ve teşrîh için gazetemizde bir fasl-ı mahsûs açıyoruz.*”³⁵

Ayrıca Türk basını, İstanbul'da Türk ve Müslüman nüfusun oranının çoğunluk oluşturduğunu gösteren nüfus istatistikleri yayımlamaya da devam ediyordu. 1919 yılı başlangıcında İstanbul'un son nüfus istatistiği olarak yayımlanan verilere göre İstanbul'un toplam nüfusu 983.358 idi ve bunun 608.884'ünü Müslümanlar oluşturmaktaydı.³⁶ Bununla beraber gazeteler uzun süre – önceki dönemlere nazaran – oransal olarak İstanbul'un Türk ve Müslüman nüfusundaki azalmaya işaret eden yayınlar yapmışlardı. Birinci Dünya Savaşı'nın olumsuz neticelerinden olarak genç nüfusun mühim bir oranda kaybıyla birlikte, bu durumun da yansımaları olarak, ölüm oranları artmakta ancak doğum azalmaktaydı. Nüfusun genelinde görülen bir durum olmakla birlikte bu ters orantı, göçlerin de etkisiyle en fazla Müslümanları ve Türkleri etkilemekteydi.³⁷

Diğer taraftan Şehremaneti, İstanbul'un özellikle Müslüman mahallelerinin imar ve iskânıyla ilgili çalışmalar yapmak için uğraşmaktaydı. Daha önce İstanbul'un yolları, mahalleleri ve diğer önemli merkezleri ile civarı hakkında bir rehber ve harita çalışması başlatılmıştı. Hazırlanan haritalar sonradan genişletilmeye çalışılarak, İstanbul'un zamanla genişlemesi ile yeni yerleşimlerin nasıl bir şekil alacağı tespit edilmeye

³⁴ Muhâfaza-i Âsâr-ı Atika Encümeni A'zâsından Mehmed Ziyâ, “Şehrimizi İ'mâra Çalışırken Biraz da Millî Düşüncelerde Bulunalım: Sultan Ahmed Câmî'-i Şerîfi”, *İleri*, nr. 685, 5 Aralık 1919, s. 5-6; Mehmed Ziyâ, “Eski ve Yeni İstanbul”, *İkdam*, nr. 8341, 4 Mayıs 1920, s. 3.

³⁵ “Abidât-ı Tarihiyyemiz” – “I- Ayasofya Câmî'î”, *Memleket*, nr. 71, 21 Nisan 1919, s. 1.

³⁶ “335 Senesine Aid İstanbul Nüfus İstatistiği – İstanbul Nüfusunun Kahir Ekseriyeti İslâmlardadır”, *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2713, 2 Mayıs 1919, s. 1.

³⁷ Şehrin nüfusundaki genel azalma ve ölüm oranlarının doğumdan yüksekliğine işaret eden yayınlar Millî Mücadele yanlısı veya muhalifi ayırtetmeksizin basının genelinde mütareke süresince devam etmişti. Örnek olarak zikredilen şu haberlere bakılabilir. “Elîm Bir İstatistik”, *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2835, 6 Eylül 1919, s. 2; “İstanbul'da Vefeyâtın Yekûn-ı Müdhîşi – Dört harb senesinde günden güne artarak vefeyât iki misli tezâyüd etmiştir.”, *İkdam*, nr. 8193, 3 Aralık 1919, s. 1; “İstanbul Nüfusunun Tenâkus-ı Feci'î”, *İkdam*, nr. 8199, 9 Aralık 1919, s. 1; “Sekiz Sene Zarfında Şehrimizde (167.283) Nüfus Gâib Etdik”, *Peyâm-ı Sabah*, nr. 10939, 27 Nisan 1920, s. 3.

çalışılmış, “Eski İstanbul” ve “Yeni İstanbul” şeklinde yapılan harita çalışmalarıyla şehrin görünümünün düzenli bir şekilde ilerlemesi için hazırlıklar yapılmak istenmişti.³⁸ Şehirdeki nüfus artışıyla birlikte yerleşimin yayılması yeni mahalleler ortaya çıkarırken, önceki yerleşimlerin de eski kimliklerini kaybettikleri düşünülmekteydi. Hatta Midhat Cemal’e göre bu durum mütarekeden on yıl öncesine, Meşrutiyet’in ilânına dayanan bir sorundu. “Her mahallesi bir hüviyet olan İstanbul”, Meşrutiyet sonrası daha karışık bir nüfus ve yerleşim haline dönüşmüştü. Hâlâ belli semtler belli kimlikleri temsil etmekle beraber önceki dönemlerde var olan yapılanma kaybedilmiş, şehir bir “kül yığınınna” dönmüştü.³⁹

Bir taraftan Paris’te barış görüşmeleri devam ederken diğer taraftan Türk kamuoyu da İstanbul’a yönelik beklentilerini yoğun bir şekilde dile getirmekteydi. Bu ortamda hükümetin ve şehir idaresinin de mümkün olduğunca şehrin imarı ile ilgili çalışmalara önem vermeye çalıştıkları anlaşılmaktaydı. Rumların devam eden iddiaları ve İstanbul’daki Rum nüfusun etkin olma çabaları karşısında şehrin Türk ve Müslüman ahalisi ile bu ahalinin yaşadığı bölgelere dair yapılacak çalışmalarla, Rumlara karşı Müslüman/Türk ahalinin ve yaşadıkları bölgelerin düzenlenmeye çalışıldığı söylenebilir. Böylece şehirdeki Türk ve Müslüman nüfus güçlendirilmek, bu nüfusun göç etmesi engellenmek ve Müslüman/Türk mahallelerini müreffeh bir hâle getirmek hedeflenmekteydi. Bu hususta yapılmaya çalışılan ilk icraat da 1918 yılında şehrin farklı bölgelerinde çıkan yangınlarla zarar gören mahallelerin imarı ve buralarda yaşayan ahalinin bir an önce evlerine dönmelerini sağlamaya çalışmaktı. İstanbul’un içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla yetkililerin bu hususlarda aktif faaliyetler yürütmesi pek mümkün görünmese de en azından Türk kamuoyu bu sıkıntıları gündeme getirerek çalışmaların hızlandırılmasını sağlamaya çalışıyordu.⁴⁰

Yangın mağdurları ile ilgili düzenlemelerin tamamlanması ve ahalinin içinde bulunduğu olumsuz durumlara çözüm arayışları mütareke dönemi sonuna kadar bitmeyecek ve sorun gerçek anlamda çözümlenemeyecekti. Hatta ev sahipleri ve kiracılar arasında yaşanan problemler, her iki tarafın cemiyetler kurarak örgütlenmesine ve İstanbul’daki müttefik temsilcilerin

³⁸ “Yeni ve Eski İstanbul”, **Tasvir-i Efkâr**, nr. 2658, 20 Şubat 1919, s. 1.

³⁹ Midhat Cemal, “İki İstanbul”, **Servet-i Fünûn (Haftalık)**, nr. 1421, 7 Ağustos 1919, s. 257-258.

⁴⁰ Süleyman Nazif, “Mühîm Bir Mes’ele”, **Hâdisât**, nr. 127, 7 Mayıs 1919, s. 1; Süleyman Nazif, “İstanbul’u İ’mar”, **Hâdisât**, 131, 11 Mayıs 1919, s. 1.

müdahaleleri ile çeşitli hukuki düzenlemelerin getirilmesine kadar varacaktı.⁴¹

Çözülemeyen bu sorun kamuoyunda İstanbul ahalisine yönelik temel endişelerden birisi olmayı sürdürecekti. Yangınlarla evlerini kaybedenlerle birlikte İstanbul'a yapılan göçlerle şehre yeni gelenler – ki bunların çoğunluğunu Rumlar oluşturmaktaydı – ciddi bir mesken ve yerleşim sorunuyla karşılaşmaktaydılar. Müslümanlar/Türkler şehirden göç etmek zorunda kalırken, yerlerine farklı bölgelerden Rumların gelip yerleşmeye başladıklarına dair haberler kamuoyunun en çok üzerinde durduğu mevzular arasındaydı. Dolayısıyla 1919 yılı içinde şehirdeki mesken sorunu, Türk basınında İstanbul Türklüğü'nün temel problemlerinden birisi olarak yer almaktaydı. Yaz sonlarında hala soruna çözüm bulunamaması, Şehremini Cemil Paşa ile birlikte İstanbul idaresine karşı eleştirileri artırmıştı. “İstanbul şehri ve halkının istikbâli için” bu konuya özel önem verilmesi isteniyordu. *Memleket* gazetesi, şehrin bu temel sorununun çözülmemesi “İstanbul'un istikbâlini ye's ile der-pîş etmemize sebep oluyor” diyerek, özellikle İstanbul'un Türk ve Müslüman semtlerinin içinde bulunduğu kötü duruma dikkat çekiyor ve şehirle ilgili esas endişeye şöyle işaret ediyordu: “*Haliç'in ayırdığı iki beldeyi mukâyese ediniz; ancak ondan sonra kendinize teveccüh eden ilk vazîfeyi ta'yîn ve ifâ edebileceksiniz ...*”⁴²

Basın, ilerleyen günlerde bu sorunu daha açık ve sert bir şekilde “İstanbul Türklüğü için bir endişe” olarak dile getirmeye başlayacaktı. Sorunun çözülmemesinin İstanbul'da Türklere ait toprak kalmamasına neden olacak derecede tehlikeli olduğu düşünülüyordu. Evsiz kalan Türklere, yangından daha az zarar gören ve mülkleri bulunan gayrimüslimler fahiş fiyatlarla ev kiralamak istiyorlardı. Parası olanlar bu evleri kiralyor; maddi gücü olmayan Türkler çadırlarda yaşamaya çalışıyor, kimisi cami, okul veya medreselere sığınıyor; en önemlisi ise aralarından büyük bir çoğunluğu mecburen şehirden ayrılmak zorunda kalıyorlardı. Şehremaneti'nin, ahaliyi kış bastırmadan yapılacak geçici barakalara yerleştirme çalışmalarına basında itiraz ediliyor ve bu çözümün göçe engel olmayacağı belirtiliyordu. Kalıcı ve kesin çözümlerle Müslüman/Türklerin İstanbul'dan göçü engellenmeli, hayatları garantiye alınmalıydı. “İstanbul Türkü şehirde hakikaten meskûn bir hâle getirilmeli” idi: “*Bed-baht İstanbullu asırlardan beri ekmeğini verdiği nankör komşularının kurbanı oluyor. Kendisinin tevekkülü devâm etdikçe düşmanın alçakça kasdları tevâlî ediyor. Hicret*

⁴¹ Safiye Kıranlar, “Mütareke İstanbul'unda Konut Sorunu (1918-1922)”, **Metu Journal of the Faculty of Architecture**, Vol.: 32, No.: 2, 2015, s. 99-116.

⁴² “İstanbul Şehri”, **Memleket**, nr. 182, 12 Ağustos 1919, s. 1. İmzasız Başyazı.

başladı. Yersizlik, yurdsuzluk sefâlete meydan açdı. Yakın bir günde – maâz-Allah – İstanbullu Türk güzel pâ-y-tahtında bir kariş topraksız kalacak!”⁴³

Bu tartışmalar mütareke dönemi sonlarına kadar bitmeyecekti. Türk mahallelerinin düzenlenip evsiz kalanlara ev verilmemesi, Türk kamuoyu tarafından Türklerin özellikle şehirdeki etkin gayrimüslim unsur olan Rumlar karşısında güçsüz kalmalarının nedenlerinden birisi olarak görülmeye devam edecekti. Sonraki yıllarda da Türklerin devam eden sıkıntılarına karşılık, Atina Bankası'nın verdiği düşük faizli krediler sayesinde Rumların Müslümanların evlerini satın alarak şehirde güçlenmeye devam ettiklerine dair haberler (kimi zaman spekülasyon olarak kalsa da) Türk basınında ve ahalide var olan endişe ve gerginlikleri artıran unsurlardan olacaktı.⁴⁴ Hatta Türk basını, İstanbul'da emlak alım satımının Türkler/Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki oranlarına dair istatistikleri takip etmeye çalışarak, Türklerin şehirde emlak sahibi olmalarının sağlanmasına dair yayınlar yapmayı mütareke dönemi boyunca sürdürecekti.⁴⁵

İstanbul'un Türk Yönetiminde Kalması Kararına Dair Tartışmalar

Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin geleceğine dair sürdürülen tartışmaların ana noktalarından birisi İstanbul meselesiydi. İstanbul ve boğazlar meseleleri birarada değerlendirilmekteydi. Sevr Antlaşması ile görüşmeler yazılı bir metin halinde onaylanana kadar İstanbul ve boğazlara dair tartışmalar konferansın temel konuları arasında yer almayı sürdürecekti. Şehrin coğrafi ve stratejik konumu nedeniyle bir an önce Türk idaresinin sonlandırılması düşüncesini uygulamanın çok kolay olamayacağı, müttefikler tarafından kısa sürede anlaşılmıştı. Stratejik konumu ile birlikte İslam halifeliğinin merkezi olması, Türk idaresinden alınması durumunda Türk ve İslam dünyasının böyle bir şehrin kaybı karşısında gösterecekleri tepkinin hesaplanması gerekliliği, müttefik devletlerin her birinin ayrı ayrı şehre egemen olma hedefleri, İstanbul'un geleceğiyle ilgili savaş sonrası müttefiklerin sert ve radikal tutumlarını yumuşatmalarını sağlayan etkenler olacaktı.⁴⁶

⁴³ “Büyük Tehlikeden Nasıl Kurtulabiliriz?” – “Bugünkü bahâne yarınki bahâneyi doğurur – Baraka yapmakla paramızı isrâf etmiş oluruz – Bir dakika geçirmeden İstanbulunun yuvasını kurmalı – Türklük, Encümen-i Âli'den azm ve sür'ât bekliyor”, **Türk Dünyası**, nr. 22, 17 Eylül 1919, s. 1.

⁴⁴ Safiye Kıranlar, **a.g.m.**, s. 103.

⁴⁵ “İstanbul'da Emlâk”, **İkdam**, nr. 8328, 21 Nisan 1920, s. 2.

⁴⁶ İzzet Öztoprak, **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 73-74.

Dolayısıyla mütarekenin hemen ertesinde İngiltere'nin ve İstanbul'daki işgal yönetiminin benimsedikleri, Türkleri bir an önce İstanbul'un idaresinden uzaklaştırmak düşüncesi konferansın başladığı dönemlerde değişmeye başlamıştı. İngiltere ve Fransa arasında şehrin idaresine hâkim olmak düşüncesindeki rekabetle birlikte İngiltere'nin özellikle Müslüman sömürgelerine yönelik endişeleri bu değişimi etkileyen unsurlardı. Ayrıca Paris'te bulunan İngiliz heyetince sunulan bir rapor İstanbul'da yeni bir devlet kurmanın çok zor olduğunu belirtmekteydi. "Türklerin İstanbul'dan çıkarılması halinde, şehirde iyi bir idare kurulması, düzen ve sükûnetin sağlanması sorumluluğunu büyük devletlerden birinin üstlenmesi gerekiyordu. Bu da İstanbul'da bir manda idaresi kurulmasını gerekli kılıyordu." Ayrıca İstanbul'un boğazlardan elde edilecek maddi imkânlar dışında geliri yoktu, şehrin ihtiyaçları dışarıdan temin ediliyordu. Şehrin güvenliğinin sağlanması da başka bir sorundu. İngiltere'yi en çok endişelendirense sömürgelerindeki Müslümanlardan gelebilecek tepkilerdi.⁴⁷

İngiltere'nin Hindistan Genel Valisi E. S. Montagu'nun Hindistan Müslümanlarının gelişmelere yaklaşımları ve bu çerçevede dile getirdiği kendi görüşleri, İngiltere'nin tavır değişikliğine etki eden unsurlardan idi. Montagu'ya göre, "(İngiltere) ne Avusturya-Macaristan'ı yok etmek ne de Türkiye'yi, nüfusunun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu zengin ve verimli Anadolu ve Trakya topraklarıyla başkentinden mahrum etmek için savaşmaktaydı." İstanbul'un Türklerden alınması, İngiltere'nin sadece Hindistan'da değil tüm Ortadoğu'daki konumuna zarar verecek önemli gelişmelere neden olacaktı.⁴⁸

İngiltere bir süre sonra, Hindistan Genel Valisi'nin görüşlerini de dikkate alarak, Hindistan Müslümanlarının göstereceği tepkiyi azaltmak, sömürgelerindeki Müslümanlarla sorun yaşamamak için İstanbul'un uluslararası bir idare altında Türklerde kalmasını kabullenmişti. Ancak İngilizleri endişeye sevk eden tek sebep bu olmadığı gibi yaşanan gelişmeler ve tepkiler dikkate alınarak, İstanbul'un Türk idaresinde bırakılmasının daha doğru olacağı düşünülmeye başlanmıştı. Paris'te yapılan görüşmeler sırasında farklı şekillerde gündeme getirilmekle beraber İngilizler, İstanbul'un Milletler Cemiyeti himayesinde uluslararası bir devlet statüsüne getirilmesi önerilerini resmî olarak Şubat-Nisan 1920 tarihlerinde Londra'da toplanan konferansta dile getirmişlerdi. Bu sırada Anadolu ve İstanbul arasındaki rekabet şiddetlenmiş ve Meclis-i Mebusan'da Misak-ı Milli kabul

⁴⁷ Bozkurt, a.g.e., s. 317-319.

⁴⁸ Hazal Papuççular, "For the Defence of the British Empire: Edwin Montagu and the Turkish Peace Settlement in a Transnational Context", *Journal of Anglo-Turkish Relations*, Vol: 1, No: 2, (June 2020), s. 34.

edilmişti. İngilizlerin önerisine Fransızlar, kurulacak uluslararası statünün sonradan İngiliz hâkimiyetine devredileceği endişesiyle karşı çıkıyorlardı. Fakat gelişen Milli Mücadele hareketi, diğer sebeplerle birlikte müttefikleri endişeye sevk etmekteydi. Bu yüzden kendi aralarında anlaşmazlığa sebebiyet verecek bir statü yerine, barış antlaşmasına riayet etmek koşuluyla İstanbul'un Osmanlı yönetimine bırakılmasının daha doğru olacağı düşünülmüş ve bu konuda uzlaşmaya varılmıştı. Ancak Türkiye'de yaşanan gelişmeler, kısa süre sonra İstanbul'un resmen işgali için gerekçe olarak kullanılacaktı.⁴⁹

Paris ve Londra'da devam eden görüşmelerde İstanbul'a dair bu gelişmeler yaşanırken Türk kamuoyunda, - 1919 yılı içinde sürekli olduğu gibi - şehrin yapısıyla ilgili olarak Türk yetkililere öneri ve eleştiriler ile basındaki farklı görüş ve grupların Rumlara yönelik tepkileri devam etmekteydi. İngiltere'nin değişen tutumu çerçevesinde Paris Barış Konferansı'nda müttefiklerin İstanbul'un Türklerde kalmasını kabul edeceklerine dair alınan bazı haberler, Rumlar arasında ciddi itirazlara neden olmuştu. İstanbul Rumları, patrikhane ve Rum ileri gelenleri arasında bu itirazlar uzun süre devam edecekti. Rum kamuoyu, Paris Barış Konferansı'nda, esas itibarıyla İstanbul'un "ehemmiyet-i İslâmiyyesi nazar-ı dikkate alınarak", şehrin "Osmanlı başkenti" olarak devamının kabul edildiğine dair haberler aldıklarını ve bu haberleri kabul edilemez gördüklerini ifade ediyorlardı. Kilise yetkilileri ve önde gelen Rumlar da itirazlara dâhil olanlar arasındaydılar. Kendisi zaten Rumların taleplerini ileterek Venizelos'un heyetinde yer almak üzere Paris'te bulunan Rum Patrik Vekili Dorotheos Mammelis ile Meclis-i Mebusan'ın eski mebuslarından Harisiyos Vamvakas⁵⁰, gazetelere verdikleri beyanatlarla bu haberlere itirazlarını ve İstanbul hakkındaki iddialarını sürdürdüklerini belirtmişlerdi. Dorotheos Mammelis, "hukuk-ı tarihiyye ve ırkiyye nazariyesiyle Türk idaresinde Rumlar için imkân-ı hayat olmadığını" söylerken, Harisiyos Vamvakas da konferanstaki temsilcilerin İstanbul'un "ehemmiyet-i İslâmiyyesi"ni kabullenmelerine itiraz etmiş ve İstanbul'un İslamiyet açısından önemli bir şehir olmadığını iddia etmişti. Bu itirazları eleştiren bir yazı kaleme alan İsmail Hami Bey, öncelikle Dorotheos'un iddialarının zaten şehrin kimliğiyle ilgili olmadığını, hatta Rumların Türk idaresinde kalmak istemediklerini ifade ederken aslında şehrin Türklüğü'nü

⁴⁹ Bozkurt, **a.g.e.**, s. 319-322.

⁵⁰ 1908 ve 1912 seçimlerinde iki kez mebus olarak Meclis-i Mebusan'a girmiş olan Harisiyos Vamvakas'ın mebusluk dönemindeki faaliyetleri hakkında bkz. Nilüfer Erdem, "Harisiyos Vamvakas'ın Osmanlı Milletvekili Olarak Etkinliği", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)**, Yıl: 9, Sayı: 17, Ankara, Bahar 2013, s. 43-56.

de dile getirmiş olduğunu belirtmişti. Şehrin mevcut durumu da nüfus istatistikleri de Türk idaresinin devamının haklılığını göstermekteydi: *“İstanbul şehri tarihin hiçbir devrinde Yunanistan’a tâbi’ olmadığından ve bil-akis dört yüz seksen senedir Türk idaresi altında bulunduğundan, her halde bugünkü Osmanlı statükosunun ibkasından başka çare kalmaz! Irk itibariyle de İstanbul’un Türk şehri olduğu resmî istatistiklerden sarf-ı nazar, hatta ecnebi ihsâ’iyyâtıyla da ma’lûmât-ı ibtidâiyye zümresine dâhil olduğundan, yine Osmanlı idaresinin ibkasından başka çare yoktur!”*

Harisiyos Vamvakas’ın, “İstanbul’un ehemmiyet-i İslâmiyyesi olmayan bir şehir” olduğunu iddia etmesi ile ilgili olarak da İsmail Hami, Vamvakas’ın İslamiyet ile ilgili bir söz söyleyemeyeceği gerçeği bir yana İstanbul gibi bir şehrin İslam açısından önemli olmadığını ifade etmenin komik olduğunu belirtmişti. Fatih Camii’nden başlayarak ve yine o Camii’nin cümle kapısı üzerinde yazılı olan Hadis-i Şerif’i okuyarak İstanbul’a bir baksa Vamvakas Efendi sözlerinin ne kadar gülünç olduğunu herhalde anlar, İslamiyet için İstanbul’un ne demek olduğunu kavradı.⁵¹

Konferanstaki gelişmeler ve batı basınından alınan haberlere dayanarak İstanbul’un Osmanlı Devleti’nin başkenti olarak kalması konusunda uluslararası kamuoyunun desteğini aldığını düşünen Türk kamuoyu, en azından şehrin idaresinin Türkler’de kalacağı düşüncesiyle rahatlamıştı. Paris Barış Konferansı’nda İstanbul’un statüsüyle ilgili gündeme gelen son düşünce, Amerika tarafından da desteklenmekteydi. Amerikan Hükümeti tarafından doğu sorunları ile ilgilenmek üzere oluşturulan özel heyet, İstanbul’un Osmanlı Devleti’nin başkenti olarak kalmasının, özellikle hilafet merkezi olması sebebiyle yerinde bir karar olduğunu açıklamıştı.⁵² *İkdam* gazetesinin naklettiğine göre İngiltere’de yayımlanan *Times* gazetesinde çıkan bir yazıda da İstanbul’un nüfus çoğunluğunu Türklerin ve Müslümanların oluşturduğu vurgulanmakta, özellikle Yunanistan’ın ihtiraslarıyla İstanbul’a yönelik taleplerinin bu gerçeği gizleyemeyeceği belirtilmekteydi. Venizelos’un barış konferansında İstanbul’a dair dile getirdiği görüşlerin çoğunun gerçeği yansıtmadığı da ifade edilmekteydi. Dolayısıyla Amerikan Hükümeti’nin İstanbul’un Türk idaresinde kalmasını desteklediklerine dair görüşlerine benzer söylemler İngiliz kamuoyunda da görülmekteydi. Ancak bu tavır ve düşünceler Türkiye üzerinde kurulmak istenen “manda” idaresiyle ilgili gelişmelerin yansımasıydı. Türk kamuoyunda da manda idaresiyle ilgili yoğun tartışmalar yaşanmaktaydı.⁵³

⁵¹ İsmail Hami, “İstanbul’un Ehemmiyet-i İslâmiyyesi”, *Memleket*, nr. 123, 12 Haziran 1919, s. 1.

⁵² “İstanbul ve Hilâfet”, *İleri*, nr. 10651, 11 Temmuz 1919, s. 1.

⁵³ Türk kamuoyunda manda tartışmaları, manda talebinin nedenleri ve konuyla ilgili gelişmeler için bkz. Öztoprak, *a.g.e.*, s. 51-61; Kocabaşoğlu – Akan, *a.g.e.*, s. 56-61.

Özellikle Amerika, bu tarz yaklaşımlarla Türkiye'yi Amerikan mandasına ikna etmek hedefindeydi. İngiltere'de de hala İstanbul üzerinde İngiltere tarafından kurulacak bir idare hedefinden vazgeçmeyenler olduğu anlaşılmaktaydı. *İkdam*'ın naklettiğine göre *Times*'ın bu konudaki görüşü şöyleydi: "Türkler diyorlar ki; bizi herhangi bir şekilde kontrol altında olursa olsun İstanbul'da bırakınız, hiç olmazsa kendimize bir tarîk-i terakki ve inkişâf bulmak imkânına mâlik olalım."⁵⁴

Bu gelişmelerden anlaşıldığı kadarıyla batı kamuoyunun önemli bir kısmı tarafından, Türklerin bundan sonraki hayat ve gelişimleri için İstanbul'un Türk idaresinde kalmaya devam etmesi gerektiği şeklindeki talepleri, bir manda idaresinin kabulü olarak değerlendirilmekteydi. Ayrıca Paris Barış Konferansı tarafından Suriye ve Filistin ahalisinin nasıl bir idare arzuldıklarını tahkik amacıyla bölgeye gönderilen bir Amerikan Heyeti de o bölgedeki çalışmalarını tamamladıktan sonra İstanbul'a gelmişlerdi. Henry C. King ve Charles R. Crane'in başkanlıklarında çalışan heyet, King-Crane heyeti olarak da bilinmekteydi ve İstanbul'dan dönüşleri sonrası "King-Crane Raporu" olarak bilinen meşhur raporlarını yazmışlardı. Rapor, bölgenin idaresi için en iyi çözümün "Amerikan Mandası" olduğunu ifade etmekteydi.⁵⁵

Türk kamuoyu bu tür heyetlerin çalışmalarından ümitvâr olmakla beraber, konferanstaki gelişmeler, İstanbul Türkler'in başkenti olarak kalsa dahi nihai barış antlaşmasının Osmanlı Devleti'ne tam bir özgürlük vermeyeceğini göstermekteydi. Trakya meselesi, mali konularda yapılmak istenen yaptırımlar ve gayrimüslim unsurların taleplerine yaklaşımlarla, "bu memlekette Türk diye bir unsurun varlığından tereddüd etmekten başka çare kalmamakta" idi. Bu yüzden İstanbul'un Osmanlı Devleti'nin başkenti olarak kalması kararının, İstanbul ile birlikte Türk milletinin adil bir

⁵⁴ "İstanbul'da Türkiye Hakk-ı Hâkimiyetinin İdâmesi Lüzûmuna Dâir Times Gazetesinin Gayet Mühim Bir Makalesi", *İkdam*, nr. 8060, 19 Temmuz 1919, s. 1.

⁵⁵ King-Crane Raporu olarak bilinen meşhur raporlarında Amerikan Heyeti, Türkiye ve Suriye'nin tamamında bir Amerikan Mandası teklif etmişti. Ancak bir süre sonra Amerika, Paris Barış Konferansı'ndan çekildiği için bu teklif konferansta ele alınamamıştı. Heyetin İstanbul'daki çalışmaları ve o sırada kamuoyundaki tartışmalar hakkında bkz. Hasan Türker, "İstanbul Basımında King-Crane Heyeti'nin Türkiye'deki Faaliyetleri ve Mandaterlik Tartışmaları (1919)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: XVIII (Özel Sayı), İzmir 2018, s. 187-219. Heyetin genel çalışmaları ve hazırladıkları rapor hakkında ayrıca bkz. Memet Yetişgin – Toroshan Özdamar, "Mütareke Döneminde Osmanlı Topraklarında Manda Kurulmasına Yönelik Komisyonlar: King-Crane Komisyonu'nun Faaliyetleri ve Raporu", *Mondros Mütârekesi'nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın Sonu – Mütârekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Cilt: II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2019, s. 685-712.

yönetime sahip olacakları anlamına gelmediği kısa süre içinde net olarak anlaşılacak ve kamuoyunda genel anlamıyla barış antlaşmasının içeriğine karşı eleştiriler görülmeye başlanacaktı.⁵⁶

Özellikle Trakya’da sınırların belirlenmesi ve o bölgede yaşayan Türkler’in durumları ile ilgili olarak konferansta yaşanan tartışmalara dair basında yer alan haberler, Paris Barış Konferansı’nın genel anlamıyla yeniden bir “Türk” ve “Türkiye Meselesi” ortaya çıkaracağı şeklinde yorumlanmıştı. Buna rağmen, konferansın nihayetinde Türkiye’nin haklılığının görüleceğini ve toprak bütünlüğünün korunacağını düşünenler de vardı.⁵⁷

İstanbul’un geleceği tartışmaları ile birlikte yürütülen diğer bir ana konu da boğazlar meselesiydi. Boğazların tamamen serbestliğinin sağlanması yanında, boğazlar bölgesinde uluslararası kontrol talepleri, doğal olarak İstanbul’un geleceğine dair tartışmalarla birarada ele alınmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa da kendisiyle yapılan bir mülakatta, İstanbul’un güvenliği sağlanmak şartıyla boğazlardan serbest geçiş konusunun sağlanması gerektiğini ifade etmişti. Ancak boğazlarda uluslararası kontrol veya İstanbul’un Türklerden alınması talepleri Paşa’yla yapılan mülakatta gündeme gelmediği gibi, Paşa bu hususları hatırlatarak görüş dahi belirtmemişti.⁵⁸

Milli Mücadele muhalifi gazeteler ise barış antlaşmasında Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün korunacağına neredeyse emin gibiydiler. Bu emin olma durumu ve toprak bütünlüğünün sağlanacağı düşüncesi aslında “manda” fikrinin savunulmasından ve Türkiye’nin bir manda idaresini kabul etmekten başka çaresinin olmadığını kabullenmekten kaynaklanıyordu. İlk dönemlerde bu durumu açıkça ifade etmese de örneğin *Peyam*’a göre; Amerikan heyeti barış konferansına olumlu görüş belirtirse İstanbul kesin olarak Osmanlı başkenti olarak kalacağı gibi genel olarak Türkiye hakkında olumlu bir barış hazırlanacaktı.⁵⁹ Bu ifade “Amerikan mandası” fikrinin kabul edilmesi gerekliliğine vurgu yapmaktaydı. Manda teklifleri, Yunan ordusunun Anadolu’dan geri çekilmesi ve Yunanistan’ın Anadolu’ya hâkim olmasının engellenmesinin yolu olarak öne sürülüyordu. Milli Mücadele destekçisi Türk basınına yansıyan çeşitli haber ve yorumlarda da görüleceği üzere Amerika’nın Türkiye’ye nasıl bir

⁵⁶ İsmail Hami, “Anadolu İmparatorluğu”, *Memleket*, nr. 153, 14 Temmuz 1919, s. 1.

⁵⁷ Nebîzâde Ahmed Hamdi, “Türk Mes’eleleri”, *Türk Dünyası*, nr. 2, 22 Ağustos 1919, s. 1; Nebîzâde Ahmed Hamdi, “Türkiye’nin Bekası”, *Türk Dünyası*, nr. 12, 1 Eylül 1919, s. 1.

⁵⁸ “Mustafa Kemal Paşa ile Bir Mülâkat”, *İleri*, nr. 644, 25 Ekim 1919, s. 8.

⁵⁹ “İstanbul ve Türkiye Mukadderâtı”, *Peyam*, nr. 272, 31 Ağustos 1919, s. 1.

mandaterlik önereceğine dair tartışmalar yaşanıyor, Amerikalı yetkililer ve Amerikan kamuoyunun bu konudaki görüşlerine yer veriliyordu. Yaygın olan görüş; “Amerika’nın İstanbul, Anadolu’da Türklerin yaşadığı bölgeler ve Ermenistan (Doğu Anadolu kastedilerek) olmak üzere üç bölgeyi birlikte himaye etme” arzusunda olduğu idi. Hatta Amerika kamuoyunun bunu bir mandaterlik olarak değil bir dost himaye ve kontrolü olarak gördüğü ifade edilmekteydi.⁶⁰ Bu himaye idaresinde ise İstanbul en önemli merkez olmakla birlikte aynı zamanda tüm bölgenin idarî başkenti olacaktı. Örneğin ABD’nin eski İstanbul Büyükelçisi Morgenthau’nun Türkiye’deki manda teklifleriyle ilgili görüşüne yer veren *Peyam*, Morgenthau’nun da Türkiye’yi; İstanbul, Türklerin meskûn olduğu Anadolu toprakları ve Ermenistan olarak üç kısım şeklinde değerlendirdiğini belirtiyordu. İstanbul’u “Şark’ın ve Balkanların Washington’u” olarak değerlendiren Morgenthau, “orada biraz daha fazla kalabileceklerini”, Amerikan mandasının İstanbul merkezli olarak bölgenin rahat idaresini sağlayacağını belirtiyor ve Türklerin çoğunluk oldukları yerlerde Yunan idaresinin asla söz konusu olmayacağını ekliyordu.⁶¹

Milli Mücadele muhalifi İstanbul basını “manda” fikrini işgalden kurtuluşun çaresi olarak savunurken, özellikle Anadolu Türklerinin bu fikrin zorunluluğunu görmelerine yönelik adımlar atılması gerekliliğini savunuyorlardı. Çeşitli yazılarla Anadolu’nun İstanbul’la birlikte işgalden kurtulmasının yolunun bu fikir olduğu ifade ediliyor, milletin başka çare arayanlara destek vermemesi isteniyordu. Başka çareden kasıt ise Anadolu’da başlayan Milli Mücadele hareketi idi. Erzurum ve Sivas kongrelerinden sonra, milletin Kuva-yı Milliye’ye desteğini engellemek adına Anadolu Türklerinin kurtuluşunun İstanbul ile birlikte hareket ederek siyasi çözümler bulmakta olduğu şeklindeki yaygın ve propagandalar artırılmıştı. Ali Kemal’in yazılarından örneklerle bu tür propagandalara bakıldığında; “Anadolu Türk’ü bu vatanın temel direğidir” şeklinde görüntüde milli bir söylemle başlayan, ancak devamında Milli Mücadele hareketini, hem İstanbul’da hem de Anadolu’da Türklüğü yok edecek bir “çete organizasyonu” olarak tanımlayan bir siyasi söylemle karşılaşmaktadır. Klasik Milli Mücadele aleyhtarı söylemlerle ahaliye, ülkeyi savaşa sokan ve yıkımına neden olan İttihatçıların tekrar hükümeti ele geçirmeye çalıştıkları, din ve Padişah düşmanlarına destek vererek

⁶⁰ “Mandater Değil Amca – Bir Amerika Muharriri Amerika’nın Türkiye’nin Amcası Olması Münâsib Olub Olmadığını Araştırıyor”, *Vakit*, nr. 772, 30 Aralık 1919, s. 1; “Amerika ve İstanbul”, *İkdam*, nr. 8230, 10 Ocak 1920, s. 1.

⁶¹ “İstanbul Şark’ın Washington’ı – Morgenthau’ya Nazaran Türkiye’nin İstikbâli”, *Peyam*, nr. 384, 24 Aralık 1919, s. 1.

Türklüğün kurtulamayacağı, İstanbul Hükümeti'nin ve Sultan'ın politikalarına destek verilmesinin zorunlu olduğu şeklinde propagandalar yapılmaktaydı. Manda veya benzeri bir şekilde oluşacak yeni sistemde Anadolu Türklerinin durumu önemliydi çünkü ekonomi ve üretim anlamında da ülkenin canlanabilmesinin yolu Anadolu'dan ve Anadolu Türkleri'nin çalışmasından geçmekteydi. Bu yüzden Anadolu'nun İstanbul'a bağlılığı ve Milli Mücadele hareketine desteğinin engellenmesi zorunluluk olarak görülmekteydi.⁶²

Diğer taraftan Venizelos da İstanbul'un geleceği hususunda Yunanistan'ın ve Rumların devre dışı bırakıldığı çözümlere karşı hamleler yapmayı sürdürüyordu. İngiliz yetkililerden bazıları, Türklere barış şartlarının kabul ettirilebilmesi adına İstanbul veya İzmir şehirlerinden birinin Türk idaresinde kalmasının kabul edilmesinin daha doğru olabileceği şeklinde görüşler de belirtmekteydiler. Bu tartışmaların sürdüğü 1919 yılı Ekim ayında İngiltere'ye giden Venizelos ise İngiliz yetkilileri bu görüşlerin yanlışlığına ikna etmeye çalışmaktaydı. Venizelos'a göre, "Türkler mutlaka İstanbul'dan çıkarılmalıydılar. Bu, hem Türklerin yenilgisini simgeleyecek, hem de onların ilerde tehlike olmalarını önleyecekti." Bir "manda" idaresi üzerinden İstanbul'un Türklere kalmasını kabullenmek de Venizelos'a göre doğru değildi. "ABD bunu üstlenecek durumda değildi. İngilizler istemezdi, Fransızlara da Türkler razı olmazdı. Tek çare, Milletler Cemiyeti'nin atayacağı bir Yüksek Komiser başkanlığında uluslararası bir yönetimdi." Bu ifadeler Venizelos'un mütarekenin imzalandığı dönemde dile getirmeye başladığı fikirlerini savunmayı sürdürdüğünü, uluslararası bir idare ile başlayıp Yunanistan'a devredilecek İstanbul düşüncesini İngilizler üzerinden müttefiklere kabul ettirmeye çalıştığını göstermekteydi. Venizelos, Osmanlı Başkenti'nin Bursa'ya nakli karşılığında Saray ve belli başlı camilerin Türk yönetiminde kalabileceğini de ifade ediyordu. Venizelos'un görüşlerini değerlendiren Lord Curzon'a göre, "Yunan Başbakanı öyle ateşli bir yurtsever ve uzak görüşlü bir siyasetçidir ki, onun asıl amacı ilerde İstanbul ve civarında bir Rum çoğunluğu sağladıktan sonra burayı uluslararası yönetimden kolayca devralıp Yunanistan'a katmaktır."⁶³

⁶² Ali Kemal'in İstanbul ve Anadolu Türklüğü'ne yönelik bu tür propaganda yazılarına örnek olarak bkz. "Anadolu Türkü", *Peyam*, nr. 259, 18 Ağustos 1919, s. 1; "İstanbul ve Anadolu: Baş ve Gövde", *Peyam*, nr. 262, 21 Ağustos 1919, s. 1; "Bizi Ancak Anadolu Kurtarabilir", *Peyam*, nr. 276, 4 Eylül 1919, s. 1.

⁶³ Webb'in bir raporu ve rapor üzerine İngilizler arasındaki yazışmalardan aktaran Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, Cilt: II – Son Meşrutiyet (1919-1920)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 257.

Ancak Venizelos bu hedefine sonraki süreçte de ulaşamayacaktı. İstanbul'da bir Rum çoğunluğu oluşturma çabaları Milli Mücadele sonuna kadar devam edecek ve Türk basınında konuyla ilgili ilerleyen tarihlerde de tartışmalar görülmeye devam edilecekti. İstanbul'a Rum göçleri yoğunlaştırılarak istenen nüfus yapısı oluşturulmak istense de başarı sağlanamayacaktı. Ayrıca Venizelos'un Sevr Antlaşması'nın imzalanması sürecindeki çabalarına karşılık⁶⁴, Sevr'de de İstanbul Yunanistan'a devredilen bir yer değildi. Sevr Antlaşması'nda İstanbul, Türkiye'nin başkenti olarak bırakılmasına rağmen⁶⁵ şehrin bağımsız bir devletin başkenti olarak görülmediği açıktı. Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasıyla Sevr Antlaşması ile birlikte Venizelos'un İstanbul'a yönelik beklentileri de tamamen sonlanacaktı.

Sonuç

Mütareke döneminde Yunanistan ve Rumlar hakkında yaşanan olayların büyük kısmında temel aktör Venizelos idi. Aynı zamanda İstanbul Rumları ve Patrikhane üzerinde etkili bir siyasi güce sahip olan Venizelos, patrikhane ve İstanbul Rum basınıni kendi politikaları çerçevesinde yönlendirmekteydi. Bu durumu da müttefiklerle olan ilişkilerinde bir baskı unsuru olarak kullanmak istemekteydi. İstanbul'a yönelik hedeflerini hayata geçirmek açısından şehirde sahip olduğu bu etki oldukça önemliydi. İngiliz yanlısı bir politik tavra sahip olan Venizelos, İngiltere ile çatışma anlamına gelebilecek hareketlerden kaçınıyor, siyasi hamlelerini İngiltere'nin beklentilerine uygun bir şekilde yapmaya çalışıyordu. Bu yüzden barış konferansında İstanbul'un Yunanistan'a ilhakına dair açık bir talepte bulunmasa da yürüttüğü

⁶⁴ Sevr'in imzalanması sürecinde Venizelos'un çalışmaları hakkında bkz. Çağla Derya Tağmat, "Sevr Barış Antlaşması Sürecinde Eleftherios Venizelos: Görüşmeler, Konferanslar ve İmza", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, Cilt: V, Sayı: 2, İstanbul 2016, s. 307-339.

⁶⁵ Sevr Antlaşması'nın 36. maddesinde İstanbul'a dair hüküm şu şekilde yer almaktaydı: "Tarafeyn-i akideyn-i Âliye iş bu muahede ahkâmı mahfuz kalmak şartıyla Osmanlı Hükûmeti'nin İstanbul üzerindeki hukuk ve tasarrufâtına hâlel iras olunmaması hükûmet-i müşarünileyha ile zât-ı hazret-i padişahinin şehri-i mezkûrda ikamet etmek ve orada Devlet-i Osmâniye pâyitahtını muhafaza eylemek hususunda serbest bulunduklarında müttefiktiler. Maamafih Hükûmet-i Osmâniye bu muahede ile muahedât ve mukavelât-ı mütemmimine ahkâmına bilhassa ırkî ve dinî ve lisanî ekalliyetlerin hukukuna sâdikane bir surette riayet etmekte tecviz-i kusur ettiği takdirde düvel-i müttefika anifüzzikr taahhüdü tadil etmek hakkını sarahaten muhafaza ederler ve Hükûmet-i Osmâniye de bu bapta itihaz edilecek olan kâffe-i mukarrerâta şimdiden mümaşat etmeği taahhüt eyler." Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt: I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953, s. 544.

faaliyetlerin bu amacı gerçekleştirmeye yönelik olduğu her kesim tarafından görülmekteydi.

Venizelos'un ve İstanbul Rumlarının faaliyetleri dolayısıyla Türk kamuoyu, İstanbul'a dair endişe ve beklentilerini, Rumları ve Yunanistan'ı eleştirerek dile getirmekteydi. Kamuoyu tarafından Venizelos'un esas amacının anlaşıldığı görülmekle birlikte, İstanbul'un geleceği ile ilgili belirleyici olacak esas aktörler İstanbul'u fiilen işgal altında tutan müttefik devletlerdi. İngiltere'nin onayı olmadan Venizelos'un İstanbul'a dair bir teklifte bulunamayacağı da bilinmekteydi. Müttefiklerin kendi aralarında da İstanbul konusunda anlaşmazlık halinde olduklarının farkında olan Türk kamuoyu, ne İngiltere'ye ne de diğer müttefik devletlere karşı saldırgan bir yayın politikası takip etmeyerek aslında İstanbul'un Türk idaresinde devamını sağlayacak bir çözüme katkı sağlamak istemekteydi. Sansür dolayısıyla istense de müttefiklere karşı ağır eleştiriler getirilemeyeceği aşikâr olmakla birlikte kamuoyu zaten böyle bir tavrın faydalı olmayacağı kanaatiyle hareket etmekteydi. Milli Mücadele muhalifi veya destekçisi gazetelerin tavırlarında farklı amaçlar olsa da İstanbul konusunda benzer söylemler görülmekteydi. İstanbul'a yönelik beklenti ve eleştirilerin Yunanistan ve Rumlar üzerinden yapılması, müttefikler arası çekişmelerin de etkisiyle Türkiye lehine kullanılabilirdi.

Ancak özellikle sonraki süreçte sert şekilde Milli Mücadele muhalifi olacak gazetelerin ve bu gazetelerin yazarlarının, İstanbul'un Türk şehri olduğu şeklindeki yayınlarına ve "milli" söylemlerine dikkat etmek gerekmektedir. "Manda" fikrini savunanlar veya Damat Ferid hükümetlerinin ateşli savunucusu olanlar da dönemin konjonktürü ve o dönemki siyasi gelişmelere bağlı olarak "İstanbul'un Türklüğünü" savunabilmekteydiler. Ortaya çıkan Milli Mücadele hareketine desteği engellemek veya İstanbul Hükümeti'nin elini güçlendirmek gibi hedefleri de içeren bu tür söylemlerin o anki mevcut siyasetin birer parçası olduğunu unutmamak gerekmektedir. Mütareke döneminin karmaşık siyasi yapısı içerisinde Türk basınındaki tarafların duruşları, Milli Mücadele hareketi geliştikçe daha net hale gelecektir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele, Cilt: II – Son Meşrutiyet (1919-1920)**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.
- Alexandris, Alexis, **The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974**, Centre for Asia Minor Studies, Athens, 1992.
- Bozkurt, Abdurrahman, **İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İşgal Yönetimi**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2014.
- Der Yeghiayan, Zaven, **My Patriarchal Memoirs**, (Ermeniceden İngilizceye Çeviren: Ared Mısırlıyan), (Yayına Hazırlayan: Vatche Ghazarian), Mayreni Publishing, Barrington, 2002.
- Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, Cilt: I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1953.
- Gökbilgin, M. Tayyib, **Milli Mücadele Başlarken – Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Güllü, Ramazan Erhan, **Patrik Meletios Metaksakis ve İstanbul Rum / Ortodoks Patrikhanesi (1921-1923)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017.
- Kocabaşoğlu, Uygur – Aysun Akan, **Mütareke ve Milli Mücadele Dönemi Basını: Direniş ile Teslimiyetin Sözcüleri ve Mahşerin 100 Atlısı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019.
- Özbey, Mustafa – Hülya Baykal – Tan Baykal, **Basın Yönetiminde Sansür: Mütareke Dönemi Basını**, Minel Yayın, Ankara, 2016.
- Öztoprak, İzzet, **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
- Yıldırım, Seyfi – Adnan Sofuoğlu, **Siyasî Faaliyetleriyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi**, Köksav Yayınları, Ankara, 2010.

Makaleler

- Bilgi, Nejdet, “Mütareke Döneminde İsmâil Hâmi (Danışmend) Tarafından Yayınlanan Memleket Gazetesi”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 1, İzmir 1993, s. 127-155.
- Demirhan, Hasan, “Paris Barış Konferansı'nda (1919) Yunanistan'ın Toprak Talepleri ve Batı Anadolu'nun İşgal Kararının Alınması”, **Asia Minor Studies**, Cilt: 7, Sayı: 2, Kilis 2019, s. 201-219.

- Dilek, Mehmet Sait, “Paris Barış Konferansı’nda Yunan Talepleri ve Büyük Güçlerin Tutumu”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 36, Kış 2013, s. 31-42.
- Erdem, Nilüfer, “Harisiyos Vamvakas’ın Osmanlı Milletvekili Olarak Etkinliği”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)**, Yıl: 9, Sayı: 17, Ankara, Bahar 2013, s. 43-56.
- Güllü, Ramazan Erhan, “Mondros Mütarekesi’nin Ardından Ermeni ve Rum Patrikhanelerinin İşbirliği (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922)”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XXV, Sayı: 75, Ankara, Kasım 2009, s. 575-605.
- _____, “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk Kamuoyunda İstanbul’un Kimliği ve Güvenlik Tartışmaları”, **Bozkırın Oğlu: Ahmet Taşağıl’a Armağan**, (Editör: Tuğba Eray Biber), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019, s. 601-618.
- Kıranlar, Safiye, “Mütareke İstanbul’unda Konut Sorunu (1918-1922)”, **Metu Journal of the Faculty of Architecture**, Vol.: 32, No.: 2, 2015, s. 99-116.
- Köse, İsmail, “I. Dünya Savaşı’nın İlk Gizli Antlaşması: İstanbul ve Boğazlar’ın Rus Çarlığı’na Bırakılması (Mart-Nisan 1915)”, **Bilgi – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 89, İlkbahar 2019, s. 1-27.
- Papuççular, Hazal, “For the Defence of the British Empire: Edwin Montagu and the Turkish Peace Settlement in a Transnational Context”, **Journal of Anglo-Turkish Relations**, Vol: 1, No: 2, (June 2020), s. 30-42.
- Sancaktar, Fatih Mehmet, “Mütareke Döneminde Bir İngiliz Tarafarı: Said Molla”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, Sayı: 13, İstanbul, Güz 2005, s. 61-86.
- Tağmat, Çağla Derya, “Sevr Barış Antlaşması Sürecinde Eleftherios Venizelos: Görüşmeler, Konferanslar ve İmza”, **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, Cilt: V, Sayı: 2, İstanbul 2016, s. 307-339.
- Türker, Hasan, “İstanbul Basınında King-Crane Heyeti’nin Türkiye’deki Faaliyetleri ve Mandatlerlik Tartışmaları (1919)”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: XVIII (Özel Sayı), İzmir 2018, s. 187-219.
- Yetişgin, Memet –Toroshan Özdamar, “Mütareke Döneminde Osmanlı Topraklarında Manda Kurulmasına Yönelik Komisyonlar: King-Crane Komisyonu’nun Faaliyetleri ve Raporu”, **Mondros Mütârekesi’nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı’nın Sonu – Mütârekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Cilt: II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2019, s. 685-712.

Sürelî Yayınlar

Atî

Hâdisât

İkdam

İleri

Memleket

Peyam

Peyâm-ı Sabah

Sabah

Servet-i Fünûn (Haftalık)

Söz

Tasvir-i Efkâr

Türk Dünyası

Türkçe İstanbul

Vakit

Yeni Gün

Zaman

Tezler

Sancaktar, Fatih Mehmet, "Said Molla ve Türkçe İstanbul Gazetesi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 1996.

DEMOKRAT PARTİ İKTİDARININ İLK DÖNEMİ VE REFİK KORALTAN (1950-1954)*

Necdet HAYTA**
Özlem YILDIRIM KIRIŞ***

ÖZ

Refik Koraltan, Osmanlı Devleti'nin son döneminde doğmuş ve Cumhuriyet'in kuruluşundan başlayarak, 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesine kadar aktif siyasi hayatın içinde yer almış bir devlet adamıdır. 7 Haziran 1945 tarihinde CHP içerisinde genel itibariyle liberalleşmeyi talep eden reformlar yapılmasını öngören 'Dörtlülük Takriri' veren isimler arasında yer almıştır. Koraltan, CHP tarafından 27 Kasım 1945 tarihinde partiden çıkarılmıştır. 6 Ocak 1946 yılında Demokrat Parti'nin kurucuları arasında yer almış ve 1946 Genel Seçimlerinde Demokrat Parti İçel Milletvekili olarak seçilmiştir. 1950 Genel Seçimlerde iktidara gelen Demokrat Parti döneminde Refik Koraltan, TBMM Başkanı olarak görev yapmıştır. 27 Mayıs Askeri Darbesi ile siyasi hayatı son bulmuştur. Bu çalışmada 1950-1954 yılları arasında Demokrat Parti iktidarı döneminde yaşanan gelişmeler ve Demokrat Parti kurucularından olan Koraltan'ın söz konusu dönemde yaşanan gelişmelere karşı tutum ve düşünceleri incelenmeye çalışılmıştır. 1950 seçimleri sonucunda Cumhuriyet Halk Partisi, iktidarı Demokrat Partiye bırakmıştır. Demokrat Partide yapılan iş bölümüne göre dört kurucudan Celal Bayar Cumhurbaşkanlığı, Adnan Menderes Başbakanlık, Fuat Köprülü Dış İşleri Bakanlığı ve Refik Koraltan TBMM başkanlığı görevlerine gelmişlerdir. 1950-1954 döneminde; Bulgaristan'dan göç eden Türkler, Millet Partisinin kapatılması, Basın Kanunu, Af Kanunu, Kore Savaşına Türk askerinin gönderilmesi, iktidar ve muhalefet partileri arasında zaman

* Bu çalışma Ekim 2017 tarihinde Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen "Bir Siyaset Adamı Portresi: Refik Koraltan" başlıklı Doktora tezinden türetilmiştir.

** Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi, nhayta@gazi.edu.tr, (ORCID: 0000-0002-8707-3637).

*** Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ozlem.yildirim@erdogan.edu.tr, (ORCID: 0000-0001-8901-4190).

zaman meydana gelen tartışmalar başta olmak üzere birçok konu gündemi meşgul etmiştir. Çalışmada Demokrat Parti ve parti nezdinde TBMM'si Başkanı olarak Refik Koraltan'ın olaylara karşı tutum ve düşünceleri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Basın Kanunu, CHP, DP, Kore Savaşı, Refik Koraltan, TBMM.

THE FIRST PERIOD OF DEMOCRAT PARTY POWER AND REFİK KORALTAN (1950-1954)

ABSTRACT

Refik Koraltan is a statesman who was born in the last period of the Ottoman State and was involved in active political life from the foundation of the Republic until the Military Coup on 27 May 1960. He was among the persons that gave the "Quartet Motion", which required reforms demanding liberalization within the CHP on 7 June 1945. Refik Bey was removed from the Republican People's Party on 27 November 1945. He was one of the founders of the Democrat Party on 6 January 1946 and was elected as the Democrat Party Icel Deputy in the 1946 General Elections. During the period of Democratic Party, which came to power in the 1950 General Elections, Refik Koraltan served as the Turkish parliamentary speaker. His political life ended with the 27 May military coup. In this study, the developments that took place during the Democratic Party in power between 1950 and 1954 and the attitudes and thoughts of Refik Koraltan, one of the founders of the Democratic Party, were tried to be examined. As a result of the 1950 elections, the Republican People's Party left the power to the Democratic Party. According to the division of labor among the four founders of the Democratic Party, Celal Bayar became the President, Adnan Menderes became as the Prime Minister, Fuat Köprülü became as the Minister of Foreign Affairs and Refik Koraltan became as the Parliamentary Speaker. During the 1950-1954 period, many subjects including Turks who migrated from Bulgaria, the Closure of the Nation Party, the Press Law, the Amnesty Law, the dispatch of Turkish soldiers to the Korean War, and the occasional debates between the ruling party and opposition parties occupied the agenda. In the study, it was tried to evaluate the attitudes and thoughts of Refik Koraltan towards the happenings as the Parliamentary Speaker.

Key Words: CHP, DP, Korean War, Law Press, Refik Koraltan, TBMM.

Giriş

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, 16 Mayıs 1950'de, Celal Bayar'ı Çankaya Köşküne davet etti. Kendisini kutladıktan sonra Başbakan ve kabine üyelerinin hükümeti devretmek istediklerini belirtti. Celal Bayar, İsmet İnönü ile aynı gün yaptığı ikinci görüşmede hükümeti kurmak için

zamanın kısıtlı olduğunu ifade ederek mevcut kabinenin TBMM açılıncaya kadar görevde kalmasını rica etti.¹ Genel seçimler sonucunda, 23 yıllık tek parti iktidarı sonrası, ortaya çıkan muhalefetin dört yıllık bir çalışmayla birlikte, iktidara demokratik yollardan gelmesi, Türk siyasi hayatı için önemli bir gelişmeydi. Bu gelişmede, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve DP lideri Celal Bayar başta olmak üzere, Türkiye’de demokrasiye inanan bütün aydınların ve Türk ulusunun katkısı vardır.² 1950 seçimi sonrası değerlendirmede bulunan Refik Koraltan, milletin vermiş olduğu oyların büyük çoğunluğuyla iktidarı kurma zevkinin tadıldığını ifade etti. Günün öneminden dolayı milleti kutladı ve o günlerde yaşananları beyaz bir ihtilal olarak değerlendirdi.³

DP’nin seçimler sonrası yayınlamış olduğu beyannamede, iktidar değişiminden dolayı vatandaşlar arasında hiçbir surette huzursuzluk teşkil edilmesine izin verilmeyeceği belirtildi.⁴ Ayrıca 1950 seçimlerinin milli iradenin serbestçe tecelli edecek şartlar altında gerçekleştiği, bunda DP’nin kuruluşundan beri süregelen anlayışlı politikası ile milletin iltifatına mazhar olmasının etkili olduğu ifade edildi. DP beyannamesinde muhalefet partilerinin siyasi fikir ve kanaatlerini ifade ederken kendilerini kanunların emniyeti altında hissetmeleri adına DP’nin gerekeni yapmak için çalışacağına temas edildi.⁵ CHP’li Hilmi Uran kaleme aldığı hatıratında 1950 seçimleri hakkında değerlendirmelerde bulundu. Hilmi Uran, CHP’ye mensup milletvekilleri olarak bazı vilayetler hariç 1950 seçimlerini kazanacakları ihtimalini kuvvetli gördüklerini belirterek seçmenin eğilimine esaslı bir teşhis konulmadığını ancak yapılan temaslar ve kendilerine ulaşan bilgilerin bu ümidi ortaya çıkardığını anlatmaktadır. Hilmi Uran, Demokrat Parti ileri gelenlerinin de kendileri gibi düşündükleri değerlendirmesinde bulunarak ‘Meclis’te yüz elliden fazla sandalye ummamakta ve beklememekte idiler ancak sonuç ortaya çıkınca onlar da zaten bunu bekliyormuş gibi davrandılar’, demektedir.⁶

¹ Mustafa Albayrak, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946- 1960)**, Phoenix Yay., 2004, s.181; “Cumhuriyet’in Kuruluşundan Beri Geçen 27 Yıl Zarfında, Türkiye Üçüncü Defa Olarak Bir Cumhurbaşkanı Seçti”, “Celal Bayar Cumhurbaşkanı Seçildi”, “Refik Koraltan Meclis Reisi Oldu. Kabinayı de Adnan Menderes Kurdu”, **Milliyet**, 23 Mayıs 1950, s. 1.

² Albayrak, **a.g.e.**, s. 177.

³ **BCA**, 490.1.0.0/578.2297.1/3; Mükerrerem Sarol, **Bilinmeyen Menderes I.** Kervan Yay., İstanbul, 1983, s.111.

⁴ “DP’nin Yayınladığı Yeni Beyanname”, **Cumhuriyet**, 19 Mayıs 1950, s.1.

⁵ “DP’nin Yayınladığı Yeni Beyanname”, **Cumhuriyet**, 19 Mayıs 1950, s.3.

⁶ Hilmi Uran, **Hatıralarım**, Ankara,1959, s. 569, 570.

Seçim sonuçlarının açıklanmasının ardından DP Meclis Grubu kararıyla Celal Bayar, Cumhurbaşkanı adaylığına seçildi.⁷ TBMM Başkanlık Divanı Seçimi için yapılan müzakerelerde, Refik Koraltan'ın başkan gösterilmesi 274 oyla kararlaştırıldı. Halil Özyörük, 50 oy; Fuat Hulusi Demirelli de 11 oy almışlardı.⁸ Mükerrer Sarol, Meclis başkanlığı seçimi sürecindeki gelişmelerle ilgili olarak; Meclis Başkanlığına, DP kurucularından Refik Koraltan ile Genel İdare Kurulundan Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu'nun istekli olduğunun söylendiğini, Fevzi Lütfi'nin, bütün muhalefet süresince il kongrelerinin ve büyük kongrelerin başkanlıklarını başarı ile yaptığı ve partililerce de sevildiği için bu yere kolayca seçilebileceğini ancak diğer yandan Refik Koraltan'ın kuruculardan biri olması ve Fevzi Lütfi'nin seçim bölgesi Manisa'dan geç gelmesi dolayısıyla ağırlığın Refik Koraltan'ın lehine kaydığını belirtmişti.⁹

TBMM Başkanlığı için yapılan seçimde katılan 387 üyenin 385'nin oyunu alan Refik Koraltan, TBMM Başkanlığına seçildi. Balıkesir Milletvekili Sıtkı Yırcalı 376 oy, Bursa Milletvekili Hulusi Köymen 376 oy ve İstanbul Milletvekili Fuat Hulusi Demirelli 375 oy alarak, Başkan yardımcılığına seçildiler.¹⁰ 21 Mayıs 1950 tarihli Vatan gazetesinde "Demokrat Partinin yeni vazife sahipleri" başlıklı haberde konu ile ilgili olarak, Meclis reisi seçilen Refik Koraltan'ın dörtlü takririn imza sahiplerinden birisi olması sıfatıyla yeni demokrasi hareketlerine öncülük edenlerden olduğu, partinin kök tutmasında ve gelişmesinde hizmetlerinin unutulmaması gerektiği söylenilerek yeni görevinde başarı dilekleri iletildi.¹¹ TBMM, 22 Mayıs 1950 günü en yaşlı üye Kars Milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın'ın başkanlığında toplanmış ve milletvekillerinin yemin töreni gerçekleşmişti.¹²

⁷ "Bayar, Cumhurbaşkanı Adaylığına Seçildi", *Cumhuriyet*, 21 Mayıs 1950, s.3.

⁸ "Dünkü Seçim; Demokrat Parti Meclis Grubunun Tebliği", *Akşam*, 21 Mayıs 1950, s. 1.

⁹ Sarol, *a.g.e.*, s.119. "Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, gerek fikir yapısı, gerek parti içindeki itibar çizgisi ve gerekse yeteneği açısından Büyük Millet Meclisi'ne başkan olmaya elverişli idi. Yalnız bir eksiği vardı, partide kurucu değildi ve bütün dünyada parti kurucularının öteki üyelerden bir parmak daha itibarlı olduğu bilinen bir şeydir. Refik Koraltan, dört parti kurucusundan biri idi. Kendisine bir görev vermek gerekirdi. Meclis Başkanlığından uygununu da bulmak oldukça güçtü. Parti olarak Koraltan desteklenince, Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, kendini çekti.", Sarol, *a.g.e.*, s.126.

¹⁰ *BCA*, 10.9.0.0/36.109.2/51, Albayrak, *a.g.e.*, s.182; *TBMM Zabıt Ceridesi*, B.1, 22.05.1950, O:1, Dönem: IX, Cilt:1, Toplantı: Olğ., 1.inci Birleşim, s.5; "Meclis Başkanlığı İçin Fuat Hulusi Demirelli, Ali Fuat Cebesoy, Refik Koraltan'ın İsimleri Söyleniyor", "Cumhurbaşkanlığı", *Akşam*, 18 Mayıs 1950, s. 2.

¹¹ "Demokrat Partinin Yeni Vazife Sahipleri", *Vatan*, 21 Mayıs 1950, s. 6; "Büyük Millet Meclisi'nin Dünkü Toplantısı, Refik Koraltan Meclis, Celal Bayar Cumhurbaşkanı Seçildiler", *Akşam*, 23 Mayıs 1950, s. 2.

¹² Albayrak, *a.g.e.*, s.181.

Milliyet gazetesinde “İbret Aynası” köşesinde ‘Hüseyin Cahit ve Koraltan’ başlıklı bir değerlendirmede; Dokuzuncu Büyük Millet Meclisinin açıldığı gün Mecliste şöyle bir manzara oluştu denilerek, en yaşlı aza Hüseyin Cahit Yalçın’ın kürsüsünden inerek yerini Meclisin yeni başkan Refik Koraltan’a bıraktığı ifade edildi. Yazıda, bu manzaranın yirmi beş yıl öncesinde yaşanmış bir vakayı hatırlattığına değinilerek; Refik Koraltan’ın İstiklal Mahkemesi azası olarak takriben 1922’de geldiği İstanbul’da bazı gazetecilerin mahkemede yargılandıkları esnada, bu gazeteciler arasında yer alan Hüseyin Cahit Yalçın’ın, bir gün mahkemede kendisini itham eden Koraltan’a, dönerek “*Bir gün ben o yere geleceğim ve seni muhakeme edeceğim*” dediğini ve Refik Koraltan’ın bu cevaba sadece tebessüm ederek cevap vermediğini anlatmaktadır. Yazının devamında ise “*Şimdi, üzerinden otuz yıl geçtikten sonra Hüseyin Cahit koltuğunu terk ediyor*” denilerek, Hüseyin Cahit Yalçın için, istikbalde muhakeme edeceğini umarken rakiplerine yerini bırakmaya mecbur kalmanın büyük bir talihsizlik olduğu değerlendirilmiştir.¹³

Türkiye Büyük Millet Meclis Başkanlığı’na seçilerek kürsüye gelen Koraltan, Başkanlığa seçilmiş olması suretiyle gösterilen sevgi ve güvene karşı kalbî minnet ve şükranlarını arz ettiğini belirterek konuşmasına başladı. Refik Bey, üstlendiği vazifenin kutsiyet ve ehemmiyetinin tamamıyla bilincinde olarak tarafsız bir şekilde görev yapacağını ifade etti. Millet’in içinde bulunduğu şartlara göre gereken tedbir ve kararların, süratle alınmasının Meclisten beklenildiğini söyledi.¹⁴ Mecliste DP’lilerin eskiden oturduğu yeri artık CHP işgal etmişti. Genel başkan İsmet İnönü dışında hepsi hazırды. CHP milletvekilleri önceden aldıkları karar gereğince yalnız Cumhurbaşkanı seçimine katılarak oylarını kullandılar. Oy tasnifi riyaset kürsüsünün sağ tarafına konulmuş ve herkesin göz önünde yapılmıştı. Tasnif büyük bir heyecanla takip edildi. Refik Koraltan, neticeyi bildiren kâğıdı eline aldı, göz gezdirdi ve kısa bir müddet durakladı. Bu vaziyet heyecanın bir kat daha artmasına neden oldu. Nihayet okumaya başladı ve şiddetli alkışlar arasında Cumhurbaşkanlığına Celal Bayar’ın seçildiğini bildirdi.¹⁵ Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde DP’nin adayı Celal Bayar, 453 üyenin 387’sinin oyu ile Cumhurbaşkanı seçilirken, İsmet İnönü 64 oy aldı.¹⁶

¹³ “İbret Aynası”, “Hüseyin Cahit ve Koraltan”, *Milliyet*, 26 Mayıs 1950, s. 2.

¹⁴ *BCA*, 10.9.0.0/36.109.2/51; *TBMM Zabıt Ceridesi*, B.1, 22.05.1950, O:1, Dönem: IX, Cilt:1, Toplantı: Olğ., 1.inci Birleşim, s.6; “Koraltan’ın Meclis Reisliğine Seçilmesi”, *Milliyet*, 23 Mayıs 1950, s.5; “Koraltan’ın Sözleri”, *Cumhuriyet*, 23 Mayıs 1950, s. 4.

¹⁵ “Koraltan’ın Meclis Reisliğine Seçilmesi”, *Milliyet*, 23 Mayıs 1950, s. 5.

¹⁶ Albayrak, *age.*, s.181; “Cumhuriyet’in Kuruluşundan Beri Geçen 27 Yıl Zarfında, Türkiye Üçüncü Defa Olarak Bir Cumhurbaşkanı Seçti”, “Celal Bayar Cumhurbaşkanı Seçildi”, “Refik Koraltan

Meclis Başkanı Refik Koraltan tarafından yeni hükümetin teşkiline de İstanbul Milletvekili Adnan Menderes'in memur edildiğine dair Cumhurbaşkanlığı tezkeresi okundu. Celal Bayar tarafından, Anayasanın 44.Maddesi gereğince hazırlanan Bakanlar Kurulu listesinin onanmış olduğuna dair tezkere okunduktan sonra, hükümette görev alacak olan bakanlıklar ve bakan isimleri duyuruldu. Refik Bey yeni kabineye başarı dilekleriyle oturumu kapattı.¹⁷ Başbakanlığa atanan ve DP'den İstanbul milletvekilliğini seçen Adnan Menderes kurmuş olduğu kabineyi 22 Mayıs 1950 tarihinde açıkladı.¹⁸

1. Demokrat Parti İktidarının İlk Günleri ve Refik Koraltan

Demokrat Parti, 22 Mayıs 1950 de iktidarı resmi olarak ele aldı.¹⁹ Halkın verdiği destek ile seçimi kazanan parti, halka önem veren bir politika izlemeyi hedef edindi. Tüm halkı temsil eden bir siyaset çizgisi görüntüsü vermeye çalıştı. Demokrat Parti döneminde başlayan bu sürecin ana gayesi, bürokrasi iktidarı yani memur iktidarından halkın iktidarına bir geçiş şeklinde tanımlandı.²⁰ Milletın daha önce hükümetten uzak olduğunu belirten Refik Koraltan, 1950 Ekim'inde “Artık hükümetin bir zümrenin elinde olmadığını, milletin iradesine dayanan ve milletin emrinde olan bir müessese olduğunu” söyledi. Ayrıca “Halktan bir ferdin hükümet kapısından içeri girdiğinde derdini anlatamazken, bugün herhangi bir vatandaş karışımıza geçerek şikâyetini ya da dileğini söyleyebiliyor” demişti.²¹ 1952 yılında bu hususla ilgili olarak yaptığı bir konuşmada da “Bugünkü devlet memuru, hizmet ve vazife zihniyetiyle vatandaşın günlük hayatına ve işlerine yardım edendir” diyerek kendilerinin vatandaşa hakaret ve kötülük edenlere müsamaha göstermeyeceklerini belirtti. Ayrıca gayret edilen hususun vatandaşı huzur içinde yaşatmak olduğunu ifade etti. Bunu başardıklarını belirten Koraltan, kötülük ve bozukluğun memur ya da şahıslarda değil

Meclis Reisi Oldu. Kabineyi de Adnan Menderes Kurdu”, **Milliyet**, 23 Mayıs 1950,s.1; “Demokrat Parti Meclis Grubunun Dünkü Tarihi Kararı”, “Celal Bayar, Cumhurreisi Oluyor”, **Vatan**, 21 Mayıs 1950, s.1; “DP Dün İktidarı Resmen Devir Aldı; Yeni Millet Meclisi İlk İctimamı Yaparak Cumhurbaşkanlığına 66 oya karşı 387 oy ile Bayar'ı Seçti, Menderes Başbakan Oldu ve Kabineyi Kurdu, Refik Koraltan Meclis Başkanı, Sıtkı Yırcalı, Hulusi Köymen, Fuat Hulusi Demirelli Başkan Vekili Oldular”, **Cumhuriyet**, 24 Mayıs 1950,s.1; **TBMM Zabıt Ceridesi**, B.1, 22.05.1950, O:1, Dönem: IX, Cilt:1, Toplantı: Olğ., 1.inci Birleşim, s.7.

¹⁷ **TBMM Zabıt Ceridesi**, B.1, 22.05.1950, O:3, Dönem: IX, Cilt:1, Toplantı: Olğ., 1.inci Birleşim.

¹⁸ Albayrak, **a.g.e.**,s.182.

¹⁹ Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s. 98.

²⁰ İlbeyi Özer, **Demokrat Parti Dönemi Siyasi ve Sosyal Hayat**, İskenderiye Kitap, İstanbul, 2015, s. 65.

²¹ “Refik Koraltan Çukurova’da” **Milliyet**, 15 Ekim 1950, s. 5.

sistemde olduğunu, sistem iyi olduğu takdirde insanların da buna kısa sürede alışıp uyacaklarını söyledi.²²

Meclis'teki ilk tartışma iktidar ve muhalefet arasında hükümet programı üzerine oldu.²³ Yeni hükümet, hükümet programı ve güvenoyunu 29 Mayıs 1950 senesi programı olarak Meclis'e sundu, programın ilk kısmını CHP'nin iktidarının son yıllarındaki icraatlarının eleştirilmesine ayırdı. Programın ikinci kısmında ise partinin genel görüşlerine yer verildi.²⁴ Hükümet programında şu esaslara yer verilmişti: Hayat pahalılığının sonlandırılması, üretimin artırılması, istihdamın yaygınlaşması, fiyatların düşürülmesi, vergide adaletin tesisi, topraklandırma işinin daha süratli ve pratik usullere bağlanması, yapı ve imar işlerinde lüks ve israfın önüne geçilmesi, özel girişimin teşvik edilmesi, hastane ve sağlık hizmetlerinin genişletilmesi, matbuat ve ceza kanunu gibi belli başlı kanunların düzenlenmesi, gümrük tarifelerinin gözden geçirilmesi, yabancı sermayenin teşviki, grev haklarının iyileştirilmesi, antidemokratik kanunlar ve komünizmle mücadele edilmesi.²⁵

CHP adına konuşan Ahmet Faik Barutçu, programı müphem bularak hükümetin eski icraatları dile getirmesinin nedenini ileride yaşanması muhtemel başarısızlıkları için bir bahane bulma şeklinde değerlendirdi.²⁶ Menderes Hükümeti, 2 Haziran 1950 de meclisten güvenoyu istemiş ve meclis de kendisine güvenini belirtmişti.²⁷ Birinci Menderes Hükümeti'nin programı için oylamaya katılan 282 Demokrat Partili milletvekilinin oybirliği ile kabine güven alırken; CHP' lilerin yanı sıra, 126 Demokrat Partili milletvekili de oylamaya katılmadı.²⁸

CHP grubu programın tenkidi konusunda son sözün kendisine bırakılmasını istemiş, isteği ret olunca Meclis'i terk etmişti.²⁹ Yeni kabinenin güvenoyu almasının ardından, 5 Haziran 1950 tarihinde DP Ankara Milletvekili Seyfi Kurtbek, Başbakan Menderese gelerek, 8-9 Haziran gecesi Hükümete yönelik bir darbe yapılacağını haber vermişti. Bu gelişme üzerine, Çankaya'da Menderes ile Cumhurbaşkanı arasında önemli bir görüşme yapıldı. 6 Haziran günü ise, üst düzey ordu kademelerinden birçok general

²² "Koraltan Karaköse de", **Milliyet**, 4 Eylül 1952,s.7.

²³ 9.uncu Büyük Millet Meclisi Bugün Açılıyor", **Cumhuriyet**, 22 Mayıs 1950, s.1.

²⁴ Eroğul, **a.g.e.**, s. 98.

²⁵ "Hükümet Neler Vadediyor?", **Cumhuriyet**, 30 Mayıs 1950,s. 1.

²⁶ "Halk Partisinin program üzerindeki tenkitleri", **Cumhuriyet**, 1 Haziran 1950, s.1.

²⁷ Eroğul, **a.g.e.**, s. 99; "Hükümete 282 itimat beyan edildi", **Akşam**, 3 Haziran 1950, s.1.

²⁸ Albayrak, **a.g.e.**, s.190.

²⁹ Cemal Anadol, **Türk Siyaset Tarihinde Demokrat Parti**, Yeni Kuvayı Milliye Yay., İstanbul, 2004, s. 65.

emekliye ayrıldı.³⁰ Demokrat Parti iktidarı döneminde ilk olarak 16 Haziran 1950 tarihinde Arapça ezan yasağını kaldırdı. Cumhuriyet Halk Partisi milletvekilleri de bu karara destek verdiler.³¹ Eroğul'a göre manevi açıdan halkı DP' ye bağlayan, bu iktidar zamanında laiklik anlayışının önceki döneme göre oldukça yumuşatılmış olmasıydı.³²

Bu sırada Cumhuriyet Halk Partisi de VIII Kurultayını toplamaya hazırlanmaktaydı. 28 Haziran günü başlayan kurultayda parti tüzüğünde bazı değişiklikler yapıldı. Genel sekreterin kurultayca doğrudan seçilmesi, 40 kişilik parti divanının 30'a indirilmesi, genel başkan vekilliği kurumunun kaldırılması ve kurultayın her yıl toplanması kararlaştırıldı. İsmet İnönü genel başkanlığa, Kasım Gülek de genel sekreterliğe seçildi. Gülek'in bu göreve getirilmesi parti içerisinde tepkilere neden olmuş, halk partisinde bölünmüşlük durumu ortaya çıkmıştı.³³ 14 Temmuz 1950 senesinde 'Af Kanunu' kabul edildi. Bu kanunla Halk Partisi zamanındaki suçlar affedilmekteydi. Yürürlüğe girecek Af Kanunu'na göre 1950'den önce işlenen suçlar affedildi. Ölüm cezaları yirmi yıl hapse çevrildi, affin kapsamı dışında bırakılan bazı suçlara ait cezaların üçte ikisi indirildi.³⁴

Demokrat partinin iktidarının ilk yıllarında Türkiye'yi yurt dışından birçok önemli devlet başkanı ziyaret etti. Büyük Millet Meclisi Başkanı sıfatıyla Refik Koraltan, bu ziyaretlerde etkili bir görev aldı. Diplomatik ilişkiler bağlamında Türkiye'yi ziyaret eden bu devletlerden birisi Yunanistan'dı. Koraltan, Yunanistan Dışişleri ve Başbakan Yardımcısı M. Sofoklis Venizelos'un, Kamutay görüşmelerini takip etmeleri münasebetiyle Mecliste bir konuşma yaptı. Refik Bey bu konuşmasında, birçok tecrübelerden geçmiş olan, Türk-Yunan dostluğu ve işbirliğinin tarihi sürecine atıfta bulunarak bu ilişkilerin sağlam temellere dayanmasının Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu Atatürk ve misafir olarak gelen Yunan Dışişleri ve Başbakan Yardımcısı'nın babası Venizelos tarafından atıldığını belirtti. Bu dostluğun her iki memleketin hakiki menfaatlerine, coğrafi zaruretlerine, ideal ve mukadderat birliğine dayandığını söyledi. Dostluğun başladığı ilk günlerden itibaren her iki ülkenin de takip etmekte olduğu dış

³⁰ Albayrak, a.g.e., s.191.

³¹ "Meclis, Arapça Ezan Yasağını Kaldırdı", *Cumhuriyet*, 17 Haziran 1950, s. 1.

³² Eroğul, a.g.e., s.143.

³³ Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)*, Tekin Yay., Ankara, 1991, s.180,181.

³⁴ Özer, a.g.e., s. 69; "Meclis Dün Af Kanununu Kabul Etti", *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1950, s. 1.

politikanın ana prensiplerinin Birleşmiş Milletler ideallerine temel teşkil eden prensiplerin aynısı olduğuna değindi.³⁵

2. Kore'ye Asker Gönderilmesi

Kore sorununun ABD tarafından 17 Eylül 1947 tarihli, Birleşmiş Milletler Genel Kurul gündemine getirilmesi üzerine, Rusya cevaben Kore'deki bütün yabancı askeri güçlerin çekilmesi teklifinde bulundu. ABD böyle bir durumda Güney Kore'nin, Kuzey Kore tarafından işgal edileceği endişesini duymaktaydı. 1948 ve 1949 yıllarında Sovyetler ve ABD Kore'den çekilme kararı aldılar.³⁶ Ancak aynı coğrafyayı paylaşan fakat iki farklı ideolojiyi benimseyen Kuzey Kore ile Güney Kore arasında 25 Haziran 1950 senesinde çatışma çıktı. Sovyetlerin destek ve teşvikiyle Kuzey Kore, Güney Kore'ye saldırınca ABD de Birleşmiş Milletleri harekete geçirerek savaşın yükünü almış oldu.³⁷

BM Genel Sekreteri, Kore'deki durumu Ankara'ya iletmış ve böylece Türkiye'nin savaşa dâhil olma durumu tartışılmaya başlanmıştı.³⁸ Hükümet adına konuyu 30 Haziran 1950 gün TBMM'nin gündemine Dış İşleri Bakanı Fuad Köprülü getirdi.³⁹ Hükümet, 18 Temmuz'da Yalova'da Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın başkanlığında toplandı.⁴⁰ Yapılan toplantıda DP Hükümeti, Kore'ye bir askeri birlik göndermeye karar verdi.⁴¹ 25 Temmuz 1950 senesi Demokrat Parti Hükümeti, Birleşmiş Milletler Konseyi'nin isteğiyle, Kore'ye Türk Tugayının gönderilmesi kararını verdi.⁴² TBMM Başkanı Refik Koraltan, hükümetin Kore'ye askeri birlik gönderme kararı üzerine yaptığı açıklamada, alınan kararın milli menfaatlerin esasına tamamen uygun olduğunu ifade ettikten sonra Başbakan Adnan Menderes'in basına yapmış olduğu açıklamaların da kamuoyunu tatmin edecek bir mahiyet taşıdığını belirtti. Koraltan, Cumhurbaşkanı ile Yalova'ya gerçekleştirdikleri seyahat esnasında halkın bu konuda tasvibini gösteren fiili ifadelerine yakından tanık olduğunu söyledi. Alınan kararın haricteki müspet etkilerinin de ortada olduğunu ve her türlü tenkit ve münakaşaların üstünde bir sempati ile

³⁵ **TBMM Zabıt Ceridesi**, B.34, 01.02.1952, O:1, Dönem: IX, Cilt:13, Toplantı:2, 34.üncü Birleşim, s.6.

³⁶ Özer, **a.g.e.**, 77.

³⁷ Özer, **a.g.e.**, 78; "Amerikan kara askerleri Kore savaşına katıldılar; Truman ikinci bir emirle bütün Kore yarımadasının havadan ve denizden bombalanmasını talep etti", (1 Temmuz 1950). **Cumhuriyet**, s. 1.

³⁸ Özer, **a.g.e.**, 78, Albayrak, **a.g.e.**, 412.

³⁹ Albayrak, M., **a.g.e.**, s.410.

⁴⁰ Özer, **a.g.e.**, 78, Albayrak, **a.g.e.**, 412.

⁴¹ Eroğul, **a.g.e.**, s. 102.

⁴² Özer, **a.g.e.**, s. 78.

karşılandığını ifade etti. Koraltan, “*Milletimiz böyle bir kararı almakla Türkiye’nin akitlerine ne kadar sadık ve vefakâr olduğunu, bütün medeni dünyaya bir kez daha ilan ve ispat etmiştir*” dedi.⁴³

Cumhuriyet tarihinde ilk defa ülkenin silahlı kuvvetleri, ülke hudutları dışındaki bir ihtilaf için asker gönderecekti. Muhalefet, Büyük Millet Meclisi kararı olmadan Kore’ye asker gönderilmesinin Anayasa’nın 26. maddesine aykırı olduğunu söyleyerek itiraz etti. CHP biçimsel olarak karara karşı çıktı ancak kararın esasına karşı çıkmadı. Kore Savaşı’na asker gönderilirse, Türkiye’nin NATO’ya girebilmesi için bir köprü olabileceği düşünüldü.⁴⁴ Komünizm tehlikesinin arttığı ve Sovyet Rusya’nın tehditlerinin devam ettiği bir süreçte NATO’ya girmek, Türkiye için dış politikanın ana hedefi haline gelmişti. Bu doğrultuda CHP iktidarı da bazı teşebbüslerde bulunmuş ancak bu girişimlerden olumlu sonuç alınamamıştı. Basın ve kamuoyu da o günlerde iktidarı ve muhalefeti ile böyle bir fırsatın değerlendirilmesinden yana görünmekteydi.⁴⁵

3. Bulgaristan’dan Türkiye’ye Gelen Türk Göçmenler

1950 yılının Eylül ayında Bulgaristan’daki baskı nedeniyle 165 Türk göçmen Türkiye’ye geldi. Cumhuriyet gazetesi muhabirinin göç eden Türklerle yaptığı mülakatta Bulgaristan’da Türklere yapılan haksızlıklar ve baskılar anlatıldı. Gelen Türkler; Bulgaristan’daki komünist halk cumhuriyeti rejiminin memurlarıyla nasıl mücadele ettiklerini, mallarının ellerinden ne şekilde alındığını üzümler ifade ettiler.⁴⁶ Bulgaristan, Türkiye’ye her gün ortalama 800-1000 dolayında göçmen göndermiş, 1951 yılı Ocak ayı başına kadar gelen göçmen sayısı, üç ay içinde 50 bini aşmıştı.⁴⁷ Demokrat Parti hükümeti, yurdun farklı kesimlerinde kurduğu göçmen kamp ve misafirhaneleri ile Bulgaristan’dan göç eden Türklerin yaralarını sarmaya çalıştı ve başarılı bir iskân programı uyguladı.⁴⁸ “*Bulgaryadan Gelecek*

⁴³ “Kore’ye Yardım Kararına Dair Meclis Başkanının Demeci”, *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1950, s.1, 3.

⁴⁴ Bülent Rusçuklu, *Demokrat Parti’den 12 Eylül’e*, Alfa Yay., İstanbul, 2008, s. 32; Eroğul, *a.g.e.*, s.102.

⁴⁵ Albayrak, *a.g.e.*, s.411.

⁴⁶ F. Pirinççioğlu, “Bulgaristan’dan Gelen Göçmenler Faciası”, *Cumhuriyet*, 1 Eylül 1950, s. 1, 4; “Bu göçe zorlamada; konulan yüksek satış vergileri, 154353 Türk’ün mallarını terk edip Türkiye’ye gelmelerine sebep oldu”, *Anadol*, *a.g.e.*, s. 89.

⁴⁷ Albayrak, *a.g.e.*, s.461. 1951 yılı Nisan ayında Türkiye’ye gelen göçmen sayısı 118.071’i bulmuştur. Bulgaristan’ın göçmen olarak daha çok çocukları ve yaşlıları gönderdiği anlaşılmaktadır ki, 0-15 yaş ile 45 yaşın üstündeki kişilerin sayısı 78.501’dir. Türk göçmen sayısı 1951 yılı sonuna doğru 154.425’e yükselmiş ve Hükümet bunların yerleştirilmesi için, Marshall Yardım’ından 30 Milyon lira yardım almıştır. 1950-1960 yılları arasında göçmenlere yapılan harcamaların % 28’i, bu kaynaktan sağlanmıştır”, Albayrak, M., *a.g.e.*, s.461.

⁴⁸ *Anadol*, *a.g.e.*, s. 89.

Göçmenler İçin Koraltan Milleti Yardıma Çağırıldı” başlıklı habere göre, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Refik Koraltan tarafından radyoda bir beyanname yayımlandı.⁴⁹ Refik Koraltan bu açıklamasında şunları ifade etti; “*Bir müddetten beri milletle insanlar arasındaki ilişkileri normal mecralardan uzaklaştıran dünya hal ve şartlarının ortaya çıkardığı yeni bir durum karşısında bulunuyoruz. Yüz binlerce insan, asırlardır bağlı buldukları topraklardan ve köklerden koparılmaktadır. Bütün mal ve mülklerini terk etmek zorunda kalıyorlar*”. Ayrıca göç eden Türk vatandaşlarını yaşatmak ve kendilerini hürriyete ve diğer insanca sahip olunan nimetlere kavuşturmak için Türk Milleti’nin elinden gelen her türlü fedakârlığı yapmaktan geri kalmayacağını belirtti.⁵⁰

Koraltan, Bulgaristan’dan gelecek olan Türk göçmenlere yardıma temas ettiği bir başka radyo konuşmasında,

“1951 yılına girilen ilk anlarda milletçe omuzlara yüklenen ve milletçe büyük bir ilgi ile benimsenen vefa, bağlılık, sevgi ve insanlık duygularıyla dolu bulunan bir vazifeyi hatırlatmak istiyorum” dedikten sonra. “Bulgaristan da yaşayan yüz binlerce Türk kardeşimiz, bilinen bir sistem ve rejimin kurbanı olarak asırlar boyunca yaşadıkları yurtlarından ve yuvalarından kopararak kısa bir zamanda Türkiye’ye tehcir edilmek mecburiyetiyle karşılaşmış bulunuyor” dedi.

Refik Bey, bu hareketi, dünya barışının hassas zamanlar geçirdiği bir sırada, Türkiye’nin iktisadi bünyesinin sarsılması amacı ve göçmenlerin yurda kabullerinin ve üretici hale getirilmelerinin Türkiye için doğuracağı maddi fedakârlıkları hesaba katarak bir iç huzursuzluk yaratmak olduğu şeklinde değerlendirdi. Millet’in bütün medeni dünyaca bilinen sarsılmaz karakterine has görüş ve anlayış ile bu maksadı derhal kavrayarak harekete geçtiğini ve bu hareketin, “*Muhacir ve Mültecilere Türkiye Yardım Birliği*” adı ile isimlendirilmiş bulunduğunu belirtti ve “*Büyük bir haksızlığın kurbanı olarak, Türkiye’ye iltica eden Türk kardeşlerimize yardımsever ellerin daimi uzatılması*” temennisinde bulundu.⁵¹ Koraltan ayrıca, içinde buluna sürece kadar gelen 120.000 göçmenin yarısının 14 yaş civarında çocuklar olduğunu ve 15 ila 45 yaş arasında olanların ise 33.329 kişi

⁴⁹ “Bulgaryadan Gelecek Göçmenler İçin Koraltan Milleti Yardıma Çağırıldı”, **Milliyet**, 22 Aralık 1950, s.1.

⁵⁰ “Koraltan Milleti Yardıma Çağırıldı”, **Milliyet**, 22 Aralık 1950, s.5.

⁵¹ “Meclis Başkanının Radyo Konuşması”, “Koraltan Göçmenlere Yardıma Davet Ediyor”, **Milliyet**, 1 Ocak 1951, s. 1, 5.

olduğunu ve 45 yaş ve yukarısını yaşlıların teşkil ettiğini söyledi. Güçlü ve kuvvetli olanların Bulgaristan da alıkonulduğunu ve çocuk ile yaşlıların tehcir edildiğini ifade etti. Bulgaristan'ın bu tehcir ile Türkiye'yi müşkül bir duruma sokmak istediğini belirterek, Türk milletinin üstüne düşen sorumluluğu alarak ve oradan gelen kardeşlerine göstermiş olduğu şefkatle buna imkân vermediğinden dolayı teşekkürlerini iletti.⁵²

Demokrat Partili siyasilerin ve Refik Koraltan'ın özellikle halka önem veren bir politika izlemeyi hedef edinmeleri ve tüm halkı temsil eden bir siyaset çizgisi görüntüsü vermeye çalışmaları halk tarafından genel kabul ve destek görmelerinde etkili oldu. Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden Türklere yardım faaliyetleri içerisinde TBMM Başkanı olarak öne çıktı. Büyük Millet Meclisi Başkanı Refik Koraltan Türkiye'de, Mersin'de kurulan ilk göçmen köyü Homurlu'ya giderek vatandaşlarla hasbihalde bulunmuş ve elli göçmen ailesinin tapularını bizzat vermişti. Refik Bey bu ziyaretinde gelen göçmenlere hitaben, şunları söyledi:

“Sizleri en insafsız şartlar içinde göçe mecbur edenler ağır bir siyasi suç işlemişlerdir. Tarih bir gün bunun mesullerini elbet arayacaktır. Onlar sizleri evinizden ocaklarınızın başından koparıp çıkarırken korkunç bir sefaletle karşılaşacağınızı sanmışlardı. Sizi yuvanızdan yurdunuzdan edenler derin bir gaffet içindedirler. 20 milyon Türkün nasıl kucak açtığını hayretle görmüşlerdir.”⁵³

Refik Bey, bu ziyaret esnasında yetkililerden izahat almış Vali muavini Fazıl Uybadın ve Vilayet İskân Müdürü ile birlikte Rami'de inşa edilmiş olan 2014 göçmen evini ve Sirkeci'de ki göçmen misafirhanesini gezmişti.⁵⁴

4. İktidar-Muhalefet İlişkileri ve Refik Koraltan

Demokrat Parti ile Cumhuriyet Halk Partisi arasında zaman zaman sertleşen havayı yumuşatmak amacıyla iki parti arasında birtakım girişimlerde meydana geldi. Örneğin Ocak 1952'de iktidarla muhalefet arasında bir uzlaşma sağlamak için Menderes ve Faik Ahmet Barutçu arasında çözüm arayışı başlatılmış ancak bu görüşmeler sonuçsuz kalmıştı. 1952'nin Ocak ayında Refik Koraltan'ın Samandağ bölgesinde yaptığı seçim konuşması tartışmalara neden olmuş bu olay sonrası iktidar ve muhalefet ilişkileri daha da gergin bir hal almıştı. 11 Ocak'taki uzlaşma toplantısının ardından Refik Koraltan'ın Samandağ'da yaptığı seçim konuşmasında; “Eski

⁵² “Göçmenlere Yardım”, *Milliyet*, 22 Nisan 1951, s. 3.

⁵³ “Koraltan İlk Göçmen Evinde Konuştu”, *Vatan*, 17 Kasım 1951, s. 1; “Koraltan Mersin'de”, “Meclis Başkanı 50 Göçmenin Tapusunu Bizzat Verdi”, *Milliyet*, 17 Kasım 1951, s.1.

⁵⁴ “Koraltan Göçmen Evlerini Gezdi”, *Milliyet*, 24 Ağustos 1952, 1.

hükümetin kullandığı jandarma ve polisin, Fransızların kullandığı Ermeni ve Fransız polislerinden daha menfur olduğu şeklindeki sözleri mevcut ilişkileri daha da gerginleştirdi. İzmir’den CHP’li olduğunu bildiren avukat Ali Özkanat isimli kişi, Koraltan’ı düelloya davet ettiğini duyurdu.⁵⁵ CHP Hatay milletvekilleri, Antakya’da bulunan Cumhurbaşkanı’na verdikleri bir mektupla, Koraltan’ın nutkundaki hakaretlere karşı duydukları teessürü bildirmişlerdi. Cumhurbaşkanı Celal Bayar, vali konağında CHP heyetini kabul ederek dilek ve şikâyetlerini dinlemiş ve bunların kendisine bir not halinde verilmesi arzusunun da izhar ettikten sonra maiyeti ile birlikte Samandağı ilçesine gitmişti.⁵⁶

Refik Koraltan’ın konuşması CHP’liler tarafından tenkit edilmişti.⁵⁷ DP Grubunda konu hakkında kendisinden izahat istenen Koraltan; *“Bu konuşmam onların yayınladıkları şekilde değildir”* dedikten sonra; *“Ancak velev o dedikleri şekilde bir konuşma yapmış olsam dahi bunu muazzam bir günah olarak ele almaya zerre kadar hakları var mıdır?”* dedi. Koraltan ayrıca, *“Asıl günah ve suç olan o zaman türlü çeşit zulümlerin ika edilmesidir. Bu hadiseleri unutturduktan sonra yavuz ev sahibini bastırır gibi, bu sefer sanki bütün o hataları yapan bizmişiz gibi inanılmaz bir yüzüzlükle ortaya çıkmak bu gibiler için işten bile değildir. O zaman zulüm yapılmıştır, yapılmamış mıdır?”* diyerek *“eğer bir mesele yapılmak isteniliyorsa bu meselenin üzerinde durulacağını”* söyledi.⁵⁸

Refik Bey’in Samandağı nutku Büyük Millet Meclisi’ne de aksetmişti. CHP Hatay Milletvekili Hasan Reşit Tankut, Refik Koraltan’ın bu sözleriyle ilgili olarak *“Devletin silahlı emniyet kuvvetlerini tahkir manası yok mudur?”* sorusunu yöneltmişti. Tankut, yetkili mercilerin bu konuda ne yaptığını sormuş, konunun Adalet Bakanı tarafından sözlü olarak

⁵⁵ “Koraltan Düelloya Davet Edildi”, 18 Ocak 1952, s.1.

⁵⁶ “Koraltan Bayar’a Şikâyet Edildi”, **Vatan**, 11 Ocak 1952, s. 1; “CHP vekilleri Celal Bayar’a yazdıkları mektupta; Başkanlığımız altında Samandağı ilçesinde yapılan ziyaret sırasında, TBMM Başkanı Refik Koraltan’ın fevri olarak yaptığı konuşmada, geçmiş hadiseleri tağyir ve tahrif ederek Halk Partisinin artık bir mezar olduğunu ve Halk Partisi polis ve jandarmasının müstevli Fransız polis ve jandarmasından daha menfur bulunduğunu ifade ederek, kendisini dinleyen ve yüzde doksan beşi Halk Partisinden olan vatandaşlara en ağır bir şekilde hakaret etmiştir”, **Vatan**, “Koraltan Bayar’a şikâyet edildi”, 11 Ocak 1952, s. 5.

⁵⁷ “Koraltan Protesto Ediliyor”, **Vatan**, 13 Ocak 1952, s.1,5; “Seyhan CHP’lilerinin Protestosu”, **Vatan**, 13 Ocak 1952, s. 5.

⁵⁸ “Koraltan’ın Beyanati”, **Vatan**, 15 Ocak 1952, s. 5; Refik Koraltan; ‘Başbakan dedi ki; ‘bazı arkadaşlar sert konuşmamdan şikâyet ediyorlarmış, partimin ve memleketimin menfaati için konuşuyoruz’. DP Meclis Grubu bugün toplanmış ve geç vakte kadar çalışmıştır. Grup bugün Doktor Süreyya Endik’in isteği üzerine Meclis Başkanı Refik Koraltan’ın Samandağı hadisesi etrafındaki izahatını dinlemiştir’, “Koraltan DP Grubunda Beyanatını İzah Etti”, **Vatan**, 16 Ocak 1952, s. 1.

cevaplandırılmasını istemişti.⁵⁹ Takrir sahibi Tankut'un sözleri milletvekilleri tarafından gürültülerle karşılanmış, Refik Koraltan kendisini müdafaa etmişti. Koraltan konuşmasında; *"Hasan Reşit Tankut'un konuşmasının bir bölümünde 1946'da zulümden bahis olunabilir dediğini ya da buna yakın bir cümle kullandığını"* belirterek Tankut'un iddialarına cevap olarak orada yapmış olduğu konuşmanın bir bölümünü okuyacağını söyledi. Ayrıca 1946 yılında Demokrat Partinin yurdun her yerinde teşkilatlanma gayreti içerisinde olduğu yerlerden birinin de Hatay olduğunu ifade etti. Kendisinin o dönemde sık sık Hatay'a gittiğini ve orada yaşananları gözlemlediğini belirten Koraltan, Demokrat Parti teşkilatlanmasına yardım eden Hatay'daki vatandaşlara o dönemde eziyet yapıldığını söyledi. *"Memleketin her yerinde olduğu gibi Hatay'da da DP teşkilatına destekten dolayı baskılar oluyordu"* dedi ve o dönemde Hataylı ve Antakyalı vatandaşların kendilerine gelerek yapılan baskı ve işkenceyi anlattıklarını söyledi.⁶⁰ Koraltan, demokratik yollardan seçimlerde oylarını kullanma haklarının olduğunu söyleyerek bu vatandaşlara sabır ve tahammülü tavsiye ettiğini ifade etti. Hatay'ı ziyareti ve Samandağ'ındaki konuşması hakkında, o gün herkesin neşe içinde bulunduğunu belirterek yanına gelen vatandaşların kendisine *"Tavsiyenizi dinledik sabrettik ve huzura kavuştuk"* dediklerini belirtti. Daha sonra Samandağ'ına gittiklerini söyleyen Koraltan, 21 Temmuz 1946 seçimlerine yakın günlerde Harbiye Bucağının Battiaya köyünde yaşanan bir olayı anlattı.⁶¹

Koraltan daha sonra, kendisinin orada 1946'dan önceki köy muhtar seçimlerinde ve başka konularda yapılan haksızlıklardan söz ettiğini, Fransızlarla ilgili kıyaslama konusunda da bunu söyleyebilmek için Fransızlar zamanında orada bulunan bir kişi olması gerektiğini oysa meselenin bünyesinin buna müsait olmadığını ifade etti. Kendi iktidarları ile

⁵⁹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, B.35, 04.02.1952, O:1, Dönem: IX, Cilt:13, Toplantı:2, 35.inci Birleşim, s.32.

⁶⁰ **TBMM Zabıt Ceridesi**, B.35, 04.02.1952, O:1, Dönem: IX, Cilt:13, Toplantı:2, 35.inci Birleşim, s.35.

⁶¹ **TBMM Zabıt Ceridesi**, B.35, 04.02.1952, O:1, Dönem: IX, Cilt:13, Toplantı:2, 35.inci Birleşim, s.36; Refik Koraltan; 1946 seçiminden sonra Hataylı vatandaşlar o zamanki Devlet Reisine, Hükümet Reisine, alâkalı mesul makamlara diyorlar ki, burada şimdiye kadar görmediğimiz zulümle karşılaştık, buraya bir tahkiki mezalim komisyonu gönderin, diyorlar. Hükümet dosyasında da var bu telgraf, burada da, bu dosyada da var. Aradan kısa bir zaman geçmiş, herkes şen, hayatından memnun, kazancından memnun, yarımından memnun, her halinden memnun bir kütle karşısındasınız; hamdolsun kurtulduk diyorlar. Böyle Samandağ'ına giderken kafilere kafilere köylülerle karşılaştık. Türkçeyi konuşabilen vatandaşlar masum bir ifade ile pürüzsüz bir ifade ile arz ettiğim bu necip duygularını Devlet Reisine de söylediler. Samandağ'ına girdik, **TBMM Zabıt Ceridesi**, B.35, 04.02.1952, O:1, Dönem: IX, Cilt:13, Toplantı:2, 35.inci Birleşim, s.37.

birlikte geçmişteki tazyik ve işkencelerin ortadan kalktığını söylediğini belirtti.⁶² Başbakan Adnan Menderes konuyla ilgili olarak Koraltan'ı savunmuş; *“Soru sahibi Hükümet vazifesini yapmamıştır diyor ve tezada düştüğünün farkında olmuyor; bir gazetede sözler konuşana ait olabilir. O zatın o sözleri karşılması lazımdır ben bunları söylemedim deyince mesele kalmaz. İddia sahiplerinin evvela yapacakları iş bunu kanunla hukuken delil olacak bir vesika halinde tespit etmeleri ve bir zabıt varakası yapılması gerekir”* demişti. Menderes, Refik Koraltan'ın bir tekzip yayımlayarak, bunları söylemediğini belirttiğini, Refik Bey'in söylemiş olsaydım ne olurdu cümlesi üzerinden olmayan bir şeyi hükümetin sorgulamayacağını bu sebeple de Tankut'un tezada düştüğünü ifade etti.⁶³

18 Aralık 1953 tarihinde DP, CHP'nin bütün mal varlığını 'haksız iktisap' diye adlandırarak Hazine'ye geçiren bir yasa çıkarttı. Bu durum ana muhalefet partisinin etkinlik olanaklarını azaltmak için yapılmış bir girişimdi.⁶⁴ Bu gelişmeler, seçim havasının daha erken başlamasında etkili oldu. CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, 1 Ocak 1954 tarihinde İstanbul'da bir miting düzenleyerek bu mitingde iktidarı eleştirdi.⁶⁵ Demokrat Partinin, iktidar zamanında iç politikada muhalefete karşı en çok kullandığı yöntem Cumhuriyet Halk Partisi'nin geçmişteki politikalarını eleştirmekti.⁶⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Refik Koraltan, İzmit DP İl Kongresinde vatandaşlara yaptığı konuşmada; Türk milleti ne zaman bir kalkınma hareketine girişse ya da milli bir eser meydana getirmek istese karşısında

⁶² **TBMM Zabıt Ceridesi**, B.35, 04.02.1952, O:1, Dönem: IX, Cilt:13, Toplantı:2, 35.inci Birleşim, s.37; Refik Koraltan; O menfur hâdiseler, dikkat et Hasan Reşit Bey, bir daha tekrür etmeyecektir. Bunun teminatı Türk milletinin iradesidir, sizlerin iradesidir. Hasan Reşit arkadaşım müsterih ol, Koraltan arkadaşın hayatını her memleket çocuğu gibi hiç değilse sizin kadar bu memlekete vakfetmiş onun tarihi ile onun mazisi ile onun asaleti ile övünmeyi bilen, ondan zevk alan bir memleket çocuğudur. Sizlerin arkasında büyük Türk milleti bulunmaktadır. Artık bu yüce millete kimse hakaret edemez, kimse zulüm yapamaz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, B.35, 04.02.1952, O:1, Dönem: IX, Cilt:13, Toplantı:2, 35.inci Birleşim, s.37,38.

⁶³ “Koraltan'ın Samandağ Nutku Meclise Aksetti”, **Vatan**, 5 Şubat 1952, s.1,3, **TBMM Zabıt Ceridesi**, B.35, 04.02.1952, O:1, Dönem: IX, Cilt:13, Toplantı:2, 35.inci Birleşim, s. 39; ‘Hasan Reşit Tankut'un takririnde Koraltan'ın Türk Jandarma ve polisini, Ermeni ve Fransız polisi ile mukayese ettiği, bundan onur kırıcı bir mana bulunduğu anlatıyordu. Meclis reisi Refik Koraltan, büyük sarı bir zarf ile kürsüye gelerek şunları söyledi; Son seyahatte beni tanıyanlar konuşmamı istediler. Ben de yapılan haksızlıklardan bahsettim, dedi’, “Koraltan'ın Samandağ Nutku Meclise Aksetti”, **Vatan**, 5 Şubat 1952, s. 1,3.

⁶⁴ Albayrak, **a.g.e.**, s.216. ; M. Tunçay, C. Koçak, H. Özdemir, K. Boratav, vd., **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye(1908-1980)**, Cem Yay.,2002, s. 16.

⁶⁵ Albayrak, **a.g.e.**, s.252; “3 Ocak 1954 tarihinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile Birlikte Meclis Başkanı Refik Koraltan Kayseri'ye İş Bankasının Açılışını Yapmak Üzere Hareket Ettiler”, “Celal Bayar bugün İşçi Bankasını açmak üzere Kayseri'ye gidiyor”, **Akşam**, 3 Ocak 1954, s.1.

⁶⁶ Özer, **a.g.e.**, s. 71.

muhtelif şekillerde menfaat düşkünlüğü ile karşılaşmıştır. Kötü niyetli bu kişilerin saf temiz ruhlu vatandaşların arasına katılarak; “*Memlekette birlik yoktur, vatandaşlar birbirlerine yan bakmaktadır, hürriyet ve demokrasi elden gidiyor, hükümet çalışmıyor, matbuat serbesti ortadan kaldırılıyor*” şeklindeki söylemlerle milletin temiz ruhlu vatandaşlarını kandırarak zehirlemek istediklerini belirtmişti. Refik Bey, bunu yapanların gayelerinin kaybettikleri saltanatı ve ellerinden kaçırdıkları ikbali ve diktatörlüğü tekrar ellerine geçirme arzusu olduğunu ifade etti. Konuşmasının devamında “*Bu kişiler bilmelidirler ki, Türk milleti kendisini yıllarca ihmal edenini affedemez ve unutamaz. Onlar Türk kalkınmasını sabote etmek, ileri hamleleri önlemek, milli refahı durdurmak istiyorlar. Bugünkü hükümetin başarılarını kıskanıyorlar. Onların bu yıkıcı emellerine sizler engel olacaksınız*” diyerek, demokratik sistemde millet ve hükümet çalışmalarının birbirlerini tamamladığını ve desteklediğini belirtti. Halkın kendilerine olan inancının ve bu yıkıcılarla mücadelesinin, kendileri ve halk adına çalışmak için ilham kaynağı olacağını ifade etti.⁶⁷

Demokrat Parti 1954 seçimleri öncesinde eleştirileri önleme adına bazı kanunlar çıkarmış, memur ve işçi kesimini memnun etmeye yönelik bazı düzenlemeler yapmıştı. Demokrat Parti yapılacak seçimlerde kendisini favori olarak görüyordu. İktidar ile muhalefet 1954 senesi başından itibaren tam bir seçim havası estirmeye başlamış, seçim kampanyası Mart ayından başlayarak da Türkiye genelinde hız kazanmıştı.⁶⁸ 1954 seçim kampanyasında DP'nin elindeki koz, ekonomik kalkınma hamlesiydi.⁶⁹

5. Meclis Başkanlığı Seçimleri ve Refik Koraltan

3 Eylül 1950'de yapılan Belediye seçimlerinde DP 600 belediyeden 560'ını kazandı.⁷⁰ Ardından 15 Ekim'de yapılan İl Genel Meclisi seçimlerini de Demokrat Parti kazandı.⁷¹ DP içinde yaşanan bazı tasfiyeler ve istifalardan sonra, 15 Ekim 1951'de Ankara'da, Büyük Sinema'da üçüncü büyük kongre gerçekleşti. Davetli 1375 delegeden 1160'ı kongreye katıldı. Çalışmalar altı gün sürdü ve 20 Ekim 1951 akşamı sona erdi.⁷² Kongrede genel olarak önemli kararlar alınmadı. Programın aynen kalması kabul

⁶⁷ “İzmit DP İl Kongresi; Koraltan'ın Konuşması”, *Milliyet*, 25 Mayıs 1952, s. 7. ; “Koraltan Muhalefeti İtham Etti”, *Vatan*, 25 Mayıs 1952, s.1,3.

⁶⁸ Özer, *a.g.e.*, s. 86; Albayrak, M., *a.g.e.*, s.252.

⁶⁹ Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, *Demirkurat Bir Demokrasinin Doğuşu*, Doğan Yay., İstanbul, 2005, s. 71.

⁷⁰ Albayrak, *a.g.e.*, s.201.

⁷¹ Özer, *a.g.e.*, s.69.

⁷² Anadol, *a.g.e.*, s. 72; Kabasakal, *a.g.e.*, s. 182.

edildi. Kongrede ana davanın, milli kalkınma olduğu hususunda birleşildi.⁷³ Hükümet içindeki anlaşmazlıklar nedeniyle zaman zaman istifalar yaşandı.⁷⁴ Adnan Menderes dört bakanı kabine dışı bırakabilmek için 8 Mart 1951’de kabinesiyle istifa edip yeni kabineyi oluşturdu.⁷⁵

8 Mart 1951 de istifa eden Menderes, 11 Mart 1951 de hükümeti yeniden kurdu.⁷⁶ 8 Ağustos 1951’ de TBMM Halkevlerini devletleştiren bir yasayı kabul etti.⁷⁷ 1951 de yapılan Meclis Başkanlığı seçiminde 325 oydan 185’ni alan Koraltan, başkan seçildi.⁷⁸ Vatan gazetesinde “Refik Koraltan TBMM Başkanı oluyor” başlıklı haberde bu seçim hakkında bazı tespitlerde bulunuldu. Oylamaya katılanların sayısı 325 idi. Refik Koraltan 185, Refik Şevket İnce 132, çekimsen 6, Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu 1, Suat Başol 1 oy almışlardı. Arada 53 oy farkı vardı. Milletvekillerinin kiminin memnun kiminin mahzun olduğu ifade edildi. Refik Bey kürsüye doğru yöneldi, heyecanlıydı. Memnun ve gülümsemeye çalışarak teşekkür etti. Refik Şevket İnce 27 oy fazla alsaydı, meclis riyasetini işgal edecekti fakat Refik Şevket İnce’nin seçimde faaliyet göstermediğine değinilmişti. “*Koraltan’ın yaptığı gibi faaliyete geçseydi, seçimi muhakkak kazanacaktı*” şeklinde bir tespitte bulunulmuştu. Bazı milletvekilleri Koraltan’ın seçilmesine rağmen grubun o günkü hareketini bir zafer olarak vasıflandırmakta ve şöyle denilmekteydi; “*Koraltan artık bundan sonra riyaset köşkünde otururken bu çatının kendisi için geçici olduğunu ve bu çatı altında kendisini tutan kuvvetin grubu olduğunu anlayacaktır*” denildi.⁷⁹

Samet Ağaoğlu, konu hakkında yaptığı değerlendirmede; DP Meclis Grubunda yavaş yavaş başkaldıran hizipleşmenin Refik Şevket İnce’den faydalanmayı düşündüğünü ve onu 1951 Meclis Başkanlığı seçiminde Refik Koraltan’ın karşısına çıkardığını anlatmaktadır. Refik Şevket’in sevilen birisi olduğunu, eğer Adnan Menderes’in desteği olmasaydı Koraltan’ı yeneceğini ifade etmişti. Ağaoğlu ayrıca Muhalif hizbin yılmadığını ve Refik Şevket İnce’yi Grup Başkanlığına aday göstererek kazandırdığını ve bunun Refik Şevket’in Demokrat Parti’de son vazifesi olduğunu belirtmiştir.⁸⁰

⁷³ Eroğul, a.g.e., s.115.

⁷⁴ Albayrak, a.g.e., s.204.

⁷⁵ Özer, a.g.e., s.70.

⁷⁶ Anadol, a.g.e., s.72.

⁷⁷ Tunçay, v.d., a.g.e., s. 215.

⁷⁸ “Koraltan TBMM Başkanı Oluyor; DP grubunda Seçimi Kazandı”, **Vatan**, 1 Kasım 1951, s. 1.

⁷⁹ “Koraltan TBMM Başkanı Oluyor”, **Vatan**, 1 Kasım 1951, s. 4.

⁸⁰ Samet Ağaoğlu, **İpin Gölgesindeki Günler/Arkadaşım Menderes Marmara’da Bir Ada**, Alkım Yay., İstanbul, 2004, s. 100.

1 Kasım 1952 tarihinde 9. Dönem birinci birleşim, 3.toplantısı Başkan vekili Mühlis Tümay tarafından açıldı. TBMM Başkan seçimine 362 üyenin katıldığını ve oylama sonucunda İçel Milletvekili Refik Koraltan'ın 356 oy ile seçildiğini duyurdu. 6 oy çekimsedi. Alkışlar arasında kürsüye gelen Refik Koraltan, gösterilen sevgi ve itimattan dolayı şükranlarını sundu. “*Her zaman ve her vesileyle ifade ettiğim gibi, Türk Milletinin temsilcisi olan siz değerli arkadaşların sevgi ve güvenini devamlı kılmanın tek yolu; meclis faaliyetlerini tanzim ederek, tüzük hükümlerini büyük bir dikkat ve hassasiyetle tatbik etmektir*”, dedi. Bu gayeyi elde etmek için tüm güç ve kuvvetiyle dikkatli, hassa bir şekilde çalışmaya devam edeceğini belirtti. “*Büyük Millet Meclisinin şerefli tarihi içinde dokuzuncu devre, üçüncü toplantı mesaisinin de Türk Milletinin hayat ve tarihinde feyizli neticeler vermesini dilerim*” sözleriyle konuşmasını tamamladı.⁸¹

TBMM 1 Kasım 1953 deki, 9.devre 4. Toplantısında Meclis Başkanlığı için yapılan seçim sonucunda; seçime katılan 306 azanın 306'sının ittifakı ile İçel Milletvekili Refik Koraltan seçilmişti. Refik Bey, TBMM Başkanlığına seçilmiş olması itibariyle sevgi ve şükranlarını sunduğu bir teşekkür konuşması yaptı. Kendisine gösterilen güvene layık olarak vazifesinin sorumluluğuyla hareket edeceğini belirten Refik Koraltan, Türk Milletinin iradesinin temsilcisi olan TBMM üyelerinin TBMM tarihinde görülen bu önemli vazifeleri bundan sonra da layıkıyla yapılıcağından emin ve bahtiyar olduğunu ifade etti. Başarı dileklerini ileterek alkışlar arasında konuşmasını bitirdi.⁸²

Büyük Millet Meclisi Reisi Refik Koraltan, Dokuzuncu Devrenin nihayete ermesi dolayısıyla bir konuşma yapmıştı. Refik Bey, konuşmasında 22 Mayıs 1950 tarihinden başlayarak dokuzuncu devrenin sona erdiği zamana kadar geçen sürede Meclis'in mesaisi üzerine kısa bir değerlendirmede bulundu. Refik Bey dört yılın çalışma sonuçlarını kısaca izahtan sonra “*Bazı vakitler geceli gündüzlü devam eden çalışmalarla, Türk Milletinin refah ve saadete ulaştıracak, onu, mukaddes yurt toprakları üstünde, gününden memnun ve yarınından emin olarak sükûn ve huzur içinde yaşatacak bütün tedbirleri aldınız*” dedi. Refik Bey, geride bırakılan 9. Devre sona ermiş bulunurken kendisini Büyük Millet Meclisi Reisliğine seçtikleri için üyelere şükran ve teşekkürlerini sundu. Refik Bey yeni seçimlere gelindiğini belirtmiş, gelecek Meclisin vatan için hayırlı uğurlu olması temennisinde bulunmuştu. Meclisin 14 Mayıs 1954 Cuma günü saat 15.00'te fevkalâde toplantısına başlayacağını belirterek, konuşmasını tamamladı.⁸³

⁸¹ BCA, 10.9.0.0/36.109.2/46.

⁸² BCA, 10.9.0.0/36.109.2/45; Reis vekilliklerinin seçimi için 336 üye katılmış ve yapılan seçimlerde; Fikri Apaydın(Kayseri) 335 oy, Muzaffer Kurbanoglu(Manisa) 335 oy ve Tevfik İleri(Samsun) 333 oy almışlardır, BCA, 10.9.0.0/36.109.2/45.

⁸³ TBMM Zabıt Ceridesi, İ.65, 12.03.1954, C:2, Dönem: IX, Cilt:29, İçtima:4, 65.inci İnikat, s.920; Refik Koraltan; IX. ncu Devrenin çalışmaları sona erdiği şu dakikada Yüksek Heyetinize bu tarihi

1 Ocak 1954 10.Devre 1.İçtima Yılı Reis Vekili Fikri Apaydın tarafından açılmış, TBMM reisliği için yapılan seçime 421 milletvekili iştirak etmiş ve İçel Milletvekili Refik Koraltan 421 oyla başkan seçilmişti. Alkışlar arasında kürsüye gelen Refik Bey, TBMM'nin üyelerine teşekkürlerini sundu. O zamana kadar olduğu gibi bundan sonra da vazifesinin yüklemiş olduğu sorumluluk ve bilinçle beraber, Meclis üyelerinin kendisine göstermiş olduğu sevgi ve itimada bütün gücüyle çalışıp layık olacağını belirtti. Çalışmalarının başarıya ulaşmasının tek yolunun meclisin kendisine olan sevgi ve desteğinin devamlılığı olacağını ifade etti. Büyük Türk Milletinin en mutlu günlerini hep birlikte görmek temennisiyle konuşmasını tamamladı. Reis vekillikleri için yapılan seçime 370 üye katılmış; Esat Budakoğlu(Balıkesir) 369 oy, Fikri Apaydın (Kayseri) 370 oy, Tevfik İleri (Samsun) 369 oy olarak seçilmişlerdi.⁸⁴

6. Atatürk'ün Naaşının Geçici Kabrinden Alınarak Anıtkabir'e Nakli

Cumhuriyet Halk Partisi tarafından yapımına başlanılan ancak tamamlanamayan Anıtkabir, Demokrat Parti döneminde 10 Kasım 1953 yılında açıldı. Mustafa Kemal Atatürk'ün naaşı 10 Kasım günü geçici kabrinden alınarak Anıtkabirde ebedi istirahatgahına tevdi edilmesi için tüm hazırlıklar tamamlanmış, yapılan bu merasimde Meclis Başkanı Refik Koraltan da bulunmuştu.⁸⁵ “Gençlik Atatürk'ü dün minnetle andı” başlıklı haberde, öğrenciler ve üniversitelilerden oluşan büyük bir kalabalığın, Dışkapı'dan Ulus Meydanına buradan da marşlar söyleyerek Bankalar Caddesi Atatürk Bulvarı yoluyla Zafer Meydanına geldiği belirtildi. Burada söz alan birçok hatip tarafından; Türk milletinden aldığı kudret ve kuvvetle vatanımızı kurtaran ve kurduğu cumhuriyeti çok güvendiği Türk gençliğine emanet eden Atatürk'ün, bütün fikir ve ideallerinin gençliğin kalbinde ve fikrinde yaşadığı, temelleri çok derinlere atılmış Atatürk inkılaplarının ve

devrenin mesaisi hakkında kısaca maruzatta bulunmayı vazife telâkki ederim. Bu devrede, yani 22 Mayıs 1950 tarihinden bugüne kadar Büyük Millet Meclisine tezkere ve saire gibi çeşitli evrak hariç (809) lâyiha ve (625) teklif tevdi edilmiştir. Alâkalı encümenlere tevdi edilen bu lâyiha ve teklifler, fasılasız toplantı ve sürekli bir mesai ile encümenlerde tetkik edilerek kısmen tevhit ve telif edilmek suretiyle Umumi Heyetinizin nazarı tetkik ve müzakeresine arz edilmiş ve bugüne kadar yapılmış olan (405) inikatta, Yüksek Heyetinizce (746) sı kanun, (6) sı tefsir, (148) i karar olarak kabul edilmiştir. Yine bu devre zarfında Meclis Riyasetine ve delâletimizle muhtelif vekâletlere tevcih olunan (1407) şifahi ve tahriri sual takririnden (1245) i cevaplandırılmıştır. Ve bu meyanda; Dilekçe Komisyonunuza, havale ve tevdi olunan vatandaş dileklerine ait (19904) dosyanın da karara bağlandığını da ayrıca kaydedirim, **TBMM Zabıt Ceridesi**, İ.65, 12.03.1954, C:2, Dönem: IX, Cilt:29, İçtima:4, 65.inci İnikat, s.920.

⁸⁴ BCA, 10.9.0.0/36.109.2/44.

⁸⁵ “15 yıl önce ebediyete intikal eden büyük önder ve eşsiz kahraman Atatürk'ün na'sı bugün muazzam bir merasimle Anıtkabir'e naklediliyor”, **Milliyet**, 10 Kasım 1953, s.1.

eserlerinin alçakça duygular, kin, gaflet ve gerilikle yıkılmasına asla müsaade edilmeyeceği ifade edildi. Daha sonra kalabalık kabile Anıtkabir'e ulaştı. Anıtkabir'de, hep bir ağızdan İstiklal Marşı söylendi sonra yine genç hatipler tarafından ateşli konuşmalar yapılarak şiirler okundu. Bu vesile ile Meclis Reisi Refik Koraltan da bir hitabede bulundu. Koraltan konuşmasında;

“Mustafa Kemal Atatürk, Büyük Türk milletinin bağrından yetişmiştir. En büyük eserini daima sevdiği, yolunda çalışmaktan yılmadığı Türk milletinden aldığı kudretle meydana getirmiştir. Her insana nasip olmayacak bir şekilde, kendi ümidi olan nesil, durmadan gönüllerde yerleşen Mustafa Kemal adıyla, eseriyle övünecek ve onun ebedileşmesi için daima ve daima onun bekçisi kalacaktır” dedi. Refik Bey konuşmasının devamında gençlere: “Mustafa Kemal nesli olan gençlik, bütün milletlere örnek olacak şekilde muazzam bir eserin izinde ve onun bekçisi olduğunu söylüyorsunuz, kayıtsız şartsız haykırıyorsunuz. Zaten Türk milletinin asaleti, varlığı, kıymeti, tarihte olduğu gibi bundan böyle de daima ve daima ancak bu kuvvetle ölçülmektedir”

diyerek, “*Türk milletinin istilâlar karşısında daima ‘Hayır!’ demesini bilen bir millet olduğunu*” belirtti.⁸⁶

7. Hukuk Alanında Yapılan Bazı Düzenlemeler

Demokrat Parti'nin 14 Mayıs 1950 seçimi ve sonrasında basın tarafından destek bulması, başarısını artıran önemli bir faktördü. O yıllarda etkili reklam aracı olan basın önemli bir yere sahipti. Basın, halk ile siyasi partiler arasındaki en etkili iletişim aracıydı. Demokrat Parti hakkındaki olumlu haberler ve yazılar halkın Demokrat Parti'yi desteklemesinde önemli bir role sahipti.⁸⁷ Demokrat Parti, basının büyük beklentileri olduğu bir partiydi. İlk ele alınan işlerden biri de basın olmuştu. Hazırlanan kanun tasarısı seçimlerden çok kısa bir süre sonra, 15 Temmuz 1950'de Meclis'te büyük çoğunluğun oyuyla kabul edildi. 1950 *Basın Kanunu* liberal bir kanundu. Bu kanunla basın üzerindeki baskı rejimi ve hükümetin basın üzerindeki denetimi kısmen azalmıştı.⁸⁸ Demokrat Partinin ilk iktidar günlerinde Ticaniler denilen bir grubun Atatürk heykel ve büstlerine

⁸⁶ “Gençlik Atatürk'ü dün minnetle andı”, *Milliyet*, 12 Kasım 1954, s. 7.

⁸⁷ Özer, *a.g.e.*, s. 59; DP'yi destekleyen gazeteler arasında; Vatan, Cumhuriyet, Zafer, Kuvvet, Yeni Sabah, Son Posta ilk sırada yer alanlardı. Gazetecilerden aralarında Ahmet Emin Yalman, Nadir Nadi, Mümtaz Faik Fenik, Cihad Baban, gibi ünlü gazeteciler, DP'yi desteklemişlerdi. Nadir Nadi, Mümtaz Faik Fenik, Cihad Baban DP listesinden milletvekili de seçilmişlerdi, Albayrak, M. *a.g.e.*, s.91.

⁸⁸ Hıfzı Topuz, *Türk Basın Tarihi*, Remzi Kitabevi, 2003, s.192, 193; Vatan, Tasvir ve Yeni Asır gazetelerinde Demokrat Parti Hakkında sık sık olumlu haberler yer almaktaydı. Cumhuriyet Halk Partisi'nin seçim çalışmalarında ise Ulus gazetesi ön plana çıkmaktaydı, Özer, *a.g.e.*, s.59.

yönelik saldırıları üzerine 25 Temmuz 1951'de Atatürk'ü Koruma Kanunu çıkarıldı.

Bir diğer gelişme irtica tehdidine karşı birtakım önlemler alınırken demokratikleşme sürecinde beklenmeyen bir icraat gerçekleşmiş ve dini istismar ettiği gerekçesiyle, 8 Temmuz 1953'te Millet Partisi Kapatılmıştı.⁸⁹ Millet Partisinin kapatılmasından çok kısa bir süre sonra, partinin eski yöneticilerinden bir kısmı 10 Şubat 1954 de Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) adıyla yeni bir parti kurmuşlardı.⁹⁰ 23 Temmuz 1953 de Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman'ın bir suikast girişimiyle saldırıya uğraması üzerine Adnan Menderes, dinin dünya işleri ve siyasete alet edilmesini önlemek amacıyla 23 Temmuz 1953'te "*Vicdan Hürriyetini Koruma Kanunu*" nu Meclise getirdi ve bu kanun kabul edildi.⁹¹

18 Ocak 1954'de, 1951 tarihli kanunu yürürlükten kaldıran ve daha liberal hükümler getiren "*Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu*" kabul edildi.⁹² DP Şubat 1954' de Köy Enstitülerini kapatarak klasik ilk öğretmen okullarını açtı.⁹³ 17 Şubat 1954 tarihinde 5545 sayılı seçim yasasının bazı maddeleri 6272 sayılı yasa ile değiştirildi. 9 Mart 1954 tarihinde yayın yolu veya radyo ile işlenecek bazı suçlar hakkındaki 6334 sayılı yasa kabul edilmiş bu yasayla yayın yolu ile işlenecek suçlara daha ağır cezalar getirilmişti. Basının iktidar aleyhine yayın yapma hakkı sınırlandırıldı. Basın Yasasının 36. Maddesi değiştirilerek, basın davalarının ağır ceza mahkemelerinde görülmesi esası getirildi.⁹⁴

Kemal Karpat, Demokrat Parti'nin iktidara geldikten sonraki 1950-1954 arası değerlendirmesinde; muhalefet partilerinin de kabul ettiği gibi, Türkiye'de kısmen hür ve demokratik bir ortamın olduğu, din konusundaki liberal tutumuna uygun olarak ezanın Arapça okunmasına müsaade etmesi, askerlik süresinin kısaltılması, liberal bir Af Kanunu çıkartılması, Türklerin yurt dışına çıkabilmeleri, yabancıların ve eski Türk vatandaşlarının Türkiye içinde seyahat edebilmelerine kolaylık sağlanması, yeni bir Basın Kanununun yapılması, kısıtlayıcı hükümler ihtiva eden diğer bazı kanunlar değiştirilmesi, antidemokratik kanunları tespit üzere bir komisyon teşkil edilmesi şeklinde meydana gelen gelişmeler şeklinde sıralamaktadır.⁹⁵ Samet Ağaoğlu DP'nin kurucularıyla ilgili olarak partinin dört kurucusundan Bayar'ın siyasi

⁸⁹ Özer, **a.g.e.**, s.66, 67.

⁹⁰ Kabasakal, **a.g.e.**, s.184.

⁹¹ Özer, **a.g.e.**, s.68.

⁹² Eroğul, **a.g.e.**, s.133.

⁹³ Tunçay, v.d., **a.g.e.**, s. 216.

⁹⁴ Albayrak, **a.g.e.**, s.253.

⁹⁵ Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1967, s. 352.

kişiliği ve soğukkanlılığının yanında; Menderes'in zarif tevazuu ve demokrasi idealinin 1950 zaferine erişmesinde büyük rol oynadıklarını ifade etmişti. Halk Partisi kurucularından Refik Koraltan'ı gür sesli, Köprülü'yü de biraz babayani bulduğu şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur.⁹⁶

Sonuç

1950 genel seçimleri sonucunda Türkiye'de iktidar el değiştirdi. Uzun süreli tek parti iktidarından sonra yönetim Cumhuriyet Halk Partisinden, Demokrat Partiye geçti. Bu gelişme Türk siyasi tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Türkiye siyasi yaşamının dönüm noktalarından birisi olan bu gelişmede Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve DP lideri Celal Bayar olmak üzere Türkiye'de demokrasiye inanan bütün aydınların, devlet adamlarının ve Türk halkının katkısı oldu.

Bu süreçte Refik Koraltan, Demokrat Parti döneminin en göze çarpan isimlerden birisiydi. Demokrat Partinin kurucuları arasında yer alan Koraltan, geçmişten gelen deneyimi, idareci ve siyasetçi kimliğinin de katkısıyla TBMM'de yapılan seçimlerde aralıksız olarak (1950-1960) dönemleri arasında Meclis Başkanlığı görevini üstlendi. Koraltan'ın bu göreve gelmesinde geçmişten gelen siyasetçi ve bürokrat kimliği, DP kurucularından birisi olması, partinin gelişmesi yönünde yapmış olduğu hizmetler, Celal Bayar ve Adnan Menderes ile geçmişten süre gelen yakınlık gibi faktörler etkili oldu. Ayrıca kendisinin halkla da yakın temasları vardı.

Refik Koraltan "Dörtlü Takrir" diye tabir edilen takririn imza sahiplerinden birisiydi. Ayrıca çok partili yaşama geçiş, Demokrat Partinin ortaya çıkışı ve gelişmesinde hizmetleri bulunmaktaydı. Siyasetin tanınmış simalarından birisi olan Koraltan, bu birikim ve katkılarıyla Demokrat Parti içerisinde etkin görevlerde yer aldı. Koraltan'a göre kendi partisi DP ile CHP arasında anlayış farkı bulunmaktaydı. Demokrat Partinin iktidara gelişinden önceki mevcut hükümetin milletle uzak olduğu iddiasıyla kendi iktidarlarıyla birlikte hükümetin artık bir zümrenin elinde olmayacağını söylüyordu. Kendi hükümetlerinin milletin iradesine dayanan ve milletin emrinde olan bir müessese olduğunu ifade ediyordu.

DP iktidarının ilk yıllarında Türkiye'yi yurt dışından pek çok önemli devlet adamı ziyaret etti. Yunanistan, Pakistan, İtalya gibi devletlerin Dışişleri bakanlarının bu ziyaretlerinde Koraltan, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı göreviyle ön planda yer aldı. Ayrıca 1950'li yılların başında Bulgaristan'dan Türkiye'ye gerçekleşen göç olayında Türk göçmenlere

⁹⁶ Ağaoglu, a.g.e., s.59.

yardım faaliyetleri kapsamında, Büyük Millet Meclisi ve Göçmen ve Mültecilere Türkiye Yardım Birliği reisi olarak göçmen sorunu hakkında çalışmalar yaptı, halkın ve hükümetin konuya ilişkin desteğini gösterdi.

Genel seçimlerin ardından iktidara gelen Demokrat Parti ile Cumhuriyet Halk Partisi arasındaki ilişkiler zaman zaman gergin bir hal aldı. Hükümet programının kabulü, Kore'ye Türk askerinin gönderilmesi, DP'nin CHP'nin tüm mallarına el konulması hususunda çıkarttığı yasa, Millet Partisinin kapatılması, DP'nin CHP'nin iktidarı dönemindeki icraatları eleştirmesi ve CHP'nin de DP'nin iktidarı dönemindeki uygulamaları eleştirmesi, DP'nin basına yönelik kısıtlayıcı bazı uygulamaları gibi pek çok konu tartışma hali aldı. Siyasetçilerin çeşitli konu ve meseleler üzerine yapmış oldukları konuşmalarda siyaset gündemini meşgul ediyordu. Etkili bir isim olarak önemli görevleri icra eden Koraltan'ın bazı söylemleri zaman zaman iktidar-muhalefet ilişkilerini gerginleştirmişti. Örneğin 1952 yılının Ocak ayında Hatay'ın Samandağ'ı bölgesinde CHP'ye yönelik yapmış olduğu konuşma tepki çekmiş ve CHP'liler tarafından çok eleştirilmişti. Bu süreç içerisinde Demokrat Parti ve Adnan Menderes tarafından Koraltan'ın yanında olduğuna dair açıklamalar yapıldı. Bu durum kurucuların parti üzerinde ne denli tesirli olduklarını da göstermektedir.

DP, halkın verdiği destekle seçimi kazandıktan sonra halka önem veren bir politika izlemeyi hedef edindi. DP'nin kurucularından Koraltan da tüm halkı temsil eden bir siyaset çizgisi görüntüsü vermeye çalıştı. Bu durum partinin ve partinin öne çıkan siyasilerinin halk tarafından kabul ve destek görmelerinde etkili oldu. Koraltan, beyanatlarında ve yurt içi gezilerinde yapmış olduğu konuşmalarda öncelikli olarak vatandaş, vatandaşın huzur ve güvenliğine vurgu yapıyordu. Hitabet gücü kuvvetli olarak değerlendirilen Koraltan, halka yönelik söylemlerinde birlik ve beraberlik içerisinde olmanın önemine değiniyordu. İç ve dış politika bakımından kendi iktidarlara döneminde emniyet ve huzurun sağlandığını ve kalkınmanın hızla devam ettiğini sık sık dile getiriyor, vatandaşa huzur, saadet ve refahı sağlamak için devamlı surette çalıştıkları mesajını veriyordu. Refik Koraltan bu çabaları ile Türkiye'de yeni bir dönemin başlangıcı olan DP'nin siyasi tarihinde önemli bir yer aldı.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 10.9.0.0/36.109.2/51.

BCA, 10.9.0.0/36.109.2/46.

BCA, 10.9.0.0/36.109.2/45.

BCA, 10.9.0.0/36.109.2/44.

BCA, 490.1.0.0/578.2297.1/3.

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Cerideleri

Kitaplar ve Makaleler

Ağaoğlu, Samet, **İpin Gölgesindeki Günler/Arkadaşım Menderes Marmara'da Bir Ada**, Alkım Yay., İstanbul, 2004.

Albayrak, Mustafa, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946- 1960)**, Phoenix Yay., 2004.

Anadol, Cemal, **Türk Siyaset Tarihinde Demokrat Parti**, Yeni Kuvayı Milliye Yay., İstanbul, 2004.

Birand, Mehmet Ali, Can Dünder, Bülent Çaplı, **Demirkırat Bir Demokrasinin Doğuşu**, 10.Baskı, Doğan Yay., İstanbul, 2005.

Eroğul, Cem, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1998.

Kabasakal, Mehmet, **Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi (1908-1960)**, Tekin Yay., Ankara, 1991.

Karpat, Kemal, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul Matbaası, 1967.

Özer, İlbeyi, **Demokrat Parti Dönemi Siyasi ve Sosyal Hayat**, İskenderiye Kitap, İstanbul, 2015.

Pirinççioğlu, F., "Bulgaristan'dan gelen göçmenler Faciası", **Cumhuriyet**, 1 Eylül 1950.

Ruşçuklu, Bülent, **Demokrat Parti'den 12 Eylül'e**, Alfa Yay., İstanbul, 2008.

Sarol, Mükerrerem, **Bilinmeyen Menderes I**, Kervan Yay., İstanbul, 1983.

Topuz, Hıfzı, **Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, 2003.

Tunçay, M., C. Koçak, H. Özdemir ve K. Boratav, **Çağdaş Türkiye Tarihi (1908-1980)**, IV. Cilt, 7. Basım, Cem Yay., İstanbul, 2002.

Uran, H, **Hatıralarım**, Ankara, 1959.

Sürelili Yayınlar

Milliyet

Cumhuriyet

Akşam

Vatan

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN MİLLİ İKTİSAT SİYASETİ EKSENİNDE ALMANYA'NIN OSMANLI NÜFUZ POLİTİKASI

Bilge KARBİ*

ÖZ

II. Meşrutiyet dönemi iktisat politikaları milli iktisat siyaseti ekseninde şekillenmiştir. Bu dönemde Osmanlı Devleti uzun savaşlar yaşamış ve hatta son savaş neticesinde alınan yenilgi ile imparatorluk dağılmıştır. Milli iktisat politikalarının şekillenmesinde bu savaşların ve imparatorluğun dağılma tehlikesinin etkisi büyük olmuştur. Özellikle Balkan Savaşları'nda (1912-1913) alınan ağır yenilgiyle beraber yönetimde gittikçe söz sahibi olan İttihatçılar Türkçü bir politikayı çözüm olarak görmüşlerdir. Milli iktisat siyaseti bunun ekonomik kararlara yansımadır. Bu siyasetin Birinci Dünya Savaşı'nda ne şekilde hayata geçirildiği konusunda verilecek örneklerden biri milli bir bankanın kurulmasıdır. Ancak bunun yanında Osmanlı Devleti'nin müttefikleri ile olan ilişkileri de önemli bir göstergedir. Bu noktada dönemin Maliye Nazırı Cavid Bey'in müttefik Almanya ile olan görüşmeleri Osmanlı Devleti'nin düşüncelerine, Alman iktisatçı Gustav Herlt'in makaleleri Osmanlı iktisadi yapısının çıkmazlarına ve Alman Büyükelçilik çalışanlarının raporları da Almanya'nın bu konudaki Doğu politikasına ışık tutmaktadır. Bu makalede İttihat Terakki Cemiyeti'nin Milli iktisat politikaları Maliye Nazırı Cavid Bey'in müttefik Almanya ile ilişkileri örneği üzerinden ele alınmıştır. Bununla amaçlanan Almanların Milli İktisat politikaları hakkında bilgi vermek ve Cavid Bey'in Almanya'nın Osmanlı politikaları hakkındaki düşüncelerini ortaya çıkarmaktır.

Anahtar Kelimeler: *Almanya, Birinci Dünya Savaşı, Cavid Bey, Gustav Herlt, Milli İktisat.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, karbibilge@hotmail.com, (ORCID: 0000-0003-3348-3902).

THE INFLUENCE POLICY OF GERMANY TO OTTOMAN EMPIRE ON THE SCOPE OF NATIONAL ECONOMY POLICY OF THE COMMITTEE OF UNION AND PROGRESS

ABSTRACT

Financial policies of Constitutional Period (1908) were determined according to national policies. During this period Ottoman Empire suffered a long, continuous war, and the empire was disintegrated at the end of last war. Series of wars had a great influence on the formation of national policies. Especially with defeat in Balkan Wars, Unionists, who became more and more influential in administration, saw a Turkish nationalist movement as a solution. National policy is a reflection in economic decisions. One of the examples of this in First World War is establishment of a national bank. Besides this, the relations of Ottoman Empire with its allies are an important indicator.

Formations of a national bank and debt relationships with the allies were the examples of how national economy was practiced during World War I. Thus, while negotiations of Minister of Finance Cavid Bey with Germans, shed light upon Ottoman views, articles of German economist Gustav Herlt, shed light upon the deadlock points of Ottoman economic structure and the steps that had taken by Party of Union of Progress. Also reports of German embassy staff gives information about the Eastern policy of Germany about this point. In this article, national policies of this Committee are discussed through the example of Minister of Finance Cavid Bey's relations with allied Germany. The aim is to give information about National policies of Germans and to reveal Cavid Bey's thoughts on Germany's Ottoman policies.

Key Words: *Cavid Bey, First World War, Germany, Gustav Herlt, National Economy.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılma nedenleri ve savaş dönemi politikasını anlamak için 1913 Balkan Savaşları'nın bitiminden Birinci Dünya Savaşı'na aktif olarak katıldığı Kasım 1914'e kadar geçen kısa sürenin analizi önemlidir. Osmanlı ordusunun Balkanlar'da büyük bir bozguna uğramasıyla ordunun modernleşme ihtiyacının gittikçe açığa çıkması, toprak kayıplarının yarattığı travma ve mali bunalım iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yüzleşmek zorunda olduğu sorunlar olmuştur.

Balkan Savaşları'nın neticesinde alınan kararlar Osmanlı hükümetinin Birinci Dünya Savaşı'nda kendisine çizeceği yolların tayininde belirleyici oldu. Bu yolların ilki ordunun modernizasyonunda Alman uzmanlardan

yararlanılması, ikincisi de İttihatçı karar alıcıların Türkçülük ideolojisine daha da sarılmalarıdır.

Ağustos 1914'te Almanya ile ittifak antlaşması imzalandığında Osmanlı Devleti Avrupalı devletlerin olası saldırılarına karşı bir müttefik kazanmış; Almanya ise İngiltere ve Fransa gibi Avrupalı güçlü devletlerin düşman tarafına geçmeleri ile Osmanlı nüfuz politikalarını hayata geçirmek için daha uygun bir ortama kavuşmuştu. Ancak İttihatçıların Türkçülük ideolojilerini yansıtan milli iktisat siyaseti Almanya'nın nüfuz politikaları önünde bir engel oluşturmuştur.

İktisadi konularda yaşanan gelişmeler tarafların bu farklı beklentilerini görünür kılmak adına araştırmacılara elverişli örnekler sunar. İttifakın iktisadi yönünü daha net ortaya koymak için II. Meşrutiyet'in ilanından savaşa kadar geçen sürede devletin yönetiminde peyderpey söz sahibi olan İttihatçıların milli iktisat politikalarının Almanya tarafından ne şekilde yorumlandığına bakılmalıdır. Daha sonra uzun savaş döneminde yaşanan örnek gelişmeler çerçevesinde Almanya'nın değerlendirmeleri analiz edilebilir. İki müttefik arasındaki borç ilişkileri ve Osmanlı Devleti'nin milli banka kurma girişimleri bu değerlendirme için uygun örneklerdir. Bunun için öncelikle İttihatçıların Milli iktisat siyasetine yönelişine değinilmiş ve II. Meşrutiyet öncesi ve meşrutiyet sonrası bu konuda makaleler kaleme alan Alman iktisatçı Gustav Herlt'in bu değişimin nedenlerini sorguladığı iki makalesi incelenmiştir. Daha sonra savaş döneminde Cavid Bey'in ve Almanya'nın çakışan politikalarına savaşın finansmanı, İtibar-ı Milli Bankası'nın kurulması ve sanayileşme süreçlerinde alınan kararlar örnek gösterilmiştir.

Bu makalenin amacı İttihatçıların savaş zamanı öne çıkan birtakım milli iktisat kararlarının Almanya açısından ne şekilde değerlendirildiğine bir katkı sunmaktır. Osmanlı'nın Türkçülük siyasetinin bir tezahürü olan Milli İktisat Siyaseti Almanların yayılma-nüfuz etme siyasetine aykırıydı, ama diğer taraftan da savaşın getirdiği müttefik ilişkileri ve silah arkadaşlığından ötürü iki devlet arasında bir denge ilişkisi kurulmalıydı. Makale bu karmaşık ilişkiler ağını iktisadi boyutlarıyla tahlil etmeyi, İttihatçıların Milli İktisat Siyasetine Almanya'nın yaklaşımını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

İttihat Terakki Cemiyeti'nin Milli İktisat Uygulamaları ve Alman İktisatçı Gustav Herlt'in Değerlendirmeleri (1908-1914)

23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı siyasi ve iktisadi tarihinde birçok yeni başlangıççı beraberinde getirmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti açısından bu yeni başlangıçlara ihtiyaç duyulmasının nedeni

imparatorluğu dağılmaktan kurtarmak ve Avrupalı devletlerin paylaşma planlarına engel olmaktı.¹ İttihatçılara göre ardı ardına atılacak modernleşme adımları imparatorluğu dağılmaktan kurtarabilirdi.² Bu noktada üzerinde durulması gereken konu modernleşme adımlarının dayandığı ideolojik zemindir. Nitekim iktidarı zamanla ele geçiren İttihatçıların ideolojik bakış açılarındaki dış politikada yaşanan gelişmeler neticesinde farklılıklar görülmüş ve bu farklılıklar ileride görüleceği gibi Almanya ile olan ilişkileri de etkilemiştir. 1908-1918 arasında İttihatçıların ideolojik bakış açılarındaki iki farklı dönem olduğu görülmektedir. İlk dönemde İttihatçıların anayasayı yürürlüğe koymalarının altında liberal talepler yatıyordu.³ Balkan Savaşları'na kadar hürriyetin ilanının yarattığı kardeşlik havası içinde Osmanlılık ve "ittihadi anası" arayışı terk edilmemişti.⁴ Ancak özellikle Balkan Savaşları (1912-1913) sonrasında Osmanlılık ideolojisi neredeyse tamamen terk edildi gerek yönetimde gerekse toplumda Türkçülük akımı güçlendi.⁵

Milli iktisat, yeni yeni oluşmaya başlayan Türk milliyetçiliğinin iktisadi alana yansımalarıdır. Bu anlayışa uygun olarak iktisadi liberalizmden müdahaleci bir devlet politikasına geçiş yaşanmıştır. Tarık Zafer Tunaya bu değişimi şu şekilde tarif eder: "*önce Cavid Bey tarzı bir liberalizm, sonra "İktisadın Bismarkı" Friedrich List doğrultusunda sanayileşmeye yönelik, kapsamlı bir "milli ekonomi", en sonunda da savaş ekonomisi gündeme*

¹ II. Meşrutiyet'in ilanından önce imparatorluğun dağılacağı endişesini tırmandıran dış politikadaki önemli gelişmelerden biri Reval görüşmeleridir. 9 Haziran 1908 tarihinde İngiltere Kralı Edward ile Rus Çarı arasında gerçekleşen toplantıda iki taraf Makedonya'daki reformlar hakkında konuşmuşlar ve Rusya, Yakınoğlu'daki çıkarları konusunda İngiltere'ye yardımcı olacağını garanti etmiştir. Bu görüşme Osmanlı Devleti tarafından iç işlere karışma konusunda bir tehdit olarak görülmüş ve Jön Türklerin II. Meşrutiyet'i ilan etmeleri için harekete geçmelerini sağlamıştır. Feroz Ahmad, "Jön Türk Dönemi (1908-1918) ile ilgili Değerlendirmeler", **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (Ed.), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 24-25.

² Mustafa Gencer, **Jön Türk Modernizmi ve Alman Ruhü: 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim**, İletişim yayınları, İstanbul, 2015.

³ İttihat ve Terakki Cemiyeti mensupları tarafından ilan edilen II. Meşrutiyet biriken liberal taleplerin bir sonucuydu. Osmanlıların liberalizm ile tanışması 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren olmuştur. Siyasi ve iktisadi liberalizm bu zaman zarfında aydınlar, entelektüeller tarafından desteklenmiştir. Ahmet İnel, "Türkiye'de Liberalizm Kavramının Soy çizgisi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm** (Ed. Murat Yılmaz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 41-75.

⁴ Taner Timur, "Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim", **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, (Ed. Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 55.

⁵ Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 395; Timur, **a.g.m.**, s. 55.

gelir."⁶ Milli iktisat ilkeleriyle hedeflenen Avrupa kapitalizminin iktisadi bağımsızlığı tehlikeye sokacak şekilde kökleşmiş olan kurumlarını ortadan kaldırmak ve devam etmekte olan imtiyaz taleplerini reddedebilecek siyasi ve mali güce kavuşmaktı.

Bu mali güç için de reformlar şarttı. Bu reformları destekleyen ve milli iktisadi görüşü savunanların başında Tekin Alp (Moriz Kohen), Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Parvus Efendi gibi entelektüeller geliyordu.⁷

Tam da bu değişim döneminde üzerinde durulması gereken bir başka isim Mehmed Cavid Bey'dir.⁸ Kendisi hem yukarıda sayılan isimler gibi iktisadi düşünce konularında eserler vermiş hem de bürokrat kimliği ile mali politikaların yürütülmesinde en yetkin isim olmuştur. İlk maliye nazırlığı Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde (5 Mayıs 1909-28 Kanunuevvel 1909) Maliye Nazırı Rıfat Bey'in istifasıyla 26 Haziran 1909'da başlamıştır. Daha sonra İbrahim Hakkı Paşa kabinesinde (12 Ocak 1910-29 Eylül 1911) ve Said Halim Paşa kabinesinde (12 Haziran 1913-3 Şubat 1917) maliye nazırlığı görevini yürüttü. Osmanlı Devleti, Kasım 1914'te savaşa aktif olarak dahil olduğunda Cavid Bey Maliye Nazırı olarak görev yapmıyordu. Maliye nazırlığı vekaleten Talat Paşa'ya geçse de Cavid Bey bu görevi gayri resmi olarak yürütmüştür. Said Halim Paşa'nın istifasından sonra kurulan Talat Paşa kabinesinde (4 Şubat 1917-8 Kasım 1918) maliye nazırı olmuştur. Son görev aldığı kabine ise mütarekeyi imzalayan Ahmet İzzet Paşa kabinesidir. Mütarekenin imzalanması ile istifa etmiş bir daha da kurulan hükümetlerde görev almamıştır.⁹ Maliye nazırlığı görevinde resmi olarak bulunmadığı dönemlerde bile II. Meşrutiyet döneminde mali konular hakkında alınan kararların arkasındaki isimdir.

⁶ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 401.

⁷ Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat: 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 95-108.

⁸ Selanikli bir aileden gelen Cavid Bey, Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'de okumuştur. Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin teşkilatlanmasında ve Selânik mason locasında aktif rol almıştır. II. Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra Selânik'ten ayrılarak İstanbul'a dönmüştür. Meclis-i Meb'ûsan'da I. (1908-1912) ve II. (1912) dönem Selânik mebusu, Selânik'in Balkan Savaşı sonunda Yunanistan sınırları içinde kalması üzerine de III. dönemde (1914-1918) Kal'a-i Sultânî (Çanakkale) sancağı mebusudur. 1909'dan savaşın sonuna kadar çeşitli kabinelerde aralıklarla Maliye Nazırı olarak görev yaptı. Bürokrasideki kariyeri, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetim kadrosunda görev yapmış olmasının yanında kendisi bir iktisatçı olarak çeşitli kurumlarda iktisat (ilm-i servet) dersleri vermiş, iktisat ve maliye kitapları kaleme almıştır. Selim İlkin, "Cavid Bey", **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 7, İstanbul, 1993, s. 175-176.

⁹ **Cavid Bey: Meşrutiyet Ruznamesi**, Cilt 1, yay. haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu yay. Ankara, 2014, s. 5-6.

Kendisi her ne kadar liberalizmin önde gelen savunucularından olsa da II. Meşrutiyet devri iktisadi zihniyetindeki milli iktisat eğilimleri Cavid Bey'i de farklı düşünmeye sevk etmiştir.¹⁰ Kendisi milliyetçi akımdan düşüncede değilse bile uygulamada etkilendiğini göstermektedir.¹¹ Tunaya'nın da ifade ettiği gibi Cavid Bey su katılmamış bir liberal olduğunu sürekli belirtse de dönemin sorunları karşısında inatçı ve radikal olmamıştır. Zamanın getirdiği değişiklikleri kolayca yapmıştır. Basamak basamak oluşturduğu liberalizmden devletçi ve müdahaleci bir ekonomi anlayışına gelmiştir.¹²

Cavid Bey'in liberal görüşlerindeki değişimi anlamak için verilebilecek en iyi örneklerden biri yabancı sermaye karşısındaki düşünceleridir. 1909 yazında bir Amerikan şirketine verilmesi düşünülen maden ve demiryolu imtiyazı kanunu mecliste görüşülürken sarf ettiği cümleler konu hakkındaki yaklaşımını ortaya çıkarır. Cavid Bey nispeten kısa sayılabilecek bu konuşmasına Anadolu'nun iktisadi girişimlere olan ihtiyacını vurgulayarak başlar. Bu imtiyaz verildiği zaman on beş milyon liralık bir sermaye elde edilmiş olacaktı, binlerce kişi istihdam edilecekti, demiryolunun büyük getirileri olacaktı. Bu işin gerçekleşmesi ne kadar sakıncalı olursa olsun kazançları için buna değerdi. İşsiz, boş, aç kişileri çalıştırmak, hiç işlenmemiş topraklar üzerinden demiryolları geçirmek ve onların etrafındaki madenleri açmaktan daha önemli bir şey yoktu. Bu şirket olmasaydı madenlerin bulunması ve işlenmesi mümkün olmayacaktı.¹³ Bu sözlerinden anlaşıldığı gibi Cavid Bey için yabancı sermaye ekonomik kalkınma için gerekiyordu, devletin demiryolu hattı döşeme, maden bulma ve bunları işletme gibi bir imkânı ve tasarrufu yoktu.

Bir başka meclis toplantısında Avrupa sermayesinin Osmanlı'ya olan ilgisini açıklayarak Osmanlı Devleti'nin bu sermayeye neden ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. Soma-Bandırma hattı hakkında meclisteki imtiyaz sözleşme görüşmelerinde şirkete ödenecek hat masrafı çok bulunması

¹⁰ 1900'lerin başlarında tamamlanan ve basılan İlm-i İktisat eseri ve kendisinin kurucularından olduğu ve Meşrutiyet'in ilk iktisadi yayın organı olan 1908-1911 arasında faaliyet gösteren *Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'ndaki eserlerinde liberalizmin savunuculuğunu yapar; buradaki görüşlerine göre devletin ekonomiye müdahalesi en aza indirilmeli, yabancı sermaye desteklenmeli, sermaye birikimi sağlanmalı, bireysel girişimler arttırılmalıydı. İnel, a.g.m., s. 52-53. Deniz Karaman, "Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, (Ed. Murat Yılmaz), İletişim Yay. İstanbul, 2005, s. 91-94.

¹¹ İlkin, a.g.m., s. 176.

¹² Tunaya, a.g.e., s. 404-405.

¹³ **Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC)**, 1. Dönem, Cilt:6, 139. Birleşim, s. 614, 20 Ağustos 1909 (7 Ağustos 1325).

üzerine söz alan Cavid Bey'e göre hiçbir sermayedar Türkiye'ye âşık olduğu için sermayesini vermezdi, dünyada çıkardan daha büyük bir şey yoktu, şahısların devletlerle olan münasebetinde hâkim olan şey menfaatti. Osmanlı Devleti biraz zarar etse de iş yapmış olacaktı, böylece bir taraftan ahali Meşrutiyete bağlanacak diğer taraftan da ilerleme kaydedilecekti, kazançlar kayıplardan çok daha büyük olacaktı.¹⁴

Osmanlı Devleti ve Almanya arasındaki iktisadi ilişkiler de aslında tıpkı Cavid Bey'in bu düşüncesi doğrultusunda şekillenmiştir. Alman sermaye yatırımları hem Almanya'nın nüfuz politikaları için hem de Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi için gerekli görülmüştür. Örneğin Almanya'nın en büyük projelerinden biri olan Berlin-Bağdat demiryolu projesiyle Osmanlı devleti Alman sermayesi ile demiryolu hatlarına kavuşurken Almanya da bu sermaye yatırımlarında kâr elde etmeyi aynı zamanda Osmanlı topraklarındaki hakimiyetini artırmayı hedeflemiştir.

II. Abdülhamid döneminden itibaren gelişmekte olan Osmanlı-Almanya iktisadi, askeri iş birlikleri canlı bir eğitim, kültür ilişkisi de meydana getirmişti.¹⁵ İktisadi alandaki araştırmalar Almanya'nın Doğu politikasının bir sonucu olarak en gözde konuların başında gelmekteydi. Alman araştırmacılar Osmanlı iktisadi potansiyelini keşfetmek, Alman propagandası yapmak için Osmanlı topraklarına gelerek araştırmalar yaptılar ve eserler kaleme aldılar.¹⁶

Osmanlı iktisadi yapısı üzerine olan bu eserler nitelik açısından birbirinden çok farklıdır. Almanların Osmanlı'ya olan ilgilerinin iyiden iyiye arttığı bir dönemde aslında yazılan eserler daha çok Alman propagandası üzerine kuruluyken Gustav Herlt, Osmanlı iktisadi yapısı hakkında daha bilimsel bir yaklaşım izlemiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalana kadar *Konstantinopler Handelsblatt* gazetesinin yöneticiliğini üstlenen Gustav Herlt, aslında daha çok mali konularda eserler vermiş ve uzmanlık alanı devlet bütçesi, borçlanma ve

¹⁴ MMZC, 1. Dönem, Cilt:6, Birleşim:122, 25 Haziran 1910 (12 Haziran 1326), s. 554-555.

¹⁵ Jön Türkler aslında eğitimlerinden dolayı İngiltere ve Fransa'ya daha yakın hissetseler de zamanla eğilim Almanya lehine kaydı. İttihatçıların devleti kurtarma kararlılığı ile Almanya'nın doğu politikasını gerçekleştirmek için güçlü bir Osmanlı Devleti'ne ihtiyaç duyması tarafları birbirlerine yakınlaştırmaya başlamıştı. 1912-1913 Balkan Savaşları'nda alınan yenilgi sonucu orduda elzem hale gelen reform Türk-Alman iş birliklerini derinleştirdi. Gencer, a.g.e, s. 53-65. Almanya'nın Osmanlı'ya nüfuzu konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Timaş yayınları, İstanbul, 2017.

¹⁶ Bilge Karbi, "Hugo Grothe'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Hazırladığı Eserlerde Osmanlı İktisadi Modernleşmesi Üzerine Görüşler", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, Cilt: XIX, 2018, s. 110-123.

kamu maliyesi olan bir iktisatçıdır.¹⁷ Ayrıca kendisinin uzun yıllardır İstanbul'da yaşıyor olması gözlemlerine tutarlılık katmakta ve tespitlerini daha somut uygulamalar üzerinden yapmasına yardımcı olmaktadır.

Nisan 1908'de, Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce kaleme aldığı makalesi Osmanlı Devleti'nin kronik hale gelen mali çıkmazları ve en güncel sıkıntı olan nakit darlığıyla ilgilidir. Makalenin ilk cümlesinde dönemin Maliye Nazırının¹⁸ tekrar büyük bir para sıkıntısı içerisinde olduğunu yazdıktan sonra Osmanlı ekonomisinin çıkmazlarının bir panoramasını sunar. Herlt'in ifadesine göre sırf İstanbul'daki memurların aylık maaş toplamı 260.000 Osmanlı lirası (yaklaşık 5 Milyon Mark) tutarındaydı. Kısa bir süre öncesine kadar memurlar zaten yıllık altı-sekiz ay maaş alıyorken şimdi belki yılda üç-dört ay maaş alabileceklerdi. Bazı memurlar yedi aydır maaş alamamışlardı ve şimdiye kadar hep tam yatan Kurban Bayramı maaşlarından bu son bayramda çoğu memur sadece yarısını alabilmişti. Hükümet yeni bir borç alma girişimindeydi ancak devlet gelirlerinin çoğu ipotek altında olduğu için bu çok mümkün değildi. Türkiye'nin kronik finansal sıkıntılarının birtakım nedenleri vardı. Bunlardan en önemlisi yıllık bir bütçe yapılırsa da buna çok itibar edilememesiydi. Örneğin padişahın harcamaları devlet bütçesinde belirliyen bunun kontrol edilmesi mümkün değildi. Padişahın kendisi her ne kadar tutumlu bir insan olsa da saray masrafları (Haushalt) ve kendisinin şarka özgü cömertliği bütçeden ciddi miktarların harcanmasına neden oluyordu. Mali yapının bozulmasının bir başka nedeni de Osmanlı Devleti'nin Avrupa ve Amerika tarafından istismar edilmesiydi. İki kıtada da bulunan sanayici ve girişimciler Osmanlı Devleti'ni ürünlerini satarak para kazanabilecekleri bir pazar olarak görüyorlardı. Bu istismara verilebilecek en güncel örnek, Osmanlı Devleti'nin askeri malzeme siparişinde Fransa ve Almanya arasında kalmasıydı. Bu olaya göre Osmanlı Devleti Krupp'tan yeni Seri Ateşli Top (Schnellfeuerkanone) siparişi vermişti ödemesi için de Alman Bankası 60 Milyon Frank teminat verecekti. Topların sevkiyatını yapmak isteyen Fransa'nın bunu duyması üzerine padişah iki devlet arasında kalmıştı. Çözüm, Fransa'dan da 60 Milyon Frank teminat karşılığında pek aciliyeti olmadığı halde savaş gemisi, at koşum takımı ve sargı bezi alınmasında bulunmuştu.

¹⁷ Elmar Samsinger, "Von Bankiers und Maedchenhandlern-who was who in der Österreicher-Kolonie Konstantinopels", *Österreich in Istanbul- II*, LIT Verlag, Viyana, 2017, s. 51.

¹⁸ Nisan 1908'de Maliye Nazırı Mehmed Ziya Paşa'dır. Abdülhamit Kırmızı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Maliye Nazırları (1838-1922)", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 2003, s. 112.

Herlt makalesinin devamında mali yapının bozulmasının bir başka nedeni olarak yüksek rütbeli memurların maaşlarını ve onların ödemekle yükümlü oldukları vergileri ödememelerini sayıyordu. Herlt'in araştırmalarına göre nazırların ve bazı yüksek mevkideki memurların maaşları Batı Avrupa'dakinden çok yüksekti, refah seviyesi açısından bir karşılaştırma yapıldığında ise fark daha büyüktü. Sadrazamın aylık maaşı 750 Türk Lirasıydı ve 250 Lira¹⁹ maaş zammı ve ayrıca bir de değişen miktarlarda kıdem alıyordu. Nazır, vali ve sefir maaşları da yüksekti ayrıca Padişah'tan da çeşitli ihsanlar alıyorlardı. Düşük mevkideki memurların maaşları ise hem çok yetersizdi hem de düzenli ödenmiyordu. Yine bir başka neden, memur sayısının çokluğu idi. Herkes memur olmak istiyordu, yüksek yerlerdeki hepsinin bir devlet kurumuna yerleştirilerek iltimas geçtiği birileri vardı, meslekî yeterliliğin veya yeteneğin olup olmadığı asla sorulmuyordu; bugün postanede çalışan biri yarın adliyede ertesi gün tapu dairesinde çalışabiliyordu. Çalışanların yaş aralıkları da birbirinden çok farklıydı; otuz yaşındaki bir generalin yanında atmış yaşında bir subay veya genç bir danışma meclisinde saçları beyazlaşmış bir kâtip görev yapabiliyordu. Yeni memur alımları ile beraber bu sayı daha da artmıştı. Sadarete otuz dokuzu yüksek mevkide olmak üzere iki yüz elli memur çalışıyordu. Mali yapının bu durumda olmasının son nedeni ise imparatorlukta iktisadi gelişme bilincinin olmamasıydı. Osmanlı'da her şey politikti, yapılması planlanan icraatlar hep bu yüzden engelleniyordu. Örneğin demiryolu inşası buna bir örnekti. Tamamlanan bölgelerdeki demiryollarının o bölgeye olan vergi artışı, arazi satışı, halkın refah düzeyinin artması, güvenliğin artması vb. yararları ortadayken hükümetin yapabileceği en iyi şey bu yatırımları tüm gücüyle desteklemek olmalıydı. Bozulmuş bir mali yapının bir başka nedeni de nakit sıkıntısıydı. Herlt'e göre Türkler iyi insanlardı ancak para idare etmesini bilmiyorlardı. Ödeme günü geldiğinde nakde ihtiyaç olacağını öngörme gibi bir durum söz konusu değildi ve bu yüzden o gün geldiğinde ödemeler büyük sıkıntılarla yapılıyordu.²⁰

II. Meşrutiyet'in ilanından sadece birkaç ay öncesinde yazılan bu makaleden üç yıl sonra yazdığı makale İttihatçıların mali politikaları hakkındaki sorulara cevap niteliğindedir. Makalenin girişindeki ifadeye göre 1908 yılında Jön Türklerin cesur bir siyasi girişimiyle Sultan Abdülhamid'in mutlakiyetçi iktidarı sona erdirilmişti. Bundan sonra mali alanda da yenilikler görülmeye başlanmıştı ve Jön Türkler büyük başarılar elde etmişti.

¹⁹ Herlt'in hesaplamasına göre 1000 Lira=18,600 Mark, yıllık 223,200 Mark.

²⁰ Gustav Herlt, "Die Ursachen der türkischen Finanznot", *Finanzarchiv*, Cilt 2, Sayı 25, 1908.

Jön Türklerin ilk icraatı para tedariki ve devlet hazinesinin yeniden düzenlenmesi olmalıydı, çünkü alacaklıların artık sabrı kalmamıştı. Gelirlerin yükselmesi zaman alacaktı çünkü tarım ve hayvancılığın kalkınmasına yeni başlanmıştı. Maliye Nazırı Cavid Bey de Avrupalı meslektaşları ile aynı yolu izleyerek devlet gelirlerini çoğaltmak için tüketim vergisi miktarını değiştiriyordu. İthalat gümrük duvarının yükseltilmesi konusu Avrupalı devletlerle müzakere ediliyordu. Ancak Avrupalı devletler pazarlarında bir daralma endişesiyle buna pek sıcak bakmıyorlardı. Diğer tüm konularda olduğu gibi bu da siyasetle ilintiliydi. Jön Türklerin mali konularla alakalı bir başka önerisi, yabancıların vergi muafiyetlerini ortadan kaldırmaktı. Yabancıların temettü vergisi (Gewerbsteuer) ödemeleri için gerekli görüşmeler sürüyordu. Osmanlılar da diğer ülkelerde benzer vergileri ödedikleri için yabancıları bundan muaf tutmanın hiçbir geçerli yanı olamazdı. Jön Türkler iktidara geldikten kısa bir süre sonra dış politikada büyük hayal kırıklıkları yaşamışlardı. 5 Ekim 1908'de Avusturya Bosna-Hersek'i ilhak etmişti, bir gün sonra Bulgaristan bağımsızlığını açıklamıştı ve ertesi gün Girit Yunanistan'a bağlanmıştı.

Herlt makalesinin devamında Osmanlı Genel Borçlar İdaresi (Düyun-u Umumiye İdaresi)'nin kuruluşundan ve işleyişinden bahsederek Jön Türklerin başından beri bu idareyi Türkiye'nin hukuki statüsü açısından onur kırıcı bulduklarını ve amaçlarının imparatorluğu Avrupa kapitalizminin bu gözetleme kulesi (Zwingburg)nden kurtarmak olduğunu belirtir. Avrupa kapitalizminin diğer kurumları Tütün Rejisi ve Osmanlı Bankasıydı. Türkler Tütün Rejisine karşı bir nefret besliyorlardı. Rejinin, tütünü pahalılaştırdığını, kötüleştirdiğini ve ülkenin istismar edildiğini düşünüyorlardı. Rejinin imtiyazları 1914 yılında sona eriyordu ve şimdiden iki yıldır kamuoyunda bu imtiyazların devam etmemesi için bir mücadele söz konusuydu; halk, vekiller, tütün tüccarları ve üreticileri Avrupa kapitalizminin bu ikinci gözetleme kulesini Türkiye'den kaldırmak istiyorlardı. Osmanlı'nın bu rejiden kurtulması şu an pek mümkün gözükmüyordu ancak Jön Türkler en azından onun tehlikeli zehirli dişlerini sökmek ve tırnaklarını kesmek istiyordu. Üçüncü kurum Osmanlı bankasıydı. Bir devlet bankası olsa da Jön Türklerin de ısrarlı bir şekilde iddia ettiği gibi, ismi dışında Osmanlı Devleti ile ortak bir başka noktası yoktu; sermaye Fransız ve İngiliz'di, yönetim Fransız'dı, memurların çoğu yurtdışındandı ve politikası Türk düşmanıydı. Herlt'in gözlemlediğinde göre Jön Türklerin mücadelesi yabancı bankaların tahakkümüne son vermektir, ancak bunun için öncelikle kendi bankacılık sistemlerini geliştirmeleri gerekiyordu. Türklerin şimdiki kadar ciddi manada tek bir bankaları vardı. Bu banka da tarım için kredi veren Ziraat Bankasıydı. 1909'da alınan borcu

Osmanlı Bankası üstlenmiştir. Ancak 1910 borcunda reddedici tavrı Jön Türkleri çok sınırlendirdiğinden ilişkileri en aza indirme kararı alınmıştı. Maliye Nazırı Cavid Bey'in emriyle, şimdiye kadar Fransızca olan tüm yazışmaların gelecekte Türkçe olması planlanmıştı.²¹

Gustav Herlt'in 1908-1911 arasında üç yıl içinde yazdığı iki makalede İttihatçıların iktisat politikalarının bir değerlendirmesini yapmıştır. Herlt'e göre hedeflenmesi gereken Avrupa merkezli kurumlardan bir an önce kurtulmak ve hazineye gelir yaratmaktır.

1908 yılından savaşın başlamasına kadar geçen altı yıllık süre zarfında Osmanlı hükümetleri mali reformlar ve milli iktisat uygulamalarında önemli adımlar atmıştır. Örneğin Cavid Bey, ilk nazırlığı döneminde tüm teşkilat ve nezaret içerisinde çalışanların sayısında ciddi sayıda bir azaltmaya gitmişti. Daha önce 800 olan nezaret çalışan sayısı 400'e indirilmiştir. İlk kez Cavid Bey döneminde Maliye Nazırlığı devletin yıllık bütçelerini hazırlayarak meclise sunulmuştur. Bu sayede devletin gelir gider bilançoları ortaya çıktığından devletin giderlerinde ciddi düzenlemeler yapılması gerektiği ortaya konulmuş oldu.²² 17 Haziran 1913 tarihinde kurulan Sait Halim Paşa hükümetinin meclisin tatile girmesi nedeniyle bir yıl sonra 19 Temmuz 1914 tarihinde okunulan hükümet programında da Herlt'in işaret ettiği konularla paralel bir görüş sergilenmiştir.

Hükümet programını okuyan dönemin Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın ifadelerine göre kapitülasyonların olumsuzluklarından söz edilmiş, vakıfların gelirlerinin akılcı bir şekilde kullanılmasını sağlamak amacıyla bir vakıf bankasının kurulmasının düşünüldüğü açıklanmıştır.²³ İkinci Meşrutiyet'in ilanını izleyen yıllarda Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından "Sanayinin Terakkisi Hakkında Kanun Layihası" hazırlanmış burada sanayinin teşvikinin altı çizilmiş, Avrupa sanayisi ile rekabet edebilmek için bazı düzenlemelerin yapılması gerektiğinden bahsedilmiştir. 1913 yılında

²¹ Gustav Herlt, "Jungtürkische Finanzpolitik", *Finanzarchiv*, Cilt 1, Sayı:28, 1911.

²² **Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznamesi**, Cilt 1, (Hazırlayan)Hasan Babacan, Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 7. 1909-1910 mali yılında "birlik ilkesine" dayanarak devletin tüm gelir ve giderlerini içine alan ilk ayrıntılı genel bütçe hazırlanmıştır. Bu bütçe aynı zamanda "bütçe hakkı" gözetilerek Mebusan Meclisi ve Ayan Meclisinde görüşülüp padişaha sunulan ilk bütçedir. Yakup Akkuş, "Modern Dönem Osmanlı Maliyesine Analitik Bir Bakış", *İstanbul Üniversitesi İktisat Dergisi*, sayı 68, 2018, s. 125.

²³ Hakan Uzun, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hükümetleri ve Programlarının Analizi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 65, 2019, s. 425.

çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı çıkarılmıştır.²⁴ İttihatçıların milli iktisat siyasetlerindeki daha radikal adımlar Birinci Dünya Savaşı sırasında atılacaktır.

Cavid Bey'in de yabancı sermayenin denetlenmemesi gerektiği düşüncesinin değişerek denetimin olması ve yerli sermaye ile ortaklığının sağlanması sözlerini mecliste dile getirmesi savaşın ortalarını bulmuştur.²⁵

Milli İktisat İlkeleri ve Alman Çıkarlarının Çatışma Alanları: Savaşın Finansmanı, İtibar-ı Milli Bankası ve Sanayileşme

Birinci Dünya Savaşı'ndaki ittifak ile Osmanlı Devleti ve Almanya ilişkileri hiç olmadığı kadar kapsamlı hale geldi. Almanya'nın düşman tarafına geçen İngiltere ve Fransa gibi emperyalist rakiplerinin oluşturduğu tehdit savaş süresi boyunca en azından ötelenmiş gözüküyordu. Almanya bundan böyle iktisadi imtiyazlar konusunda daha ısrarcı olabilirdi. Yukarıda görüldüğü gibi Alman gazeteci Herlt de Osmanlı Bankası ve Düyun-u Umumiye İdaresi gibi çoğunluğun İngiliz ve Fransız sermayesinde olduğu kurumlardan Osmanlı Devleti'nin rahatsız olduğunu yazmıştı. Herlt'in bu kurumların üzerinde bu kadar durmasının nedeni bu iki devletle olan rekabeti Almanya'nın lehine döndürme amacını taşıması olabilir.

Ancak İttihatçıların milli iktisat politikalarına olan eğilimleri savaş zamanı daha radikal bir şekilde uygulamaya döküldü. Bu politika müttefiklerle de birtakım zıtlaşmaları beraberinde getirdi. Nitekim Almanya'nın iktisadi nüfuz politikalarını gerçekleştirmesi önündeki en büyük engel artık İttihatçılar ve özellikle de Maliye Nazırı Cavid Bey'di. Yabancı sermayenin kısıtlanmasından milli banka kurma girişimlerine, sanayileşmeden tarımda reforma kadar atılan adımlarda Almanya İttihatçıların iktisat politikalarını takip etmiş ve doğu politikasını gerçekleştirmenin yollarını aramıştır.

İki devlet arasındaki çatışmanın gün yüzüne çıkabileceği en belirgin örneklerden bir tanesi savaşın finansmanı ve bu konuyla bağlantılı olan milli banka kurma ve sanayileşme meseleleridir. Nitekim milli bir banka kurulması sayesinde hem Osmanlı Devleti savaşın finansmanı için gelir yaratabilir hem de sanayileşme için gereken sermaye birikimi sağlanabilirdi.

Osmanlı Devleti savaşa girdiğinde savaşı finanse etme ihtimalinin zayıf olduğu ortadaydı. 1914-15 mali yılının olağan bütçesi 34 milyon altın liraydı

²⁴ Gündüz Ökçün, "Teşvik-i Sanayi Kanun Muvakkatı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:30, Sayı:1, 1975, s. 25-26.

²⁵ Toprak, a.g.e, s.209.

ve bunun yaklaşık 14 milyonu Düyun-u Umumiye'nin geri kalanı da devletin payına düşüyordu. Savaştan dolayı devlet gelirlerinde de yaklaşık 7-8 milyon liralık bir azalma olmuştu. Normal şartlarda bile gelirler giderleri karşılayamazken seferberlik altında 800.000 kişilik bir ordunun finansmanı imkânsızdı.²⁶

Almanya Osmanlı Devleti'ni savaşta tutmanın mali açıdan ne kadar zor olacağını savaş başında henüz kestirememişti.²⁷ Ancak savaşın beklenenden uzun sürmesi borç ilişkilerini daha çetrefilli bir hâl almasına neden oldu. İki müttefik arasındaki borç ilişkisini çıkmaza sokan diğer bir konu Osmanlı Bankasının devlet bankası olmasına rağmen uluslararası statüsüydü.

Osmanlı Hükümeti Kasım 1914'te Almanya'dan alacağı 5.000.000 altın lira borç karşılığında 15.000.000 liralık banknot çıkararak kendisine vermesini Osmanlı Bankasına teklif ettiğinde ret cevabı aldı. Paris'teki yönetim kurulunun bunu kabul etmeme nedenlerinden bir tanesi bankanın düşman bir ülkenin savaş finansmanını sağlamak istememesiydi. Osmanlı Bankasının piyasaya para çıkarmada tek yetkili kurum olması ancak buna rağmen sergilediği bu tutum çeşitli çözüm yollarının aranmasına neden oldu. Bankaya Alman bir müdür atanması veya yeni bir emisyon bankası kurulması fikirler arasındaydı.²⁸ Yeni kurulacak bankanın müdürü olarak düşünülen kişi ise bu teklifi kendisi de uygun gören Cavid Bey'di.²⁹ Ancak bir banka kurma fikri savaşın ilk yılında mümkün olmadı. Evrak-ı nakdiyye çıkarma işlemi bir diğer yabancı sermaye kurumu olan Düyun-u Umumiye İdaresi'ne verildi. Savaş başladığında meclisteki Fransız, İngiliz ve İtalyanlar ülkeyi terk ettiklerinden ve meclisin yönetimi Türk, Alman ve Avusturyalı delegelere bırakıldığından bir sorun yaşanmadı.³⁰

Gustav Herlt'in 1915 tarihli makalesi bu yaşanan gelişmelere dikkat çekmekteydi. Herlt'e göre savaş Osmanlı Devleti için bir dönüm noktasıydı. Jön Türklerin iktidara gelmelerinden bu yana en çok uğraştıkları konu yabancı devletlerden siyasi ve iktisadi olarak bağımsızlıklarını geri kazanmaktı. Tam siyasi bağımsızlık Eylül 1914'te yabancılara verilen imtiyazların kaldırıldığı zaman sağlanmıştı. Osmanlı artık bağımsız bir devlettir. Düyun-u Umumiye İdaresi ve Boğazlar hakkındaki uluslararası

²⁶ Ali Akyıldız, **Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 308.

²⁷ Ulrich Trupener, **Germany and the Ottoman Empire: 1914-1918**, Princeton, 1968, s. 271-272.

²⁸ Selim İlkin, İlhan Tekeli, **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Merkez Bankası**, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Ankara, 1997, s. 125.

²⁹ Akyıldız, **a.g.e.**, s. 311-312.

³⁰ İlkin ve Tekeli, **a.g.e.**, s. 126.

kanun gibi izler görülse de yabancıların işlere müdahale etmesine son verilmişti. Türkiye mali açıdan güçlü bir devlet olmak istiyorsa işe konusunda Avrupalı devletlere bağımlı olmamalıydı. Osmanlı Bankası İngiliz-Fransız özel bankasıydı ve Paris ile Londra'dan yönetiliyordu ama aynı zamanda da devlet bankası konumundaydı. Savaş nedeniyle bankanın İngiliz ve Fransız yöneticileri ayrılmıştı ve yerlerini Osmanlı vatandaşlarından olan yüksek memurlara bırakmışlardı ama Türkler yabancı bankalardan özellikle de “Avrupa kapitalizminin kalesi” olarak gördükleri Osmanlı Bankasından hoşlanmıyorlardı.³¹ Herlt'in Avrupa kapitalizmi olarak özellikle belirttiği kurumlar İngiliz ve Fransız sermayesine ait olanlardı. Nitekim Osmanlı hükümeti tarafından da bu kurumlara karşı bir tepki söz konusuydu. Ama bu durum Alman ve Avusturya sermayesinin hoş karşılanacağı anlamına gelmemekteydi.

2 Haziran 1915'te Berlin'e giden Cavid Bey'e buradaki temasları sırasında Deutsche Bank, Deutsche Orient Bank ve Credit Anstalt'ın iştiraki ile bir banka kurulması teklif edildiğinde çoğunluğun Osmanlı hükümetinde olmak üzere bir banka kurulmasının kendilerinin de istekli olduğu cevabını verdi.³² Borç ilişkilerini düzenleyecek, savaş sonrası da varlığını devam ettirecek ama buna rağmen sermayesi milli olmayan bir banka İttihatçıların milli iktisat politikalarına uygun değildi.³³ Milli bir banka hem ileride Osmanlı Bankası'nın yerini alabilir hem de “milli şirketlerin” sermayesine destek olabilirdi.

Milli bir bankanın tesisi ve sanayileşme ilişkisi Gustav Herlt'in savaş zamanı kaleme aldığı bir diğer makalesinde de açıkça belirtilir. Savaş, sanayi hammaddeleri temini için yurtdışına bağımlı olmanın ne kadar riskli bir durum olduğunu göstermişti. Savaştan sonra sanayi devletleri bu hammaddeleri kendi topraklarından teminin şartlarını sağlamak için çalışacaklardı. Neyse ki Türkiye Avrupalı birçok devletin dışarıdan temin etmek zorunda kaldığı hammaddeyi kendi topraklarında bulabilirdi. Jön Türkler Türkiye'yi siyasi ve iktisadi açılardan bağımsız bir devlet yapmak istiyordu. Bunun için de milli bir sanayi yaratmak peşindeydiler; istedikleri sırf Türkiye'de sanayi tesisleri kurulması değil, aynı zamanda bunların Türkler tarafından işletilmesi ve yönetilmesiydi. Onlar kendi işletmelerini kendileri yönetmek istiyorlardı. Milli sanayi mümkün olduğunca milli gelir ile kurulmalıydı. Son dönemde bazı küçük bankalar milli servet

³¹ Gustav Herlt, “Folgen des Krieges für das wirtschaftliches und finanzielle Leben der Türkei”, *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1915.

³² Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 3, yay. haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 2015, s. 80.

³³ Toprak, a.g.e, s. 56-61.

biriktirilmesi konusunda adımlar atmışlardı. Halkta tahmin edildiğinden daha çok para vardı, ancak bunlar eski çorapların ve sandıkların içinde saklanıyordu. Bazı kentlerde tasarruf için adımlar atılmaya başlanmıştı. Ancak bunun için öncelikle bir milli banka kurulmalıydı. Bu yeni banka imparatorluğun büyük şehirlerinde ve yurtdışında bulunan diğer Müslüman kentlerinde şubeler açmalıydı. Türkiye Avrupa kapitalizminden kendisini kurtarmak istiyordu.³⁴

Osmanlı basınının önde gelen dergi ve gazetelerinde de benzer konular yazılıyordu. Ahmet Emin (Yalman) de bankanın sermaye birikimine olan katkılarından bahsediyor, Osmanlı Devleti'nde de sermaye devrinin başladığını yazıyordu.³⁵ Servet Habibullah, milli bankanın kurulmasını bir Rönesansa şahit olmak diyerek övüyordu.³⁶ Milli iktisadın en büyük savunucularından biri Tekin Alp'ti. Türk Yurdu ve İktisadiyyat Mecmuası gibi dergilerde iktisadi bağımsızlığın servet birikimi yoluyla sağlanabileceğinden bahsediyordu.³⁷

1917 yılında ve sonrasında Cavid Bey çok defa Berlin'de bulunup Alman devlet adamları ve sermaye çevreleriyle görüşmüştür. 1917 mali açıdan savaşın en zor yılıydı. Sadece Osmanlı Devleti değil savaşan tüm devletler uzayıp giden savaşta ordunun ve cephe gerisindeki halkın ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyordu. Bu şartlar altında Osmanlılar savaşın finansmanı için bir yandan iç borçlanma yöntemine başvurup bir yandan da Almanya ile borç ilişkisini sürdürdü. Kendisinin notlarında da defalarca belirttiği gibi bu görüşmelerde tarafların çıkarları sıklıkla çatışıyor ve Cavid Bey'in kolay kolay ödün vermeyen kararlılığı bazı konularda karar alınmasını aylarca uzatabiliyordu. Bu durumun yaşanmasında diğer bir faktör de 1917 yılından itibaren devletlerin savaşı sonlandıracak barış görüşmelerine daha sıcak bakmalarıydı. Barışa doğru eğilimin artması Almanya'nın Doğu politikasını gerçekleştirme planlarını hızlandırdı.

Aralık 1917'de İstanbul'daki Almanya Büyükelçiliğinden Berlin'e yazılan raporda verilen bilgilere göre, Osmanlı Devleti'nde savaşın sonunda

³⁴ Gustav Herlt, "Die Industrialisierung der Türkei", Geld, Industrialisierung und Petroleumschätze der Türkei, **Das Wirtschaftsleben der Türkei**, Cilt 2, (Hazırlayan)Hugo Grothe, Berlin 1918.

³⁵ Toprak, a.g.e, s. 262.

³⁶ Servet Habibullah, "Milli Teyakkuz ve İtibar-ı Milli Bankası", **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, Cilt:1, Sayı:16, 1335 (1917).

³⁷ Tekin Alp'e göre Almanya'nın iktisadi gelişiminde en büyük katkı sahibi Friedrich List'ti. Friedrich List, henüz daha Almanya ve Türkiye arasında bir yakınlaşma bile söz konusu değilken Almanya'nın geleceğinin Hamburg ve Bağdat'dan geçtiğini söylemiştir. Tekin Alp, "Milli İktisat", **İslam Mecmuası**, sayı 22, 12 Şubat 1330, (25 Şubat 1915),

Almanya'nın yardımıyla iktisat politikaları devreye girebilirdi. Cavid Bey Almanya ile iş birliği içerisinde olunmasına her ne kadar sıcak bakmasa da son görüşmelerde kendisinde biraz yumuşama görünüyordu. Elçiliğin uyarısı, Cavid Bey'deki Almanya lehine olan bu değişimin bir an önce değerlendirilmesi gerektiği yönündeydi. Türkiye'ye bir ağ atmanın en uygun zamanıydı. Bu sefer söz konusu olan birkaç ay için Türkiye'ye mali destek olmak değil, bunun yerine asıl merak edilen Almanya'nın savaştan sonra iktisadi ve siyasi açıdan Osmanlı'daki varlığını nasıl devam ettireceği sorusuydu.³⁸

Bu rapordan kısa bir süre sonra Berlin'den yazılan bir başka raporda Cavid Bey'in bu muhalif tavırlarının üç nedeni olabileceği yazılıyordu. Birincisi İtilaf devletlerine olan sempatisiydi. Savaştan sonra yine, özellikle Fransa ile bağ kurmak istiyordu. İkincisi Almanya'ya olan güvensizliği; savaştan sonra Almanya'nın mali konularda Osmanlı Devleti'ni yönetmesinden endişe ediyordu. Üçüncüsü Türkiye'yi tüm iktisadi vesayetlerden kurtaracak olan sınai her türlü girişimi mümkün olduğunca milli ilkelerle gerçekleştirme amacındaydı. Ancak Cavid Bey, artık bu düşüncelerini değiştirmek zorundaydı, bunun nedeni askerî açıdan Almanya'nın yardımına duyulan ihtiyacın farkına varmasıydı. Türkler şimdiye kadar Çanakkale'nin kapatılması ve Galiçya konularındaki desteklerinden dolayı müttefiklerin kendilerine yaptıklarından daha büyük desteği onlara sağladıklarını düşünüyorlardı. Ama şimdi Kudüs'ün yeniden fethi için müttefik desteğine ihtiyaç duyuyorlardı. Cavid Bey'in ifade ettiğine göre Almanya'ya başvurduğu bütün imtiyazlar ve çok daha fazlası verilecekti, bunun karşılığında alınan avanslarda bir düzenleme talep ediyordu. Cavid Bey, İstanbul'daki Alman Büyükelçilik finans kurulunda bu düşüncelerini dile getirmişti. Kendisinin buradaki amacı borçların tamamına işleyecek olan faizin bir kısmını engellemektir.³⁹

Bu rapordan yaklaşık dört gün süre sonra Cavid Bey, Berlin'e giderek Alman yetkilileriyle görüşmüştür. Notlarında ifade ettiğine göre Almanya'da görüştüğü kişilerle devletin olumsuz mali durumunun, borçları ödeme konusundaki yetersizliğinin, devleti ödeyemeyeceği taahhüt altına sokmakta fayda olmadığını altını çizmiş; eğer borç sorunu çözümlerse bütün sorunların hallolabileceğini ve gerekirse on senelik bir iktisadi program yapılabileceğini söylemiştir.⁴⁰

³⁸ Bundesarchiv, R704-90, Elçi Bernstorff'tan Şansöyle Herling'e, 24 Aralık 1917.

³⁹ Bundesarchiv, R704-90, Berlin, 28 Aralık 1917.

⁴⁰ **Cavid Bey, Meşrutiyet Ruznamesi**, Cilt 3, yay. haz. Hasan Babacan, Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2015, s. 469.

Cavid Bey'in kararlılığı ve Osmanlı Devleti'nin savaştan sonra iflas edebileceği gibi güçlü bir ihtimalin varlığı Almanya'yı endişelendirmekteydi.⁴¹

Savaşın sona ermesinden altı ay önce Mayıs 1918'de büyükelçilikten yazılan bir başka rapor daha borç ilişkileri hakkındadır. Cavid Bey'in mecliste yaptığı konuşmalar göstermekteydi ki Osmanlı Devleti Almanya'dan alınan borçların tamamına faiz ödemek zorunda bırakılırsa o zaman bir iflas söz konusu olabilirdi. Almanya'nın bunu engellemesi gerekirdi. Siyasi açıdan, müttefiklerden birinin iflası Almanya'ya zarar verebilirdi, iktisadi açıdan ise böyle bir durumda İngiliz ve Amerikan yardımına başvurulabilirdi ve karşılığında onlara değerli imtiyazlar sunulabilirdi. Bunu engellemek için faizlerde %30 oranında bir indirim yapılabilirdi. Düşman devletler için savaş sonrası Osmanlı pazarı tekrar bir rekabet alanı olacaktı. Alman ve Avusturya sermayeleri savaşın devam ettiği sırada hakimiyet kurmuşlarken, ileride karşılaşılacak olası bir Amerika, İngiltere ve belki Fransa rekabetinin sonuçları ağır olabilirdi. Almanya'nın gelecekte Osmanlı'ya iktisadi nüfuz politikalarını gerçekleştirmesi tehlikeye girebilirdi. Dahası şu an Alman sermayesinin işletebileceği çok değerli imtiyazlar savaş sonrası el sürülemez hale bile gelebilirdi.⁴²

Borç müzakerelerinin savaşın devamlılığı için her iki tarafın ortak bir çıkar yol bulmalarından çok öte amaçlar içerdiği ortadadır. Cavid Bey'in borç müzakereleri maksadıyla yaptığı görüşmelerin içeriği Almanya'nın iktisadi nüfuzuna karşılık İttihatçıların karşı duruşuna bir örnektir. Aynı zamanda mali durumun ne kadar olumsuz olduğunu göstermektedir. Raporlarda Cavid Bey'in mali konularda dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin geleceği konusunda ne kadar stratejik bir rol oynadığını da göstermektedir.

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti savaştan çekildi. Almanya'nın savaştan mağlup ayrılması neticesinde savaş zamanı yapılan tüm gelecek planları iptal edildi. Almanya'nın Doğu politikası çöktü.

Mütareke anlaşması gereğince Osmanlı Devleti topraklarında bulunan Alman ve Avusturyalı temsilciler yurdu terk ederlerken İtilaf devletleri temsilcileri İstanbul'a gelerek İttifak devletlerinden kalan boşlukları doldurmaya başlamıştı.

Mütareke döneminde İstanbul'da bulunan Cavid Bey, İstanbul'dan Fransa'ya gitmenin yollarını arıyordu.⁴³ Bir yandan da devletin mali meseleleri ile ilgilenmeye devam ediyordu.

⁴¹ Bundesarchiv, R 704-88, 12 Mayıs 1918.

⁴² Bundesarchiv, R 704-88, 22 Mayıs 1918.

⁴³ Cavid Bey kısa süre sonra önce İsviçre'ye oradan da Fransa'ya gitmiştir.

2 Ocak 1919'da düzenlenen İtilaf Yüksek Komiserleri toplantısında Osmanlı Devleti'ndeki yabancı bankaların kontrol edilmesi için bir heyet oluşturulmasına karar verilmiş; bu iş için de Düyun-u Umumiye'de görevli İngiliz temsilcisi A. Block, Fransız temsilcisi M. Sallamoury ve İtalyan temsilcisi N. Nogara'dan oluşan bir heyet meydana getirilmişti.

Cavid Bey, İstanbul'da kaldığı süre boyunca bu kişilerle sıklıkla bir araya gelmiştir. Savaş boyunca Almanya ve Avusturya ile yaptığı görüşmelerde sadece borç ilişkilerini değil aynı zamanda devletin mali geleceğini de garanti altına almak için çabalayan Cavid Bey savaşın mağlup tarafında olunması nedeniyle şimdi İtilaf devletleri temsilcileri ile benzer amaçlı görüşmeler yapıyordu.

Konuşulan konulardan bir tanesi de İtibar-ı Milli Bankası'nın geleceğiydi. İtalyanlarla yaptığı görüşmelerde bankanın kuruluş sürecinden bahsederken bankanın Osmanlı bankasını kurtarmak maksadıyla teşkil edildiğini, tamamen Osmanlı sermayesi ile teşekkül ettiğini ve yirmi otuz bin sermayedarı olduğunu, memlekette bu hususta büyük bir inkılâp vücuda geldiğini, birçok teşebbüs için sermaye bulmakta hiç müşkülât çekilmeyeceğini anlatmıştır.⁴⁴

1925 yılında Osmanlı bankasının imtiyaz hakkı sona erdiğinde onun yerine alacak olan bu banka kurulduktan kısa süre sonra büyük kazanç sağlamıştı. İtilaf devletlerinin temsilcileri hem bankanın bu şekilde büyümesi hem de bankanın haksız kazanç elde ettiği gerekçesiyle bankaya 29 Ocak 1919'da el koydu.⁴⁵ Bu kararı aynı gün akşamı öğrenen Cavid Bey, Almanya ve Avusturya'ya yapılan muamelenin Osmanlı Devleti'ne de yapılmasına ve hükümetin buna müdahale edecek gücünün bulunmamasına kızmıştır.⁴⁶

28 Mayıs 1919'da Cavid Bey'in İtibar-ı Milli Bankası Müdürü Avusturyalı banker Mösyö Weil ile yaptığı konuşma kendisinin savaş boyunca sürdürdüğü politikaları özetler niteliktedir. Cavid Bey, Fransa'nın mütareke döneminde İstanbul'daki tutumlarını eleştirerek Almanya, Avusturya ve Bulgaristan'da takip etmedikleri siyaseti takip ettiklerini, kendilerinin zafer sarhoşu olduğunu, eğer Türkiye var olacaksa ileride bundan pişman olacaklarını, bugün galip oldukları için harp sırasında bilhassa Fransızlara karşı takip edilen politikaların takdir edilmediğini,

⁴⁴ Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, cilt 3, a.g.e., s. 635.

⁴⁵ İtilaf devletleri hem İttifak devletleri bankalarını ablukaya aldı, hem de Osmanlı bankalarına el koydu. Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014, s. 675- 690.

⁴⁶ Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 3, a.g.e., s. 668.

kendisinin Fransız müesseseleri için kendi hükümetiyle, Meclis-i Mebusan ile ve Almanlarla mücadele ettiğini ama buna rağmen Osmanlı Bankasını kurtarmak maksadıyla tesis ettiği bir bankayı çeşitli bahaneler ile ortadan kaldırmak istediklerini söylemiştir.⁴⁷

Cavid Bey'in Alman taleplerine karşı sergilediği sert tavırların nedeni, Fransızlara olan sempatisinden ziyade, devletin mali çıkarlarını gözetmesi ve savaş sonrası oluşacak siyasi, mali tabloyu hesaba katmasıdır. Nitekim Fransa'nın yardımıyla 30 Ağustos 1919'da İstanbul'dan ayrılıp İsviçre'ye giderken not defterine yazdıkları bunu ispatlar niteliktedir:

“Memleketi büsbütün Almanların ellerine verecek olan siyasi, iktisadi ve mali itilaflara mâni olmak, ıslah kabul etmeyecek bir hale gelen maliyemizi mümkün olduğu kadar kurtarmak için hükümete girmiş olmamı bir cürüm olarak telakki ettiler. Tarihimizin bütün müşkül devirlerinde olduğu gibi bu defa da ecnebi entrikası, ecnebi parası memleketin hâkimi oldu. Ecnebler de bizimkilerden daha az namussuz değildiler. Onlar da aynı hücumu yaptılar; İttihat ve Terakki'den eser bırakmayacağız diyerek her iftirayı meşru adettiler. İngilizlerin hesaplı gayzına Fransızlar kör alet oldular. İtalyanlar zayıf oldukları için bir şey yapamadılar.”⁴⁸

Sonuç

II. Meşrutiyet devrinde başlayan iktisadi uyanış savaşların gölgesinde şekillenmiş ve İttihatçılar Avrupalı devletlerin nüfuz politikalarıyla baş etmek zorunda kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında içeride milli bir burjuvazi yaratmak, ticareti korumak, yerli sermaye birikimi sağlamak, bütçe denkliliği yaratmak gibi amaçları gerçekleştirmek, sanayiye geliştirmek devletin iktisadi konularda mücadele ettiği alanlardır. Nitekim Gustav Herlt Osmanlı mali ve iktisadi çıkmazları hakkında yazdığı makalelerde devletin bütçe denkliliğini başaramadığının altını çizer. Dikkat çektiği diğer bir nokta da kapitülasyonların ve Avrupalı devletlerin denetiminde olan kurumların Osmanlı mali bağımsızlığını tehlikeye düşürdüğüdür.

İttihatçıların Birinci Dünya Savaşı'nda daha da kararlı bir şekilde uyguladıkları milli iktisat siyasetinde Fransa'ya sempatisi olduğu düşünülen Maliye Nazırı Cavid Bey ön plana çıkmaktadır. Cavid Bey müttefiki Almanya'ya karşı taviz vermeyen bir tutum izlemiştir. Ancak onun Almanya'ya karşı olan tutumunun altında yatan neden, Fransa sempatisi

⁴⁷ Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 3, a.g.e., s. 723.

⁴⁸ Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 4, a.g.e., s. 18.

değil Almanya'nın Şark politikasıdır. Almanya'nın müttefik devlet sıfatıyla yürütmek istediği nüfuz politikaları Cavid Bey tarafından sıcak karşılanmamıştır. Ancak savaş nedeniyle dış politikada yaşanan olumsuz gelişmeler Cavid Bey'in kararlılığını zaman zaman sarsmıştır.

Osmanlı Devleti, 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması ile savaştan mağlup olarak ayrılmıştır. II. Meşrutiyet döneminde şiddetlenen mali bağımsızlık ve milli iktisat politikaları Millî Mücadele döneminden sonra da devam ettirilmiştir. Kapitülasyonların 1914 yılında ilgası kararı ve 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması ile tamamen kaldırılması Avrupa kapitalizmine karşı olan mücadelenin en somut örneğidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Alman Federal Arşivi (Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde),
Bundesarchiv, R704-90, Elçi Bernstorff'tan Şansölye Herling'e, 24 Aralık 1917.
Bundesarchiv, R704-90, Berlin, 28 Aralık 1917.
Bundesarchiv, R 704-88, 12 Mayıs 1918.
Bundesarchiv, R 704-88, 22 Mayıs 1918.

Resmi Yayınlar

- Mebusan Meclis Zabıt Ceridesi (MMZC)

Kitaplar

- Akyıldız, Ali, **Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
Bozkurt, Abdurrahman, **İtilaf Devletlerinin İstanbul'da İşgal Yönetimi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014.
Cavid Bey: Meşrutiyet Ruznamesi, Cilt 1-2-3, Hasan Babacan, Servet Avşar (Ed.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.
Gencer, Mustafa, **Jön Türk Modernizmi ve Alman Ruhü: 1908-1918 Dönemi Türk-Alman İlişkileri ve Eğitim**, İletişim yayınları, İstanbul, 2015.
İlkin, Selim İlkin, Tekeli, İlhan, **Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Merkez Bankası**, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Ankara 1997.

- Kutlu, Sacit, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2018.
- Ortaylı, İlber, **Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Timaş yayınları, İstanbul, 2017.
- Toprak, Zafer, **Türkiye’de Milli İktisat: 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- Trumpener, Ulrich, **Germany and the Ottoman Empire: 1914-1918**, Princeton, 1968.
- Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye’de Siyasal Partiler**, Cilt:3, İletişim yayınları, İstanbul, 2015.

Makaleler

- Ahmad, Feroz, “Jön Türk Dönemi (1908-1918) ile ilgili Değerlendirmeler”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (Ed.), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.
- Akkuş, Yakup “Modern Dönem Osmanlı Maliyesine Analitik Bir Bakış”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Dergisi**, sayı 68, 2018.
- Alp, Tekin, “Milli İktisat”, **İslam Mecmuası**, sayı 22, 12 Şubat 1330, (25 Şubat 1915).
- Habibullah, Servet, “Milli Teyakkuz ve İtibar-ı Milli Bankası”, **Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası**, Cilt:1, Sayı:16, 1335 (1917).
- Herlt, Gustav, “Die Ursachen der türkischen Finanznot”, **Finanzarchiv**, Cilt 2, Sayı 25, 1908.
- Herlt, Gustav “Jungtürkische Finanzpolitik”, **Finanzarchiv**, Cilt 1, Sayı:28, 1911.
- Herlt, Gustav, “Folgen des Krieges für das wirtschaftliches und finanzielle Leben der Türkei”, **Weltwirtschaftliches Archiv**, 1915.
- Herlt, Gustav “Die Industrialisierung der Türkei”, Geld, Industrialisierung und Petroleumschätze der Türkei, **Das Wirtschaftsleben der Türkei**, Cilt 2, yay. haz. Hugo Grothe, Berlin 1918.
- İlkin, Selim, “Cavid Bey”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 7, İstanbul, 1993, s. 175-176.
- İnsel, Ahmet, “Türkiye’de Liberalizm Kavramının Soy Çizgisi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm** (Ed. Murat Yılmaz) İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Karaman, Deniz, “Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, (Ed. Murat Yılmaz) İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

- Karbi, Bilge, “Hugo Grothe’nin Birinci Dünya Savaşı’nda Hazırladığı Eserlerde Osmanlı İktisadi Modernleşmesi Üzerine Görüşler”, **Osmanlı Bilimi Araştırmaları** XIX, 2018.
- Kırmızı, Abdülhamit, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Maliye Nazırları (1838-1922), **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 2003.
- Samsinger, Elmar, “Von Bankiers und Mädchenhandlern-who was who in der Österreicher-Kolonie Konstantinopels”, **Österreich in Istanbul**, (Ed. Elmar Samsinger), Cilt: II, LIT Verlag, Viyana, 2017.
- Ökçün, Gündüz, “Teşvik-i Sanayi Kanun Muvakkatı”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:30, Sayı:1, 1975.
- Timur, Taner, “Uluslaşma Süreci, İttihatçılık ve Devrim”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (Ed.), İş Bankası Kültür Yay. İstanbul, 2010.
- Uzun, Hakan, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Hükümetleri ve Programlarının Analizi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 65, 2019.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi

Sayı: 67, Güz 2020, s.369-401

Makalenin geliş ve kabul tarihleri: 09.08.2020 - 23.09.2020 (Araştırma Makalesi)

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN YÜZÜNCÜ YILINDA TEK VE ÇOK PARTİLİ DÖNEMDE KADIN TEMSİLİYETİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ (1935-1960)

Olca ÖZKAYA DUMAN*

ÖZ

Türk siyasal yaşamında demokrasinin gelişimi açısından parlamentoda kadın temsiliyetinin varlığı ve etkisi önemlidir. Bu varlık ve etki, meşrutiyet döneminin ilk tohumlarını attığı ancak Cumhuriyet döneminin adını koyduğu ve geliştirdiği önemli bir kazanımdır. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş süreci pek çok alanda anayasal sistemin temellerini atmış, özellikle demokratik ve ulusal egemenliğe dayalı bir yönetim anlayışı tesis etmiştir. Bu dönemde yapılan köklü değişiklikler, bir taraftan halkın iktidara katılımını aşamalı olarak sağlamış diğer taraftan da anayasal ve parlamenter yapının uygulanmasına olanak tanıyan bir düzenlemeye ortam hazırlamıştır. Bu noktada Batı demokrasilerinden önde ve farklı olarak 1934 yılı ve sonrasında alınan bazı kararların bir ulusal temsiliyetin oluşmasına olanak sağlamış olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu kararlar kadına seçme ve seçilme hakkının tanınması yönünde kendini göstermiştir.

Bu bağlamda söz konusu çalışma, Türk siyasal yaşamında kadının parlamento yaşamındaki yeri, konumu, sahip olduğu hakları ve siyasal yaşamdaki temsiliyet durumunu, kısaca belirlenen tarih aralığında mercek altına almayı hedeflemektedir. Bu amaç çalışmanın ana hedefidir. Çalışmanın esas aldığı tarih aralığı ise Türkiye Cumhuriyeti'nin parlamento tarihinde tek partili dönem olarak bilinen ve kadına ilk siyasal hakların verildiği CHF ile çok partili yani DP sürecidir. Dolayısıyla bu sayede bahsi geçen iki dönemde milletvekili olarak faaliyet göstermiş kadın milletvekillerinin daha önce kendileri ile ilgili yapılmış olan biyografi ya da meclis

* Doç. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Tarih Bölümü, ozkaya@mku.edu.tr, (ORCID: 0000-0002-8907-6997).

faaliyetlerini ortaya koyan çalışmalardan farklı olarak CHF-DP dönemleri çerçevesinde mecliste mevcudiyet ve etkilerinin karşılaştırmalı analizi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes, CHF, Cumhuriyet, DP, Kadın Milletvekilleri, Meşrutiyet, Mustafa Kemal Atatürk, Parlamento.

**ON TURKISH GRAND NATIONAL ASSEMBLY'S
CENTENARY; COMPARATIVE ANALYSIS OF WOMEN'S
REPRESENTATION IN THE SINGLE AND
MULTI-PARTY PERIOD
(1935-1960)**

ABSTRACT

The existence and influence of women's representation in the parliament is crucial in terms of the development of democracy in Turkish political life. This existence and influence is an important achievement which its first seed were planted in the constitutional period but it was named and developed in the Republic Era. The transition process to the Republic has laid the foundations of the constitutional system in many areas, and has engendered a sense of management based on democratic and national sovereignty. The radical changes made during this period, on the one hand, provided the gradual participation of people in government, on the other hand, created a convenient environment for such a regulation that allows for the full implementation of the constitutional and parliamentary structure. Hence, it is striking that some decisions taken in 1934 and afterwards, unlike western democracies and also coming to the fore of them, enabled the formation of a full national representation.

In this context, this study aims to analyse the place, position, rights, and representation of women in Turkish parliamentary life. The period that the study focused on is the single-party era, which is also known as the Republican People's Party (RPP) period, and also the Democratic Party period, in both which the first political rights of women were given. Therefore, a comparative analysis about the presence and effects of women who worked as members of parliament in the aforementioned two periods will be conducted within the framework of the periods of the Republican People's Party and the Democratic Party, unlike the previous biographies or studies about mentioned women that reveal the parliamentary activities.

Keywords: Adnan Menderes, CHF, Constitutional, DP, Mustafa Kemal Atatürk, Parliament, Republic, Women MPs.

Giriş

Konu sınırlılığı gereği ana hatları çizilmiş olan, Türk parlamento tarihinde CHF ve DP dönemlerinde kadın temsiliyetinin durumunu anlamak

ve bu yönde yapılacak genel bir analizi ortaya koyabilmek için öncelikle, kadın hakları konusunda atılan ilk adımlar bağlamında Cumhuriyet dönemi öncesine kısaca değinmek gerekecektir. Kadın temsiliyeti genel çerçevede düşünülecek olunursa kadının başta kamusal, siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel ve entelektüel yaşam alanlarında söz hakkına sahip olmasını ifade edecektir. Ancak bu çalışma kadının sadece siyasal yaşamda Parlamento'da temsiliyeti konusuna odaklanmaktadır. Bu bağlamda kadının seçme ve seçilme hakkını elde etmesi sonucu Parlamente'ye adım atmasıyla başlayan milletvekilliği ile siyasal temsiliyetteki varlığı ana bağlamdır. Konuya genel çerçevede bakıldığında Tanzimat dönemine ait önemli çalışmaların ilksel bazı gelişmelere ön ayak olduğu görülmektedir. Zira Tanzimat ilerici ve fakat koruyucu karakteri içinde, Namık Kemal, Şinasi, Şemseddin Sami, Ahmet Mithat gibi önde gelen düşünürler Osmanlı toplum ve aile yapısında kadının durumunu eleştiren eserler kaleme almaya başlamışlardır. Bu çabalar bazı gazete ve dergilerde karşımıza çıkmaktadır. Bu türden süreli yayınlar, kadın konusunda ele aldığı yazılarıyla örneğin kadının eğitilmesi ve meslek edinmesini teşvik etmeye çalışmıştır. İlk defa kadın hakları konusunda yazılar yayınlamaya başlayan Terakki (1868) gazetesinde ise Avrupa'da cereyan eden kadın hareketleri hakkında bilgiler verilerek bu konuda bir bilinç oluşturulmaya çalışılmıştır.¹ Bunun yanı sıra Muhadderat (1868), Aile (1880) gibi kadın konusunu ele alan ve bu yönde yazılar yayınlayan gazetelerde de henüz kadının siyasi haklarından bahsedilmese de diğer birçok konuda kadınların bilgilendirildiği ve bilinçlendirildiği görülmektedir.²

Görüldüğü üzere ulusal basın makro ve mikro ölçekte başka bir ifadeyle gerek ulus genelinde gerekse yerelde toplumun eğilimlerinin, taleplerinin, beklenti ve düşüncelerinin yansıtıldığı araçlar olarak yerel ölçekte önemli roller üstlenmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin modernleşme döneminde çeşitli yaşam alanlarında gerçekleşen ilksel faaliyetler, bu yönde oluşan talep, istek, eğilimlerin ya da eleştirilerin sesi oldukları yazın kaynağı tarafından geniş puntolarla, kimi zaman da belirsiz küçük puntolarla satır arası sütunlara taşınmıştır. Bu süreç aslında bir bakıma dönem hakkında siyasi, sosyal ve kültürel bilgiler verirken diğer taraftan da mevcut entelektüel potansiyeli de açıkça görünür kılmaktadır. Fikir hareketliliğinin ve bu bağlamda düşünce dünyasının gelişim süreçlerinde basın yayın faaliyetlerinin de güçlenmesi bir tesadüf olmasa gerek. Bu anlamda basın ve

¹ Dünya parlamentolarında kadınların varlığı ve hukuksal yaşamda elde etmiş oldukları haklar ve temsiliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: İshak Bozkurt, "Dünya Parlamentolarında Kadın Temsilciler", **TBMM Kütüphane, Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü Araştırma Servisi**, Ankara, Mart 2000, s.1-20.

² Ayten İçke, **Türkiye'de Kadın Milletvekilleri ve Siyasal Faaliyetleri (1935-1991)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014, s.19.

yayıncılık, fikir erbabının entelektüel yazımlarını yaptıkları bir kalem mücadelesi olarak da görülebilir. Bu çerçevede özellikle Osmanlı'da Tanzimat ile başlayan modernleşme süreci ancak Meşrutiyet dönemi ile görünür bir ivme kazanabilmiştir. Özellikle Meşrutiyetin ikinci dönemi basın yayın faaliyetlerinin de en gelişkin olduğu süreçtir. Dönem gazete ve mecmuaları sadece sayıca değil içerik ve nitelik olarak da belli ölçüde gelişme kaydetmiştir. Yanı sıra bu yayın kolları birçok konuda yukarıda verilen örnekleriyle kadın hakları, kadının statüsü ve bilhassa kadının siyasal yaşamı yönündeki talep, girişim, fikir ve faaliyetlerin sesi ve belki de mecrası olmuştur. Bir başka ifadeyle bu mecraların düşünen, yazan kimi zamanda kadın faaliyetlerinde etkin rol alan entelektüellerin yetiştikleri, kalemlerini güçlendirdikleri birer eğitim ortamı oluşturdukları da anlaşılmaktadır.

Genel olarak bakıldığında kadın hakları yönünde başlayan bu çalışmalar Meşrutiyet'in her iki döneminde de çeşitli vasıtalarla kendine yer bulmayı sürdürmüş bu şekilde kadın, yaşamın pek çok alanında öncelikle de ekonomik ve kamusal alanda görünür olmaya başlamıştır. Bu yöndeki ilksel çabaların olduğu Tanzimat döneminde, kadının statüsü, hakları ve özgürlükleri, genel olarak yaşamı hakkında birçok konu kaleme alınmış, bu türden yazıları manşetlerine taşıyan gazete ve mecmualar süreç içerisinde önemli roller üstlenmişlerdir. Dolayısıyla kadın hakları konusunda yapılacak araştırmalarda başta kadının siyasal yaşam mücadelesi olmak üzere pek çok konudaki gelişmeler basın üzerinden yapılacak bir inceleme ile kronolojik ve anakronik bir iz sürüş olacaktır. Elbette söz konusu çalışmalar bahsi geçen türden kaynakların yanı sıra pek çok belge üzerinden de analiz edilmelidir. Ayrıca Tanzimat döneminde basının yanı sıra kadınlar tarafından kurulan çeşitli dernek ve teşkilatların da özellikle Meşrutiyet dönemlerinde yaygınlaşmaya başladığı ve bunların kuruluş amaçlarının değiştiği önemli bir tespittir. Bu süreç özellikle II.Meşrutiyet döneminde açıklıkla ortaya çıkmıştır. II.Meşrutiyet'in ilanıyla beraber kadın cemiyetleri çoğalmış, yardım amaçlı cemiyetlerin dışında kadın haklarını savunan cemiyetler de kurulmuştur.³ Öyle anlaşılıyor ki kadın artık cemiyet hayatına girmeye ve siyasal yaşamda rol almaya hazırlanmıştır. Çeşitli yardım kuruluşları ya da eğitim, iş sanat kollarında etkinliğini ortaya koymayı hedefleyen bu teşkilatlar kadının bu yönde bir yaşamda var olma mücadelesi olarak dikkat

³ Leyla Kaplan, **Cemiyetlerde ve Siyasi Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s.9; Ayrıca Cumhuriyet dönemi öncesi özellikle Osmanlı Devleti süreci hukuk sisteminde kadının yeri ve hakları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Gül Akyılmaz, "Osmanlı Aile Hakkında Kadın", **Türkler**, Cilt:16, Ankara, ss.365-374, 2002.

çekmektedir. Basın-yayın yaşamında kalemi ve fikirleri ile yaşamdaki yerini, rolünü, varlığını sorgulamaya başlayan kadınların yanı sıra çeşitli dernek, teşkilat, kuruluş ve cemiyetlerde de görev alarak inisiyatif elde etmeye gayret gösterdikleri görülmektedir. Ayrıca Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan tarihsel süreçte kadın, sosyal, ekonomik ve siyasal haklarını geliştirme yönünde verdiği mücadelede dünyada meydana gelen gelişmeleri de takip etmiştir. Bu bağlamda Osmanlı matbuatı bahsi geçen konularda Avrupa ve Amerika'da yaşanan gelişmeleri sütunlarına aktarmıştır. Avrupa ve Amerika'da kadın yaşamını çeşitli yönleriyle ele alan yazılar kadının eğitimi, hukuki statüsü, toplumsal yaşamdaki görünürlüğü, evlenme, boşanma, miras gibi önemli yönleriyle özellikle Avrupa matbuatı üzerinden Osmanlı matbuatına taşınarak Osmanlı kadınlarının bu bağlamda bilgilendirilme ve belli ölçüde bilinçlendirilmelerine olanak tanımıştır. Osmanlı kadını, Avrupa ve Amerika'da yaşanan demokratik gelişmeler paralelinde kendi yaşamıyla karşılaştırma fırsatı yakaladığı bu yazılarla kendini ve işgal ettiği yaşamında yerini aramaya ve sorgulamaya başlamıştır. Osmanlı basınında *Yeni Dünya* şeklinde karşılık bulmuş olan *Amerika*'da kadın imajı gerçek ötesi bir karşılık görmüş ve bu bağlam kimi zaman Osmanlı kadın yaşamında yürütülen entelektüel çabaları uzun soluklu bir arayışa sürüklemiştir. Kurnaz Şahin'e göre Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayımlanan dergilerde ABD kadını imajı yeni bir dünya zihniyetiyle şekillenmiş, özgür, profesyonel olarak çalışan, erkeklerle eşit hak ve hukuka sahip, geleneklerin bağlayıcılığından kurtulmuş, akıl ve mantık çerçevesinde hareket eden, davranışlarında *tuhaf/garip* bir kadın olarak idealize edilmiştir. Dolayısıyla Amerikan kadını Türk kadınına bir örneklem olarak sunulmuştur. Öyle ki Osmanlı'nın son döneminde oluşmaya başlayan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında idealize edilen *yeni kadın* modelinin inşasında ABD kadını kamusal hayattaki varlığı, çalışma hayatı ve kadın erkek eşitliğinin sağlanması açısından bir model olarak görülmüştür.⁴

Tanzimat ve Meşrutiyet Yıllarından Milli Mücadeleye kadar geçen süreçte Osmanlı Devleti ve toplumunda önemli değişmelerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşlarının ülkede yarattığı siyasi ve ekonomik sıkıntı Müslüman kadınların yaşamın pek çok alanına

⁴ Bkz.Feyza Kurnaz Şahin, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Basınında Amerikan Kadını imgesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2017, Cilt , Sayı 41, ss. 307-329, s.327; Ahu Sumbas, "Kadının Politik Temsil Meselesi Üzerine Bir Tartışma", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 53. (Ekim 2015). ss.103-121 ve Ayça Gelgeç Bakacak, "Cumhuriyet Dönemi Kadın İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S 44, Güz 2009, s.627-638, s.631.

yerleşmesine olanak tanımıştır. Farklı bir ifadeyle konjonktür yani dönemin koşulları kadına yaşamın bir çok alanında rol üstlenmesine olanak sağlamıştır. Zira Savaş döneminde erkeklerin çoğunun silahlı altına alınmış olması çeşitli iş kollarında iş gücüne olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Yanı sıra gayri Müslimlerin isyanları dolayısıyla iş gücü ihtiyacında özellikle Müslüman kadınlara yönelik bir istihdam talebini kuvvetlendirmiştir. Kısa sürede özellikle Müslüman kadınların çeşitli bakanlıklarda, memuriyetlerde, işçi ve ordu çalışma (amele) gruplarında istihdam edildiği görülmüştür. Bu şekilde önemli ölçüde bir toplumsal değişimin yaşandığı ifade edilebilir.⁵

Cumhuriyet döneminde ise kadın hakları konusunda Atatürk'ün liderliğinde başlayan köklü inkılaplar kendini kadının siyasal haklar elde etmesinde ve kadının demokratik yaşama katılımında açıkça göstermiştir.⁶ Öyle ki en önemli adım ulusal egemenliğin koşulsuz şartsız egemen olacağı Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920'de kuruluşu olmuştur. Başta Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşu olmak üzere genel olarak bu dönemde yapılan bu köklü inkılaplar dönemin diğer ülkelerinden önce ve ileride başlamış ve gelişmiştir. Bu yöndeki çabaların üç periyotta olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki 1930 yılında çıkarılan Belediye Kanunu ile belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkıdır. Diğeri 26 Ekim 1933'de Köy Kanunu'nda yapılan değişiklik ile köylerde muhtar olma ve ihtiyar meclisine seçilme hakkıdır.⁷

⁵ Milli Mücadele yılları siyasal, sosyal ve iktisadi ortamın bir sonucu olarak kadın yaşamı ve varlığı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.: Bekir Sıtkı Baykal, **Milli Mücadele'de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti**, Ankara, 1996; Kaplan, a.g.e., s.9.

⁶ Cumhuriyet dönemi öncesi ve sonrası Türk kadın hakları konusunda Atatürk'ün bakış açısı ve geliştirdiği faaliyetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. S.Esin Dayı "Atatürk'e Göre Cumhuriyet Öncesi ve Sonrasında Türk Kadını", **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi**, Cilt:III, Sayı:1, s.115-133, 2000, s.11; Emel Doğramacı. "Atatürk ve Kadın Hakları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:VIII, Sayı:24, s.443-449, 1992; Emel Doğramacı, **Türkiye'de Kadının Dünü ve Bugünü**, Ankara, 1998; Perihan Naci Eldeniz, "Atatürk ve Türk Kadını", **Belleten**, Cilt:XX, Sayı:80, s.739-743, 1956; TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, Kanunlar ve Kararlar Dairesi Başkanlığı, Hazırlayan: Semra Gökçimen, Havvana Yapıcı ve diğerleri, Ankara, 2009; Hale Şıvgın, "Atatürk ve Türk Kadın Hakları", **Erdem**, Cumhuriyet Özel Sayısı – I, Cilt:XI, Sayı:31, s.245-258, 1999; Yasemin Yüceer, "Demokrasi Yolunda Önemli Bir Aşama: Türk Kadınına Siyasal Hakların Tanınması", **UÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 9, Sayı: 14, s.131-151, 2008.

⁷ 27 Ekim (Teşrinievvel) 1933 tarihli Cumhuriyet gazetesi, "Af Layihası müzakere ve kabul Edildi" başlıklı haberinde bir gün önceki meclis toplantısında bu yönde alınan kararı detaylandırmıştır. Köy kadınlarının muhtar olabileceklerinin kanuniyet kazandığına vurgu yapmıştır. Haberde bu layihanın müzakere edilirken Dâhiliye vekili ile Firka Kâtibi umumisi Recep Bey'in birer nutuk söylediği eklenmiştir. Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibi umumisi Kütahya mebusu Recep Bey; "Büyük günler yaşıyoruz" diye söze başlamış onuncu Cumhuriyet bayramının yıldönümünde umumi heyecanımızın nasıl işbaşına

Üçüncüsü ise kadın temsiliyetinde en köktenci yenilik olarak değerlendirilebilecek olan kadına milletvekili seçme ve seçilme hakkının tanınmasıdır. Bu adım 5 Aralık 1934 tarihinde, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun bazı maddelerinde yapılan değişiklikle gerçekleşmiştir. Bu gelişme dönem süreli yayınlarından Ulus gazetesinin 6 Aralık 1934 tarihli nüshasında ilk sayfada sürmanşete taşınmıştır. Gazete, 22 yaşını bitirmiş kadın kadın-erkek her türkün saylav seçebilmeleri ve 30 yaşını bitirmiş olanların da saylav seçilebilmelerinin onaylandığına dikkat çekmiştir (Ulus, 1934:1).⁸ Buna göre Türk kadınları milletvekili seçme ve seçilme hakkı elde etmişlerdir.⁹ Bu sayede kadınlar ilk defa olarak 8 Şubat 1935 tarihinde milletvekilliği seçimlerine katılmış ve söz konusu seçimler sonucunda 17 kadın milletvekili seçilmiştir.¹⁰ Ancak 1936'da boşalan milletvekillikleri için yapılan ara seçimde ise Hatice Özgener Çankırı'dan milletvekili seçilerek kadın vekil sayısı 17'den 18'e yükselmiştir. Sonuç olarak bakıldığında kadına verilen siyasal hakların ilk kullanım döneminde yani 1935-1939 yıllarını kapsayan V.Dönem TBMM'de tam olarak Kadın milletvekillerinin Meclisteki temsil oranı % 4.5 gibi bir duruma kavuşmuştur.¹¹ Bu sayede kadınlar ilk defa beşinci dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde milletvekili olarak yer almışlardır.

1939-1943 yılı seçimlerinde ise sonuç önemli bir başka veri ortaya koymuştur. Bu dönem yapılan seçimlerde kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanındığı ilk yıllara göre kadın temsiliyetinde bir düşüşün yaşandığı görülmüştür. Bu dönemde 16 kadın temsiliyeti ancak bir sonraki dönemde 1946'da 9 kadın

geldiğini anlatarak bu büyük günler içinde hükümetin meclise böyle bir teklif getirmiş olmasını büyük saygı hissiyle takdir emiştir, **Cumhuriyet**, 27 Ekim 1933.

⁸ Cumhuriyet gazetesi 5 Birincikanun 1934 tarihli olup Çarşamba günü çıkarılan nüshasında, Türk kadını seçme ve seçilme hakkı elde etmesi yönünde çıkan kanuna geniş yer vermiştir. Gazetenin ilk sayfasına taşınmış olan "Türk kadınına mebus seçme ve seçilme hakkının verilmesi; Fırkanın meclis grubunda kabul edildi" başlıklı haberinde, "...Fırkanın bu son kararıyla Türk kadınına içtimai ve siyasi hayatta bütün ulusların üstünde bir yer verdiği vurgulanmıştır. Ayrıca Atatürk'ün gösterdiği yolda ulusu daima iyiye ve ileriye götürücü kararların bu türden kararlar olduğu da belirtilmiştir. Söz konusu gazete aynı sayısında yer verdiği bir başka haberinde, "Mektep kitaplarına aşk ve zevk şiirleri değil demokrasi ve cumhuriyet zihniyetini kuvvetlendirecek yazılar koymalıyız" şeklindeki yazısıyla eğitim programlarında da cumhuriyet ve demokrasi yönünde yer alması gereken bilgilere ihtiyaç duyulduğuna dikkat çekmiştir, **Cumhuriyet**, 5 Birinci kanun 1934.

⁹ Filiz Çolak, "Demokrat Parti Döneminde TBMM'deki Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)", **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 10, Sayı XXXII, ss.115-158, s.117.

¹⁰ **Kurun**, 1934.

¹¹ Semra Gökçimen, "Ülkemizde Kadınların Siyasi Hayata Katılım Mücadelesi", **Yasama Dergisi**, Sayı 10, Eylül-Ekim-Kasım-Aralık 2008, Ankara, 2008, s.5 ve Funda Şahin, **Kadınların Siyasal Katılımları Çerçevesinde Kadın Meclislerinin Yerel Siyasetteki Etkinlikleri ve Üye Profilleri**, T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2011, s.21.

temsiliyeti dikkat çekmektedir. 1946 sonrasında tek dereceli seçimlerin uygulanmaya başlamasıyla meclisteki kadın milletvekillerinin sayısında görülen bu düşüşün nedenleri cevabı aranması gereken önemli bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Tek dereceli seçimlerin kadınlar aleyhine bir rekabet alanı yaratmasının bu düşüşte etkili olduğu ifade edilmektedir.¹² Yapılan araştırmalar bu dönem ve sonrasında parlamentoda kadın milletvekillerinin sayısında önemli bir artışın olmadığını ortaya koymaktadır. Öyle ki tek partili dönemde parlamentoda kadınların temsiliyet oranı çok partili döneme oranla daha yüksektir. Anlaşıldığı üzere bu değişim yani kadın milletvekili sayısında gözlenen düşüş çok partili döneme geçişle artış göstermiştir.

Çok partili döneme geçildiğinde özellikle 1950 seçimlerinde parlamentoda kadın milletvekili varlığına bakıldığında durumun değişmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu dönemde Demokrat Parti 416 erkek milletvekili ve fakat 1 kadın milletvekili çıkarabilmiştir. Bu dönemde, biri DP'den olmak üzere toplam 3 kadın milletvekili mecliste görev alabilmiştir. DP dönemine genel olarak bakıldığında kadın milletvekili dağılımı açısından üç kategoride konu özetlenebilmektedir. İlk dönemde 1950 seçimlerini kapsayan tarih aralığında DP döneminin en düşük oranda kadın temsiliyeti söz konusudur. Bu dönem yukarıda da belirtildiği üzere sadece 3 (% 0.6) kadın milletvekili parlamentoya girebilmiştir. Diğer dönemde yani 2 Mayıs 1954 seçimlerinde parlamentoda 535 milletvekilinin 4'ü (% 0.7.), 27 Ekim 1957'de ise 587 milletvekilinin sadece 8'i (% 1.3) kadın milletvekili olarak parlamentoya girebilmiştir.¹³ Düşüşün en ciddi yaşandığı dönem olan 1950 seçimleri dönemidir. DP dönemi içerisinde 1950 seçimlerinde kadının parlamentodaki varlığında görülen bu düşüş 1954 ve 1957 seçimleri çerçevesinde çeşitli parametrelerle ilişkili olarak analiz edilmeye çalışılacaktır. Bunlar, DP'nin seçmen politikaları, kadın politikaları, dönem konjonktürü ve benzeri kriterler çerçevesinde ele alınmıştır.

CHF ve DP'nin Kurucu kadrolarının tarihsel sosyolojik köklerinin incelenmesinin konu bağlamında son derece sonuca ulaşan veriler ortaya koyacağı kanaatindeyiz. Literatürde yer alan "devletçi-seçkinci" ve "geleneği-liberal" ayrımı çerçevesinde Batılılaşma yanlısı, monarşi-teokrasi karşıtı reformist kimlikleri ya da Batılılaşmaya mesafeli, reformist politikada ılımlı, ekonomide liberal ve koruyucu gibi yönleriyle farklılaşabilen her iki

¹² Çolak, a.g.e., 117.

¹³ Seçimler hakkında ayrıntılı haberler 3 Mayıs 1954 tarihli ve 28 Ekim 1957 tarihli Cumhuriyet gazetesinde yer almaktadır. Gazetede ilgili tarihlerde yer alan haberlerde verilen bilgiler sadece seçim sonuçları ile ilgili değil aynı zamanda seçim süreci öncesi ve sonrasına dair gelişmeler, kamuoyu ve genel olarak halka yansıyan yönleri detaylandırılmıştır, Cumhuriyet, 3 Mayıs 1954 ve Cumhuriyet, 28 Ekim 1957.

dönem kadın seçmene ve parlamentoda kadın milletvekili varlığı açısından karşılaştırılacaktır. Bu karşılaştırmanın da konuyu bir bütün olarak anlama açısından dikkate değer veriler ortaya koyabileceği düşünülmektedir. Tarihsel bağlamın da belirleyici olabileceği yaklaşımıyla ilk dönemin (1935-1947) olağanüstü şartları, II. Dünya Savaşı'nın gölgesinde her açıdan (iç-dış güvenlik, ekonomi, siyaset gibi) bir türbülansın içine çekilmiş belirsiz ve karmaşık ortamın etkisi önemlidir. İkinci dönemde ise (1950-1960) yeni dünyada beliren güç mücadelesi ve soğuk savaşın etkisi, iç politikada ise demokraside çok partili yaşam beklentileri ve çabalarının etkisinin konuyu anlamak açısından önemli olduğu açıktır. Her iki dönemde de sosyo-kültürel ve ekonomik yaşamda olduğu gibi siyasal yaşamda da kadın, yerini, haklarını, konumunu, kimliğini arama ve hatta sorgulama bakımından nerede durmaktaydı? Bu soruya cevap aramaya çalıştığımız bu çalışmada her iki siyasal teşkilatın parti politika, yaklaşım ve kadrolarının sosyolojik durumunu, iç ve dış tarihsel konjonktür ile değerlendirmenin kadın yaşamında oluşan ve kadının kendine dönük olarak ortaya koyduğu faaliyetlerini çözümlenmek açısından gerekli olacağı kanaatindeyiz.

Yukarıda kısaca değerlendirilen Cumhuriyet öncesi kadın hakları ve kadının Türkiye'de statüsü konusunda atılan adımların Cumhuriyet dönemi çalışmalarıyla hız kazandığı ve geliştiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda özellikle kadınların eğitim ve öğretim eşitliği, sosyal ve kamusal yaşamdaki durumları, siyasal varlığı konusunda bazı önemli adımlar hatırlanmalıdır. Bunlar arasında; 1921 yılında Darülfünun 'da karma öğretime geçilmesi, 1922'de yedi kız öğrenci Tıp Fakültesine kayıt yaptırarak eğitime başlaması yer almaktadır. Ayrıca 1923'te Nezihe Muhittin'in başkanlığında ilk kadın partisi olarak da bilinen Kadınlar Halk Fırkasının kurulması girişimde bulunulmuşsa da kadınlara oy hakkı tanımayan 1909 tarihli seçim kanunu gereği valilik tarafından partinin kuruluşu onaylanmamış ve dernekleşmeye gidilmiştir.¹⁴ 29 Ekim 1923'de Cumhuriyet'in ilanı ile kadınların kamusal alana girmesini sağlayacak yasal

¹⁴ Nezihe Muhittin'in başkanlığında Kadınlar Halk Fırkasından Türk Kadınlar Birliğine (TKB) giden yolda kadın haklarının ancak özellikle kadının siyasal haklar elde etmesi ve seçimler sürecindeki hak ve özgürlükleri noktasında önemli yolların kat edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle TKB, kadınların sosyal, siyasal ve ekonomik yaşamda yer alan alanlarda kabul görmesi, özgürleşmesi, karar mekanizmalarında yer alması ve söz sahibi olması gibi pek çok konuda ilksel çalışmalarda bulunmuştur. Nezihe Muhittin ve kadın hakları savunusu noktasında çalışmaların yürütülmesini sağlayan ve bu anlamda yapılan çalışmaların da taşıyıcısı olan bu dernekleşme çalışmasını TKB aracılığıyla etkin bir biçimde sürdürmüştür. Basın-yayının propaganda vasıtalarıyla sürdürülen bu sancılı faaliyetlerin ileride Cumhuriyet döneminin ilk kadın çalışmalarına giden yolda önemli bir rol oynamış olduğu ifade edilebilir. Salahadin Gök ve Özlem Kılınççeker, "Türk Kadınının Siyasete Giriş Süreci ve İlk Kadın Sayılab Mihri İffet Pektaş", **Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 4, Sayı 8, ss.48-84, 2019, s.50.

çalışmalar hızlandırılmıştır. 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile tüm eğitim kurumları Milli Eğitim Bakanlığına başlanmış ve bu sayede kız ve erkekler eşit haklarla eğitim almaya başlamışlardır. 17 Şubat 1926'da kabul edilen Türk Medeni Kanunu ile kadınlara boşanma hakkı, velayet hakkı, mal üzerinde tasarruf hakkı, 4 Nisan 1926 tarihli Resmi gazetede yayımlanan kanun 4 Ekim 1926'da yürürlüğe girmiştir. 1930'da Belediye Kanunu çıkarılmış ve bununla kadınlara Belediye seçimlerinde seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır.¹⁵ Aynı yıl kadın ve çocukların korunmasına dair ilk çalışma Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile yapılmıştır. 10 Haziran 1933'te kız çocuklarına mesleki eğitimi vermek için Kız Teknik Öğretim Müdürlüğü kurulmuştur. 26 Ekim 1933 tarihinde Köy kanununda değişiklik yapılarak kadınlara köylerde muhtar olma ve ihtiyar meclisine seçilme hakkı tanınmıştır. 5 Aralık 1934'te ise Anayasa değişikliği ile kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmıştır. 8 Haziran 1936'da da İş Kanunu yürürlüğe girerek kadınların çalışma hayatı düzenlenmiştir.¹⁶

Tablo.1. Kadın Milletvekillerinin Meclisteki Dağılım Tablosu

1935-1939 (5.Dönem)	18	4.5	399
1939-1943 (6.Dönem)	16	3.7	429
1943-1946 (7.Dönem)	16	3.5	455
1946-1950 (8.Dönem)	9	1.9	465
1950-1954 (9.Dönem)	3	0.6	487
1954-1957 (10.Dönem)	4	0.7	541
1957-1960 (11.Dönem)	8	1.3	610
(Seçim Dönemleri)	(Kadın Vekil Sayısı)	(Katılım Oranları % Olarak)	(Toplam Vekil Sayısı)

¹⁵ 3 Nisan 1930 tarihli Cumhuriyet gazetesi Cumhuriyet Halk Fırkasına giren ilk kadın olarak dikkat çektiği Afet İnan'ın Kadınların Belediye meclisine intihap hakkı hakkında önemli bir konferans vereceğini aktarmıştır. Ertesi gün bu konferans gazetesinin 4 Nisan tarihli nüshasında ana sayfada geniş yer almıştır. Afet Hanım'ın verdiği konferans ile ilgili şu bilgiler aktarılmıştır; "Konferansta Gazi, İsmet ve Kazım Paşalar ile vekiller ve sefirler bulunmuştur. Özetle Afet Hanım'ın konferansı şu şekildedir; "...Yüksek huzurunuzda çok büyük bir mevzu olan intihap meselesi ile çıkıyorum. Her şeyden evvel Türk vatandaşıyız. Ben intihap hakkında cinsiyet farkının olmamasını isteyen bir kadınıyım. Ve Musiki Muallim mektebinde Yurt bilgisi dersinin hocasıyım. Bu dersin programında intihap hakkı meselesi de vardır. ...Hanımlar, Efendiler! İntihap hakkındır, vazifendir. İntihabın esaslı ciheti vatandaşın reyini kullanmasıdır. İntihap ta milli halkçılık prensibinin fiilen tatbikidir. Kadınlara intihap etmek ve edilmek hakkının tanınması milli hâkimiyetin ifadesidir. Sabilerden, delilerden maada bütün vatandaşlar kadın ve erkek intihap hakkına maliktirler. Milli hâkimiyet hiçbir faikiyeti kabul etmez. Bundan şüphe edenler milli hâkimiyeti ve demokrasiyi bilmeyen acizlerdir... Kadınların parlamentolarda bulunmalarında katıyet mahsur yoktur. Kadınların parlamentoda bulunmaları milletlerin ahlaki seciyesini yükseltmiştir... Cumhuriyet, 1930:1-4.

¹⁶ TBMM, **Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamentolar 1935-2009**, Kanunlar ve Kararlar Dairesi Başkanlığı, Hazırlayan: Semra Gökçimen, Havvana Yapıcı ve diğerleri, Ankara, 2009, s.15-16.

Oluşturulan tablo için verilerin elde edildiği kaynak: TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri, 1923-2011**, Ankara, 2012 ve Zühtü Arslan, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM XI. Dönem (1957-1960)**, 1.Cilt, TBMM Kültür, Sanat ve Yayınları Kurumu, No.156, Ankara, 2009.

1. CHF Dönemi Kadın Milletvekili Temsiliyeti

Kadın hakları konusundaki girişimlerin ve faaliyetlerin modernleşme ile birlikte görünür bir biçimde ortaya çıkmasına karşın özellikle kadının kamusal ve öncelikle siyasal yaşamdaki durumunun değerlendirilmesi ve sorgulanması ancak Cumhuriyet'in ilk yılları ile başlamıştır. Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Osmanlı'dan Cumhuriyet'e yaşamın neredeyse pek çok alanında gerçekleşmiş olan modernleşme çabaları daha belirgin bir biçimde kendini Kadının varlığı ve görünürlüğü, kadın hakları ve kadının statüsünün irdelenmesi yönündeki gelişmelerle daha açık ve anlaşılır bir biçimde ortaya koymuştur. Bu çabaların özellikle Meşrutiyet'in ikinci döneminde kadın haklarının yüksek sesle kamuoyuna ve ilgili yerlere iletimini sağlayan basın olmuştur. Tam da bu dönemde basın yayın organlarında belirgin bir biçimde gözlenen sayıca artış ve mevcut mecmua ve gazetelerde içerik açısından bu temaların yoğunlaşması bu yöndeki entelektüel birikimin belli bir olgunluğa ulaşmış olduğuna dikkat çekmektedir. Söz konusu süreçte görünür hale gelen entelektüel birikim sesini Cumhuriyet döneminin sunduğu vasıtalarla daha çok ifade edecektir. Zira bu dönemde kadınların sadece basın yayın organları vasıtasıyla kalemleri ile değil cemiyet, dernek ve çeşitli yönde çalışmalar yürüten teşkilatlar kurarak öncü ve lider yönleriyle etkin ve faal roller üstlenmişlerdir. Bu süreçte dönemin ilk siyasal teşkilatı olan Cumhuriyet Halk Fırkasının kadının konumu, statüsü ve durumuna ilişkin yönelimini anlamak açısından ki bunu anlamak büyük ölçüde bu dönemde kadının parlamentodaki varlığını açıklayacaktır önemlidir. Bu açıdan CHF'nın kurultayları, nizamnameleri ve programlarına bakmak gerekecektir.

CHF, her ne kadar 9 Eylül 1923'te kurulmuş olsa da 4-11 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi bu fırkanın ilk kurultayı olarak bilinir. Öyle ki CHF'nın ilk kurultayı henüz fırka kurulmadan önce Anadolu işgali sırasında toplanan Sivas Kongresidir. Burada bir kadın olarak Halide Edip'in görüşmelere katılımı ve söz alması ve bu yöndeki öncü rolleri sürecin en başından almış olduğu cesarete dayandırılabilir. İkinci kurultay olan 15-23 Ekim 1927'de ise 1927 tarihli partinin nizamnamesinin görüşüldüğü sırada 8.maddede yer alan 18 yaşını aşmamış, suça karışmamış her Türk vatandaşının Türk kültürünü ve fırkanın bütün ilkelerini kabul etmesi halinde fırkaya üye olabileceğine dair maddeye ilişkin üyeler arasında tartışmalar

yaşanmıştır.¹⁷ Bu çerçevede Çankırı mebusu Talat Bey, “Her Türk vatandaş sözünden maksat olan yalnız Türkler midir, anasır-ı saire buna dâhil midir, kadınlar dâhil midir?” biçimindeki sorusunu yöneltmiş bu soruya cevaben ise Tekirdağ Mebusu Celal Nuri Bey, “Teşkilat-ı Esasiye Bu Meseleyi Halletmiştir” diyerek konuyu görmezden gelmiştir. Aynı soruya Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtip-i Umumisi Saffet Bey ise; “Teşkilat-ı Esasiye kanununda mukayyittir” şeklinde cevap vermiştir. Söz konusu karşılıklı konuşmalardan kadının seçme hakkı konusuna mesafeli durulduğu ve konunun mevcut konjonktürde gündeme alınmak istenmediği anlaşılmaktadır.¹⁸ Ancak bu duruma karşın kadının siyasal yaşamda yer alması yönünde kimi tartışmaların daha milli mücadele yıllarının ilk döneminde oluştuğu da önemli bir tespittir. Bu bağlamda Erzurum milletvekili Hüseyin Avni Bey, daha 1923 yılında İntihabı Mebusan Kanunu’nun bazı maddelerinin tadilini içeren kanunun birinci maddesinde “*Türkiye Büyük Millet Meclisi âzası Türkiye Devleti halkından her yirmi bin nüfusu zükûrda [erkek] bir nefer olmak üzere intihap olunur*” şeklindeki karar ile ilgili görüşlerini şöyle ifade etmektedir:

“Mesela evvelce elli bin nüfusu zükûr üzerine tanzim edilmiş bir kanun vardı. Bu defa, bu teklifi yapan arkadaşlarımız, kadınların mevkiini de nazarı dikkate alarak hareket etmişlerdir. Her şeyin bir derecesi, bir vesilei tekemmülü var, kanun teklifinde, kadınlar tekemmül edip de, rey hakkını istimal etmek derecesine gelinceye kadar onlar aile efradı beyninde aile reislerine rey vermiş gibi telâkki edilerek yirmi bin nüfusu zükûrda bir mebus intihabını esas ittihaz etmiştir.”

Bolu milletvekili Tunalı Hilmi Bey ise aynı konu ile ilgili “*Bilmem ama böyle bir tev’il akıl ve hayale gelebilir mi?*” dedikten sonra “*İntihap etmek ve edilmek hakkını vermiyorsunuz; fakat kadınları saymıyorsunuz da*” şeklinde fikrini ileri sürmüştür. Konuşmaların geçtiği yıllar kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmediği bir dönemdi ancak söz konusu tartışmalar sürecin ana taşları olacaktı. Aynı dönemde öyle ki daha 1923 yılında ikinci meclisin kurulması için yapılan seçimlerde Kilis, Kastamonu, Malatya, Ankara, Yozgat, Gaziantep, Tarsus, Antalya, Düzce, Konya, Elazığ, Burdur ve İzmir’de ikinci seçmenlerin kendi inisiyatiflerini kullanarak bazı kadınlara oy verdikleri bilinmektedir. Bu kadınlar Latife, Mevhibe (İnönü), Galibe (Okyar) Müfide Ferit (Tek) hanım ile halk kahramanı Kara

¹⁷ Beral Alacı, “Atatürk Dönemi Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarında, Nizamnamelerinde Ve Programlarında Kadın Algısı”, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 14, Sayı 3, 2016, s.222.

¹⁸ *Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi*, TBMM Matbaası, Ankara, 1927, s.11.

Fatma'dır.¹⁹ Söz konusu süreçte 1934'e kadar çeşitli vesilelerle kadının seçme ve seçilme hakkı konusu, kadının siyasal yaşamdaki varlığı ve statüsünün CHF milletvekilleri arasında konuşulduğu ve tartışmaya açıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu tartışmaların özellikle Atatürk'ün temel ilkeleri kapsamında dolayısıyla önderlik ettiği CHF'nin kurultay toplantıları ve nizamnamelerinde inşa etmek istediği Cumhuriyetçi ve Halkçı devlet politikası açısından da önemsendiği görülmektedir. Sonraki süreçte gelişen faaliyetler ve alınan kararlar da bu yöndeki kanaati desteklemektedir. Konu doğrudan bu çalışmanın kapsamında yer almadığından kısaca değinmekle yetinmekteyiz.²⁰

CHF'nin 10-18 Mayıs 1931 tarihli üçüncü kurultayında Kadın konusunun açık ve anlaşılır bir biçimde gündeme alındığı anlaşılmaktadır.²¹ Söz konusu kurultayda;

“Bir dereceli intihabat gayemizi tahakkuk ettirmek için geçen devrede mühim bir hatve attık. Belediye intihabına kadın ve erkek, bütün vatandaşların iştirakını tatbik edebilmek fırkamız için mühim bir muvaffakiyettir. Gerçi ilk intihapta hadis olan ahval, diğer birçok tesiratın da inzıamiyle endişe verecek şekiller gösterdi. Fakat bu ilk tecrübe gelecek intihabların daha sakin ve salim bir mecrada vukuu için istifadeli olacaktır. Bu suretle hasıl olan intibah ve melekeler diğer taraftan geçecek zamanda memleketin mücehhez olacağı maddi ve manevi vesait, mebus intihabında da bir dereceli kadın ve erkek vatandaşların iştiraki ile umumi intihabların demokrasi ahkamı dahilinde tesisine imkan bırakacaktır... (Alkışlar).”²²

CHF'nin 9-16 Mayıs 1935 tarihli dördüncü kurultayında artık kadın vekiller parlamentodadır. Zira 1934 tarihli milletvekili seçme ve seçilme hakkını elde etmiş olan Türk kadını bu hakkını kullanarak 1935 yılı seçimlerinde meclise vekil olarak seçilmişlerdir. Bu dönemde ilk defa toplam 18 kadın vekil meclise girebilmiş ve kadınları parlamentoda temsil edebilme hakkını kullanmışlardır. CHF'nin bu dördüncü büyük kurultayında ilk toplantı günü iki as başkan ve dört sekreter seçilmiş, bunlardan sekreterlerden birine Fakihe Öymen görevlendirilmiştir. Yanı sıra Dilek

¹⁹ Sevilay Özer, (2013), “Kadınlara Seçme Ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XXIX, Sayı 85, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013, s.135-136.

²⁰ 1934 yılı öncesi CHF toplantılarında ve kurultaylarında kadının seçme ve seçilme hakkı konusunda yapılan tartışmalar ve konuşmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Sevilay Özer, **a.g.m.** s. 134-135.

²¹ **Vakit**, 11 Mayıs 1931, s.2.

²² **Vakit**, 11 Mayıs 1931, s.2; **Cumhuriyet Halk Fırkası Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları**, 10-18 Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s.5-6.

layiha encümeninde ise Samsun Milletvekili Meliha Ulaş, Hesap komisyonunda Bayan Onaran göreve getirilmiştir.²³

Tek Partili yani CHF dönemi parlamentoda kadın vekillerin durumu hakkında yapılacak inceleme yukarıda kısaca değinilen parti kurultayları, nizamname ve programlarının kadın konusuna bakışını konu edinen girişten sonra 1935 yılı 5.Dönem seçimlerinden başlatmak üzere genişletilerek ele alınmalıdır.²⁴ Öyle ki Türk parlamento tarihinde kadınlara seçme ve seçilme hakkı 5 Aralık 1934'te tanınmıştır.²⁵ Bu konuda İsmet Paşa, vermiş olduğu 1924 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun önemli bazı maddelerinin (on ve on birinci maddelerinin) değiştirilmesiyle söz konusu kanun teklifinin 5 Aralık 1934 tarihinde yasalaşması sağlanmış ve kadınlar milletvekili seçme ve seçilme hakkını elde etmişlerdir.²⁶

Dönem ulusal basınının kadının siyasal yaşam mücadelesi ile ilgili gelişmeleri takip ettiği ve yevmi olarak sıklıkla sütunlarına taşıdığı bu anlamda halkı bilinçlendirmede ve konu ile ilgili belli oranda bir bilincin oluşmasında katkılar sağladıkları belirtilmelidir. Bu yönde etkin basın yayın organları arasında birçok örnek verilebilir. 5 Aralık 1934'e giden süreçte bu basın yayın kollarından biri kadının siyasal yaşamda siyasi hak sahibi erkekten farklı olmadığı, aralarında bir seviye farkı olmadığını belirterek konuya dikkat çekmiştir.²⁷

Dolayısıyla yasalaşmış olan bu karara göre 22 yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkına haizdir ve 30 yaşını bitiren kadın,

²³ Alacı, **a.g.m.**, s.255; **Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayı**, 9-16 Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s.5-44.

²⁴ Kurun Gazetesi 9 Şubat 1935 tarihli sayısında bir gün önce yapılan seçimler ve yeni seçilen sayıllar hakkında bilgiler vermektedir. Söz konusu yazıya göre demokrasinin tesisi açısından kadın sayılların meclise girişi heyecan ve mutlulukla karşılanmıştır, **Kurun**, 9 Şubat 1935:1-4. Aynı zamanda dönem süreli yayınlarından Akşam gazetesi 9 Şubat 1935 tarihli nüshasında sürmanşete taşıdığı haberinde kadınların sayıllar seçimine katılım hakları konusundaki mutluluklarına dikkat çekmiştir, **Akşam**, 9 Şubat 1935, s.1.

²⁵ 5 Aralık 1934 tarihli Kurun Gazetesi, "Kadınların Mebus Seçmek ve Seçilmek Hakları Bu Gün Görülecek" şeklindeki haberinde konu halka duyurulmuştur. Yanı sıra 6 Aralık 1934 tarihli Kurun Gazetesinde "Teşkilatı Esasiye Değiştirildi", "Kadın-Erkek Otuzunu Bitiren Vatandaş Mebus Seçilebilecek" başlıklarıyla ilk sayfaya taşınan haberde Ankara kadınlarının Halkevinde elde ettikleri haklar konusunda Atatürk'e ve Meclis Başkanlığına teşekkür etmek üzere bir toplantı yapacakları belirtilmiştir, **Kurun**, 1934, s.1 ve **Akşam**, 1934, s.1.

²⁶ **BCA**, 490.01.2.9.15; **Kurun**, 5 Aralık 1934, 1. Kurun gazetesi, 5 Aralık 1934 tarihli sayısında kadınların mebus seçmek ve mebus seçilmek hakları bu gün görüşülüyor başlıklı ilk sayfa haberinde konuyu kamuoyu ile paylaşmıştır. Yazıda Firka grubunun, teşkilatı-ı esasiye mebus seçimi kanunlarında değişiklikler yapılmasını sözleştiğini belirterek konuya dikkat çekmiş ve yazıyı 9.sayfada genişleterek detaylandırmıştır, **Kurun**, 1934, s.1.

²⁷ **Vakit**, 21 İkinciteşrin 1934, s. 1-7 ve **Ulus**, 6 İlkkanun 1934, s.1.

erkek her Türk mebus seçilebilir.²⁸ Bu gelişmeyi müteakiben aynı yasa ile seçmen yaşı bahsedildiği üzere 18'den 22'ye çıkartılmış ve 40 000 kişiye bir mebus seçilmesi de karara bağlanmıştır. 1935 yılı TBMM'nin 5.Döneminde tam olarak 18 kadın parlamenter ile kadınlar mecliste temsil edilmeye başlanmıştır. Bu şekilde Türk kadının uzun yıllardan beri sürdürdüğü siyasal haklar konusundaki var olma mücadelesinin bu sayede Cumhuriyetin bir kazanımı olarak elde edilebildiği anlaşılmaktadır. Bu süreçte Gazi Mustafa Kemal'in ulus egemenliği fikri çerçevesinde dizaynetmeye çalıştığı uygar ve çağdaş toplum yapısında egemenliğin kadın-erkek top yekûn milletin bütününe ait olması gerektiği yoluyla tam anlamıyla gerçekleştirilebileceğine dair görüşlerinin etkili olduğu ifade edilebilir. Mustafa Kemal'in bu görüşlerinin hem CHF programlarına hem de aynı süreçte gerçekleştirilmeye çalışılan inkılaplarda belirleyici olduğu görülmektedir. 1935 yılı TBMM'nin 5.Döneminde meclise girme hakkı elde emiş olan kadın vekiller arasında Mevrure Gönenç²⁹, Hatı Çırpan (Satı Kadın)³⁰, Türkan Örs Baştuğ³¹, Sabiha Gökçül Erbay³², Şekibe İnel³³, Hatice Özgener³⁴, Huriye Öniş Baha³⁵,

²⁸ **Resmi Gazete**, 8/12/1934, s.4523.

²⁹ Adı Emine Mevrure Gönenç'tir. 1900 İstanbul doğumludur. Baba adı İbrahim Bey, annesi Didar Hanımdır. Arnavutköy Amerikan Kız Kolejinde eğitim görmüş olup, Fransızca, İngilizce bilmektedir. Fransızca dilde eğitim görmüş olan Gönenç, Beylerbeyi Kız Mektebinde, İngilizce Çamlıca Lisesinde, Üsküdar Amerikan Mektebi İngilizce ve Fen Bilgisi Öğretmenliği eğitimi almıştır. Adana ve Mersin Belediye Meclis üyeliği yapmış, V. Dönem Afyon Milletvekili olarak TBMM'de bulunmuş, evli ve 2 çocuğu olan Gönenç, 06.12.1981'de vefat etmiştir, **TBMM Albümü (1920-2010)**, C.I. (1920-1950), Editör; Sema Yıldırım ve Behcet Kemal Zeynel, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara, 2010, s.239.

³⁰ Satı Çırpan (Satı Çırpanoğlu) Kızılcahamam/Tekke'de 1890 doğumlu olup Baba adı Mehmet annesi Emine Hanımdır. Hususi olarak ziraat işi çiftçilik ile uğraşmış olan Çırpan, Kazan Köyü muhtarlığını yapmıştır. V. Dönem Ankara Milletvekili olmuş, evli beş çocuk annesidir. 19.03.1956'da vefat etmiştir, **TBMM Albümü (1920-2010)**, C.I. (1920-1950), Editör; Sema Yıldırım ve Behcet Kemal Zeynel, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara, 2010, s.241.

³¹ Saadet Türkan Baştuğ(Örs)' 1900'da İstanbul'da doğmuştur. Baba adı Mehmet annesi Abide'dir. İstanbul Darü'l Fünun Felsefe Bölümü (Fransızca) mezunudur. Boğaziçi Lisesinde öğretmenlik, Boğaziçi Lisesi Kız Bölümünde ise Müdürlük ve öğretmenlik yapmıştır. Ayrıca İstanbul Kız Öğretmen Okulunda Terbiye ve Ruhiyat Öğretmen Vekilliği yapmış olan Baştuğ, V. Dönem TBMM'de Antalya milletvekili olarak bulunmuş. Bekâr olan Baştuğ, 27.09.1975'de vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.244.

³² Ayşe Sabiha Erbay (Gökçül), 1900 Bergama doğumludur. Baba adı Aziz, annesi Nadire'dir. Darü'l Muallimatı İhzarı, Edebiyat bölümünde eğitim almıştır. Edirne Darü'l Muallimat Türkçe Öğretmeni, İzmir ve Adana Kız Muallim Mektebi öğretmeni ve Müdür Muavini, Kız Muallim Mektebi Adana Lisesi, İstanbul Erenköy Kız Lisesi, İzmir Muallim Mektebi Müdürü görevlerinde bulunmuştur. Ayrıca V. Dönem TBMM'de Balıkesir milletvekili olarak bulunmuş ve TBMM Başkanlık Divanı Kâtip Üyesi olarak görev almıştır. Bekâr olan Erbay, 31.08.1998'de vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.244.

Fatma Memik³⁶, Nakiye Elgün³⁷, Fakihe Öymen³⁸, Benal Nevzat İstar Arıman³⁹, Ferruh Güpgüp⁴⁰, Bahire Bediş Morova Aydılek⁴¹, Mihri Bektaş⁴²,

- ³³ Şekibe İnel, 1886 İstanbul doğumludur. Babası Şekip annesi Fatma'dır. Orta İstanbul Kız Sanayi Mektebi ve Alman Mektebinde eğitim görmüş, Almanca bilmektedir. Ziraat ile uğraşmış ve çiftçilik yapmıştır. V. Dönem TBMM Bursa milletvekilidir. Bir çocuk sahibi olan İnel 29.03.1970'de vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.248.
- ³⁴ Özgener, 1865 Selanik doğumludur. Babası Mustafa annesi Fatma'dır. Rüştüye hususi eğitimi almış ve Rumca bilmektedir. Selanik İnas Rüştüyesi Mektebi Öğretmen Yardımcılığı, Bebek İnas Rüştüyesi Öğretmen Yardımcılığı ve Maallimi Ulâ, Resim Öğretmenliği, İstanbul Daru'l Muallimat Tarih Öğretmenliği, Süleymaniye İnas Rüştüyesi, İstanbul Kız Sanayi Mektebi ve Kadıköy İnas Daru'l Eytam Müdür Yardımcılığı, Bebek, Çağlayan Daru'l Eytam Müdürü, Beykoz Daru'l Eytam Öğretmenliğinde bulunmuştur. Ayrıca TBMM'de V.Dönem ara seçimlerde Çankırı Milletvekili olarak meclise girmiştir. Dört çocuk annesi olan Özgener, 21.02.1940'da vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.250.
- ³⁵ Huriye Öniz, 1887 İstanbul doğumlu olup babası Bahaettin ve annesi Ayşe'dir. Londra Üniversitesi Bedford Koleji Pedagoji Bölümünde İngilizce Pedagoji eğitimi almıştır. İstanbul İnas İdadisi Fenni Terbiye Öğretmeni, İstanbul Daru'l Muallimat Terbiye Öğretmeni, Beyoğlu 3.Rum Okulu Öğretmeni, Haydarpaşa Musevi Okulu, Galata Musevi Erkek Okulu ve Hasköy İtalyan Okulu Öğretmeni, Feriköy Menemetayan, Yeniköy Rum Okulu Öğretmeni olarak görevler yapmıştır. Öniz, TBMM'de V. Dönem Diyarbakır milletvekili olarak bulunmuş, evli bir çocuk annesi olup 02.11.1950'de vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.255.
- ³⁶ Memik, 1903 Akveren doğumludur. Babası Şakir ve annesi Cemile'dir. İstanbul Daru'l Fünun Tıbbiyesinde doktor eğitimi almış olup Fransızca bilmektedir. Dâhili Hastalıklar uzmanlığına sahiptir. Heybeliada Verem Sanatoryumu Asistanı, Gureba Hastanesi Asistan ve Poliklinik Şefi, Himaye-i Etfal Cemiyeti Tabibi olarak görevlerde bulunmuştur. Memik, V. Dönem TBMM'de milletvekili olarak bulunmuş, bekâr olup 09.02.1991'de vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.255.
- ³⁷ Elgün, 1880 Rumelifeneri doğumludur. Babası Memiş ve annesi Zeliha'dır. İstanbul Kız Muallim Mektebinde Eğitim ve Belediyecilik okumuştur. İstanbul Kız Muallim Mektebi Öğretmeni ve Müdür Yardımcısı, İnas İdadisi Öğretmeni, Feyziye, İstanbul Kız Lisesi Müdürü, İstanbul Meclis-i Umumi ve Encümen Üyesi, Türk Ocağı, Halk Evi, Kızılay, Türk Hava Kurumu Yönetim Kurulu Üyelikleri ve Başkanı olarak görevler almıştır. Yanı sıra Himaye-i Etfal Cemiyeti Merkez Yönetim Kurulu Üyesi, Topkapı Fakirlere Yardım Kurumu Başkanı olarak çalışmıştır. Elgün aynı zamanda TBMM V. Dönem Erzurum Milletvekili olarak Mecliste bulunmuş ve Türk Hava Kurumu Altın Madalyası sahibidir. Elgün bekâr olup 23.03.1954'te vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.257.
- ³⁸ Öymen, 1900 İşkodra doğumludur. Babası İsmail annesi Azize'dir. İstanbul Daru'l Muallimat ve Daru'l Fünun Coğrafya Şubesinde eğitim görmüş olup Fransızca bilmektedir. Bursa Kız Muallim Mektebi Tarih ve Coğrafya Öğretmeni, Türk Maarif Cemiyeti Kız Lisesi Müdiresi olarak görev yapmıştır. Öymen, TBMM'de V. Dönem İstanbul Milletvekili olarak bulunmuş olup evli ve iki çocuk annesidir. 06.04.1983'te vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.245.
- ³⁹ Benal Arıman (Benal Zübeyde Arıman), 1903 İzmir doğumludur. Babası Nevzat, annesi Cemile'dir. Sorbonne Üniversitesi Edebiyat Fakültesi mezunu olup Fransızca bilmektedir. Edebiyat, İçtimaiyyat, Belediyecilik eğitimi almıştır. Şair, yazar olan Arıman, Hilali Ahmer ve Himaye-i Etfal Cemiyeti Üyesi, İzmir Belediye Meclisi Üyesi olarak görev

Meliha Ulaş⁴³, Esmâ Nayman⁴⁴, Sabiha Görkey⁴⁵, Seniha Hızal⁴⁶ yer almaktadır.⁴⁷ 1935 yılı seçim sonuçlarına göre meclise 17 kadın milletvekili

yapmıştır. Ayrıca TBMM V. Dönem İzmir Milletvekili olarak bulunmuş olup, evli ve bir çocuk annesi olan Arıman, 20.07.1990'da vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.265.

⁴⁰ Ferruh Güpgüp (Ferruha Güpgüp), 1889 Kayseri doğumludur. Babası Ahmet annesi Talia'dır. Hususi eğitim almış olup Arapça bilmektedir. Musiki, Biçki ve Dikiş eğitimi almıştır. Kayseri Vilayet İdare Heyeti ve Belediye Meclis Üyesi olarak görev yapmıştır. Bekâr olan Güpgüp, 18.04.1951'de vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.269.

⁴¹ Bediz Morova, 1897 Bosna doğumludur. Babası Bedi annesi Hasbi Esmâ'dır. Ortaokul eğitimine sahiptir. Bolu Kız Sanat Mektebi Resim Öğretmeni, Bolu Belediye Meclis Üyesi olarak görev yapmıştır. Ayrıca TBMM V. Dönem Konya Milletvekili olarak mecliste bulunmuş olan Morova, bir çocuk annesi olup vefatı ile ilgili bilgiye ulaşılamamıştır, **TBMM Albümü I**, s.273.

⁴² Mihri Pektaş (Mihri İffet Pektaş), 1897 Bursa doğumludur. Babası Yusuf Bahattin annesi ise İclal'dır. Amerikan Kız Koleji mezunudur ve Fransızca, İngilizce bilmektedir. Dil Muallimliği eğitimi almıştır. Amerikan Kız Koleji Türkçe Öğretmeni, Bezmialem Kız Lisesi ve Robert Koleji İngilizce Öğretmeni, Kadıköy Fukaraperver Cemiyeti Üyesi, Hilal-i Ahmer ve Himaye-i Etfal Cemiyeti Üyeliklerinde bulunmuştur. Pektaş TBMM V. Dönem Malatya Milletvekili olarak görev yapmış olup evli ve iki çocuk annesidir. 14.07.1979'da vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.276.

⁴³ Meliha Ulaş (Ayşe Meliha Ulaş), 1898 Sinop doğumludur. Babası Hüseyin Kani annesi Fatma Ulviye'dir. Daru'l Fünun Edebiyat Bölümü mezunudur. Az düzeyde Fransızca, İngilizce bilmektedir. Edebiyat eğitimi almıştır. İstanbul Selçuk Hatun Kız Sanayi Mektebi Coğrafya Öğretmeni, İstanbul Bezmialem Sultanisi Coğrafya Öğretmeni, Kandilli İnas Sultanisi Edebiyat Öğretmeni, Arnavutköy Kız Koleji Öğretmeni, Erzurum Kız Muallim Mektebi Edebiyat Öğretmeni ve Baş Muavini, Samsun Lisesi Edebiyat Öğretmeni olarak görevler yapmıştır. Ulaş, evli olup TBMM V. Dönem Samsun milletvekili olarak mecliste bulunmuştur. 17.07.1942'de vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.284.

⁴⁴ Nayman, 1899 İstanbul doğumludur. Babası Hasip annesi Melek hanımdır. Lise eğitimi gören Nayman, Fransızca, İngilizce ve Rumca bilmektedir. Bezmialem Kız Lisesi Fransızca Öğretmeni, Adana Belediye Meclis Üyesi görevlerinde bulunmuştur. V. Dönem TBMM Seyhan Milletvekili olarak mecliste bulunmuştur. Evli ve İki çocuk annesi olup 16.12.1967'de vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.285.

⁴⁵ Sabiha Görkey (Hatice Sabiha Görkey), 1888 İstanbul doğumludur. Babası İsmail annesi Ayişe hanımdır. Daru'l Funun Riyaziye Bölümü mezunu olup Fransızca bilmektedir. Riyaziye eğitimi almıştır. Molla Gülhâni İnas Rüştîyesi Nakış Muallimi, Üsküdar Kız Sanayi Mektebi, Kadıköy Numune Rüştîyesi, Açık Türbe İnas Mektebi, Mal Hatun İnas Mektebi Öğretmeni, Bursa Daru'l Muallimat Muallimi ve Öğretmeni, Edirne Kız Muallim Mektebi Müdür Muavini ve Riyaziye Öğretmeni, Adana, Sivas Kız Muallim Mektepleri, Tokat Ortaokulu Riyaziye Öğretmeni olarak görevlerde bulunmuştur. Ayrıca V. Dönem TBMM Sivas Milletvekili olarak mecliste bulunmuştur. Görkey, evli ve bir çocuk annesi olup 22.11.1963'te vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.287.

⁴⁶ Seniha Hızal (Ayşe Seniha Hızal), 1897 Adapazarı doğumludur. Babası Nafiz annesi Nüsniye hanımdır. Daru'l Fünun Fen Şubesi mezunudur. Az düzeyde Fransızca bilmekte olup Fen Bilgisi eğitimi almıştır. Hızal, Daru'l Muallimat-ı Aliye Ana Mektebi Ulumu Tabiiyye Muallimi, Daru'l Muallimat Müdürü, Erenköy İnas Sultanisi ve Daru'l Muallimatı Ulumu Tabiiyye Öğretmeni, Maarif Vekâleti Umum Müfettişi olarak görev almıştır. Ayrıca Kandilli Kız Orta Mektep Muavini, Terbiye-i Etfal Muallimi, İstanbul Kız

girmiş ancak 1936'da boşalan milletvekillikleri için yapılan ara seçimde Hatice Özgener Çankırı'dan milletvekili seçilerek meclisteki kadın temsiliyet sayısı 18'e yükselmiştir.⁴⁸ Son Posta gazetesi kadınların seçme ve seçilme hakkının kullanıldığı seçimlere geniş yer verirken ikinci sayfada kadın sayıtlavlardan beklenenler başlıklı bir köşe yazısı ile konuya dikkat çekmektedir. Yazıda kadın sayıtlavların çocuk meselesiyle ilgilenmeleri, cemiyet hayatında aktif rol almaları, Cumhuriyetin kazanımlarını geliştirmeleri gerektiği şeklinde kimi talepler kadın okuyucular tarafından gazete sütununa bu yazı ile taşınmıştır.⁴⁹

1935 seçimleri diğerlerinden farklı olarak Atatürk'ün hayatta iken bulunduğu son genel seçimdir. Genel seçimlerden hemen sonra 1 Mart 1935'te TBMM çalışmalarına başlar ve Atatürk, yeniden Cumhurbaşkanlığına Abdülhalik Renda ise Meclis Başkanlığı'na seçilir. 7 Mart 1935'te hükümet kurma görevi alan İsmet İnönü oy birliği ile güvenoyu alır. Önceki yıllarda genel seçimlerde zaman zaman kısmen yer alan seçim afişlerinden bazılarında örnek vermek gerekirse şu şekildedir; *“Türk Kadını! Sana hakkını veren Cumhuriyet'tir. Öz tarihimizi, öz dilimizi Cumhuriyet öğretti. Durmayalım, düşeriz. Türk inkılabı asrı yıla sığdırdı. Biz bize benzeriz. Türküm, ne mutlu bana”*.⁵⁰

1935 yılı CHF'nın 4.büyük kurultayında kabul edilen parti nizamnamesi(programı)ni incelemek, yeni seçim yasası konusunda genel durumu ve partinin kadın seçmene, kadın haklarına ve temsiliyetine bakışını anlamak açısından önemlidir. Buna göre parti programında sayfa 5'te yer alan “ parti yurttaşlara hak ve ödev vermekte kadın ve erkek ayırmamaktadır. Sayıtlav seçim kanunu yenilecektir. Yurdumuzun genel durumuna göre vatandaş yakından tanımakta olduğu ve inandığı şahısları ikinci seçmen olarak özgür bırakmayı ve sayıtlav seçimini bu yönden yapmayı

Muallim Mektebi Muavini, Bursa Kız Muallim Mektebi Müdürü, İstanbul Mıntkası 3.Sınıf Maarif Müfettişi Umumisi, İstanbul Selçuk Hatun Kız Sanayi Mektebi Türkçe, Terbiye, Fizik, Kimya ve Tabiiye Öğretmeni olarak çalışmıştır. Yanı sıra Yeni Türkiye Özel Okulu Sahibi ve Müdürü olarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. Hızal, bekâr olup V. Dönem TBMM Trabzon Milletvekili olarak mecliste bulunmuştur. 22.06.1985'te vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.290.

⁴⁷ Ayten Sezer, “İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Çalışmaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Türkiye Cumhuriyeti'nin 75.Yıl Özel Sayısı**, Cilt:.XIV, Sayı:42, s.889-906, 1998, s.897.

⁴⁸ TÜİK, **Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2011)**, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012, s.10; **Ulus**, 9 Şubat 1935, s.1; **Kurun**, 9 Şubat 1935, s.4.

⁴⁹ **Son Posta**, 9 Şubat 1935, s.2.

⁵⁰ Erdal Aydoğan ve Tansu Barış Mahmutoğlu, “Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler Ve Karakteristik Özellikleri”, **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı 10, ss.113-142,2013, s.137.

demokrasi gereğine en uygun buluruz” ifadesi kadın erkek eşitliği yönündeki değişikliğe yöneliktir.⁵¹ CHF'nın 1939 tarihli parti programı ise partinin 1 Haziran 1939 tarihli 5.büyük kurultayında kabul edilmiş olup söz konusu nizamnamede de her türden temsiliyette kadın-erkek eşitliğini gösteren genel bir ifade kullanılarak *Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları* şeklinde bir ifadeye vurgu yapılmıştır.⁵²

2. DP Dönemi Kadın Milletvekili Temsiliyeti

DP dönemi genel olarak bakıldığında kadının siyasal ve kamusal yaşam alanı açısından değerlendirildiğinde her ne kadar siyasal idari yapıda yaşanan değişim ve yeni demokrasi anlayışı ortaya koymuş olsa da ki bunu çok partili yaşam pratiği ile ifade etmektedir, kadın açısından özellikle siyasal yaşamda belirgin bir faaliyet alanı oluşturamadığı anlaşılmaktadır. Bu konuda Aydın ve Yıldız'a göre, 14 Mayıs 1950'de demokratik ve özgür bir ortamda gerçekleştirilen seçim sonucunda DP, oyların %53,3'ünü alarak iktidara gelmiş ve bu şekilde çok partili sisteme geçilmiştir.⁵³ DP'nin genel olarak bakıldığında daha önceki dönemlerden farklı olarak ilk kez gizli oy açık sayım sistemi ile yapılan seçimlerle iktidara gelmesi ve 1960'a kadar iktidarda kalması Türk siyasal hayatının en önemli olgularından biri olarak değerlendirilmelidir. İktisadi yaşamda 26 yıldır izlenen devletçi, korumacı ve kendi kendine yeten (otarşik) politikalar yerini özellikle ithalat büyük ölçüde serbest girişime bırakmıştır. Bu dönemde Türkiye'ye, dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımlarında da önemli artışlar sağlanmıştır. Bu durum sadece ekonomik yaşamda değil aynı zamanda siyasal yaşamda da kendini göstermiştir. Sosyal ve siyasal alanda ikinci Liberalleşme dönemi olarak değerlendirilen dönem başlamıştır. Ancak bu özgürleşmenin halkın her kesiminde yaşanmadığı görülmektedir. İlk olarak, DP kongrelerinde kadın ve kadın hakları gündeme getirildiğinde ortaya konulan öneriler söz konusu dönemde kadınların toplumsal statülerine ilişkin bakış açısını anlamak açısından dikkat çekicidir. Buna göre parti üyelerinden Genel Başkan ve Başbakan Adnan Menderes'i dahi rahatsız eden, birçok ilginç teklif gündeme getirilmiştir. Bu tekliflerin en dikkat çekicilerinden biri: “Memur kadınlar görevden alınmalı ve evlerine dönmeli, çocuk yetiştirmeli” ... “çocuk yapmayan kadınlardan senede 250 lira vergi alınmalı” şeklindedir. Aynı dönemde kadınların genel demografik ve sosyal durumuna bakılacak olunursa okuma-yazma oranı 1950'de %19,45, 1960'da ise ancak %24,84 olmuştur. Bunun yanı sıra kadınların çalışma oranı yok denecek

⁵¹ **CHP Programı**, (Mayıs 1935), Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s.5.

⁵² **CHP Nizamnamesi**, (Haziran 1939), Ulus Basımevi, Ankara, 1939, s.5.

⁵³ **Cumhuriyet**, 15 Mayıs 1950, s.1.

kadar az olup siyasette ise kadınların oranı %5 civarı hatta milletvekili oranı %1'in bile altındadır.⁵⁴

DP dönemi kadın milletvekillerinin katılımı konusunda tekil biyografik ya da çoğul olmak üzere çalışmalar birçok akademisyen tarafından kaleme alınmıştır. Bunlar daha çok her bir kadın vekilin ya da genel olarak söz konusu dönemde kadın vekillerin meclis faaliyetlerini mercek altına almaktadır. Bu çalışmalar arasında Filiz Çolak, “Demokrat Parti Döneminde TBMM’deki Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)” başlıklı makalesinde genel olarak DP dönemi kadın milletvekillerinin meclis faaliyetlerini irdelemiştir. Yanı sıra E. Çoban “Çok Partili Döneme Geçişin İlk Kadın Milletvekilleri ve Faaliyetleri (1950-1954)” başlıklı çalışma ile de benzer biçime bir çalışma yapmıştır.⁵⁵ Topçu ise “Demokrat Partili Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)” adlı çalışmasında önceki çalışmalarla benzerlik gösteren bir içerikle DP Kadın vekillerin meclis faaliyetlerine odaklanmıştır.⁵⁶ Güvelioğlu da “Demokrat Partinin Kadın Milletvekilleri” başlıklı eserinde DP Kasım vekillerin meclis faaliyetlerini çalışmıştır.⁵⁷ Gene Güvelioğlu, “Demokrat Parti’nin Kadın Milletvekillerinden Nazlı Tlabar (1950-1960)” başlıklı makalesinde tekil olarak DP Kadın vekillerden Nazlı Tlabar özelinde bir çalışmada bulunmuştur.⁵⁸ Bu çalışma gibi DP dönemi kadın milletvekilleri birçok bilimsel makale ve eserde yer almıştır. Bu çalışma ise söz konusu çalışmalardan farklı olarak makalenin ilk bölümünde yer alan CHF dönemi ile DP dönemlerinin kadın temsiliyeti varlığını karşılaştırarak gözler önüne sermek ve bu karşılaştırmadan çıkacak sonuçları analiz etmek üzerine kurgulanmıştır. Bu bağlamda söz konusu her iki süreç için bu yöndeki tespitler çalışmanın bir sonraki bölümünde ele alınacaktır.

DP iktidara gelene kadar geçen süreçte yapılan üç seçimde yaklaşık on yedi kadın milletvekili olarak parlamentoya geçmiştir. Bu süreç bir anlamda Türkiye’de yeni bir demokratik dönem olarak da değerlendirilebilir. Çok partili yaşama geçiş sağlanmış ve parlamento yeni kurulan siyasi partilerle

⁵⁴ Abdullah Aydın ve Murat Yıldız, “1950-1960 Döneminde Türkiye’de Kadın Hareketlerinin Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme”, **Yasama Dergisi** (Dünya Kadınlar Günü Özel Sayısı), Sayı 33, Mayıs-Haziran-Temmuz Ağustos, 2017, s.54-55.

⁵⁵ E. Çoban , “Çok Partili Döneme Geçişin İlk Kadın Milletvekilleri ve Faaliyetleri (1950-1954)”, **TAD**, C.38/S.65, 2019, s.64.

⁵⁶ İlyas Topçu, “Demokrat Parti’li Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)”, **İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No 17, Ocak 2019, ss.143-167, 2019.

⁵⁷ G. K. Güvelioğlu, **Demokrat Partinin Kadın Milletvekilleri**, Kriter Yayınları, 2018.

⁵⁸ Güvelioğlu, G. K. Güvelioğlu, “Demokrat Parti’nin Kadın Milletvekillerinden Nazlı Tlabar (1950-1960)”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Cilt 2, Sayı: 2, s.9-35, 2016, s.35.

değişim süreci içerisine girmiştir. Bu dönem aynı zamanda Dünya'da beliren ve büyük güçlerin kendi aralarında gelişen bir çatışma ortamı yaratmıştır. II.Dünya Savaşının yarattığı yeni konjonktür Türkiye'de de dışarda olduğu gibi belli ölçüde bir değişim yaratırken demokrasi yaşamımızda da kadın temsiliyetinde bir düşüş ortaya koymuştu. DP'nin oldukça büyük bir oy çokluğuyla parlamentoda edindiği nüfuz ve tek başlı egemenliğe karşın mecliste 1950 ve 1954 seçimlerinde sadece yedi vekil kadın olarak varlık gösterebilmişti. DP'nin son seçimi olan 1957 yılı seçiminde ise 7 kadın vekil DP'den 1'i ise CHP'den mecliste temsiliyet elde edebilmişti. Bu dönem özellikle bu son seçimde mecliste yer alan kadın vekiller her alanda oldukça etkinlik göstermiş ve sadece meclis içinde değil dışında da faal olarak çalışmışlardı. Ve fakat 27 Mayıs darbesi sonrası süreçte DP'nin kadın milletvekilleri Yassıda Mahkemelerinde Anayasayı ihlal suçundan yargılanarak hapis cezası almışlardı.

Cumhuriyet Tarihinin ilk tek dereceli seçimi olan 14 Mayıs 1950 seçimlerinde Türkiye'de DP iktidara yerleşmişti. Türk siyasal yaşamında "Beyaz İhtilal" olarak da adlandırılan bu seçimler ile halk, beklentilerine çözüm öneren beklenmemiş denememiş muhalefeti seçmişti. Demokratik bir biçimde yapılan seçimler sonrasında sıkıntısız bir biçimde iktidarın el değiştirmesi demokratik bir ihtilal olarak değerlendirilmekteydi. Bu seçimlere ülke genelinde 7 siyasi parti iştirak etmişti. CHP, DP, Millet Partisi, Milli Kalkınma Partisi, Toprak Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi ve İşçi Çiftçi Partisi. Seçimlere katılım oranı %89.3 şeklinde oldukça yüksek olup meclise kadın vekil olarak hak kazanan sadece 3 kişi bulunmaktaydı. Bunlar, Demokrat Parti İstanbul Milletvekili Hatice Nazlı Tlabar⁵⁹, bağımsız milletvekili Halide Edip Adıvar⁶⁰ ve 1943'te

⁵⁹ Nazlı Tlabar (Hatice Nazlı Tlabar), 1915 İstanbul doğumludur. Babası Mazlum Hamit annesi Fatma Zehra Hanımdır. Almanya Heidelberg'de Felsefe eğitimi görmüştür. İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça bilmektedir. Serbest gazeteci, Çocuk Bakımevi sahibi, Hür Fikirler, Türk Turizm, Türk Pakistan Dostluk Cemiyeti ve Y.W.C.A. Amerikan Cemiyeti çalışanıdır. Belçika, News Exchange Ajansı ve Avusturya Wiener Illustrierte Dergisi Türkiye Mümessili ve Muhabiri olarak görev yapmıştır. Tlabar, IX. Dönem TBMM İstanbul Milletvekilliği yapmış aynı zamanda TBMM Başkanlık Divanı Kâtip Üyesidir. Evli, bir çocuk annesi olan Tlabar 22.04.1971'de vefat etmiştir, **TBMM Albümü II**, s.569.

⁶⁰ Halide Edip Adıvar (Halide Adıvar), 1881 İstanbul doğumludur. Babası Mehmet Edip annesi Bedirfem Hanımdır. Üsküdar Amerikan Kız Koleji mezunu olan Adıvar, İngilizce, Fransızca bilmektedir. Edebiyat, Tarih eğitimi almış bir Profesördür. Tanin, Vakıf, Akşam gazeteleri ve Resimli Kitap, Yeni Mecmua, Şehbal Dergileri yazarıdır. Aynı zamanda Kız Öğretmen Okulu ve Kız Lisesi Pedagoji ve Tarih dersleri Öğretmeni, Teali-i Nisvan Derneği Kurucusu, Aynitara Daru'l Eytamı Kurucusu, İstanbul Edebiyat Fakültesi Batı Edebiyatı Profesörü, Columbia Üniversitesi ve Hindistan Delhi İslam Üniversitesi Konuk Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Filoloji Kürsüsü Profesörü ve Başkanı, yazardır.

Kastamonu Milletvekili olarak seçilen, 8 ve 9.dönem Kars milletvekili misyonu ile meclise giren Tazer Taşkıran⁶¹'dir.⁶²

1954'te yapılan genel seçimlerden DP, Cumhuriyet tarihinin rekor oy oranıyla kazançlı çıkmıştı. Öyle ki %56.6 oy alan DP, 503 milletvekilliği adayını meclise dâhil etmeyi başarmıştı. CHP ise %34.8 ile meclise ancak 31 milletvekili kazandırabilmişti. Bu seçimlerde uygulanmakta olan *çoğunluk sistemi* DP'ye milletvekilliklerinin neredeyse tamamını kazandırdı. Diğer bir deyişle DP, %56.6 oy karşılığında milletvekilliklerinin %93'ünü aldı 1954 seçimleriyle meclise girmeye hak kazanan Aliye Temuçin Coşkun⁶³, Hatice

Adıvar evli iki çocuk annesi olup IX. Dönem TBMM İzmir Milletvekili olarak görev yapmıştır. 09.01.1964'te vefat etmiştir, **TBMM Albümü II**, s.570.

⁶¹ Tezer Taşkıran, 1907 Kafkasya doğumludur. Babası Ahmet Akif Bey annesi Sitare Hanımdır. İstanbul Darü'l Fünun Edebiyat Şubesi Felsefe Bölümü mezunudur. Fransızca, İngilizce ve az düzeyde Almanca bilmektedir. Felsefe eğitimi almıştır. Ankara Muallim Mektebi İhtimaiyyat Öğretmeni, Ankara Erkek ve Kız Liseleri Felsefe ve İhtimaiyyat Öğretmeni, Ankara Kız Lisesi Müdürü, İstanbul Kız Öğretmen Okulu Müdürü ve Felsefe Öğretmeni, Ortaöğretim Şube Müdürü, Yardım Severler Derneği Kurucu Üyesi, Üniversiteli Kadınlar Derneği Başkanı ve yazar olarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. Taşkıran, VII. Dönem Kastamonu Milletvekili, VIII. Dönem Kars Milletvekilidir. Evli ve iki çocuk annesi olan Taşkıran, 04.05.1979'da vefat etmiştir, **TBMM Albümü I**, s.480.

⁶² İlyas Topçu, "Demokrat Parti'li Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)", **İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No 17, Ocak 2019, ss.143-167, s.147.

⁶³ Aliye Temuçin Coşkun (Aliye Coşkun), 1916 Foça doğumludur. Babası İsmail annesi Zahide Hanımdır. Ankara Kız Meslek Öğretmen Okulu mezunudur. İzmir Cumhuriyet, Aydın, Manisa, Ankara Atatürk Kız Enstitüleri Öğretmeni, İzmir Akşam Kız Sanat Okulu Öğretmeni, Aydın, Manisa ve Ankara Kız Enstitüleri Müdiresi, Ankara İsmet Paşa Kız Enstitüsü Çiçek Öğretmeni, Kız Teknik Öğretmen Okulu Müdiresi olarak çeşitli görevler yapmıştır. Coşkun evli olup 19.03.2006'da vefat etmiştir, **TBMM Albümü II**, s.615.

Nazlı Tlabar, Nuriye Pınar⁶⁴ ve Edibe Sayar⁶⁵ olmak üzere dört kadın milletvekilinin tamamı Demokrat Parti'dendir.⁶⁶

1957 yılı gerçekleştirilen seçimlerde Türk demokrasi tarihinde önemli tartışmalar yaşanmıştır. 1954 seçimlerinin sonrasında yaşanan krizler, DP'yi ve Adnan Menderes'i yıpratmıştır. Bu konuda yaşanan gelişmeler dönem basınında günlük olarak haber yazıları olarak yayınlanmıştır. Bunlar arasında yer alan Cumhuriyet, İstanbul'da reylerin sayımının olaylara neden olduğu yönündeki haberinde Beyoğlu'nda mühürsüz oy torbalarının itirazlar yarattığına dikkat çekerek bu yönde kamuoyuna bilgiler aktarmıştır.⁶⁷ Ancak muhalefet partileri bu olaylara karşın 1958 seçimlerine tek liste halinde girmek yönünde görüşmeler başlatmışlardır. DP, muhalefete hazırlanma fırsatı tanımadan 27 Ekim 1957'de erken seçimlere gitmiştir. Seçimlerde muhalefet partilerine CHP öncülük etmiştir. 1957 seçimlerine kadar meydan mitingleri ve kahve toplantılarından öteye gitmeyen seçim çalışmalarına 1957 seçimleri ile birlikte ev toplantıları da eklenmiş, 1957 seçimleri, bayrak, afiş ve el ilanlarının o güne kadar görülmedik biçimde kullanıldığı bir seçim olmuştur. Bu seçimlere CHP, CMP, DP, HP ve VP katılmıştır. Seçimlere katılım oranı %76.6 olup DP'nin oy oranı önemli bir düşüş göstermiştir. Bu seçimlerde CHP'nin oy oranı ise yükseliş elde etmiştir. DP'nin girmiş olduğu bu son seçimlerde toplam 8 kadın milletvekili meclise girmiş bir önceki döneme göre nispeten görece yükseliş elde edilmiştir. Bu kadın vekiller sırasıyla Nuriye

⁶⁴ Nuriye Pınar (Nuriye Ferhan Erdem), 1914 İstanbul doğumludur. Babası Mustafa Asım annesi Emine Hanımdır. Bordeaux Üniversitesi Kimya ve Tabii İlimler Bölümü mezunudur. Fransızca ve İngilizce bilmektedir. Jeoloji, Sismoloji, Paleontoloji Doçentidir. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Jeoloji Enstitüsü Asistanı, Fen Fakültesi Jeodezi Enstitüsü Doçenti, Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Hocası, yazar olarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. Pınar, X. Dönem TBMM İzmir Milletvekili olarak çalışmış olup Dünya Parlamentolar Birliği Türk Grubu Genel Sekreterliğini yürütmüştür. Bekâr olan Pınar 30.09.2006'da vefat etmiştir, **TBMM Albümü II**, s.644.

⁶⁵ Edibe Sayar, 1912 Safranbolu doğumludur. Babası Maksut annesi Hatice Hanımdır. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu olup Fransızca bilmektedir. Hukuk eğitimi alan Sayar Hakim olarak görev yapmıştır. Zonguldak Yardım Sevenler Derneği ve Türk Kadınlar Birliği Başkanı, Serbest Avukat ve yazar olarak çalışmıştır. Sayar, X. Dönem TBMM Zonguldak Milletvekili ve TBMM Başkanlık Divanı Kâtip Üyesi olmuştur. Evli ve bir çocuk annesidir, 24.09.1970'de vefat etmiştir, **TBMM Albümü II**, s. 677.

⁶⁶ İlyas Topçu, "Demokrat Parti'li Kadın...", s.147; **TBMM Albümü I**. Ayrıca DP dönemi Türk siyasal yaşamı ve Türkiye'nin özellikle iç-dış siyasetteki tutumu ve söz konusu süreçte kadın faaliyetlerinin meclis temsiliyeti açısından durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: R. Akın "Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayat Geçiş ve Demokrat Parti Yılları (1945-1960)", **Türkler**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

⁶⁷ **Cumhuriyet**, 28 Ekim 1957.

Pınar, Piraye Levent⁶⁸, Hilal Ülman⁶⁹, Ayşe Günel⁷⁰, Nazlı Tlabar, Necla Tekinel⁷¹, Perihan Arıburun⁷², DP'den, Zeliha Übeyde Elli⁷³ ise CHP'dendir.⁷⁴

1950'li yılların basın yayın organları da kadının siyasal yaşamı konusunda dönem hükümetlerinin yaklaşımını ortaya koymasına bakımından önemlidir. Bu konuda hem İsmet İnönü hem de Celal Bayar'ın meclisteki kadın seçmenin durumu ve özellikle Cumhuriyet'in ilk yıllarına oranla söz konusu kadın temsiliyetindeki düşüşe yönelik eleştirilere verdikleri cevaplar, dönem süreli yayınlarının sütunlarına taşınmıştır. Elbette bu durum bir taraftan mevcut konuyu anlamak açısından önemli bilgiler ortaya koymakta diğer taraftan da her

⁶⁸ Piraye Levent (Emine Piraye Levent), 1915 Üsküdar doğumludur. Babası Mustafa Necmi annesi Nezih Hanımdır. İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi mezunudur. Aydın Ortaokulu Fizik Kimya Öğretmeni, Aydın Emniyet Eczacısı, Serbest Eczacı olarak çalışmıştır. XI. Dönem TBMM Aydın Milletvekilliği yapmış olan Levent, iki çocuk annesi olup 20.04.1992'de vefat etmiştir, **TBMM Albümü II**, s.697.

⁶⁹ Ülman, 1918 Gaziantep doğumludur. Babası Adil annesi Sabiha Hanımdır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü mezunudur. Fransızca, İngilizce bilmektedir. Beykoz ve Kadıköy Ortaokulları Tarih Öğretmeni, Üsküdar Kız Lisesi ve Amerikan Kız Koleji Tarih Öğretmeni olarak görev yapmıştır. Ayrıca XI. Dönem TBMM Bursa Milletvekilidir. İki çocuk annesi olan Ülman, 24.06.2000 yılında vefat etmiştir, **TBMM Albümü II**, s.704.

⁷⁰ Günel, 1900 Selanik doğumludur. Babası Ali annesi Atiye Hanımdır. İstanbul Öğretmen Okulu mezunudur. Fransızca bilmektedir. Çanakkale İlkokul Müdürü, Ortaokul Türkçe Öğretmeni, Çanakkale Umumi Meclis ve Daimi Encümeni Üyesi, İstanbul Belediye Meclis Azası, İstanbul Tütün Bank Meclis Azası olarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. Ayrıca XI. Dönem TBMM İstanbul Milletvekilidir. 19.06.1988'de vefat etmiştir, **TBMM Albümü II**, s.721.

⁷¹ Necla Tekinel (Arife Necla Tekinel), 1921 İstanbul doğumludur. Babası Ali annesi Naciye Hanımdır. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu olup İtalyanca ve Fransızca bilmektedir. Hukuk ve Belediyecilik eğitimi almıştır. Serbest Avukat olarak çalışmıştır. İstanbul Belediye Meclis ve Encümen Üyesidir. Ayrıca XI. Dönem TBMM İstanbul Milletvekilidir. Evli ve iki çocuk annesi olan Tekinel'in vefat tarihi hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır, **TBMM Albümü II**, s.724.

⁷² Perihan Arıburun (Nimet Perihan Arıburun), 1913 İstanbul doğumludur. Babası Abdülatif Naci Bey annesi Makbule Hanımdır. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu olup İngilizce ve Fransızca bilmektedir. Temyiz Mahkemesi 3.Ceza Dairesi Hâkimi, Cide Hâkim Muavini olarak görevlerde bulunmuş ve Serbest Avukat olarak çalışmıştır. Evli, iki çocuk annesi olan Arıburun, XI. Dönem TBMM İzmir Milletvekilidir. 18.01.2001'de vefat etmiştir, **TBMM Albümü II**, s. 725.

⁷³ Übeyde Elli (Zeliha Übeyde Elli), 1905 İstanbul doğumludur. Babası Asım Bey annesi Raim Hanımdır. Lise mezunudur. Fransızca bilmektedir. Yardım Sevenler Yurdu, Kızılay, Verem Mücadele ve Türk Kadınlar Birliği Üyesi, Başkanı, Müfettiş ve Murakıbyı, Çankaya İlçe Maarifi Encümeni, Belediye Takdim Komisyonu ve Belediye Meclisi Üyesi, Türk Kadınlar Birliği Genel Başkanı olarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. Ayrıca XI. Dönem TBMM Ankara Milletvekilidir. Evli ve iki çocuk annesi olan Elli, 08.12.1995'te vefat etmiştir, **TBMM Albümü II**, s.693.

⁷⁴ Topçu, **a.g.m.**, s.149.

iki siyasal yapının kadın ve kadının siyasal yaşam hakkı ve varlığı yönündeki yaklaşımlarını anlamak yönünde dikkat çekicidir. Bu bağlamda konuya basın üzerinden açıklık getirmeye yönelik Deniz'in çalışması önemli bilgiler ortaya koymaktadır. Bu çalışma, 1 Ocak -14 Mayıs 1950 tarihleri arasında yayımlanan Vatan, Ulus, Demokrat İzmir ve Yeni Asır gazetelerinin ana sayfalarında çıkan seçime yönelik 92 adet politik karikatürün incelenmesi ve söz konusu gazetelerde yer alan karikatürlerin analizi üzerine odaklanmıştır. Burada kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınmasından sonraki süreçte oluşturulan ilk meclisteki kadın milletvekili sayısının giderek azalması ve kadın milletvekillerinin medyadaki görünürlüğünün azlığı kadınların siyasal hayattaki etkisinin kamuoyu tarafından bilinmesine de engel olduğu vurgulanmıştır.⁷⁵

3. CHF ve DP Dönemlerindeki Kadın Milletvekili Temsilietinin Analizi

Türkiye'de kadınlar, Cumhuriyetin ilk yıllarında CHF döneminde TBMM'de ilk defa V. Dönem seçimlerinde 18 milletvekili ile temsiliyet göstermişlerdir ancak bu seçimlerden sonra parlamentodaki varlığında bir düşüşün olduğu görülmektedir. Kadın milletvekillerin sayısı giderek azalırken özellikle DP'nin kuruluşu ile ve sonrasında bu sayı hızlı bir düşüş göstermiştir. DP'nin tek başına iktidar olduğu 1950 yılı seçim sonuçlarına göre ancak 3 kadın milletvekili olarak temsiliyet elde edebilmiştir. DP'nin girdiği son seçimler yani 1957 yılı seçimlerinde ise 8 kadın vekil olarak meclise girebilmişti. Kısmen sayıda bir yükseliş görülse de genel olarak bakıldığında temsiliyet oranı ve meclis içindeki etkinlikleri zayıflamıştır.

Genel olarak bakıldığında kadınların ilk defa mecliste temsiliyet gösterdiği CHF dönemde kadınların meclisteki varlığı sayısal olarak dalgalanma göstermiştir. DP dönemi ve sonrasında ise kısmen dalgalanma devam etse de daha çok dikkat çeken bu sayısal mevcudiyetin azalışı göstermesidir. Bu durumun nedenleri araştırıldığında üzerinde düşünülmesi gereken birkaç nokta ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri ilgili parti programları ve politikalarının kadının siyasal yaşamdaki varlığına bakış açısı konusunda propaganda faaliyetlerinin yetersiz olmasıdır. Ancak bu süreçte yaşanan Kadın temsiliyetindeki azalışta dönemin siyasal konjoktürünün özellikle 1939-45 yılları süreci savaş ortamının yarattığı kaos ve güven sorununun da söz konusu durumda etkili olabileceği düşünülmelidir.

Özellikle DP'nin tek başına meclis üstünlüğüne sahip olduğu 1950 seçimlerinin niteliği değerlendirildiğinde bu seçimlerde mecliste en az kadın

⁷⁵ Didem Deniz, "Politik Karikatürlerde Kadının Temsili: 1950 Seçimleri ve Nesneleştirilen Kadın", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, 2017, s.4679.

temsiliyeti gerçekleşmiştir. Burada milletvekili aday belirleme sisteminde düzenlemeye gidilmiştir. CHF bu konuda bir tüzük değişikliğine gitmiş Milletvekili adaylarının belirlenmesinde vilayetlere yüzde yetmiş oranında aday seçme hakkı verilmiştir.⁷⁶ Bu adayların yüzde yetmişinin belirleme yetkisinin gizli olarak yapılacağı kalan yüzde otuzluk bölümünü de genel merkezin belirleyeceği karara bağlanmıştır.⁷⁷ CHF’da yaşanan bu değişiklik CHF ve DP arasındaki seçim eksenli oluşan rekabetin vaziyetini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede partiler arası seçim sürecinde pek çok konu konuşulurken kadın seçmen konusunda doyurucu bir propagandanın ya da çalışmanın belirgin bir biçimde yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Türk demokrasi tarihinde siyasal yaşamda kadın temsiliyeti, demokrasinin tam anlamıyla uygulanması açısından bir gerekliliktir. Zira egemenliğin ulusa ait olduğu Cumhuriyet sisteminde halkçı ve milliyetçi bir anlayış öncelenmiştir. Bu tutum ve yaklaşım Atatürk’ün önderliğinde Cumhuriyet döneminin mottosu olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira ona göre yeni kurulan Cumhuriyet’in gelişim çizgisinde kadınlara çok önemli görevler düşmekteydi. Atatürk, oluşturmak istediği yeni kadın imajında, kadına kamusal, sosyal ve siyasal yaşamda önemli ve etkin roller biçmişti. Bu anlamda kadın, erkeklerle birlikte çalışma hakkına sahip olacaktı. Modern ve çağdaş bir toplum, kadının sahip olduğu hak ve özgürlüklerle ölçülebilirdi. Ayrıca toplumsal eşitlik prensibi gereği kadın ve erkek eşit hak ve özgürlüklere sahip olmalıydı. Cumhuriyetin en önemli kazanımlarından biri kadına tanınan seçme ve seçilme hakkı olmuştur. Bu bağlamda her ne kadar Türkiye’de Dünya parlamentolarıyla kıyaslandığında kadının siyasal yaşamdaki temsil hakkı daha erken kazanılmışsa da eşit olarak yönetime katılma olgusu kadınlar için biçimsel olmaktan öteye geçememiştir.

1935-1960 yılları arası her iki siyasal parti (CHF-DP) döneminde milletvekili olması nedeniyle ilksel bir rol model olan Türk kadını TBMM’de dönemin farklılık gösteren yapısı ya da konjonktürel durumuna dayalı olarak hem sayısal hem de etkinlik düzeyi açısından istikrarlı olmayan bir milletvekilliği temsiliyet sergilemiştir. Ancak bu dalgalanmaya karşın mevcut kadın vekillerin sadece meclis içerisinde değil aynı zamanda kamusal, sosyal, kültürel ve cemiyet yaşamında üstlendikleri farklı rollerle de önemli faaliyetlerde buldukları anlaşılmaktadır.

Genel olarak bakıldığında CHF döneminde ilk defa başlayan kadın milletvekili temsiliyetinin DP döneminde sayısal açıdan azalmış olması

⁷⁶ BCA, 490.01.9.49.15.

⁷⁷ BCA, 490.01.8.41.28.

olgusu üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur. Zamanla sadece sayısal olarak değil yanı sıra etki düzeyi açısından gelişmesi beklenen siyaset yaşamındaki kadın temsiliyetinin TBMM'de gitgide zayıflamış olması çeşitli açılardan değerlendirilmelidir. Türk tarihinin birçok evresinde güçlü ve öncü roller üstlenmiş olan Türk kadınının Cumhuriyet döneminde ilk defa elde ettiği seçme ve seçilme hakkı, bu hakkın elde edildiği bu ilk dönemde kadınlar tarafından güçlü bir istençle karşılanmıştır. Öyle ki bu temsiliyet parlamentoda kendini etkin bir kadın varlığı ile ortaya koymuştur. Elbette bu durum 1939-45 yılları arası yani II.Dünya Savaşı süreci ve sonrasında yaşanan siyaset, askeri ve ekonomik gelişmelerin paralelinde de değerlendirilmelidir. Zira söz konusu tarih aralığı ve sonrasında özellikle DP döneminde kadınların meclisteki varlığı azalmış ve etkinliği zayıflamıştır.

Genel bir değerlendirme yapılacak olunursa, Türkiye'de kadının siyaset yaşamındaki temsiliyeti biçimsel olarak kanun, kural ve söylem olarak varsa da gerçek anlamda belirgin değildir. Bu durum Türk demokrasisinin en temel sorunlarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla kadının siyaset yaşamında bir milletvekili olarak varlık gösterebilmesi konusunda teşvik edici, destekleyici ve bu açıdan toplum tabanında bilgilendirme, belli ölçüde bilinç oluşturma amacıyla önemli bazı faaliyetlerin yürütülmesi gerekmektedir. Bir meslek grubu olarak siyaset temsiliyetinin belli dönemlerde çalışma koşulları ya da niteliği açısından kadınlar tarafından çoğunlukla tercih edilmediği görülmüştür. Fakat bu yöndeki istenci desteklemek ve oluşturmak için temel eğitim düzeyinde demokrasi ve ulusal egemenlik bağlamında farklı birçok meslek dalına yönelik (akademisyenlik, milletvekilliği, kamusal alanda idareci, müsteşar, diplomat, müfettiş gibi) bilgi ve farkındalığın oluşturulması hayati öneme sahiptir. Bu amaçla mevcut eğitim programlarına çeşitli kademelerde kadın hakları, demokrasi gibi konularda okul öncesi programlardan başlanarak söz konusu hedef grubun seviyesine uygun bir yöntem ve içerikle eğitimlerin verilmesi önemlidir. Öyle ki kadın hakları, kadının statüsü ya da siyaset yaşamındaki temsiliyeti gibi öncelikli konularda her ne kadar çeşitli yasal düzenlemeler yapılıyorsa da toplum tabanında bu yönde yapılan yasal mevzuatın anlaşılabilirliği, öz bilincin yerleşmesi, kabulü yönünde bazı gerekliliklerin olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda söz konusu alınan kararlara karşı geliştirilebilecek tutum ve yaklaşım noktasında bilinçli olmak adına eğitimin koşul olması anlaşılır bir durum olarak görülmeli ve eğitim öğretim programları bu çerçevede geliştirilebilmelidir. Bu çaba kadının hem kamusal hem sosyal hem de siyaset yaşamında var olabilmesi hususunda yapabilecekleri ile ilgili gerekli bilgi, bilinç, eğitim fırsatı sağlayabilecektir. Toplum bir bütün olarak düşünüldüğünde hazırlanacak çeşitli eğitim hizmetleri sadece kentli ve üst sınıf kadınlara değil kırsalda yaşamını sürdüren ve nispeten daha az eğitilmiş kadınlara da ulaşmış olacaktır.

KAYNAKÇA**Arşivler**

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 490.01.9.49.15

BCA, 490.01.8.41.28

BCA, 490.01.2.9.15

Resmi Yayınlar

Resmi Gazete

Kitap ve Makaleler

Abadan Unat, Nermin, “Toplumsal Değişme ve Türk Kadını(1926-1976)”, **Türk Toplumunda Kadın**, Derleyen: Nermin Abadan Unat, Ankara, s.15-29, 1979.

Abadan-Unat, Nermin, “Uluslararası Platformda Kadının Siyasal Katılımı”, **Kadınlar ve Siyasal Yaşam (Eşit Hak-Eşit Katılım)**, İstanbul, s.59-71, 1991.

Afetinan, A., **Tarih Boyunca Türk Kadının Hak ve Görevleri**, İstanbul, 1982.

Akın, R., “Türkiye’de Çok Partili Siyasi Hayat Geçiş ve Demokrat Parti Yılları (1945-1960)”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Akyılmaz, Gül, “Osmanlı Aile Hukunda Kadın”, **Türkler**, Cilt:16, Ankara, ss.365-374, 2002.

Alacı, Beral, “Atatürk Dönemi Cumhuriyet Halk Partisi Kurultaylarında, Nizamnamelerinde Ve Programlarında Kadın Algısı”, **CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 14, Sayı 3, 2016.

Arslan, Zühtü, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM XI. Dönem (1957-1960)**, 1.Cilt, TBMM Kültür, Sanat ve Yayınları Kurumu, No.156, Ankara, 2009.

Asker, Ayşe, “Kadınların Seçme ve Seçilme Hakkı Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, **TBMM Kütüphane, Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü Araştırma Servisi**, Ankara, Eylül 2004, s.1-11, 2004.

Aydın, Abdullah ve Yıldız, Murat, “1950-1960 Döneminde Türkiye’de Kadın Hareketlerinin Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme”, **Yasama Dergisi** (Dünya Kadınlar Günü Özel Sayısı), Sayı 33, Mayıs-Haziran-Temmuz-Ağustos, 2017.

Aydoğan, Erdal ve Mahmutoğlu, Tansu Barış, “Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Yapılan Seçimler Ve Karakteristik Özellikleri”, **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı 10, ss.113-142, 2013.

Baykal, Bekir Sıtkı, **Milli Mücadele’de Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti**, Ankara, 1996.

- Bozkurt, İshak, “Dünya Parlamentolarında Kadın Temsilciler”, **TBMM Kütüphane, Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü Araştırma Servisi**, Ankara, s.1-20, 2000.
- CHP Nizamnamesi**, Ulus Basımevi, Ankara, Haziran 1939.
- CHP Programı**, Ulus Basımevi, Ankara, Mayıs 1935.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresi**, TBMM Matbaası, Ankara, 1927.
- Cumhuriyet Halk Fırkası Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları**, 10-18 Mayıs 1931, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.
- Cumhuriyet Halk Partisi Dördüncü Büyük Kurultayı**, 9-16 Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.
- Çoban, E., “Çok Partili Döneme Geçişin İlk Kadın Milletvekilleri ve Faaliyetleri (1950-1954)”, **TAD**, C.38/S.65, 2019.
- Çolak, Filiz, “Demokrat Parti Döneminde TBMM’deki Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl 10, Sayı XXXII, ss.115-158, 2017.
- Dayı, S.Esin, “Atatürk’e Göre Cumhuriyet Öncesi ve Sonrasında Türk Kadını”, **Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü Atatürk Dergisi**, Cilt:III, Sayı:1, s.115-133, 2000.
- Deniz, Didem, “Politik Karikatürlerde Kadının Temsili: 1950 Seçimleri ve Nesneleştirilen Kadın”, **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 7, Sayı 2, 2017.
- Doğramacı, Emel, “Atatürk ve Kadın Hakları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt:VIII, Sayı:24, s.443-449, 1992.
- Doğramacı, Emel, **Türkiye’de Kadının Dünü ve Bugünü**, Ankara, 1989.
- Eldeniz, Perihan Naci, “Atatürk ve Türk Kadını”, **Belleten**, Cilt:XX, Sayı:80, s.739-743, 1956.
- Gelgeç Bakacak, Ayça, “Cumhuriyet Dönemi Kadın İmgesi Üzerine Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 44, Güz 2009, s.627-638, 2009.
- Gök, Salhadin ve Kılınççeker, Özlem, “Türk Kadınının Siyasete Giriş Süreci ve İlk Kadın Saylav Mihri İffet Pektaş”, **Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 4, Sayı 8, ss.48-84, 2019.
- Gökçimen, Semra, “Ülkemizde Kadınların Siyasi Hayata Katılım Mücadelesi”, **Yasama Dergisi**, Sayı 10, Eylül-Ekim-Kasım-Aralık, Ankara, 2008.
- Güvelioğlu, G. K., **Demokrat Partinin Kadın Milletvekilleri**, Kriter Yayınları, 2018.
- Güvelioğlu, G. K., “Demokrat Parti’nin Kadın Milletvekillerinden Nazlı Tlabar (1950-1960)”, **Tarih ve Gelecek Dergisi**, Cilt 2, Sayı: 2, s.9-35, 2016.

- İçke, Ayten, **Türkiye’de Kadın Milletvekilleri ve Siyasal Faaliyetleri (1935-1991)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014.
- Kaplan, Leyla, **Cemiyetlerde ve Siyasal Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.
- Kurnaz Şahin, F., “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Basınında Amerikan Kadını imgesi”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2017, Cilt , Sayı 41, Sayfalar 307 – 329.
- Özer, Sevilay, “Kadınlara Seçme Ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XXIX, Sayı 85, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.
- Sezer, Ayten, “İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Çalışmaları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Türkiye Cumhuriyeti’nin 75.Yıl Özel Sayısı**, Cilt: XIV, Sayı:42, s.889-906, 1998.
- Sumbas, A., “Kadının Politik Temsil Meselesi Üzerine Bir Tartışma”, **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 53. (Ekim 2015). ss.103-121.
- Şahin, Funda, **Kadınların Siyasal Katılımları Çerçevesinde Kadın Meclislerinin Yerel Siyasetteki Etkinlikleri ve Üye Profilleri**, T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2011.
- Şıvgın, Hale, “Atatürk ve Türk Kadın Hakları”, **Erdem**, Cumhuriyet Özel Sayısı – I, Cilt: XI, Sayı:31, s.245-258, 1999.
- TBMM Albümü (1920-2010)**, C.I. (1920-1950), Editör; Sema Yıldırım ve Behcet Kemal Zeynel, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara, 2010.
- TBMM Albümü (1920-2010)**, C.II. (1950-1980), Editör; Sema Yıldırım ve Behcet Kemal Zeynel, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara, 2010.
- TBMM, Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, Kanunlar ve Kararlar Dairesi Başkanlığı, Hazırlayan: Semra Gökçimen, Havvana Yapıcı ve diğerleri, Ankara, 2009.
- Topçu, İlyas, “Demokrat Parti’li Kadın Milletvekilleri ve Meclisteki Faaliyetleri (1950-1960)”, **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No 17, Ocak 2019, ss.143-167, 2019.
- TÜİK, Milletvekili Genel Seçimleri (1923-2011)**, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2012.
- Türk Parlamento Tarihinde Kadın Parlamenterler 1935-2009**, TBMM Yayınları, Ankara, 2009.
- Yüceer, S., “Demokrasi Yolunda Önemli Bir Aşama: Türk Kadınına Siyasal Hakların Tanınması”, **UÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 9, Sayı: 14, s.131-151, 2008.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Kurun

Son Posta

Ulus

Vakit

EKLER**Ek.1.**

— ۱۱ —	
<p>بولك هيچ برعمل قاندىسى اولادىنى اسكى محاکمى شرعيده يىكلرجه مثاللىرى كوردك . موكره اقتديله ، بر جوق اختلاطان موجب اولور. فرضا سوشرنگه طائش اولان بر ذات هر هانكى آرقداشلىق فرقه داخل اولان ايكى كيشيه مراجعت ايتسه اولورده قبول ايتسه او آدملره آره ندمه موارنه جيتمىسنى موجب اولور. اوآدملر تكليف ايتش اولسه و فرقهك اوچاغى رداجت اوله وضعت نه اولور ؟ موجود اولان فرقه داخل اعضا حقدده عدايتا بيان ايداش اولمايوي ؛ بنا عليه بندم كزجه بو شاهدازه ازمم يوقدر . آرق بونى حكمة شرعيه سجانسه ترك ايدرك بورادن طيقى تكليف ايدويوم . طلعت بك (جان قبرى) — (هر تورك و خندان) سوزندن مقصود اولان بالكر تورك ايدير ، عناصر ساره بوكا داخل ايديره ذينترده داخل ايدير ؟</p> <p>جلال نوري بك (تكيرطاي) — تشكيلات اساسيه قانونى بو مسئله حل ايتسد .</p> <p>كاتب عمومى (صفوت بك) — اهدم ريايه شكرى بك اعتراضاته عرض . جواب ايديم . بركره بالكر فرقه به ذكل برقلوبه كيرن بيه تقديم اولور . بور شهادت ذكل ، بالنكس كمالدر ؟ بور فرغور ايتد . (دوغرى سسلى) . موكره طلعت بك صورديز تورك وطنداشلىقند مقصود اولان ندر ؟ بو تشكيلات اساسيه قانونده مقيددر . (دوغرى سسلى)</p> <p>آنا اوغلى احمد بك (ذارس) — اقتديله ، بر فرقه به كيرن ذوايك صفتارى قعدا ايدايلىر كن نظامنامه بو صفتارى بو خصوصيتلى منى بر صورتده هيچ بر زمان تعداد ايتزه مثبت بر نديب وضع ايدايلىر . موكره اور نديبن مستقا اولان ذوات طبيعته فرقهكده خارجده قابر . سنا عليه ، بو يه فلان شيشي بايامش فلان صفتى حاز اوليان ده منى صورتده ادا ايتك قبول ايداش عموم بر ندييله عالمدر و بزم ديكر نظامنامه مزده بو يه برشى يوقدر . موكره بندم كزجه فرقه حل بر فرقهدر . بو تون حكومتى بو تون ملكتى شامل بر فرقهدر . بنا عليه ، بر نديب</p>	<p>ج - غلى شرف و حيزت حيس ويا آغبر حيس ويا بودرجه جزاي مستلزم بر جرمدن دولاي محكوم اولماش بولان ؟</p> <p>د - حرکات مليه عليه مدار بر وضعت آتماش و بوکي مقصود داخل اولماش بولان سياسي سببه لرى اعتباريه منى بر روح طائشاش اولدغلى شبار بولان هر تورك وطنداش ، تورك حرى و فرقهك بو تون محمولرى بحق قول ايتش اولسى شرعايه داخل اولايلىر .</p> <p>ماده ۹ — جمهوريت خلق فرقهسه كيرمك ايتسه هر وطنداش فرقهده مقيد ايكي آرقداش طرقتن كيدمك عمل اوچاغه تقديم ايديله حاك و كنديسى ده فرقه نظامنامه سي ايه بر ندييله اشاع ايدمك كنه دار بو اوچاغه بر تمه نامه و بره جكدر . كوى اوچاقلىك بو تمه نامه اوزندمكى قراولرى بر موقوف تشكيلات هيتك تصدق ايه ، قضا و ولايت مركزل ندى اوچاقلىك مقرراتى ايه ايكي موقوف تشكيلات هيتك تصدق ايه تكميل ايدير .</p> <p>شكرى بك (جناق قلنه) — اهدم ، بندم كز بورجى قسمدى سكرتجى مادمك محتوى بولدى حرى كلسنك كولورده نجويانى رجا ايديم . چونكا اوله كولور كلسنى قولاندىق . اولدن موكره حرى قبرى استعمال ايديله م .</p> <p>شمدى اسالى صورتده يعنى مديه اعتراض ايدمك بورده اسكى بر غنه به نيمه فرقه كيرمك وطنداش ايچون ايكي شاهد لازمدر شاهد سكره اون اوچ عصرديزى بكارجه سو استعماله سببت و برمش و واسعه قيلمش راسولدره اولمك ايچون آرق بوندى فرانت ايتمه زمانى كلسد . هر هانكى بروطنداش ديكر وطنداشلىك شهادته عرض احتياج ايتدمن فرقه به مراجعت ايدمك . فرقهك محلى اوچاغى اوقات حقدده تحقيقات ياپار ، بالكر دهرلك مراجعت ايتدكندن دولاي قبول و اهدم قبولده برقى يوقدر . ياقبول ايدرو موقوفه تصدق ايچون عرض ايدر و يا خودده رد ايدمده ردايتدكندن دولاي ده هيچ بر قده مقيددكدر .</p>

Ek.2.

<h1 style="margin: 0;">T.C.</h1> <h1 style="margin: 0;">Resmî Gazete</h1> <p style="margin: 0;">Tesis tarihi: 7 Teşrinievvel 1336</p>		
<i>İdare ve yazı işleri için Bâynekâlet Neşriyat Mâdâriüçüne müracaat olunur.</i>	11 KÂNUNUEVVEL 1934 SALI	SAYI: 2877
<h2 style="margin: 0;">KANUNLAR</h2>		
<p>869 sayılı kanunun 2 nci maddesine fıkra ilâvesine dair kanun</p> <p><i>Kanun №: 2597</i> <i>Kabul tarihi: 5/12/1934</i></p> <p>Madde 1 — 869 sayılı kanunun 2 nci maddesine aşağıda yazılı fıkra ilâve edilmiştir:</p> <p>Evvelce madalyası olupta ömür olanların madalyalarının varisine intikali işi, Millî Müdafaa Vekilüğünce yapılır.</p> <p>Madde 2 — Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.</p> <p>Madde 3 — Bu kanunun icrasına Millî Müdafaa ve Maliye Vekilleri memurdur.</p> <p style="text-align: center;">8/12/1934</p>	<p>kadın dört mebus seçilerek ve bu miktardan ziyadesi bu yolda artırılabacaktır.</p> <p>Madde 2 — İntihabı Mebusan Kanununun 5, 11, 16, 23, 58 inci maddelerindeki 18 yaşını bitirenler kaydı 22 yaşını bitirenler şeklinde değiştirilmiş ve bu maddelerdeki (Zükür) kaydı kaldırılarak yerine kadın, erkek konulmuştur.</p> <p>Madde 3 — Rey verenlerden, rey verirken hüviyet ve şahsiyetleri belli olmayanların rey-i kabul olunmaz.</p> <p>Madde 4 — Bu kanun hükümleri neşri tarihinden başlar.</p> <p>Madde 5 — Bu kanunun icrasına İcra Vekilleri Heyeti memurdur.</p> <p style="text-align: center;">8/12/1934</p>	
<p>İntihabı Mebusan Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine ve kanuna bir madde ilâvesine dair kanun</p> <p><i>Kanun №: 2598</i> <i>Kabul tarihi: 5/12/1934</i></p> <p>Madde 1 — İntihabı Mebusan Kanununun maddesi ikinci maddesi aşağıda olduğu gibi değiştirilmiştir:</p> <p>Türkiye Büyük Millet Meclisinin Üyeleri Türkiye Devleti halkından her kırk bin nüfusta bir kişi olmak üzere seçilir. Bir intihab dairisinin nüfusu kırk binden aşağı olsa dahi her halde bir mebus seçmeğe hakkı olacağı gibi nüfusun kırk binden yukarı için aşağıdaki gibi muamele yapılır:</p> <p>Elli beş bine kadar bir, elli beş bin lirden 95 bine kadar iki, 95 bin lirden 135 bine kadar üç, 135 bin lirden 175 bine</p>	<p>Teşkilâtı Esasiye Kanununun 10 ve 11 inci maddelerinin değiştirilmesi hakkında kanun</p> <p><i>Kanun №: 2599</i> <i>Kabul tarihi: 5/12/1934</i></p> <p>Madde 1 — Teşkilâtı Esasiye Kanununun onuncu ve on birinci maddeleri aşağıdaki şekildedir değiştirilmiştir:</p> <p>Madde 10 — Yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkına haizdir.</p> <p>Madde 11 — Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir.</p> <p>Madde 2 — Bu kanun neşri tarihinden muteberdir.</p> <p style="text-align: center;">8/12/1934</p>	

Resmi Gazete, 11 Kânunuevvel 1934.

Ek.3.

DEVLET ANKAYLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
ÖZGÜRLÜK VE İZMİR BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

İNTİHABİ MEB'USAN KANUNUNUN BAZI MADDELERİNİN DEĞİŞTİRİLMESİNE
VE KANUNABİR MADDE İLAVESİNE DAİR KANUN

Kanun № : 2598 Kabul tarihi : 5/12/934

Madde 1.- İntihabi meb'usan kanununun maddel ikinci maddesi aşağıda olduğu gibi değiştirilmiştir :

Türkiye Büyük Millet Meclisinin Üyeleri Türkiye devleti halkından her kırk bin nüfusta bir kişi olmak üzere seçilir . Bir intihap dairesinin nüfusu kırk binden aşağı olsa dahi her halde bir Meb'us seçmeğe hakkı olacağı gibi nüfusun kırk binden yukarısı için aşağıdaki gibi muamele yapılır :

Elli beş bine kadar bir , elli beş bin birden doksan beş bine kadar iki , doksan beş bin birden yüz otuz beş bine kadar üç , yüz otuz beş bin birden yüz yetmiş beş bine kadar dört meb'us seçilecek ve bu miktardan ziyadesi bu yolda artırılabacaktır .

Madde 2.- İntihabi meb'usan kanununun 5, 11, 16, 23, 58 inci maddelerindeki 18 yaşını bitirenler kaydı 22 yaşını bitirenler şeklinde değiştirilmiş ve bu maddelerdeki (Zürür) kaydı kaldırılarak yerine kadın , erkek konulmuştur .

Madde 3.- Rey verenlerden , rey verirken hüviyet ve şahsiyetleri belli olmayanların rey'i kabul olunmaz .

Madde 4.- Bu kanun hükümleri neşri tarihinden başlar .

Madde 5.- Bu kanunun icrasına İcra Vekilleri heyeti memurdur .

TEŞKİLATI ESASİYE KANUNUNUN 10 VE 11 İNCİ
MADDELERİNİN DEĞİŞTİRİLMESİ HAKKINDA
KANUN

Kanun № : 2598 Kabul tarihi : 5.12.934

Madde 1.- Teşkilatı esasıye kanununun onuncu ve onbirinci maddeleri aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir :

Madde 10.- Yirmi iki yaşını bitiren kadın , erkek her türk Meb'us seçmek hakkını haizdir .

Madde 11.- Otuz yaşını bitiren kadın , erkek her türk Meb'us seçilebilir .

Madde 2.- Bu kanun neşri tarihinden itibaren .

490	01			29	15
-----	----	--	--	----	----

2

BCA.490.01.2.9.15.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi

Sayı: 67, Güz 2020, s.403-427

Makalenin geliş ve kabul tarihleri: 04.05.2020 - 23.09.2020 (Araştırma Makalesi)

TRABZON'UN İLK KADIN MİLLETVEKİLİ SENİHA HIZAL'IN TBMM'DEKİ FAALİYETLERİ

Sadık SARISAMAN*

ÖZ

Seniha Hızal Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk kadın milletvekillerindendir. Ancak bu güne kadar onun hakkında yeterince çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmanın özgün değeri, onun TBMM'deki faaliyetlerini derinlemesine inceleyen ilk araştırma olmasıdır.

Araştırmanın amacı Türkiye'de siyasal alanda kadın haklarının uygulanması konusunun anlaşılmasına katkı sağlamaktır. Bu anlamda ilk kadın milletvekillerinden Seniha Hızal'ın milletvekili seçilmesi ve meclisteki faaliyetlerini somut ve objektif bir şekilde ortaya koymaktır. Hızal özelinde kadınların kendilerine verilen siyasi hakları ne derece sahiplenebildiklerini irdelemektir.

Araştırmanın kapsamı Seniha Hızal'ın milletvekilliği ile sınırlıdır. Onun eğitimciliği ve eğitim anlayışı vb hususlar araştırmanın kapsamı dışındadır.

Araştırma'nın temel kaynağı Türkiye Büyük Millet Meclis zabıtlarıdır. Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi'nden de yararlanılmıştır. Dönemin gazeteleri çalışmaya ciddi manada katkı sağlamıştır. Araştırmada Hızal hakkında yazılmış ya da dolaylı olarak ondan bahseden yayınlar da kullanılmıştır.

Araştırmanın yöntemine gelince öncelikle konu hakkında çeşitli arşivlerden ve kaynaklardan bilgi ve belgeler toplanmıştır. Ardından tarih ilminin tasnif, tahlil, terkip, yorum gibi metotları kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Parlamento Tarihi, Seniha Hızal, Trabzon, Türkiye Büyük Millet Meclisi.

* Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ssadik@aku.edu.tr, (ORCID: 0000-0001-7317-195X).

ACTIVITIES OF THE FIRST WOMAN DEPUTY OF TRABZON SENIHA HIZAL IN THE GRAND NATIONAL ASSEMBLY OF TURKEY

ABSTRACT

Seniha Hızal was one of the first woman deputies of the Grand National Assembly of Turkey. However, there has not been enough study carried out about her up to the present. The original value of this study is that it has been the first research examining thoroughly her activities in the Grand National Assembly of Turkey.

The purpose of the research was to contribute for the understanding of the issue of the practice of women's rights in the political area in Turkey. In this sense, it was to present the election of Seniha Hızal as a deputy, who was one of the first woman deputies, and her activities in the assembly in a concrete and objective way. In specific to Hızal, it was to address to what degree women were able to hold their rights given to them.

The scope of the research was restricted to the deputyship of Seniha Hızal. Issues such her trainership/educatorship or her understanding of education were outside this scope.

The main source of the research was records of the Grand National Assembly of Turkey. Moreover, the Archive of the Grand National Assembly of Turkey was also used. Newspapers of that period made a great contribution to the research. Publications written about Hızal or addressing her indirectly were also utilized in the research.

As for the research method, information and documents related to the issue were obtained from several archives and sources at first. Following this, the history discipline's methods such as classification, analysis, composition, and interpretation were carried out.

Key Words: *Grand National Assembly of Turkey, History of Parliament, Seniha Hızal, Trabzon, Woman.*

Giriş

Cumhuriyet döneminde kadın hakları hususunda ciddi adımlar atılmıştır. Bunlardan ilki Medeni Kanun'un kabulüdür. Bu kanun ile yeni ve ileri bir aile düzeni oluşturulmaya çalışılmıştır. Kanunda hem kadına hem de erkeğe tek kişi ile evlenme şartı getirilmiştir. Erkeklerin birden fazla kadınla evlenmelerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Resmi nikah zorunlu olmuştur.

Evlenme akdinde vekalet ya da temsilin geçerliliği sona ermiştir¹. Bununla birlikte isteyen çiftlerin resmi nikah sonrasında dini nikah yapmalarına da izin verilmiştir. Yine Medeni Kanunda boşanmada kadınlar da erkeklerle aynı haklara sahip olmuşlardır. Boşanma halinde çocukların velayetinin önceden olduğu gibi sadece erkeğe değil kadına da verilebileceği belirtilmiştir. Mirasta kız ve erkek çocuklar arasında 2'ye 1 şeklinde olan eşitsizlik de ortadan kaldırılmıştır. Kanunla kadınlar mahkemede şahitlikte de erkeklerle eşit hale getirilmiştir. Önceden sadece görgü tanığı kadının şahitliği erkekle denk idi. Diğer hallerde iki kadının şahitliği bir erkeğe denk sayılıyordu².

Medeni Kanunun ardından siyasi haklar da gündeme gelmiştir. Kadınlara verilen siyasi hakların ilki belediye seçimlerine katılma hakkıdır. Kadınlar bu hakkı 3 Nisan 1930 tarihinde kabul edilen Belediye Kanunu'nun 23 ve 24 maddesine dayanarak elde etmişlerdir. 23. maddeye göre 18 yaşını bitiren kadın erkek Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları belediye seçimlerinde seçmen olabileceklerdir. 24. maddede de 25 yaşını bitiren okuryazar kadın erkek Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının belediye meclislerine üye seçilebilecekleri belirtilmiştir³. Bu çerçevede Yusufeli İlçesine bağlı Kılıçkaya beldesi belediye başkanlığına seçilen Sadiye Hanım Türkiye'de ilk kadın belediye Başkanı olmuştur⁴. Yine İzmir'de Hasane Nalan ve Benal Nevzat ve İstanbul'da Rana Sani, Refika Hulusi Behçet, Seniye İsmail, Ayşe Remzi Hanım, Nakiye Hanım, Latife Bekir meclis üyesi olarak seçilmişlerdir⁵.

İkinci aşamada 26 Ekim 1933 tarihinde Köy Kanunu'nda yapılan değişikliklerle köylerde kadınlara da muhtar ve ihtiyar meclisine üye olma hakkı verilmiştir. Bunun için 442 sayılı Köy Kanununun 20. ve 30. maddeleri değiştirilmiştir. Köy Kanunu'nun 20. Maddesinde "*Köy muhtarını ve ihtiyar meclisi azalarını seçmeye hakkı olan kadın ve erkek köylülerin toplanmasına köy derneği derler. Köy muhtarı ve ihtiyar meclisi azaları doğrudan doğruya köy derneği tarafından ve köylü kadın ve erkekler arasından seçilir*" denilmiştir. 30. maddede ise ana, baba, kız, oğul, gelin,

¹ Temuçin Faik Ertan, "Tanzimattan Cumhuriyete Hukuk Reformuna Genel Bir Bakış", **Abdurrahman Çaycı Armağanı**, Ankara 1995, s. 232.

² Doğan Koçak, "17 Şubat 1926'da Kabul Edilen Türk Medeni Kanunu'na Göre Türk Kadınının Hak ve Özgürlükleri", **Atatürk Dergisi**, 8/1, Temmuz 2019, s.91-94.

³ **Resmi Gazete**, No: 1471, 14 Nisan 1930, s. 8826.

⁴ Birgül Bozkurt, İbrahim Bozkurt, "Türkiye'nin İlk kadın İl Belediye Başkanı Müfide İlhan ve Mersin'deki Çalışmaları", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.19, Bahar 2014, s. 53.

⁵ Hacer Yıldız, **Türkiye'de Kadınların Siyasi Haklar Mücadelesi ve Nakiye Elgün**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s.70.

güvey ve kardeşlerin ihtiyar meclisinde birlikte üye olarak bulunamayacakları belirtilmiştir⁶. Söz konusu kanun değişikliğinden sonra Türkiye'de seçimle muhtarlık görevine gelen ilk kadın Gül Esin'dir. Gül Esin Aydın İli Çine İlçesi Karpuzlu Bucağı'nda muhtar seçilmiştir⁷.

Siyasi hakların son aşama ise 5 Aralık 1934'te kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı verilmesidir. Bunun için Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 10. ve 11 maddelerinde değişiklik yapılmıştır. 10. madde "*Yirmi iki yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçmek hakkını haizdir*" şekline değiştirilmiştir. 11. madde ise "*Otuz yaşını bitiren kadın, erkek her Türk mebus seçilebilir*" haline getirilmiştir⁸. Böylece Türkiye, kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkını veren ilk ülkeler arasında yer almıştır. Bu tarihte henüz Fransa, İtalya, İsviçre gibi bazı batı ülkeleri bile kadınlara seçme ve seçilme hakkı vermemişlerdi⁹.

Söz konusu yasal düzenlemeden sonra 8 Şubat 1935 tarihinde gerçekleşen 5. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinde 17 kadın milletvekili meclise girmiştir. Bu Milletvekilleri şunlardır: 1- Afyonkarahisar milletvekili Mebrure Gönenç, 2- Ankara Milletvekili Satı Çırpan, 3- Antalya milletvekili Türkan Örs Baştuğ, 4- Balıkesir Milletvekili Sabiha Gökçül Erbay, 5- Bursa milletvekili Şekibe İnel, 6- Diyarbakır milletvekili Huriye Baha Hafize Öniz, 7- Edirne milletvekili Fatma Memik, 8- Erzurum milletvekili Nakiye Elgün, 9- İstanbul milletvekili Fakihe Öymen, 10- İzmir milletvekili Benal Nevzat Arıman, 11- Kayseri milletvekili Ferruh Güpgüp, 12- Konya milletvekili Bahire Bediş Morova, 13- Malatya milletvekili Mihri İffet Pektaş, 14- Samsun milletvekili Meliha Ulaş, 15- Seyhan milletvekili Fatma Esmâ Nayman, 16- Sivas milletvekili Sabiha Görkey, 17- Trabzon milletvekili Seniha Hızal. Bunlara ilaveten 12 Ocak 1936 tarihinde yapılan ara seçimde Çankırı'dan Hatice Özgener aday gösterilmiş ve 5. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki kadın milletvekili sayısı 18'e yükselmiştir¹⁰.

⁶ **Resmi Gazete**, No: 2540, 28 Teşrinievvel/ Ekim 1933, s. 3183.

⁷ Günver Güneş, "Türk Kadınının Muhtarlık ve Köy İhtiyar Heyetlerine Seçme Seçilme Hakkını Kazanması ve Türkiye'nin İlk Kadın Muhtarı Gül Esin (Hanım)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.20-21, Bahar-Güz 2010, s.176.

⁸ **1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu**, <http://www.anayasa.gen.tr/1924tek.htm> (E.T. 13 Temmuz 2020)

⁹ Zerrin Ayşe Öztürk, "Uluslararası Siyasette ve Karar Alma Mekanizmalarında Kadın", **Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi**, 3/1, 2012, s.10.

¹⁰ Sevilay Özer, "Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 29, S.85, Mart 2013, 147-158.

1. Biyografisi

Seniha Hızal 1897 yılında Adapazarı'nda doğmuştur. Babası Nafiz Bey, annesi Hüsniye Hanım'dır¹¹ İlk öğrenimini İstanbul'da Fatih Rüştiyesi'nde tamamlamıştır. Orta öğrenim için ise İstanbul Kız Sanat Mektebi'ne kaydolmuştur. Bilahare yüksek öğrenime devam ederek Darülfünun Fen Fakültesi'ne girmiştir. Bu okuldan 1918 yılında mezun olmuştur¹². Seniha Hızal Darülfünunun ilk değil ancak en eski bayan mezunları arasında sayılabilir. İnas Darülfünunu ilk mezunlarını 1917 yılında vermişti¹³.

Hızal'ın meslek hayatına atılış tarihi ise 1916'dır. O, 14 Ekim 1916-15 Eylül 1917 tarihleri arasında Darümuallimat-ı Aliye Ana Mektebi'nde ulumu tabiiye (fen ve tabiat bilgisi) öğretmenliği yapmıştır. 6 Aralık 1917-20 Kasım 1918 tarihleri arasında Muğla Darümuallimat'ta müdürlük görevinde bulunmuştur. 26 Mart 1919'da Erenköy İnas Sultanisi tabiiye öğretmenliğine, 3 Mart 1921'de de Darümuallimat ulumu tabiiye öğretmenliğine getirilmiştir.

22 Mart 1921 tarihinde ise Maarif Umum Müfettişliği görevine atanmıştır. O, böylece Türkiye'nin ilk kadın müfettişi unvanını almıştır. Yaklaşık iki sene sonra öğretmenliğe geri dönmüştür. 27 Şubat 1923'te Kandilli Kız Orta Mektebi'nde terbiye-i etfal (çocuk terbiyesi) derslerine girmeye başlamıştır. Aynı zamanda bu okulda müdür yardımcılığı görevine getirilmiştir. 8 Kasım 1923 tarihinde de İstanbul Kız Muallim Mektebi müdür yardımcısı olmuştur. Ardından 15 Eylül 1924'te Bursa Kız Muallim Mektebi müdürlüğü, 27 Ekim 1925'de yeniden İstanbul Kız Muallim Mektebi müdür yardımcılığı görevlerini yürütmüştür. 12 Aralık 1926'da İstanbul Mıntıkası 3. Sınıf Maarif Umum Müfettişliğine tayin edilmiştir. Yaklaşık iki sene sonra yeniden öğretmenliğe dönmüştür. 5 Ekim 1928'den itibaren İstanbul Selçuk Hatun Kız Sanayi Mektebi'nde Türkçe derslerine girmiştir. 1 Eylül 1929'da ise aynı okulda terbiye, fizik, kimya derslerini vermeye başlamıştır. Bu okulda ayrıca tabiiye öğretmenliği de yapmıştır¹⁴.

¹¹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Arşivi**, Tercümei Hal, Dosya No: 53; Milliyet, 24 Haziran 1985, s. 12; İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi (T.B.M.M. - V. Dönem 1935 - 1939)**, C.2, T.B.M.M. Vakfı Yayınları No:26, Ankara - 2001, s.726; Sibel Duroğlu, **Türkiye'de İlk Kadın Milletvekilleri**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara-2007, s. 111.

¹² **TBMM Arşivi**, Tercümei Hal, Dosya No: 53; "Kadın sayılab Namzetlerinin Hal Tercümeleleri", **Son Posta**, No: 1621, 6 Şubat 1935, s.11.; **Zaman**, 6 Şubat 1935, No: 229, s.7.

¹³ Ali Arslan, Özdemir Akpınar, " İnas Darülfünunu (1914-1921)", **Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi**, C.6, S.2, 2005, s.231.

¹⁴ **TBMM Arşivi**, Tercümei Hal, Dosya No: 53; Güneş, **a.g.e.**, s. 726-727; Duroğlu, **a.g.e.**, s. 111.

Hızal bunların dışında Feyziye Özel Lisesi (Işık Okulları) müdürlüğü görevinde bulunmuştur¹⁵. Bu görevi 1929-1931 yılları arasında iki yıl yürütmüştür. Bu dönemde Feyziye mektepleri önemli bir atılımı daha gerçekleştirmiş, kız öğrenciler için yeni sınıflar açılarak karma öğretime geçmiştir. Ancak 1929 dünya ekonomik bunalımı bu okulu da etkilemiş, ekonomik sıkıntılar baş göstermiştir. Seniha Nafiz Hızal bu sebeple okul müdürlüğü görevinden ayrılmıştır¹⁶. Ardından 1931'den itibaren ise Şişli'de açtığı ilk ve orta kısmı olan Yeni Türkiye adlı özel bir okulda müdürlük ve öğretmenlik yapmıştır¹⁷.

Diğer taraftan Seniha Nafiz Hızal Milli Mücadele sırasında Anadolu'da çarpışan subaylarla Ankara'daki siyaset adamlarından bir kısmının İstanbul'daki ailelerine para yardımında bulunmuştur¹⁸.

Hızal, kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilince, milletvekilliğine aday oldu. 1935 seçimlerinde Trabzon'dan milletvekili seçildi. 9-16 Mayıs 1935 tarihleri arasında gerçekleşen Cumhuriyet Halk Partisinin dördüncü kurultayına Trabzon Milletvekili sıfatıyla katılmış ve katkı sağlamıştır¹⁹ Milletvekili iken 13 Haziran 1936 tarihinde toplanan Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Kongresi'nde bu kurumun Umumi Merkez Heyeti üyeliğine getirildi²⁰. Yine bu dönemde Akcaabat Sebat İdman Yurdu'nun fahri başkanlığını yaptı. Hızal'ın bu girişimi, ilk kez bir kadın milletvekilinin bir spor kulübünün fahri başkanlığını kabul etmesi bakımından simgesel bir önem arz etmiştir²¹.

Seniha Hızal 6. dönemde meclise girememiştir. O, bunun üzerine tekrar maarif mesleğine geri dönmüştür. Bakanlık onu müfettiş olarak göreve başlatmıştır²². 11 Temmuz 1939'da Maarif Vekaleti 3. Sınıf²³, 6 Kasım 1939'da

¹⁵ "C.H.Fırkasınca Gösterilen Kadın Saylav Namzetlerinin Hal Tercümelere", **Kurun**, 6 Şubat 1935, s.9; "Kadın saylav Namzetlerinin Hal Tercümelere", **Son Posta**, No: 1621, 6 Şubat 1935, s.11.

¹⁶ Fahri Kılıç, "I.Dünya Savaşı'nda Selanik'ten İstanbul'a Taşınan Bir Eğitim Kurumu: Feyziye Mektepleri", **Cappadocia Journal Of History And Social Sciences**, S. 9, Ekim 2017, s.149.

¹⁷ **TBMM Arşivi**, Tercüme Hal, Dosya No: 53; **Cumhuriyet**, 7 Ekim 1936, s.2; <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=3567> (E.T: 3 Nisan 2020)

¹⁸ Öztürk, a.g.m, s. 44; Mustafa E. Elöve, **Bir Demet Işık**, Feyziye Mektepleri Vakfı Yayını, İstanbul, 1991 s. 91-99;

¹⁹ **C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası**, 9-16 Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 14.

²⁰ **Ulus**, No: 5344, 14 Haziran 1936, s.1

²¹ Veysel Usta, " II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Trabzon'da Kadın", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S.20, 2016, ss.236, 266.

²² Beral Alacı, "Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Siyasette Kadın Algısı Ve Cumhuriyet Halk Partili Kadın Milletvekillerinin Faaliyetleri (1939-1950)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.19, S.38, Bahar 2019, s. 178 .

70 lira maaşlı 2.Sınıf müfettişliğine getirildi²⁴. Müfettişlik görevini 1949 yılına kadar sürdürdü²⁵. O, bu görevini yürütürken 3. Milli Eğitim Şurası'nda 35 kişiden oluşan Kız Enstitüleri Komisyonu başkanlığını yürütmüştür²⁶.

Hızal, 1949 yılında İstanbul Beyoğlu Kız Lisesi tabiiye öğretmenliğine getirilmiştir. 20 Ocak 1953 tarihine kadar bu görevi sürdürmüştür. Bilahare bu okulun adı İstanbul Atatürk Kız Lisesi olarak değiştirilmiştir. Dolayısıyla Seniha Hızal, 3 Ekim 1954'te İstanbul Atatürk Kız Lisesi öğretmenliği görevinden emekliye ayrılmıştır²⁷. Fransızca bilen²⁸ ve hiç evlenmemiş olan Seniha Hızal hayatının 38 yılını çalışarak geçirmiştir. Bunun 34 yılı eğitim alanındadır. 4 yıllık döneminde ise milletvekilliği yapmıştır²⁹.

Emekli olduktan sonra 31 yıl daha yaşayan Hızal, 22 Haziran 1985'te İstanbul'da vefat etmiştir. Onun vefat haberi yakınları tarafından bir gazeteyle verilen ilan ile duyurulmuştur. Basında bunun dışında ölümü hakkında hiç bir haber ve değerlendirme yer almamıştır. Cenazesi 24 Haziran 1985 Pazartesi günü öğle namazını müteakip Teşvikiye Camii'nde kılınan cenaze namazının ardından Teşvikiye mezarlığına defnedilmiştir³⁰.

2. Seniha Hızal'ın Milletvekili Seçim Süreci

Bu yıllarda kadın milletvekili adaylarının tespitinde genel olarak CHP yerel idareleri söz sahibi değillerdi. Adaylar genel merkez tarafından belirleniyordu. Aksi takdirde benzer şartları taşıyan Trabzonlu bir bayanın milletvekili adayı yapılması kuvvetle muhtemeldi. Trabzon milletvekili Seniha Hızal'ın bu zamana kadar Trabzon ile hiç bir ilgisi olmamıştı. Seniha Hızal'ın milletvekili seçilme nedeni dönemin aydın ve kültürlü kadınları arasında yer almış olmasıdır. O, Darülfünun mezunu olup çeşitli okullarda öğretmenlik ve idarecilik yapmıştı. Türkiye'nin ilk kadın maarif müfettişi idi.³¹

²³ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-11-1-0, Kutu: 132, Gömlek: 124, Sıra: 9.

²⁴ BCA, 30-11-1-0, Kutu: 135, Gömlek: 41, Sıra: 10.

²⁵ Duroğlu, a.g.e., s. 113; Güneş, a.g.e., s. 728.

²⁶ Sait Dinç, Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihimizde III: Milli Eğitim Şurası ve Uygulamaları (2-10 Aralık 1946), s. 21, http://turkoloji.cu.edu.tr/ATATURK/arastirmalar/sait_dinc_III.miiliegitim_surasi_ve_uygulamaları.pdf (E.T. 20 Nisan 2020).

²⁷ Duroğlu, a.g.e., s. 113; Güneş, a.g.e., s. 728.

²⁸ <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=3567> (E.T: 3 Nisan 2020)

²⁹ Duroğlu, a.g.e., s.110.

³⁰ Milliyet, 24 Haziran 1985, s. 12.

³¹ <http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=3567> (E.T: 3 Nisan 2020)

Kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı verildikten sonra Seniha Hızal da aday adayı olmuştur. Cumhuriyet Gazetesi'nin adaylara yaptığı ankete verdiği cevapta "*Bilgilerimi, yurda yararlı gördüğüm şeyleri bezendirmek ve başarmak isterim*" demiştir³². Yine O, basına verdiği demeçte de öncelikle kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiş olmasından dolayı duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Atatürk'ün gösterdiği ışıklı yolda yürümek istediğini söyleyerek kadınların kendilerine verilecek her görevi başarabileceklerine işaret ederek "*Askerlik de yaparız, yeter ki o kuvveti bulmak için hazırlanılmış olalım*" demiştir³³.

Cumhuriyet Halk Fırkası genel merkezi onu Trabzon'dan milletvekili adayı yaptığında Cumhuriyet gazetesine verdiği demeçte ilk kadın milletvekili adayları içerisinde gösterilmekten dolayı memnuniyetini dile getirmiştir. O, "*Başlıca gayem her ne şekilde olursa olsun memleketime hizmettir. Ulus benden ne isterse onun vücuda gelmesine çalışacağım. Maarif hayatından ayrıldığıma şüphesiz müteessirim. Fakat, büsbütün de alakamı kesecek değilim*" demiştir³⁴.

Nihayetinde Seniha Hızal 856 ikinci seçmen oyu ile Trabzon milletvekili seçilmiştir. Mazbatasının hazırlandığı tarih 8 Şubat 1935'dir³⁵. Milletvekili seçildiğinde bir gazete haberinde onun için "*Dört senedir kendi açtığı Şişli'deki Yeni Türkiye Mektebi'ni idare etmektedir*" ifadesi kullanılmıştır³⁶.

3. Seniha Hızal'ın Türkiye Büyük Millet Meclisindeki Faaliyetleri

Diğer taraftan 5. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi 1 Mart 1935 Cuma günü saat 14.00'de açılmıştır. Seniha Hızal da diğer kadın milletvekilleri gibi meclisin açılış toplantısına katılmıştır. Kadın milletvekillerinin hepsi başları açık olarak yer almışlardır. Çoğunluğu siyah kostüm, tayyör giymişler, kravat bağlamışlardır. Bütün bayan milletvekillerine birer erkek vekil refakat etmişti. Seniha Hızal'a da Trabzon Milletvekili Halil Nihat Boztepe refakat etmişti³⁷.

³² Handan Ceylan, *Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddetin Kadının Toplumsal Ve Siyasal Hayatındaki Etkisinin İnsan Hakları Açısından Değerlendirilmesi*, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 71.

³³ "Kadın Saylav Olursa", *Cumhuriyet*, 31 Ocak 1935, s.1.

³⁴ "Müstakil ve Kadın Namzedler", *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1935, s.1.

³⁵ *TBMM Arşivi*, Sicil No: 373 , Kutu No: 53.

³⁶ *Zaman*, 6 Şubat 1935, No: 229, s.7.

³⁷ "Toplantı Salonuna İlk Giren Kadın Saylav", *Kurun*, 2 Mart 1935, s.4.

Hızal'ın meclisteki faaliyetlerine gelince, Afyon Karahisar-Antalya demiryolu hattının Afyon-Karakuyu kısmı ile Bozanönü-Isparta şubesinin açılış töreninde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni temsilen kura ile seçilen 11 milletvekili arasında yer almıştır³⁸. Yine Şurayı Devlet'te boş bulunan üyelikler için yapılan seçimde oyların tasnifi için görevlendirilen milletvekillerinden birisi olmuştur³⁹.

Hızal 5. dönem milletvekilliği süresince toplam 459 oylamaya katılmış ve bunların tamamında evet oyu kullanmıştır. Onun hiç bir oylamada çekimser kalması ya da ret oyu vermesi söz konusu olmamıştır. Onun evet oyu verdiği önemli bazı hususlar şunlardır. İsmet İnönü Hükümeti için 7 Mart 1935 tarihinde yapılan güven oylaması⁴⁰, Birinci Celal Bayar Hükümeti için 8 Kasım 1937 tarihinde yapılan güven oylaması⁴¹. Atatürk'ün ölümünden sonra ikinci cumhurbaşkanı İsmet İnönü hükümeti kurma görevini yeniden Celal Bayar'a vermişti. İkinci Celal Bayar hükümeti için 16 Kasım 1938 tarihinde yapılan güven oylamasında da evet oyu verdi⁴². Onun oylamalardaki bu tutumu yönetim ile tam bir uyum içerisinde olduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan Seniha Hızal'ın 5. dönem milletvekilliği süresince meclis genel kurulunda iki konuşması vardır. Birinci konuşması 1938 senesi Hariciye Vekâleti bütçesi ile ilgilidir. Hızal konuşmasında Hatay meselesine değinmiş, bu meselenin millî bir dava olduğunu hatırlatarak şunları söylemiştir: *"Atatürk'ün Samsun'a ayak bastığı gündən beri etrafında ve kendilerinin çizdiği yolda kadının da beraber bulunduğunu bu kürsüden söylemek bahtiyarlığına ermiş bulunduğumu arz etmektir. Bu münasebetle Hatay meselesinde de her milli davada olduğu gibi, kadın erkekle beraber olduğumuzu bir kere daha tekrarlayarak huzurunuzdan ayrılıyorum"*⁴³.

Onun ikinci konuşması ise bir kaç kelimedden ibarettir. O, meccani leyli (parasız yatılı) talebenin mecburi hizmetlerine dair olan 1237 sayılı kanuna ek kanun layihası ve Maarif encümeni mazbatasını görüşülürken meclis genel kurulunda encümen adına söz almıştır. Yasanın birinci maddesinin son fıkrasında "1938-1939 ders yılı" yerine "1939-1940 ders yılı" şeklinde

³⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM ZC), 5. Dönem, C. 9, 40. İnikad, 18 Mart 1936, s.17: Cumhuriyet, 21 Mart 1936, s.3.

³⁹ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 14, 15. İnikad, 21 Aralık 1936, s.67.

⁴⁰ TBMM ZC, Dönem 5, C.1, 2. İnikad, 7 Mart 1935, s.35.

⁴¹ TBMM ZC, Dönem 5, C.20, 3. İnikad, 8 Kasım 1937, s.42.

⁴² TBMM ZC, Dönem 5, C.27, 5. İnikad, 16 Kasım 1938, s.57.

⁴³ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 25, 68. İnikad, 27 Mayıs 1938, s.265.

düzeltilmesini istemiştir. Meclis Genel Kurulu onun önerisi üzerine kanun maddesini bu şekilde düzeltmiştir⁴⁴.

Seniha Hızal milletvekilliği süresince seçim bölgesinin sorunlarıyla da ilgilenmiştir. O, diğer Trabzon milletvekilleri ile birlikte 1935 yılında seçim bölgesini konu alan bir rapor hazırlamışlardır. Bu raporda Trabzon Halkevi'ndeki faaliyetlerin yetersiz olduğunun gözlendiği, bu sebeple halkevi başkanının değişmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca, bölgedeki ormanlarda çam ağaçlarının bolca yer alması nedeni ile buraya bir selüloz fabrikasının açılmasının çok faydalı olacağı belirtilmiştir. Vilayet genelinde ilkokulların sayısının çoğaltılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Son olarak da ulaşım faaliyetlerinin gelişebilmesi için Trabzon Limanı'nın iyileştirilmesinin öneminden bahsetmişlerdir⁴⁵.

3.1. Takrirleri ve Kanun Teklifleri

Seniha Hızal milletvekilliği süresince sadece bir tane önerge vermiştir. Bu önerge 30 Mayıs 1938 tarihli olup maarife ait kanunların müstacelen müzakeresi hakkındadır. Bu önerge meclis genel kurulunda oylanarak kabul edilmiştir⁴⁶.

Yine O, 5. dönem milletvekilliği süresince bir tek kanun teklifine imza vermiştir. O da Teşkilâtı Esasiye Kanununun 44,47,48,49,50 ve 61. maddelerinin değiştirilmesine dair 23 Kasım 1937 tarihli kanun teklifidir. Söz konusu kanun teklifi bir önceki anayasa değişikliği ile teşkil edilen müsteşarlıkların kaldırılmasına yöneliktir. Gerekçede 3115 sayılı kanunla anayasanın 44, 47, 49, 50 ve 61. maddeleri ile devlet teşkilatında ihdas edilmiş olan siyasi müsteşarlıkların görevleri, tayinleri ve görevden alınmaları açıklanmıştır. 3117 sayılı kanunun ikinci kısmında da bu müsteşarlıklarla ilgili yapılacak diğer işlemlere yer verilmiştir. Ancak, siyasî müsteşarlıklar oluşturulduktan sonra geçen sekiz aylık süre içerisinde fiiliyatta bu teşkilattan beklenen faydanın elde edilemediği görülmüştür. Müsteşarlıkların bakanlara yardımcı olacağı, onların yükünü ve sorumluluklarını hafifletecekleri beklentisi gerçekleşmemiştir. Zira, bu kişilerin bakanlıklardaki güç ve yetkiye ortak olmaları bakanların otoritelerini zayıflatmıştır. Ayrıca bakan ile siyasî müsteşar arasında görüş farkı ortaya çıkması halinde hükümet otoritesinin zayıflayacağı anlaşılmıştır⁴⁷.

⁴⁴ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 25,66. İnikad, 25 Mayıs 1938, s. 194.

⁴⁵ Duroğlu, a.g.e., s. 113.

⁴⁶ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 25, 69. İnikad, 30 Mayıs 1938, s.306.

⁴⁷ TBMM ZC, Dönem 5, C. 20, 11.Birleşim, 29 Kasım 1937, S Sayısı: 13.

Diğer taraftan kanun teklifinde belirtildiğine göre iş başına getirilen siyasî müsteşarların tamamı görevlerinden aklarını istemişlerdir. Devlet teşkilatında zaaf oluşturan müsteşarlıkların lüzumsuzluğu net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bütün bu sebeplerden dolayı siyasî müsteşarlıklardan bahseden anayasanın 44, 47, 49, 50 ve 61. maddelerindeki ilgili hükümlerin çıkarılması önerilmiştir⁴⁸.

Anayasa değişikliğinin ikinci boyutu ise bakanlıkların sayısının ihtiyaca göre belirlenmesi ile ilgilidir. Mevcut hali ile bakanlıkların oluşturulması kanun ile mümkün olabiliyordu. Önerilen 48. madde şöyledir: "*Vekaletlerin teşkili tarzı mahsus kanuna tabidir*"⁴⁹. Söz konusu anayasa değişiklikleri 29 Kasım 1937 günü 3271 numaralı kanun olarak meclis genel kurulunda aynen kabul edilmiştir. Seniha Hızal, bu değişiklik teklifinin meclis genel kurulunda oylanması sırasında da kabul oyu vermiştir⁵⁰. Yasa 1 Aralık tarihinde de Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir⁵¹.

3.2. Encümenlerdeki Faaliyetleri

Seniha Hızal 5. dönemin ilk yasama yılında 7 Mart 1935 tarihinde Maarif Encümeni'ne seçilmiştir⁵². İkinci yıl 245 oyla Maarif Encümeni'ne seçilmiştir⁵³ 3. yıl da bu encümende görev yapmıştır⁵⁴. 4. yıl 276 oyla⁵⁵ ve 5. yıl da 245 oyla Maarif Encümeni'ne seçilmiştir⁵⁶. Onun 20 mazbatanın hazırlanmasında emek sarf ettiği görülmektedir. Bunlardan 19 tanesi Maarif Encümeni adına düzenlenen mazbatalardır. Seniha Hızal Maarif Encümeni adına hazırlanan bu mazbatalardan 16 tanesinde encümen katipliği görevinde de bulunmuştur. 1 mazbata ise muvakkat encümen mazbatasıdır. Hızal bu mazbatanın hazırlanmasında Maarif Encümeni adına muvakkat encümende görev yapmıştır. Onun imzasını taşıyan mazbatalar şunlardır:

1. *İstanbul üniversitesi elektromekanik şubesine ait alat, edevat ve kitapların yüksek mühendis mektebine parasız devri hakkında kanun layihası hakkında mazbata*

Nafia Vekaletince hazırlanan kanun teklifi 25 Şubat 1935 tarihinde Başbakan İsmet İnönü imzası ile meclis başkanlığına gönderilmiştir. Meclis

⁴⁸ Aynı Yer.

⁴⁹ Aynı yer.

⁵⁰ TBMM ZC, Dönem 5, C. 20, 11. Birleşim, 29 Kasım 1937, s.88..

⁵¹ Resmi Gazete, Sayı: 3773, 1 Kanunuevvel /Aralık 1937, s. 9019.

⁵² TBMM ZC, 5. Dönem, C.1, 2. İnikad, 7 Mart 1935, s. 24-26.

⁵³ TBMM ZC, 5. Dönem, C.6, 2. İnikad, 6 Kasım 1935, s.9.

⁵⁴ TBMM ZC, 5. Dönem, C.13, 2. İnikad, 9. Kasım 1936, s.12.

⁵⁵ TBMM ZC, 5. Dönem, C.20, 2. İnikad, 5. Kasım 1937, s.15.

⁵⁶ TBMM ZC, 5. Dönem, C.27, 2. İnikad, 7. Kasım 1938, s.14.

Başkanlığı ilgisi nedeni ile kanun teklifini Dahiliye Encümeni'ne havale etmiştir. Encümen maarif vekilinin katılımıyla teklifi inceleyerek 12 Mart 1935 tarihli bir mazbata hazırlamıştır. Seniha Hızal bu mazbatanın hazırlanması sırasında encümen katipliği görevini de yapmıştır. Buna göre üniversite teşkilatındaki elektromekanik şubesinin kaldırılarak mühendis mektebine devredildiği anlaşıldığından fakülte'deki alat, edevat ve kitapların da oraya parasız verilmesi uygun görülmüştür⁵⁷.

2. 1931 yılı içinde askerliğe hazırlık dersi veren muallimlerin ücretleri hakkında kanun layihası hakkında mazbata

Başbakanlığın 23 Ekim 1935 tarih ve 6/2961 sayılı tezkeresi ile meclis başkanlığına gönderilen söz konusu kanun teklifi 13 Mart 1935 tarihinde Maarif Encümeni'ne havale edilmiştir. Encümen kanun teklifini Maarif Vekili Abidin Özmen'in hazır bulunduğu bir toplantıda görüşmüştür. Nihayetinde encümen 31 Mart 1935 tarihli mazbatayı hazırlamıştır. Buna göre 1931 yılında orta ve yüksek okullarda askerliğe hazırlık dersi öğretmenliği yapmış olanlara zamanında maaş ödenmediğinden mağduriyetlerinin giderilmesi kabul edilmiştir. Encümen 6. Madde için "*Bu kanunun hükümlerini yapmağa maliye vekili memurdur*" şeklinde bir değişiklik de sunmuştur⁵⁸.

3. Mıntka sanat mekteplerinin Maarif Vekaleti tarafından idaresi hakkındaki kanun layihası hakkında mazbata:

Milli Eğitim Bakanlığı'nca hazırlanan kanun teklifi 29 Nisan 1935 tarihinde Başbakan İsmet İnönü imzası ile meclis başkanlığına havale edilmiştir. Meclis başkanlığı görüş sormak amacıyla teklifi encümene sevk etmiştir. Maarif Encümeni tasarı hakkındaki incelemelerini tamamlayarak 29 Mayıs 1935 tarihli bir mazbata düzenlemiştir. Bu mazbatada Sanat okullarının Kültür Bakanlığına devri hakkındaki kanun taslağı uygun görülmüştür. Sanat okullarının özel idareler elinde çeşitli sebepler yüzünden verimsizleştiği, buldukları bölgelerin ve ülkenin ihtiyaçlarını karşılamakta beklenen başarıyı gösteremedikleri vurgulanmıştır⁵⁹.

4. 2041 sayılı kanunun 1. ve 1452 sayılı kanunun 5. maddelerinin tefsiri hakkında Başbakanlık tezkeresi hakkında mazbata

Maliye Bakanlığı tarafından hazırlanan tezkere 1 Kasım 1934 tarihinde Başbakan imzasıyla meclis başkanlığına gönderilmiştir. Tezkerede 2041

⁵⁷ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 2, 11. İnikad, 6 Nisan 1935, S Sayısı 22.

⁵⁸ TBMM ZC, 5. Dönem, C.2, 19. İnikad, 25 Nisan 1935, S Sayısı 57.

⁵⁹ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 4, 35. İnikad, 7 Haziran 1935, S Sayısı 153.

sayılı kanunun birinci maddesindeki muallim deyiminin müderrisleri de içine alıp almadığının, 1452 sayılı kanunun beşinci maddesi hükmünün ücretli olan muallimleri kapsayıp kapsamadığının yorumlanması istenmiştir. Meclis başkanlığı tezkereyi ilgisi nedeni ile Maarif Encümeni'ne göndermiştir. Encümen tezkere hakkındaki incelemelerini tamamlayarak 27 Mayıs 1935 tarihli bir mazbata hazırlamıştır. Buna göre encümen yorumunda müderris ile muallimin aynı olmadığı, yeni durumun yeni bir kanun ile belirlenmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Ayrıca üstünde sadece ücretli ödevler toplanmış olan muallimlerin durumlarının da yeni bir kanunla belirlenmesi gerektiğine karar vermiştir⁶⁰.

5. Ankara'da Tarih, Dil ve Coğrafya Fakültesi kurulması hakkındaki kanunda değişiklik yapılmasına dair kanun layihası hakkında rapor

Söz konusu kanun teklifi Maarif Vekaleti tarafından hazırlanmıştır. Başbakan İsmet İnönü imzası ile 9 Mayıs 1936 tarihinde meclis başkanlığına gönderilmiştir. Meclis Başkanlığı teklifi alakası nedeni ile Maarif Encümeni'ne sevk etmiştir. Encümen, Kültür Bakanı Saffet Arıkan'ın da katıldığı bir toplantıda kanun teklifini incelemiş ve 13 Mayıs 1936 tarihli mazbatasını hazırlamıştır. Bu mazbatanın hazırlanması sırasında Seniha Hızal encümen katipliği de yapmıştır. Mazbatada belirtildiğine göre 45 lira maaşlı dekan katibi kadrosu yerine 55 lira aylıklı yönetim direktörlüğü kadrosu oluşturulmuştur. Yeni aylıklı öğretim kadrosu hakkında düzenlemelerin de öneride yer aldığı şekilde kabul edilmesi uygun görülmüştür⁶¹.

6. Maarif Vekaleti merkez teşkilat ve vazifeleri hakkındaki 2287 sayılı kanuna müzeyyel kanun layihası için mazbata

Kanun teklifi Maarif vekaleti tarafından hazırlanmış ve 21 Nisan 1937 tarihinde Başbakan İsmet İnönü imzası ile meclis başkanlığına gönderilmiştir. Meclis Başkanlığı da ilgisi dolayısıyla teklifi Maarif Encümeni'ne sevk etmiştir. Encümen kanun teklifini siyasi müsteşar Nafi Atuf Kansu'nun huzurunda tartışmış ve 27 Mayıs 1937 tarihli bir mazbata hazırlamıştır. Seniha Hızal mazbatanın hazırlanması sırasında encümen katipliği görevini de yapmıştır. Encümen mekteplerdeki seferberlik derslerinin önemi giderek arttığından kanun teklifinin olduğu gibi kabul etmiştir⁶².

⁶⁰ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 5, 39. İnikad, 1 Ekim 1935, S Sayısı 225.

⁶¹ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 12, 76. İnikad, 9 Haziran 1936, S Sayısı 230.

⁶² TBMM ZC, 5. Dönem, C. 19, 73. İnikad, 9 Haziran 1937, S Sayısı 232.

7. Maarif vekaleti prevantoryomu ve sanatoryomu hakkında kanun layihası dolayısıyla mazbata

Maarif vekilligince hazırlanan kanun teklifi Başbakanlık imzası ile 20 Mayıs 1937 tarihinde meclis başkanlığına gönderilmiştir. Meclis Başkanlığı da teklifi Maarif Encümeni'ne havale etmiştir. Encümen teklif üzerindeki çalışmalarını tamamlayarak 27 Mayıs 1937 tarihli bir mazbata hazırlamıştır. Seniha Hızal bu mazbatanın hazırlanması sırasında encümen katipliği görevini de yapmıştır. Mazbatada maarif vekaletinin teklifinde de yer aldığı üzere bir sanatoryum açılması kabul edilmiştir⁶³.

8. Maarif vekaleti teşkilat ve vazifeleri hakkındaki 2287 sayılı kanunun 5. maddesine göre toplanacak olan maarif şurasının 1939 yılına tehirine dair kanun layihası hakkında mazbata

Maarif Vekaleti tarafından hazırlanan kanun teklifi 4 Haziran 1937 tarihinde Başbakan İnönü imzası ile Meclis Başkanlığı'na gönderilmiştir. Meclis Başkanlığı teklifi Maarif Encümeni'ne havale etmiştir. Encümen kanun teklifini Kültür Bakanı Saffet Arıkan ve bakanlık müsteşarı Rıdvan Nafiz'in huzurunda müzakere etmiştir. Bu toplantıda Seniha Hızal encümen katipliği görevini de yürütmüştür. Nihayetinde 28 Aralık 1937 tarihli bir mazbata hazırlamıştır. Buna göre çeşitli okulların ders programları ile talimatnameleri henüz hazırlanmamış olduğu için şura toplantısının ileri bir tarihe atılması uygun bulunmuştur⁶⁴.

9. Orta tahsil mekteplerinde yardımcı muallim çalıştırılması hakkındaki 2624 numaralı kanunun 1. maddesinde yazılı müddetin uzatılmasına dair kanun layihası hakkında mazbata

Maarif Vekaletince hazırlanan kanun teklifi Başbakan İsmet İnönü imzası ile 27 Aralık 1937 tarihinde Meclis Başkanlığı'na havale edilmiştir. Meclis Başkanlığı da ilgisi nedeniyle teklifi Maarif Encümeni'ne sevk etmiştir. Encümen, Kültür Bakanlığı müsteşarı Rıdvan Nafiz'in de hazır bulunduğu bir toplantıda konuyu müzakere etmiştir. Bu toplantıda Seniha Hızal encümen katipliği görevini de yürütmüştür. Nihayetinde 29 Aralık 1937 tarihli bir mazbata hazırlanmıştır. Buna göre orta öğretim okullarına devam eden öğrenci sayısının günden güne çoğalması öğretmen ihtiyacının artmasına yol açmıştır. Bu ihtiyacın karşılanabilmesi için orta öğretim

⁶³ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 19, 73. İnikad, 9 Haziran 1937, S Sayısı 233.

⁶⁴ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 22, 23. İnikad, 3 Ocak 1938, S Sayısı 49.

kurumlarında yardımcı öğretmen çalıştırılması süresinin üç yıl daha uzatılması uygun bulunmuştur⁶⁵.

10. Orta okul öğretmenleri yetiştirmek maksadı ile Gazi Terbiye Enstitüsü'nde açılan kursa devam eden öğretmen okulu mezunları hakkında kanun layihası hakkında mazbata;

Maarif Vekaleti tarafından hazırlanan kanun teklifi 5 Haziran 1937 günü Başbakan İnönü imzası ile Meclis Başkanlığı'na gönderilmiştir. Bilahare layiha ilgisine binaen Maarif Encümeni'ne gönderilmiştir. Encümen, Kültür Bakanı Saffet Arıkan ve müsteşar Rıdvan Nafiz'in de hazır bulunduğu bir toplantıda konuyu tartışmıştır. Bu toplantıda Seniha Hızal encümen katipliği görevini de yürütmüştür. Nihayetinde 28 Aralık 1937 tarihli bir mazbata hazırlanmıştır. Buna göre ilk öğretmen okulu mezunu öğretmenler Gazi Terbiye Enstitüsünde açılan kursa devam ederek başarılı olurlarsa orta okul öğretmeni olabileceklerdi. Söz konusu öğretmenlerin kurs süresince maaşsız izinli sayılmaları kabul edilmiştir. Ancak, kıdem itibarı ile zarar görmemeleri, kurs süresinin hizmetlerine eklenmesi hakkında bakanlıkça yapılan teklif her bakımdan haklı ve yerinde görülerek oy birliği ile aynen kabul edilmiştir. Mazbata dahiliye encümenine verilmek üzere Meclis Başkanlığı'na gönderilmiştir⁶⁶.

11. Kırklareli mebusu Dr. Fuad Umay'ın, çocukların umumi sinemalara ve tiyatrolara girmelerinin yasak edilmesine dair kanun layihası hakkında mazbata,

Kırklareli mebusu Dr. Fuad Umay'ın kanun teklifi 2 Mart 1935 tarihli⁶⁷. Kanun teklifini Meclis Başkanlığı ilgisi dolayısıyla Maarif Encümeni'ne de göndermiştir. Dr. Fuad Umay'ın 16 ve daha küçük yaştaki çocukların sinema ve tiyatrolara girmelerinin yasak edilmesi hakkındaki kanun teklifi Kültür Bakanı Saffet Arıkan ile Talim ve Terbiye Başkanı İhsan Sungun da hazır buldukları halde encümende müzakere edilmiştir. Seniha Hızal'ın encümen katipliği de yaptığı bu toplantı neticesinde 2 Şubat

⁶⁵ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 22, 23. İnikad, 3 Ocak 1938, S Sayısı 51.

⁶⁶ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 23, 35. İnikad, 14 Mart 1938, S Sayısı 104.

⁶⁷ Bu kanun teklifi basına da yansımıştır. 7 Mart 1935 tarihli gazetelerde 16 yaşından küçük çocukların sinemalara girememeleri hakkında bir kanun layihasının meclis başkanlığına verildiği haber verilmiştir. Haberde çocuklara yönelik eğitici filmler gösterileceği, bu filmlerin yalnız gündüzleri oynatılacağı, söz konusu filmlerin Maarif Vekaleti tarafından Avrupa'dan gümrük vergisinden muaf tutularak getirileceği bildirilmiştir. Kanunun hilafına hareket eden sinema sahiplerinden ilk defasında 20, ikincisinde ise 100 lira para cezası alınacağı hatırlatılmıştır. " Çocuklar İçin Terbiyevi Filmler", **Akşam**, No: 5885, 7 Mart 1935, s.1.

1937 tarihli mazbata hazırlanmıştır. Encümen mevcut kanuni mevzuata ilave olarak yeniden kanuni tedbirler alınmasına taraftar olmamıştır. Oy birliği ile kanun teklifinin reddi yönünde karar almıştır⁶⁸.

12. Meccani leyli talebenin mecburi hizmetlerine dair olan 1237 sayılı kanuna ek kanun layihası hakkında mazbata

Maarif vekaleti tarafından hazırlanan kanun teklifi 2 Mayıs 1938 günü Başbakan Vekili Şükrü Kaya imzası ile Meclis Başkanlığı'na gönderilmiştir. Meclis Başkanlığı ilgisi nedeniyle Maarif Encümeni'ne havale etmiştir. Encümen teklifi Maarif Vekili Saffet Arıkan ve müsteşar Rıdvan Nafiz'in de hazır buldukları bir toplantıda incelenmiştir. Seniha Hızal bu toplantıda encümen katipliği görevini de yürütmüştür. Encümen mazbatasında öncelikle orta öğretimde yaşanan öğretmen yetersizliğine değinilmiştir. Bu yüzden öğretmen temini için ortaokullara alınan leyli meccani talebenin miktarının bin beş yüze çıkarılması, bunlardan yüzde yetmiş beşinin öğretmen olarak yetiştirilmesi önerisi kabul edilmiştir. Encümen kanun teklifinin birinci maddesine leyli ortaokul ve liselerde öğretmen olarak yetiştirilecek öğrencilerin liyakatleri, kabiliyetleri ve vekaletin çeşitli branşlardaki ihtiyaçlarının dikkate alınması kaydını eklemiştir. Öğretmenliğe ayrılacakların belirlenmesinin son sınıfta yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Zorunlu hizmet mecburiyeti öngören 1338 numaralı kanuna göre işlem yapılması gerektiği belirtilmiştir. Ortaokullar ve liselerde parasız yatılı olarak devam etmekte bulunan öğrencilerin hepsini kapsamak üzere bir senelik uygulama izni vermiştir⁶⁹.

13. 3043 sayılı kanuna bağlı çizelgenin değiştirilmesi hakkında kanun layihası hakkında mazbata

Lise, öğretmen okulu ve ortaokul müdürleri, müdür başyardımcıları ve müdür yardımcıları kadrolarına ait 12 Haziran 1936 tarih ve 3043 sayılı kanuna bağlı çizelgenin değiştirilmesi hakkında Maarif vekaletince hazırlanan kanun teklifi 4 Nisan 1938 tarihinde Başbakan Celal Bayar imzası ile meclis başkanlığına gönderilmiştir. Meclis Başkanlığı da ilgisi nedeni ile Maarif Encümeni'ne havale etmiştir. Encümen, Müsteşar Rıdvan Nafiz ve orta tedrisat şube müdürlerinden Hayri de hazır bulunduğu halde teklifi incelemiştir. Bu toplantıda Seniha Hızal encümen katipliği görevini de yürütmüştür. Nihayetinde 29 Nisan 1938 tarihli bir mazbata hazırlamıştır. Buna göre encümen kanun teklifini yerinde görerek aynen kabul etmiştir.

⁶⁸ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 24, 52. İnikad, 25 Nisan 1938, S Sayısı 155.

⁶⁹ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 25, 66. İnikad, 25 Mayıs 1938, S Sayısı 195.

Ancak, kadroların sık sık değiştirilmesini uygun görmemiştir. Bu sebeple en azından beş senelik ihtiyacı karşılayacak surette kadroların geniş tutulmasını hükümetten talep etmiştir. Söz konusu mazbata Bütçe Encümeni'ne verilmek üzere Meclis Başkanlığı'na havale edilmiştir⁷⁰.

14. Kültür Bakanlığı'na bağlı ertik okulları mütedavil sermayesi hakkında kanun layihası hakkında mazbata

Söz konusu kanun teklifi Maarif Vekaletince hazırlanmış olup, 29 Mart 1938 tarihinde Başbakan Celal Bayar imzasıyla meclis başkanlığına gönderilmiştir. Kanun layihası ve esbabı mucibe mazbatasını Kültür Bakanlığı mesleki tedrisat umum müdürü de hazır bulunduğu halde encümeninde incelenmiştir. Seniha Hızal bu toplantıda encümen katipliği görevini de yürütmüştür. Nihayetinde 2 Nisan 1938 tarihli bir mazbata hazırlanmıştır. Buna göre encümen kanun teklifini yerinde görmüş ve olduğu gibi ittifakla kabul etmiştir. Mazbatayı Maliye Encümeni'ne havale edilmek üzere meclis başkanlığına göndermiştir⁷¹.

15. Devlet memurları aylıklarının tevhit ve teadülüne dair olan 1452 sayılı kanuna bağlı cetvelin Maarif Vekaleti kısmında değişiklik yapılması hakkında kanun layihasına dair mazbata;

Maarif vekaletince hazırlanan kanun teklifi 23 Mayıs 1938 tarihinde Başbakan Celal Bayar imzası ile meclis başkanlığına gönderilmiştir. Meclis başkanlığı da ilgisi dolayısıyla teklifi Maarif Encümeni'ne sevk etmiştir. Encümen, Maarif Vekaleti Yayın Direktörü Faik Reşit huzurunda teklifi tartışmıştır. Bu toplantıda Seniha Hızal encümen katipliği görevini de yapmıştır. Ardından 27 Mayıs 1938 tarihli encümen mazbatasını hazırlanmıştır. Mazbatada maaşların düşük olmasının tecrübeli ve vasıflı memura ihtiyaç gösteren bu işlerde istikrarsızlığa sebep olduğu belirtilmiştir. İş hacminin bir kaç misli artmış olması da göz önünde bulundurularak hükümetin hazırladığı kanun teklifi hiç bir değişiklik yapılmadan aynen kabul edilmiştir. Mazbata Bütçe Encümeni'ne verilmesi kaydıyla Meclis Başkanlığı'na gönderilmiştir⁷².

16. Fabrika mesleki kursları hakkında kanun layihası hakkında mazbata;

İktisat vekaletince hazırlanan fabrika mesleki kursları hakkındaki kanun layihası Başbakanlık tarafından 15 Mayıs 1937 tarihi itibarıyla meclis

⁷⁰ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 25, 69. İnikad, 30 Mayıs 1938, S Sayısı: 196.

⁷¹ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 26, 71. İnikad, 3 Haziran 1938, S Sayısı: 215.

⁷² TBMM ZC, 5. Dönem, C. 26, 73. İnikad, 8 Haziran 1938, S Sayısı: 232.

başkanlığına gönderilmiştir. Meclis Başkanlığı layihayı ilgisi dolayısıyla Maarif Encümeni'ne de havale etmiştir. Encümen, Sanayi Umum Müdürü'nün de hazır bulunduğu bir toplantıda teklifini incelemiş ve müzakere etmiştir. Bu toplantıda Seniha Hızal encümen katipliği görevini de yerine getirmiştir. Nihayetinde 28 Nisan 1938 tarihli bir mazbata hazırlanmıştır. Buna göre kanun teklifinin milli sanayinin gelişmesini temin için gerekli olan bilgili işçi ve ustaları yetiştirmeye yönelik olduğu görülmüştür. Bu yüzden encümen kanun teklifini esas itibarıyla uygun görmüştür. İktisat Encümeni'nin "maden ihraç ocakları bu kanun hükmüne tabi değildir" şeklindeki önerisini doğru bulmamıştır. Maden ocaklarında çalışan işçi ve kolbaşıların da mesleki eğitim almalarını gerekli görmüştür. Diğer maddeleri ise olduğu gibi kabul etmiştir⁷³.

17. Müze ve rasathane teşkilat kanununun 10. maddesinin 2. fıkrasının kaldırılması hakkında kanun layihası hakkında mazbata,

Maliye Vekaletince hazırlanan kanun teklifi 18 Mayıs 1938 tarihinde Başbakan Celal Bayar imzası ile Meclis Başkanlığına gönderilmiştir. Meclis Başkanlığı da ilgisi dolayısıyla Maarif Encümeni'ne sevk etmiştir. Encümen, Maarif Vekili Saffet Arıkan ve Yüksek Tedrisat Umum Müdürü Cevad Bey de hazır buldukları halde layihayı incelemiştir. Bu toplantılarda Seniha Hızal encümen katipliği görevini de yürütmüştür. Nihayetinde 23 Mayıs 1938 tarihli Maarif Encümeni mazbatasını hazırlanmıştır. Buna göre müze ve rasathanede ehliyet ve liyakatleri görülenlerin vaktinde terfi edebilmeleri ve mağduriyete uğramamaları istenmiştir⁷⁴.

18. Yüksek iktisat ve ticaret mekteplerinin maarif vekaletine devri hakkında kanun layihası hakkında mazbata,

Kanun teklifi Maliye Vekaleti tarafından hazırlanmıştır. Bilahare Başbakan Celal Bayar imzası ile 11 Haziran 1938 tarihinde meclis başkanlığına gönderilmiştir. Meclis Başkanlığı da ilgisi nedeni ile teklifi Maarif Encümeni'ne havale etmiştir. Encümen, Maarif Vekaleti Müsteşarı Rıdvan Nafiz Bey ve Teknik Tedrisat Umum Müdürü Rüştü Bey hazır oldukları halde layihayı incelemiştir. Nihayetinde 15 Haziran 1938 tarihli bir mazbata düzenlenmiştir. Bu mazbatanın hazırlanması sürecinde Seniha Hızal encümen katipliğini de yapmıştır. Mazbatada mekteplerin Maarif vekaleti idaresi altında birleştirilmesi tevhidî tedrisat açısından gerekli görülmüştür.

⁷³ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 26, 74. İnikad, 10 Haziran 1938, S Sayısı: 237.

⁷⁴ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 26, 74. İnikad, 10 Haziran 1938, S Sayısı: 238.

Kanun teklifinde hiç bir değişiklik yapmadan onaylamıştır. Meclis genel kurulunda müstacelen görüşülmesi talep edilmiştir⁷⁵.

19. Siyasal bilgiler okulu hakkındaki 2777 sayılı kanuna ek kanun layihası hakkında mazbata,

Maarif vekilliğince hazırlanan kanun teklifi 8 Haziran 1938 tarihinde Başbakan Celal Bayar imzası ile meclis başkanlığına gönderilmiştir. Meclis başkanlığı ilgisi nedeni ile teklifi Maarif Encümeni'ne sevk etmiştir. Encümen layiha üzerindeki incelemelerini tamamlayarak 14 Haziran 1938 tarihli bir mazbata hazırlamıştır. Mazbata sürecinde Seniha Hızal encümen katipliği de yapmıştır. Mazbatada yüksek kültür kurumlarına profesör ve ilim adamı yetiştirmek üzere asistan ve doçent sayısının mümkün olabildiği kadar artırılması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bu sebeple Siyasal Bilgiler okulu için teklif edilen üç doçent ile üç asistan kadrosunun ilavesi uygun bulunmuştur⁷⁶.

20. Spor teşkilatı hakkında kanun layihası hakkında muvakkat encümen mazbatası;

Kanun teklifi 23 Haziran 1938 tarihinde Başbakan Celal Bayar imzası ile meclis başkanlığına gönderilmiştir. Meclis Başkanlığı teklifin bir karma encümende görüşülmesini uygun görmüştür. Bu yüzden ilgilerine binaen Bütçe, Dahiliye, Müdafaayı Milliye, Sıhhat ve Maarif encümenlerinden görevlendirilen üyelerin yer aldığı bir muhtelit encümen oluşturmuştur. Maarif Encümeni adına muhtelit encümende görevlendirilen milletvekilleri arasında Seniha Hızal da vardır.

Meclis Başkanlığı 22 Haziran 1938 günü kanun teklifini muhtelit encümene havale etmiştir. Kanun layihası Dahiliye vekili Şükrü Kaya ve Başbakanlık müsteşarı Kemal Gedeleş'in de hazır bulunduğu bir toplantıda tartışılarak 27 Haziran 1938 tarihli bir mazbata hazırlanmıştır. Buna göre teklif bir kısım değişiklik önerileri ile birlikte kabul edilmiştir. Encümen "Spor Teşkilatı Kanunu" adını "Beden Terbiyesi Kanunu" olarak değiştirmiştir. Spor kulüplerinin kendileri tarafından seçilen idare heyetlerinin bölgelerin tasdikinden geçirilmesi hakkındaki Hükümet teklifi gençliğin hevesini kıracağı gerekçesiyle encümence onaylanmamıştır. 2 maddede Hükümetin teklif ettiği, müstakil bütçe kaydı usul ve teamüle uygun görülmediğinden mülhak bütçe olarak tadil edilmiştir⁷⁷.

⁷⁵ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 26, 81. İnikad, 27 Haziran 1938, S Sayısı: 296.

⁷⁶ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 26, 81. İnikad, 27 Haziran 1938, S Sayısı: 300.

⁷⁷ TBMM ZC, 5. Dönem, C. 26, 83. İnikad, 29 Haziran 1938, S Sayısı: 332.

Sonuç

Seniha Hızal Adapazarı doğumludur. Milletvekili seçilene kadar Trabzon ile hiç bir ilgisi olmamıştır. Onun milletvekili adayı yapılmasının iki önemli sebebi vardır. Birincisi dönemin şartları içerisinde en aydın ve kültürlü bayanlardan olmasıdır. Zira O, kadınların büyük çoğunluğunun okuma-yazma bilmediği bir dönemde üniversite mezunu olup çeşitli okullarda öğretmenlik ve idarecilik yapmıştı. Türkiye'nin ilk bayan maarif müfettişi idi. İkinci ise Milli Mücadele sırasında bu hareketin aleyhinde bulunmayarak destekleyici bir tutum sergilemiş olmasıdır.

Trabzon'la herhangi bir ilgisi olmamasına rağmen Trabzon milletvekili yapılması kanaatimce demokratik açıdan tenkit edilebilir. Normalde milletvekillerinin seçtikleri ili yakından tanımları beklenir. Böyle olunca yöre halkının sorunlarının çözümüne daha fazla katkı sağlayacakları umulur. Buna rağmen Seniha Hızal, Trabzon milletvekilleri ile birlikte yörenin problemlerini konu alan bir rapor hazırlamıştır.

Ancak, Seniha Hızal'ın eğitilmiş olmasına rağmen mecliste beklenen performansı sağlayamadığı görülmüştür. O, 5. dönem milletvekilliği süresince sadece 2 konuşma yapmıştır. Bu durum ancak sosyolojik ve psikolojik nedenlerle açıklanabilir. Kadınlara millet meclisine girme hakkı verilmiş olmasına rağmen, onların yeni duruma hemen ayak uyduramadıkları, yetiştikleri şartların etkisinde kaldıkları görülmüştür. Bilgili olmalarına rağmen erkeklerin çoğunlukta olduğu mecliste medeni cesaret gösterememişlerdir. Ancak yine de bu tecrübenin ilerisi için faydalı olduğu muhakkaktır.

O, milletvekilliği süresince 459 oylamaya katılmış, bunların tamamında kabul oyu kullanmıştır. Hiçbir oylamada çekimser kalması ya da ret oyu vermesi söz konusu olmamıştır. Bu tutumu iktidar ile tam bir uyum içerisinde olduğunu göstermektedir. Aslında tek parti yönetiminde farklı bir tavır sergilenmesini beklemek de gerçekçi değildir. Zira, bu dönemde 16 müstakil aday da milletvekili seçilmişti. Bu milletvekillerinin de oylamalarda ret oyu kullandıklarına şahit olunmamıştır.

Onun adına verdiği tek bir tavrın söz konusudur. Sadece bir kanun teklifinde de imzası bulunmaktadır. Burada da kanun teklifini doğrudan kendisi hazırlamış değildir. Düzenlenmiş olan teklife imza veren milletvekillerindedir.

Seniha Hızal milletvekilliği süresince Maarif Encümeninde görev yapmıştır. Onun bu encüme seçilmesinin sebebi uzun yıllar eğitim öğretim işleri ile ilgilenmiş olmasıdır. Hızal, bu encümen adına 19 mazbatanın

hazırlanmasına katkı sağlamıştır. Bunlardan 16 tanesinde encümen katipliği görevini de yürütmüştür. Bunun dışında Maarif Encümeni adına Muvakkat Encümen'de görevlendirilmesi de söz konusu olmuştur. Muvakkat Encümen adına 1 mazbatanın hazırlanmasında görev almıştır. Hızal, encümenlerdeki bu faaliyetleri ile bazı kanunların hazırlanması sürecine katkı sağlamıştır. Sonuç olarak Seniha Hızal'ı Türk Parlamento Tarihi'nin öncü kadınları arasında saymak yerinde bir değerlendirme olacaktır.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre V, C.1-29.

Resmi Gazete

Kitaplar

C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası, 9-16 Mayıs 1935, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

Elöve, Mustafa E., **Bir Demet Işık**, Feyziye Mektepleri Vakfı Yayını, İstanbul, 1991.

Güneş, İhsan, **Türk Parlamento Tarihi (T.B.M.M. - V. Dönem 1935 - 1939)**, C.2, T.B.M.M. Vakfı Yayınları No:26, Ankara, 2001.

Makaleler

Alacı, Beral, "Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Siyasette Kadın Algısı Ve Cumhuriyet Halk Partili Kadın Milletvekillerinin Faaliyetleri (1939-1950)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.19, S.38, Bahar 2019, s. 174-194.

Arslan, Ali, Akpınar Özdemir, "İnas Darülfünunu (1914-1921)", **Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi**, C.6, S.2, 2005, s.225-234.

Bozkurt Birgül, Bozkurt İbrahim, "Türkiye'nin İlk kadın İl Belediye Başkanı Müfide İlhan ve Mersin'deki Çalışmaları", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S.19, Bahar 2014, s. 51-76.

- Ertan, Temuçin Faik, "Tanzimattan Cumhuriyete Hukuk Reformuna Genel Bir Bakış", **Abdurrahman Çaycı Armağanı**, Ankara 1995, s. 213-233.
- Güneş, Günver, "Türk Kadınının Muhtarlık ve Köy İhtiyar Heyetlerine Seçme Seçilme Hakkını Kazanması ve Türkiye'nin İlk Kadın Muhtarı Gül Esin (Hanım)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C.9, S.20-21, Bahar-Güz 2010, s.171-190.
- Kılıç, Fahri, "I. Dünya Savaşı'nda Selanik'ten İstanbul'a Taşınan Bir Eğitim Kurumu: Feyziye Mektepleri", **Cappadocia Journal Of History And Social Sciences**,S. 9, Ekim 2017, s. 142-151.
- Koçak, Doğan, "17 Şubat 1926'da Kabul Edilen Türk Medeni Kanunu'na Göre Türk Kadınının Hak ve Özgürlükleri", **Atatürk Dergisi**, 8/1, Temmuz 2019, s.79-98.
- Özer, Sevilay, "Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkı Verilmesinin Türk Kamuoyundaki Yankıları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C. 29, S.85, Mart 2013, s.131-167.
- Öztürk, Zerrin Ayşe, "Uluslararası Siyasette ve Karar Alma Mekanizmalarında Kadın", **Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi**, C.3, S.1, 2012, s. 1-33.
- Usta Veysel, " II. Meşrutiyet ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Trabzon'da Kadın", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S.20, 2016, s. 225-274.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Kurun

Milliyet

Son Posta

Ulus

Zaman

Tezler

Ceylan, Handan, **Türkiye'de Kadına Yönelik Şiddetin Kadının Toplumsal Ve Siyasal Hayatındaki Etkisinin İnsan Hakları Açısından Değerlendirilmesi**, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Duroğlu, Sibel, **Türkiye'de İlk Kadın Milletvekilleri**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Yıldız, Hacer, **Türkiye'de Kadınların Siyasi haklar Mücadelesi ve Nakiye Elgün**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.

İnternet Kaynakları

<http://www.kimkimdir.gen.tr/kimkimdir.php?id=3567> (Erişim Tarihi: 3 Nisan 2020).

Dinç, Sait, “Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihimizde III: Milli Eğitim Şûrası ve Uygulamaları(2-10Aralık1946)”,
http://turkoloji.cu.edu.tr/ATATURK/arastirmalar/sait_dinc_III.milliegitim_surasi_ve_uygulamalari.pdf (Erişim tarihi: 20 Nisan 2020).

“1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, <http://www.anayasa.gen.tr/1924tek.htm> (Erişim Tarihi: 13 Temmuz 2020).

EKLER

Ek.1.1

Trabzon'un İlk Kadın Milletvekili Ayşe Seniha Hızal

Ek 3.

24.06.1985, Milliyet, Sayfa 12

VEFAT

Adapazarlı merhum Nafiz Hızal ve merhume Hüsniye Hızal'ın kızı, merhum Nuri Hızal'ın kızkardeşi, merhum Ferdi Hızal'ın ablası, Şehnaz ve Nûkhet Hızal'ın göümcesi, Ahmet Rıza ve Seniha Hızal'ın, Sûha ve Sevinç Hızal'ın, Aydın ve Sabiha Hızal'ın, Benal ve Bülent Tavşanlı'nın halaları, Elvide ve Mükremin Yiğit'in, Belgin ve Halûk Sönmezler'in, Feride ve Jülide Hızal'ın, Beril Tavşalı'nın, Selin Hızal'ın büyük halaları, Murat ve Mısra Yiğit'in, Aşlı Sönmezler'in kocahalaları,

Fevziye Mektebi (Işık Lisesi) eski müdiresi
Yeni Türkiye Mektebi kurucusu
Cumhuriyet'in ilk kadın milletvekillerinden
Emekli Maarif Umumi Müfettişi

SENIHA NAFİZ HIZAL
HANIMEFENDİ

Vefat etmiştir.
Cenazesi 24 Haziran 1985 Pazartesi (bugün) günü öğle namazını müteakip Teşvikiye Camii'nden alınarak Feriköy Mezarlığı'nda toprağa verilecektir.
Allah rahmet eylesin.

AİLESİ

NOT: Dileyenler, Fevziye Mektepleri Vakfı'na (Işık Lisesi) bağışta bulunabilirler.

Seniha Hızal'ın Vefat İlanı

ATATÜRK DÖNEMİNDE TÜRKİYE’DE LAİKLIĞIN GELİŞİMİNE İLİŞKİN FRANSIZ DEĞERLENDİRMELERİ

Bige SÜKAN*

ÖZ

Atatürk Devrimi, başta Batı uygarlığı olmak üzere tüm dünyanın ilgi odağı olmuştur. Atatürk’ün önderliğinde Türkiye’de siyasal, sosyo-ekonomik, kültürel ve hukuksal alanlarda gerçekleştirilen bu çağdaşlaşma hareketi, Fransa’da aydın kesimin büyük ilgisini çekmiş ve eserlerine konu olmuştur.

Fransa’da, Atatürk döneminde (1923-1938) Türkiye’de görev yapmış bazı Fransız gazetecilerin ve devlet adamlarının yanı sıra gezginlerin ve Türkiye uzmanlarının Atatürk ve Atatürk Türkiye’sine ilişkin kitap ve makaleleri yayınlanmıştır. Ağırlıklı olarak Atatürk döneminde Fransa’da yayınlanan bu yapıtlarda Atatürk’e ve Türk Devrimi’ne ilişkin önemli değerlendirmeler yapılmıştır. Bu çalışmalarda en çok dikkati çeken nokta, Türkiye’deki yeniden yapılanma sürecini yerinde izleyen Fransız aydınlarının, çağdaş ve uygar bir devlet ve toplum düzeni kurmak isteyen Atatürk’ün bu bağlamda Türkiye’yi modernleştirerek uygar dünyanın bir üyesi haline getirmek amacı taşıdığını çok iyi anlamış olmalarıdır.

Diğer yandan Atatürk’ün önderliğinde ilk kez bir İslam ülkesinde laikliğin kabul edilmesi ve Türkiye’deki laiklik uygulamaları, Fransız aydınlarının eserlerinde en çok üzerinde durdukları ve Batı dünyasının dikkatini çekmeye çalıştıkları konulardır. Öyle ki, Atatürk döneminde devlet yönetiminde, sosyal yaşamda, hukuk, eğitim ve kültür alanlarında laikleşme çabalarına tanıklık eden Fransız aydınlarının büyük çoğunluğu, esin kaynağı Fransa olan bu devrimsel nitelikli atılımları gerçekçi ve tarafsız bir gözle değerlendirmişler ve Atatürk’ün önderliğinde gerçekleşen bu çağdaşlaşma devrimini alkışlamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Atatürk Devrimi, Fransız aydınları, Halifelik, Kadının özgürleşmesi, Laiklik, Şapka Devrimi, Türk Medeni Kanunu.

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, bigesukan@ymail.com, (ORCID: 0000-0002-1997-138X).

FRENCH EVALUATIONS ON THE DEVELOPMENT OF LAICISM IN TURKEY DURING ATATÜRK'S PERIOD

ABSTRACT

The Atatürk Revolution has been the center of attention of the whole world, especially that of the Western civilization. This modernization movement, carried out in the political, socio-economic, cultural and legal areas in Turkey under the leadership of Atatürk, attracted the attention of intellectuals in France and became the subject of their works.

Books and articles, relating to Atatürk and Atatürk's Turkey, of some of the travellers and specialists on Turkey as well as of some French journalists and statesmen in France who served in Turkey during Atatürk's period (1923-1938) were published. In these works, which were mainly published in France during the Atatürk period, important evaluations were made regarding Atatürk and the Turkish Revolution. The most notable point in these studies is that the French intellectuals who observed the restructuring process in Turkey in place well understood that Atatürk, who wanted to establish a modern and civilized state and society order in this regard, intended to make Turkey a member of the civilized world by means of modernizing it.

On the other hand, the adoption of laicism for the first time in an Islamic country under the leadership of Atatürk and laicism applications in Turkey were the issues which the French intellectuals mostly dealt with and with which they were trying to attract the attention of the Western World. So much so that, the majority of French intellectuals who witnessed the secularization efforts in the fields of state administration, social life, law, education and culture during Atatürk's period evaluated these revolutionary breakthroughs, whose inspiration was France, with a realistic and impartial eye, and applauded this modernization revolution that took place under the leadership of Atatürk.

Keywords: Atatürk, Atatürk Revolution, Caliphate, French Intellectuals, Hat Revolution, Laicism, Liberation of Women, Turkish Civil Code.

Giriş

Atatürk, 1935'te CHP'nin Dördüncü Büyük Kurultayı'nı açış konuşmasında Türk Devrimi'ni şu sözlerle ifade etmişti: "Uçurum kenarında yıkık bir ülke... türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar,... yıllarca süren savaş... ondan sonra içeride ve dışarıda saygı ile tanınan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet ve bunları başarmak için arasız devrimler... İşte Türk genel devriminin bir kısa diyemi..."¹ Dolayısıyla Türk Kurtuluş Savaşı ve onu izleyen süreç ve bu dönemde devrimin amacına uygun olarak Türkiye'de devlet ve toplum

¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.I, 4.B., Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989, s. 398.

yaşamında gerçekleştirilen çağdaş ve uygar boyutlu köklü değişiklikler, önderinin adıyla Atatürk Devrimi'nin kısa bir anlatımı olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte bu devrim ya da bir başka deyişle Atatürk'ün önderliğinde 1919-1938 arasında Türkiye'de yaşanan bu büyük değişim, başta Batılı ülkeler olmak üzere tüm dünyanın ilgi odağı olmuştur. Fransa ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndan başlayarak Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanan tarihsel süreçte gelişen ve devam eden Türk-Fransız ilişkileri açısından yeni Türk Devleti ile yakından ilgilenen ülkelerin başında gelmektedir. Esasında XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ile yakından ilgilenmeye başlayan Fransızlar, XIX. yüzyıldan itibaren eğitim, sağlık ve yardım kuruluşlarıyla, kültürleriyle, dilleriyle, sermayeleriyle, şirketleriyle yerleştikleri bir ülkedeki rejim değişikliğini ve bunun beraberinde getirdiği siyasal, sosyo-ekonomik ve kültürel yeniden yapılanmayı ilgi ve dikkatle izlemişlerdir.

Bu çalışmamızda; 1923-1938 döneminde Türkiye'de siyasal, sosyal, hukuksal, kültürel ve ekonomik alanlarda kısa sürede gerçekleştirilen köklü değişiklikleri bizzat yerinde görerek değerlendiren Fransız yazarlarının anı-gezi türündeki eserlerinin yanı sıra Türkiye'yi yakından tanıyan ya da burada görev almış bazı Fransız devlet adamlarının, gazetecilerin ve Türkologların genellikle Atatürk döneminde yayınlanmış yapıtlarında yer alan Atatürk Türkiye'sinin laikleşme süreci, özellikle özünde laiklik bulunan devrimlere ilişkin gözlem ve değerlendirmeleri gün ışığına çıkarılmaya çalışılacaktır.

Devletin Siyasal Yapısının Laikleştirilmesi

Laiklik; devlet yönetiminde, toplumsal yaşamda, hukuk, bilim, eğitim, kültür, sağlık ve sanatta din kurallarının esin kaynağı olmaktan çıkartılarak aklın, bilimin ve toplumun değişen ihtiyaçlarının belirleyici olmasıdır. Laiklik, Türk Devrimi'nin temel taşıdır ve bu büyük devrimi oluşturan köklü değişikliklerin çoğunda etkisini gösterir. Laiklik ilkesi Türk Devrimi'nin ilk yıllarında hemen ortaya atılmamıştır. Önce devlet yaşamında, siyasal yapıda, eğitimde, hukuk sisteminde, sosyal yaşamda ve kültürde laik anlayış fiilen uygulamaya geçirilmiş ve bu doğrultuda köklü değişiklikler yapılmış, daha sonra da bu umde Türk Devrimi'nin temel ilkelerinden biri olarak ilan edilmiş ve 1937'de yapılan Anayasa değişikliği ile devletin temel niteliklerinden biri haline gelmiştir.²

Arkasına Türk ulusunu alarak Batılı emperyalist devletlere karşı verdiği Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı zaferle sonuçlandıran Atatürk, ulusun varlığını sürdürebilmesi ve uygar dünyada yerini alabilmesi için Türkiye'nin çağdaş

² Turhan Feyzioğlu, "Türk İnkılabının Temel Taşı: Lâiklik", **Atatürkçü Düşünce**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992, s.105-106.

uygarlık düzeyine ulaşmasını, hatta onu bile aşmasını öngörüyordu. Ancak Türkiye'nin uygar dünyada yerini alabilmesi için Türk ulusunu son yüzyıllarda geri bırakmış olan kurumların yıkılması ve yerlerine ulusun çağa uygun bir şekilde ilerlemesini sağlayacak yenilerinin kurulması gerekiyordu. İşte çağdaş, demokratik, laik bir devlet ve toplum düzeni kurmak isteyen Atatürk, bu ülküsünü gerçekleştirmeye yönelik ilk önemli girişimini egemenliği ulusa vererek başlatmış, daha sonra saltanatın kaldırılması ile kişisel egemenlik hukuken sona erdirilmiştir. Cumhuriyetin ilanı ve halifeliğin sona erdirilmesi ile ise yönetim biçimindeki devrim tamamlanarak devletin siyasal yapısı laikleştirilmiştir. Sonuçta, gücünü Tanrı'dan alan bir yönetim biçiminin ortadan kalkması, başka bir deyişle Türk ulusunun gelişmesine, yenileşmesine, çağdaşlaşmasına engel olabilecek teokrasi zincirinin kırılması anlamına gelen bu önemli değişim, Türk toplumunu yaşam biçimiyle, dış görünüşüyle, yazısıyla, eğitim kurumlarıyla, hukuk sistemiyle, ekonomik düzeniyle çağa uygun bir hale getirmeye yönelik devrimlere zemin hazırlamıştır.

Bu süreçte, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi sonrası ilk önce Çukurova'yı, daha sonra Antep, Maraş ve Urfa'yı işgal eden, ancak 20 Ekim 1921'de imzalanan Türk-Fransız Anlaşması (Ankara Anlaşması) ile Anadolu'da işgal ettikleri bütün toprakları boşaltan Fransızlar, Türkiye'de yaşanan tüm bu gelişmeleri yakından izliyorlardı. Diğer yandan 1920-1923 yılları arasında Fransız politik, ekonomik, diplomatik ve gazeteci çevrelerinde Türk ulusal direniş hareketi ve onun önderine karşı izlenecek politikalar konusunda yoğun tartışmalar başlamıştı. Fransa'nın "*Doğu Hıristiyanlarının koruyucusu*" görünümüne sadık tutucu ve dini çevrelerin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu'nda çıkarları bulunan mali ve ekonomik baskı grupları açıkça Anadolu hareketine karşı tavır alırlarken, ilerici ve liberal cumhuriyetçi çevreler ile sömürgecilik aleyhtarı sosyalist çevreler gittikçe demokratik, cumhuriyetçi ve laik bir görünüm kazanan Mustafa Kemal hareketine büyük bir sempatiyle bakıyorlardı. Öyle ki, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanı ve 3 Mart 1924'te halifeliğin kaldırılması, Fransız cumhuriyetçilerinin ve laiklik yandaşlarının yeni Türkiye'ye ve onun güçlü olduğu kadar etkileyici önderine karşı sempatiğini artırmıştı. Buna paralel olarak Mustafa Kemal'in ve O'nun cumhuriyetçi ve laik politikasının hayranı, güçlü Radikal Parti'nin liderlerinden, sözü geçen bir politikacı olan Albert Sarraut'nun 1925'te Ankara'ya "*Büyükelçi*" olarak atanması, Türk-Fransız resmi ilişkileri açısından önemli bir gelişme olmuştu.³

³ Louis Bazin, "Mustafa Kemal Atatürk et la turcologie française", **La Turquie et la France à l'époque d'Atatürk**, Association pour le développement des études turques, Paris, 1981, s.19-21. Atatürk Türkiye'si, başka Fransız yazarlarda da görüleceği gibi, Louis Bazin tarafından da "yeni Türkiye" olarak adlandırılmaktadır.

Bu dönemde Fransız devlet adamları, diplomatları ve Türkiye uzmanları, Fransız Dışişleri Bakanlığı tarafından 1923’ten itibaren yayınlanmaya başlayan ve Türk basınından tercümelere oluşan “Bulletin Périodique de la Presse Turque” adlı süreli yayın aracılığıyla Atatürk Türkiye’sindeki gelişmeleri izlerken,⁴ Fransız kamuoyu ise gerek basın gerekse Fransız devlet adamlarının, Türkologların, gazetecilerin ve gezginlerin makaleleri, kitapları, konferansları sayesinde bilgi sahibi oluyordu.

İşte 1925 yılında Albert Sarraut’ya Türkiye’de “Büyükelçilik” görevi öneren dönemin başbakanı Edouard Herriot, 1934 yılında yayınlanan “Orient” (Doğu) başlıklı kitabında, yeni Türkiye’nin tarihine tek bir ismin egemen olduğunu, o kişinin “ulusal bağımsızlığın elde edilmesi amacıyla Anadolu halkını bir araya getiren, tarihte eşi olmayan bir eseri kafasında tasarlayan ve gerçekleştiren bir devlet kurucusu olan Atatürk” olduğunu ve bu ismin büyük kurucular arasında tarihe geçeceğini özenle vurguluyordu. Herriot, bu önemli yapıtında, 1933’te Dolmabahçe Sarayı’nda Mustafa Kemal ile yaptığı iki buçuk saat süren görüşmeden söz ediyor ve O’nun kendisine Türkiye’yi laikleştirmekteki amacı ve uygulama planıyla ilgili açıklamalar yaptığını belirtiyordu. Bu görüşmede, Gazi’nin Türkiye’yi laikleştirerek ulusal birliği sağlamayı ve ülkesinin insanlarını diğer İslam ülkeleri için daha önemli bir dava uğruna ölmekten kurtarmayı amaçladığını, bunun yanı sıra en önemli ve öncelikli işin saltanat ve hilafetin kaldırılması olduğunu kendisine söylediğini yazıyordu.⁵

Herriot, Rusya’da Ortodoksluğun yıkılmasına, kiliselerin boşaltılmasına karşın yıllardır İslamiyet’in bekçiliğini yapan Türkiye’nin artık Pers ve Arap krallarına hizmet etmekten yorulduğunu ve İslamiyet’in Avrupa’ya karşı verdiği savaşın temsilciliğini yapmaktan bıktığını da vurgulamadan geçemiyordu.⁶

Mustafa Kemal’in şu sözleri ise, eserinde Ulu Önder’in Türkiye’yi laikleştirmekteki amacını aktaran, buradan hareketle dolaylı olarak hilafet kurumunun kaldırılmasının gerekçesine yönelik değerlendirme yapan Herriot’ya adeta katkı niteliğindedir: “Millete şunu da ihtar ettim ki, kendimizi, cihanın hâkimi zannetmek gafleti artık devam etmemelidir. Hakikî mevkimizi, dünyanın vaziyetini tanımamaktaki gafletle, gafillere uymakla milletimizi sürüklediğimiz felaketler yetişir! Bile bile aynı faciayı devam ettiremeyiz!”⁷

⁴ A.g.m., s.21.

⁵ Edouard Herriot, **Orient**, Librairie Hachette, Paris, 1934, s. 122-123.

⁶ A.g.e., s.10.

⁷ Enver Ziya Karal, (der.), **Atatürk’ten Düşünceler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1969, s. 35.

1922-1928 arasında Türkiye’de “Le Temps” gazetesi muhabiri olarak görev yapmış olan ve Türkiye’de devletin yönetim biçiminin değiştirilmesine tanık olan Paul Gentizon, “Mustapha Kemal ou l’Orient en marche” (Mustafa Kemal veya Gelişen Doğu) adlı önemli kitabında, başta hilafetin kaldırılması olmak üzere Türkiye’deki laiklik uygulamalarını gerekçeleriyle birlikte değerlendiriyordu. Şöyle ki, hilafetin kaldırılmasının Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne egemen iki akımın şiddetli mücadelesine son verdiğini, bunlardan birincisinin tutucu-gelenekçi-dindar, diğerinin ise radikal, din konusunda özgür düşünceli, hatta jakoben olduğunu ve kazançlı çıkan kanadın ikincisi olduğunu belirtiyordu. Gentizon’a göre, ruhani ile dünyevi güç, dini hukuk ile medeni hukuk, Şeriye mahkemeleri ile Nizamiye mahkemeleri, medreseler ile devlet okulları, dolayısıyla teokratik ve cumhuriyetçi kurumlar artık daha fazla birlikte yaşayamazlardı; başka bir deyişle bu melez sistem daha fazla devam edemezdi. Fransız Gazeteci, Hilafetin, Şeriye ve Evkaf vekâletlerinin ve medreselerin kısa bir sürede (3-6 Mart 1924) kaldırılmasını ise şöyle yorumluyordu:

“... Cumhuriyet, bir haftadan daha kısa bir sürede, eski Türkiye’nin birkaç yüzyılda yapabildiği reformlardan daha fazlasını gerçekleştirdi. Bir yandan ani bir hareketle son teokratik engellerden kurtulurken, diğer yandan frensiz bir şekilde Avrupalı düşüncelerin yörüngesine girdi... İşte Batı medeniyetinin bütün ilkelerini, zihniyetini, ideallerini toptan kabul eden Türkiye Cumhuriyeti böylece Doğu’ya kesin olarak veda etmiş oldu.”⁸

Fransız gazeteci, ayrıca, Türkiye’deki dönüşümün şekil ve görünüşte basit değişikliklerden ibaret olmadığını, yıkılanın sadece saltanat ve hilafet değil, köhne ve yaşlı Doğu olduğunu düşünüyordu.⁹

Görüldüğü üzere, 3 Mart 1924’te çıkarılan yasalar çerçevesinde girilen devrimsel atılımları “*Cumhuriyet’in ani bir hareketle son teokratik engellerden kurtulma girişimi*” olarak değerlendiren Gentizon’un yanı sıra Fransız Türkolog René Marchand da “*Petit manuel de la Turquie nouvelle*” (Yeni Türkiye’nin Küçük El Kitabı) başlıklı kitabında hilafetin kaldırılması konusunda önemli saptamalarda bulunuyordu. Marchand, hilafetin kaldırılmasını “*Cumhuriyet rejiminin gerçekleştirdiği en derin reform*” olarak değerlendiriyor ve hilafeti kaldırarak Türkiye’nin geçmişiyle kesin olarak ilişkisini koparmak istediğine dikkat çekiyordu. Bu önemli eserde, ayrıca, “*yeni Türkiye’nin kendi arzusuyla Müslüman dininin ruhani liderliğinden ve hilafet makamının topraklarındaki varlığının sağladığı*

⁸ Paul Gentizon, **Mustapha Kemal ou l’Orient en marche**, Ed. Bossard, Paris, 1929, s.61-62.

⁹ Gentizon, **a.g.e.**, s. 342.

avantajlardan vazgeçerek Akdeniz’den Kuzey Pasifiğe uzanan alana dağılmış dindaşlarına Türk ırkının Avrupa konserinde (birlikteliğinde) bundan böyle hak ettiği yeri almasını sağlamak istediğini göstermeye çalıştığı” iddia ediliyordu.¹⁰ Hilafetin sonuçları hakkında ise, “*Türkiye’de din ve devletin birbirinden ayrılmasıyla birlikte bütün siyasi özelliğini kaybeden Müslüman dininin Türk Devleti nezdinde diğer inançlarla aynı konuma getirildiği ve vicdan özgürlüğünün Cumhuriyet yönetimince titizlikle gözetlendiği”* değerlendirmesi yapılıyordu.¹¹

Halifeliğin kaldırılması ve halifenin yurt dışına çıkarılması İslam dünyasında beklenildiği kadar yankı ve tepkilere neden olmamış,¹² hatta halifeliğin kutsal bir makam olmadığını artık iyice kavramış olan İslam ülkeleri Türkler tarafından bu kurumun kaldırılmasını kendi çıkarları doğrultusunda değerlendirmişlerdi; öyle ki, halifeliğin kaldırılmasından iki gün sonra, 5 Mart 1924’te Hicaz Kralı Hüseyin halifeliğini ilan etmişti.¹³ Müslüman sömürgeleri olan Fransa ise, halifelikle ilgili gelişmelere doğal olarak ilgi gösteriyordu. Örneğin, Fransız Le Temps gazetesinde halifeliğin çeşitli emellere hizmet ettiğini çok değişik boyutlarıyla irdeleyen yazılar yer alıyordu. Bu gazetede yayınlanan bir makalede, Batı yaşamına uyum sağlamaya çalışan Türkiye’nin dinin tamamen siyasetten ayrılmasını amaçladığını ve bu laik gelişmeye karşı koymaması için hilafeti kaldırdığı öne sürülüyordu. Aynı makalede, “*yeni Türkiye kendisini sadece İslamiyet’in koruyucusu yapan bu dinsel kurumu reddetmektedir...*” sözleri ile yorum yapılıyordu. Sonuç olarak Fransa, bir yandan Müslüman sömürgelerinin Türklerden esinlenerek bağımsızlık hareketlerine girişmelerinden rahatsız olan İngiltere’nin geliştirdiği olumsuz propagandalara karşı tavır alırken, diğer yandan Türkiye’de yeni Cumhuriyet’in laikliği benimsemesine rehberlik ettiği yönünde kendisine de bir övünç payı çıkarıyordu. Bunun ötesinde halifeliği yeniden yaşatma çabalarına Fransa’da basının yanı sıra hükümet de karşı çıkıyor ve bu konuda Türkiye’nin duyarlılığına katılıyordu.¹⁴ İşte Herriot, Gentizon, Marchand gibi bir Fransız başbakanının, bir gazetecinin ve bir Türkologun halifelik hakkındaki değerlendirmeleri, bu kurumun kaldırılması karşısında Müslüman sömürgeleri bulunan bir ülkenin yukarıda söz edilen tavrını doğrulayan, dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti’nin devletin siyasal yapısını laikleştirmek amacıyla attığı bu çok önemli adımın Fransa’da hükümet, basın, bilim gibi değişik çevrelerdeki yankılarını yansıtmaya açısından büyük değer taşımaktadır.

¹⁰ Jean Deny ve René Marchand, **Petit manuel de la Turquie nouvelle**, Jacques Haumont et Cie, Paris, 1933, s.259.

¹¹ **A.g.e.**, s. 265.

¹² Seçil Akgün, **Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik**, 2. B., Temel Yayınları, Ankara, 2006, s. 223.

¹³ **A.g.e.**, s. 227.

¹⁴ **A.g.e.**, s. 233-234.

Hukuk Sisteminin Laikleştirilmesi

Devletin teokratik yapısını değiştirmeye yönelik süreç, bir başka deyişle saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet'in ilan edilmesi ve hilafetin kaldırılmasının yanı sıra Batı uygarlığına ait bir medeni kanunun, İsviçre Medeni Kanunu'nun bir Müslüman ülkesinde kabul edilmesi, Fransız aydınlarının yapıtlarında üzerinde en çok durdukları konuların başında geliyordu.

Atatürk'ü gerçekten iyi anlamış olan Fransız Başbakanı Herriot'nun çok önem verdiği bir devrim vardı: Türk kadınlarının erkeklerle eşit yurttaşlık hakları elde etmesi. Herriot, Türk kadınlarını insan ve yurttaş statüsüne kavuşturan Türk Medeni Kanunu konusunda Le Temps gazetesi muhabiri Paul Gentizon'un eserini referans gösteriyordu.¹⁵ Türk Medeni Kanunu'nun kabul edildiği yıl (1926) Türkiye'de görev yapan Gazeteci Paul Gentizon şu saptamayı yapıyordu: İlk kez bir Müslüman ülkesinde aile ve kişi hukuku teokratik hükümlerden arındırılmış yasalar çerçevesinde düzenlenmiş ve yeni medeni kanun din, ırk ayırımı gözetmeksizin tüm uyruklara uygulanmıştı. Böylece Türkiye, yurttaşlarını yasal olarak eşit hak ve görevlere sahip kılarak evrenin ve insanlığın akılcı bir anlayışını kabul eden ilk İslam ülkesi olmuştur. Gentizon, ayrıca, İsviçre'den alınan Türk Medeni Kanunu'nun Türkiye'yi Doğu uygarlığından kurtardığını düşünüyordu. Ona göre, yüzyıllardır İslam yasalarına itaat eden bir toplumun bir Avrupa medeni kanununu kısa bir sürede benimsemesi dünya tarihinin en önemli olaylarından biri olmuştur. Öyle ki, 1926 Nisanı'nda yayınlanan Türk Medeni Kanunu 1926 Ekimi'nin başında yürürlüğe girerken, İsviçre'de 1907'de yayınlanan Medeni Kanunun yürürlüğe girmesi için 1912'ye kadar beklemek gerekmişti.¹⁶

Fransız gezgini Marguerite Bourgoïn ise, Türkiye gezisinin sonunda yayınlanan "La Turquie d'Atatürk" (Atatürk'ün Türkiye'si) başlıklı kitabında, Türk Medeni Kanunu sayesinde Türk kadınlarının elde ettiği hakları Fransız kadın haklarıyla karşılaştırıyor ve Medeni Kanun ile birlikte Türk kadınının yasal durumunun "nitelikçe" Fransız kadınıkinden daha iyi bir konuma geldiğini savunuyordu. Buna örnek olarak da, Fransa'da annenin çocuk üzerinde söz hakkının yok denecek kadar az olmasına karşın Türkiye'de bu konuda annenin babayla eşit yasal konumda bulunmasını gösteriyordu. Diğer yandan 1934'te Türk kadınlarına milletvekili seçme ve

¹⁵ Herriot, a.g.e., s.107.

¹⁶ Gentizon, a.g.e., s.215-220.

seçilme hakkı tanınırken Fransız kadınlarına bu hak ancak 1945'te verilmişti.¹⁷

Türkiye'ye yaptığı gezi sırasında Türk kadınının durumunu, gerek sosyal yaşamında gerekse eğitiminde kısa sürede gerçekleşen iyileşmeyi gözlemlemiş olan Fransız Türkoloğu René Marchand da yapıtında Türk Medeni Kanunu'na yer veriyordu. Şöyle ki, 1926'da kabul edilen Türk Medeni Kanunu'nun İslam kurallarının tüm eşitsizliklerini bir çırpıda ortadan kaldırdığı yönünde bir değerlendirme yapıyor ve Cumhuriyet'in uzun süredir devam eden bir gelişmeyi -bu gelişme kız öğretmen okullarının ve orta öğretim kurumlarının açılmasıyla belirginleşmiştir- Türk halkının gerçek gelenekleri ve özelemleri doğrultusunda hızlandırdığını savunuyordu. Sonuçta Fransız Türkolog, Cumhuriyet'le birlikte Türk kadınına Batılı hemcinslerinden ayıran engellerin ortadan kaldırıldığını ve aldığı yeni eğitimle Türk kadınının normal bir sosyal yaşama hazır duruma geldiğini ileri sürüyordu.¹⁸

Aile, miras hukukları ve ekonomik yaşam açısından kadını erkekle eşit haklara kavuşturan Türk Medeni Kanunu'nu, kadının gerek aile içinde gerekse toplumsal yaşamda özgürleşmesini Türkiye'ye yaptıkları geziler sonrasında değerlendiren başka Fransız yazarlar da vardı. Fransız gezgini José le Boucher, 1928 yılında Ankara'ya yaptığı gezi sonunda yazdığı kitapta, Türk kadınının özgürleşmesini yeni rejimin en atılgan, en gözü pek reformlarından biri olarak değerlendiriyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nde hukuk alanında yapılan köklü değişikliklerle Türk kadınının özgürleştiğini (örneğin haremlik-selamlık uygulamasının kaldırılması) vurgulayan Fransız gezgini, bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde kadının özgürlüğünü kısıtlayan bazı uygulamaların -çarşaf örneğinde olduğu gibi- Kuran'dan değil eski alışkanlıklardan kaynaklandığını, ancak yaşlı Kuran hukukuyla İsviçre Medeni Kanunu arasında "*dünya kadar fark*" bulunduğunu, Mustafa Kemal'in bunu hesaba katmadığını ve dünyanın en modern Medeni Kanunu olan İsviçre Medeni Kanunu'nu kabul ettirirken bu ani değişimin genç vicdanlarda yaratacağı kargaşayı hesaplayamadığını iddia ediyordu. Bu çerçevede Cumhuriyet'le birlikte özgürlüğüne henüz kavuşmuş Türk kadınının durumu hakkında iki farklı değerlendirme yapıyordu: Bir yandan "*düniün mutsuz, hayal kırıklığına uğramış kadını dinsel destekten yoksun bırakılarak ve aniden sahip olduğu sınırsız özgürlüğe hazırlıksız yakalanarak bugün yolunu şaşırılmış bir kadın durumuna gelmiştir*"

¹⁷ Marguerite Bourgoïn, **La Turquie d'Atatürk**, Eugène Rey, Paris, 1936, s. 217-226.

¹⁸ René Marchand, **Le réveil d'une race: Dans la Turquie de Mustapha Kemal**, Nouvelle Société d'Édition, Paris, 1927, s. 162-166.

yorumunu yaparken, diğer yandan “*Türk kadınının Türkiye’deki yeni yönetimin en ateşli destekçisi ve en gayretli propagandacısı olduğunu*” ileri sürüyordu.¹⁹

Bu Fransız gezgininin Atatürk Türkiye’sinde hukuk devrimi çerçevesinde laik bir medeni kanunun kabul edilmesine ilişkin birbiriyle çelişen yukarıdaki değerlendirmelerinde, onun Türkiye’deki rejim değişikliğinden duyduğu rahatsızlığın, dolayısıyla laikleşme çabalarıyla birlikte Fransa’nın bu ülkedeki tarihsel nüfuzunun, özellikle kültürel çıkarlarının zarar göreceği yönündeki endişelerinin rol oynadığını söylemek mümkündür. Örneğin “*Mustafa Kemal, Türk kadınının çarşafını çekip çıkararak eski Türkiye üzerinde dalgalanan gizemli ve romantik örtüyü yırtmış oldu*”²⁰ yolundaki değerlendirmesinin yanı sıra “*Atatürk Devrimi ile birlikte Fransız kültürünün ve etkisinin gittikçe azalmaya başladığı, özellikle Lozan Antlaşması ile Fransız eğitim ve sağlık kuruluşlarının Türk yöneticilerinin keyfi yönetimine terkedildiği, bunun da bu kişilere her türlü laik heveslerini tatmin etme, laik düşüncelerini uygulamaya koyma olanağı vereceği, bu koşullarda pek çok Fransız okulunun kapanmasına şaşırمامak gerektiği*”²¹ yönündeki sözleri, José le Boucher’nin Türkiye’deki laiklik uygulamalarından duyduğu rahatsızlığın göstergeleri olduğunu söylemek mümkündür.

Atatürk’ün çağdaşlaşma devrimini, Türkiye’deki laikleşme çabalarını Fransız çıkarları açısından değerlendirmesi nedeniyle objektif bir şekilde irdeleyemeyen José le Boucher’ye karşın Türkiye’de gözlemlediklerinden hareketle tarafsız ve gerçekçi yorumlar yapan Fransız aydınlarından birisi de Noëlle Roger’dır. “*Yüzyillardır İslam yasalarına itaat eden bir toplumun bir Avrupa medeni kanununu kısa bir sürede benimsemesi dünya tarihinin en önemli olaylarından biri olmuştur.*” diyen ve bu iddiasını 1926 Nisanı’nda yayımlanan Türk Medeni Kanunu’nun 1926 Ekimi’nin başında yürürlüğe girmesine karşın İsviçre’de 1907’de yayımlanan Medeni Kanun’un ancak 1912’de yürürlüğe girmesine dayandıran Gentizon’a benzer görüşler ileri sürüyordu. Noëlle Roger, “*Anadolu: La Turquie de Kémal Atatürk*” (Anadolu: Kemal Atatürk’ün Türkiye’si) başlıklı makalesinde şu saptamayı yapıyordu: “*...İsviçre Medeni Kanunu’nu kabul eden Türkiye böylece bu alanda İsviçre’nin önüne geçmiş, henüz peçeden, çarşaftan kurtulmuş Türk*

¹⁹ José le Boucher, *D’Angora à Vilna*, Ed. Prométhée, Paris, 1929, s. 86-92.

²⁰ *A.g.e.*, s.7.

²¹ *A.g.e.*, s.106-111.

kadını Batılı hemcinslerini geride bırakarak Meclis’e milletvekili, mahkemelere ise hakim olarak girmeyi başarmıştır.”²²

1928-1933 yılları arasında Fransa’nın Ankara Büyükelçisi olarak görev yapan ve bu sırada Mustafa Kemal’i yakından tanıma olanağı elde eden Comte Charles de Chambrun’in²³ şu sözleri ise, hukukun laikleştirilmesi çerçevesinde kabul edilen Türk Medeni Kanunu’na ilişkin bazı hissi ve sübjektif yaklaşımlara bir Fransız diplomatının verdiği yanıt niteliğindedir:

“Türkiye’de büyük bir hızla reformlar yapılmaktadır... Gazi, yasaları, gelenekleri, töreleri, yaşam biçimini altüst etmektedir; ancak Türk kadını bu yeni girişimleri onaylıyor ve kendisini kurtaran, özgür kılan bu ele hayır duası ediyor... İsviçre Medeni Kanunu Kuran yasasının yerini almıştır. Artık Türkiye’de heyecanlı bir yaşam başlamaktadır. Evde erkeğe eşit konuma gelen kadın bundan böyle devlet yaşamında da ona rakip bir yurttaş olacak... ve bir ulusun rönesansında en önemli rolü oynayacaktır.”²⁴

Eğitim ve Kültür Alanında Laikleşme Çabaları

Devletin yönetim biçiminin ve hukuk sisteminin laikleşmesinin yanı sıra eğitimin laikleştirilmesine yönelik atılımlar, Fransız aydınlarının “yeni Türkiye” olarak adlandırdıkları Atatürk Türkiye’sine ilişkin yapıtlarında en çok yer verdikleri devrimlendendi. Fransız devlet adamı F. de Gérando, Atatürk’ün önderliğini yaptığı çağdaşlaşma hareketinin ilk başarılarında, 1927 yılında kaleme aldığı “La Turquie nouvelle: La Politique étrangère, Le Progrès intérieur” (Yeni Türkiye: Dış Politika, İç Gelişme) başlıklı önemli makalesinde, “*Türk Devrimi’nin entelektüel açıdan gerçekleştirdiği en büyük reform öğretimin birleştirilmesiydi.*” saptamasını yapıyordu.²⁵

Gérando’nun makalesiyle aynı yılda yayınlanan bir başka yapıtta da aynı şekilde Türkiye’de eğitimde yaşanan laiklik uygulamalarına yer veriliyordu. Şöyle ki, Fransız gazetecisi Maurice Pernot, Afganistan, İran, Irak, Suriye ve Türkiye’ye yaptığı geziden yola çıkarak yazdığı “L’Inquiétude de l’Orient. En Asie musulman” (Doğu’nun kaygısı. Müslüman Asya’da) adlı anı-gezi türündeki kitabında, “*Ankara Hükümeti’nin gençliğin eğitimini ‘hocaların’*

²² Noëlle Roger, “Anadolou: La Turquie de Kémal Atatürk”, **Revue des Deux Mondes**, J. Dumoulin, Paris, 1938, s. 13. İsviçre’de kadınlara seçme ve seçilme hakkı 1971’de verilmiştir.

²³ Comte Charles de Chambrun, **Atatürk et la Turquie nouvelle**, Fernand Sorlot, Paris, 1939, s. 28, 40.

²⁴ **A.g.e.**, s. 32-33.

²⁵ F.de Gérando, “La Turquie nouvelle: La Politique étrangère, Le Progrès intérieur”, **Revue Politique et Parlementaire (10 Mai-10 Juillet 1927)**, s. 25.

yönetiminden kurtararak laik öğretmenlere teslim ettiğine” dikkat çekiyordu.²⁶ Fransız başbakanlarından E. Herriot ise, eğitim alanında gerçekleştirilen devrimi “yeni rejimin en dikkate değer eserlerinden biri” olarak niteliyor ve 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat yasasını ve bunu takiben medreselerin kaldırılmasıyla başlayan gelişmeleri “yeni rejimin hem laik, demokratik ve ulusal hem de çağdaş bir kültürü yayma hedefi” çerçevesinde değerlendiriyordu. Din derslerinin kaldırılması, orta öğretimin ücretsiz olması, karma eğitim hep bu amaca yönelik düzenlemelerdi.²⁷

Atatürk’ün amacı; tam bağımsız, laik bir ulusal devlet, çağdaş, kalkınmış bir toplum ve özgür insan yaratmaktır. Yukarıdaki örneklerin yanı sıra Türkiye’de uzun süre gazetecilik yapan, dolayısıyla önemli devrimlere tanıklık etmiş olan Gentizon, Tevhid-i Tedrisat Kanunu da dahil olmak üzere 3 Mart 1924 tarihli yasalarla Türkiye’nin laik devlet olma yönünde attığı önemli adımlar hakkında yadsınamaz değere sahip şu değerlendirmeyi yapıyordu: “... Türkiye Cumhuriyeti, 1924 Martunda gerçekleştirdiği reformlarla, hiç kuşkusuz günümüz Müslümanlarının yaptığı en büyük manevi ve entelektüel özgürleşme çabasını gerçekleştirmiştir.”²⁸

Atatürk, daha çağdaşlaşma hareketinin başlarında şapka devrimini tanıtmak üzere gittiği Kastamonu’da, yapılan ve yapılmakta olan devrimlerin amacının Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen çağdaş, bütün anlam ve görünüşüyle uygar bir toplum haline getirmek olduğunu açıklamıştı.²⁹ Dolayısıyla O’nun çağdaş, uygar bir toplum ve özgür insan idealine ulaşmak için öngördüğü temel araç eğitimdi. Harf Devrimi ise, çağdaş eğitimin temelini oluşturan, özünde laiklik bulunan bir devrimdir; tamamen halka dönük bir atılımdır ve Atatürk Türkiye’inde düzenlenen okuma-yazma seferberliğiyle dünya kültür tarihinde eşi, benzeri olmayan bir tablo sergilenmiştir.

Fransa’da 1920’li ve 1930’lu yıllarda üç kez başbakanlık yapan, 1933’te Türkiye’ye yaptığı gezide de Gazi Mustafa Kemal’i yakından tanıma olanağı elde eden Edouard Herriot, Tekin Alp’in 1937’de yayınlanan ünlü eseri *Le Kémalisme*’e yazdığı Önsöz’de, Gazi gibi halkıyla bütünleşmiş, onun için savaş vermiş, onun için acı çekmiş ve tüm engellere karşın kaderinin çizilmesinde onu yönlendirmiş bir önder, lider örneğine tarihte çok az rastlanıldığından söz etmektedir. Herriot’ya göre, Türk Devrimi hem çok kısa bir sürede hem de mantıklı bir plan dahilinde gerçekleşme özelliğine

²⁶ Maurice Pernot, *L’Inquiétude de l’Orient: En Asie Musulmane*, Librairie Hachette, Paris, 1927, s. 192.

²⁷ Herriot, *a.g.e.*, s. 109-110.

²⁸ Gentizon, *a.g.e.*, s.63.

²⁹ *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, C.II, 4.B., Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989, s. 224

sahiptir. Fransız başbakanının ifadesiyle “inkılap” bir kafanın ürünü, bir aklın eseridir. Devrimi yöneten kişi, çağdaş yaşamın sosyal ve siyasal sorunlarının çözümünü ancak bilimde bulabileceğini bilmektedir. Bunun yanı sıra Gazi Mustafa Kemal, kitlelerin işbirliği olmaksızın kesin sonuç alınamayacağını biliyordu. O, hem halkı için hem de halkıyla birlikte çalışmıştır.³⁰ Dolayısıyla yukarıdaki değerlendirmelerin sahibi Edouard Herriot'nun Harf Devrimi'nin yapılış nedenini ve amacını da son derece iyi kavradığını söylemek olanaklıdır. Şöyle ki, “Orient” adlı eserinde, Arap harflerinin okuma güçlüğüne neden olduğunu, bunun da beraberinde eğitim-öğretimde gecikmeleri getirdiğini ve Gazi'nin bizzat başöğretmenlik yaptığı bu devrimsel atılımla, yani okuma-yazmanın “basitleştirilmesiyle” Türk öğrencilerine dillerini öğrenirken iki yıl kazandırılmasının amaçlandığını yazıyordu. Herriot, ayrıca, Harf Devrimi'nin Türkiye'nin Avrupa ile ilişkilerini kolaylaştırdığı gibi, uluslararası yaşam ve kültürde Türkiye'nin daha aktif bir rol oynamasını da olanaklı kılacağını savunuyordu.³¹

Atatürk'ün kültür devrimini “*réforme intellectuelle*” olarak tanımlayan ve Arap harflerini eğitim-öğretimin yaygınlaşması ve gelişmesinde birincil engel olarak değerlendiren Herriot,³² ayrıca Harf Devrimi sırasında “*son derece heyecanlı bir alfabe mücadelesinin sergilendiğini*” özenle vurguluyordu.³³ Fransız Türkoloğu René Marchand da, “Le réveil d'une race: Dans la Turquie de Mustapha Kemal” (Bir Irkın Uyanışı: Mustafa Kemal'in Türkiye'sinde) başlıklı kitabında, Türkiye'ye yaptığı gezide gözlemlediklerinden hareket ederek, Türk entelektüel çevrelerinde Latin harflerinin kabul edilmesine yönelik hararetli bir tartışma yaşandığına değiniyor ve bu alfabenin kabul edilmesiyle birlikte Avrupa'ya doğru yeni bir adım atılacağı görüşünü savunuyordu.³⁴

Fransa'nın Suriye Yüksek Komiserliği'nde ve Cezayir Genel Valiliği'nde üst düzey görevler almış olan Fransız devlet adamı Jean Méliá ise, Harf Devrimi'nden bir yıl sonra, 1929'da yayınlanan “Mustapha-Kémal ou la rénovation de la Turquie” (Mustafa Kemal veya Türkiye'nin Yenileşmesi) başlıklı kitabında, diğerleri gibi Arap harflerinden kaynaklanan güçlüklerden söz ederek, Latin alfabesinin Türkiye'de hiçbir zorlama olmaksızın kabul edildiğini yazıyordu.³⁵

³⁰ Herriot, “Le Kémalisme”, **Atatürk: Pensées et témoignages**, Unesco Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1981, s. 165-166.

³¹ Herriot, **Orient**, s. 106-107.

³² **A.g.e.**, s. 124.

³³ Herriot, **a.g.m.**, s. 166.

³⁴ René Marchand, **Le réveil d'une race: Dans la Turquie de Mustapha Kemal**, s. 159-161.

³⁵ Jean Méliá, **Mustapha-Kémal ou la rénovation de la Turquie**, Bibliothèque Charpentier, Paris, 1929, s.140.

İşte Jean Méliá'nın vurguladığı bu gerçek, yani Türkiye'de gerçekleşen Harf Devrimi gibi yüzyılların alışkanlıklarına son veren böylesine cesur bir atılım, "*Académie Française*" üyesi ünlü yazar Georges Duhamel'e de konu oluşturuyordu. Türkiye'yi yakından tanıyan ve 1920'li ve 1950'li yıllarda Türkiye'yi ziyaret etmiş olan Duhamel, "La Turquie nouvelle: Puissance d'Occident" (1954) (Yeni Türkiye: Bir Batı Devleti) başlıklı yapıtında, bir yandan bu devrimin Türk halkı tarafından itirazsız benimsenmesinin nedenlerini irdeliyor, diğer yandan devrimlerin genelde tek bir kişinin eseri olmadığını, gözü pek bir grup tarafından halkın önemli bir bölümünün de onayıyla hazırlandığını, ancak Türkiye'de gerçekleştirilen devrimin müthiş bir adamın eseri olduğunu vurguluyordu. Ünlü Fransız yazara göre, yakın çalışma arkadaşlarının da yardım ve desteğini almış olan Atatürk'ün başarısının esas sırrı, Türk halkının O'na duyduğu güven ve hayranlıktı. Fransız edebiyatçısı, "olağan dışı" olarak nitelendirdiği devrimin programını Atatürk'ün tek başına hazırladığını ve Türk Devrimi'nin sadece siyasal ve sosyal değil, aynı zamanda manevi, entelektüel, dini ve felsefi nitelikte olduğuna işaret ediyordu. Ona göre, Atatürk'ün gerçekleştirdiği devrimin en önemli özelliği ulusal oluşuydu.³⁶ Duhamel, Atatürk Devrimi'nin niteliğine yönelik bu saptamalardan yola çıkarak Harf Devrimi'ni değerlendiriyor ve 20. yüzyılın başından beri bazı kafaları karıştıran, ancak yapılması kaçınılmaz hale gelen bu değişimin yüzünü Batı uygarlığına çeviren Kemalist Türkiye'de 1928 yılında gerçekleştiğini ve sadece bir yasayla böylesine bir devrimi gerçekleştirebilmek için bir ulusun çok cesur ve disiplinli olması gerektiğini belirtiyordu. Japonların bu konuda kararsız olduklarını, bunun yanı sıra Mısır'da, Kuzey Afrika'da okumuş, eğitilmiş insanlarla yaptığı görüşmelerde onları dinsel geleneklerin etkisiyle korkmuş, yılmış ve endişeli gördüğünü vurguluyordu. Türkiye'de ise yazı değişikliğinin halk tarafından coşkuyla, heyecanla karşılandığını, zira yüzyıllardır yazma ayrıcalığının yalnızca bilginlere ve okumuşlara bırakıldığının özellikle altını çizen Duhamel, Kemalist hükümet tarafından Latin alfabesinin kabul edilmesinin esasında bir "*devrim*" olduğuna dikkat çekiyordu.³⁷

Duhamel'in de kitabında önemle işaret ettiği gibi Atatürk Devrimi'nin en önemli özelliği ulusal oluşuydu. Atatürk ise, dili ulusallığın en belirgin özelliklerinden birisi olarak değerlendiriyor ve Türkçe'nin ulusal bir dil durumuna gelmesi için izlenecek yol konusunda şöyle diyordu:

³⁶ Georges Duhamel, *La Turquie nouvelle: Puissance d'Occident*, Mercure de France, Paris, 1954, s. 23-24.

³⁷ *A.g.e.*, s. 27-33.

“Ulusal duygu ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin ulusal ve zengin olması, ulusal duygunun gelişmesinde başlıca etkidir. Türk dili, dillerin en zenginlerindedir; yeter ki bu dil bilinçle işlensin.

“Ülkesini, yüksek bağımsızlığını korumasını bilen Türk ulusu, dilini de yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmalıdır.”³⁸

Atatürk Devrimi'nin ulusal oluşunun yanı sıra entelektüel nitelikte olmasını özenle vurgulayan Duhamel'in yanı sıra ünlü Fransız Başbakanı Edouard Herriot da, Atatürk'ün kültür alanındaki atılımlarını, başta alfabe devrimi olmak üzere dil devrimini, özellikle dilde öze dönüş çabalarını ve dili yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarma çabalarını “Orient” (Doğu) başlıklı kitabında “réforme intellectuelle” olarak adlandırıyordu.³⁹ Herriot'ya göre, Atatürk'ün amacı ulusal birliği sağlamak için ulusal dile itibarını iade etmektir.⁴⁰ Bunun yanı sıra Dil Devrimi ile birlikte Türk dili, içine şırınga edilen Arap ve Fars unsurlardan kurtulacak ve böylece ulusal düşüncenin en yalın ve doğru örneğini oluşturacaktır.⁴¹

Fransız Türkologları Jean Deny ve René Marchand ise, “Petit manuel de la Turquie nouvelle”, (Yeni Türkiye'nin Küçük El Kitabı) başlıklı kitaplarında, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin en cesur ve derin atılımlarına örnek olarak Harf Devrimi'ni ve buna paralel olarak Dil Devrimi'ni gösteriyorlardı.⁴² Türk Devrimi ve aklın gerçek uyanışıyla birlikte olağanüstü yoğunlukta bir kültürel etkinlik döneminin başladığına dikkat çeken Fransız Türkologları, eserlerinde Türk Ocakları'na da oldukça önem vermişlerdi.⁴³ Şöyle ki, II. Meşrutiyet döneminde “*Türklerin kültürel birliğine ve uygarlıkta yücelmesine çalışmak*” amacıyla kurulan Türk Ocakları, Kurtuluş Savaşı döneminde gerçekleştirdikleri etkinliklerle ulusal direnişe katkıda bulunmuşlardı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ise, Atatürk'ün arzusu, Türk Ocakları'nı Cumhuriyet'e bağlı, çağdaş ve gerçekçi bir kültür ulusçuluğunun işlendiği kuruluşlar haline getirmektir.⁴⁴ René Marchand, 1927'de Cumhuriyet Halk Fırkası'nın II. Kongresi'nde benimsenen yeni tüzükle bu partinin denetimi altında bir kuruluşa dönüştürülen Türk Ocakları

³⁸ Şerafettin Turan, “Atatürk ve Ulusal Kültür”, **Ankara Üniversitesi Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, TTK Basımevi, Ankara, , 1983, s. 337.

³⁹ Herriot, **Orient**, s. 124-125.

⁴⁰ **A.g.e.**, s. 103.

⁴¹ Herriot, “Le Kémalisme”, s. 166.

⁴² Deny ve Marchand, **Petit manuel de la Turquie nouvelle**, s. 240-241.

⁴³ **A.g.e.**, s. 237-240; Marchand, **Le réveil d'une race: Dans la Turquie de Mustapha Kemal**, s. 140-143.

⁴⁴ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi III: Yeni Türkiye'nin Oluşumu (İkinci Bölüm)**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996, s. 82-83.

hakkında aynı yıl yayınlanan yapıtında şu değerlendirmeyi yapıyordu: “*Türk Ocakları Kemalist devrimin bir nevi ‘entelektüel ruhu’ haline gelmiştir.*”⁴⁵ Batı uygarlığını yakalamaya çalışan bir ülkedeki ani değişimi yerinde izlemek amacıyla 1920’li yılların sonlarında Türkiye’ye gelen Fransız gezgini Noëlle Roger ise, Türk Ocakları’nı genç Cumhuriyet’in iç yapılanma ihtiyacının bir göstergesi olarak değerlendiriyordu. Bunun yanı sıra Fransız Türkologları Jean Deny ve René Marchand’a paralel bir yaklaşımla, Türk Ocakları’nın esas amacının hangi yolla olursa olsun Türk ruhunu bir araya getirmek, dolayısıyla ülkedeki aydın güçleri uyandırmak ve seferber etmek olduğunu yazıyordu. Türkiye’yi karış karış gezen Noëlle Roger, Harf Devrimi sırasında Türk Ocakları’nın yeni alfabenin tanıtılması konusunda Mustafa Kemal’e nasıl yardımcı olduklarını Bursa Türk Ocağı’nda gördüğü 12 yaşındaki küçük kızların ve ak saçlı kadınların şevk dolu bir dikkatle sıralarına eğilerek okuma-yazma öğrendiklerini vurgulayarak anlatmaya çalışıyordu.⁴⁶

Atatürk döneminde gerçekleşen Harf ve Dil devrimlerinin yanı sıra tarih çalışmaları da Fransız aydınlarının ilgi odağını oluşturan gelişmelerdendi. Atatürk’ün tarihle ilgilenmesi, esasında Kurtuluş Savaşı’nın kültür alanında devamı niteliğini taşımaktadır. Atatürk, tam bağımsızlığın gereği olarak, ulusal dille birlikte ulusal tarihe kavuşmayı kültürel bağımsızlığın ana öğeleri olarak değerlendiriyordu. Bunun ötesinde önderliğini yaptığı Türk Devrimi’nin temel amacı olan çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak, hatta ulusal kültürü o düzeyin üstüne çıkarabilmek için O, Türklerin sadece devletler kuran asker bir ulus olup ilerlemeye ve uygarlığa düşman bir toplum oluşturdukları yönündeki suçlamaların asılsız olduğunu kanıtlanmasını istiyordu.⁴⁷ Dolayısıyla Türk tarihinin doğru temeller üzerinde kurulmasını hedefleyen tarih çalışmalarına önderlik eden, yön veren Atatürk, tarihin siyasal ve ideolojik bir yaklaşımla değil, gerçeklerin aydınlatılması amacıyla incelenmesi gerektiği görüşündeydi.⁴⁸

Sorbonne Üniversitesi’nde Filoloji ve Tarih öğrenimini tamamladıktan sonra Fransa’nın dostlarını ülkesine tanıtmak amacıyla gezilere çıkan, bu arada Türkiye’de de uzun süre kalan Gérard Tongas,⁴⁹ “Atatürk et le vrai

⁴⁵ Marchand, *Le réveil d’une race: Dans la Turquie de Mustapha Kemal*, s. 140. Bu konuda ayrıca bkz. Deny ve Marchand, *Petit manuel de la Turquie nouvelle*, s. 238.

⁴⁶ Noëlle Roger, *En Asie Mineure-La Turquie du Ghazi-*, Fasquelle Editeurs, Paris, 1930, s. 227-228.

⁴⁷ Turan, *Türk Devrim Tarihi III: Yeni Türkiye’nin Oluşumu (İkinci Bölüm)*, s. 91.

⁴⁸ *A.g.e.*, s. 96.

⁴⁹ Gérard Tongas, *La Turquie: centre de gravité des Balkans et du Proche-Orient*, P.Geuthner, Paris, 1939, s.7.

visage de la Turquie moderne” (Atatürk ve Modern Türkiye’nin Gerçek Yüzü) başlıklı kitabında, Türkiye’nin Fransa’da iyi tanınmadığından ve bu ülke hakkında ön yargılar bulunduğundan yola çıkarak, pek çok Fransızın Türklerin atalarının Anadolu’da dünyanın en eski uygarlıklarından biri olan Hitit uygarlığını yarattıklarından habersiz olduğunu ileri sürüyor ve temel görevi her halkın kendine özgü niteliklerini insanlığa sevdirmek ve böylece evrensel birliğin sağlanmasına yardımcı olmak olan tarihin bazen yanlış yorumlanabildiğini iddia ediyordu.⁵⁰ Diğer yandan Türk aydınlarının gerek yeni Türkiye’nin siyasal, ekonomik ve sosyal tarihini gerekse Kemalizmi iyi öğrenmeleri gerektiğini, öyle ki Türkiye’de ulusal tarihin yeterince bilinmediğini ve o döneme kadar büyük oranda çarpıtıldığını belirtiyordu. Bununla birlikte “*Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti*”nin Atatürk’ün başkanlığında yürüttüğü çalışmalar sayesinde ulusal tarihin üstündeki sis perdesinden yavaş yavaş kurtulmaya başladığına, böylece yeniden doğan bu tarihin evrensel tarih içinde yerini aldığına dikkat çekiyordu. Türk tarihine özellikle yükseköğretimde önem verilmesi gerektiğini düşünen Tongas, bu sürecin İstanbul ve Ankara Üniversiteleri’nde dünyada eşi benzeri olmadığını vurguladığı “*İnkılap Enstitüsü*”nün kuruluşuna da zemin hazırladığından söz ediyordu. Bu çerçevede İstanbul Üniversitesi bünyesinde kurulan “*Türk İnkılabı Enstitüsü*”nü ele alan yazar, bu enstitünün temel amacının devrimin ideolojisini ülkenin aydın kesimine aşlamak olduğuna dikkat çekiyor ve Recep Peker, Yusuf Hikmet Bayur, Mahmut Esat Bozkurt ve Yusuf Kemal Tengirşek tarafından verilen derslerin içeriği hakkında ayrıntılı bilgiler veriyordu.⁵¹

İyi bir araştırmacı ve gözlemci olan Tongas, Atatürk’ün önderliğinde başlayan tarih çalışmaları hakkında son derece gerçekçi ve objektif değerlendirmeler yaparken, kitabına “Mustapha Kémal: Dictateur” başlığını veren Fransız gazeteci Philippe de Zara ise ön yargılı ve subjektif bir yaklaşım sergiliyordu. Zara, bir yandan Atatürk’ün 1929’da başlattığı tarih çalışmalarıyla ve Türk tarih teziyle “*Türk halkına köklerinin soyluluğunu yücelterek güven vermeyi amaçladığını*” savunurken, diğer yandan “*Türk Tarih Kongresi’nin çok parlak sonuçlarına karşın gerçekte Türk halkının uygarlığa hiçbir katkıda bulunamamanın dramını uzun yüzyıllardır taşıdığını*” iddia ediyordu. Zara, bu konuda şöyle bir değerlendirme yapıyordu: “*Mustafa Kemal Türk halkında yapıcı bir ruh uyandırmaya çabalamış, bunu da köylü ve asker atalarından kendisine (Türk halkına)*

⁵⁰ Gérard Tongas, *Atatürk et le vrai visage de la Turquie moderne*, P.Geuthner, Paris, 1937, s. 7-9.

⁵¹ *A.g.e.*, s. 67-70.

*kalan ışksız, karanlık mirasta bir yaşam pırlıtsı arayarak yapmaya çalışmıştır.*⁵²

Zara'nın yukarıdaki değerlendirmeleri, Türklerin sadece devletler kuran asker bir ulus olup uygarlıktan yoksun, ilerlemeye ve uygarlığa düşman insanlar oldukları yönündeki suçlamaların asılsızlığının kanıtlanmasını zorunlu gören, dolayısıyla tarihin siyasal ve ideolojik bir yaklaşımla değil, gerçeklerin aydınlatılması amacıyla incelenmesi gerektiği görüşünde olan Atatürk'ün haklılığını bir kez daha ortaya koymaktadır. Diğer yandan Türkiye'nin Fransa'da iyi tanınmadığından, hakkında ön yargılar bulunduğundan, pek çok Fransız'ın Türklerin atalarının Anadolu'da dünyanın en eski uygarlıklarından biri olan Hitit uygarlığını yarattıklarından habersiz olduğunu yazan Gérard Tongas'ın Fransa'daki Türkiye algısı hakkındaki saptamalarının da doğruluk payını gözler önüne sermektedir.

Tarihçi, gazeteci ve devlet adamı Benoist-Méchin, Atatürk'ün ulusal tarih anlayışı ve tarih çalışmaları hakkında ilginç saptamalar yapan bir başka Fransız yazardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş sürecini ve Atatürk Türkiye'sini ayrıntılı bir şekilde irdelediği "Le loup et le léopard: Mustapha Kémal ou la mort d'un empire" (Kurt ve Leopar: Mustafa Kemal veya Bir İmparatorluğun Çöküşü) başlıklı kitabında, Türkiye'nin geçmişini sorguladığına işaret ederek şu yorumu yapıyordu:

"Yeniden bir soyağacı oluşturma eğilimi, Türk halkı için kişiliğinin uyanışının doğal bir sonucuydu. Türk halkı, mekânda kök salarken aynı şekilde zamanda da kök salmaya çalışıyordu. Mustafa Kemal bu konuda onu elinden geldiğince cesaretlendiriyordu; zira O, bir halkın geçmişi hakkında fikir sahibi olmasının geleceğe yönelik düşüncelerini büyük ölçüde yönlendireceğini ve belirleyeceğini biliyordu."⁵³

Eserinde Türk tarih tezine, Türk tarihinin ve uygarlığının çok eski dönemlerden başladığına ilişkin çalışmalara da ayrıntılı olarak yer veren Benoist-Méchin, yeni tarih anlayışını şu sözlerle değerlendiriyordu:

"Yeni tarih anlayışı, Türk aydın kesimine dünyanın en büyük ırklarına ait olduğu bilincini sırınga ederek, onda üç yüzyıllık yenilgilerin büyük ölçüde zayıflattığı övünme, gururlanma reflekslerini uyardı. Güçsüzlüğünün farkında olan önceki Osmanlı kuşakları, Avrupa'nın kültürel gelişimi karşısında kaderlerine boyun eğerek Batılı büyük ulusların düzeyine ulaşmaktan

⁵² Philippe de Zara, **Mustapha Kémal: Dictateur**, Fernand Sorlot, Paris, 1936, s. 363-365.

⁵³ Jacques Benoist-Méchin, **Le loup et le léopard Mustapha Kémal ou la mort d'un empire**, Ed. Albin Michel, Paris, 1954, s. 396.

vazgeçmiş ve de üzümlere aradaki mesafenin açılışına şahit olmuşlardı. Ne var ki, bu durum Kemalist devrimle birlikte değişti. Genç insanlar, büyüklerini felç eden aşağılık kompleksinden kısa sürede kurtuldular... zaten Ulusal Bağımsızlık Savaşı sırasında Kemalist orduların Avrupalı ordular karşısında kazandığı zaferler, Türklerin kendi değerini anlamalarına yol açmıştı. İşte bu duyguyu pekiştirmek üzere, ona baş döndürücü bir hızla ufuklar açarak, tam zamanında, yeni tarih görüşü ortaya çıktı.”⁵⁴

Görüldüğü üzere; Osmanlı Devleti'nde egemen olan İslam tarihine ve hanedana dayanan bir tarih anlayışından laik ve ulus egemenliğine dayanan Türkiye Cumhuriyeti'nde yeni bir tarih görüşüne geçiş süreci, Batı dünyasının en çok ilgisini çeken gelişmelerdendi. Atatürk'ün yeni bir tarih anlayışıyla ulaşmak istediği hedeflerin, özellikle ulusal bir tarih görüşünün geliştirilmesinin yanı sıra Türk ulusuna ulusal bilincin kazandırılmasının ve de Türkiye hakkındaki ön yargıların çürütülerek Türklerin uygarlığa katkılarının başta Fransa olmak üzere Batı kamuoyuna anlatılması açısından Tongas'ın kitabının yanı sıra Benoist-Méchin'in eseri de büyük önem taşımaktadır.

Sosyal Devrimler ve Sosyal Yaşamın Çağdaştırılması

Atatürk devrimi ile sosyal yaşamın çağdaştırılması, Batı uygarlığını benimseyen ilk İslam ülkesi olan Türkiye'de gerçekleştirilen olağanüstü devrimi ve onun önderini Batı dünyasına tanıtmayı amaçlayan kitap ve araştırmalarda Fransızların en çok yer ayırdıkları ve üzerinde kapsamlı yorumlar yaptıkları konulardandı.

Fransız gazeteci Maurice Pernot, Türkiye'ye yaptığı gezi sonrası yayınlanan kitabında, Gazi Mustafa Kemal'in özellikle sosyal alandaki devrimlerle ulaşmak istediği amacı şöyle açıklıyordu:

“ ...Türkiye, Avrupa'yı körü körüne taklit etmek yerine bu kıtadan ilerlemesine yardımcı olacak araçları, hatta ona karşı savunmasını sağlayacak silahları almak istemektedir. 1925'in sonunda Mustafa Kemal, ülkesinin insanlarına Avrupalı giyim-kuşamı kabul ettirdi; kadınlardan çarşafa ve hareme veda etmelerini istedi. 1926 başında ise Türkiye'de Gregoryen takvimi ve 24 saat uygulamasını başlattı... Metre sistemi ve Latin alfabesine geçileceği yönünde sinyaller verdi. Gazi, Türkiye'deki sosyal ve ekonomik yaşam koşullarının Batı'dakilere eşit olmasını istemekte ve Türkiye'nin

⁵⁴ A.g.e., s. 399.

uygar uluslar birliğine kabul edilmesini hızlandırmak ve kolaylaştırmak için bu eşitliğe güvenmektedir...”⁵⁵

Maurice Pernot, Mustafa Kemal’in sosyal alanda gerçekleştirilen değişiklikleri Türkiye’nin çağdaş uygarlık düzeyine ulaşabilmesi, hatta Avrupa ile yarışabilmesi için gerekli olan en temel araçlar arasında gördüğünü son derece iyi kavramıştı.

Kılık-kıyafet devrimi sırasında Türkiye’de “Le Temps” gazetesi muhabiri olarak görev yapan Paul Gentizon ise, kitabında özellikle şapka devrimine önemli bir yer ayırarak, şapkayla birlikte İslam toplumunda düşünce özgürlüğünün yerleştiğini, akılcılığın galip geldiğini, özgürleşmiş insan vicdanının haklarını geri almaya başladığını ve Türklerin ilk defa dünya vatandaşı konumuna geldiklerini savunuyordu.⁵⁶ Mustafa Kemal’in 1925 Ağustosunda Kastamonu gezisinde yaptığı bir konuşmada “*uygar ulusların giyim-kuşamının benimsenmesi*” emrini vermesinden itibaren Türk toplumunun görünümünün birkaç ay içinde değiştiğine, dolayısıyla şapka devrimiyle yalnızca fesin yerini şapkanın almasının değil, tüm ulusun giyim-kuşamının hedeflediğine dikkat çekiyordu. Diğer yandan Fransız gazeteci, “*Mustafa Kemal’in giyim-kuşam reformu*” olarak adlandırdığı bu gelişmeyle birlikte yeni Türkiye’nin Fransız Devrimi ve imparatorluk savaşları sonrası Batı toplumlarının görünümünü aldığını ve böylece insan aklının tüm boş inançları yıktığını ileri sürüyordu.⁵⁷

Gentizon, Kastamonu ve İnebolu gezisinde şapka giyerek topluma örnek olan Mustafa Kemal’in halkın kendisine olan sevgisini tehlikeye sokmak pahasına da olsa böyle bir yeniliği gerçekleştirmek konusunda kararlı olduğunu, gittiği her yerde duruma göre melon, fötr veya panama şapka giyerek büyük bir cesaret örneği verdiğini, Kastamonu ve İnebolu’dan sonra Bursa, Eskişehir ve Konya’ya giderek bir nevi propaganda turnesine çıktığını vurguluyor ve O’nun bu devrimle ulaşmak istediği amacı şöyle anlatıyordu:

“Mustafa Kemal, bu reformla bir yandan Türk ulusunun yaşam biçiminden her türlü mistik (tasavvufi) inancı uzaklaştırmak, diğer yandan yurttaşlarının giysisini çağın gelişmelerine uygun duruma getirmek istiyordu. Buhar, elektrik, telefon, uçak, telsiz gibi

⁵⁵ Pernot, a.g.e., s. 187-188.

⁵⁶ Gentizon, a.g.e., s.137.

⁵⁷ A.g.e., s.158-161. Mustafa Kemal, Kastamonu gezisi sırasında 28 Ağustos 1925’te İnebolu’da yaptığı konuşmada “Arkadaşlar, Turan kıyafetini araştırıp ihya eylemeğe mahal yoktur. Medeni ve beynelmile kıyafet bizim için çok cevherli, milletimiz için lâıyk bir kıyafettir. Onu iktisa edeceğiz” demişti. **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, 4.B., Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989, s.220.

uygarlığın bütün modern buluşlarını kabul eden Türk insanının aynı şekilde bu uygarlığın başlığını ve giyim-kuşamını da benimsemesi gerekmektedir...”⁵⁸

Dolayısıyla Gazeteci Gentizon'un da sözünü ettiği ve temel amacı “Türkiye’yi çağdaş uygarlık düzeyine çıkartmak, hatta onu bile aşmasını sağlamak” olan Atatürk’ün giyim-kuşamda yapmayı tasarladığı değişiklikleri halka anlatmak ve onun görüşlerini almak üzere çıktığı Kastamonu gezisi sırasında 28 Ağustos 1925’te İnebolu’da halka hitaben söylediği şu sözler, O’nun bu hedefe ulaşmak için gerekli gördüğü temel aracın “kafaların, düşünce biçiminin değişmesi” olduğunu göstermektedir: “...Türkiye Cumhuriyeti’ni tesis eden Türk halkı medenidir. Tarihte medenidir, hakikatte medenidir...Türkiye Cumhuriyeti halkı; fikriyle, zihniyetiyle medeni olduğunu ispat ve izhar etmek mecburiyetindedir. Medeniyim diyen Türkiye Cumhuriyeti halkı aile hayatıyla, yaşayış tarzıyla medeni olduğunu göstermek mecburiyetindedir...”⁵⁹

Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen çağdaş, bütün anlam ve görünüşüyle uygar bir toplum haline getirip,⁶⁰ Türk ulusunun uygarlık ailesi içinde kendisine yaraşan yeri almasını temel amaç edinen Atatürk’ün bu hedefe ulaşmak için öngördüğü araç ise Fransız devlet adamı, gazeteci-yazar Jean Méliá tarafından Batı kamuoyuna şöyle yansıtılıyordu: “*Mustafa Kemal, Türkiye’nin modernleşmesi, yani diğer uluslarla rekabet edebilmesi için kafaların (zihniyetin) değişmesini istiyor. Bundan dolayı O, eski alışkanlıklara, geleneklere savaş açmaktan çekinmiyor...*”⁶¹ Kitabında şapka devrimine ayrı bir yer ayıran ve bu uygarlık simgesinin özellikle dinle bağlantısını irdelemeye çalışan Méliá, Atatürk Türkiye’inde kısa sürede pek çok yeniliğin herhangi bir zorlama olmaksızın benimsenmesine karşın sadece şapkanın şiddetli tartışmalara, olaylara ve ayaklanmalara neden olduğunu, özellikle hilafetin kaldırılmasıyla gündeme gelen din sorununun bu işe karıştığını, ancak Müslüman dininde ve Kuran’da ne şapka takılmasını yasaklayan ne de fesi zorunlu kılan hiçbir şeyin bulunmadığını belirtiyordu.⁶²

Yukarıdaki örneklerden de görüleceği üzere, Atatürk’ün Türkiye’nin modernleşmesi ve uygar dünyaya katılabilmesi için kafaların değişmesini

⁵⁸ Gentizon, a.g.e., s.124.

⁵⁹ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C.II, s. 220.

⁶⁰ Atatürk, Kastamonu’da 30 Ağustos 1925 tarihli konuşmasında, yapılan ve yapılmakta olan devrimlerin amacının Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen çağdaş, bütün anlam ve görünüşüyle uygar bir toplum haline getirmek olduğunu söylemişti. A.g.e., s.224.

⁶¹ Méliá, a.g.e., s. 89.

⁶² A.g.e., s. 87-89.

istediğini, dolayısıyla şapka devrimiyle esasında zihniyetleri, düşünüş biçimlerini çağdaşlaştırmayı ve aklı egemen kılmayı amaçladığını özellikle Fransız devlet adamlarının ve gazetecilerinin gayet iyi kavramış olmalarına karşın bazı Fransız gezginlerinin (Marguerite Bourgoïn, Camille Mauclair) Batılı giyim-kuşamın Türk insanına benimsetilmeye çalışılmasını “*giysi köleliği*”,⁶³ “*çar buyruğu*”⁶⁴ şeklinde nitelendirdikleri dikkat çekmektedir. Bir başka Fransız gezgini José le Boucher ise, Türkiye’de özellikle giyim-kuşam devriminden duyduğu rahatsızlığı şu sözlerle ifade ediyordu: “*Mustafa Kemal, Türk kadınının çarşafını çekip çıkararak eski Türkiye üzerinde dalgalanan gizemli ve romantik örtüyü (tülü) yırtmış oldu.*”⁶⁵

Türk toplumunu giyimiyle, düşünüş ve yaşam biçimiyle özgürleştirmeye çalışan Atatürk’ün esas amacının ulusunu çağdaşlaştırmak, uygar dünyanın bir üyesi yapmak olduğunu bu gezginlerin anlayamamış veya anlamak istememiş olmaları doğaldı. Çünkü José le Boucher’nin de kitabında özellikle vurguladığı gibi, Mustafa Kemal hayallerindeki Osmanlı görünümünü yok etmişti; bunun da ötesinde Fransız çıkarları Atatürk Devrimi ile zedelenmişti. Şöyle ki, Türkiye’nin laikleşmesiyle birlikte birçok Fransız okulunun kapatılması, Fransız kültürünün etkisinin azalması, Fransızların İngiliz, Alman ve Amerikalılarla aynı kefeye konulması, özetle Türkiye’deki Fransız çıkarlarının zarar görmesi,⁶⁶ Atatürk Devrimi’ne ilişkin bu olumsuz bakış açısının temel nedenleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fransız gezginlerinin bu hissi ve taraflı yaklaşımlarına karşın Gentizon ve Mélia dışında Şapka Devrimi konusunda tarafsız değerlendirmelerde bulunan başka Fransız gözlemciler de vardı. Örneğin Şapka Devrimi’nin gerçekleştiği 1925 yılında Türkiye’de büyükelçi olarak görev yapan Albert Sarraut, önemli bir görgü tanığı olarak fesin yerini şapkanın almasını şöyle değerlendiriyordu:

“...Türkiye’de fesin ortadan kaldırılmasıyla çağdaş uygarlığın liberal anlayışına karşı çıkan bir simge yok edilmiştir...”

“İşte aniden bu sembolü ortadan kaldırmaya karar veren Gazi Mustafa Kemal’in Kastamonu’da halka hitaben yaptığı konuşmayla birlikte, ülkede bir baştan bir başa -aynen beyin mekanizmasını felç eden kurşun bir takkeden kurtulurcasına- fes kafalardan çıkartılmıştır.

⁶³ Bourgoïn, a.g.e., s. 64.

⁶⁴ Camille Mauclair, *De Jérusalem à İstanbul*, Ed. B. Grasset, Paris, 1939, s. 173.

⁶⁵ Boucher, a.g.e., s. 7.

⁶⁶ A.g.e., s. 106-111.

“Ben şahsen gerek İstanbul gerekse Ankara’da böylesine etkileyici bir olaya, tüm bir ulusun bu kölelik işaretini, yani fesi nasıl terk ettiğine tanıklık ettim.

“Bununla birlikte şapka devrimi, yeni rejime (Cumhuriyet’e) yönelik komploları kışkırtmaya devam eden asilerle, eski rejim savunucularıyla ve bazı dik kafalılarla da karşılaştı. Ancak yeni rejimin kendini savunması gerekiyordu; bunu da kesinlikle yaptı...”⁶⁷

Görüldüğü üzere, Fransa’nın Türkiye Cumhuriyeti’nin başkenti Ankara’daki ilk resmi temsilcisi Büyükelçi Sarraut, bizzat olayların içinde yaşayan bir gözlemci olarak Şapka Devrimi’nin amacını, dolayısıyla Türk ulusunun Mustafa Kemal’in önderliğinde çağdaşlaşma çabasını gayet iyi anlamıştı. Bunun yanı sıra Margerite Bourgoïn gibi bazı Fransız gezginlerinin hissi ve taraflı bir bakış açısıyla yaklaştıkları, Şapka Devrimi sırasında Doğu illerinde çıkan ayaklanmaların nedenleri ve bunlara karşı alınan önlemler konusunu son derece gerçekçi ve objektif bir şekilde değerlendirmişti. Şöyle ki, Bourgoïn, ayaklanmaları kışkırtan dindar ve sarıklı çevrelerin Cumhuriyet rejiminin temsilcilerine saldırmalarına neden olarak “*çirkin ve rahatsız yeni kıyafetleri*” değil, “*gittikçe Hristiyan Batılılara benzemelerinden duydukları rahatsızlığı*” gösteriyordu. Ayaklanmalara karşı alınan önlemleri ise “*Olaylar hızlı bir şekilde bastırıldı ve maalesef İstiklal Mahkemeleri’nin devreye girmesi gerekti. Böylece imansızlara karşı üstünlüklerinin somut göstergesi olan bir başlığı ortadan kaldıran rejime karşı ayaklananlar ölüm ve kürek cezasına çarptırıldılar.*” sözleriyle irdeliyordu.⁶⁸ Sarraut ise, Şapka Devrimi sırasında Doğu illerinde çıkan ayaklanmaların aslında şapkaya karşı değil, tamamen yeni kurulan Cumhuriyet’i yıkmaya yönelik eylemler olduğunu, dolayısıyla her devlet gibi genç Türkiye’nin de Cumhuriyet rejimini korumak istemesinin ve bu doğrultuda önlemler almasının son derece doğal ve kaçınılmaz olduğunu anlamıştı.

Albert Sarraut ile aynı yıllarda Türkiye’de görev yapan Paul Gentizon ise, Şapka Devrimi’ne karşı Erzurum, Sivas, Maraş, Rize gibi Doğu vilayetlerinde olayların çıkmasına neden olarak bu yörelerin Anadolu’nun en geri kalmış bölgeleri olduğunu gösteriyor, dolayısıyla bu yörelerde manevi ve entelektüel olgunluktan yoksun halkın bağnazlığının, hurafelere olan bağlılığının bazı çıkar çevrelerinin işine yaradığını, dolayısıyla çıkarları gereği şeyhlerin, dervişlerin, hocaların, büyücülerin, falcıların Cumhuriyet’in gerçekleştirdiği yeniliklere karşı çıkmalarının doğal olduğunu

⁶⁷ Albert Sarraut, *Mon Ambassade en Turquie*, Paris, 1953, s.14-16.

⁶⁸ Bourgoïn, *a.g.e.*, s. 64-66.

savunuyordu. Fransız gazeteciye göre, olaylar karşısında Hükümet tarafından zaman kaybetmeksizin alınan önlemler sayesinde ve İstiklal Mahkemeleri'nin çalışmaya başlaması ile “*genel bir bağnazlık patlaması tehlikesi*” ustalıkla önlenmiş oldu.⁶⁹ Kısacası, Şapka Devrimi'ni gerçekleştirirken halkın kendisine olan sevgi ve desteğini kaybetme riskini de göze alan Mustafa Kemal'in Avrupa uygarlığının başlığını on milyon Müslümanın giymesini sağlayarak küçümsenemeyecek bir “*manevi cesaret*” örneği göstermiş oldu.⁷⁰

Atatürk Türkiye'sinde gerçekleşen bu önemli sosyal değişimi, Şapka Devrimi'ni yerinde gözlemleyen Fransız aydınlarının diğer yandan Türk kadınının giyim-kuşamının çağdaşlaşmasına ilişkin ilginç saptamaları vardı.

Örneğin, eski Fransız başbakanlarından Edouard Herriot, Aralık 1933'te Paris'te verdiği bir konferansta, Türkiye'de peçe ve çarşafı yasaklayan hiçbir yasa olmamasına karşın Türk kadınının çağdaş giyim-kuşamı tercih ettiğine dikkati çekiyordu. 1927 yılında Türkiye'de kadınların hâlâ peçe taktıklarını, ancak kadının çalışma yaşamında erkeğin yerini alması yönünde başlatılan seferberliğin bu eski âdete büyük bir darbe indirdiğini ve Türk kadınlarının yavaş yavaş örtülerini çıkarmaya, tayyör giymeye başladıklarını anlatıyordu.⁷¹ Herriot, “Orient” (Doğu) başlıklı anı-gezi türündeki önemli eserinde ise, Mustafa Kemal ile 1933'te Dolmabahçe sarayında yaptığı uzun görüşmeden hareket ederek, O'nun Türk kadınına çağdaş giyim-kuşamı benimsetme yöntemi konusunda şu değerlendirmeyi yapıyordu: “...*Gazi, fesin kaldırılmasını bir sembol olarak istedi; peçe konusunda ise kadının beğenilme, şık görünme merakına güvendi ve bu örtünün kaldırılmasını zorla kabul ettirmek yerine işi kendi haline bıraktı...*”⁷²

Aynen Edouard Herriot gibi, Mustafa Kemal'in Türk kadınının giyim-kuşamı konusunda herhangi bir yasal zorunluluk getirmemiş olmasına vurgu yapan bir Fransız kadın gezgin vardı: Marguerite Bourgoïn. Ancak Bourgoïn, kitabında daha önce Mustafa Kemal'i Türk erkeklerini Batı'nın “çirkin ve iç kapayıcı” giysilerini giymek zorunda bıraktığı için suçlarken,⁷³ bu kez Türk kadınlarını herhangi bir zorunluluk getirilmeden diledikleri gibi giyinmekte özgür bırakmasından dolayı alkışlıyordu.⁷⁴

⁶⁹ Gentizon, **a.g.e.**, s. 133-137.

⁷⁰ **A.g.e.**, s. 138.

⁷¹ Edouard Herriot, “*De la vieille à la nouvelle Turquie*”, **la Turquie Kémaliste**, No.1 (Juin 1934), s.26.

⁷² Herriot, **a.g.e.**, s. 124.

⁷³ Bourgoïn, **a.g.e.**, s. 60-64.

⁷⁴ **A.g.e.**, s. 211-212.

Fransız devlet adamı Jean Mélia da, Türk kadınının peçeden kurtuluş öyküsüne kitabında yer veren yazarlardandı. Şöyle ki, Mustafa Kemal’in Ağustos 1925’te Kastamonu gezisinde “*Türk kadınının ve erkeğinin birlikte ilerlemesi ve Türk kadınının uygar bir ulusa yakışır biçimde giyinmesi, davranması gerektiği*” yönündeki konuşmasından sonra gittiği her yerde yüzü açık kadınlar tarafından karşılandığını, Türk kadınının kendi arzusuyla kısa zamanda peçeden kurtulduğunu ve bu eski âdetin terkedilmesinin Trabzon’un dışında bütün yörelerde hemen benimsendiğini yazıyordu.⁷⁵

Kılık-kıyafet devrimine yapıtında büyük önem veren ve Mustafa Kemal’in sadece erkeğin değil, kadınının da dış görünüşünü çağdaşlaştırmayı amaçladığını savunan Gazeteci Gentizon, Türkiye’de gözlemlediklerine dayanarak değerlendirmeler yapıyordu. Şöyle ki, Türk kadınının cehaletten ve erkeğin koruyuculuğundan kurtararak her alanda onunla eşit konuma getirmeyi ilke edinmiş o büyük insan Mustafa Kemal’in aynen fese olduğu gibi peçeye de savaş açtığını, bunun yanı sıra Türk kadınından aynen Batılı hemcinsleri gibi tayyör, manto, şapka giymesini istediğini ve kadınların büyük çoğunluğunun O’nun bu arzusunun yerine getirdiğini iddia ediyordu. Gentizon’a göre, giyim-kuşam alanında yaşanan büyük değişim Türkiye’de anlayışların, kafa yapılarının değişmesi anlamına geliyordu.⁷⁶

Atatürk döneminde Türkiye’deki çağdaş ve uygar boyutlu değişimleri yerinde gözlemleyen Fransız devlet adamlarının, gazetecilerinin, gezginlerinin ve Türkologlarının ortak saptamaları şöyleydi: Osmanlı döneminde sahneye çıkması, kocasının yanında seyahat etmesi yasaklanmış bulunan Türk kadınının 1923-1924 yıllarından itibaren sosyal yaşamda esaret zincirlerinden kurtulmaya başlamış olması, Türk kadınının erkeklerle eşit yurttaşlık hakları elde etmesi, Atatürk Devrimi ile birlikte tüm eğitim kurumlarının ve meslek gruplarının Türk kadınına kapılarını açması ve özellikle siyasal yaşama girmesiyle birlikte Türk kadınının Batılı hemcinslerini geride bırakması, hatta İsviçre’nin bile önüne geçmesiydi.⁷⁷

⁷⁵ Mélia, **a.g.e.**, s.104-109. Mustafa Kemal, 30 Ağustos 1925’te Kastamonu’da halka hitaben yaptığı konuşmada, bir ulusun uygarlık yolunda ilerlemesinin ancak kadınıyla ve erkeğiyle birlikte gelişmesine bağlı olduğunu, dolayısıyla kadınlar toprağa zincirle bağlı kaldıkça bu ilerlemenin sağlanamayacağını, bunun yanı sıra Türk kadınının dış görünümüyle, giyimiyle, davranışlarıyla uygar olduğunu göstermesi gerektiğini söylemişti. **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, C.II, s. 226-227.

⁷⁶ Gentizon, **a.g.e.**, s. 161-163.

⁷⁷ 29 Ekim 1923’te Ankara’da Mustafa Kemal’le röportaj yapan gazeteci Maurice Pernot, iki sene sonra tekrar geldiği Ankara’da gördüğü hummalı bayındırlık çalışmalarını şöyle anlatıyordu: “Herkes çalışıyor, erkekler kadar kadınlar da...” Pernot, **a.g.e.**, s. 173. Fransız

Bu konuda bazı örnekler verilecek olursa; Fransız Başbakanlarından Edouard Herriot, Türk kadının erkekle eşit yurttaşlık hakları elde etmesini peçenin terkinden daha önemli görüyordu.⁷⁸ Fransız gezgini Marguerite Bourgoïn, Atatürk Devrimi ile birlikte tüm eğitim kurumlarının yanı sıra diploması de dahil olmak üzere tüm meslek gruplarının kapılarını açtığı Türk kadınının sosyal yaşamın yanı sıra siyasal yaşama girişini de gözlemleyen bir yazar olarak, Mustafa Kemal'in kadınları sadece giyim-kuşamlarında değil, yaşam biçimlerinde de özgür bıraktığını vurgulayarak Türkiye'de kadınların büyük çoğunluğunun kendi arzu ve istekleri doğrultusunda daha "aktif" ve "akılcı" bir yaşam tarzını tercih ettiklerini ileri sürüyordu.⁷⁹ 29 Ekim 1923'te Ankara'da Mustafa Kemal'le röportaj yapan gazeteci Maurice Pernot ise, iki sene sonra tekrar geldiği Ankara'da gördüğü hummalı bayındırlık çalışmalarını anlatırken Türk kadınının yeni konumunu şöyle özetliyordu: "*Herkes çalışıyor, erkekler kadar kadınlar da...*"⁸⁰ Diğer yandan gerek Pernot gerek Gentizon eserlerinde Atatürk Türkiye'sinde kadınların sosyal yaşamda yer almasını irdelerken, başta İstanbul ve Ankara olmak üzere İzmir, Trabzon, Mersin ve Bursa'da düzenlenen balolara her yaşta kadın ve erkek Müslüman Türkün birlikte katıldıklarını ve dans ettiklerini ayrıntılı bir şekilde anlatıyorlardı.⁸¹

Yeni Türk devletinde sosyal yaşamı çağdaştırmaya yönelik atılımlar sadece Türk insanının dış görünümünün modernleştirilmesiyle sınırlı değildi. 30 Kasım 1925'te çıkarılan bir kanunla bütün tekke, türbe ve zaviyeler kapatılmış, tarikatlar yasaklanmış, ayrıca aynı yasayla o güne kadar kullanılan şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik gibi tarikat unvanları kaldırılarak bu kişilerin san ve sıfatlarına uygun kıyafetleri giymeleri de yasaklanmıştı. Böylece tarikatçılığın son derece yaygın ibadet, toplantı, eğitim merkezleri olan tekke, türbe ve zaviyelerin kapatılmasıyla Türk toplumunun bu çağdışı dinsel çıkar yuvalarından, dolayısıyla inanç ve ibadetlerini yönlendiren baskı odaklarından kurtararak özgürleştirilmesi amaçlanmıştı. Bunun yanı sıra tarikat unvanlarına sahip kişilerin çağdışı kıyafetlerinin yasaklanması, toplumsal görünüşün çağdaştırılması yolunda 25 Kasım 1925'te kabul edilen Şapka Kanunu'ndan sonra atılan en önemli adım olmuştu.

yazarlar, Atatürk Türkiye'sinde kadınların sosyal yaşamda yer almasını irdelerken, başta İstanbul ve Ankara olmak üzere İzmir, Trabzon, Mersin ve Bursa'da düzenlenen balolara her yaşta kadın ve erkek Müslüman Türkün birlikte katıldıklarını ve dans ettiklerini ayrıntılı bir şekilde anlatmışlardır. Gentizon, **a.g.e.**, s.166; Pernot, **a.g.e.**, s.178-179.

⁷⁸ Herriot, **a.g.e.**, s.107.

⁷⁹ Bourgoïn, **a.g.e.**, s. 233.

⁸⁰ Pernot, **a.g.e.**, s. 173.

⁸¹ Pernot, **a.g.e.**, s.178-179; Gentizon, **a.g.e.**, s.166.

Kitabında boş inanç (hurafe) yuvası tekke, türbe ve zaviyelerin kapatılmasına, tarikatların yasaklanmasına özel bir bölüm ayıran Fransız Le Temps gazetesinin Türkiye muhabiri Paul Gentizon’a göre, Cumhuriyet yöneticileri bu kurumları son dönemlerin anlayışına uygun görmedikleri için kaldırmışlardı. Bunun yanı sıra Gentizon şöyle bir değerlendirme yapıyordu: “Kürt ayaklanması (Şeyh Sait ayaklanması), Cumhuriyet’e ve reformlara yönelik bu hareketin yöneticileri arasında pek çok tarikat üyesinin bulunduğunu da kanıtlamıştı... Bu nedenle ayaklanma biter bitmez Ankara Hükümeti, toplumsal alanda tehlikeli ve zararlı bulunduğu bir anlayışa karşı savaşmayı görev bildi.”⁸²

İşte geçmişte çeşitli ayaklanmalarda, devletin güçsüzleştirilmesinde önemli rol oynayan tekke ve zaviyelerin kapatılması sadece laikliğin gereği değil, aynı zamanda ulusal birliğin sağlanması açısından da önemliydi. Gentizon ise bu gerçeği anlamış olduğunu şu sözleriyle kanıtlıyordu: “Yeni rejimin kanunları gereği dervişler sadece tekkelerini kapatmak, türbelerini feshetmek durumunda kalmamışlar, aynı zamanda uygar ulusların giysilerini de giymek zorunda kalmışlardı. Şimdi Batılılar gibi ceket, ayakkabı, kasket, şapka giyen bu insanları sokakta kimse tanımamaktadır...”⁸³

Atatürk’ün ve O’nun önderliğini yaptığı Türk Devrimi’nin hayranı Edouard Herriot, Aralık 1933’te Paris’te verdiği bir konferansta, Mustafa Kemal’in eserini diktatörce değil, Türkiye Büyük Millet Meclisi ile tam bir uzlaşma içinde gerçekleştirdiğine işaret ediyor ve bu üstün nitelikli insanın inisiyatifiyle gerçekleşen, gerek sosyal yaşamın çağdaştırılmasına yönelik gerekse rejimin korunması için hayati önem taşıyan bir atılım hakkında şu yorumu yapıyordu: “...O dervişleri, dergâhları, türbe ziyaretlerini, selamlıkları ortadan kaldırarak geçmişin tüm yapay görünümüne son verdi. Ama bilgili, aydın, hayranlık derecesinde tarihe tutkun bir insan olan Mustafa Kemal, bu geçmişte anlamlı ve değerli olan her şeyi korumaya özen gösteriyor.”⁸⁴

Herriot’nun bu sözlerinden onun Atatürk’ü oldukça iyi anladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Zira O, Türk insanını özgürleştirirken, çağdaştırırken geçmişinden koparmayı değil, tam tersine geçmişin akılcılıktan uzak boş inançlarından, ön yargılarından, özgürlüğünü kısıtlayan uygulamalarından kurtarmayı amaçlamıştı. Dolayısıyla ulusal birliğin sağlanması açısından da zorunlu olan ve laik bir ülkede bulunmaması gereken tekke, türbe ve zaviyelerin kapatılması gibi devrimsel nitelikli

⁸² Gentizon, a.g.e., s. 153-154.

⁸³ A.g.e., s. 156.

⁸⁴ Herriot, “De la vieille à la nouvelle Turquie”, *La Turquie Kémaliste*, No.1 (Juin 1934), s. 27.

atılımlarla Atatürk'ün ulaşmak istediği sonuç çağdaş, laik bir toplum düzeniydi.

Esasında Gazi Mustafa Kemal, Edouard Herriot ile 21 Ağustos 1933'te Dolmabahçe Sarayı'nda yaptığı görüşmede, ona Türkiye'yi laikleştirmekteki amacı ve uygulama planıyla ilgili açıklamalar yapmıştı. Fransız başbakanı, kendisine yaptığı açıklamalardan Gazi'nin Türkiye'yi laikleştirerek ulusal birliği sağlamayı amaçladığını gayet iyi anlamıştı.⁸⁵ Bunun da ötesinde O'nun Türkiye'yi modernleştirirken “uygar bir ulus yaratmayı” planladığını da gayet iyi kavramıştı.⁸⁶

Türk insanını giyimiyle, kuşamıyla, sosyal yaşantısıyla, düşünce biçimiyle özgürleştirmeye çalışan Büyük Önder'in “*vicdanların özgürleşmesi*” amacına uygun olarak Tanrı ile kul arasına giren din tacirlerini ortadan kaldırmasından sonra sıra devlet işlerinin ve sosyal yaşantının uluslararası ölçülere göre düzenlenmesine gelmişti. Bu çerçevede ilk aşamada Hazreti Muhammed'in Mekke'den Medine'ye göçünü başlangıç noktası olarak alan Hicri takvim ve mali işleri düzenleyen Rumi takvimin yanı sıra ezani ve vasati saat sistemlerine son verilerek uluslararası takvim ve saat kabul edilmişti (26 Aralık 1925). Bundan sonra diğer sosyal devrimler peş peşe devreye girmiş ve 1928'de Arap rakamlarının yerini uluslararası rakamlar, 1931'de arşın, okka gibi belirsiz ve değişken uzunluk, ağırlık ölçülerinin yerini metre, kilogram gibi uluslararası ölçüler, 1934'de dinsel, sosyal ve asalet kaynaklı bazı san ve sıfatların yerini soyadı, 1935'de haftalık tatil günü Cuma'nın yerini uluslararası tatil günü Pazar almıştı.

İşte özünde laiklik bulunan tüm bu sosyal devrimlerle bir yandan Türk ulusunun uygar dünyada yerini alması, diğer yandan Türk sosyal ve ekonomik yaşamında eşitliğin, birliğin ve sosyal uyumun sağlanması amaçlanıyordu.

Fransa'da yayınlanan Atatürk Türkiye'sine ilişkin yaptılar incelendiğinde, çağdaş boyutlu sosyal devrimlere ve düzenlemelere en fazla yer veren yazarın Paul Gentizon olduğu dikkati çekmektedir. Fransız gazeteciye göre “*Mustafa Kemal'in reformları bir uygarlıktan başka bir uygarlığa geçişi*” ifade ediyordu. Şöyle ki, Batı'yı örnek alan Türkiye Cumhuriyeti artık her alanda Avrupa uygarlığının yöntemlerini uygulamak istiyordu. Halbuki Osmanlı yöneticileri, saat ve takvim örneğinde olduğu gibi kitlelerin duygularını incitme ve özellikle Müslümanlığa zarar verme endişesiyle Batılı zaman ölçülerini kabul etmeye cesaret edememişlerdi.

⁸⁵ Herriot, a.g.e., s.122-123.

⁸⁶ A.g.e., s. 99.

Ancak aynı anda dört değişik takvimin uygulanması karışıklıklara neden olduğu için TBMM, bütün uygar ülkelerde yürürlükte olan Gregoryen takvimi ve 24 saat uygulamasının benimsenmesini kabul etmişti.⁸⁷ Bununla birlikte Gentizon, kitabının yayınlandığı 1929 yılında hâlâ yürürlükte olan Cuma günü uygulamasından Türk ekonomisi açısından yarattığı olumsuzluklar nedeniyle vazgeçilmesi gerektiğini, Avrupa ile yoğun ticari ilişkilere girmiş bir ülkenin hafta tatilini Batı'nın tatil günü olan Pazar'a kaydırmasının daha doğru olacağını savunuyordu.⁸⁸

Gentizon'un yanı sıra kitabında Türkiye'deki hafta tatili uygulamasına yer veren bir başka yazar Jean Méliá idi. "Mustapha-Kémal ou la rénovation de la Turquie" (Mustafa Kemal veya Türkiye'nin Yenileşmesi) başlıklı kitabı Gentizon'un yapıtıyla aynı yıl yayınlanan Fransız devlet adamı, gazeteci-yazar Jean Méliá ise, ilerleme ve kalkınma yolunda azimli olan Türkiye'de Mart 1924'ten beri yürürlükte olan ve Türk ekonomisinin Avrupa ile iş ilişkilerini bozan Cuma uygulamasından en kısa sürede vazgeçileceğini düşünüyordu.⁸⁹

Atatürk Türkiye'sinde sosyal ve ekonomik yaşamın çağdaştırılmasına ve böylece Türkiye'nin uygar dünyada layık olduğu yeri almasını hızlandırmaya yönelik devrimsel nitelikli atılımların gerçekleştiği tarihlerde kitapları yayınlanan Fransız aydınlarının, yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere, Atatürk'ün tasarladığı ve önderliğini yaptığı sosyal devrim ve düzenlemelerin amacını gayet iyi kavradıkları anlaşılmaktadır.

Atatürk ve Laiklik

Laiklik, bir düşünce ve yaşam biçimi olarak, yalnızca vicdan değil, her türlü düşünce özgürlüğünü, bütün yönetim ve kültür alanlarını içerir.⁹⁰ Atatürk döneminde Ortaokullarda ders kitabı olarak okutulan "*Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*" kitabında Ulu Önder vicdan özgürlüğünü ve laikliği şöyle tanımlıyordu:

"Vicdan hürriyeti, her fert istediğini düşünmek, istediğine inanmak, kendine mahsus siyasi bir fikre sahip olmak, mensup olduğu bir dinin icaplarını yapmak veya yapmamak hak ve

⁸⁷ Gentizon, **a.g.e.**, s. 176-178. Osmanlı Devleti'nde Hicri takvim, Rumi takvim, Ortodoks takvimi ve Gregoryen takvimi kullanılıyordu. Yeni takvim ve saatler konusunda ayrıca: Herriot, **a.g.e.**, s. 106.

⁸⁸ **A.g.e.**, s.184-185.

⁸⁹ Méliá, **a.g.e.**, s. 147.

⁹⁰ Şerafettin Turan, **Türk Kültür Tarihi**, 2. B., Bilgi Yayınevi, Ankara, 1994, s. 146.

hürriyetine maliktir. Kimsenin dinine ve vicdanına hakim olunamaz...

“Türkiye Cumhuriyeti dahilinde bilumum tekkeler ve zaviyeler ve türbeler kanunla kapatılmışlardır. Tarikatlar lağvolunmuştur. Şeyhlik, dervişlik, çelebilik, halifelik, falcılık, büyüçülük, türbedarlık v.s. memnudur. Çünkü bunlar irtica membarları ve cehalet damgalarıdır...

“Laiklik-Türkiye Cumhuriyeti’nin resmi dini yoktur. Devlet idaresinde bütün kanunlar, nizamlar ilmin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere, dünya ihtiyaçlarına göre yapılır ve tatbik edilir. Cumhuriyet, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkisinde başlıca muvaffakiyet âmili görür.”⁹¹

Atatürk’ün önderliğinde ilk kez bir İslam ülkesinde laikliğin kabul edilmesi ve Türkiye’deki laiklik uygulamaları, Fransız aydınlarının en çok dikkatini çeken konuların başında geliyordu.

Yazar Chantich-Chandan, 1929’da yayınlanan “Le Miracle Turc” (Türk Mucizesi) başlıklı kitabında, Atatürk Türkiye’sinde 1922’den itibaren siyasal, sosyal, hukuk ve eğitim alanlarında gerçekleştirilen değişikliklerle Türk halkının Batılı devletler tarzında örgütlenmiş modern bir ulus olmaya çalıştığını belirtiyordu. Yazara göre, Mustafa Kemal, Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkıntıları üzerine yeni Türk devletinin anıtsal yapısını kurarken ilkönce yenilik düşmanı peşin yargı ve boş inançlarla (hurafelerle) savaşmak zorunda kalmıştı. Bunun ötesinde Türkiye’de 1929’a kadar gerçekleştirilen yenilikler, Türk sosyal ve ulusal yaşamını İslam dininin etkisinden kurtarmayı amaçlıyordu.⁹²

Kitabı Chantich-Chandan’ın eseriyle aynı yıl yayınlanan Gazeteci Gentizon ise, Atatürk Türkiye’sinde yeniliklerle birlikte Doğu-İslam uygarlığı yanlısı Türkiye ile Batı kültürü taraftarı ve laik düşüncüyü içine sindirmiş Türkiye arasında bir çatışma başladığını, bunun aslında birbirinin karşısı iki uygarlığın çekişmesi olduğunu ileri sürüyordu. Fransız gazeteci, Mustafa Kemal’in cehaletin ve taassubun kısmen egemen olduğu bir toplumu yenileştirmeye çalıştığını; dogmayı akıldan, dini politikadan, dünyeviye ruhaniden, ruhu şekilden ayırdığını ve ülkesinin örf ve âdetlerine, kurumlarına yeni ve mantıksal bir şekil vermeye çabaladığını düşünüyordu. Bunun yanı sıra Mustafa Kemal’le birlikte yeni Türkiye’nin kendisini

⁹¹ A. Âfetinan, **Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El yazıları**, 2. B., TTK Yayınları, Ankara, 1988, s.56.

⁹² K. S. Chantich-Chandan, **Le Miracle Turc**, La renaissance moderne, Paris, 1929, s. 181-183.

durağanlığa iten gözündeki teokrasi perdesinden kurtularak bir “Avrupa devleti” haline geldiğini iddia ediyordu.⁹³

Chantich-Chandan ve Gentizon’un yanı sıra Fransız devlet adamı Jean Mélia da, yurduna can veren Mustafa Kemal’in Türk halkının Batılı çağdaşları gibi modern bir halk olmasını ve çağa ayak uydurmasını istediğini vurgulayarak, Türk modernleşmesini şöyle açıklıyordu:

“...Türkiye’yi yaşama döndürmek, ayağa kaldırmak, gerektiği takdirde baltayı eski, köhnemiş ne varsa ona saplayarak ülkeyi yeniden yaratmak gerekmektedir. Mustafa Kemal dine manevi gücünü bırakırken, dünyevi gücü sadece devlete vermek istemektedir. Türkiye’yi bu şekilde yaşatmak istemek -bir ulusun günümüzde yaşaması gerektiği gibi- onu modernleştirmektir, çağa uydurmaktır. Şüphesiz böyle bir modernleşme, Batılı ülkelere özgü bir harekettir.”⁹⁴

Mustafa Kemal’in çağdaş ve uygar bir devlet ve toplum düzeni yaratmak amacıyla en temel devrimlerini gerçekleştirdiği bir dönemde kitapları yayınlanan (1929’da) bu üç Fransız yazarın, Cumhuriyet yönetiminin gerek devletin siyasal yapısını gerekse hukuk sistemini, eğitimi, sosyal yaşamı teokratik yapısından kurtararak akli, bilimi, değişen yaşam koşullarını esas alan laik bir yapıya kavuştururken hangi güç odaklarına, kurumlara karşı mücadele ettiğini gayet iyi kavradıkları görülmektedir.

Ne var ki, Türkiye’nin laikleşmesinden rahatsızlık duyan az da olsa bazı Fransız yazarları bulunuyordu. Örneğin Fransız gezgini José le Boucher, yukarıdaki yazarların eserleriyle aynı yıl yayınlanan kitabında, Atatürk’ün başarısının esas olarak eski kurumları yıkarak yerlerine çağdaş kurumlar kurmasından kaynaklandığını, İttihatçıların tersine O’nun teokratik yapı değiştirilmeden bu köklü değişikliklerin gerçekleşmeyeceğini anladığını vurguluyordu. Diğer yandan Türklerin, İslam uygarlığının Batılı yaşam koşullarına uyum sağlamasının mümkün olamayacağına inandıkları için eski uygarlıklarını terk ettiklerini veya bir başka anlatımla laikliği benimsediklerini iddia ediyordu. Dolayısıyla Atatürk devrimlerinin temelinde laiklik bulunduğunu gayet iyi kavrayan yazar, bununla birlikte Atatürk Türkiye’inde benimsenen laiklik ilkesini “*ithal laiklik*”, hatta “Fransa’dan ithal laiklik” olarak niteliyordu.⁹⁵

⁹³ Gentizon, a.g.e., s. 341-342.

⁹⁴ Mélia, a.g.e., s. 84-85.

⁹⁵ José le Boucher, a.g.e., s. 110. Yazar, “laik” sıfatının Fransızca kökenli olmasını ve Türkçe karşılığının bulunmamasını böyle bir niteleme yapmasının nedenleri olarak belirtiyordu.

Daha önce de irdelendiği üzere Türkiye’de gerçekleştirilen hukuk devrimi, giyim-kuşam devrimi gibi özünde laiklik bulunan köklü değişikliklerden de rahatsızlık duyan José le Boucher’nin “*ithal laiklik*” nitelemesinin ötesinde laiklik uygulamalarına ilişkin başka görüşleri de vardı. Ona göre, gözünü Batı uygarlığına çevirmiş Türkiye’de saltanatın ve hilafetin kaldırılması, kılık-kıyafetin değiştirilmesi İslam’ın ayaklar altına alınması anlamına geliyordu ve de Mustafa Kemal geçmişi hatırlatan her şeyi ortadan kaldırdıktan ve ruhları allak bullak ettikten sonra Türk insanına Batılılar gibi giyinmesini, onlar gibi yaşamasını, çalışmasını ve örgütlenmesini emretmişti. Dolayısıyla Türk Devrimi, İslam tarihinde daha önce eşine rastlanmayan bir örnek oluşturmuştur.⁹⁶ Bir Fransız yazarın Atatürk Devrimi’nin temel taşı laikliğe yönelik böylesine olumsuz bir bakış açısına sahip olmasının temelinde, onun laik bir medeni kanunun kabul edilmesine veya giyim-kuşam devrimine yönelik tepkisine neden olan aynı etkenlerin, yani Türkiye’deki laiklik uygulamalarından Fransa’nın tarihsel çıkarlarının zarar göreceği yönündeki endişelerinin bulunduğunu söylemek mümkündür.

Ünlü romancı Claude Farrère de Türkiye’nin laikleşmesinden duyduğu rahatsızlığı eserine yansıtan bir başka Fransız yazardı. 1937’de yayınlanan “*Les forces spirituelles de l’Orient*” (Doğu’nun Manevi Güçleri) başlıklı yapıtında, Ankara’da, İstanbul’da ya da başka bir deyişle Atatürk Türkiye’sinde anılandaki Osmanlı görünümünü bulamayan ve düş kırıklığını Ankara’yı “*yapay Türkiye*” olarak tanımlayarak anlatan Claude Farrère,⁹⁷ Türkiye’yi modern düşüncelere ayak uydurmaya çalışmakla, bilinçli ya da bilinçsiz olarak komşularından ya da onların komşularından yeni olarak değerlendirdiği her şeyi taklit etmekle suçluyordu. Türkiye’nin taklit ettiği ülkelere örnek olarak da 1793 Fransa’sını ve Sovyet Rusya’yı vererek bu ülkelerin kilise karşıtlığına ve ateizme sürüklendiklerini belirtiyordu.⁹⁸ Ne var ki, Türkiye’deki devrimlere tanıklık ederek, laiklik uygulamalarını yerinde gözlemlemiş olan Paul Gentizon, Berthe Gaulis ve Noëlle Roger ondan çok farklı düşünüyorlardı.

⁹⁶ A.g.e., s. 4-6.

⁹⁷ Claude Farrère, *Les forces spirituelles de l’Orient: İnde, Chine, Japon, Turquie*, Flammarion, Paris, 1937, s. 224-233. Farrère, 1922’de Türkiye’de gözlemlediklerinden hareket ederek yazdığı “*Turquie réssuscitée*” adlı eserinde, büyük Türk kahramanı Mustafa Kemal’in “herşeyin kaybedildiği gibi görüldüğü bir anda” işe el koyduğunu, öyle ki Sèvres Antlaşması ‘yla öldüğünü zannettiği Türkiye’nin O’nun başa geçtiği andan itibaren, üstelik güçlü bir şekilde yaşadığını yazıyordu. Claude Farrère, *Turquie réssuscitée*, Cahiers libres, Paris, 1930, s. 106.

⁹⁸ Farrère, *Les forces spirituelles de l’Orient: İnde, Chine, Japon, Turquie*, s. 234.

Gazeteci Gentizon, Türk Devrimi’nin çoğu kez Batılı ülkelerde zannedildiği gibi İslam’ı hedef almadığını ve bu bağlamda Ankara’nın ne 1789 Paris’ini ne de 1920 Moskova’sını taklit etmediğini, bunun en önemli kanıtının ise dinin önemli bir güç olarak Türkiye’de varlığını sürdürdüğünü savunuyordu.⁹⁹ Diğer yandan yeni Türkiye’nin İslam’ı Allah ile kul arasındaki ilişkileri düzenleyen manevi ve dini bir miras olarak koruduğunu, bunun yanın sıra toplumsal ilişkileri düzenlerken modern bilimin verilerinden yararlanmak istediğini ve de İslam’ın politikada, hukukta, eğitim sisteminde, sağlık kurallarında esin kaynağı olmaktan çıkarılmasını benimsediğini, bununla birlikte dinsel bir öğreti olarak bu dini sürdürdüğünü ve asla ondan vazgeçmeyeceğini belirtiyordu.¹⁰⁰ Gentizon’a göre, Mustafa Kemal’in önderliğini yaptığı Türk Devrimi’nin en önemli sonuçlarından biri, Kuran üzerine kurulu Müslüman öğretisini dinin dışındaki tüm alanlardan uzaklaştırmak olmuştur. Ancak Fransız gazetecinin “*Cumhuriyet İslami*” olarak nitelediği İslam, ne Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ne de Müslüman ülkelerdeki İslam’dır. Şöyle ki, Cumhuriyet’le birlikte dogmalara, katı inançlara, batıl inançlara daha az tutunmuş, ancak akla ve yasalara daha bağlı bir İslam anlayışı sessiz bir şekilde ortaya çıkmıştır.¹⁰¹

Kurtuluş Savaşı sırasında ve 1927’de Türkiye’de bulunan ünlü Fransız gazetecisi Berthe Gaulis ise, dinin önemli bir güç olarak Türkiye’de varlığını sürdürdüğünü savunan Gentizon’u teyit eden görüşler ileri sürüyordu. Şöyle ki, “La question turque” (Türk Sorunu) adlı kitabında, Ankara’da gözlemlediklerinden hareket ederek, Ramazanda Ankaralı üst düzey yöneticilerin eşlerinin oruç tuttuklarını, topların susmadığını, camilerin ışıklarının bütün görkemiyle yanmaya devam ettiğini, dinsel görüşlerin modernleşmesine karşın Türkiye’de dinin asla ölmediğini ve yeni görünümüyle Müslüman dininin daha çok güç kazandığını yazıyordu.¹⁰²

1920 ve 1930’lu yılların sonunda Türkiye’yi karış karış dolaşan Fransız gezgin Noël Roger de, 1938’de yayınlanan makalesinde, Claude Farrère’in tam tersine, bazı yanlış bilgilendirilmiş ve her şeyi genelleştiren Batılıların iddia ettikleri gibi Atatürk’ün dünyevi gücü manevi güçten, devleti dinden ayırarak asla Tanrı’ya inanmayanları taklit etmediğini, Türkiye’de insanların

⁹⁹ Gentizon, *a.g.e.*, s. 283.

¹⁰⁰ *A.g.e.*, s. 272-273.

¹⁰¹ *A.g.e.*, s. 273-274. Fransız gazetecisinin düşüncesine göre; Türkler, Türk Devrimi ile ortaya çıkan Cumhuriyet İslam’ı ile birlikte diğer Müslüman halklar karşısında, ağır sonuçları bulunan bir konuda, din alanında inisiyatifi ele almışlardı. Halbuki o güne kadar İslam’a Arap düşüncesi egemen olmuştu. Ancak gerçek şu ki, Türkiye, Müslüman ülkeler arasında Arap Müslümanlığının ortaçağ havasından kurtulmayı başaran ilk ülke olmuştu. *A.g.e.*, s. 283-284.

¹⁰² Georges-Gaulis, *La Question Turque*, Ed. Berger-Levrault, 1931, s. 348-350.

istedikleri şekilde ibadet edebildiklerini, Cumhuriyet yönetiminin kesinlikle inananlara, dindarlara savaş açmadığını, bunun en basit göstergesinin ise her yeni okulun yanında yeni bir caminin açılması olduğunu belirtiyordu.¹⁰³

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere, Atatürk'ün laiklik anlayışını iyi kavramış ve Türkiye'nin laikleşme çabalarına tanıklık etmiş Fransız gözlemcilerinin objektif değerlendirmeleri, Batı dünyasının bir kesiminin Atatürk Türkiye'sine yönelik suçlamalarının ne denli ön yargılı, taraflı, gerçek dışı ve haksız olduğunu ortaya koymasından büyük önem taşımaktadır.

Bazı Fransız aydınlarının Atatürk'ün Türkiye'yi laikleştirme amacını irdelerken çok ilginç değerlendirmeler yaptıklarını da ilave etmek gerekir. Örneğin gazeteci Gentizon “*Mustafa Kemal’le birlikte yeni Türkiye’nin kendisini durağanlığa iten gözündeki teokrasi perdesinden kurtularak bir ‘Avrupa devleti’ haline geldiğini*” ileri sürerken,¹⁰⁴ Fransız devlet adamı Gérando ise Türkiye’de uygulanan programın amacının, yıkılan Osmanlı Devleti’nin yerine modern bir devlet, bir Avrupa devleti kurmak ve böylece “*durağan Asya*”nın bir parçasını Avrupa’ya dahil etmek olduğuna dikkat çekiyordu.¹⁰⁵ Fransız Türkoloğu René Marchand da, Türkiye’ye yaptığı gezide gözlemlediklerinden yola çıkarak Türkiye’nin coğrafi olarak Asya kıtasında yer almasına karşın çıkarları ve gerçekleştirmek istediklerinden ötürü pekâlâ Avrupalı olabildiği görüşündeydi.¹⁰⁶ Sonuç olarak, Cumhuriyet’in kurulmasından kısa bir süre sonra Batı kamuoyunu aydınlatmaya yönelik önemli eserler veren bu aydınlar, Atatürk’ün “*çağdaş uygarlık düzeyine ulaşmak*” arzusunu ve bu ideali gerçekleştirmek için kullandığı yöntemleri çok iyi kavradıkları gibi laikliği ilk kabul eden bir İslam ülkesi olan Türkiye Cumhuriyeti’nin bir Avrupa devleti haline geldiğini iddia edebilmişlerdir.

Sonuç

Gazi Mustafa Kemal, daha 29 Ekim 1923’te Cumhuriyet’in ilan edildiği gün Fransız gazetecisi Maurice Pernot’ya verdiği demeçte, “*memleketler muhtelifdir, fakat medeniyet birdir ve bir milletin terakkisi için de bu yegâne medeniyete iştirak etmesi lazımdır... Türklerin asırlardan beri takibettiği hareket, devamlı bir istikameti muhafaza etti. Biz daima şarktan garba doğru yürüdüük... Memleketimizi asrileştirmek istiyoruz... Medeniyete girmek*

¹⁰³ Roger, a.g.m., s. 23-24.

¹⁰⁴ Gentizon, a.g.e., s. 341-342.

¹⁰⁵ Gérando, a.g.m., s. 14-15.

¹⁰⁶ Marchand, *Le réveil d’une race: Dans la Turquie de Mustapha Kemal*, s. 181.

*arzu edip de, garba teveccüh etmemiş millet hangisidir? Bir istikamette yürümek azminde olan ve hareketinin ayağında bağlı zincirlerle işkâl edildiğini gören insan ne yapar? Zincirleri kırar, yürür*¹⁰⁷ diyerek Batı dünyasına çok önemli bir mesaj vermişti. Dolayısıyla Türk ulusunun ilerlemesi ve çağdaşlaşması için Doğu uygarlığından Batı uygarlığına geçme arzusunun ve kararlılığını bu sözlerle ifade etmişti.

Pernot'nun dışında O'nun Batı uygarlığına geçme kararlılığına ve azmine tanıklık eden başka Fransız gözlemciler de vardı. İster gazeteci, ister gezgin, ister diplomat, ister Türkolog olsun Atatürk döneminde Türkiye'de gerçekleşen çağdaş ve uygar boyutlu köklü değişikliklere tanıklık eden Fransız aydınları, eserlerinde Batı kamuoyunun dikkatini O'nun bu kararlılığına çekmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla Fransız aydınlarınca özellikle vurgulanan iki önemli nokta vardı: Birincisi; Atatürk'ün 1922'den itibaren gerçekleştirdiği devrimlerle Türk halkını modern, uygar bir ulus haline getirmeye ve bir Avrupa devleti yaratmaya çalıştığı idi. İkincisi ise; siyasal, sosyal, hukuksal ve eğitsel alanlarda gerçekleştirilen köklü değişikliklerle Türk halkının Atatürk'ün önderliğinde Batılı devletler tarzında örgütlenmiş modern bir ulus olmaya çalıştığı idi. Ne var ki, bazı Fransız gezginleri Atatürk'ün çabasını yanlış değerlendirmişler ve Doğu uygarlığından Batı uygarlığına geçmeye çalışan Türkiye'de Cumhuriyet yöneticilerinin bu amaca ulaşmak için başvurdukları yöntemleri eleştirerek, Atatürk Devrimi ile birlikte Türkiye'de halkın geçmişiyle olan bağlarının kopartılmaya çalışıldığını, geçmişi hatırlatan herşeyin ortadan kaldırıldığını, hatta İslam'ın ayaklara altına alındığı iddia etmişlerdir. İşte laik ve çağdaş bir devlet ve toplum düzeni kurmak isteyen Atatürk'e yönelik bu eleştiriler, modern Türkiye'de hayallerindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun görünümünü bulamayan kişilerin hayal kırıklığını yansıtanın ötesinde, Türkiye'deki laiklik uygulamalarından Fransa'nın bu ülkedeki tarihsel maddi ve manevi çıkarlarının zarar görmesinden endişe eden çevrelerin görüşlerinin bir özeti idi. Bazı Fransız gezginlerinin bu ön yargılı, hissi ve taraflı yaklaşımlarına karşın eserleri genellikle Atatürk döneminde yayınlanan Fransız aydınlarının büyük çoğunluğu, Türkiye'nin laikleşme çabalarını tarafsız ve gerçekçi bir şekilde değerlendirmişlerdir.

Sağduyulu, tarafsız Fransız aydınları, Türk Devrimi'nin çoğu kez Batılı ülkelerde zannedildiği gibi İslam'ı hedef almadığını, tam tersine Atatürk'ün yenilik düşmanı bilgisizlik ve bağnazlığa karşı savaştığını ve dinin önemli bir güç olarak Türkiye'de varlığını sürdürdüğünü, dolayısıyla toplumsal

¹⁰⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.III, 4.B., Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara, 1989, s.90-91.

ilişkilerini düzenlerken modern bilimin verilerinden yararlanmak isteyen yeni Türkiye'nin İslam'ın politikada, hukukta, eğitim sisteminde, sağlık kurallarında esin kaynağı olmaktan çıkarılmasını benimsemesine karşın İslam dinini Allah'la kul arasındaki ilişkileri düzenleyen manevi ve dini bir miras olarak koruduğunu düşünüyorlardı.

Atatürk döneminde Fransa'da yayımlanan Atatürk Türkiye'si ile ilgili yapıtlarda; Fransız aydınlarının saltanatın ve hilafetin kaldırılmasıyla, Şapka Devrimi'yle, tekke, türbe ve zaviyelerin kapatılmasıyla, Türk Medeni Kanunu'nun kabulüyle, uluslararası zaman ve ölçü sistemlerinin benimsenmesiyle birlikte İslam dininin Türk devlet ve toplum yaşamındaki etkisinin ortadan kaldırıldığını, yeni Türkiye'nin gücünü artık akıl ve bilimden aldığını, dolayısıyla Doğu uygarlığından Batı uygarlığına geçmek istediğini çok iyi anladıkları görülmektedir. Özetle, gerek Türk insanını gerekse Türk devlet ve sosyal yaşamını çağdaşlaştıran, ulusal birliği sağlayan bu atılımların özünde laiklik vardı. Diğer yandan Atatürk'ün gerek eğitimin laikleştirilmesine yönelik gerekse kültür alanındaki atılımları, Harf ve Dil devrimlerinin yanı sıra tarih çalışmaları da Fransız aydınlarının ilgi odağını oluşturan gelişmelerdendi. Örneğin, 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Yasası'nın ve bunu izleyen gelişmelerin genç Cumhuriyet'in hem laik, demokratik ve ulusal hem de çağdaş bir kültürü yayma hedefi çerçevesinde değerlendirilmesi, özünde laiklik bulunan ve Türk halkı tarafından hiçbir zorlama olmaksızın kabul edilen Latin alfabesiyle birlikte Avrupa'ya doğru yeni bir adım atılacağı, hatta Harf Devrimi'nin Türkiye'nin uluslararası yaşam ve kültürde daha aktif bir rol oynamasını da beraberinde getireceğinin savunulması, Atatürk'ün yeni bir tarih anlayışıyla ulaşmak istediği hedeflerin, özellikle Türkiye hakkındaki ön yargıların çürütülerek Türklerin uygarlığa katkılarının başta Fransa olmak üzere Batı kamuoyuna anlatılması açısından Fransız yazarların eserleri büyük önem taşımaktadır.

İşte “*özgürlük ve bağımsızlık benim karakterimdir*” diyen ve Türk Kurtuluş Savaşı ile birlikte emperyalist devletlerin boyunduruğundan kurtardığı Türk insanını (kadını ve erkeğiyle) kendisi gibi özgürleştirmek isteyen Atatürk'ün tüm devrimsel atılımlarının özünde laiklik vardı. Çünkü laiklik, hem özgürlüğü hem çağdaşlaşmayı sağlayan temeldir ve demokrasinin olmazsa olmaz koşuludur. Bilindiği üzere Atatürk'ün özgürlük anlayışının kökeninde Fransız Devrimi vardır. O, 1928'de Fransız Le Matin gazetesi muhabirine verdiği demeçte, Fransız İhtilali'nin bütün dünyaya özgürlük düşüncesini yaydığını, ancak o tarihten beri insanlığın ilerlediğini, Türk demokrasisinin Fransız İhtilali'nin açtığı yolu izlediğini, fakat kendine

özgü bir nitelikte geliştiğini söylemişti.¹⁰⁸ Türkiye’de gerçekleştirilen devrimi ve onun önderini Batı dünyasına tanıtmayı amaçlayan yapıtlarda ise, Fransız aydınları, esin kaynağı Fransız Devrimi olan ve önderliğini Atatürk’ün yaptığı Türk Devrimi’nin en önemli özelliğinin “ulusal” niteliği olduğunu vurgulamışlardı. Diğer yandan laikliği ilk kez kabul eden bir İslam ülkesi olan Türkiye'nin uygar dünyada yerini alabilmesinin ancak kadınıyla, erkeğiyle birlikte gelişmesine bağlı olduğunu, dolayısıyla demokrasinin gereği olarak toplumun yarısını oluşturan kadınların gerek sosyal gerek siyasal alanda erkeklerle eşit hak ve özgürlükler elde etmesiyle devrimin amacına ulaşabileceği gerçeğini gören Atatürk’ün bu idealini son derece iyi kavramışlar ve O’nun bu doğrultuda gerçekleştirdiği köklü değişiklikleri neden-sonuç ilişkileri çerçevesinde analiz edebilmişlerdi. Bunun yanı sıra özellikle Atatürk döneminde Türkiye’de devrimlerin gerçekleşme sürecine tanıklık eden Fransız gazetecilerinin ve büyükelçilerinin üzerinde birleştikleri bir gerçek vardı: Türk ulusunun Atatürk’e olan sevgi ve inancının devrimlerin benimsenmesinde çok önemli rol oynadığı.

Genel bir sonucu belirtmek gerekirse; Atatürk’ün amacı tam bağımsız, laik bir ulusal devlet, çağdaş, kalkınmış bir toplum ve özgür insan yaratmaktı. Çalışmamıza konu olan Fransız yapıtlarında, O’nun bu amacının, Türkiye’de O’nun önderliğinde gerçekleştirilen çağdaş ve uygar boyutlu, özünde laiklik bulunan devrimleri yerinde gözlemlemiş Fransız aydınlarının büyük çoğunluğunca gayet iyi anlaşıldığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Âfetinan, A., **Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk’ün El yazıları**, 2. B., TTK Yayınları, Ankara, 1988.

Akgün, Seçil, **Halifeliğin Kaldırılması ve Lâiklik**, 2. B., Temel Yayınları, Ankara, 2006.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C.I, 4.B., Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989.

_____, C.II, 4.B., Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989.

_____, C.III, 4.B., Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara, 1989.

Benoist-Méchin, Jacques de, **Le loup et le léopard Mustapha Kémal ou la mort d’un empire**, Ed. Albin Michel, Paris, 1954.

¹⁰⁸ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C.III, s. 120.

- Boucher, José le, **D'Angora à Vilna**, Ed. Prométhée, Paris, 1929.
- Bourgoin, Marguerite, **La Turquie d'Atatürk**, Eugène Rey, Paris, 1936.
- Chambrun, Comte Charles de, **Atatürk et la Turquie nouvelle**, Fernand Sorlot, Paris, 1939.
- Chantich-Chandan, K. S., **Le Miracle Turc**, La renaissance moderne, Paris, 1929.
- Deny, Jean ve Marchand, René, **Petit manuel de la Turquie nouvelle**, Jacques Haumont et Cie, Paris, 1933.
- Duhamel, Georges, **La Turquie nouvelle: Puissance d'Occident**, Mercure de France, Paris, 1954.
- Farrère, Claude, **Turquie réssuscitée**, Cahiers libres, Paris, 1930.
- _____, **Les forces spirituelles de l'Orient: Inde, Chine, Japon, Turquie**, Flammarion, Paris, 1937.
- Gentizon, Paul, **Mustapha Kemal ou l'Orient en marche**, Ed. Bossard, Paris, 1929.
- Georges-Gaulis, Berthe, **La Question Turque**, Ed. Berger-Levrault, 1931.
- Herriot, Edouard, **Orient**, Librairie Hachette, Paris, 1934.
- Karal, Enver Ziya, (der.), **Atatürk'ten Düşünceler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1969.
- Marchand, René, **Le réveil d'une race: Dans la Turquie de Mustapha Kemal**, Nouvelle Société d'Édition, Paris, 1927.
- Mauclair, Camille, **De Jérusalem à İstanbul**, Ed. B. Grasset, Paris, 1939.
- Mélia, Jean, **Mustapha-Kémal ou la rénovation de la Turquie**, Bibliothèque Charpentier, Paris, 1929.
- Pernot, Maurice, **L'Inquiétude de l'Orient: En Asie Musulmane**, Librairie Hachette, Paris, 1927.
- Roger, Noëlle, **En Asie Mineure-La Turquie du Ghazi-**, Fasquelle Editeurs, Paris, 1930.
- Tongas, Gérard , **Atatürk et le vrai visage de la Turquie moderne**, P.Geuthner, Paris, 1937.
- _____, **La Turquie: centre de gravité des Balkans et du Proche-Orient**, P.Geuthner, Paris, 1939.
- Sarraut, Albert, **Mon Ambassade en Turquie**, Paris, 1953.
- Turan, Şerafettin, **Türk Kültür Tarihi**, 2. B., Bilgi Yayınevi, Ankara, 1994.

_____, **Türk Devrim Tarihi III: Yeni Türkiye'nin Oluşumu (İkinci Bölüm)**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1996.

Zara, Philippe de, **Mustapha Kémal: Dictateur**, Fernand Sorlot, Paris, 1936.

Makaleler

Bazin, Louis, "Mustafa Kemal Atatürk et la turcologie française", **La Turquie et la France à l'époque d'Atatürk**, Association pour le développement des études turques, Paris, 1981.

Feyzioğlu, Turhan "Türk İnkılâbının Temel Taşı: Lâiklik", **Atatürkçü Düşünce**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1992.

Gérando, F. de, "La Turquie nouvelle: La Politique étrangère, Le Progrès intérieur", **Revue Politique et Parlementaire (10 Mai-10 Juillet 1927)**.

Herriot, Edouard, "*De la vieille à la nouvelle Turquie*", **la Turquie Kémaliste**, No.1 (Juin 1934).

_____, "Le Kémalisme", **Atatürk: Pensées et témoignages**, Unesco Türkiye Milli Komisyonu, Ankara, 1981.

Roger, Noëlle, "Anadolou: La Turquie de Kémal Atatürk", **Revue des Deux Mondes**, J. Dumoulin, Paris, 1938.

Turan, Şerafettin, "Atatürk ve Ulusal Kültür", **Ankara Üniversitesi Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, TTK Basımevi, Ankara, 1983.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi

Sayı: 67, Güz 2020, s.469-506

Makalenin geliş ve kabul tarihleri: 14.08.2020 - 23.09.2020 (Araştırma Makalesi)

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN EKONOMİDE TAM BAĞIMSIZLIK ANLAYIŞI VE ÜRETİM HEYECANI

İhsan TAYHANI*

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlayan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, Mustafa Kemal'in önderliğinde saldırgan emperyalist devletlere karşı - son derece güç koşullar altında - bir bağımsızlık savaşı verilmiş ve ülke işgalden arındırılmıştır.

Söz konusu bu bağımsızlık mücadelesinin, Osmanlı'nun geride bıraktığı "borç ekonomisi" olarak adlandırılabilir bir ekonomik zeminde - deyim yerindeyse - bulup, buluşturarak verilen bir mücadele olduğu da unutulmamalıdır. Büyük bir toplumsal dönüşümü gerçekleştiren 1923 Cumhuriyeti'nin temelleri de yine bu zeminde atılmıştır.

Hem yoklukların çarpan olduğu bu yolculuğun ağır yükünü omuzlarında taşıyan bir kişi hem de ekonomik bağımsızlığın devlet hayatında oynadığı rolü - henüz yolculuğa çıkmadan - bilen bir lider olarak Mustafa Kemal, bırakınız kuruluşu, daha kurtuluş aşamasında önceliği hep ekonomiye vermiştir.

Bu çalışmada cumhuriyetin ilk yıllarında ulaşılmak istenen "milli ekonomi" hedefi ve aşamalı olarak hayata geçirilen ekonomi modelleri gözden geçirilerek, Gazi Mustafa Kemal'in söz ve demeçleri ekseninde, O'nun, dönemin üretim fabrikalarına ait şeref (anı) defterlerine yansıyan "üretim heyecanı" irdelendi.

Anahtar Kelimeler: Ekonomi, fabrika, Mustafa Kemal, sanayileşme, üretim.

* Doç. Dr., Lefke Avrupa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, tayhani@yahoo.co.uk, (ORCID: 0000-0002-0287-8605).

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'İN KAVRAMI KULLANILAN KULLANILAN KAVRAMI KULLANILAN KULLANILAN KAVRAMI KULLANILAN

ABSTRACT

After signing the Armistice of Moudros on October 30, 1918, Turks, led by Mustafa Kemal, fought against the aggressive imperialist powers under extremely hard conditions, gained their independence, and saved the country from invasion.

It should be recalled that the aforementioned independence war was fought with limited means as the Ottoman Empire had excessive amounts of foreign debt before going into the World War I. The Republic of 1923, that accomplished a vast social transformation, was founded under these circumstances as well.

Mustafa Kemal, as a leader who experienced poverty at first hand in his life and knew the importance of economic independence of a nation, paid special attention to economy not only during the foundation period but also during the war of independence.

In this article, the goal of “national economy” that was wished to be achieved during the first few years of the Republic and the economic models that were practised gradually were examined. Mustafa Kemal’s enthusiasm of production that was reflected in the honour books of production factories of that time period was studied thoroughly in the light of his speeches and statements.

Key Words: *Economy, factory, industrialization, Mustafa Kemal, production.*

Giriş

21 Ekim 1999 tarihinde uğradığı bir suikast sonucu hayatını kaybeden siyaset bilimci, yazar ve öğretim üyesi Prof. Dr. Ahmet Taner Kışlalı, Batılıların Kemalizm olarak adlandırdıkları düşünce sistemini; ‘Kemalizm geçmişin bekçiliği değil, geleceğin öncülüğüdür.’ şeklinde veciz bir sözle anlatmıştı. Kışlalı’nın bu savı, yurdumuz insanının yüz yüze kaldığı her olayda Türkiye özelinde, tüm insanlığı ilgilendiren pek çok olayda ise dünya genelinde doğrulanmaya devam ediyor.

Örneğin, 2019 Aralık ayından itibaren adım adım bütün dünya devletlerini, Mart 2020 ortalarından beri de Türkiye’yi etkisi altına alan ve çok yönlü yıkımlara yol açan “Corona Pandemisi”, Atatürk’ün, “devletçilik” prensibi ile “sosyal devlet” ve “üretim ekonomisi” kapsamındaki sosyo-ekonomik politika ve uygulamalarının - neredeyse bir asır sonra - ne denli yaşamsal önemde olduğunu gözler önüne sermiş bulunuyor.

Eylül 2020 itibarıyla dünyada 700 binden fazla kişinin hayatını kaybetmiş olması [Kasım 2020 itibarı ile 1 milyon 200 bini aşmış durumdadır], güçsüz ekonomik yapıya sahip devletler bir yana, güçlü olduğu sanılan devletlerin bile iktisadi açıdan darboğaza girmelerine yol açmıştır. Bunun üzerine farklı disiplinlerden uzmanların, '*artık hiç bir şey eskisi gibi olmayacak!*' demeye başladıkları görülüyor. Kuşkusuz bu önemli bir aşamadır. Büyük bir olasılıkla bundan böyle pek çok devlet, vahşi kapitalizmin insanlığı nerelere sürüklediğini görüp devletçi politikalara yönelecek, başarabildiği ölçüde üretime ağırlık verecek ve sosyal devlet olmaya çalışacaktır.

Kışlalı'nın nitelemesiyle Kemalizm'in geleceğe öncülük misyonu, kendisini, Covid 19 salgınında bir kez daha hatırlatmış bulunuyor. Türkiye'nin, bu salgını şimdilik kaydıyla göreceli olarak az zararla atlattığı olmasının arka planında, yine Atatürk'ün öngörüsü doğrultusunda, 1930'lu yıllarda temeli atılmış olan "sağlık hizmetleri alt yapısı"nın önemli bir rolünün olduğu bilinmesi gereken bir olgudur.

Yüz yıl sonrasına da projeksiyon yapabilen bir düşüncenin uzantısı olan ekonomi alanındaki hamlelerin, henüz kurtuluş günlerinde yapılmaya başlamış olması dikkat çekicidir. Toplum, on beş yıl gibi çok kısa bir sürede ve olumlu anlamda değiştiren ve dönüştüren söz konusu devrimci hamleleri, Atatürk'ün büyük dehâsının ve donanımının ürünü olarak görmek gerekir. Aksi takdirde, "emperyalistlerin işgali altındaki bir vatan kurtarılmaya çalışılırken, nasıl olur da eş zamanlı olarak o vatanın ve vatan toprağı üzerindeki milletin geleceğı kurgulanabilir?" sorusu yanıtız kalır düşüncesindeyiz.

Sakarya Meydan Savaşı öncesinde, yani Milli Mücadele'nin en ateşli günlerinde 1921 yılında, Ankara'da Maarif Kongresi'nin toplanması ve yine daha cumhuriyet ilan edilmeden - Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir sırada - 17 Şubat 1923 tarihinde Türkiye (İzmir) İktisat Kongresi'nin toplanmış olması, dünya siyasal tarihinde örneğine rastlanmayan, dikkate değer geleceğı kurgulama girişimleridir.

Ekonomik bağımsızlığın devlet hayatında oynadığı rolü çok iyi bilen Gazi Mustafa Kemal'in, Milli Mücadele sürecinde kafa yorduğı konulardan birisi de "Milli Ekonomi"dir. Milli bir ekonomiye sahip olmak, O'nun "tam bağımsızlık anlayışının" olmazsa olmazıdır denilebilir. Atatürk'ün tam bağımsızlık anlayışını eksiksiz bir biçimde kavrayabilmek için de yine onun söz ve demeçlerinin izini sürmek gerekir. Çünkü onun ağzından çıkan sözler ve verilen demeçler, birer senet gibidir, arkasında durulmuş ve mutlaka hayata geçirilmiştir. Türk dostu olarak bilinen H. Franklin Bouillon 9

Haziran 1921 tarihinde Ankara'dadır ve 13 Haziran'da Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Tengirşenk ile gündemde Misak-ı Milli'nin olduğu görüşmeler yapılacaktır. Bu toplantılara çoğunlukla Mustafa Kemal Paşa da katılır. Anılan bu görüşme sırasında Mustafa Kemal, kendisinin tam bağımsızlık anlayışını bir türlü anlamak istemeyen emperyalistlere tokat gibi bir "tam bağımsızlık" dersi verecek ve şunları söyleyecektir:

'Tam bağımsızlık, bizim bugün üzerimize aldığımız görevin özüdür. Bu görev bütün ulusa ve tarihe karşı yüklenilmiştir. Bu görevi yüklenirken ne ölçüde yapılabileceği üzerinde hiç kuşkusuz çok düşündük. Ama sonunda vardığımız kanı ve inanç, bunda başarı sağlayabileceğimiz yolundadır. Biz, işe böyle başlamış kişileriz. Tam bağımsızlık demek, elbette siyasa, maliye, ekonomi, adalet, askerlik, kültür... gibi her alanda tam bağımsızlık ve özgürlük demektir. Bu saydıklarımın herhangi birinde bağımsızlıktan yoksunluk, ulusun ve ülkenin gerçek anlamıyla bağımsızlığından yoksunluğu demektir. ...'¹

Bu sözler söylenir ve bu kararlı duruş sergilenirken, Milli Mücadele'nin devam etmekte olduğuna dikkat edilmelidir. Problem, bunun nasıl üstesinden gelineceği noktasında düğümlenir. Aslında geliştirmiş olduğumuz bu sorunun cevabı da, yukarıda bir bölümü alıntılanmış olan Mustafa Kemal'in sözleri arasında verilmiştir. O cevap; tüm olumsuzluklara karşın, başarıya olan inanç ve özgüvendir.

Yokluklar ve yoksunluklar içerisinde ve ağır koşullar altında yaklaşık dört yıl devam eden "Milli Mücadele"den nasıl başarı ile çıkılmışsa, Osmanlı'dan miras kalan "borç ekonomisi" düzleminde verilen "Milli Ekonomi" mücadelesinden de başarı ile çıkılacak ve yaşamsal önemdeki ekonomik bağımsızlık elde edilecektir.

Sözü edilen bu ekonomik savaşımdan da başarı ile çıkılmış olmasında Atatürk'ün, üretime yüklediği anlam ve üretimden duyduğu heyecanın da önemli bir payının olduğu göz ardı edilmemelidir. Bilindiği gibi üretimden heyecan duyulmuyorsa, üretim de ol(a)maz. Bu çalışmada; çözümlenmek (analiz) istenen boyut da, Atatürk'ün "üretim heyecanı" olacaktır. Onun ekonomiye olan ilgisini bir heves ve/veya özlem gibi yorumlamak çok yüzeysel bir yaklaşım olur. Harp Okulu'ndaki öğrencilik yıllarından itibaren gelecek için düşünsel anlamda hazırlık yapan Mustafa Kemal'in özel kitaplığındaki 4289 kitaptan 204 adedi siyasal bilimler, 144'ü de ekonomi

¹ Kemal Atatürk, **Nutuk**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Cilt II (1920-1927), Ondördüncü Basılış, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1981, ss. 623-624.

içeriklidir.² Böylesi bir okur, kütüphanesindeki ekonomi ve iktisatla ilgili 144 adet kitapla yeterli bir ekonomi alt yapısı oluşturmuş olmalıdır.

Çalışmanın problemi olarak ortaya konulan çözümlemeyi yaparken, ulaşılmak istenen “milli ekonomi” hedefi ve bu hedefe ulaşmak için aşamalı olarak hayata geçirilen ekonomi modelleri gözden geçirilecek, Atatürk'ün konuya ilişkin söz ve demeçleri doğrultusunda, O'nun, dönemin üretim fabrikalarının anı defterlerine yansıyan “üretim heyecanı” irdelenecektir.

1. Osmanlı'nın Geride Bıraktığı Ekonomik Miras

İlk planda çelişkili gibi görünse de Osmanlı'nın iktisadi çöküşü, reformcu bir padişah olan II. Mahmud'un saltanatının son yılına rastlar. Söz konusu bu dönemde de Avrupa'nın kısılcı altında olan Osmanlı, bir taraftan yönünü İstanbul'a çeviren Rusya, diğer taraftan da Kütahya'yı ele geçirmiş olan Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa tehlikesine karşı kendisini destekleme vaadinde bulunan İngiltere ile 16 Ağustos 1838 tarihinde Serbest Ticaret Sözleşmesi'ni [Balta Limanı Antlaşması] imzalamak durumunda kalmıştır. Doğan Avcıoğlu bu sözleşmeyi, Osmanlı'nın idam fermanı olarak niteler.³ Doğru bir saptamadır, çünkü bu tarihten sonra Osmanlı İmparatorluğu, adeta kapitalist ülkelerin açık bir pazarı haline gelmiş ve doğal olarak iktisadi çöküş sürecine girmiştir.

II. Mahmud'un ölümü üzerine tahta çıkan Abdülmecit de, hem o günlerdeki dış konjonktür hem de Mustafa Reşit Paşa'nın yönlendirmesi ile 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat'ı ilan edecektir. Tanzimat'ın, Türk siyasi tarihindeki yerine ilişkin yapılan değerlendirmeler içerisinde; Doğu Perinçek'in, *Tanzimat, 1838 Ticaret Sözleşmesi'nin gerekli kıldığı hukuki düzenlemelerin ana hatlarını saptar*⁴ yolundaki değerlendirmesi önemlidir. Çünkü zamanla Ticaret Sözleşmesi ile İngiltere başta olmak üzere kapitalist devletlere verilen ayrıcalıkların, Tanzimat'la nasıl hukuksal güvence altına alınmış olduğu görülmüştür. Bu arada İngiltere, serbest ticaret yoluyla Osmanlı'nın da sanayileşeceği düşüncesini Mustafa Reşit Paşa aracılığı ile benimsetmeye çalışır. Oysa o dönemde Osmanlı'nın, Avrupa'nın gelişmiş sanayisi ile rekabete girmesi mümkün değildir. Nitekim, bir taraftan üstün İngiliz ve Avrupa sanayiine kapılar ardına kadar açılırken, öte yandan telkinler doğrultusunda sanayileşme çabasına girilmiş, bu deneme de eski-

² Şerafettin Turan, **Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar**, TTK Yay., Ankara, 1982, s. 9.

³ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni (Dün – Bugün -Yarın)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, İkinci Basım- Şubat 1969, s. 51.

⁴ Doğu Perinçek, **Türkiye'nin Anayasa Birikimi**, Kaynak Yatırımları, İstanbul, İkinci Basım: Haziran 2012, s. 56.

yeni bütün sanayiın yok olması ve gelişme olanaklarının yitirilmesi ile sonuçlanmıştır.⁵ 1838 Sözleşmesi'nden umulanın aksine içerisine düşülen bu iktisadi tuzak, giderek Osmanlı'nın iflasına yol açacak olan borçlanmayı kaçınılmaz kılacaktır.

Sıklıkla yapılan seferler ve özellikle uzun süren savaşlar Osmanlı maliyesini alt üst etmiş ve darboğazlara sürüklemiştir. 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı'na kadar borçtan kaçınan Osmanlı, savaşın devam ettiği 1854 yılında ilk defa İngiltere ve Fransa'dan Mısır haracının yanında, İzmir ve Suriye gümrüğünü de karşılık göstererek borç almıştır. Ancak, bu borçlanmaları 1855, 1858, 1860 borçlanmaları izlemiş, 2-3 yılda bir, bazen yılda bir dış borçlanmaya gidilmiştir.⁶ Yazı çerçevesi dışında kaldığı için burada detaylandırmaktan kaçındığımız bu tehlikeli borçlanma, 1875 yılına kadar yirmi bir yıl devam etmiş ve nihayet koca bir imparatorluk, aldığı borçların faizini bile ödeyemeyecek duruma düştüğünden 1875'te iflasını istemek durumunda kalmıştır.

Arkasından 1878 yılında toplanan Berlin Kongresi'nde ise, Osmanlı Maliyesi'ni yönetecek bir komisyonun kurulması, bu komisyonun devletin bütçesini yapması ve denetlemesi kararlaştırılmıştır. Sözü edilen kararın Bâbü'lî'de yarattığı telaş içinde ehven-i şer [kötülerin iyisi] sayılan Düyûn-ı Umumiye sistemi [Kamu Borçları Yönetimi], "Muharrem Kararnamesi" ile 1881'de yürürlüğe konmuştur.⁷ [20 Aralık 1881]

Bilindiği gibi Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin görevi, devletin o gün için almakta olduğu vergileri toplayarak alacaklılara dağıtmaktır. Bu borç, 1923 yılında Lozan'da da Türk Delegasyonu'nun karşısına çıkarılmıştır. İsmet İnönü hatıralarında önlerine getirilen bu enkaz karşısında verdikleri mücadeleyi şu sözlerle anlatır:

'... Düyûn-u Umumiye, Lozan Konferansı'nın en çetin meselelerinden birisi idi. İmparatorluk son zamanlarda her sene 7 milyon altından fazla borç ödüyordu. ... İddialarına göre, hukuken Türkiye borçların muhatabı kalacaktı. Ve borçların altın olarak tediyesini gayet tabii telakki ediyorlardı. Borçların her iki yönü [miktarı ve ödeme cinsi (para birimi)] için konferansın başından sonuna kadar mücadele edilmiştir.'⁸

⁵ Avcioğlu, a.g.e., s. 53.

⁶ Sina Akşin, (Siyasal Tarih 1789-1908) Zirveden Çöküş Osmanlı Tarihi 2, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, t.y, s. 134.

⁷ Avcioğlu, a.g.e., s. 62.

⁸ İsmet İnönü, **Hatıralar**, 2. Kitap Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987, s. 90.

İnönü'nün dile getirdiği Lozan'daki uzun ve zorlu görüşmelerden sonra, Osmanlıdan Ankara Hükümeti'ne 107. 528. 461 altın lira borç kalmış,⁹ ancak bu borcun Fransız Frangı para birimi üzerinden ve taksitlerle bağlanarak ödenmesi karşı tarafa kabul ettirilmiş, 1929 yılından itibaren ödemeye başlanmış ve nihayet son borç da 1954 yılında ödenerek sıfırlanmıştır.¹⁰

Tanzimat'ın, ıslahatların ve kapitülasyonların iktisadi açıdan Osmanlıyı getirdiği son durak, Atatürk'ün ifadesi ile üzerine yüz yıllık hesapların yatırıldığı Lozan masasıdır. Bu dramatik sona sürüklenmeden önce, özellikle İttihat ve Terakki iktidarı döneminde “ülke bu iktisadi açmazdan nasıl çıkar?” sorusuna yanıt arandığı olmuştur. Söz konusu bu arayış, Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam edecek ve 1914'te - sonuçsuz da kalsa - en azından düşünsel anlamda “milli iktisat” aşamasına ulaşacaktır.

Niyazi Berkes, Yusuf Akçura'nın çıkardığı Türk Yurdu dergisinin sayfalarını Parvus'a* açmasının “milli iktisat” düşüncesinin filizlenmesinde etkili olduğunu belirtir ve şunları söyler:

‘... Parvus'un bu fikirleri [Osmanlı maliyesinin tarihi üzerine yaptığı incelemeler] İttihat ve Terakki önderleri üzerinde çok etkili olduğu gibi, Türkçüler arasında da ilgi çekti. İttihat ve Terakki'nin 1911, 1912 ve 1913 kongrelerinde ve Türkçülük fikirleri yayın Fransızca Jeune Turc ve Türk Yurdu gibi gazete ve dergilerde bunun yansımalarını görürüz. Ulusal kalkınmanın dayanağı, devletin ulusal bir ekonomi siyaseti gütmesi olmalıydı.’¹¹

Yakup Kepenek ise, yukarıda sözü edilen düşünce ikliminde iyi niyetle atılan bazı adımların sonuçsuz kaldığını şu sözlerle anlatır:

‘Osmanlı'nın kamu girişimciliği yoluyla ve askeri gereksinimleri karşılamak üzere sanayi işletmeleri kurması, sanayinin gelişmesini sağlayacak önlemler alması ve son yıllarda sanayii özendirici (teşvik) girişimlerinde bulunması da sanayileşmede başarılı olmaya

⁹ Fethi Karaduman, *Altın Yıllar*, A7 Kitap, İstanbul, Şubat 2020, s. 196.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ankara, 1982, ss. 198-205.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yayına hazırlayan: Ahmet Kuyuş), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı İstanbul, 2002, ss. 461-468.

* **Aleksandr Parvus** (Rusça: Александр Парвус), doğum adı **İsrail Lazareviç Gelfand** (8 Eylül 1867 - 12 Aralık 1924), Marksist teorisyen, devrimci ve Almanya Sosyal Demokrat Partisi'nde tartışmalı bir aktivist. Alman ajanlığı yaptığı rivayeti de mevcut. Modern Alman yazınında 'yağmacı' olarak adlandırılan Parvus, 20. Yüzyılın en önemli süreçlerinde rol alan baş aktörlerdendir. Politik ideolojiler geliştirip bu ideolojilerin terörizm, anarşi, devrimsel faaliyetler, sosyal mühendislik, politik manipülasyon yöntemleriyle ülkelerin geçerli rejimlerine karşı operasyonlar yürütmüştür. (https://tr.wikipedia.org/wiki/Aleksandr_Parvus),Erişim: 01.09.2020.

yetmemiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sanayi olarak sanayileşme özleminden başka bir şey kalmamıştır denilebilir. Osmanlı'nın son dönemlerinde ülkede bir sanayileşme özlemi, sanayileşme gerekliliği düşüncesi egemen olmuştur.¹²

Osmanlı'nın geride bıraktığı ekonomik miras, 1920'li yılların sonlarında yapılan sanayi sayım verileri üzerinden daha somut bir biçimde görülür. 19'ncü asrın ikinci yarısından itibaren memleket, çividen makineye, kurşun kalemde şekere ve una kadar muhtaç olduğu mamullerin tamamını veya büyük bir kısmını ithal zorunluluğuna düşmüştür. Cumhuriyet kurulduğu sırada memlekette mevcut modern sanayi işletmeleri kömür, bakır v.s. madenlerinden daha ziyade askeri ihtiyaçlar için çalışan Feshane, Hereke, Zeytinburnu gibi devlet fabrikalarından ve özel şahıslara, bilhassa yabancılara ait mensucat, çimento, zeytinyağı fabrikaları gibi bazı müesseselerden ibarettir.¹³

İmparatorluğun, yer altı ve yer üstü zenginlikleri olan Orta Doğu ve Rumeli topraklarından çekile çekile tutunmaya çalıştığı Anadolu coğrafyasında, böylesi bir ekonomik miras üzerinde bir Milli Mücadele'nin verilecek olması, kuşkusuz bu mücadeleyi daha anlamlı kılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında savaş alanı olan ve yıkıma uğrayan Anadolu topraklarındaki Kurtuluş Savaşı sırasında da saldırgan emperyalistlerin yakıp yıkması devam etmiştir. Ege bölgesindeki şehirlerin, köylerin insanları ile birlikte Yunanlar tarafından acımasızca yakıldığı tarihin hafızasında kayıtlıdır.

Kışlalı, Türkiye'nin 1920'lerdeki portresini şu satırlarla çizer; '*sanayi yok, savaşlar sadece ekonomiyi değil, toplumu da çökertmiş. Kişi başına düşen ulusal gelir 70 dolar... Taş işçiliğinden kuyumculuğa kadar, tüm "usta"lar ya Rum, ya Ermeni, ya Yahudi. Ticaret yaşamı da hemen tümüyle onların elinde. Toplu işne bile dışarıdan geliyor.*'¹⁴ Tabii Kışlalı'nın sözünü ettiği ticaret ve sanat erbabı azınlıkların büyük çoğunluğunun, Kurtuluş Savaşı sırasında ülkeyi terk ettikleri de göz ardı edilmemelidir.

İşte Osmanlı'nın geride bıraktığı miras budur!. Atatürk'ün, 1920'lerden itibaren yönlendirip, olgunlaştırdığı 1930'ların iktisadi gelişim ve sanayi hamleleri bu zemin üzerinde yapılmıştır.

¹² Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, **Türkiye Ekonomisi**, Remzi Kitabevi, Büyük Fikir Kitapları Dizisi 99, İstanbul, 6. Basım- Eylül 1994, s. 17.

¹³ **Cumhuriyet Dönemi Türk Ekonomisi** (Bu kitap, Prof. Dr. Memduh Yaşa'nın idaresinde Akbank'ta kurulan bir ilim heyeti tarafından hazırlanmıştır.), Akbank Kültür Yayını, APA Ofset Basımevi, İstanbul, 1980, s. 13.

¹⁴ Ahmet Taner Kışlalı, **Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi**, İmge Kitabevi, İstanbul, 4. Baskı: Aralık 1995, s. 79.

2. Gazi Mustafa Kemal'in Ekonomik Bağımsızlığa Verdiği Önem

Mustafa Kemal, kendisini 22 Nisan 1921 tarihinde '*Hürriyet ve bağımsızlık benim karakterimdir. Ben, milletimin ve büyük atalarımın en değerli miraslarından olan bağımsızlık aşkıyla yaratılmış bir adamım. Çocukluğumdan bugüne kadar ailevi, özel ve resmi hayatımın her dönemini yakından tanıyanlarca bu aşkı bilinir. ...*'¹⁵ sözleriyle tanımlar. Gerçekten de özgürlük ve bağımsızlığın, daha çocukluk günlerinden itibaren onun bir karakter yansıması olduğuna ilişkin oldukça fazla anlatı vardır. Mustafa Kemal Palaoğlu, Atatürk'ü tek sözcükle anlatmam istense, tereddütsüz bağımsızlık derim şeklinde bir saptama yapar ve şunları ekler: '*Tam bağımsızlık, bir hareket, bir hayat tarzı, bir bilinç, Atatürk'ü anlamak da, sevmek de o bilince bağlı üst tarafta boş sözler*'.¹⁶ Ekonomik bağımsızlığın, Mustafa Kemal'in bağımsızlık anlayışının vazgeçilmez bir bileşeni olduğu önceden vurgulanmıştı. Bu konuya olan duyarlılığını açıklığa kavuşturmak için doğrudan kendi sözlerine dönelim: Mustafa Kemal, kurtuluşun simgesi olan 9 Eylül 1922 tarihinden yaklaşık beş ay sonra, 14 Ocak 1923'te başlayıp 20 Şubat 1923 tarihine kadar 36 gün devam edecek olan bir Batı Anadolu gezisine çıkmıştır.¹⁷ [Eskişehir'den itibaren Lozan Delegasyon Başkanı İsmet İnönü ile birlikte yapılan tren yolculuğu 20 Şubat'ta Ankara Garı'nda sona ermiştir.] Mustafa Kemal Paşa, söz konusu bu gezide, gazeteciler de dahil çeşitli toplum kesimleri ile görüş alışverişinde bulunmuştur. 16-17 Ocak 1923 tarihinde gezi duraklarından biri olan İzmit'te ülke ekonomisi için çizdiği yol haritası şöyledir: '*Çalışmak zorunda olduğumuz hususlardan en önemlisi ekonomidir. Çünkü millet yoksulluk ve sıkıntıda kaldıkça hiç bir şey yapamaz. İlk önce zengin olmalıdır. Çünkü her şeyi yapan paradır. Öncelikle ekonomiye önem vermek gerekir. Millete verimli ve faydalı elemanlar yetiştirmek ekonominin zorunluluklarından biridir. ...*'¹⁸ Bir bölümü alıntılanan bu açıklamada görüldüğü gibi Mustafa Kemal, öncelikli hedef olarak ülke ekonomisini işaret etmiş, aynı zamanda mali özgürlüğe vurgu yapmış ve bu alanda hizmet verecek insan yetiştirmeye dikkat çekmiştir. Bir gün sonra, 18 Ocak 1923 tarihinde yine İzmit'te şunları söyler: '*Yeni Türkiye Devleti temellerini süngü ile değil, süngünün dahi dayandığı ekonomi ile kuracaktır. Yeni Türkiye devleti cihangir bir devlet olmayacaktır. Fakat yeni Türkiye devleti, bir ekonomi devleti olacaktır*'.¹⁹ Milli Mücadele'nin ne gibi büyük ekonomik sıkıntılar çekilerek verildiğini

¹⁵ **Hâkimiyet-i Milliye**, 24 Nisan 1921, Sayı: 167, s. 1.

¹⁶ Mustafa Kemal Palaoğlu, **Müdafa-i Hukuk Saati**, Bilgi Yay., Ankara, 1998, s. 196.

¹⁷ Mehmet Önder, **İzmir Yollarında**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1989, s. 9.

¹⁸ Arı İnan, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir - İzmit Konuşmaları**, TTK Yayınları, Ankara, 1982, s. 35.

¹⁹ Mehmet Önder, **İzmir Yollarında** s. 32.

en iyi bilenlerden biri olarak o, bu sözleriyle güçlü bir orduya sahip olmanın ön koşulunun da güçlü bir ekonomiye sahip olmaktan geçtiğini belirtmekte ve ekonomik açıdan gelişmiş bir Türkiye özlemini dile getirmektedir.

Mustafa Kemal Paşa, yine anılan gezi kapsamında olmak üzere 25 Ocak 1923 tarihinde, gezi duraklarından bir diğeri olan Alaşehir'de ise şöyle bir açıklama yapar:

'Arkadaşlar, bundan sonra pek önemli zaferlere kavuşacağız. Fakat bu zafer süngü zaferleri değil, ekonomi, ilim ve kültür zaferleri olacaktır. Ordumuzun şimdiye kadar kazandığı zaferler, memleketimizi gerçek kurtuluşa yöneltmiş sayılmaz. Bu zaferler ancak, gelecekteki zaferimiz için değerli bir ortam hazırlamıştır. Askeri zaferlerimizle gururlanmayalım. Yeni ilim ve ekonomi zaferlerine hazırlanalım.'²⁰

Görüldüğü gibi Atatürk'ün bu açıklamasında da ekonomi baş köşededir. O, ekonomik bağımsızlık elde edilmeden, esenliğe çıkmış sayılmayacağını altını özenle çizmiştir.

Atatürk'ün bu açıklamaları, cumhuriyetin henüz ilan edilmediği bir süreçte, dahası Türkiye (İzmir) İktisat Kongresi'nden kısa sayılabilecek bir süre önce yapmış olması anlamlıdır. Anlamlıdır, çünkü kurtuluştan sonraki kuruluşla ilgili olarak zihninde şekillendirdiği strateji doğrultusunda, hem yirmi iki gün sonra toplanacak olan Birinci Türkiye (İzmir) İktisat Kongresi'nde yapacağı o kapsamlı konuşmasının hem de ilan edeceği cumhuriyetin oturacağı iktisadi temelin şifrelerini vermektedir.

Atatürk'ün ülke ekonomisine ilişkin açıklamaları ve projeksiyonu, 1938 yılında Dolmabahçe'deki son günlerine kadar devam etmiştir. Onun söyledikleri sıradan, hamasi, içerisinde bulunulan koşullar nedeniyle dile getirilmiş söylemler değildir. O, ne söylediye hep arkasında durmuş, yönlendirmiş, süreçleri yakından izlemiş, ya da çiftliklerdeki tarımsal etkinliklerde görüldüğü gibi eylemli olarak kendisi pratiğini yapmış ve gerçekleştirmek için olağanüstü çaba göstermiştir.

3. Türkiye (İzmir) İktisat Kongresi'nin Ekonomik Bağımsızlık Arayışındaki Yeri

Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da açıldıktan sonra, meclis bünyesinde seçimle belirlenen bir komisyonun hazırladığı "Büyük Millet Meclisi Bakanlarına Dair Kanun" 2 Mayıs 1920 tarihinde kabul edilmiş, bir gün sonra, 3 Mayıs 1920 tarihinde de Bakanlar Kurulu ve

²⁰ A.g.e., s. 48.

Meclis Başkanı Mustafa Kemal dahil on bir kişilik bir bakanlar kurulu oluşturulmuştu. Bu kabinede bakan olarak Yusuf Kemal Bey'in (Tengirşenk) yer aldığı bir Ekonomi Bakanlığı [İktisat Vekâleti] da vardır.²¹ Afet İnan, o günkü koşulları dikkate alarak hükümet kabinesinde yer verilen İktisat Vekâleti'ne [Ekonomi Bakanlığı] ilişkin şu değerlendirmeyi yapar:

“Hükümet programında mali ve ekonomik meseleler üzerinde önemle durulacağı da belirtilmiştir. Ancak 1920-1922 yıllarında Türkiye Kurtuluş Savaşı içinde bulunduğundan T.B.M. Meclisi Hükümeti'nin bu dönemdeki başlıca amacı, yurdu istiladan kurtarmaktır. Savaşın gerektirdiği nedenlerle de , hükümet o sıralarda üretim ve endüstriye yatırım yapacak durumda değildir. Aksine tüketici topluluk çoğunluktadır. Bununla beraber yönetici kadro zaferden sonra prensip olarak siyasi ve ekonomik bağımsızlığı öngörmüştür.”²²

Gerçekten de her konuda olduğu gibi, ülke ekonomisini ilgilendiren konularda da yeri ve zamanı geldiğinde devrimci tavırlar sergilenecektir. İlk Hükümet kabinesinde bir İktisat Bakanlığı oluşturmak suretiyle ileride gerekli olacak bir zemin hazırlanmış olur. Mustafa Kemal'in, yine bağımsızlık savaşının en ateşli günlerinde, savaş sonrası kurulacak olan yeni Türkiye Devleti'nde uygulanması gereken iktisat politikasının hazırlanması için özel bir heyet kurmuş olması dikkat çekicidir. Heyetin başkanı Ziya Gökalp'tir. Atatürk'ün zaman zaman çalışmalarına katıldığı heyet, çalışmalarını Ankara garında bir vagon içerisinde yürütmüştür.²³

Afet İnan'ın dediği gibi, işgal altındaki yurdu düşmandan arındırma önceliği olan Meclis Hükümeti'nin, mutlu sona ulaştığı 9 Eylül 1922 tarihinden sonra, bu kez ekonomik bağımsızlık yolunda somut adımlar atmaya başladığı görülür.

Nazmi Kal, düşünce olarak Mustafa Kemal'in zihninde olgunlaşan İktisat Kongresi'nin toplanması doğrultusunda atılan ilk adıma ilişkin şunları söyler:

‘1922 sonlarında İcra Vekilleri Heyeti Reisi (Başvekil) Rauf Orbay'dır. Mahmut Esat Bozkurt ise İktisat Vekili (Bakanı) dır. Atatürk muhtemelen kurtuluş savaşını 9 Eylül'de sonlandırdıktan hemen sonra İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt'a İzmir'de bir İktisat Kongresi toplaması emrini verir. Bu emri ne zaman verdiği

²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz.Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara, 3. Baskı: Mart 2004, ss. 210-211.

²² Ayşe Afet İnan, **İzmir İktisat Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 3. Baskı: 2018, s. 12.

²³ Yüksel Ülken, **Atatürkçülük II**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay.: 325., İstanbul, 1997, s. 252.

konusunda kesin bir bilgimiz ve belgemiz yok. Tahmin yürütmek gerekirse 1922'nin Ekim ayında vermiş olabilir.²⁴

Tahmini olarak işaret edilen bu tarihin, doğruluk payı yüksektir. Çünkü çalışmada önceden vurgulandığı gibi Mustafa Kemal Paşa, 14 Ocak 1923 tarihinde ülke ekonomisine ilişkin açıklamalar yapacağı ve adeta kamuoyu oluşturacağı bir Batı Anadolu gezisine çıkacaktır.

Gündemi (içeriği) Türkiye genelini kapsadığı halde, İzmir'de toplandığı için literatürde çoğunlukla “*İzmir İktisat Kongresi*” künyesi ile anılan kongreyi, toplanması, kararları ve sonuçları bakımından ele alan değerli çalışmalar mevcuttur.²⁵ Biz burada, ekonomik bağımsızlık arayışı içerisindeki yerini belirlemeye çalışacağız.

Kongre'nin, zaferden sadece dört ay sonra, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı bir sırada ve henüz cumhuriyet ilan edilmeden önce, 17 Şubat 1923 - 4 Mart 1923 tarihleri arasında toplanmış olması rastlantı eseri değildir ve birkaç boyutlu bir mesajı vardır. Birincisi; elde edilen askeri zaferin, Atatürk'ün vurgusuyla ekonomik bir zaferle taçlandırılması ihtiyacıdır. Bunu başarabilmek için de toplumun önüne bir hedef koymak gerekiyordu. Kongre kararlarına bakıldığında bu hedefin konulduğu görülür. Söz konusu hedef, “Misak-ı İktisadi”(İktisad Andı)dir. İkinci mesaj; önceden elde etmiş oldukları iktisadi ayrıcalıkları bir türlü bırakmak istemeyen Lozan masasındaki rakiplere yöneliktir. 20 Kasım 1922 tarihinde başlayan ilk devre Lozan görüşmelerinin kilitlenmesine mali konuların yol açtığı yine bilinen bir konudur. Bunlar, Düyûn-ı Umumiye'dir, kapitülasyonlardır. Anılan konular, özellikle Lord Curzon başkanlığındaki İngiliz Delegasyonu'nun ısrarcı tutumu ve İsmet İnönü başkanlığındaki Türk Delegasyonu'nun haklı direnci nedeniyle çözüme kavuşturulamamış ve görüşmeler, 4 Şubat 1923 tarihinde kesintiye uğramıştır. Bunun üzerine Türk Delegasyonu Türkiye'ye dönecek ve Meclis'te Lozan görüşmelerinin birinci dönemine ilişkin kapsamlı ama yer yer sert tartışmalar yapılacak ve yeni bir strateji geliştirilecektir.

İzmir İktisat Kongresi ile Lozan'daki muhataplara verilmek istenen mesajın gerekçesini görmek için de, birinci dönem görüşmeleri sırasında Lord Curzon'un İsmet İnönü'ye söylediği şu sözlere bakmak yeterli olacaktır düşüncesindeyiz

²⁴ Nazmi Kal, (1923-1939 Cumhuriyetin Kalkınma Mucizesi) Atatürk'ün Diktiği Ağaçlar, Sonsöz Matbaacılık, Ankara, 2014, s. 15.

²⁵ Bkz. Ayşe Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 3. Baskı: 2018; Kâzım Karabekir, *İktisat Esaslarımız Hatıra ve Zabıtlarıyla 1923 İktisat Kongresi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2001; A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 İzmir: Haberler, Belgeler, Yorumlar*, AÜSBF Yay., Ankara, 1971. vd.

'Konferanstan bir neticeye varacağız. Ama memnun ayrılmayacağız. Hiçbir işte bizi memnun etmiyorsunuz. Hiçbir dediğimizi makul olduğuna, haklı olduğuna bakmaksızın kabul etmiyorsunuz. Hepsini reddediyorsunuz. En nihayet şu kanaate vardık ki, ne reddederseniz hepsini cebimize atıyoruz. Memleketiniz haraptır. İmar etmeyecek misiniz? Bunun için paraya ihtiyacınız olacaktır. Parayı nereden bulacaksınız? Para bugün dünyada bir bende var, bir de bu yanımda (Amerika delegesi Mr. Chaild). Unutmayın ne reddederseniz hepsi cebimdedir. Fransızlardan mı? ... Para kimsede yok. Ancak biz verebiliriz. Memnun olmazsak kimden alacaksınız? Harap bir memleketi nasıl kurtaracaksınız? İhtiyaç sebebiyle yarın para istemek için karşımıza gelip gelip diz çöktüğünüz zaman, bugün reddettiklerinizi cebimizden birer birer çıkartıp size göstereceğiz.'²⁶

İnönü, hatıralarında '*Lord Curzon'un bu sözleri kulağımda kalmıştır ve sözünün geçtiği her yerde hatırlamışumdur*' der ve Curzon'un sözleri bittiği zaman ona verdiği cevabı da şu sözlerle aktarır: '*Şimdi meseleleri halledelim, para istemek için gelirse, o zaman gösterirsiniz. Hakikat şudur ki, İkinci Cihan Harbi kapı önünde görününceye kadar mali bakımdan bize kolaylık gösterilmemiştir. Ve Türkiye kendisini kendi alın teri ile tamir ederek İkinci Cihan Harbi'ni idrak etmiştir.*'²⁷

İnönü'nün dile getirdiği acı derslerle yoğrularak kazanılan bu deneyim, başta Gazi Mustafa Kemal olmak üzere devrimci kadronun rehberi olmuştur. Bu nedenle İzmir İktisat Kongresi, Batı'nın, bu kez de Ankara Hükümeti'ni, giderek yeni devleti ekonomik kısıkaç altına alma ve çökertme planına karşı bir itiraz mesajı olarak da yorumlanabilir. Çünkü kongreden çıkarılacak sonuçlardan birinin de "*Biz, kendi ekonomik seçeneğimizi yaratıp, kendi ayaklarımız üzerinde duracağız*" şeklinde özetlenebilecek bir kararlılık vurgusu olduğunu düşünüyoruz.

İktisat Kongresi'nin üçüncü mesajı ise, Mustafa Kemal'in zihninde olgunlaştırdığı devrim kronolojisi ile yakından ilgilidir. Söz konusu bu kronoloji uyarınca, temelleri 23 Nisan 1920 tarihinde atılmış olan bir cumhuriyet ilan edilecektir. İzmir İktisat Kongresi ile henüz daha ilan edilmemiş olan bu devletin, hangi ekonomik esaslar üzerinde inşa edileceğinin de işareti verilmiş olur. Söz konusu yeni devlet, çoğunlukla kendi öz kaynaklarını harekete geçirerek, kendi sanayisini kuracak ve daima üretimin esas alınacağı bir ekonomik faaliyet içerisinde olacaktır.

²⁶ İsmet İnönü, a.g.e., ss. 89-90.

²⁷ Aynı yer.

4. Gazi Mustafa Kemal'in Tarihi Ders Niteliğindeki Kongre Açılış Konuşması

Kongre, 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir'de, Karataş'ta eski İttihat ve Terakki Okulu binasında bütün illerden gelen tüccar, sanayici, çiftçi, işçi vb. temsilcileri olmak üzere 1135 üye (delege) ile açılır.²⁸

Mustafa Kemal'in, bu tarihi ve uzun konuşmasını üç ana bölüm altında kurguladığı söylenebilir. O, konuşmasının başlangıcında “*ekonominin*” devlet hayatında oynadığı role dikkat çeker ve devletlerin ekonomiye gösterdikleri ve /veya gösterecekleri ilgi oranında yükseldiklerine ya da gerilediklerine dikkat çeker. İkinci bölümde; Osmanlı'nın, içerisine çekilen tuzaklar ve yönetim hataları nedeniyle başına Düyûn-ı Umumiye gibi bir belanın nasıl açıldığını ve bağımsızlığını nasıl yitirdiğini belirtir ve son tahlilde yine Osmanlı'nın, nasıl sömürge haline dönüştürüldüğünü anlatır. Son bölümde ise, toplumun önüne bir “*ulusal ekonomi*” hedefi koyar ve bu hedefe ulaşmak için neler yapılması, nasıl çalışılması gerektiği doğrultusunda yol gösterir ve ufuk açar.

Atatürk'ün, neredeyse yüz yıl önce yaptığı bu açılış konuşması, yine dünya siyasal tarihinde örneği olmayan ve bugün de güncelliğini koruyan, tam anlamıyla tarihi bir konuşmadır. Bu nedenle her dönemde, özellikle yönetim erkini elinde tutan ya da tutacak olan siyasiler tarafından baştan sona ve dikkatli bir biçimde defalarca okunmalıdır.

Ekonomiye ve üretime verdiği önemi yansıtmaması bakımından Atatürk'ün söz konusu bu tarihi konuşmasından birkaç kesite yer vermeyi doğru buluyoruz. Örneğin, konuşmasının akışı içerisinde Osmanlı dönemine ilişkin gerçekçi değerlendirmeler yaptıktan sonra ‘*Millet, evi ve yaşamı için gerekli çalışmalardan uzaklaştırılıp diyar diyar dolaştırılırken, imtiyaz elde eden yabancılar, sabanlarına yapışıyor ve ticaretle uğraşıyorlardı.*’ şeklinde gerçekçi bir durum belirlemesi yapar ve bugün de geçerliğini koruyan şöyle bir yargıda bulunur: ‘*Fakat efendiler, kılıçla fetih yapanlar, sabanla fetih yapanlara yenilmeye mahkûmdurlar.*’ Kapitülasyonların, toplumu üretimden nasıl kopardığını ve dramatik sonunu nasıl hazırladığını ise dünyadan verdiği şu örnekle açıklar:

‘... Bu, tarihin her devrinde aynen geçerlidir. Mesela Fransızlar Kanada’da kılıç sallarken oraya İngiliz çiftçisi girmiştir. Bir müddet kılıçla saban birbiri ile mücadele etti ve nihayet saban galebe çalarak İngilizler Kanada’ya sahip oldular. Efendiler; kılıç

²⁸ Avcioğlu, a.g.e., s. 165.

kullanan kol yorulur, fakat sapan kullanan kol her gün daha çok kuvvetlenir ve her gün toprağa daha çok sahip olur.’²⁹

Görüldüğü gibi ekonomik olarak bağımsız ve güçlü olmadıkları taktirde, devletlerin, varlıklarını sürdüremeyecekleri gerçeği burada son derece veciz ve çarpıcı bir örnekle anlatılmıştır.

Gazi Mustafa Kemal’in, konuşmasında toplumu bir üretim seferberliğine çağırdığı ve onları şu sözlerle bir hedefe kilitlediği görülür: ‘*Yeni girdiğimiz halk devrinin, milli devrin milli tarihini de yazabilmek için kalemler sapanlar olacaktır. Bence halk devri, ekonomi kavramı ile ifade olunur. Öyle bir ekonomi devri ki, memleketimiz kalkınmış, milletimiz refah içinde ve zengin olsun.*’³⁰ İşaret edilen bu hedefe ulaşmak için de toplumun – büyük zararlar verdiğini düşündüğü – “*bir lokma, bir hurka*” deyişi ile özdeşleşen felsefeden kurtulması gerektiğini belirtme ihtiyacı duyar ve bu beklentisini de şu sözlerle dile getirir: ‘*Bu memleketin halkı ellerinde örnekleriyle ziraat, ticaret, san’at, emek ve sabanın temsilcisi olsun. Bu yeni Türkiye’nin adına “çalışkanlar diyarı” denir. İşte millet böyle bir devir içinde bulunuyor; bu millet böyle bir devri yaratacak ve tarihini de yazacaktır. Bu tarihte en büyük makam, çalışanlara ait olacaktır.*’³¹

Gazi Mustafa Kemal, toplumun önüne koyduğu “ulusal ekonomi” hedefine ulaşmanın ön koşulunun da ekonomik bağımsızlıktan geçtiğini şu sözlerle ifade eder:

‘Tam bağımsızlık için şu ilke var: Milli egemenlik ekonomik egemenlikle sağlanmalıdır. Bu kadar büyük amaçlar, bu kadar kutsal, büyük hedefler kağıt üzerine yazmakla, arzu ve dileklerle gerçekleşmez. Bunları gerçekleştirmek için en önemli güç ekonomidir. Siyasi ve askeri zaferler ne kadar büyük olursa olsun iktisadi zaferlerle taçlandırılmadıkça, elde edilecek sonuç uzun süreli olamaz. Zaferimizi sürekli kılmak ve ülkemizi kalkındırmak için ekonomik egemenliğimizi ele almamız lazımdır.’³²

Atatürk’ün kongrede yapmış olduğu açılış konuşmasının her satırı, her cümlesi tarihi derslerle bezelidir. Kendisinin dehası sayesinde ve bin bir güçlkle elde edilen “*siyasi bağımsızlık*”ın”, “*ekonomik bağımsızlık*”elde edilmediği sürece gölgede kalacağını baştan sona konuşmaya egemen olması ise, kuşkusuz onun uzağı görüşünün bir yansımasıdır. Toplum

²⁹ Ayşe Afet İnan, **a.g.e.**, s. 60.

³⁰ **A.g.e.**, s. 65.

³¹ Aynı yer.

³² **A.g.e.**, s. 64.

tepeden tırnağa değiştirmeye kararlı bir büyük devrimcinin, üretimden duyduğu heyecanın konuşmasındaki izlerine de ayrıca dikkat edilmelidir.

Atatürk'ün, kimi bölümlerinden alıntılar yaptığımız bu görkemli konuşmasından sonra, İktisat Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) ve aynı gün öğleden sonra, kongre başkanı Kâzım (Karabekir)'in yapmış oldukları kapsamlı konuşmalar da, kongreden umulan amacı bütünleyici ve pekiştirici nitelikteki konuşmalardır. Bu izlenim edinilir çünkü her iki konuşmanın da en azından çerçevesinin Mustafa Kemal Paşa ile paylaşılmış olması güçlü bir olasılıktır.

Artık sıra, gerekli yasal ve kurumsal düzenlemeleri yaparak kongre kararları doğrultusundaki ekonomik etkinlikleri gerçekleştirmeye gelmiştir. Söz konusu bu süreçte “*liberal ekonomi*” veya “*devletçi ekonomi*” politikaları gibi uygulama denemeleri olmasına rağmen, Atatürk'ün kongrede işaret ettiği “*ekonomik bağımsızlık*” ve “*ulusal ekonomi*” hedefinden asla sapma olmamış ve sonunda başarılmıştır.

5. Kongre Kararları Doğrultusunda Ekonomiye Ayağa Kaldırma Çabaları

Türkiye İktisat Kongresi'nden sonraki ilk arayışlar, dünya ekonomik buhranının ortaya çıktığı 1929 yılına kadar devam etmiştir. Bir bakıma bu dönem, Osmanlı'dan devralınan ekonomik miras üzerindeki “yeniden yapılandırma” dönemidir denilebilir.

Doğal olarak ilk iş; “*Kongre kararları doğrultusunda ülke ekonomisinin kaldıracağı kim ya da kimler olacaktır?*” sorusunun cevabını bulmaya çalışmak olmuştur. Yönetici kadro bir “*ulusal sermaye*” yaratma gerçeği ile karşı karşıyadır. Bir başka gerçek de ülkede sermaye sahibi girişimcinin olmayışındır. Aydemir, başlangıç yıllarındaki devlet sektörünün durumunu şu sözlerle özetler: *Devlet sektörüne gelince; Osmanlı'dan devralınan fabrikalar ekonomik artı değer yaratmak amacıyla değil, tamamen ordunun gereksinmelerine yanıt verecek bir düzen içinde oldukları gibi, Cumhuriyet yönetimine geçerken de çürümüş ve eskimişlerdi. Kaldı ki bunları geliştirecek bir işletme sermayesi de yoktu.*³³ Bu dönemde bir taraftan devletin kıt olanakları ile desteklenmek suretiyle bir özel sektör yaratılmaya çalışılmış, diğer taraftan da devletin kendisi ekonomik faaliyetler içerisine girmiştir. Bilindiği gibi bu ekonomik modelin adı, ileride 1930'lardan sonra da uygulanacak olan “*karma ekonomi*” veya “*ılımlı devletçilik*”tir. Atatürk'ün bütünüyle benimsediği bu modelin de kökleri yine

³³ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Cilt I, Remzi Kitabevi, 1988, s. 361.

Birinci İktisat Kongresi'ne uzanır. Kongrede Atatürk'ten sonra konuşma yapan Mahmut Esat Bozkurt, yeni Türkiye iktisadının mevcut iktisat sistem ve siyasetlerinin hiç birine benzemediğini, özgün olduğunu vurgular ve modeli şu sözlerle açıklar: '*...Yeni Türkiye, karma bir iktisat sistemi takip etmelidir. İktisadi girişim kısmen devlet, kısmen özel girişimci tarafından yerine getirilmelidir. Mesela büyük kredi kurumlarını, sanayi girişimlerini aynı şekilde devlet idare edecektir. Çünkü memleketimizin iktisadi durumu bunu gerektiriyor*'³⁴ Nitekim 1923-1929 aralığındaki ekonomik faaliyetlere bakıldığında Bozkurt'un ileri sürdüğü sözü edilen bu ekonomik modelin izleri vardır. Örneğin, yine aynı zaman aralığında İş Bankası'nın kurulması (1924), Sanayii ve Maadin Bankası'nın kurulması (1925), Teşvik-i Sanayii Kanunu'nun kabulü (1927) ile kalkınmada özel kesime ağırlık veren bir politikanın uygulandığını görmek olanaklıdır.³⁵

Alev Coşkun, Türkiye'nin Ekonomik Gelişme Tarihi üzerinde önemli yapıtlar veren bir dizi değerli ekonomistin isimlerini geçirdikten sonra bu döneme ilişkin şu saptamada bulunur: "*...(Onlar) 1923-1930 dönemini hiçbir biçimde küçük görmezler. Tüm olumsuz koşullara karşın elde edilen sonuçları önemserler ve bu dönemin ilerdeki ekonomik gelişmeler için bir altyapı niteliğinde olduğunu belirtirler.*"³⁶

6. Planlı Ekonomiye Yöneliş

Yönetici devrimci kadro, 1923-1930 aralığında dışarıdan yardım almadan ve çok kısıtlı bir ulusal bütçe ile ekonomiyi ayağa kaldırmak için yapılanların, amaçladıkları hızlı kalkınmayı gerçekleştirilemeyeceğini görmüş ve 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın da etkisiyle yeni ekonomi politikaları ve yeni çözümler arayışına girmiştir.

Tarihçi Jevakoff, Atatürk'ün tek bir ekonomi politikası olmadığını, birbirini izleyen iki ekonomi politikası uyguladığını, bunlardan birincisinin İzmir İktisat Kongresi'nin belirlediği liberal yanı ağır basan bir ekonomi olduğunu, ikincisinin de 1920'li yılların sonunda uygulamaya başladığı "devletçi" model olduğunu³⁷ söyler. 1930'lu yıllarla birlikte uygulanmaya

³⁴ Ayşe Afet İnan, a.g.e., s. 76.

³⁵ Atatürk'ün Ekonomik Kalkınma Politikası ve Devlet İşletmeciliği, İst. Üniv. Yay.: 2846, İstanbul, 1981, s. 36.

³⁶ Alev Coşkun, Liberal Ekonominin Çöküşü / Küresel Kriz Ulusalçı Ekonominin Yükselişi, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1. Baskı: 2011, s. 314.

³⁷ Der. Özer Ozankaya: Alexandre Jevakoff, "Atatürk Ulusal Egemenlik İlkesini Simge Düzeyine Yükseltti.", Dünya Düşünürleri Gözüyle Atatürk ve Cumhuriyeti, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s. 67.

başlayan söz konusu bu modele geçişin, bir listeye dönüştürülebilecek pek çok iç ve dış nedenleri vardır.

Ancak yaşama geçirilen bu yeni ekonomi politikasının da özgün olduğuna dikkat edilmelidir. Atatürk, modelin özgünlüğünü 1929 yılında şu sözlerle anlatır: ‘*Bizim takibini uygun gördüğümüz (İlmli Devletçilik) ilkesi; bütün üretim ve dağıtım vasıtalarını fertlerden alarak, milleti büsbütün başka esaslar içinde düzenlemek amacını güden Sosyalizm ilkesine dayalı Kollektivizm yahut Komünizm gibi özel ferdî ekonomik teşebbüs ve faaliyete meydan bırakmayan bir sistem değildir.*’³⁸ Tarihçi Prof. Dr. Carther Findley de modelin özgünlüğüne ilişkin şunları söyler:

‘...1930’lu yılların iktisadi politikalarına baktığımızda orijinallik görürüz. O zamanın büyük gelişmiş demokrasilerinden, Sovyetler Birliğinden, yani Avrupa ülkelerinden ve Japonya’dan başka dünyada çok az bağımsız ülke vardı. O nadir gelişen ülkelerden biri Türkiye idi. Türkiye’de başka ülkeler gibi o dönemin iktisat krizini yaşamıştı ve yaşıyordu. Bu krizle karşı karşıya gelmemek için çok orijinal bir çözüm buldu. Bu model daha sonra bağımsızlığını kazanacak ülkeler için örnek olacak bir çözüm idi. O zamandan 1980’li yıllara kadar, gelişen ülkelerin hemen hemen her birinde benzer bir iktisat politikası takip edilecekti, yani devletçilik kavramı ve bununla ilgili olarak plânlama. 5 yıllık, 4 yıllık, 3 yıllık planlar, karma bir ekonomi, devletin piyasaya müdahale etmesi, kamu sektörünün kurulması.’³⁹

Gerçekten de Türkiye, bu özgün ekonomi politikası ile hem 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı’nın sarsıntısını hem de yine aynı ekonomik modelin sıkı savunucusu ve uygulayıcısı olan İsmet İnönü sayesinde, dışında kaldığımız İkinci Dünya Savaşı’nın ekonomik yıkımlarını - az zararlar - neredeyse zararsız atlattır. Her şeyden öte devlet, başat hedefi olan ekonomik bağımsızlığını da yine bu ekonomik modelle elde edebilmiştir.

1930’da hayata geçirilen bu özgün ekonomik modelin olmazsa olmazı ise, Carther Findley’in de belirttiği gibi planlamadır ve o tarihte yalnız Sovyetler Birliği’nde uygulamadadır. Planlı ekonomiye yönelişte güdülen temel amaç; sanayileşme sürecine girerek geri kalmışlık çemberini kırmak ve ekonomik bağımsızlığı elde etmektir. Kepenek, devletçilik uygulamasının somut düzeyde başlangıcının 1930’ların başında, Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı’nın (BBYSP) benimsenmesi ve uygulanması olduğunu söyler, planın amaçlarını; *Yerel, ya da bölgesel tarımsal üretime ve doğal*

³⁸ Ayşe Afet İnan, **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk’ün El Yazıları**, Türk Tarih Kurumu Yayını, TTK Basımevi, Ankara, 1969, ss. 448-449.

³⁹ Der. Özer Ozankaya: Carther Findley, “24 Karatlık Önder” **Dünya Düşünürleri...**, s. 197.

kaynaklara dayalı sınaî üretim birimleri kurulması, - Özellikle dışalım konusu olan temel tüketim mallarının yerli üretimine (özellikle dokuma sanayiine) öncelik verilmesi, - Sanayi işletmelerinin kuruluş yerlerinin hammadde ve işgücü kaynaklarına yakın olması şeklinde sınıflandırdıktan sonra, BBYSP'nin salt bir sanayi planı olduğunu vurgular.⁴⁰

BBYSP, üç yıllık bir hazırlık evresinden sonra tamamlanmış, Mustafa Kemal'in süzgecinden geçtikten sonra Bakanlar Kurulu'nun 11 Nisan 1934 tarihli gizli kararı uyarınca, gereğinin yapılması için İktisat Vekâleti'nin 17 Nisan 1934 tarihli yine gizli bir yazısı ile Sümerbank Genel Müdürlüğü'ne bildirilmiştir.⁴¹ Planın uygulamaya girmesinden birkaç ay önce 3 Haziran 1933 tarihinde 2262 sayılı yasa ile kurulan Sümerbank⁴² [Banka olarak kuruluş yasası], BBYSP'nin uygulanmasında lokomotif görevi üstlenmiştir. Bir özel banka yapısında olan İş Bankası ve sonradan kurulan Etibank ve Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü de bu uygulamada rol ve yer alan⁴³ dönemin diğer önemli kurumlarıdır.

Sorumluluk üstlenen kişi ve kurumlar, içtenlikli bir çaba ile yaklaşık on yıl içerisinde; 1934 yılında Kayseri ve Bakırköy Bez Fabrikaları, 1935'te Isparta Gülyağı ve Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikaları, 1936'da İzmit Kağıt Fabrikası, 1937'de Ereğli ve Nazilli Bez Fabrikaları, 1938'de Gemlik Suni İpek ve Bursa Merinos Fabrikası, 1939'da Karabük Demir Çelik tesislerini işletmeye açmışlar⁴⁴ ve görüldüğü gibi Anadolu'nun çok farklı köşelerinde tüten bacaların yükselmesini sağlamışlardır. Söz konusu bu süreçte, planda öngörülen 23 fabrikadan 19'u faaliyete geçmiştir.⁴⁵

Bütün bu yatırımların finansmanına gelince; Prof. Memduh Yaşa'nın verdiği rakamlara göre, ilk beş yıllık plan için 44 milyon lira harcanması ön görülürken, fiilen harcanan para 100 milyon lirayı bulmuştur.⁴⁶ Türkiye bir yandan dış borç öderken [Lozan uyarınca 1929'dan itibaren Osmanlı'nın borçları ödenmektedir.] sınırlı ölçüde dış kredilerden yararlanmış ve aslında sanayi programını kendi olanaklarıyla gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda

⁴⁰ Yakup Kepenek, Nurhan Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, ... s. 60.

⁴¹ Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1994, s. 293.

⁴² *T. C. Resmî Gazete*, Sayı: 2424, 11 Haziran 1933, s. 2676.

⁴³ T. Fikret Yücel, *Cumhuriyet Türkiye'sinin Sanayileşme Öyküsü*, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV)Yay., Ankara, Ekim 2015, s. 35.

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. *a.g.e.*, s. 36-40.

⁴⁵ *Kal, a.g.e.*, s. 246.

⁴⁶ Memduh Yaşa (Bu Kitap Prof. Dr. Memduh Yaşa'nın İdaresinde Akbank'ta Kurulan Bir İlim Heyeti Tarafından Hazırlanmıştır.), *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi*, Akbank Kültür Yayını, İstanbul, 1980, s. 83.

devletçilik, dış yardım ve krediler olmaksızın, kalkınmanın mümkün olabileceğini ispatlamıştır. Bu dönemde 17 milyon borç alındığı halde 36 milyon lira borç ödenmiştir.⁴⁷ Berkes de devletçilik devrinin iki sanayileşme programının, tamamiyle mobilize edilmiş ulusal kaynaklarla sağlandığını söyler.⁴⁸ Bu arada Sovyetler'den alınan kredinin de mal karşılığı [tarım ürünleri] ihracatla ödendiği de hatırlanmalıdır.⁴⁹ 1929-1939 arasındaki on yılda dünya sanayii üretimi yüzde 19 artarken, Türkiye'de sanayii üretimi artışı yüzde 96'yı bulmuştur.⁵⁰

Bu dönemde uygulamaya geçirilen iktisat politikaları içerisinde “millileştirmeye” de bir parantez açmak gerekir. 1933'ten sonra ivme kazanan millileştirme çabaları, yaratılmak istenen “milli ekonomi”nin diğer bir kaldıraçtır. Avcıoğlu, devletçiliğin şeref hanesine bir de imtiyazlı yabancı şirketlerin millileştirilmesinin yazılması gerektiğini belirtir.⁵¹ 1933-1937 aralığında millileştirilen şirketlerin oldukça uzun listesi, aynı zamanda 620 yıllık bir devletin ekonomik bağımsızlığını yitirilişinin de çarpıcı bir belgesi niteliğindedir.

1930'ların Türkiye'si'nin bütçe, araç-gereç donanımı ve yetişmiş insan gücü kapasitesini göz ardı etmeden objektif bir değerlendirme yapıldığında, ortaya çıkarılan bu tablonun bir mucize olduğu gerçeğini teslim etmek gerekir. Söz konusu bu mucizenin sırları da, devrimci yönetici kadronun her şeyden önce yurt severliğinde, ayrıca onların içtenliğinde, özverisinde ve idealist yapılarında aranmalıdır.

Birinci BBYSP'ni, 1938-1942 yıllarını kapsayacak olan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın izlediği, ancak İkinci Dünya Savaşı yüzünden uygulanamadığı, buna rağmen yine de planda yer alan bazı projelerin gerçekleştirilebildiği görülür.

Niyazi Berkes, devletçiliğin, içeride ve dışarıda, hatta günümüzde olanaksız olduğu sanılan şeyleri, nasıl olanaklı kıldığına ilişkin çok değerli çözümler yapar ve son olarak devletçiliğin; daha önceki devirlerin sifra indirdiği malî ve siyasî devlet ve ulus itibarını yeniden kurduğunu ve yükselttiğini, ayrıca Türk parasının istikrarını sağlamakla kalmadığını, hatta değerini yükselttiğini ve 1934 yılında bir doların, 1.26 Türk Lirası değerinde olduğunu söyler.⁵² Bu çalışmanın dışında kalan ve ayrıntılarına girilmeyen

⁴⁷ Avcıoğlu, a.g.e., s. 215.

⁴⁸ Niyazi Berkes, **200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?**, Yön Yayınları, İstanbul, 1964. s. 97.

⁴⁹ Kal, a.g.e., s. 246.

⁵⁰ Kışlalı, a.g.e., s. 37.

⁵¹ Avcıoğlu, a.g.e., s. 216.

⁵² Daha fazla bilgi için bkz. Berkes, **200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?.....**, s. 98.

verilere bakıldığında söz konusu dönemin, her yönüyle göğüs kabartan, gurur verici bir dönem olduğu görülür.

7. Mustafa Kemal'in Üretim Heyecanının Sayfalarda Kalan İzleri

Her şeyden evvel üretimin, Mustafa Kemal'in karakter yapısının temel taşlarından birisi olduğunu vurgulamak gerekir. Adeta onunla özdeşleşen bu kavramın oldukça geniş bir yelpazesi vardır. Onun, fikirde, eğitimde, bilimde, politikada ve hatta politikacıda, yönetimde, ayrıca tarımda, ekonomide, sanatta ve kültürde hep üretimi öncelediği görülmüştür.

O, hep kendisi üretmiş ve aynı zamanda ürettirmiştir. Kişisel üretimini görmek için 57 yıllık kısa ömrünün yalnızca on beş yılına bakmak yeterlidir. Çünkü bu kısa zaman dilimine dış dünyayı da şaşırtacak biçimde yüzyılları sığdırdığı bir gerçektir. Söz konusu bu başarı da ancak onun çalışkanlığı ve üretkenliği ile açıklanabilir. Mustafa Kemal Atatürk'ün, yönetim kademeleri için aradığı başat özellik ise liyakata dayalı üretimdir. Bu nedenle geniş anlamdaki üretim kapsamında bir aksama gördüğü zaman - kendisine en yakın bile olsa - duraksamadan yönetici değişikliğine gitmiş veya ilgili makamdan görev değişikliği talebinde bulunmuştur.

Gazi Mustafa Kemal önceden belirtildiği gibi, henüz kurtuluş günlerinde koyulduğu “milli ekonomi” yaratma doğrultusunda verdikleri mücadelenin sonuçlarını gördükçe de mutlu olmuş, zevk almış ve bu heyecanını son nefesine kadar sürdürmüştür.

Örneğin, hayata veda etmeden bir yıl önce 1 Kasım 1937 tarihinde, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin V. Dönem 3'ncü Yasama Yılı Açış konuşmasında şunları söyler:

‘Endüstrileşmek, en büyük milli davalarımız arasında yer almaktadır. Çalışması ve yaşaması için ham maddeleri ülkemizde bulunan büyük küçük her çeşit sanayii kuracağız ve işleteceğiz. (Alkışlar) En başta vatan savunması olmak üzere, ürünlerimizi değerlendirmek ve en kısa yoldan, en ileri ve zengin Türkiye idealine ulaşabilmek için bu bir zorunluluktur.’⁵³

Yukarıda alıntılanan konuşmasının akışı içerisinde BBYSYSP uyarınca bütün hazırlıkları tamamlanan birkaç fabrikanın da gecikmeden bitirilmesi ve yeni planın hazırlanması yolunda tavsiyede bulunur. Konuşmanın üzerinden bir yıl geçtikten sonra da Dolmabahçe Sarayı'nda hasta yatağında, hayata veda etmeden yaklaşık iki ay önce kabul ettiği Celâl Bayar'a, İkinci bir Dünya Savaşı'nın kapıda olduğunu, ellerini çabuk tutmaları gerektiğini

⁵³ Millet Meclisi Tutanak Dergisi (1 Kasım 1937), D. V, C. 20, Sa: 3.

söyleyecektir.⁵⁴ Görüldüğü gibi yaşamını bütünüyle yurduna adayan Gazi Mustafa Kemal'in temel ülküsü, üreterek kalkınan, dolayısıyla ekonomik bağımsızlığını da elinde bulunduran bir Türkiye'dir.

Çağdaş uygarlığın da ötesini hedefleyen, çıtası oldukça yüksek bir lider olan Atatürk için elbette yeterli değildir, ama hayattan ayrılmadan önce söz konusu ülküsüne kavuştuğu ve bunu da başarmanın mutluluğunu tattığı söylenebilir. Teorik olarak yön verip şekillendirdiği ekonomi politikaları, 1930'lu yıllarda meyvelerini vermeye başlamıştır. Anılan dönemde birer birer faaliyete geçen ve bacaları tütmeğe başlayan üretim fabrikalarını ziyaret eden Mustafa Kemal, fabrika şeref defterlerine notlar düşmüştür. Ancak bu notlar, sıradan ve protokol gereği düşülen notlar değildir. Onlar, aynı zamanda bize üretim heyecanı ile yüklü bir lider portresi sunar.

Atatürk'ün, üretim fabrikaları şeref defterleri sayfalarına kendi el yazısı ile bıraktığı izler sürüldüğü zaman, sözü edilen portre ile yüz yüze kalınır.

7.1. Alpulu Şeker Fabrikası Şeref Defteri

Atatürk'ün Alpulu Şeker Fabrikası Şeref Defteri'ne yansıyan duygu dünyasını daha iyi anlayabilmek için, yine bu çalışmanın kapsamı dışında kalmasına rağmen kısa bir hatırlatmanın yararlı olacağı düşüncesindeyiz.

Sıklıkla kullanılan "Cumhuriyet, yokluklar ve yoksunluklar içerisinde kurulmuştur." şeklindeki yargı, oldukça gerçekçidir. İşte o yoklardan biri de şekerdir, ülkede şeker fabrikasının adı bile yoktur ve şeker ithal edilmektedir.

İlk girişim özel kesimden gelir. Uşaklı Molla Ömer oğlu Nuri Efendi, İzmir İktisat Kongresi kararlarının da etkisi ile 1923'te işe koyulur, büyük bir mücadele verir, hükümetten de maddi ve manevi destek aldıktan sonra fabrikanın temeli 6.11.1925 tarihinde atılır ve 17. 12. 1926 tarihinde de üretime geçer. Ancak, fabrikanın yer seçimi ve burada ayrıntılarına girilmeyecek olan kimi spekülasyonlar nedeniyle Uşak Şeker Fabrikası, kısa bir süre sonra Sanayi Maden Bankası'na devredilecektir. Uşak Şeker Fabrikası ülkemizde temeli ilk atılan fabrika olmasına rağmen, şekeri ilk üreten Alpulu Şeker Fabrikası olmuştur.⁵⁵ Bu fabrika da 1923-1930 dönemi ekonomi politikaları çerçevesinde kurulan bir özel girişim eseridir. Türkiye İş Bankası, T.C. Ziraat Bankası ve Trakya illeri özel idareleri ile şahısların ortaklığında kurulmuştur. Maliye ve Ticaret Bakanlarının katıldığı görkemli bir açılış töreni yapılmış ve açılışın yazılı basındaki yankıları büyük

⁵⁴ Ayşe Afet İnan, *Cumhuriyet'in 2. Sanayi Planı 1936*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973, s. XI.

⁵⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Kal, a.g.e., ss. 139-147.

olmuştur. Törene katılmış olan ve liberal ekonomi yanlısı olduğu bilinen Ahmet Ağaoğlu, 28 Kasım 1926 tarihli Ulus gazetesinde yaptığı törene ilişkin kapsamlı değerlendirmesini; “*Gazi'nin dehası ve yüksek iradesi bize rehberken başarılacak bir iş kalmayacaktır.*” cümlesi ile sonlandırır.⁵⁶

Atatürk, kendi direktifi ile kurulan ve ilk Türk şekerini üreten Alpullu Şeker Fabrikası'nı 20. 12. 1930 tarihinde ziyaret eder ve Fabrika Şeref Defteri'ne şunları yazar:

20. 12. 1930

Alpullu Şeker Fabrikası'nı gezdim, gördüğüm vaziyetten çok memnun kaldım. Müesesenin daha tevessü etmesini (gelişmesini), şimdiye kadar olduğundan fazla muvaffak olmasını dilerim. Memleketimizin her müsait mıntikasında şeker fabrikalarının çoğalması ve bu suretle memleketin şeker ihtiyacının temini mühim hedeflerimiz sırasında tanınmalıdır.⁵⁷ (Bkz. Ek 1)

Gazi M. Kemal

Atatürk, görüldüğü gibi o gün itibarı ile üç yıldır üretim yapan fabrikanın daha da gelişmesini [genişleme karşılığı tevessü kelimesi kullanılmıştır] ve üretimde daha ileri bir noktaya ulaşmasını dilemektedir. Sözü edilen bu yaklaşım, onun mükemmeliyetçi yapısının bir yansımasıdır. Ayrıca yazıda, yurdun uygun olan farklı bölgelerinde yeni şeker fabrikalarının kurulması ve böylece şeker ihtiyacının karşılanması vurgusu ise, Atatürk'ün, tıpkı çocuklarınınkini karşılamaya çabalayan bir aile reisi gibi, sorumluluk duygusu ile bütün ülke insanların yokluğunu çektikleri bir ürüne kavuşmaları için sabırsızlandığını, aynı zamanda da dışa bağımlılıktan kurtulma isteğini gösterir.

7.2. Bursa İpekiş Fabrikası Şeref Defteri

İpekiş de, özel sektörün devlet tarafından desteklendiği ve Mustafa Kemal'in bizzat temel atma töreninde bulunduğu, 1923-1930 aralığındaki Birinci Dönem ekonomi politikaları çerçevesinde planlanan bir fabrikadır. Mustafa Kemal, 1 Ekim 1925 tarihinde yapılan söz konusu törende yaptığı konuşmasında Bursa'nın bir sanayi kenti olmaya elverişli olduğunu vurguladıktan sonra, sermaye sahiplerinin bir araya gelerek ekonomik faaliyetler içerisine girmeleri gerektiğini, devletin de bu girişimleri destekleyeceğini söyler.⁵⁸ Mustafa Kemal, bu sözleriyle anılan Birinci

⁵⁶ A.g.e., ss. 147-152.

⁵⁷ Akt: Ahmet Bekir Palazoğlu, *Atatürk İlkeleri*, Ankara, 1996, s. 212.

⁵⁸ *Hâkimiyet-i Milliye*, 4 Ekim 1925, s. 1.

Dönem ekonomi politikasının [1923-1930] arkasında olduğunu açıkça belirtmiş olur. Yani özel sektör işletecek ve devlet destekleyecektir.

Mustafa Kemal'in, Bursa'nın bir sanayi kenti olma potansiyeline sahip olduğunu vurgulamasının nedenlerinden birisi de Osmanlı'nın son dönemlerinde, çoğunlukla Marmara ve Ege bölgelerinde bulunan el işçiliğine dayalı imalathaneler olmalı diye düşünüyoruz. Çalışmada önceden belirtildiği gibi özellikle 2. Meşrutiyet Dönemi'nde sanayileşmeye yönelik bir hareketliliğin olduğu biliniyor. Turgay Akkuş da, söz konusu bu dönemde devletin, sanayi ve ticareti geliştirmeye yönelik müdahalelerinin, Bursa'daki ipekli dokumacılık sektörünü olumlu etkilediğini ve kentteki girişimcilerin, dokuma makineleri ithal ettiklerini söyler.⁵⁹

Mustafa Kemal Paşa, Bursa'da varlığı bilinen ticari zeminde tekstil alanında faaliyet gösterecek olan ve 1 Ekim 1925'te temelini attığı bu fabrikayı, üretime geçtiği 1927 Ekim ayında ikinci kez ziyaret eder ve yaklaşık iki saat kalır. Fabrikanın işleyişi ve ürettiği mallardan duyduğu memnuniyeti belirtir.⁶⁰

Son olarak 19 Ocak 1933 tarihinde fabrikayı ziyaret eden Atatürk, Fabrika Şeref Defteri'ne aşağıdaki kısa notu düşer: Not kısadır, ama onun duygu dünyasını çok yalın bir biçimde yansıtır. Temel atma töreninde bulunduğu, gelişim aşamalarını adım adım izlediği fabrikada onu mutlu kılan kuşkusuz üretimdir. Bunu gördüğü için sevinçlidir, Sevincin sözlük anlamlarından birisi de “gurur” olduğuna göre, Mustafa Kemal, burada sözcüğe bu anlamı da yüklemiştir denilebilir. Fabrikada gördüğü üretim tablosu, onun için bir gurur tablosudur.

19. I. 1933

İpekiş Fabrikası'nda gördüklerimden çok sevinç duydum.⁶¹
(Bkz. Ek 2)

Gazi M. Kemal

7.3. Eskişehir Şeker Fabrikası Şeref Defteri

Atatürk'ün, yukarıda değinilen Alpulu Şeker Fabrikası Şeref Defteri'ne yazmış olduğu; '*...memleketimizin her müsait muntikasında şeker fabrikalarının çoğalması..*' dileğinin sözde kalmadığı ve gerçekleştiği görülür. Yazıdaki vurgulama doğrultusunda yurt genelinde uygun üretim ve

⁵⁹ Turgay Akkuş, “Bir İktisadi Siyasa Projesi: Milli İktisat”, **Çağdaş Türk Tarihi Araştırma Dergisi (ÇTTAD)**, VII/16-17 Bahar-Güz, İzmir, 2008, s. 126.

⁶⁰ **Milliyet**, 3 Ekim 1927, s. 1.

⁶¹ Akt: Ahmet Bekir Palazoğlu, **Atatürk İlkeleri**, Ankara, 1996, s. 213.

yatırım alanları taraması yapılmıştır. Taramalar, Türk ve Rus uzmanların yer aldığı heyetler tarafından yapılır. Söz konusu bu taramalar sonunda işaret edilen bir yer de Eskişehir bölgesidir. Raporda, bölgenin şeker pancarı üretimi, dolayısıyla şeker fabrikası için uygun olduğu belirtilmiştir.⁶²

Turan Veldet, sözü edilen rapor uyarınca bölgede bir şeker fabrikası kurulması kararı alındıktan sonra, fabrikanın üç milyon lira sermayeli "Anadolu Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi" tarafından kurulduğunu, şirket sermayesinin ise % 51'nin Türkiye İş Bankası'na, % 24,5'nun T.C. Ziraat Bankası'na ve diğer % 24,5'nun ise Sanayi ve Maadin Bankası'na ait olduğunu söyler.⁶³ Veldet, fabrikanın temellerinin 1 Şubat 1933 tarihinde atıldığı ve 1 Nisan 1933 tarihinde montaj çalışmalarına başlandığı, bütün çalışmaların altı buçuk ay gibi kısa bir sürede bitirildiği ve 20 Ekim 1933 tarihine ilk deneme üretimine geçildiği, fabrikanın resmi açılışının ise 5 Aralık 1933'te gerçekleştirildiği bilgisini verir.⁶⁴ Eskişehir Şeker Fabrikası, ülkenin üçüncü şeker fabrikasıdır. Kurulduğunda günde 1500 ton pancar işleme kapasitesine sahipken, daha sonra 7200 tona kadar yükselmiştir.⁶⁵

Nazmi Kal, fabrikanın açılış tarihine ilişkin bir belirsizliği de Celâl Bayar'a atfen giderir. Bazı kaynaklar, yukarıda da belirtildiği gibi açılışın 5 Aralık'ta yapıldığı notunu düşerler. Oysa açılış töreninde bulunan Atatürk, fabrika Şeref Defteri'ni 4 Aralık 1933'te imzalamıştır. Kal, açılışın Atatürk tarafından defterin imzalandığı 4 Aralık'ta yapıldığını, 5 Aralık'ta ise fabrikanın üretime geçmiş olacağı yorumunu yapar.

Atatürk, Eskişehir Şeker Fabrikası'nın açıldığı tarihte Şeref Defteri'ne şunları yazar:

4.12.1933

Eskişehir Şeker Fabrikası, Milli ölküye derin alakanın yükselmiş, değerli vesikasıdır. Memleketin şeker ihtiyacını tatmin yolunda muvaffakiyetli son adımlardan biridir ve şeker ihtiyacının temini hedefine varılmak üzere olduğunun ümit dolu müjdecisidir.

Bu yüksek milli eseri, yarım yıl gibi pek az bir zamanda başarmak, teşebbüs ve hizmetinde bulunan milli müesseselerimizi takdir ve tebrik eylerim. Eserin fiilen vücut bulmasında bizzat çalışmış olan kıymetli arkadaşların ciddiyet ve yorulmaz faaliyetlerine hassaten teşekkür ederim.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. **Eskişehir Halkevi Dergisi**, 29 Ekim 1933, S. 13-15, s. 108.

⁶³ Turan Veldet, **Türkiye Şeker Sanayi (1926-1976)**, Türkiye Şeker Fabrikası Yayını, Ankara, 1979, s. 407.

⁶⁴ Aynı yer.

⁶⁵ Kal, **a.g.e.**, s. 157.

Eskişehir Şeker Fabrikası gibi, modern bir sanayi ocağı vücuda getirmiş olmakla, teşebbüs ve himmet sahipleri, memleketimizin bütün ihtiyaçlarını karşılayacak sanayi müesseselerini kolaylıkla ve az zamanda yaratmak mümkün olabileceğini de gözlerimiz önünde fiilen ve maddeten ispat etmiş bulunuyorlar.

Türkiye Cumhuriyeti'ni böyle sanayi müesseseleri ile zenginleştirenlere, güzelleştirenlere minnet!⁶⁶ (Bkz. Ek 3)

Gazi M. Kemal

Atatürk'ün, yazının birinci paragrafında fabrikanın bitirilerek üretime sokulmasını, erişilmek istenen “milli ülkü” hedefi kapsamında değerli bir belge olarak nitelmesi, onun “milli ekonomi” doğrultusunda önemli bir dönemeci daha geride bırakmış olmanın mutluluğu içinde olduğunu gösterir. Arkasından fabrikanın, zamana yayılmadan altı, altı buçuk ay gibi kısa bir sürede bitirilmiş olmasının yanında, yine kendisinin yönlendirmesi ile birer milli kurum kimliği ile T.C. İş Bankası, T.C. Ziraat Bankası ve Maadin Bankası'nın, söz konusu eserin ortaya çıkmasında oynadıkları role dikkat çekmesi de, onu mutlu kılan diğer unsurlar olarak karşımıza çıkar.

Yazıda; eseri bu kadar kısa sürede ortaya çıkarmak için çalışan ve özverili bir biçimde çaba gösteren tüm çalışanlara özel bir teşekkür sunulmuş olması ise, Atatürk'ün emeğe duyduğu saygının göstergesidir.

Atatürk'ün, fabrika Şeref Defteri'ne düştüğü notta; bir “sanayi ocağı” olarak nitelendiği fabrikanın hizmete sokulmuş olmasını, memleketin ihtiyacı olan diğer sanayi kurumlarının da – ülkü birliği olduğu takdirde – yapılabileceğini vurgulamış olması, onun sanayileşme yolundaki hırsını, sabırsızlığını ve aynı zamanda üretim coşkusunu yansıtan satırlar olarak almak gerektiği düşüncesindeyiz.

Yazının son paragrafında ise, ekonomik olarak gelişmiş bir Türkiye Cumhuriyeti'ne kavuşmuş olmanın, onun iç dünyasındaki en büyük özlem olduğunun izleri sürülür. Nihayet ülkesine sanayi kurumlarını kazandırmada emeği geçenlere “minnet” duygularıyla yüklü olduğunu belirtmiş olması da yine onun olağanüstü yurtseverliğinin simgesi gibidir.

7.4. Gemlik Sümerbank Suni İpek Fabrikası Şeref Defteri

Cumhuriyet'in ilk yıllarında tekstil alanında yokluğu çekilen sanayi ürünlerinden birisi de suni ipektir. BBYSP çerçevesinde olmak üzere söz konusu bu boşluğu da Sümerbank dolduracaktır. Sümerbank, Gemlik'te bir Suni İpek Fabrikası kuruluş kararını alır. Yılda 300 ton suni ipek üretecek

⁶⁶ Akt: Ahmet Bekir Palazoğlu, *Atatürk İlkeleri*, Ankara, 1996, s. 214-215.

kapasitede olan Sümerbank Gemlik Suni İpek ve Viskos Mamulleri Sanayii Müessesesi'nin temeli 28 Kasım 1935'te atılır ve Atatürk tarafından 1 Şubat 1938 tarihinde işletmeye açılır.⁶⁷ Atatürk, duygularını Şeref Defteri'ne şu satırlarla yansıtır:

1.II.1938

Sümer Bank Suniğ İpek Fabrikası'nı ziyaretimden duyduğum bahtiyarlık büyüktür. Bu değerli kurumun, millet için kutlu olmasını dilerim.⁶⁸(Bkz. Ek 4)

K. Atatürk

Belgede yer alan sözler, yaşamını büyük bir davaya adanmış olan bir liderin, kısa ama duyduğu mutluluğu olanca derinliği ile aktaran kısa sözleridir. Kişisel olarak mutludur, çünkü hedefine yönelik bir adım daha atılmıştır. Ancak, asıl mutluluğunun yine millet adına olduğuna dikkat edilmelidir.

7.5. Bursa Sümerbank Merinos Fabrikası Şeref Defteri

Bursa Merinos Dokuma Fabrikası da BBYSP uyarınca kurulması kararlaştırılan bir sanayi kurumudur. Fabrikanın kurulması ile güdülen temel amaç, yine dışa bağımlılıktan kurtulmaktır. Çünkü taranmış yün ipliğinden üretilen kumaş cinslerini dokuyabilmek için yabancı ülkelere yılda beş milyon lira değerinde taranmış yün ipliği ya da *kamgran* [kaliteli yünden yapılmış iplik ve bu iplikle dokunmuş kumaş] ithal etmek zorunluluğu vardı. Bursa Merinos Fabrikası, 28 Kasım 1935'te temelleri atılan ve ülkede yünlü kumaş piyasasında çok aranan *kamgran ipliğini* üretmek için kurulan bir fabrikadır.⁶⁹

Atatürk'ün, Gemlik İpekiş ve Bursa Merinos Dokuma Fabrikalarının açılışlarına doktorlarının uzun süreli yatak istirahati uyarısını dinlemeyerek katıldığı bilinmektedir. Nisan 1937 sonlarında, özellikle Mayıs 1937 içerisinde sıklıkla görülen burun kanamaları ile kendini gösteren rahatsızlık, 22 Ocak 1938 tarihinde Ankara'dan İzmit-Derince yoluyla geçtiği Yalova'da⁷⁰ daha farklı bir boyut kazanacak ve doktoru Prof. Dr. Nihat Reşat Belger, kendisine karaciğer rahatsızlığı teşhisini koyacaktır. Ankara'dan çağrılan daimi doktoru Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp de 23 Ocak 1938 tarihinde teşhisin doğruluğunu onaylayacaktır. Başlatılan ilaç tedavisinin yanında, en az üç haftalık yatak istirahati gibi önemli bir doktor

⁶⁷ Kal, a.g.e., s. 304.

⁶⁸ Akt: Ahmet Bekir Palazoğlu, *Atatürk İlkeleri*, Ankara, 1996, s. 216.

⁶⁹ Kal, a.g.e., ss. 301-302.

⁷⁰ Mehmet Önder, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, İkinci Baskı Haziran 1998, s. 109.

uyarısına rağmen, Atatürk'ün, Yalova'da sadece bir hafta istirahat ettikten sonra 1 Şubat'ta, Orhangazi üzerinden Gemlik'e geçtiği biliniyor.

Aynı gün, Gemlik Suni İpek Fabrikası'nın açılışını gerçekleştirmiş ve fabrika Şeref Defteri'ne yukarıda irdelediğimiz notu düşmüştür. Ertesi gün, 2 Şubat günü de Bursa için çok önemli bir gündür. Döneminin en ileri teknolojisi ile donatılmış Sümerbank Merinos Fabrikası işletmeye açılacaktır. Atatürk saat 16.00'da fabrikaya gelir, büyük coşku ile karşılanır, sonra işletmeyi gezerek her makine hakkında ilgililerden bilgi alır, nihayet gösterilen düğmeye basarak fabrikayı işletmeye açar.⁷¹ Açılış törenini ertelemeyi düşünmeden, sağlığını hiçe sayıp geldiği ve açılışını yaptığı Fabrika Şeref defterine şunları yazdığı görülür:

2. I.1938/ Bursa

Sümer Bank Merinos Fabrikası çok kıymetli bir eser olarak milli sevinci artıracaktır. Bu eser yurdun, hususu ile Bursa Bölgesi'nin endüstri inkişafına ve büyük milli ihtiyacın giderilmesine yardım edecektir. Eserin başarılmasından Ekonomi Bakanlığı'nı tebrik ederim. Sümer Bank direktörlüğüne teşekkür ve fabrikayı gördüğüm gibi yüksek bilgi, tam düzenli idarede, direktörüne başarı temenni ederim.⁷² (Bkz. Ek 5)

K. Atatürk

Atatürk'ün, Şeref Defteri'ne düştüğü yukarıdaki notta; çok değerli bir eser olarak nitelediği fabrikanın "milli sevinci" arttıracağına olan inancını belirtmiş olması, yerli sanayii yaratacak olan kurumların birer birer ortaya çıkmalarından ötürü duyduğu gururun, yazıdaki dışa vurumudur. Yazının devamında eserin ortaya çıkmasında emeği geçenleri anması ve Sanayi Bakanlığı'nı kutlaması, ayrıca fabrikanın çekici gücü olan Sümerbank Genel Müdürlüğü'ne teşekkür etmesi ve fabrikada gözlemlediği göz doldurucu iyi yönetimin devamını dilemesi de yine onun liyakata ve üretkenliğe verdiği önemin göstergesi olarak alınmalıdır.

Yukarıda da değinildiği gibi Atatürk, Bursa'ya geldiğinde ciddi bir hastalığın tehdidi altındadır. Ancak, Bursa'da Kurun Gazetesi başyazarı Asım Us'a verdiği röportajda onun bütün dünyasını "milli ülkü"nü işgal ettiği açıkça görülür. Asım Us'a şunları söyler:

'Bursa düşman işgalinden kurtulduktan sonra ben buraya gelmişim. Bana bu bölge halkı büyük gösteriler yaptılar. Bunu

⁷¹ Daha fazla bilgi için bkz. Orhan Çekiç, **1938 Son Yıl**, Kaynak Yayınları 4. Basım, İstanbul, Ocak 2014, ss. 215-227.

⁷² Akt: Ahmet Bekir Palazoğlu, **Atatürk İlkeleri**, Ankara, 1996, s. 217.

olduğu gibi hatırlıyorum. Bugün Bursa ve havalisinin yaptığı gösteriler ilk gördüğümünden çok üstün oldu. Bunun sebebinin kendi kendime şöyle izah ediyorum: İlk gelişimdeki gösteriler, kendilerini yabancı istilasından kurtarış içindi, şimdiki gösteriler onların ekonomik hayatta yükselişine ve refahına yarayan endüstri fabrikalarımızın kurulmuş olmasından ileri geliyor. Bundan çok memnun oldum.’⁷³

Görüldüğü gibi Atatürk, Bursa’ya bu ikinci gelişindeki heyecanın yüksek oluş nedenini, bölgeye kazandırılmış olan üretim fabrikalarını işaret ederek açıklamakta ve bundan çok büyük mutluluk duyduğunu vurgulamaktadır. Onun bu yaklaşımı da hep savunageldiği “ekonomik savaş” kazanımının daha önemli olduğu tezini pekiştirmektedir.

Sonuç

İşgal altındaki bir ülkede siyasi bağımsızlığı elde etmek için verilen “Milli Mücadele” ile neredeyse eşzamanlı olarak girişilen böylesi bir ekonomik mücadele, dünya siyasi tarihinde tek örnektir. Bu mücadelede dönemin koşulları altında gerçekleştirilen 1923 İzmir İktisat Kongresi’nin ayrıcalıklı bir yeri vardır. 1923’te cumhuriyet ilan edildikten sonra, özellikle otuzlu yıllarda iş başındaki hükümetlerin de başat uğraşısı yine ekonomi olmuştur. Ekonomik bağımsızlığı elde etmek ve geri kalmış bir ülkenin hızlı bir biçimde kalkınmasını sağlamak ise, ulaşılmak istenen temel amaçtır.

Söz konusu bu amaca, hem 1923-1929 hem de 1930 sonrası uygulanan özgün ekonomi politikaları ile ulaşılmak istenmiştir. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı’nın doğuracağı sonuçlar önceden görülmüş ve her iki modelde de ülke kaynaklarının kullanılmasında yoluna gidilmiştir. Yani iç ve dış borç yapmaksızın, kendi öz kaynaklarına dayalı bir kalkınma modeli benimsenmiştir.

Bu arada işlenmekte olan toprak miktarını arttırarak, modern tarımsal faaliyetlere yönelerek, üreticiyi desteklemek için Ziraat Bankası’nın kredi faizlerini düşürerek tarım alanında da büyük ilerleme kaydedildiği görülmüştür. Bu süreçte, bir üretim sevdalısı olan Atatürk’ün, doğrudan kendisinin eylemli olarak yer aldığı tarımsal faaliyetleri ve söz konusu faaliyetlerin ülkeye kazandırdığı katma değeri de göz ardı etmemek gerekir.

Yine her iki dönemi kapsayan sanayileşme yolundaki atılımlarda başlangıçta güdülen temel amaç – doğal olarak- tüketim mallarının üretimidir. Çünkü pek çok temel üründe dış alım yapılmaktadır. Bu dönemin

⁷³ Orhan Çekiç, a.g.e., s. 223.

temel üretim malları ise, üç beyaz olarak adlandırılan “un, şeker ve bez” üçlüsünde tanımını bulur. İlerleyen süreçte buna üç siyah olarak adlandırılan “kömür, demir ve petrol (neft)” üçlüsü eklenecektir. Osmanlı’dan alınan ekonomik miras zemininde toplumun, ekmeğe ve çayına atacak şekere, ayrıca sırtına geçirecek giysiye olan ihtiyacı büyüktür ve yönetici kadro bunun farkındadır. Ayrıca, Mustafa Kemal Atatürk ve devrimin bilincinde olan dönemin yönetici kadroları, ekmeğini eline alacak olan Türk insanının, o ekmeği rahat ve güvenlik içerisinde yiyebilmesi için “uçak sanayii”den tutun da “demir-çelik” sanayiine kadar uzanan, güvenlikle ilgili bir dizi ağır sanayi hamlelerine yöneldikleri de bilinmektedir.

Batılı bilim insanlarının, yerli ve yabancı ekonomistlerin bu başarı öyküsünü taktirle andıkları çok sayıda değerlendirmeleri mevcuttur.⁷⁴ Anılan değerlendirmelerde Mustafa Kemal Atatürk’ün, söz konusu başarıdaki rolünün altı özenle çizilir ve dürüstlükle gerçek teslim edilir. Niyazi Berkes de, bu başarının evrenselliğine ilişkin şunları söyler:

‘... Atatürk Türkiye’sinin itibarı son yirmi yıllık tarihte erişilmemiş bir seviyeye çıktı ve bu yalnız Batı dünyasında olmadı. Bütün Doğu dünyasında kurtuluş isteyen halkların gözü Türkiye’ye çevrildi. Araplar, Hintliler, Endonezyalılar, Çinliler, hatta Japonlar Kemalizmi tanımaya, dillerinde onun hakkında kitaplar yazmaya başladılar. ... Bu memleketlerin bazılarının liderleri doğrudan doğruya Türk kalkınmasından ilham aldılar...’⁷⁵

Bu gerçek, Atatürk’ün bağımsızlık tutkusu, yurduna ve yurt insanına olan ölçsüz sevgisi, ayrıca onun üretim heyecanı ve sanayileşme coşkusu ile açıklanabilir. Aksi takdirde yarı sömürge konumundaki bir ülkenin kaderini on beş yıl gibi kısa bir sürede değiştirmesi olanaksızdı.

Çalışmada, Atatürk’ün fırsat buldukça kâh açılışlarını yaptığı, kâh özellikle ziyaret ettiği kimi fabrikaların şeref defterlerine yazdıkları çözümlenerek onun sanayileşme coşkusu yansıtılmaya çalışıldı. Söz konusu bu coşku, Nazilli İplik ve Basma Dokuma Fabrikası’nın 9 Ekim 1937 tarihindeki açılış töreninde söylediği birkaç kelimedenden ibaret bir cümlede gerçek anlatımına kavuşur. Şevket Süreyya Aydemir’in, Prof. Dr. A. Afet İnan’ın “Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler” isimli eserinden aktardığı bir anı, onun sanayileşmeden duyduğu coşkuyu çarpıcı bir biçimde yansıtır.

“Atatürk, fabrikada 480 büyük tezgâhı ve tezgâhların yanı başında duran işçileri gören bir platformdaydı. Fabrika müdürünün verdiği

⁷⁴ Daha fazla bilgi için Prof. Dr. Özer Ozankaya’nın **Dünya Düşünürleri Gözüyle Atatürk** kitabına bakılabilir.

⁷⁵ Berkes, a.g.e., s. 99.

bir işaretle bin başlı dev, korkunç bir kükreyiş, bir kuduruşla birden harekete geçti. Müdürün verdiği o işaretle bütün motorlar, tezgâhlar birden coşmuş, kudurmuşlardı. Şimdi Menderes vadisi göklerine kadar vuran, Menderes'in kim bilir kaç defa duyduğu yer sarsıntısı gürültülerini, yıldırım uğultularını andıran bir dünya titreyişi havayı dolduruyordu..."

Yukarıda sözcüklerle resmedilen tabloyu büyük bir heyecanla izleyen Atatürk'ün dudaklarından farkında olmadan şu sözcükler dökülür: *'İşte bu bir musikidir!..'*⁷⁶

1930'ların ekonomideki başarı öyküsünü yazan veya yazdıran, makina dişlilerinin çıkardığı sesleri musikiye benzeten bu coşkudur. Diğer bir deyişle dönemin ağır koşulları altında "Misak-ı İktisat" mucizesini Atatürk'ün bu üretim sevdası ve sanayileşme coşkusu yaratmıştır denilebilir.

Neredeyse yaklaşık yüz yıl önce pratiği yapılan ve meyveleri alınmış olan Kemalist politikaların - çalışmada önceden vurgulandığı gibi - özellikle bu "Covid 19 Pandemisi" sürecinde, yüz yıl sonra bugün, yine özel sektörü de yadsımadan "devletçi ekonomi politikası" ve "sosyal devlet" pratiği ile yol açıcı nitelikte olduğu bir kez daha anlaşılmalı olmalıdır diye düşünüyoruz. O halde - hangi dönem olursa olsun - yönetim erkini elinde bulunduranların, çığır açan bu bağımsız politikaların izini sürerek, uygulamalar sırasında karşılaşılan kimi hataları düzelterek ve sözü edilen politikaları daha da geliştirerek geleceğe yürümleri, Atatürk gibi içtenlikli bir biçimde üretime önem verip, üretimden zevk alarak çalışmaları, 1923 Cumhuriyet kuşağının bıraktığı mirasa saygının gereğidir.

KAYNAKÇA

Resmî Yayınlar

Millet Meclisi Tutanak Dergisi

Resmî Gazete

Kitaplar

Akşin, Sina, (Siyasal Tarih 1789-1908) Zirveden Çöküş Osmanlı Tarihi 2, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, t.y.

Atatürk, Kemal, **Nutuk**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Cilt II (1920-1927), Öndördüncü Basılış, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1981.

⁷⁶ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, III. Cilt, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1975, s. 399-400.

- Atatürk'ün Ekonomik Kalkınma Politikası ve Devlet İşletmeciliği**, İst. Üniv. Yay.: 2846, İstanbul, 1981.
- Avcıoğlu, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni (Dün – Bugün -Yarın)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, İkinci Basım Şubat 1969.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, Cilt I, Remzi Kitabevi, 1988.
- Berkes, Niyazi, **İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?**, Yön Yayınları, İstanbul, 1964.
- _____, **Türkiye'de Çağdaşlaşma (Yayına hazırlayan: Ahmet Kuyaş)**, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı İstanbul, 2002.
- Coşkun, Alev, **Liberal Ekonominin Çöküşü / Küresel Kriz Ulusalçı Ekonominin Yükselişi**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1. Baskı: 2011.
- Cumhuriyet Dönemi Türk Ekonomisi** (Bu kitap, Prof. Dr. Memduh Yaşa'nın idaresinde Akbank'ta kurulan bir ilim heyeti tarafından hazırlanmıştır.), Akbank Kültür Yayını, APA Ofset Basımevi, İstanbul, 1980.
- Çavdar, Tevfik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara, 3. Baskı: Mart 2004.
- Çekiç, Orhan, **1938 Son Yıl**, Kaynak Yayınları 4. Basım, İstanbul, Ocak 2014.
- İnan, Arı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir - İzmit Konuşmaları**, TTK Yayınları, Ankara, 1982.
- İnan, Ayşe Afet, **Cumhuriyet'in 2. Sanayi Planı 1936**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1973.
- _____, **İzmir İktisat Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 3. Baskı: 2018, s. 12.
- _____, **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Türk Tarih Kurumu Yayını, TTK Basımevi, Ankara, 1969.
- İnönü, İsmet, **Hatıralar**, 2. Kitap Bilgi Yayınevi, Ankara, 1987.
- Kal, Nazmi, **(1923-1939 Cumhuriyetin Kalkınma Mucizesi) Atatürk'ün Diktiği Ağaçlar**, Sonsöz Matbaacılık, Ankara, 2014.
- Karaduman, Fethi, **Altın Yıllar**, A7 Kitap, İstanbul, Şubat 2020.
- Kepenek, Yakup; Yentürk, Nurhan, **Türkiye Ekonomisi**, Büyük Fikir Kitapları Dizisi: 99, Remzi Kitabevi, İstanbul, Altıncı Basım- Eylül 1994.
- Kışlalı, Ahmet Taner, **Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi**, İmge Kitabevi, İstanbul, 4. Baskı: Aralık 1995.
- Önder, Mehmet, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, İkinci Baskı Haziran 1998.
- _____, **İzmir Yollarında**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1989.

- Palaoğlu, Mustafa Kemal, **Müdafaa-i Hukuk Saati**, Bilgi Yay., Ankara, 1998.
- Palazoğlu, Ahmet Bekir, **Atatürk İlkeleri**, THK, Ankara, 1996.
- Perinçek, Doğu, **Türkiye'nin Anayasa Birikimi**, Kaynak Yatırımları, İstanbul, İkinci Basım: Haziran 2012.
- Tezel, Yahya S., **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., Ankara, 1982.
- _____, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1994.
- Turan, Şerafettin, **Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar**, TTK Yay., Ankara, 1982.
- Turan, Veldet, **Türkiye Şeker Sanayi (1926-1976)**, Türkiye Şeker Fabrikası Yayını, Ankara, 1979.
- Ülken, Yüksel, **Atatürkçülük II**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay.: 325., İstanbul, 1997.
- Yücel, T. Fikret, **Cumhuriyet Türkiye'sinin Sanayileşme Öyküsü**, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV)Yay., Ankara, Ekim 2015.

Makaleler

- Akkuş, Turgay, "Bir İktisadi Siyasa Projesi: Milli İktisat", **Çağdaş Türk Tarihi Araştırma Dergisi (ÇTTAD)**, VII/16-17 Bahar-Güz, İzmir, 2008, ss. 119-141.
- Findley, Carther, "24 Karatlık Önder" **Dünya Düşünürleri Gözüyle Atatürk ve Cumhuriyeti**, Der. Özer Ozankaya Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 191-199.
- Jevakoff, Alexandre, "Atatürk Ulusal Egemenlik İlkesini Simge Düzeyine Yükseltti.", **Dünya Düşünürleri Gözüyle Atatürk ve Cumhuriyeti**, Der. Özer Ozankaya, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 59-68.

Sürelî Yayınlar

Gazeteler

Hâkimiyet-i Milliye

Milliyet

Dergiler

Eskişehir Halkevi Dergisi

EKLER

Ek. 1:

20. XII. 1930.

Alpullu Şeker Fabrikasını
gezdirdim ; ~~gördüğüm~~
vaziyette. Çok memnuna
kaldım, müessesenin
daha teressü etmesini,
şimdiye kadar olduğun-
dan fazla mürvafak olma-
sını dilerim. Memleket-
imizin her müsait
mıntıkasında şeker
fabrikalarının çoğal-
ması ve bu suretle
memleketin şeker ihtiya-
cının temini mühim
hedeflerimiz sırasında
tammalıdır.

Gayrimütemyiz

(Belge, Alpullu Şeker Fabrikası Arşivi'nden)

Ek 2:

19. I 1933
İpekîş Fabrikasında
da gördüklerimden
çok sevînce duy-
düm.
Gavzi M. Kemal

(Belge, Bursa İpekîş Arşivi'nden)

Ek 3:

4/12/1933

Eskişehir Şeker Fabrikası, Milli
 Ülkeye derin alâkanın yükselmiş, değerli
 vesikasıdır; Memleketin şeker ihtiyacını tatmin
 yolunda müvaffakiyetli son adımlardan
 biridir ve Şeker ihtiyacının temini hedefine
 varılmak üzere olduğunun ümit dolu
 müjdecisidir.

Bu yüksek milli eser, yarım yıl gibi
 pek az bir zamanda başarmak, teşebbüs ve
 himmetinde bu lütfan Milli Müesseselerimizi
 Takkir ve tebrik ederim. Eserin filen vücut
 bulmasında, bizzat çalışmış olan Kıymetli
 Arkadaşların Ciddiyet ve yerilmey faaliyet
 lerine Hassatan teşekkür ederim.

Eskişehir Şeker Fabrikası gibi, Modern
 bir sanayi Değeri vücutta göstermiş olmakla,
 Teşebbüs ve himmet sahipleri, memleketimizin
 bütün ihtiyaçlarını karşılayacak sanayi
 müesseselerini kolaylıkla ve az zamanda
 yaratmak mümkün olacaktır. de
 gözlemlerimiz önünde, filen ve vadedilen;
 dipat etmiş bulunuyorlar.

Türkiye Cumhuriyetini, böyle
 Sanayi müesseseleriyle zenginleştirilene,
 Güzelleştirilene Minnet!
 Gazi M. Kemal

A. Kaşın
 5-12-933

İsmet
 5.12.1933

(Belge, Eskişehir Şeker Fabrikası Arşivi'nden)

Ek 4:

1-II-1938
 Gemlik

Sümer Bank Sünçipek Fabrikasının
 ziyaretimden duyduğunuz kabiliyet
 büyük tür, bu değerli kurumun,
 Millet için kutlu olmasını dilerim.

K. Atatürk

(Belge, Gemlik Suni İpek Fabrikası Arşivi'nden)

Ek 5:

2/II/1938
Bursa

Sümer Bank Merinos Fabrikası,
çok kıymetli bir eser olarak milli
sevinci arttıracaktır. Bu eser yurdun,
Hürsürile ^{Bursa} Bölgesinin endüstri inkişafı
na ve büyük milli ihtiyacın gideril-
mesine yardım edecektir. Eserin
başarılmışından Ekonomi Bakanlı-
ğını tebrik ederim. ~~■~~ Sümer Bank
direktörlüğüne teşekkür ve Fabrika
yı gördüğüm gibi yüksek bilgi,
tam düzenli idarede, direktörüne
başarı temenni ederim.

H. Atatürk

(Belge, Bursa Merinos Fabrikası Arşivi'nden)

1960'LI YILLAR TÜRK DÜŞÜNCE HAYATINDA KURTULUŞ SAVAŞI'NIN ANTI-EMPERYALİST NİTELİĞİNE İLİŞKİN TARTIŞMALAR*

Elif TÜRKİSLAMOĞLU**

ÖZ

Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı sonrası başlayan işgallere ve barış için dayatılan Sevres Anlaşması'na karşı verdiği bağımsızlık mücadelesini yürüten kadro, bunun anti-emperyalist bir hareket olduğu hususunu Kurtuluş Savaşı sırasında sıklıkla vurgulamıştır. Türk düşüncesinde ilk olarak 1930'lu yıllarda Kadro dergisi Kurtuluş Savaşı'nın niteliğine ilişkin tezleri gündeme getirmiştir. Savaşın niteliğine ilişkin tartışmaların yeniden konu edinilmesi ise 1960'lı yıllarda olmuştur. Söz konusu yıllarda dünyada ve Türkiye'de sol düşüncenin yükselişe geçmesinin de etkisiyle emperyalizm meselesi incelemelere konu olmuştur. Özellikle 1960'ların ilk yarısında Yön dergisi çevresinde yer alan Kemalist çizgideki düşünürler Kurtuluş Savaşı'nın Batılı emperyalist güçlere karşı verilmiş bir mücadele olduğunu savunurken, solun içinden Kemal Tahir ve İdris Küçükömer gibi isimler ise bu görüşe karşı çıkmışlardır. Bu çalışmada, öncelikle emperyalizme ilişkin tarihsel perspektifte kavramsal bir açıklama yapılmaya çalışılmıştır. Ardından Kurtuluş Savaşı yıllarından başlayarak savaşın anti-emperyalist niteliğine ilişkin öne sürülen tezler ve itirazların, özellikle bu tartışmayı 1960'lı yıllarda ele alan Niyazi Berkes, Doğan Avcıoğlu, Kemal Tahir ve İdris Küçükömer gibi düşünürlerin görüşleri üzerinden bir incelemesinin yapılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Emperyalizm, kapitalizm, Kemal Tahir, Kurtuluş Savaşı, Niyazi Berkes, sosyalizm, Türk düşüncesi, Yön.

* Bu makale, Elif Türkislamoğlu, "Türkiye'nin Batılılaşma Sürecine İlişkin Olarak Niyazi Berkes ile Cemil Meriç'in Yaklaşımlarının Karşılaştırılması" (A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman Doç Dr. Serdar Sarısır, Ankara, 2019) başlıklı tezin "Niyazi Berkes: 'Batı'ya Rağmen Batılılaşma' ve Anti-Emperyalizm Tartışmaları" adlı alt başlığının gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

** Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yarı-Zamanlı Öğretim Elemanı), eliftio@yahoo.com, (ORCID: 0000-0003-0100-1884).

THE DISPUTES IN TURKISH THOUGHT IN 1960s CONCERNING THE ANTI-IMPERIALIST CHARACTERISTIC OF THE WAR OF LIBERTY

ABSTRACT

The cadre leading Turkey's struggle against the occupations which started after the First World War and the Sevres Treaty, imposed on Turkey for piece, often emphasized the anti-imperialist characteristic of the War of Liberty. In Turkish thought the journal of Cadre brought this characteristic of the war into the agenda firstly in 1930s. It was 1960's when this attribute of the war was issued in Turkish thought again. In those years, because of the fact that the leftist thought gained a momentum both in the world and in Turkey, imperialism began to be questioned again. Especially in the first half of 1960s, while the writers of the journal of Yön who were in a Kemalist line of thought were advocating that the War of Independence was a struggle against imperialism, the thinkers in a different fraction of Turkish left, like Kemal Tahir and İdris Küçükömer, were objecting this view. In the context of this study, it is tried to make a conceptual explanation of imperialism in a historical perspective at first. Then it is aimed to analyze of the thesis and objections about the anti-imperialist characteristic of the War of Liberty, particularly through the views of some thinkers such as Niyazi Berkes, Doğan Avcıoğlu, Kemal Tahir and İdris Küçükömer who dealt with this issue in 1960s.

Keywords: Capitalism, imperialism, Kemal Tahir, Niyazi Berkes, socialism, Turkish thought, War of Liberty, Yön.

Giriş

Türk siyasi hayatında 1960'lı yıllarda düşünsel tartışmaların önemli bir ivme ve çeşitlilik kazandığı, hem tartışılan konuların kapsamının hem de derinliğinin son derece yoğunlaştığı söylenebilir. Bu ortamda özellikle Kemalizm'e ilişkin tartışmaların ve sol düşüncenin ciddi bir ağırlığı söz konusudur.

1960'lı yılların bu düşünsel ortamındaki temel tartışma konularından biri Türk Kurtuluş Savaşı'nın anti-empyalist niteliği üzerinedir. Kurtuluş Savaşı'nın bu niteliği Türk düşüncesinde ilk defa 1930'lu yıllarda Kadro dergisinde gündeme getirilmiştir. Yeniden konu edilmesi ise 1960'lı yıllarda sol-Kemalist çizgideki Yön dergisi çevresinde yer alan Niyazi Berkes, Doğan Avcıoğlu gibi düşünürler ile solun içinde Kemalizm'e eleştirel yaklaşan İdris Küçükömer ve Kemal Tahir gibi isimler sayesinde olmuştur.

Bu çalışmada, Türk Kurtuluş Savaşı'nın anti-empyalist bir savaş olup olmadığına ilişkin özellikle 1960'lı yılların düşünce çevrelerinde beliren tartışmaların bir değerlendirmesinin yapılması amaçlanmaktadır. Bu amaçla

öncelikle emperyalizm olgusu incelenecektir. Ardından Kurtuluş Savaşı'nın emperyalizme karşı bir savaş olduğu düşüncesinin çıkış noktasının izleri bizatihi savaş yıllarındaki söylemlerden ve Türk düşüncesinde bu konuyu ilk olarak dile getiren Kadro dergisindeki yazılar üzerinden ele alınmaya çalışılacaktır. Çalışmanın ana eksenini ise Türk düşüncesinde bu konunun belirtilen dönem itibarıyla nasıl tartışıldığı, bu düşünceyi savunan Niyazi Berkes ve Doğan Avcıoğlu ile Kurtuluş Savaşı'nın bir Türk-Yunan Savaşı'ndan ibaret olduğunu öne süren Kemal Tahir ve İdris Küçükömer gibi isimlerin görüşleri üzerinden irdelenmesi olacaktır.

1. “Emperyalizm” Kavramı Üzerine

1.1. Emperyalizm Kavramının Tarihsel Olarak Ortaya Çıkışı

Emperyalizm sözcüğünün ortaya çıkışı, 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Karl Kautsky, Rudolf Hilferding, J. A. Hobson ve V. I. Lenin gibi sol ve Marksist çizgideki düşünürlerin kapitalist ekonominin bir aşaması olarak değerlendirmeleriyle olmuştur. Ancak 19. yüzyılda kullanılmaya başlanan kavramın içeriği belirsiz olmakla birlikte zaman içinde farklı anlamlarda kullanılmaya başlanmıştır. *Kültür ve Toplum Sözlüğünde* Raymond Williams'ın tanımlamasına göre 19. yüzyıldaki haliyle emperyalizm, özellikle İngiltere için sömürgelerin emperyal merkezden başta ekonomik olmak üzere çeşitli nedenler için yönetilmesidir. Bu anlamıyla emperyalizm, sömürgelerin bağımsızlığını kazanmasıyla son bulmuştur. Eğer, emperyalizm, ekonomik olarak dış yatırımların olduğu, hammadde kaynaklarının ve piyasaların kontrol edildiği ve bunlara sızıldığı durumu ise sömürgelerin ya da eski sömürgelerin siyasi durumundaki değişiklik devam eden ekonomik sistemin emperyalist olarak tanımlanmasını çok fazla etkilememiştir. Çünkü bağımsızlıklarını kazanmış olsalar da bu eski sömürgeler açısından ekonomik anlamda emperyalizm devam etmektedir. Sözlükte de mevcut siyasi tartışmada bu belirsizliğin çoğunlukla kafa karıştırıcı olduğu vurgulanır. 20. Yüzyılda genellikle ABD emperyalizmi söz konusu olduğunda 19. yüzyılda doğrudan emperyal bir merkezden yönetimin geçerli olduğu İngiliz emperyalizminden farklı olarak siyasi boyutunun daha zayıf olduğu, ekonomik yönün öne çıktığı, buna rağmen özü itibarıyla siyasi ve askeri açıdan temelde çok fazla bir değişikliğin olmadığı ifade edilmektedir.¹ Dolayısıyla sömürgeci kurtulmak emperyalizme maruz kalma durumunu kökten değiştirmemektedir.

¹ Raymond Williams, **Keywords: A Vocabulary of Culture and Society**, Oxford University Press, New York, 2015, s. 112-113.

Emperyalizm konusunda *Cambridge Sosyoloji Sözlüğü* ise Alman iktisatçı Joseph Alois Schumpeter ile Lenin'in kuramlarından yola çıkarak iki ayrı tanımlama getirir. Buna göre Schumpeter emperyalizmi “*bir devletin güce dayalı sınırsız yayılımını sağlamak üzere amaçsız konumlanması*” şeklinde görürken, Lenin “*kapitalizmin en yüksek aşaması*” olarak değerlendirir. İkinci yaklaşımda kapitalizmin devamı için yayılmacı fırsatların kollanması gerekmektedir ve yerli piyasada marjinal verimliliğini kaybeden sermayenin rekabeti söz konusudur. Anılan *Sözlükte*, Lenin'in bu yaklaşımının Marksist çizgiden çok, Makyavelli'nin zenginle fakir arasındaki çatışma anlayışına yakın olduğu kaydedilmektedir. Dolayısıyla emperyalizmin kapitalizm ve demokrasi ile uyumlu olması şart değildir. İkisinin de ürünü olabilir. Batı toplumlarının dünyaya hükmediyor görünmesi bireylerinin “*bilim, zafer ve kazanç peşinde*” koşuyor olmasından ötürüdür. Ülke içinde siyasi özgürlük için uğraşırken ülke dışında güçlerinin yayılması için uğraşmaktadırlar.² Görüldüğü üzere kapitalizm eleştirisinden yola çıkarsa bile Lenin dahi emperyalizmi salt Marksist bir çizgiden değerlendirmedeği gibi, sınıf çatışmalarıyla da sınırlanamamaktadır.

1.2. Emperyalizm Kavramının 20. Yüzyılda Yorumlanması

20. yüzyılın başlarından itibaren uluslararası siyaset ortamında daha çok tartışılmaya başlanan emperyalizm üzerine Schumpeter ve Lenin'in görüşlerini burada biraz daha kapsamlı ele almakta fayda görülmektedir. 20. yüzyılın başında Alman iktisatçı Joseph Alois Schumpeter'in emperyalizmi “*bir devletin güce dayalı sınırsız yayılımını sağlama üzere amaçsız konumlanması*” şeklinde tanımladığı yukarıda belirtilmişti. *Imperialism and Social Classes* başlıklı çalışmasında Schumpeter'in “*amaçsız*”lıktan kastının, emperyalist yayılımın belli bir amacı yerine getirmek üzere başlayıp bitmediği, belirgin bir çıkara ulaşılmasıyla yetinilmemesi olduğu anlaşılmaktadır. Emperyalist yayılım içindeki devlet, gücünün sonuna kadar bu çabasını sürdürecektir. Schumpeter, tarihi ekonomik altyapı ve üretim ilişkileri üzerinden yorumlayan yaklaşımın (emperyalizmi bir ekonomik sınıfın çıkarlarına indirgeyen Neo-Marksistlerin yaklaşımı gibi) bu kavramı kapitalizmin belli bir aşamasında en üst kapitalist sınıfların çıkarlarını gerçekleştirmeye yönelik bir refleks olarak tanımladığını belirtir. Ancak Alman düşünür, meseleyi ekonomik boyutun ötesinde, siyasi tarih yönünden incelemeye başlayarak Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarından, Pers ve Roma İmparatorluklarına, İslam-Arap yayılmasından Fransa, Hollanda ve Rus Çarlığı gibi modern monarşilerin emperyalist yayılımlarına kadar

² Bryan S. Turner (ed.), *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge University Press, New York, 2006, s. 280-281.

genişletir. Schumpeter, bu tarihsel bakış açısıyla insanlık tarihinde belli bir sınırı ve bitiş noktası olmayan, rasyonel ya da irrasyonel, amaçsız ve zora dayalı, savaş ve fetihler üzerinden yayılcı eğilimin hep var olduğunun altını çizer. Bu haliyle emperyalizm geçmişe dayanan bir nitelik taşır. Başka bir ifadeyle modernite ve kapitalizmin gelişimiyle ortaya çıkmış değildir.³ Schumpeter'in anlayışında belli bir askeri, siyasi ve ekonomik güce ulaşan devletler, bu güçlerini mümkün olduğunca artırmanın ve genişletmenin yolunu ararlar. Bu bakımdan Roma ve Osmanlı İmparatorlukları ya da Rus Çarlığı da emperyalist bir yayılım sürdürmüşlerdir. Dolayısıyla herhangi bir etnik/dini unsur gözetmeden tüm toplulukları bünyesine katan geleneksel imparatorlukları da emperyalizm tartışmasına dâhil etmek gerektiği gibi bir anlam ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar bu çalışmada söz konusu kavramın sınıf çatışmasına indirgenemeyeceği düşünülse de modern anlamıyla emperyalizmin geleneksel emperyal devletlerin, başka bir ifadeyle imparatorlukların yayılımından farklı, kapitalizmin gelişimiyle ilgili bir kavram olduğu değerlendirilmektedir. Fakat Schumpeter'in emperyalist hareketi bir devletin gücüne dayalı yayılımıyla ilişkilendiren bakış açısı 19. yüzyıl sonrasında beliren kapitalist Batılı ülkeler çerçevesine yerleştirildiğinde bir anlam kazanabilmektedir.

Emperyalizmin yakın çağlardaki kullanımına daha uygun düşen tanımlamanın V. I. Lenin, *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* adlı çalışmasında yer aldığını düşünülmektedir. Kapitalizmin emperyalizm aşamasına gelişini tarihsel dönüm noktalarıyla açıklayan Lenin, 19. yüzyılın son çeyreğinde daha başlangıç aşamasında olan kapitalist tekelleşme⁴ sürecinin, 20. yüzyılın hemen başlarındaki fiyat dalgalanmaları neticesinde önemli bir noktaya geldiğini ve bunun da emperyalist yayılımı tetiklediğini yazar. Lenin, bu tekelleşmede bankacılık sektörünün artan rolüne ayrıca dikkat çeker ve 20. yüzyılın başı itibarıyla malî-sermayenin (finance-capital) geleneksel kapitalist sanayi sermayesinin önüne geçtiğini vurgular. Malî-sermayenin egemenliği ve dolayısıyla emperyalizm, kapitalizmi en yüksek aşamasına getirmiştir. Lenin, 19. yüzyılın sonlarına doğru ilerlemiş ülkelerde muazzam bir "sermaye fazlası"nın meydana geldiğini; kapitalizmin sermaye fazlasını, kapitalistlerin kazançlarında bir azalma olacağından dolayı belli bir ülkede yığınların yaşam düzeyini yükseltmeye değil, dış ülkelere, geri

³ Joseph A. Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, (trans. by Heinz Norden), Meridian Books, Cleveland, 1966, s. 6, 64-65.

⁴ Tekelleşme (ing. monopoly), bir malın üretimin ve satışının ve genel anlamda dolaşımının bir ya da birkaç kişinin elinde toplanması olarak tanımlanabilir. Raymond Williams, tıpkı Lenin'in belirttiği üzere, tekelleşmenin 20. yüzyılın başlarında kapitalizmin bir aşaması olarak (monopoly capitalism) görüldüğüne dikkat çeker. Bkz. Raymond Williams, *Keywords*, s. 156-157.

kalmış ülkelere aktararak kârlarını artırmaya yöneldiklerini dile getirir. Çünkü geri kalmış ülkelerde sermaye az, toprak fiyatı ve ücretler nispeten düşük, hammadde de ucuz olduğundan kâr her zaman yüksektir. Kapitalizmin 20. yüzyılın başı itibarıyla geldiği aşamada, kapitalist gruplar arasında dünyanın ekonomik yönden paylaşılması esasına dayanan bazı ilişkilerin doğmakta olduğu, buna koşut ve bağlı olarak da siyasal gruplar, devletler arasında dünyanın toprak bakımından paylaşılması, sömürge savaşı, "*ekonomik önem taşıyan topraklar için savaşım*" esasına dayanan birtakım ilişkilerin kurulduğu görülmektedir. Malî-sermayeye en büyük "*rahatlığı*", en büyük üstünlükleri sağlayan şey, ona boyun eğmiş bulunan halkların ve ülkelerin siyasal bağımsızlıklarını da yitirmekte olmasıdır. Lenin, yarı-sömürge ülkelerin bu yönden "*yarı yolda*" olan tipik örnekler olduğunu; dünyanın geri kalan kısmının tümüyle paylaşılmış bulunduğu bir çağda, bu yarı-bağımlı ülkeleri ele geçirmek için yapılan savaşımın sertleşeceğinin anlaşıldığını vurgulamaktadır.⁵ Nihai olarak ise Rus devrimci, emperyalizm tanımlamasını şöyle yapar: "*Emperyalizm, tekellerin ve mali-sermayenin egemenliğinin ortaya çıktığı; sermaye ihracının birinci planda önem kazandığı; dünyanın uluslararası tröstler arasında paylaşılmasının başlamış olduğu ve dünyadaki bütün toprakların en büyük kapitalist ülkeler arasında bölüşülmesinin tamamlanmış bulunduğu bir gelişme aşamasına ulaşmış kapitalizmdir.*"⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın ortasında (1916) bu satıları yazan Lenin'in yarı-sömürge ülkelere yönelen emperyalist kavga tasvirinin Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemdeki durumuna, özellikle Sevres Antlaşması ile çizilen Türkiye'nin farklı nüfuz bölgelerine ayrılması yönündeki kapitalist devletler arasındaki uzlaşmayla ne denli örtüştüğü görülür.

Lenin'in *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* yapıtında sıklıkla atıfta bulunduğu İngiliz iktisatçı J. A. Hobson, 1902 tarihinde yayımladığı *Imperialism: A Study* başlıklı çalışmasında, emperyalizmi geleneksel çok uluslu imparatorlukların emperyal yayılımından farklı bir gelişme olarak değerlendirir ve Fransız Devrimi sonrasında yükselen milliyetçilik dalgasıyla bir bağ kurar. Hobson emperyalizmin, Roma İmparatorluğu'ndan beri gelen geleneksel imparatorlukların yayılma anlayışlarından yahut Avrupa'da Kant, Goethe, Rousseau gibi 18. yüzyıl aydınlarının üzerinde durduğu "*uluslararasılık*" fikrinden başka bir şey olduğunu savunur. Çünkü "*uluslararasılık*" fikrinde bir "*millet*"in

⁵ V. İ., Lenin, **Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, (çev. Cemal Süreya), Sol Yayınları, Ankara, 2009, s. 25-26, 35, 52-53, 66, 69-70, 85, 92-93.

⁶ Lenin, **Emperyalizm...**, s. 99-101.

vatandaşı olmaktan çok bir “dünya vatandaşı” ideali vardır. Hobson, “saldırgan emperyalizm”de sadece rekabet halindeki imparatorluklar arasındaki düşmanlıkla bu “uluslararasıçılık” hareketinin alt edilmesinin değil, daha zayıf durumdaki “ırklar”a saldırılması nedeniyle bu topluluklarda benzer bir biçimde milliyetçilik fikrinin uyandırılması durumunun söz konusu olduğuna dikkat çeker. Hobson, modern anlamıyla emperyalizmin 1840 sonrası İngiltere’nin etki alanını Afrika, Asya ve Pasifik ülkelerine doğru yaymasıyla başladığını kaydeder. Esas olarak 1870 sonrasında ivme kazanan emperyalizmin yayıldığı hiçbir ülkeye merkez ülkedeki siyasi özgürlükleri ve sivil hakları götürmediğini belirten İngiliz düşünür, siyasi olarak yeni emperyalizmin bir tür otokrasinin yayılması olduğunu ileri sürer.⁷

1.3. Türkiye Tarihi Açısından Emperyalizm Meselesi

Emperyalizme ilişkin bu tanımlamalara Türkiye tarihi açısından bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında 1838 yılında imzalanan Baltalimanı Antlaşması sonrasında İmparatorluğun bir “yarı-sömürge” ülke konumuna geldiği yönündeki görüşlerin⁸ gerek Lenin’in gerekse Hobson’un tanımlamalarıyla örtüştüğü görülür. Diğer yandan İngiltere’nin 1820’lere gelindiğinde Sanayi Devrimi’ni tamamlamış ve Napolyon Savaşları sonrasında Fransa’yı yenerek dünya pazarlarında rakipsiz bir konuma geldiğini belirten iktisat tarihçisi Şevket Pamuk, diğer Avrupa ülkelerinin korumacı önlemleri nedeniyle İngiliz ürünlerinin kendi pazarlarına girmesini önlediği için İngiliz ticaret ve sanayi sermayesinin Avrupa dışı ülkelere yöneldiğini kaydetmektedir. Pamuk, Osmanlı ülkesinin de İngiliz ekonomisi için hızla bir pazar haline dönüşmesi ve İmparatorluğun da kendi ekonomisi aleyhine (dış ticaret tekellerinin kaldırılması, gümrük tarifelerinin İngiltere lehine düşürülmesi gibi) pek çok olumsuzluk içeren böyle bir anlaşmayı Mısır’da Mehmet Ali Paşa isyanının yarattığı endişe ortamında imzalamamak için direnecek durumda olmadığını da ayrıca belirtir.⁹ Görüldüğü üzere Baltalimanı Antlaşması, her ne kadar Lenin ve Hobson’un belirttiği tarihlerin öncesine karşılık gelse de, İngiliz kapitalizminin siyasi hamlelerle yayılmasını sağlayacak bir çevre yaratmaya başladığı dönemde imzalanmıştır. Bu dönem için Osmanlı’ya bir “yarı-

⁷ J. A. Hobson, **Imperialism: A Study**, (second edition in 1905), Cosimo Classics Inc., New York, 2005, s. 9-11, 15, 27.

⁸ Niyazi Berkes (bkz. Türkiye’de Çağdaşlaşma ve Türk Düşününde Batı Sorunu), Doğan Avcıoğlu (bkz. **Türkiye’nin Düzeni**), Gülten Kazgan (bkz. **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**) bu görüşü savunanlar arasında gösterilebilir.

⁹ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 18.

sömürge” demek çok mümkün görünmese de esas bu konuma yerleştirilebileceği 1881 yılı sonrasındaki Düyun-ı Umumiye uygulamasının ise Lenin ve Hobson’un kapitalizmin tekelleşmeler yoluyla emperyalist aşamaya geçtiğini söyledikleri dönemle daha çok örtüştüğü söylenebilir.

Türk düşüncesinde Lenin’in emperyalizm üzerine düşüncelerinden etkilenen Hikmet Kıvılcımlı da mali-kapitalizmin 1880 sonrası borç verme ve borç alma oyunları (özellikle Fransa’nın) “*haraca bağladığı*” birçok milletlere karşı geleneksel “*Avrupa’nın sarrafi*” rolünü oynadığını belirterek emperyalizmin bir tasvirini yapar ve Hobson’a benzer biçimde emperyalizmin geleneksel imparatorlukların yaptığı gibi “*gelişigüzel bir istilacılık*” olmadığını ileri sürer. Türk solunun önde gelen isimlerinden Kıvılcımlı, *Emperyalizm: Geberen Kapitalizm* (1935) başlıklı yapıtında geleneksel imparatorluklara özgü eski istilacılığın sebebinin sırf ticaret çıkarları etrafında döndüğünü; emperyalizmde ise sebebin malî-sermayenin çıkar çatışması, dünyayı paylaşma ve hammadde kaynaklarını ele geçirme rekabetinden kaynaklandığını savunur. Eski istilacılıkların amacı sadece yeni yeni ülkeler fethetmek iken emperyalizm, bir yere mali-sermaye uğruna ya “*dünyayı paylaşmak*” ya da “*düşmanını zayıflatmak*” amacıyla saldırmaktadır.¹⁰ Meseleye Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye açısından bakıldığında özellikle Birinci Dünya Savaşı’nın emperyalizmin “*dünyayı paylaşmak*” ve “*düşmanını zayıflatmak*” amaçlarına son derece uygun düştüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

Burada anti-emperyalizmle birlikte tam bağımsızlık kavramına kısaca değinmekte fayda görülmektedir. Uygulanan uluslararası hukuka göre bağımsızlığın tanımı "Devletin, hukuksal açıdan başka bir dış ya da üstün iktidara bağlı olmadan ve yalnızca uluslararası hukuk kuralları ya da kendi kabul ettiği bağlantılarıyla sınırlanan, serbestçe karar verme yetkisi" şeklinde yapılmaktadır.¹¹

¹⁰ Hikmet Kıvılcımlı, **Emperyalizm: Geberen Kapitalizm**, Sosyal İnsan Yayınları, İstanbul, 2007, 13-19.

¹¹ Hüseyin Pazarıcı’nın da belirttiği üzere, aslında devletler için tarihsel bağlamda esas olan egemenlik kavramıdır. Fakat egemenliğin çıkışı 16-17. yüzyılda modern anlamda ulus-devletlerin ortaya çıkmaya başlamasıyla birliktedir ve sözcük, devletin iktidarının hiçbir denetime tabi olmaması anlamına gelmekteydi. Zamanla bu egemenlik kavramı uluslararası toplumun kuralları ile sınırlanmaya başlamıştır. Bu nedenle birtakım uluslararası hukuk kuramcıları, egemenliğe ilişkin böyle bir sınırlamayı uygun görmeyip, devletlerin uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde serbestçe davranma yetkilerini “bağımsızlık” kavramıyla açıklamaya başlamışlardır. Son yıllarda uluslararası hukukta öğretinin egemenlik kavramının iki yanı üzerinde bir ayrıma gittiği ve iktidar olgusu üzerine kurulan siyasal egemenlik (political sovereignty) ile hukuk kuralları çerçevesinde serbestçe davranma yetkisini belirten hukuksal egemenlik (legal sovereignty)

Bu doğrultuda Kurtuluş Savaşı sırasında mücadeleyi yürütenler, Mondros Mütarekesi sonrası Türkiye'yi nüfuz bölgelerine ayırarak işgale başlayan devletleri emperyalist güçleri olarak değerlendirmiş, savaşı da "anti-emperyalist" bir hareket olarak tanımlamışlardır.

1.3.1. Kurtuluş Savaşı Sırasında "Anti-Emperyalizm"le Mücadele İnancı

Kurtuluş Savaşı'nın "anti-emperyalist" niteliği, Türk düşüncesinde tartışılmadan evvel bizatihi mücadeleyi yürütenler ve özellikle de lideri tarafından belirlenmiştir. Birinci İnönü zaferi sonrasında Atatürk'ün Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada "...İngilizler Konstantin'i dahi taziyik ederek kendi emperyalist emellerinin uğrunda bâziçe etmek istiyorlardı"¹² şeklindeki sözleri bu eğilimin örneklerinden sadece biridir.

Birinci İnönü zaferi sonrasında Londra'da düzenlenen konferansa Büyük Millet Meclisi adına katılacak heyete ilişkin olarak Atatürk'ün Sadrazam Tevfik Paşa'yla olan yazışmalarına dair verdiği beyanatta kullandığı ifadeler de benzer biçimde işgalin emperyalist bir saldırı olarak değerlendirildiğinin delili niteliğindedir:

"...Emperyalist kuvvetler milletimizi hukuk ve haysiyet ve istiklâlden mahrum ve bunları gayr-i müdrük bir hayvan sürüsü telâkki ettiği için böyle bir sürünün elinde namütenahi bazain-i tabiiyeye malik, kıymetli ve vâsi bir memleketin bırakılmasını tabii caiz göremezdi. Onların telâkkisine göre bu memleketi parçalamak ve bu memleketteki insanları taht-ı esaretlerine almak lâzım idi. Böyle bir emel, böyle bir gaye takip ediyorlardı ve Harb-i Umuminin neticesiyle hâsıl olan fırsattan isitifade ederek mütareke ile milletin ve ordunun elinden silâhlarını da aldıktan sonra fiiliyata girişmişlerdir. Bir taraftan dahilde bulunan gafil veya hain kuvvetler, memleket ve milleti âdetâ bu hariç kuvvetler gibi, bu hariç nazarlar gibi telâkki ediyorlardı."¹³

kavramlarının farklı olması gerektiğinden söz edilmektedir. Dolayısıyla uluslararası hukuk anlamındaki egemenlik kavramı ile bağımsızlık kavramlarının giderek aynı şey olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bkz. Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri: II. Kitap**, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1989, s. 18-22. Bu çalışmada tam bağımsızlık metnin içinde verilen anlamıyla devletin sadece uluslararası hukuk kurallarıyla sınırlı olması, onun dışında devletin ülkesi üzerinde bütün egemenlik haklarına sahip olması, başka bir devletin müdahalelerine kapalı olması anlamında kullanılmaktadır.

¹² **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c. 1, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Atatürk Araştırma Merkezi, 2006, s. 150.

¹³ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c. 1, s. 159.

Kurtuluş Savaşı'nın önderinin demeçleri dışında savaş sırasında yayımlanan Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde çıkan yazılar da Türklerin mücadelesinin dünyaya anti-emperyalist bir çaba olarak duyurulmasını amaçlamaktadır. Gazetenin 20 Temmuz 1920 tarihli sayısında “*En Büyük Düşman*” başlığıyla çıkan yazıda “...en büyük düşman, düşmanların düşmanı; ne filan ne de falan milletler; bilakis bu, adeta her tarafı kaplamış bir saltanat halinde, bütün dünyaya hâkim olan ‘kapitalizm’ afeti ve onun çocuğu ‘Emperyalizm’dir...” ifadesi yer almaktaydı. Gazetenin 13 Kasım 1920 tarihli bir başka yazısında ise “... ‘Şark İhtilali’ ismini verdiğimiz, Asya ve şarkî Avrupa milletlerinin, Garp Emperyalistlerine karşı hayal ettikleri isyan, çoktan beri hayal olmaktan çıkmış, faaliyet sahasına intikal etmiştir” sözlerine rastlanmaktadır.¹⁴ Görüleceği üzere savaşı yürüten kadro, gerek Birinci Dünya Savaşı’nı gerekse sonrasındaki işgal hareketlerinin niteliği konusunda son derece kendilerinden emin bir iddiaya sahiptiler.

Anti-emperyalizm iddialarında şüphesiz 1917 yılında meydana gelen Bolşevik devrimi ve onun sosyalist ideolojisinin Batı kapitalizminin yayılma hareketini emperyalist bir çerçeveye oturtmuş olmasının da etkisi vardır. Bolşevik Devrimi’nin önderlerinden Lenin’in daha Birinci Dünya Savaşı sırasında yayımlanan ve yukarıda sözü edilen görüşleri bu etkinin bir yönünü oluştururken Sultan Galiyev’in düşünceleri bir başka yönünü oluşturur. Hâkimiyet-i Milliye’de yer alan “Şark İhtilali” ifadesinde Bolşevik hareketin öncülerinden Tatar Galiyev, diğer Rus sosyalistlerinden farklı olarak sosyalizmi İslamiyet’le bağdaştırmakta ve Müslüman halkların Batı sömürüsü karşısında önceliğinin emperyalizmle mücadele olduğunu öne sürmekteydi.

Sovyetler Birliği’nde Kazan Müslüman Sosyalist Komitesi’nin önde gelen liderlerinden Mir Seyid Sultan Galiyev, Lenin’in kapitalist rekabetin dünyayı “*sahip olanlar*” ve “*sahip olmayanlar*” yahut “*sömürenler*” ve “*sömürülenler*” şeklinde ikiye böldüğü yönündeki tezini, dünyanın “*ezenler*” ve “*ezilenler*” olarak ikiye bölündüğü şeklindeki bir teze dönüştürmüştür. Lenin’in Marksizm’e dayandırdığı “*devrimci proletarya*” iddiasını da Doğu’nun “*mazlum*” milletlerini içerecek biçimde yeniden tarif etmiştir:

“Tüm Müslüman sömürge halkları proleter halklardır ve Müslüman toplumundaki hemen bütün sınıflar sömürgeciler tarafından ezildiklerinden, tüm sınıfların ‘proleter’ olarak adlandırılmaya hakkı vardır... Müslüman halklar proleter halklardır. İktisadi bir

¹⁴ “En Büyük Düşman”, Hâkimiyet-i Milliye, 20 Temmuz 1920 ve “Garb’a İsyân Bayrağı Açmak”, Hâkimiyet-i Milliye, 13 Kasım 1920. (Kaynak Attila İlhan, **Gazi Paşa**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.)

bakış açısından, İngiliz ve Fransız proleterleri ile Afgan veya Faslı proleter arasında muazzam bir fark vardır. Dolayısıyla Müslüman ülkelerdeki millî kurtuluş hareketinin bir Sosyalist devrim karakterine sahip olması meşrudur.”¹⁵

Müslüman millî komünistlerinin çoğuna göre millî dayanışmanın sınıf dayanışması üzerindeki bu önceliğinin pratik temeli, Müslüman halkların henüz çatışmacı sınıflara bölünmemiş olması fikrine dayanmaktadır. Toplumsal ve iktisadi koşulların hem içerideki hâkim ve baskıcı unsurlara karşı bir toplumsal devrim hem de millî kurtuluş için bir devrim yürütmeye imkân vermeyeceği görüşündeydiler. Nihayetinde millî devrim, yerli halkın doğrudan çıkarlarını daha çok düşündüğünden bunun bir önceliği vardır.¹⁶ Galiyev ve onu izleyenlerin bu düşüncelerinin Kurtuluş Savaşı sırasında, biraz Sovyet desteğini sağlamak, fakat daha önemlisi verilen mücadelenin adını koymak bakımından önemli bir esin kaynağı olduğunu söylemek mümkündür.

Türk Kurtuluş Savaşı'na Sovyetler Birliği'nin yardımı konusu, Üçüncü Enternasyonel'in (Komintern)¹⁷ 2. Kongresinde emperyalizme karşı savaşılan Doğu ülkelerine dair yaşanan tartışma çerçevesinde değerlendirildiğinde, bu mücadelenin anti-emperyalist niteliğine dair yapılan vurgu biraz daha anlam kazanır. Anılan kongrede Hintli komünist M. N. Roy, bir proletarya devrimini amaçlamayan hareketlerin desteklenmemesi gerektiğini söylerken Lenin, Doğu halklarında güçlü bir proletaryanın olmadığını vurgulayarak emperyalizme karşı savaşılan tüm hakların desteklenmesi gerekliliğini savunmuştur. Lenin, emperyalizme karşı verilen savaşın, bir sonraki aşamada gerçekleşmesi amaçlanan proletarya devrimine katkıda bulunacağı görüşündeydi. Kongre'de Lenin'in tezi kabul görmüş ve neticesinde Sovyetler Birliği, Anadolu'daki ve diğer Doğu ülkelerindeki emperyalizm karşıtı mücadeleleri destekleme kararı almıştır.¹⁸ Komintern'de meydana gelen bu tartışma sadece Anadolu'daki kurtuluş hareketine destekle

¹⁵ Alexandre A. Benningsen, S. Enders Wibus, **Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Millî Komünizm**, (çev. Bülent Tanatar), Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1995, s. s. 59'dan Mart 1918'deki Rus Komünist Partisi'nin Kazan Örgütü Bölge Kongresinde Sultan Galiyev; aktaran A. Arşaruni ve H. Gabidullin, *Oçerki Panislamizma i Panturkizma v Rossi* (Moskova, 1931), s. 78.

¹⁶ Benningsen, Wibus, **Sultan Galiyev**, s. 61-62.

¹⁷ 3. Enternasyonel ya da diğer adıyla Komintern, 1919'da Moskova'da kurulan ve dünya komünizminin teşkilatçı merkezi niteliğinde uluslararası bir örgüttür. 1919-1943 yılları arasında faaliyet göstermiş, sonrasında Stalin tarafından dağıtılmıştır. (bkz. Hilmi Ziya Ülken, **Sosyoloji Sözlüğü**, MEB Yayınları, İstanbul, 1969, s. 154)

¹⁸ Erel Tellal, “Lenin-Roy Tartışması”, **Türk Dış Politikası** (ed. Baskın Oran) c. 1 içinde, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 159.

sonuçlanmamış, aynı zamanda savaşın bir anti-emperyalist mücadele olduğu yönündeki tezleri güçlendirmiştir.

Türk düşüncesinde anti-emperyalizme ilişkin görüşlerde ise, Lenin-Roy tartışmasından ziyade Sultan Galiyev'in yeryüzünde esas çelişkinin "ezen" ve "ezilen" halklar arasında olduğuna dair tezinin daha etkili olduğu değerlendirilmektedir. Onun, Müslüman Doğu halklarının sınıflı bir toplum olmadığı yönündeki görüşleri de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında hem bazı aydın çevreler hem de ülkeyi yöneten kadro açısından bir başka esin kaynağı olmuştur. Zira Cumhuriyet'in ilk kurulduğu dönemde de yöneticiler Türkiye'nin sınıflı bir toplum olmadığı görüşünde birleşiyordu.¹⁹ Halkçılık ilkesinin dayanaklarından biri de bu tezdî. Nitekim Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1923 tarihli Tüzüğünde "*halk mefhumunun herhangi bir sınıfa münhasır olmadığı*" belirtilmişti.²⁰ 1932-34 yılları arasında yayın hayatını sürdüren Kadro dergisinin de görüşleri büyük ölçüde bu iki tez etrafında toplanmaktaydı.

Türkiye'nin Batı'ya karşı verdiği ulusal kurtuluş savaşının anti-emperyalist niteliğinin Türk düşüncesinde tartışılmaya başlaması da esas olarak Kadro dergisi ile olmuştur. Dergide, özellikle Şevket Süreyya Aydemir'in yazılarında, bu konu çokça tartışılan meselelerden biridir. Aydemir'in "*Milli Kurtuluş Hareketlerinin Ana Prensipleri*" başlıklı bir yazısında, söz konusu hareketlerin tarihî kökenleri itibarıyla sömürgeci ülkelerle sömürge ve yarı-sömürge ülkeler arasındaki siyasi ve ekonomik çelişkinin bir neticesi olduğu, dolayısıyla "*beynelmilel dava*"yı temsil ettikleri iddiası yer almaktadır.²¹ Derginin bir diğer yazarı Burhan Asaf, Kemalizm'i "*müstemlekeciliğe karşı bir aksülameli bütün şuurile*" temsil eden bir hareket olarak nitelendirmiştir.²² Kadrocuların bu yaklaşımlarının temelinde, Marksizm'in toplumsal sınıflar arasında olduğunu ileri sürdüğü çatışmanın aslında uluslararası alanda gelişmiş kapitalist ülkelerle sömürge yahut yarı-sömürge konumundaki ülkeler arasında olduğu anlayışı yer almaktadır. Bu bakımdan Türk Kurtuluş Savaşı'nın sömürge altındaki halklara örnek teşkil ettiği görüşü savunulmuştur.

Kadrocular, emperyalizmle mücadele açısından sadece Türk Kurtuluş Savaşı'nın değil, Türk inkılâbının da "milli kurtuluş hareketleri"ne örnek teşkil ettiğini savunurlar. Şevket Süreyya Aydemir, Kadro dergisinin öncüsü

¹⁹ Erik J. Zürcher, **Turkey: A Modern History**, I. B. Taurus, London, 2004, p. 182.

²⁰ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, Kırmızıkeçi Yayinevi, İstanbul, 2015, s. 253.

²¹ Şevket Süreyya (Aydemir), "*Milli Kurtuluş Hareketlerinin Ana Prensipleri*", **Kadro**, sayı. 8, Ağustos 1932, s. 6, (Kadro Dergisi, tıpkıbasım, c.1, İleri Yayınları, İstanbul, 2011)

²² Burhan Asaf (Belge), "*Faşizm ve Türk Milli Kurtuluş Hareketi*", **Kadro**, sayı. 8, Ağustos 1932, s. 36, (**Kadro Dergisi**, tıpkıbasım, c.1, İleri Yayınları, İstanbul, 2011)

olan *İnkılâp ve Kadro* başlıklı çalışmasında Türk inkılâbının hareket noktasının dünya ölçüsünde ve uluslararası bir çelişme olduğuna dikkat çeker. Bu inkılâp hareketinin amacı, Türkiye'nin "yarı-sömürgelelikten çıkması, dünya içinde iktisatça ve siyasetçe eşit bir ülke haline gelmesi"dir.²³

Türk düşüncesince 1930'lu yıllardan sonra Kurtuluş Savaşı ve anti-emperyalizm meselesinin yeniden tartışılması için 1960'lı yılları beklemek gerekecektir. Bu yıllarda Kadro ile benzer çizgideki Yön dergisi yazarları, ayrıca Türk solunun farklı fraksiyonlarındaki Kemal Tahir ve İdris Küçükömer gibi karşıt görüşlü aydınlar tarafından yeniden çalışmalara konu edildiği görülür.

2. 1960'lı Yıllar Türk Düşüncesi: Anti-Emperyalizm Tartışmalarının Farklılaşması

Türk Kurtuluş Savaşı, 20. yüzyılın başarılı olmuş ilk ulusal kurtuluş hareketidir. Daha önceleri 18. yüzyılda Kuzey Amerika halkının İngiltere'ye, 19. yüzyılda Latin Amerika halklarının Portekiz ve İspanyol sömürgecilere karşı ayaklanıp bağımsızlıklarını elde etmeleri klasik sömürgecilğe karşı kurtuluş hareketiyken Türkiye'nin verdiği mücadele tekelci kapitalizm çağında bu sistemin bir ürünü olan emperyalizme karşı bir başkaldırı niteliğindedir. Bu açıdan Türk Kurtuluş Savaşı, anayasa hukukçusu Bülent Tanör'ün de belirttiği üzere, emperyalizme karşı başarılı olmuş ilk bağımsızlık hareketidir. Önceki bağımsızlık savaşı veren uluslardan farklı olarak Türkiye, bir sömürge değildi. Fakat sömürgeleştirilmek, daha doğrusu emperyalist bir paylaşım tabii tutulmak istenmişti.²⁴ İşte Kurtuluş Savaşı'nın bu özelliği Türk düşüncesinde 1960 sonrası tartışma konularından biri haline gelmiştir.

Çalışmanın başında da belirtildiği üzere 1960'lı yıllar, Türk düşüncesinin epeyce üretken bir dönemidir. Bunda 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlük ortamı kadar, özellikle Batı blokunda farklı düşünce hareketlerinin yükselmesi, gençlik ayaklanmaları, Vietnam Savaşı'na karşı artan tepkilerin Türkiye'ye yansımaları da etkilidir. Dünyanın sadece kapitalist ve sosyalist bloktan ibaret olmadığına dair 1950'lerde ortaya çıkan ve 1960'larda güç kazanan Bağlantısızlar²⁵ hareketi de uluslararası ortamın

²³ Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılâp ve Kadro*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 127.

²⁴ Bülent Tanör, *Kurtuluş/Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2017, s. 133.

²⁵ İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya ABD'nin öncülüğündeki kapitalist- Batı bloku ile Sovyetler Birliği'nin öncülüğünde sosyalist-Doğu bloku şeklinde iki ayrılmıştır. Ancak bazı ülkeler bu iki blokta ve onun örgütlerinde yer almak yerine bağlantısız bir ekonomi ve siyaset izlemek istemiş, bu amaçla 1955 yılında Endonezya'nın Bandung şehrinde bir

siyasi düzleminin çeşitlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu ortamda özellikle solun farklı çizgideki kesimlerinde dünyada yükselen bu bağlantısız yahut kapitalizm karşıtı hareketlerin etkisiyle bir Türk sosyalizminin mümkün olup olmayacağına dair tartışmanın kendine önemli bir yer bulduğu ve bunun bir uzantısı olarak emperyalizm karşıtlığının gündeme geldiği görülür. Bu karşıtlık için de tarihsel bir dayanak olarak Kurtuluş Savaşı'nın anti-emperyalist niteliği inceleme konusu olur.

Türk düşüncesinin bu dönemki yöneliminde Kemalizm'in, özellikle sol cemahta toplumsallaştırılmış bir yorumuyla,²⁶ ciddi bir yükseliş gösterdiği gözlemlenir. Bu gelişmede Yön dergisinin payı büyüktür. 1932-1934 yılları arasında yayımlanan Kadro dergisinin izlerini sürdüğü söylenebilecek Yön'e sol-Kemalist bir çizgi hâkimdir. Derginin yayın yönetmeni Doğan Avcıoğlu'nun ve onun düşüncelerine esin kaynağı olan Niyazi Berkes'in yazılarının dergiye ilişkin böyle bir çizginin belirmesinde etkileri göz ardı edilemez. Elbette bu iki isim dışında derginin kurucuları ve yazarları arasında yer alan Mümtaz Soysal, İlhan Selçuk, E. Tüfekçi mahlasıyla Mihri Belli ve Şevket Süreyya Aydemir gibi yine aynı düşünsel çevreden gelen isimlerin de bu çizginin oluşmasındaki rolleri önemlidir.

Kurtuluş Savaşı'nın anti-emperyalist bir mücadele olduğuna dair Yön'de çıkan yazılardan burada kısaca söz etmekte fayda var. Derginin kurucusu ve başyazarı Doğan Avcıoğlu'nun 15. sayıda kaleme aldığı "*Sosyalist Cezayir*" başlıklı yazısında Türk Kurtuluş Savaşı sırasında sömürge olmaktan kurtulmak isteyen bütün halkların gözlerinin Atatürk Türkiye'sine çevrildiğinden ve bir ümit olduğundan bahseder. Türkiye'nin emperyalizme karşı kazandığı zaferin aynı zamanda "*bütün az gelişmiş dünyanın zaferi*" olduğunu yazar.²⁷ Kurtuluş Savaşı'nın emperyalizme yönelmiş bir mücadele olduğuna dair Yön'de çıkan yazılardan bir diğeri Turhan Tokgöz'ün 30 Mayıs 1962 tarihli 24. sayısında yer alan "*Kuva-yı Milliye Devri*" başlıklı yazısıdır. Yazıda, Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Teşkilat-ı Esasi'nin taslağı hazırlanırken Meclis komisyonun kısaca özetlenen görüşüne ilişkin beyannamede "*Emperyalist devletlerin devlet ve milletimizin hayatına açıkça kastetmeleri karşısında Meclisimiz en haklı dava için toplanmıştır. Meclis Türkiye halkının hayat ve istiklalini biricik gaye bilir. Bu gayeye Türk halkını, emperyalizmin ve kapitalizmin zulmünden ve baskısından kurtartmak, kendi irade ve hâkimiyetinin sahibi*

araya gelmiştir. Hindistan, Yugoslavya ve Mısır'ın başını çektiği bu hareket Bağlantısızlar Hareketi olarak adlandırılmaktadır. (bkz. Baskın Oran, *Türk Dış Politikası*, c. 1, s. 660.)

²⁶ Kurtuluş Kayalı, *Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 121-122.

²⁷ Doğan Avcıoğlu, "*Sosyalist Cezayir*", *Yön*, S. 15, 28 Mart 1962, s. 3.

kılmakla varılabileceği kanaatindedir” şeklindeki sözler Kuva-yı Milliye hareketinin ve Birinci Meclis’in halkçı yönüyle ilintilendirilir.²⁸

Yön’de yayınlanan Türk Kurtuluş Savaşı’nın anti-emperyalist niteliğiyle ilgili yazılara son bir örnek olarak 27. sayısında Şevket Süreyya Aydemir ile yapılan “*Atatürk Kadro’yu Niçin Destekledi?*” başlıklı röportaj gösterilebilir. Bu röportajında Aydemir, çağdaş dünya düzeninde iki türlü çatışma olduğundan bahisle, birincisinin kapitalizmin ilerlemiş olduğu ülkelerde proletarya ile burjuvazi arasında, diğerinin ise sömürge ve yarı-sömürge ülkelerle merkezdeki sanayileşmiş ülkeler arasında olduğunu belirtmekte ve Türkiye’nin bu çağdaş düzenin ikinci çatışmasına katılan, onu çözen ve bu çözüşte Türkiye’ye benzeyen ülkelere örnek olan “*önder bir inkılabın içinde*” olduğunu söylemektedir. Aydemir ayrıca, Türkiye’nin misyonunun Kurtuluş Savaşı ile sömürge ve yarı-sömürge ülkelere örnek olmakla bitmediğini; bu savaştan sonra kapitalizmin iç çelişkilerinden kurtulmuş, sınıf kavgalarına ve ihtilallerine yer vermeyen, sınıfsız ve imtiyazsız bir millet yapısını gerçekleştirmek konusunda misyonunun devam ettiğini söz konusu röportajında dile getirmiştir.²⁹ Bu yazılar dışında Yön’de Kurtuluş Savaşı’nın anti-emperyalist özelliğine başka pek çok yazıda değinildiği görülür. Zaten dergideki yazarların bireysel çalışmalarında da bu konu daha etraflıca işlenmiştir.

Kurtuluş Savaşı’nın anti-emperyalist niteliğinden sıklıkla söz edenlerden biri de Niyazi Berkes olmuştur. 1963 yılından sonra Yön dergisinde yazıları yayımlanan ve sonrasında bu yazıları *İki Yüzyıldır Neden Bocalıyoruz?* ile *Baticılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* adlı kitaplarında toplayan Berkes, 1960 sonrası çalışmalarının büyük bölümünü Türkiye’nin Batılılaşma sürecine ayırmıştır. Atatürk devrimleri ve Kemalizm üzerine görüşleriyle Türk düşüncesinde dikkate değer izler bırakmış bir düşünürdür. Niyazi Berkes çalışmalarında Atatürk dönemini Batı’nın müdahalelerinden bağımsız, hatta Kurtuluş Savaşı göz önünde bulundurulduğunda, ona rağmen girilmiş bir çağdaşlaşma dönemi olarak değerlendirir. Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu’nu parçalama amacındaki Batı’ya karşı verilen Milli Mücadele’yi de anti-emperyalist bir savaş olarak addeder.

Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* kitabında Kurtuluş Savaşı döneminde oluşturulan birlik siyasetinin önceliğinin tüm emperyal yaptırımları doğrudan uygulamaya kararlı, Osmanlı

²⁸ Turhan Tokgöz, “Kuva-yı Milliye Devri”, *Yön*, S. 24, 30 Mayıs 1962, s. 15.

²⁹ Şevket Süreyya Aydemir (röp.), “Atatürk Kadro’yu Niçin Destekledi?”, *Yön*, S. 27, 20 Haziran 1962, s. 10-11.

İmparatorluğu'na Sevres Antlaşması'nı imzalatmaya çalışan Batılı güçlerin varlığını ortadan kaldırmak olduğunu söyler. Berkes'e göre bu durum, ulusal harekete anti-emperyalist rengini vermiştir. Kurtuluş Savaşı'nın aynı zamanda, anti-emperyalizm ile anti-Batıcılık arasında bir ayrım yapmayı zorladığından söz eder.³⁰ Berkes, Mustafa Kemal'in, emperyalizmin suçunun yalnızca Batı uygarlığına yüklenemeyeceği görüşünde olduğunu kaydeder. Bu anlayışta, sömürü hedefi olan uluslar, özellikle Asya gelenekleri doğrultusunda yaşamakta direnen halklar, ulus olduklarının bilincine varmadıkça, geriliklerinde ısrar ettikçe, rejimleri ne olursa olsun, üstün uygarlıklı toplumların sömürü hedefi olmaları kaçınılmazdır.³¹ Berkes'in Mustafa Kemal hareketini "*Batı'ya rağmen Batıcı*" şeklinde özetlenebilecek bir formüle dayandırdığı anlaşılmaktadır. Bu formülde Batı'nın emperyalist yönüyle mücadele vardır; ancak bir medeniyet olarak değerlendirilen Batı'nın çağdaşlaşmada yol gösterici yönleri izlenmelidir.

Emperyalist "*Batı'ya rağmen Batıcılık*", Kemal Tahir'in Berkes ve onun çizgisindekileri eleştirdiği, Kurtuluş Savaşı'nın anti-emperyalist bir mücadele olmadığı yönündeki görüşlerini dayandırdığı bir tavidir. Çünkü Kemal Tahir'e göre Batılılaşma hareketi başlı başına emperyalizmin işidir. "*Osmanlıların kendi istekleriyle emperyalizmi memlekete davet etmelerinin adı Batılılaşmaktır. Bu hareket, tepeden inme, para karşılığı olmuş ve üretimle hiçbir ilişkisi bulunamamıştır.*"³² Öte yandan Tahir'in düşüncelerinde "*hem batılı olmak (Batılılaşmacı olmak) hem de anti-emperyalist olmak mümkün değildir.*"³³ Ayrıca Mustafa Kemal'in, Türkiye'deki birtakım "*aktarmacı sosyalistler*"in iddia ettiği gibi Batı emperyalizmine karşı savaşa tutuşmuş olsaydı "*hesabını sadece Yunan'ı yenecek*" şekilde değil, bütün dünya emperyalizmini yenecek şekilde yapmış olması gerekeceği gibi bir iddia ortaya atmıştır. "*...o zaman da silahları yetersiz 200 bin kişiyle yapılan Dumlupınar saldırısı kıyamete kalırdı*" sözleriyle iddiasını sürdürür.³⁴ Batı'ya bütünüyle karşı çıkan Kemal Tahir, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi dahil, Batılılaşma hareketini emperyalizmin bir yansıması olarak görür ve İmparatorluğun yıkımına yol açmakla itham eder. Kurtuluş Savaşı'nı ise Batı emperyalizmine değil, Yunanistan'a karşı verilmiş bir mücadele olarak değerlendirmektedir.

³⁰ Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal, 1964, s. 434.

³¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973, s. 434-435.

³² Kemal Tahir, *Notlar: Sosyalizm, Toplum ve Gerçek*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992, s. 239.

³³ Kemal Tahir, *Notlar/Batılılaşma*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992, s. 43.

³⁴ Kemal Tahir, *Notlar: Osmanlılık/Bizans*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992, s. 117-118.

Türkiye'nin “*Batı'ya karşı savaşırken Batı'ya sırt çevirmeme*” çözümünün anlamını Niyazi Berkes, Türk toplumunun yapısında modern çağın gereklerine uyacak değişmelerin zorunlu olmasına bağlar. Berkes'e göre toplumsal devrimlere girilerek Türkiye'nin modernleşmesi ve kalkınması sağlanmadan Sevres'i reddetmenin bir anlamı yoktur.³⁵ Kurtuluş Savaşı'nı kazandıktan sonra eski düzeni olduğu gibi korumak savaşı anlamsız kılacağı gibi, benzeri durumların tekrarlanmasına da yol açacaktı. Batılılaşma konusunda Kemal Tahir'in aksine Berkes, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform hareketleri ile Atatürk devrimleri arasında keskin bir ayırım yapar.

Kemal Tahir'in Kurtuluş Savaşı'nın anti-emperyalist olma iddiasına dair eleştirilerinin kaynağı olarak *Notlar*'ında adını vermediği bir Fransız tarihçiden aktardığı düşünceler görünmektedir. Tahir, *Notlar: Sosyalizm, Toplum ve Gerçek* çalışmasında söz konusu tarihçinin 1920-23 “*Yunan Savaşı*”na verilen adlara akıl erdiremediğini, “*İstiklal*”, “*Kurtuluş*” savaşı yahut “*Anadolu İhtilali*” gibi tanımlamaları doğru bulmadığını aktarır. Çünkü “*istiklal savaşı*” bağımsızlığını uzun veya kısa süre yitirmiş toplumlar için söz konusudur. Oysa o dönemde Türkiye bağımsız iki devlete (Ankara ve İstanbul hükümetleri) sahip olduğunu söyleyen bu kimliği belirsiz tarihçi Tahir'e şöyle bir açıklama yapmıştır:

“Siz kendinizi bir başka Osmanlı milletinin tebaası olmuş, Türk azınlığı mı sayıyorsunuz ki, bu hâkim millete karşı vuruşmaya kalkıp kurtuluş savaşı açmış olabilirsiniz? Yok eğer salt Yunanistan'ın İzmir'e birkaç tümen çıkarmasını tamamıyla sömürge oluşluk hali sayıyorsanız bu da anlaşılır şey değildir. Eğer bu Kurtuluş Savaşı Fransız, İngiliz, İtalya emperyalistlerine karşı yapılmış sayılıyorsa böyle bir emperyalist savaş yapılmadığı, hele İngilizlerle İtalyanlarla hiçbir askeri çarpışmaya girmediğiniz bir gerçektir. Kaldı ki biz emperyalist bir memleketin bu işte çok kan dökmüş bir vatandaşı olarak gayet iyi biliyoruz ki gerçek emperyalist boğuşmaların tabiatında uzun sömürücülük vazgeçilmez bir olaydır. Hiçbir gerçek emperyalist boğuşma on yılda, yirmi yılda gerçekten sonuçlanmaz. Çünkü gerçek emperyalist boğuşma, bir emperyalistin bir memlekete uzun süre yerleştikten sonra onun memlekette sökülüp atılması olayıdır, ki gayet güçtür.”³⁶

Kemal Tahir'in Kurtuluş Savaşı'na dair görüşlerinin büyük ölçüde kim olduğu belirsiz bu Fransız tarihçiye dayandığı anlaşılmaktadır. 1960 sonrası

³⁵ Berkes, **Batıcılık, Ulusçuluk, Toplumsal Devrimler**, Yön Yayınları, İstanbul, 1965, s. 127.

³⁶ Kemal Tahir, *Notlar: Toplum ve Gerçek*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992, s. 305-306.

Osmanlı İmparatorluğu tarihi üzerine çalışmaya, Türkiye'nin toplumsal yapısını geçmişe dayandırarak açıklama çabasına giren Tahir'in bu meselelere bakışının biraz sorunlu olduğu düşünülmektedir. Bir defa sıklıkla Türk aydınını Batı taklitçisi olmakla eleştiren yazarın, bir Fransız'ın düşüncelerini sorgusuz kabul etmiş görünmesi ilginçtir. Diğer yandan Batılılaşma hareketine ve Kurtuluş Savaşı'na da dar bir çerçeveden baktığı anlaşılmaktadır. Batılılaşmanın Osmanlı idarecilerinin varlığını sürdürme yahut yok olup gitme ihtimali karşısında devleti kurtarmak adına aldıkları bir karar olması bir yana bırakılırsa, yukarıda yapılan alıntıda rahatlıkla çürütülebilecek bir dizi yanlış iddiaya burada kısaca karşılık verilebilir.

Kemal Tahir'in Fransız tarihçiden yaptığı alıntıya ilişkin olarak sondan başlamak gerekirse, her şeyden önce Osmanlı İmparatorluğu'nun 1881'den itibaren Düyun-ı Umumiye'ye mahkûm olduğu, Rejilerin idaresi ve kapitülasyonlar düşünüldüğünde emperyalistlerin zaten uzun süredir Türkiye'de varlığını sürdürdüğü aşikârdır. Söz konusu iddialarda İngilizlerin, Fransızların ve İtalyanların İstanbul'u işgal ettiği ve özellikle İngilizlerin ancak Kurtuluş Savaşı sonrasında şehri terk ettiği, Osmanlı Sarayı'nın işgal yönetiminden bağımsız hareket edemediği, bu savaş sayesinde geçerliliğini yitiren Sevres Antlaşmasının ve sonrasında Lozan'ın sadece Yunanistan ile yapılmadığı hususlarının hiçbiri göz önünde bulundurulmamış görünmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist paylaşım planlarının konusu olduğu hususunun bir başka göstergesi Birinci Dünya Savaşı sırasında müttefikler arasında yapılan gizli anlaşmalardır. 1917 Bolşevik devrimi sonrasında Moskova hükümeti tarafından açıklanan İstanbul (1915), Londra (1915), Sykes-Picot (1916) ve St. Jean de Maurienne (1917) anlaşmalarına göre savaş sonrasında Boğazlar, İmparatorluğun Ortadoğu'daki toprakları İngiltere, Fransa, İtalya ve Rus Çarlığı arasında bölüşülecekti.³⁷ Rusya'nın savaştan çekilmesi ve müttefikler arasındaki anlaşmazlıklar sebebiyle gündemden kalkmış gibi görünen bu anlaşmaların, İngiltere'nin politika değişikliğiyle önce İtalya'nın sonra da Fransa'nın devre dışı kalması sonucunda Yunanistan'ın öne sürülerek aslında Mondros Mütarekesi ile uygulamaya konduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Diğer yandan, Osmanlı İmparatorluğu'na dayatılan Sevres Antlaşması'nın da esasen bu anlaşmaların biçim değiştirmiş halinden başka bir şey olmadığı da açıktır.

Kurtuluş Savaşı'nın bir Türk-Yunan savaşıdan ibaret olduğu yönündeki görüşlere ilişkin olarak Bülent Tanör'ün açıklamalarına

³⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Melek Fırat, "Orta Doğu'ya İlişkin Gizli Anlaşmalar", **Türk Dış Politikası**, c. 1, (ed. Baskın Oran), İletişim, İstanbul, 2002, s. 198-199.

başvurulabilir. Tanör, emperyalizmin bir bütün değil, çelişkili bir olgu olduğunu söyleyerek Birinci Dünya Savaşı'nda emperyalist kampın ilkin Çarlık Rusya'sının 1917'de yıkılmasıyla çatladığını kaydeder. Daha sonra İngiltere, Fransa ve İtalya arasında Türkiye topraklarının paylaşımı konusunda çelişkiler doğmuştur. Yunanistan'a İngiltere tarafından verilen pay, Fransa ve İtalya'yı tedirgin ettiğinden pasif kalmalarına neden olmuştur. Sonradan Fransa ve İtalya Ankara ile anlaşmışlardır. Yunanistan ile İtilaf devletlerinin çelişkisi 1921 ilkbaharından itibaren İngiltere'nin Yunanistan'ı aktif destekleme politikasından vazgeçmesine kadar devam etmiştir. Emperyalist ülkelerin ve Tanör'ün tanımlamasıyla "*alt-emperyalist*" Yunanistan'ın kendi içlerinde bile savaş yanlısı ve karşıt klikler şeklinde çelişkiler olduğunu, bunların emperyalizm denen olgunun iç çelişkilerini teşkil ettiğini ve Türkiye ulusal güçlerinin bunlardan ustalıkla yararlanabildiğini vurgular. Diğer yandan Tanör, Türkiye ile Yunanistan'ın ilk defa bu savaşta karşı karşıya kalmadığını, daha önceki Balkan Savaşları ve Girit Savaşı'ndan hatırlamak gerektiğini belirtir.³⁸ Söz konusu açıklamalarda Yunanistan'ın bu savaşta bir bakıma "taşeron" emperyalist unsur olarak değerlendirilip, bunun İngiltere ve diğer emperyalist ülkeler arasındaki rekabetten ve çelişkilerden kaynaklanan bir durum olduğu savunulur. Dolayısıyla Kurtuluş Savaşı'nın bir Türk-Yunan savaşına indirgenemeyeceği dile getirilir.

Anti-emperyalizm tartışmalarında Tahir'le benzeri düşünceleri paylaşan bir başka isim 1960'lı yıllar düşünce hayatının farklı portrelerinden olan iktisatçı İdris Küçükömer'dir. Tahir gibi Kurtuluş Savaşı'nı bir Türk-Yunan savaşı olarak niteleyen Küçükömer, konuya daha çok üretim ilişkileri açısından yaklaşır ve savaş sonrası düzene odaklanır. Savaşın Anadolu halkı ile emperyalizm arasındaki "*çelişkiyi*" geçici olarak çözsede temelden çözmediği görüşündedir. Çünkü savaştan hemen sonra içeride bürokrat ve âyan/eşraf arasında bir paylaşım süreci başlamış ve emperyalizmle savaşın yine bir şekilde ona bağlı kalma hali olarak tasvir edilebilecek emperyalist çelişki devam etmiştir. Dolayısıyla Kurtuluş Savaşı "tamamlanamamış"tır.³⁹ Küçükömer, meseleye sınıfsal bir açıdan bakar ve üretim ilişkileri bakımından savaşın hiçbir şeyi değiştirmemesinden dolayı anti-emperyalist olarak nitelendirilemeyeceği kanısındadır. Diğer yandan savaş sonrası kapitalist düzene geçilmesi, devletçilik uygulamasının dahi ilkel bir kapitalist birikim sağlamaya yönelik olarak yabancı sermayeye de açık kapı bırakılması Küçükömer'in itirazlarından biridir.

³⁸ Tanör, *Kurtuluş/Kuruluş*, s. 138.

³⁹ İdris Küçükömer, *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 103-104.

Kurtuluş Savaşı'nı idare eden ve sonrasında Cumhuriyet'i kuran kadro üretim ilişkilerini değiştirme, başka bir deyişle milli mücadele ile birlikte bir proletarya devrimi gerçekleştirme iddiasını hiç öne sürmemişlerdir. Hem Kemal Tahir'in hem de İdris Küçükömer'in görüşlerinde sorunlu görünen yön, meseleye Marksist bir açıdan bakıp, onun ilkelerine uymayan unsurlara itiraz ediyor görünmeleridir. Başka bir ifadeyle, Marksist kaygılar taşımayan hiçbir ulusal kurtuluş savaşının anti-emperyalist olmayacağını savunduklarını söylemek herhalde yanlış olmayacaktır.

Türkiye'nin ulusal bir kurtuluş savaşı vererek Batı'nın sömürgesi olarak kalmayı reddetmesinden dolayı bunun anti-emperyalist bir savaş olduğunu düşünen Faroz Ahmad, Kemalizm'in antiemperyalizmine dair kuşku içinde olanların Kemalizm'in ekonomik siyaseti konusunda önemli bir noktayı, onun hem kapitalist hem de aynı zamanda antiemperyalist olduğunu göz ardı ettikleri görüşündedir. Ahmad'a göre bu siyaset, izlenmesi zor olmakla birlikte, çelişkili değildi ve sömürgelikten kurtulma dönemindeki hemen bütün yeni milli devletlerin resmi siyasetiydi. Çoğunlukla az gelişmiş ve sanayileşmemiş, belli bir sermaye birikiminin gerçekleşmediği bu toplumlarda yabancı sermayenin beraberinde siyasi ya da ekonomik bağlar getirmedeği sürece memnunlukla karşılandığını söyleyen Ahmad, o dönemde savaşın yakıp yıktığı ve sermayeden yoksun bulunan Türkiye'nin modern bir ekonominin altyapısını inşa edebilmek için yabancı yatırımlara ihtiyaç duyduğunun düşünüldüğünü kaydeder.⁴⁰ Dolayısıyla Batılı sanayileşmiş ülkelerden farklı ekonomik durumdaki toplumlar açısından bağımsızlık mücadelesinden sonra üretim ilişkilerini değiştirme aşamasının zorunlu olmadığı anlaşılmaktadır. Konuya Türkiye açısından bakıldığında, savaş sonrası süreçte Batı kapitalizmi de hızla 1929 Büyük Buhranı'na sürüklendiğinden beklenen yatırımlar gelmediği gibi, ülke içinde gelişmiş bir burjuva sınıfı bulunmaması sebebiyle özel girişimin de yeterli bir düzeye ulaşmadığının görüldüğü ve devletçilik uygulamasına geçildiğini belirtmek gerekir.

İdris Küçükömer ve Kemal Tahir, Kurtuluş Savaşı'nın Türkiye'de toplumsal düzen anlamında herhangi bir değişiklik yaratmadığını savunsalar da Cumhuriyet'in kuruluşunun başlı başına Türk toplumunun hayatında önemli bir değişim, devrim olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim bu doğrultuda Attila İlhan da Sevres Antlaşması'nın emperyalist niteliğinin anti-emperyalist bir tepkiyi kolaylaştırdığını söyleyerek savaş sırasında ortaya çıkan "*vatan cephesi*"nin ulusal demokratik devrimi sağladığını ifade eder. Ancak bu devrimin bir sınıfsal kökeni bulunmamaktadır. Zira

⁴⁰ Faroz Ahmad, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014, s.226.

arkasında bir burjuvazi söz konusu olmadığı gibi,⁴¹ bir işçi ya da köylü sınıfına dayanmamıştır.

Türkiye’de savaş sonrası paylaşım ilişkilerinin Osmanlı’da olduğu gibi kalması, devrimsel bir değişim olmaması yönündeki eleştiriyi Doğan Avcıoğlu, Kurtuluş Savaşı’nın eşraf-milliyetçi subay ve aydın işbirliğinde gerçekleştirilmesine bağlar. Bu işbirliğine dayanan özelliği, Türkiye’nin mücadelesini diğer birçok ulusal kurtuluş savaşlarından ayırmaktadır. Avcıoğlu, başka örneklerinde kurtuluş savaşlarının aynı zamanda sömürgeciyle işbirliği yapan “*prekapitalist düzenin egemen sınıfları*”na karşı da yapıldığından bahseder. Söz konusu hareketlerin temel dayanağını yoksul köylüler teşkil etmiş ve başta toprak reformu olmak üzere, köklü devrimlerle prekapitalist düzenin egemen sınıfları bu vesileyle tasfiye edilmiştir. Türkiye’de ise tarihsel şartlar, bu unsurları Kurtuluş Savaşı’nın temel dayanaklarından biri haline getirmiştir. Mücadele, eşrafa ve eşrafın köylüler üzerindeki nüfuzuna dayandırılarak gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Avcıoğlu, Kurtuluş Savaşı’nın bu özelliğinin Cumhuriyet’ten sonraki kalkınma çabalarına da yön verdiğini kaydeder.⁴² Avcıoğlu’nun belirttiği Türkiye’ye özgü koşullar, Kurtuluş Savaşı’nın anti-emperyalist olmadığını ileri süren çevrelerin çoğunlukla göz ardı ettiği bir unsurdur. Toplumsal sınıfları, Batılı kapitalist toplumlar yahut salt Marksist metodoloji çerçevesinde meseleye yaklaşmanın Türkiye gibi ülkeleri açıklamada her zaman uygun olmayabileceği gerçeğini göz ardı etmemek gerektiği düşünülmektedir.

Anti-emperyalist hareketi sınıfsal çelişkilere dayandıran düşüncenin ardında emperyalizmin Batı’da burjuva sınıfı önderliğindeki kapitalist toplumların yayılması durumu yer almaktadır. Hâlbuki emperyalizm, işçiler arasında da ayrıcalıklı kategoriler yaratma, onları proletaryanın büyük yığınından ayırma eğilimi taşımaktadır. Lenin, İngiltere’de emperyalizmin işçileri bölmek, onlar arasında oportünizmi güçlendirmek, işçi hareketinin ani bozulmasını kışkırtmak gibi eğilimlerin 19. yüzyılın sonundan ve 20. yüzyılın başından çok önce ortaya çıktığını belirtir. Çünkü emperyalizmin geniş nüfuz alanlarına sahip olma ve dünya pazarının tekel altına alınması özellikleri İngiltere’de 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak ortaya çıktığında işçi sınıfının da durumunu etkilemiştir.⁴³ Engels, 7 Ekim 1858 tarihli mektubunda Marx’a İngiliz işçi hareketinin giderek daha fazla bir burjuva hareketine dönüştüğünü yazmaktadır. Engels mektubunda şöyle devam eder: “...*tüm ulusların en burjuvası olan bu ulus, görüşüne göre*

⁴¹ Attila İlhan, **Hangi Batı?**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 225-226.

⁴² Avcıoğlu, **Türkiye’nin Düzeni**, s. 219.

⁴³ Lenin, **Emperyalizm**, 107-108.

sonal olarak burjuvazinin yanı sıra bir burjuva aristokrasisiyle burjuva proletaryaya sahip olmayı amaçlıyor."⁴⁴ Bu durumda emperyalizmin kazanımlarından sadece bir ülkenin burjuva sınıfının değil, işçi sınıfının da yararlandığı görülmektedir.

Sonuç

Türkiye, Birinci Dünya Savaşı'nı kazanan devletlerin öne sürdüğü paylaşım planlarını kabul etmeyerek ulusal bir kurtuluş savaşına girişmiştir. Sevres Antlaşması, yüzyıldan fazla bir süredir Batı'nın gündeminde olan "Şark Meselesi"nin emperyalist amaçların uzlaşmasıyla varılan bir çözüm olarak belirlemiştir. Türkiye'ye dayatılan bu çözüme karşı verilen savaşın anti-emperyalist bir mücadele olarak değerlendirilmesi Türk düşüncesinin 1960'lı yıllarda tartışma konularından biri olmuştur.

Türk Kurtuluş Savaşı'nın anti-emperyalist bir hareket olarak tanımlanması işi daha savaş sırasında yapılmıştır. Bu çalışmada gösterildiği gibi, savaşı yürüten kadronun ve özellikle de liderinin, bir yerde Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımı işine dönüşen Birinci Dünya Savaşı'nın Batı emperyalizminin rekabetinin bir sonucu olduğunun bilincinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu bilinç, ulusal bağımsızlık savaşının sürdürülmesinde ve Türk halkının seferber edilmesinde önemli olduğu kadar, Türkiye gibi emperyalist hücumlara uğrayan uluslara yol göstermekte, onların desteğini almakta da etkili olmuştur.

Anti-emperyalizme karşı böyle bir bilincin gelişmesinde Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'da meydana gelen Bolşevik Devrimi'nin etkisi önemlidir. Zira çalışmanın başında belirtildiği gibi emperyalizm, kapitalizmin, özellikle de malî-kapitalizmin, tekelci bir aşamaya gelmesinin neticesi olduğu için onun teorik eleştirisi de öncelikle kapitalizm karşıtlığından, sosyalist Bolşevik hareketinden gelmiştir. Bolşeviklerin, Birinci Dünya Savaşı sırasında müttefikler arasında yapılan gizli anlaşmaları açıklaması savaşın emperyalist yönünü teyit ettiği gibi, devrimin önderlerinden Lenin'in emperyalizm literatürüne yaptığı katkı, Sultan Galiyev'in Müslüman Doğu halkları için önceliğin bağımsızlık mücadelesi olduğu yönündeki tezi Kurtuluş Savaşı'nın niteliğini belirlemede bir dayanak olmuştur.

Cumhuriyet döneminde bu konu ilk kez 1930'larda Kadro dergisi yazarları tarafından gündeme getirilmiş ve özellikle Galiyev'in yeryüzünde

⁴⁴ K. Marks, F. Engels, *Seçme Yazışmalar-I: 1844-1869*, (çev. Yurdakul Fincancı), Sol Yayınları, Ankara, 1995, s. 125.

asıl çelişkinin “ezen” ve “ezilen” halklar arasında olduğuna dair fikirlerini doğrultusunda Kurtuluş Savaşı'nın anti-emperyalist bir mücadele olduğu tezi savunulmuştur. Türk düşüncesinde bu konunun yeniden gündeme getirilmesi ise 1960'lı yıllarda Kadro çizgisindeki Yön dergisi yazarlarının çalışmalarıyla olmuştur. Özellikle Niyazi Berkes'in Türkiye'nin Batılılaşma sürecine dair tahlilî nitelikteki çalışmaları ve onun bu süreçte Atatürk dönemine yaptığı vurgu, Türk düşüncesinde belirleyici bir yere sahiptir. Berkes'in Atatürk dönemine yaptığı vurgunun özü ise onun liderliğinde Türkiye'nin Batı'dan bağımsız bir toplumsal kalkınma hareketine girişebilmiş olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma hareketinden farklı olarak Atatürk, Kurtuluş Savaşı ile verdiği anti-emperyalist mücadele sayesinde Batı'ya karşı bağımsızlığını kazanabilmiş ve “*Batı'ya rağmen Batılılaşma*”yı sağlayabilmiştir.

Türk düşüncesinde Berkes ve genel olarak Yön yazarlarının savunduğu bu görüşlere karşı söz konusu dönemde Kemal Tahir ve İdris Küçükömer gibi isimlerden itiraz gelmiştir. İki düşünür de olayı esas olarak bir Türk-Yunan Savaşı olarak değerlendirirken Tahir meseleye daha çok Batılılaşma hareketi ile anti-emperyalist mücadelenin bir arada olamayacağı penceresinden bakmıştır. Küçükömer ise Kurtuluş Savaşı sonrasında üretim ilişkileri değişmediğinden dolayı savaşı anti-emperyalist bir mücadele olarak değerlendirmemiştir. Kemal Tahir, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında başlayan ve Cumhuriyet'le devam eden Batılılaşma sürecini bütünüyle reddeden bir yaklaşım içerisindedir. Hem Batı'nın izinden gidip hem ona karşı olmanın mümkün olmayacağı inancındadır. Bu iddianın karşılığı, Berkes'in yukarıda belirtilen “*Batı'ya rağmen Batıcılık*” yaklaşımıdır. Türkiye'nin toplumsal kalkınmasını gerçekleştirmeden bağımsızlığını sürdürmesinin olanağının olmadığı ortadadır. Ancak Tahir'in esas olarak itiraz ettiği de bu kalkınmanın kapitalist Batı'nın izlenmesi ile gerçekleşmesidir. Onun önerisi, Türkiye'nin kendine özgü bir sosyalist devrimle bu kalkınmayı sağlamasıdır. Dolayısıyla konuyu üretim ilişkileri meselesine getirir. Küçükömer'in de temel itirazı bu doğrultudadır.

Hem Tahir'in hem de Küçükömer'in yaklaşımı emperyalizmin sadece Marksist bir değerlendirmesi üzerine temellenmiştir. Emperyalist yayılmadan sadece bir ülkenin işçi sınıfının değil, burjuva sınıfının da, ki o dönem için Türkiye'de burjuvadan ziyade Doğan Avcıoğlu'nun belirttiği gibi eşraf kesimi daha geçerlidir, etkilendiği durumu bu yaklaşımda göz ardı edilir. Diğer yandan iki düşünürün tezinde, ulusal nitelikteki bir savaşla ülke içindeki üretim ilişkilerinin değiştirilmesine yönelik devrimsel sürecin eşleştirilmesi gibi bir durum söz konusudur. Böyle bir tavrın, sınıf çatışmalarına dayanan bir ideolojiden başka hiçbir fikre bağımsızlıkçı ve

milliyetçi nitelik atfetmeyen bir sınırlılık içerdiği değerlendirilmektedir. Diğer yandan, emperyalist yayılımdan merkez ülkedeki işçi sınıfının da yararlandığı gerçeğinin dikkate alınmadığı gözlemlenmektedir.

Türkiye, Batı kapitalizminin 19. yüzyılda yayılma sürecine girip kendisine hem hammadde sağlayabileceği hem de sermayesini aktarabileceği ülkeler araması sonucunda ortaya çıkan bir politika olarak emperyalizmin başlıca güzergâhlarından biri olmuştur. 1838'den beri Batılı emperyalist güçlerin diplomatik müzakerelerinin masasında duran “*Şark Meselesi*” Birinci Dünya Savaşı ile çözümlenmek istenmiştir. Savaş sırasında bu güçler arasında imzalanan gizli anlaşmalar, İmparatorluğun savaş sonunda nasıl paylaşılacağına belgeleridir. Dolayısıyla emperyalist paylaşım planlarına karşı bir mücadelenin anti-emperyalist bir nitelik taşıdığı hükmüne rahatlıkla varılabilir. Kurtuluş Savaşı'nın dayandığı toplumsal sınıfların mücadelenin niteliğini değiştirmedeği düşünülmektedir. O dönem için Türkiye'de Batılı kapitalist toplumlara benzer bir sınıflaşmadan da söz etmek zordur. Meseleye Batılı kapitalist toplumlardaki sınıflar açısından bakıldığında ise emperyalist yayılım ile sağlanan gelirlerden Manchester yahut Marsilya'daki liman işçisinin de payını aldığını göz ardı etmemek gerektiği düşünülmektedir.

Bu çalışmada, emperyalizmle mücadeleyi sınıflar arası bir mücadele olarak değerlendirmenin farklı ve girift tarihsel-toplumsal çelişkiler ile bu çelişkileri barındıran Kurtuluş Savaşı'nı açıklamak için yeterli olmadığı değerlendirilmektedir. Diğer yandan, Türk düşüncesindeki bu tartışmanın, karşıt tezleri de dahil olmak üzere, Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesinin içeriğinin anlaşılmasına ciddi bir katkı sunduğunu da belirtmekte fayda vardır.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Ahmad, Faroz, **Bir Kimlik Peşinde Türkiye**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, c. 1, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.
- Avcıoğlu, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni**, Kırmızıkeçi Yayınevi, İstanbul, 2015.
- Aydemir, Şevket Süreyya, **İnkılap ve Kadro**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Benningsen, Alexander A., S. Enders Wimbis, **Sultan Galiyev ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm**, (çev. Bülent Tanatar), Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1995.
- Berkes, Niyazi, **The Development of Secularism in Turkey**, McGill University Press, Montreal, 1964.

- _____, **Batıcılık, Ulusçuluk, Toplumsal Devrimler**, Yön Yayınları, İstanbul, 1965.
- _____, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973.
- Hobson, A. J., **Imperialism: A Study**, (second edition in 1905), Cosimo Classics Inc., New York, 2005.
- İlhan, Attila, **Gazi Paşa**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.
- İlhan, Attila, **Hangi Batı?**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- Kayalı, Kurtuluş, **Türk Düşünce Dünyasında Yol İzleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kıvılcımlı, Hikmet, **Emperyalizm: Geberen Kapitalizm**, Sosyal İnsan Yayınları, İstanbul, 2007.
- Küçükömer, İdris, **Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması**, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Lenin, Vladimir İ., **Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**, (çev. Cemal Süreya), Sol Yayınları, Ankara, 2009.
- Marks, Karl, Engels, Fredrich, **Seçme Yazışmalar-I: 1844-1869**, (çev. Yurdakul Fincancı), Sol Yayınları, Ankara, 1995.
- Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- Pazarcı, Hüseyin, **Uluslararası Hukuk Dersleri: II. Kitap**, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1989.
- Schumpeter, Joseph A., **Imperialism and Social Classes**, (trans. by Heinz Norden), Meridian Books, Cleveland, 1966.
- Tahir, Kemal, **Notlar/Batılılaşma**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992.
- _____, **Notlar: Osmanlılık/Bizans**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992.
- _____, **Notlar: Sosyalizm, Toplum ve Gerçek**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1992.
- Tanör, Bülent, **Kurtuluş/Kuruluş**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2017.
- Turner, Bryan S. (ed.), **The Cambridge Dictionary of Sociology**, Cambridge University Press, New York, 2006.
- Ülken, Hilmi Ziya, **Sosyoloji Sözlüğü**, MEB Yayınları, İstanbul, 1969.
- Williams, Raymond, **Keywords: A Vocabulary of Culture and Society**, Oxford University Press, New York, 2015.
- Zürcher, Erik J., **Turkey: A Modern History**, I. B. Taurus, London, 2004.

Makaleler

- Avcıoğlu, Doğan, “*Sosyalist Cezayir*”, **Yön**, S. 15, 28 Mart 1962, s. 3.
- Aydemir, Şevket Süreyya “*Milli Kurtuluş Hareketlerinin Ana Prensipleri*”, **Kadro**, sayı. 8, Ağustos 1932, s. 6-12.
- Aydemir, Şevket Süreyya (röp.), “Atatürk Kadro’yu Niçin Destekledi?”, **Yön**, S. 27, 20 Haziran 1962, s. 10-11.
- Belge, Burhan Asaf “*Faşizm ve Türk Milli Kurtuluş Hareketi*”, **Kadro**, sayı. 8, Ağustos 1932, s. 36-39.
- Fırat, Melek, “Orta Doğu’ya İlişkin Gizli Anlaşmalar”, **Türk Dış Politikası**, c. 1, (ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Tellal, Erel, “Lenin-Roy Tartışması”, **Türk Dış Politikası** (ed. Baskın Oran) c. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Tokgöz, Turhan, “Kuva-yı Milliye Devri”, **Yön**, S. 24, 30 Mayıs 1962, s. 15.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA SARIKAMIŞ MUHAREBELERİ (22 Aralık 1914 – 10 Ocak 1915)

Sayim TÜRKMAN*

ÖZ

Bu makalede, Türk Harp Tarihinin en dramatik savaşlarından biri olarak yerini alan ve yapılan stratejik hatalarla Doğu (Kafkas) Ordumuzun daha Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında Sarıkamış bölgesinde erimesine sebep olan askeri ve siyasi olaylar incelenmiştir. Kurmay heyetininin bütün ikazlarına rağmen Enver Paşa, kışın en çetin geçtiği Aralık- Ocak aylarında 3. Orduyu muharebeye sokmuştur. Ayrıca, Hafız Hakkı Paşa'nın emir dışında 10. Kolorduyu Rus birliklerini daha kuşatıcı bir taarruzla kuşatmak amacıyla 3.000 metre yükseklikteki Allahuekber dağlarından geçirmeye çalışması sebepleri ile on binlerce vatan evladı tek kurşun atmadan soğuktan ve hastalıktan şehit olmuştur. Yapılan stratejik hatalardan biri de hareketin Aralık sonu ile Ocak başında yapılmış olmasıdır. Böyle bir hareket yapılması için ya Kasım ayı geçmeden veya bahar başlangıcında yapılması gerekiyordu. Özellikle 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa bu hususu vurguladığı için savaştan kaçmaktan dolayı suçlanmış ve görevinden alınmıştır. Bu hezimetten sonra diğer cephelerden özellikle Çanakkale ve Avrupa Cephelerinden getirilen birliklerle 3. Ordu tekrar kurulmaya çalışılmıştır. Bu maksatla askerlerimiz binlerce kilometre yol yürümek zorunda kalmış ve özellikle Suriye ve Irak Cephelerimiz zayıf kalarak büyük insan ve toprak kayıpları yaşanmıştır.

Anahtar Kelimeler: 3. Ordu, Birinci Dünya Harbi, Enver Paşa, Hafız Hakkı Paşa, Sarıkamış Muharebeleri.

* Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, sayimturkman@hotmail.com, (ORCID: 0000-0003-0934-5323).

SARIKAMIŞ BATTLES IN THE FIRST WORLD WAR (December 22, 1914 - January 10, 1915)

ABSTRACT

In this article, the military and political events that took place as one of the most dramatic wars in the Turkish War History and caused our Eastern (Caucasian) Army to melt in the Sarıkamış region during the first months of the First World War were examined. Despite all the warnings of the staff delegation, Enver Pasha put the 3rd Army into battle in December-January, when winter was the worst. In addition, due to the fact that Hafız Hakkı Pasha tried to pass the 10th Corps through the 3,000 meters high Allahuekber mountains in order to surround the Russian troops with a more encompassing attack, tens of thousands of children died from the cold and disease without throwing a single bullet. One of the strategic mistakes made is that the operation was made in late December and early January. To make such an operation, it had to be done either before the end of November or at the beginning of spring. Especially 3rd Army Commander Hasan İzzet Pasha was accused of fleeing from the war and was dismissed for emphasizing this issue. After this defeat, the 3rd Army was tried to be re-established with the troops brought from other fronts, especially Çanakkale and European Fronts. For this purpose, our soldiers had to walk thousands of kilometers and especially the Syrian and Iraqi Fronts remained weak and great human and land losses were experienced.

Keywords: 3rd Army, Enver Pasha, First World War, Hafız Hakkı Pasha, Sarıkamış Battles.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı başladığında Kafkas Cephesi'nde Rusların önemli miktarda kuvvetleri bulunmamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin savaşa girip girmeyeceği kesinleşmemiş olduğundan buradaki önemli kuvvetlerini Avrupa cephesine sevk etmişlerdi. Bu sebeple Kafkas Rus Ordusunun kuvveti 100 Tabur ile 117 Bölük ve 250 toptan ibaretti. Asker sayısı ise 100.000 er ve 15.000 atlı askerden oluşuyordu.¹

Birinci Dünya Savaşı'nın en geniş cephelerinden olan Doğu (Kafkas) Cephesi'nde Hasan İzzet Paşa'nın emir komutasında bulunan 3. Ordu birlikleri, Azap ve Köprüköy Muharebeleri neticesinde Rus birliklerinin taarruzlarını durdurmayı başarmış, az da olsa bir miktar toprak parçasını Ruslardan geri alabilmişti. Bu başarıyı önemsemeyen Enver Paşa, Rus kuvvetlerini çevirme hareketi ile Sarıkamış bölgesinde imha ederek Kafkasya bölgesini ele geçirmeyi planlamaktaydı.

¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, C. IX, 3. B, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 415.

Enver Paşa, Sarıkamış Harekat'ını planlarken 1877-1878 yıllarında kaybedilen Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'dan geri almayı hedefliyordu. Ayrıca, Rusların Birinci Dünya Savaşı sonunda Kafkasya ve İran'daki durumdan yararlanarak Doğu Anadolu'yu ele geçirmeye teşebbüs edeceklerine inanıyordu. Hem Rusların girişimlerini önlemek, hem de Kafkasya ve Orta Asya'da yaşayan Türk ve Müslüman halkı ayaklandırarak Osmanlı ordusuna destek sağlamayı düşünüyordu.²

Enver Paşa, 3. Ordunun Sarıkamış taarruzunu harita üzerinden Liman von Sanders Paşa'ya anlatmış ve görüşünü almak istemiştir. Liman Paşa, hareketin imkansız olmamakla birlikte, yüksek sırtlardan çok dar yollardan ve karla kaplı bir araziden yapılmasının çok zor olacağını izah etmiştir.³ Benzer ikazları Kazım (Karabekir) Bey ve diğer kurmay subaylar da yapmış, fakat Enver Paşa'nın düşüncelerinde bir değişiklik olmamıştır.

Almanya, Doğu (Kafkas) bölgesinde Rus kuvvetlerini 3. Türk Ordusu ile durdurmak istiyordu. Bunun bir sebebi, Almanya'nın yeni bir Lehistan seferi yapma planıydı. Rus kuvvetleri Kafkas bölgesinde Türk Ordusu ile savaşırken Avrupa Cephesi'ne kuvvetlerinin bir bölümünü kaydırma imkanı bulamayacaktı. Bu maksatla Enver Paşa, Genelkurmay İkinci Başkanı Kurmay Yarbay Hafız Hakkı Beyi 25 Kasım 1914 günü Mecidiye kruvazörü ile Trabzon üzerinden cepheye gönderdi. Enver Paşa'nın Batum'a asker çıkarma düşüncesi 10. Kolordunun 3. Ordu emrine girmesini geciktirmiş ve Sarıkamış Muharebelerinin kış ortasında yapılmasına yol açmıştır.⁴

Enver Paşa ve Hafız Hakkı Bey, Kafkas Cephesi'nde Rusları mağlup edecek kuşatıcı taarruz fikri üzerinde planlarını yoğunlaştırmaya başlamışlardı. Çünkü, Alman Cephesinde Ruslarla savaşan Alman kuvvetleri 26 - 28 Ağustos 1914 tarihinde çok üstün mevcutlu iki Rus ordusuna karşı Tanberk dolaylarında kuşatıcı muharebe yaparak imha muharebesini kazanmıştı. Bu bilgi, Almanya'da bulunan ve savaş karargahında görev alan Osmanlı Kurmay heyetinden geliyordu.⁵ Enver Paşa bu bilgilere önem veriyor ve Rus Ordusu'nu benzer bir kuşatıcı hareket ile imha edeceğini düşünüyordu.

Ruslar, Kafkas Cephesi'ni iki bölgeye ayırmışlardı. İlerleme istikameti Erzurum olmak üzere sağ kanat General Berhman'ın Sarıkamış Grubu, Sol

² Karal, a.g.e., s. 420.

³ Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Sene**, 7. B., Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 56.

⁴ Mareşal Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2005, s. 40, 44.

⁵ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, C. 2, 1. Kitap, Ankara, 1993, s. 349.

Kanat General Oganofski'nin emir ve komutasında olmak üzere Türk – İran sınırından Erzurum istikametinde hareket emri almıştı. General Berhman'ın başlangıç kuvveti, 45 piyade taburu ile 20 süvari bölüğünden meydana geliyordu.⁶

4 Aralık 1914 tarihinde Albay Hafız Hakkı Bey, 11. Kolordunun 34. Tümen cephesini ziyarete gelmiştir. Karargah subaylarından olan Albay Aziz Semih İlter, Hakkı Paşa'yı karşılamıştır. Semih Bey, bu ziyaretle ilgili hatırasını kayda almıştır. Taşlıtepe'deki topçu mevzilerini gezdiklerini ve Hakkı Bey'e:

“İstanbul'dan neden geldiklerini” sorduğunu ve Hakkı Bey'in, “Anlayamadın mı?” karşı sorusu üzerine Semih Bey: “Anladım. Ne duruyorsunuz, demeye geldiniz! dedim”. Hakkı Bey, gülerek dedi ki: “iyi bildin. Ne duruyorsunuz? Beni Batum'dan vapura bindirmelisiniz, yoksa Trabzon'dan gitmem.” ve “Bu şekilde bir taarruz yapılmasından bahsedildi. Etraftaki dağların büründüğü karların derinliğini gösterdim. Hatta bu mevsimde muharebenin ilanında vakitsizliğinden bahsettim.” Dedi ki: “ben de bu fikirdeyim. Hatta Alman Genelkurmayını ikna için Bronzart Paşa ile beraber Berlin'e gitmiştik. Oteldeki odalarımıza ayrılıp yıkandıktan sonra, tekrar bulduğumuz zaman, Bronzart Paşa dedi ki: ‘Hazır ol Gidiyoruz. İstanbul'a dönüyoruz. savaş başlamıştır.’ ‘Karadeniz'deki olayı orada öğrendim. Geri döndük. Bundan dolayı başlayan bu savaşı iyi bitirmekten başka düşünecek bir şey kalmamıştır. O halde kışı olduğumuz yerde geçirip ilkbaharda taarruz etmek gerektiğini anlattım”. Hafız Hakkı Bey dedi ki: “İlkbaharda barış olma ihtimali vardır. Böyle olursa, barış masasına hangi işimizle oturacağız? Çorbada pirinci çok olanın hissesi de çok olur. Bundan dolayı herhalde bir taarruz yapmalıyız.”⁷ dedi.

Bölgeyi yerinde inceleyen Hafız Hakkı Bey, 3 Aralık 1914 tarihinde göndermiş olduğu raporunda: “*Bir Kolordu ile cepheden iki Kolordu ile de Bardız - Oltu üzerinden ihata ile Ruslara muvaffakiyetli taarruz yapılabileceğini yerinde tetkik ettim. Rütbem tashih olunursa, ben de bu işi yaparım.*” demiştir Kazım Karabekir Paşa'nın yorumuna göre Cemal Paşa'nın Mısır'a Hafıza Hakkı Bey'in Kars'a gireceğini düşünerek Cemal Paşa'dan önce Kars'a girmeyi ve Kars'ın geri alınmasını Hafız Hakkı Bey'e bırakmamak için Enver Paşa, ani bir kararla Alman kurmay subayı Guze'yi

⁶ General Nikolski, **Sarıkamış Harekatı**, Çev. E. Yarbay Nazmi Bey, ATASE Yayınları, 2. B, Ankara, 1990, s. 3.

⁷ Aziz Semih İlter, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatırları**, Gen.kur. Yayınları, Ankara, 2007, s. 7.

ve Alman Harekat Şubesi Müdürünü alarak 6 Aralık'ta Yavuz gemisine binerek Trabzon'a hareket etmiştir.⁸

Rus kuvvetlerinin Oltu müfrezesinde 15.000 asker bulunmaktaydı. 12 Aralık 1914 tarihinde Enver Paşa, Erzurum'a geldiğinde Rus Çarı II. Nikola, Kafkasya'da bulunuyordu. Çar zaman zaman askerinin moralini yükseltmek üzere cephe hattını gezmekteydi. Sarıkamış bölgesinden Mecingirt'e bir gün hareket ettiğinde, Türk askerine rastlamış ve hemen manevra yaparak uzaklaşmıştır.⁹ Çar, aslında esir düşebilir veya öldürülebilirdi. Keşif kolları bu tarz bir olaya hazırlıklı olmadıkları ve emir almadıkları için Çar'ı izlemekle yetinmiştir.

10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey, 12 Aralık tarihli günlüğünde Sarıkamış Harekatına dair düşüncelerini aktarırken, "... *Durup dinlemeden Oltu muntikasında az zamanda atlayıp Rus hatt-ı ric'atine Ruslar kaçmadan veya neticeli bir taarruzu 11. ve 9. Kolordulara yapmaya fırsat bulamadan biz Kars yoluna dönmeliyiz*"¹⁰ diyerek, kış şartlarında yapılacak bu hareketin felakete yol açacağını göz ardı etmekteydi.

Osmanlı ordusunun diğer önemli sıkıntılarında birisi ulaşım imkanlarının kısıtlı olmasıdır. Batıdan doğuya doğru uzanan demiryolu hattı, Ulukışla'dan geçmekte ve bu mesafe yaklaşık 600 km'dir. Buna bağlı olarak iâşe sorununun bölgesel olarak çözülmesi, ya da hareket başladıktan sonra Sarıkamış'ta depoları iâşe ile önceden doldurulmuş olan depoların ele geçirilmesidir.¹¹ 19 Aralık'ta 3. Orduyu teftiş eden Enver Paşa, askerinin giyecek, iâşe, silah, techizat ve mühimmat açısından bir çok eksikliklerini tespit etmiş olmasına rağmen, bunların muharebeye kesinlikle engel teşkil etmeyeceğini Kolordu Komutanlarına yazılı emir ile iletmiştir. Enver Paşa ayrıca, Padişah Sultan Mehmet Reşatı'n kendisini İstanbul'dan uğurlarken verdiği mesajı, şu yazılı metinle askere duyurmuştur:

"Bundan 15 gün evvel İstanbul'dan ayrılırken önce Hak Payı Şahane'ye yüz sürdüm. Ayrılırken beni kapıya kadar geçirdiler. Pek mahcup oldum. Büyük Padişahımızın elini ayağımı öptüm. Bana, 'Hayır oğlum, ben ihtiyar olduğum için asker evlatlarımla

⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi, 1914-1918 Genel Savaşı, Savaşın Başından 1914-1918 Kışına Kadar**, C. 3, Kısım 1, B. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 357.

⁹ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 350.

¹⁰ Murat Bardakçı, **Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2. B., İstanbul, 2016, s. 24.

¹¹ Bingür Sönmez – Reyhan Yıldız, **Ateşe Dönen Dünya, Sarıkamış**, İkaruz Yayınları, İstanbul, 2007, s. 139-140.

gazaya gidemiyorum. Bari gazaya gideceklerin yanında bir müddet yürüyeyim. Geçen Balkan Harbi'nde Ordu beni mahzun etmiş idi. Bu sefer beni memnun ve mesrur edeceğinden eminim. Ben gece ve gündüz onlar için dua ediyorum.' buyurdular. Padişah-ı azamımızın bu altın sözlerine ilave edecek bir şey bulamam. Şu ana kadar bizi sevindiren Cenab-ı Allah (cc) bu yakında bizi büyük muzafferiyetlere nail edecektir."¹²

Enver Paşa, Kafkas Cephesi içi için çeşitli planlar düşünüyor ve bunları peş peşe devreye sokmaya çalışıyordu. Azerbaycan'da bulunan aşiretlerle 13. Kolordudan alacağı birliklerle Karabağ'a taarruz edilmesini düşünmüş ve bu çerçevede, Fazıl Paşa komutasındaki İhtiyat Süvari Kolordusu da bu taarruzu desteklemesi görüşülmüştü. Ancak, buradaki aşiretlerin işe yaramadığı fiilen ortaya çıkması ile İstanbul'da bulunan 1. ve 5. Kolordu birliklerinden karma birlik meydana getirerek, 1. ve 5. Sefer Kuvvetlerini bu vazife ile görevlendirdi. Bu maksatla 5. Sefer Kuvveti 11 Aralık'ta, 1. Sefer Kuvveti 24 Aralık'ta Haydarpaşa'dan hareket ettiler.¹³ 3. Ordu birliklerinden 500-1000 km uzakta hareket yapacak olan bu birliklere, Rus kuvvetlerini Dağıstan ve Türkistan bölgelerinde yenmek ve İran ile Afganistan'ı Rus ve İngiliz etkisinden kurtarılması isteniyordu.¹⁴

Sarıkamış Muharebeleri

Savaşın başlaması ile Doğu (Kafkas) Cephesi Ordu ve Kolordu seviyesinde komuta değişikliğine uğraması emir komuta zafiyetlerine yol açıyordu. Enver Paşa'nın 3. Ordu Komutanlığına Harp Akedemisinden hocası olan Hasan İzzet Paşa'yı ataması 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa ile tartışmalara yol açmış ve neticede, Ahmet Fevzi Paşa görevinden alınmıştır. Bilhassa 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Bey, Köprüköy Muharebelerinde önemli hizmet ve yararlılıkları görülmüştü. 34. Tümen Komutanı İhsan Paşa, Enver Paşa'nın emri ile 9. Kolordu Komutanlığına atandı.¹⁵ Bu değişiklikle beraber Doğu Cephesi'nde 9. ve 10. Kolordu Komutanları da değiştirilmiş oldu. Böylece, savaş devam ederken 11. Kolordu Komutanlığı hariç olmak üzere, dört önemli komutandan üçü değiştirilmiş oldu. Kısa bir süre sonra bu değişikliğe Enver Paşa da dahil olacak ve 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa da görevden azledilecektir.

¹² Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Belge No: 14**, Ocak 2017, Yıl: 66, Sayı: 139, s. 37.

¹³ Birinci Sefer Kuvvetleri Komutanlığına Yarbay Kazım (Karabekir) Bey, 5. Sefer Kuvvetleri Komutanlığına Yarbay Hali (Kut) Bey görevlendirilmiştir.

¹⁴ Mareşal Fevzi Çakmak, **a.g.e.**, s. 44.

¹⁵ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 352.

17 Aralık itibarıyla 11. Kolordu karşısındaki Rus piyade ve topçu birliklerinin Horum doğrultusunda Narman'daki piyade birliklerinin de Oltu doğrultusunda çekildikleri öğrenmiştir. Gelen haberler 3. Ordu Karargahında bütün cephede genel bir çekilmeye geçtikleri kanısını ortaya çıkarmıştı. Bu haber üzerine 10. Kolordu Komutanlığına Narman'daki düşman müfrezesi nin 17 Aralık 1914 günü öğleye doğru Oltu doğrultusunda çekilmeye başladığının 9. Kolordu komutanlığı'nca bildirildiği ve Narman özellikle Kabasak doğrultularında bulunduğu bildirilen düşman kuvvetleri hakkında doğru bilgilere edinerek Orduya göndermesi ve bu bölgelerde önemle keşfe devam olunması emredilmiştir.¹⁶

Hasan İzzet Paşa'nın 18 Aralık 1914 tarihinde Köprüköy'den o tarihte Erzurum'da bulunan Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya çektiği son şifreli telgraftaki ifadeleri hakkında Maraşal Fevzi Çakmak Paşa, *"Bu keramet gibi bir telgraftır"* demektedir. Hasan İzzet Paşa'nın telgraf metni şu şekildeydi:

"9. ve 10. Kolordular kolbaşı ile Kötek - Kars yoluna 8 - 9 günde varır. Bu esnada yalnız kalan 11. Kolordu'nun ezilmeyeceği şüphelidir. Harekatın nihayetinde büyük dağlardan aşacak olan 9. ve 10. Kolorduların düşman (Kroki : 19) karşısında vaziyetleri güç olacaktır. Bu taarruzda meydan muharebesinin sonucunu, halihazır hazırlığımıza göre kuşkulu görüyorum. Başarısızlık halinde uzun sürecek olan sefer aleyhimize dönecektir. Şimdiki halde böyle taarruzi meydan muharebesi vermeyip Narman'daki düşmanı geri atmakla yetinelim. Bunun mahzurları var ise de şimdiki halde seferi tehlike ilka etmez (tehlikeye sokmaz). İlerisi için taarruz ve istilaya ümit bırakır."¹⁷

Raporunda görüldüğü gibi 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, bu telgrafı ile büyük ölçüde bir taarruz yapmayarak, yalnız Narman'da ki düşman kuvvetlerini geri atmayı öneriyor ve kış mevsimi nedeniyle büyük çapta bir harekate girişmek istemiyordu. Bu telgraf neticesinde Enver Paşa, Hasan İzzet Paşa'yı görevinden alarak Avrupa Cephesi'nde Avusturya Ordusu Karargahına Osmanlı Devleti adına yetkili şahıs olarak atamıştır. Bu emirden sonra boşalan 3. Ordu Komutanlığı vazifesini kendi uhdesine aldı.

Yapılan plana göre harekat 22 Aralık'ta başlayacaktı. 3. Ordu, iki grup halinde, 11. Kolordu Rusların Aras Nehri'nin iki yanından Erzurum doğrultusunda yapacakları taarruzları önlerken, 9. Kolordu Çıtak'tan Kötek'e; 10. Kolordu Oltu'dan Bardız'a harekat icra edecekti. 9 ve 10. Kolorduların harekatı sırasında 11. Kolordu, Rus kuvvetlerini hucümla

¹⁶ ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-32.

¹⁷ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 18, a.g.e., s. 50.

durduracaktı. Ancak, bu plan uygulanmadı. 10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, Oltu Muharebelerinde istediği neticeyi alamayınca, geniş bir kavisle Kosor boğazına yönelecektir. Buradan 3.000 metre yükseklikteki Allahuekber dağlarını aşarak Selim'e bağlı Başköy - Yedikilise istikametine 75 km'lik bir geniş kavis çizecektir. Halbuki bu sırada Sarıkamış'ta Rusların bir tabur gücünde birliği bulunuyordu.¹⁸ Şerif Köprülü, de bu plan dışı hareket için kitabında şu hatırasını ifade etmiştir (Harita-1 : Kroki-19):

“... Hafız Hakkı Bey, Erzurum'da iken emekliye sevk edilen eski 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa ile görüşmüşlerdi ve Ahmet Fevzi Paşa'dan ileride yapılması kararlaştırılmış olan taarruz hakkında fikrini sormuştu... Hafız Hakkı Bey'in masasında küçük ölçekli bir harita vardı. harita üzerinde elleriyle cepheleri ve çevirme oklarına göstererek, (Hafız Hakkı Bey,) 11. Kolordu ile Süvari Tümenini düşmanın güney kanadına taarruz ettirdi. 9. ve 10. Kolordularla Narman ve Oltu hizalarından doğuya Rusların gerilerine doğru ilerledi ve düşman bu süreçte tamamen çevrilmiş bir vaziyete düştü ve şu fikri ilave etti: 'zaten Avusturya ve Almanya cepheleindeki hareket neticesi ile de sabit oldu ki Ruslar, çevirme manevralarına karşı gayet ustadırlar. Ancak, kanat gerilerinde bir çevirme kolu görülmeye başlayınca hemen geri çekiliyorlar...' bunun üzerine Ahmet Fevzi Paşa, elbette verilen cevaptan hayretler içinde kaldı. Çünkü, zaten her şeyin evvelden kararlaştırılmış olduğunu anladı, buna rağmen şu şekilde karşılık verdi: 'buyurdunuz manevra teorik olarak gayet uygun bir manevradır. Lakin af buyurunuz, bendeniz böyle bir çevirmenin başarılı olması için 9. ve 10. Kolorduların da ellerinizin haritada hareket ettiği gibi hızlı ve emniyette harekete muktedir olmalarının büyük şart olduğunu inancındayım. Halbuki bu mevsimde ve kıtaların bugün benim bildiğim haliyle hudut dağlarında öyle hızlı bir şekilde hareket edebileceklerini zannetmiyorum. Cepheyi yalnız 11. Kolordu bırakmak da tehlikeli bir iştir. Bu sebeple şayet mutlaka taarruzu çevirme ile yapmak gerekli sayılıyorsa, 10. Kolorduyu yine arzettiğim gibi cepheye vermek ve çevirmek için İstanbul'dan diğer bir kolordu getirmek lazımdır kanaatindeyim'.¹⁹

Yarbay Şerif Köprülü, bunun dışında daha vahim olan bir hususu vurgulayarak Hafız Hakkı Bey'in kararlaştırılan plana uymadığını ve kendisinin veya bir başka komutanın bunu yapması halinde asılabileceğini şu önemli sözlerle tarihe not düşmüştür: “*Lakin Hafız Hakkı Bey, verilen*

¹⁸ Mareşal Fevzi Çakmak, a.g.e., s. 49.

¹⁹ Şerif Köprülü, **Birinci Dünya Harbi Başlangıcında 3. Ordu, Sarıkamış Çevirme Muharebesi ve Meydan Muharebesi**, Yayına Haz. Mustafa Görürülmaz, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 3. B. Ankara 2015, s.159-162.

emri dinlemeyerek kendi arzu ve hevesine kapıldı ve Ardahan istikametinde geri çekilen bir Rus Tugayının arkasından kolay zaferler toplamaya koştu. Esasen Taarruz hareketi Oltu'dan sonra Kötek istikametine yöneltilecekti. Bu hatayı bizden birimiz yapmış olsaydı asılırdı, halbuki onu Paşa yaptılar...” Hafız Hakkı Bey'in Ardahan istikametinde çekilen Rus birliklerinin peşine düşmesi ile bozulan plan sebebiyle cephe derinliği 100 km genişlemiş ve hareket kabiliyeti son derece kısıtlanmıştır.²⁰ Bu yanlış karar zamanında ve koordineli taarruz engellediği gibi, düşmanın takviye alması için de son derece elverişli bir zaman Ruslara kazandırılmıştır.

13. Kolordu, Murat Nehri havzasında bulunuyordu. Bu Kolorduya verilen görev oyalama muharebeleri ile Rus kuvvetlerini durdurmak ve bu bölgede bulunan Türk birliklerinin güney yanını korumaktı. Rus Başkomutan Daşkof hasta olduğundan Komutanlığı yardımcısı General Mişlayefski yapıyordu. Mişlayefski, Enver Paşa'nın emrinde olmak üzere genel Türk taarruzunu öğrendiği halde, bu kış şartlarında başarılı olacağına ihtimal vermediğinden, gerekli tedbirleri zamanında almamış ve birliklerini parça parça muharebe alanına sevk ederek, Türk taarruzlarına karşılık vermiştir. Bu maksatla, 2. Türkistan Kolordusunun emrine bir piyade tugayı verilmişti. Daha sonra Kuban bölgesindeki 1. ve 2. Plaston Tugayları da cepheye sevk edilmiştir.²¹

10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, 21 Aralık'ta Enver Paşa'ya gönderdiği raporunda kış şartlarının ve arazinin çetin oluşunu şu sözlerle ifade ediyordu:

“... Soğanlı dağlarına doğru uzanan arazi öyle dik ve karla kaplı görünüyor ki 9. Kolordu Narman'ı zaptından sonra Kötek ve Çatak istikametine yürümesi 9. Kolordunun hareketini tamamen geciktirecek ve Soğanlı silsilesine cepheden taarruza mecbur olacaktır. Bugün en alçak olan Tortum vadisine dahi 10/20 cm kar yağdığından 9. Kolordunun Çatak, Pitkir üzerine hareketi büsbütün duçarı bataet olarak çevirme hareketinin tehlikeye düşeceğine eminim...”²²

3. Ordu Komutanı, halen Arhavi'de konuşlu olan Ştanke Bey'e gönderdiği yazıda:

“3. Ordunun Oltu üzerinden taarruz harekâtına devam edeceği sol kanatta bulunan 10. Kolordunun büyük bir ihtimalle 22 Aralık

²⁰ A.g.e., s. 161; Sönmez-Yıldız, a.g.e., s. 151.

²¹ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekati**, s. 355-356.

²² ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 19, a.g.e., s. 54.

1914'te Tortum bölgesinden oltu'ya doğru yürüyüşe geçeceği, taarruz harekâtına başladıktan bir gün sonra Oltu hizasına gelinebileceği, Narman civarında bulunan Rus kuvvetlerinin bir piyade alayı, iki Süvari bölüğü ve bir ila iki topçu bataryasından ibaret olduğu, Ştanke Bey Müfrezesi'nin 10. Kolordu emrine verildiği ve 10. Kolordu Karargahının da Erzurum'da bulunduğunu.²³ bildirmiştir.

Hafız Hakkı Paşa'nın bu bölgede yer yer 2.000 ile 3.000 metre yüksekliğe ulaşan dağ silsilesini aşarak, ikmal destek noktalarından 75 kilometre daha doğuya doğru Ardahan istikametinden kuşatıcı bir hareket planlaması, ileride görüleceği gibi kıtaların yüzde seksenin donarak şehit düşmesine ve muhabere irtibatının kopmasına, böylece hareketin dört gün gecikmesine sebep olmuş ve 9. Kolordu Rus kuvvetlerin karşısında yalnız ve zayıf kalarak hareketinin sonuçsuz kalmasına sebep olmuştur.

Berhman, Oltu Müfrezesinden aldığı raporda Türk birliklerinin burada çoğalmakta olduğunu öğrenmiş ve akabinde Rus Türkistan Avcı Tugayını bölgeye sevk etmek için emir vermiştir. Ancak, arazinin çok karlı ve engebeli oluşundan dolayı Rus birliği, 22 Aralık 1914 tarihinde geri dönmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Oltu Müfrezesi Komutanı İstomin 23 Aralık tarihinde birliklerini Narman'a çekme kararı almıştır. Dört gün süren Türk taarruzları neticesinde Oltu Rus Müfrezesinin düzeni bozulmuş ve çok sayıda zayıat vermiştir. Müfrezesi 25 Aralık'ta Merdenek bölgesine ulaşmıştır.²⁴

23 Aralık 1914 - 10. Kolorduya bağlı 31. Tümen Oltu'ya yaklaşırken Yeniköy boğazında düşman artçıları ile muharbeye tutuştu ve bu kuvvetleri ezerek ilerlemesine devam etti. Çarpışma neticesinde Ruslardan bir albay, dört subay 100 asker esir alındı, dört top, beş makinalı tüfek ele geçti. Esir alınan askerler devşirme birliklerdi ve yeterli eğitim görmemişlerdi. Bu arada Ermeni taburunun bir kısmı dağılarak kurtulabildiler. Rus 9. Avcı Alayı bölgeye gelerek öğlene kadar Oltu'yu savunsa da 10. Kolorduya bağlı 30. Tümenin taarruzu ile Oltu ele geçirildi. Oltu alındıktan sonra 24 Aralık'ta 10. Kolordunun 30. ve 31. Tümenleri Harapka'de yeni bir Rus direnişi ile karşılaştılar. Plana göre Kolordu Oltu'yu aldıktan sonra Vartanek (Mescitli) – Başköy hattına ilerleyecekti. Ancak Rus Tugayını tamamen yenmek amacı ile iki tümeni ile Kosor'a yöneldi ve Hafız Hakkı Paşa, planı değiştirdi. 32. Tümeni Vartanek bölgesine yönlendiren Hafız Hakkı Paşa,

²³ ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-8.

²⁴ Nikolski, a.g.e., s. 8-10.

birliklerinin büyük kısmı ile yani 30. ve 31. Kolorduları ile Allahuekber dağlarını aşarak Selim'e doğru yürüyüş emri verdi.²⁵

Enver Paşa'nın vermiş olduğu taarruz emri ile Hafız Hakkı Bey'in taarruz planını uygulaması farklı cereyan ediyordu. Enver Paşa 22 Aralık 1914 tarihinde vermiş olduğu taarruz emri bunu ortaya koymaktadır. Enver Paşa vermiş olduğu emrin 6. Maddesinde: “*Harekat emrolunduğu gibi icra edildiği takdirde, 23 Aralık günü 9. Kolordunun Çatak – Pitkir hattına ve 10. Kolordunun Oltu yönüne ilerlemesi ve 24 Aralık'ta 9. Kolordunun Kötek, 10. Kolordunun Bardız istikametine yürümesi muhtemeldir.*”²⁶ Bu emirden de açıkça anlaşıldığı gibi Hafız Hakkı Bey, emrin tamamen dışına çıkmış ve kendi inisiyatifi ile 10. Kolorduyu Ardahan yoluna sokarak, Allahuekber dağları üzerinden Selim istikametine sevk etmiştir.

İki adet Rus taburunu takip eden 30. ve 31. Türk Tümenlerin koordineli taarruzları, netice vermiş ve yüze yakın Rus askeri esir alınmış ve çok sayıda nakliye arabaları ile cephane ele geçirilmiştir. Bu arada 10. Kolordu Kurmay Başkanı Nasuhi Bey Ruslar tarafından esir alınmıştır.²⁷ 9. Kolordu Komutanının 25 Aralık'ta verdiği raporunda, Kolorduya bağlı 29. ve 17. Tümenlerin sabah saat 07.00 den itibaren Bardız'dan Sarıkamış'a yürüyüşe geçeceklerini ve ihtiyatta bulunan 28. Tümenin de Bardız'a hareket etmesini ve burada fazla kalmadan kabili imkan varsa, dinlenmeden Sarıkamış'a doğru hareket etmesini bildirmekteydi.²⁸

Enver Paşa, 24 / 25 Aralık gecesi Bardız bölgesine varmıştır. Kızılkilisenin 4 kilometre güneyindeki boyun kısmından Sarıkamış'a bakan Enver Paşa, Sarıkamış sırtlarının iki yanının Rus kuvvetleri tarafından tahkim edildiğini tespit etmiştir. 1 Kafkas Kolordu Komutanı Berhman, Erzurum Sarıkamış istikametinden taarruz eden 11. Kolordu ile Sarıkamış kuzeybatısından keşfettiği Türk taarruzları karşısında kuşatılma endişesi ile Kolordu birliklerine belirlenen hatta kadar geri çekilmelerini emretmiş ve birlikleri gerek hatta fazla zayıat vermeden çekilebilmiştir.²⁹

Ersenek köyünü ele geçiren 30. Tümen konaklama durumuna geçmiş ve Tümen Komutanı Yarbay Ali Osman Bey birliklerine vermiş olduğu emir de şu dikkate değer hususları vurgulamıştır: “Askeri bu gece behemahal sıcak yemek yedirmesi ve hayvanların iyice duyurulması gerekli bulunduğundan,

²⁵ Çakmak, a.g.e., s. 51.

²⁶ Köprülü, a.g.e., s. 165.

²⁷ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 412.

²⁸ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 34, a.g.e., s. 101.

²⁹ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 420.

köy muhtarı vasıtasıyla senet karşılığında her tabura birer sığır verilmesi ve lüzumu kadar arpa ve samanı tedarik edilmesi sağlanmış olduğundan, hemen muhtara müracaat edilerek erzak alınacak ve mukabilinde senet verilecektir. Ancak gerek subaylar ve gerekse erlerden halkın mal ırz ve canına vaki olacak en ufak bir taarruz ve tecavüzün cezası, yarın sabah idam olacağını herkes bilmeli ve mahiyetine anlatmalıdır.”³⁰

General Mişlayefski, Sarıkamış'ta bulunduğu sırada 2. Koban Plaston Tugayı Kurmay Başkanı Albay Bukretof'a Sarıkamış kuzey doğusunda görülen Türk Birliklerine Tiflis Harp Okulundan yeni mezun olmuş 120 kadar subay adayının dahil olduğu 2.000 kişilik bir kuvvetle taarruz etmesini emretmiştir. Anlaşılan Mişlayefski, 3. Türk Ordusunun Sarıkamış'ı kuzey batıdan çevirme hareketini anlayamamış, bu birliklerin Oltu Rus Müfrezesini takip eden ve yolunu kaybettiğini zannettiği unsurlar olduğunu düşünmüştü.³¹

9. Kolordu Karargahı Enver Paşa'ya yakın olmak amacı ile en ileri bölgede konuşlanmıştır. Enver Paşa, Kolordu Komutanına hareket tarzının ne olacağını sorduğunda, İhsan Paşa birliklerinin kar nedeniyle uzun yürüyüş koluna dönüştüğünü ve eratin aç ve yorgun olduğunu, bu sebeple toparlanmaları gerektiği için taarruzun ertesi gün yapılmasını ifade etmiştir. Ancak Enver Paşa, düşmanın takviye almadan acilen taarruz emri vermesi üzerine 29. Tümen birlikleri (her taburdan yaklaşık 200 er olmak üzere) taarruza geçmiştir. Keşif sırasında 4 mevziin makinalı tüfek mevzi olması vey an ateşlerle zayıfların artması sebebi ile taarruza devam edilememiştir. 17. Tümen aralık vermeden 29. Tümeni takip etmiş ve 25 Aralık günü muharebeyi katılmamıştır 28. Tümeden haber alınamamıştır.³²

10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, 24 Aralık 1914 günü Oltu Hükümet konağından Enver Paşa'ya yazdığı raporda:

“30. Tümen dün akşam takibe devam ederek saat 20.30 da Lisbek köyünün güneydoğusunda düşmana rastlanmıştır ve iki üç kez süngü hücumu ile geri atmıştır. Tümen gece büyük kısmını caddenin kuzeyinde toplayarak sabahleyin erkenden düşmanın yanından Pernek Köyü doğrultusunda takibe devam ediyor ve bu sabah 08.00'de hareket ederek Kosor üzerine ilerliyor. Şimdi aldığım Ordu emri gereğince tümenlerin süratle ilerlemelerini ve bu gece mutlaka Vartanut - Beyköy hattına varmalarını emrettim. Ben şimdi 30. Tümene gidiyorum ve bugün bu kol ile beraber

³⁰ ATASE Arşivi, Dosya No: 6/3989, Kls. No: 5054, Fihrist No: 1-93.

³¹ Nikolski, a.g.e., s.12.

³² Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı, s. 424 – 426.

bulunacağım. Oltu Hükümet konağında bir subay ile yeteri kadar emir atlısı bırakıyorum.”³³

Türklerin Kızılkilise bölgesine geldiğini öğrenen Albay Bukretof emrindeki iki piyade bölüğüne takviye olarak 2. Koban Plaston Tugayına ait 16 makinalı tüfeğini alarak Bardız geçidine hareket etmiştir. Türk Kuvvetleri 25 Aralık akşamına kadar bu iki Rus bölüğe taarruz etmiş ve Rus birlikleri Sarıkamış batısına çekilmek zorunda kalmıştır.³⁴ Böylece Sarıkamış'ın hemen kuzeybatısındaki Bardız bölgesi ve kritik geçit Osmanlı askerinin eline geçmiştir. Sarıkamış Garnizon Komutanı olan General Voropanof 1. Kafkas Kolordu Komutanı Berhman'a gönderdiği raporunda: “*Türkler dört piyade taburu ve altı makinalı tüfekten ibaret olup, Yazyolu'nun her iki tarafından Bardız geçidine taarruz etmektedir... 1. ve 2. taburlar derhal Bardız geçidine sevk edildiler. Albay Bukretof size durumu hakkında bilginiz olması için bildirmemi yazıyor.*”³⁵ Rus Karargahı, 22 Aralık'ta başlayan Türk taarruzları sebebiyle Rus Kuvvetleri birinci hat birliklerini hızlı bir şekilde takviye etmek maksadıyla destek kuvvetleri istemiştir. 25 Aralık tarihinde Türk kuvvetleri ile Rus kuvvetleri sayıca eşit hale gelmiştir. 26 Aralık günü Enver Paşa Karargahı ile beraber Bardız bölgesinde aç kaldığından 29. Tümen teğmenlerinden bir parça eklemek istemek zorunda kalmıştır.³⁶

10. Kolorduya ait 30. ve 31. Tümenler Allahuekber dağlarını karlar içinde 18 saatlik yürüyüşten sonra büyük kayıplarla aşabilmiş ve Beyköy'e 26 Aralık'ta gelebilmiştir. Bu iki Tümen harekate 26.000 kişi ile başlamış, ancak 3.000 askeri Allahuekber dağlarını aşabilmişti. 10. Kolorduya bağlı 32. Tümen 9. Kolordu bölgesinde hareket ettiği için daha az zayıyla Bardız'a ulaşabildi.³⁷

Onuncu Kolordu 93 Alay subaylarından birinin hatırlarında kıtaları Allahuekber dağlarından atlı olarak aşmak için üç gün süren yürüyüşleri sırasında gördüğü dramatik manzarayı şu sözlerle hatıra defterine kaydetmiştir:

"Ayağымda tiftik çorap, üzerinde kalçım, onun üstünde de Rus lastiği olduğu halde, parmaklarım yine üşüyor, mütemadiyen atı mahmuzlayarak hareket ettirmek zorunda kalıyordum. Burada herkes kendi canını kurtarmak kay dine düşmüş, başkasından yardım beklemenin beyhude olduğunu anlamıştı. Bununla beraber gözümü

³³ ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-90.

³⁴ Nikolski, a.g.e., s.13.

³⁵ A.g.e., s. 13.

³⁶ Sönmez-Yıldız, a.g.e., s. 149.

³⁷ Çakmak, a.g.e., s. 53; Ş. Köprülü, a.g.e., s. 229.

önümde giden Yüzbaşının sırtından ayırmıyor, yol arkadaşlarımı kaybetmemek için büyük gayret sarf ediyordum... 27 Aralık 1914 - Şafak söktü. Sabahın ayazı her tarafı yakıyor. En son gücümüzü sarf ederek gidiyoruz. Bu sırada yolumuz kuytu bir yere düştü. Rüzgar nispeten azalmış, etrafın sisi çail olmuştu. Yolumuz üstünde portatif küreklere, mataralara, kırılmış cephane sandıklarına rastladık. Bunlar, kısmen karla örtülmüştü. Bunlar iyi alamet değildi. Alayın geçtiği yol üzerinde idik. Biraz daha ilerledik. Bazı askerlerin kucaklarında silahlan olduğu halde kıvrılarak yattıklarını, karın kefen gibi üzerlerini örttüğünü, yalnız ayakkabı, kaput, kabalak gibi bazı eşyaların dışarda kaldığını gördük. Bunların önünden azap duyararak geçtik. Biraz daha yürüdük. Yine bir yerde saman kırıntlarına, at torbalarına, kağıtları dağılmış evrak sandıklarına, ölmüş hayvanlara rastladık. Halimiz feci idi! Bembeyaz dağ silsileleri uzayıp gidiyor, canlı bir mahluk göremiyorduk. Ben iyice yorulmuştum. Bir yere kıvrılıp yatmak, biraz uyumak ihtiyacını şiddetle duyuyordum. Fakat bir daha uyanmamak korkusu beni ürkütüyor, gözümü dört açıyordum. Bununla beraber duygularımız körleşmiş, düşünme sahamız daralmış, ha yatla olan alakamız kesilmiş gibiydi. Ne açlık, ne susuzluk, ne korku, ne telaş hiçbir şey duymuyorduk. Üç arkadaş olduğumuz halde aramızda fersahlarca mesafe varmış gibi bir birimize yabancı duruyor, dertleşip yardımlaşamıyorduk. Velhasıl ölümle aramızdaki mesafe, zaman o kadar kısalmıştı ki, ufak bir bahane bizi birbirimize kavuşturacak, ummana düşmüş katre gibi eriyip gidecektik. Hava açıldı. Rüzgar dindi. Bu se fer de güneşin ziyası, karların beyazlığı gözümüzü, canımız yakıyor, bir yere bakamıyorduk. Şimdi tamamıyla atların yürüyüşüne uymuş, hayvanların sırtında bir yük gibi meçhul yöne kımıldamadan gidiyorduk. Nihayet güç bela boyun noktasına çıkabildik. Bundan sonra yürümek daha kolaydı. Aşağı doğru iniyorduk. Gün batarken yorgun, aç, susuz bir halden Başköy'e yaklaştık. Alay'dan geri kalan efrat ile birlikte köye girdik.³⁸

9. Kolorduya ait 29. Tümen Sarıkamış Kızılkilise yolu ve güneyinden ve 17. Tümeni bu yolun kuzeyinden olmak üzere 26 Aralık sabahı taarruza başladı. Ancak gündüz taarruzları, topçu birliklerinin birinci hatta gelerek piyadeye destek vermesine rağmen, donuk ve askerlerin aşırı yorgunlukları sebebi ile başarılı olamamıştır. Gece yapılan ikinci bir taarruz girişimi de etkisiz kalmıştır. Enver Paşa, bizzat 29 Tümen bölgesine gelerek durumu incelemiş, fakat dağılan askerlerin toplanması zaman alacağını değerlendirilerek genel taarruzu ertesi güne ertelemiştir.³⁹

³⁸ Sönmez-Yıldız, a.g.e., s. 151-152.

³⁹ Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı, s. 434.

27 Aralık 1914 tarihinde 10. Kolordunun 19. Süvari Alayı Selim'i ele geçirmeyi başarmış, 30. Tümen de Yolgeçmez ve Karahamza'yı ele geçirmiştir. 31. Tümen birlikleri ancak ertesi gün öğlen Divik bölgesine ulaşabildi. 32. Tümen de başarılı taarruzlarla Akmezar ve Çilhoroz'u almayı başardı. 9. Kolordu 17, 28 ve 29. Tümenleri ile birlikte birinci hatta taarruz ederek Çerkezköy'ü ele geçirmesine rağmen Sarıkamış kuzeybatısında Rus 17. Tümen direnişi ile karşılaşıldılar.⁴⁰

26/27 Aralık gecesi 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa Ordu Komutanına gönderdi raporunda şunları söylemiştir:

“Yukarıdaki rapordan ayrı olarak 29. ve 17. Tümenlerin insan mevcutlarının birer alay kuvvetine indiğini (29. Tümen 300 nefer, 17. Tümen 660 nefer) ve bu gece cephede en önemli görevi yapmak üzere büyük zorlukla getirilmiş olan 28. Tümene bağlı 84. Alayın insan mevcudunun da 300 kadar olduğu bildirilmiştir. 82. Alayın da aynı durumda olduğu sanılmaktadır. Bu durumda Kolordunun döküntülerini toplamaktan başka imkanı yoktur...”⁴¹

Sarıkamış ve Bardız güney bölgesinde Rusların 6 Piyade Taburu ve 2 batarya kadar kuvveti toplanmış bulunuyordu. 26 Aralık akşamı Türkler taarruzlarını durdurarak buldukları hatta kalmışlardı.⁴² Yoğun soğukla ayak ve el donuklarının artması, askerlerin hastalığa yakalanmasıyla bitkin hale gelmeleri ve 9. Kolordu da üçte bire inmesi gibi sebeplerle Türk taarruzları devam edememiştir. Eğer bu sıkıntılar olmasa ve ayrıca 10. Kolordu birlikleri taarruza koordineli bir şekilde iştirak edebilseydi, Sarıkamış ele geçebilirdi.

Osmanlı askerinin aniden kuzeybatıdan ortaya çıkması Rus kuvvetlerini panikletmiştir. Kafkas Ordusu Komutanı Mişlayefski gelişen durum üzerine tüm Sarıkamış birliklerine düzenli ve kademeli olarak daha önceden belirlenen güzergahtan Sarıkamıştaki eski mevzilerine geri çekilmesini emretmiştir. General Mişlayavefski durumun kötüleşmesine rağmen Mecingert'deki karargahından Rus askerinin hareketini yönetmeye devam etmiştir.⁴³

Enver Paşa taarruzun gelişmemesinin Kolordu ve Tümen Komutanlarının yetersizliğine bağlayarak, kendi karargah subayları ile Alay ve Tabur seviyesinde emir vermeye başlamış, fakat istediği sonucu alamamıştır. 9. Kolordunun insan mevcudu çok azalmıştı, er ikmal etme

⁴⁰ Çakmak, a.g.e., s. 55.

⁴¹ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 41, a.g.e., s. 122; ATASE Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, s. 437.

⁴² Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı, s. 441.

⁴³ Nikolski, a.g.e., s.14.

imkanı yoktu. Böylece Enver Paşa, 10. Kolordu'nun gelmesi ile 9. Kolordu birliklerini takviye etmesi neticesinde istenilen sonucu almanın mümkün olacağına kanaat getirdi. Bunun için Enver Paşa aşağıdaki emri verdi:

“Bu gün kendisinden beklenen sonucu elde edemeyen 9. Kolordu şimdi bulunduğu hatta kalacak ve bu hattı görüşüldü gibi tahkim ve sunmaya hazır bir duruma getirecektir. Kesin sonucu elde etmek için 10. Kolordu'nun gelmesini bekleyeceğim. 11. Kolordu karşısında bulunan düşman, Türk kolları tarafından takip edilerek geri çekiliyor. Çekilen bu düşmanın ilk kısımlarının yarın muharebe meydanına gelmesi muhtemeldir (Harita-2: Kroki-23).”⁴⁴

Enver Paşa, kesin neticeyi alacak olan birliğin 10. Kolordu olmayıp, 9. Kolordu olduğunu biliyordu. Bu sebeple 9. Kolorduya şu emri vermişti: “9. Kolordu ...düşmanın durumu müsaade ederse dinlenecek ve tüm kıtalarını yeniden düzenleyecektir. Cephane noksanlarını tamamlayacak, Kızılkilise veya Bardız'da da ağır yaralıları hastaneler açılacak, hafif yaralıları Narman ve Erzurum'a gönderilecektir.”

Yarbay Yusuf İzzet Beyin emrinde bulunan 30. Tümen, 26 / 27 Aralık gecesi sabaha kadar yürümek suretiyle Allahuekber dağlarını geçerken erlerinin yarısından fazlasını şehit vermiştir. Beyköy'e gelebilen askerin ayakta duracak hali yoktu.⁴⁵ 31. Tümen askerlerinin durumu 30. Tümen'den daha ağırdı. Alay subayları dağılan birliklerini toparlamaya çalışıyor, ayak vurgunları ve donma hadiseleri çok sayıda askerleri, bulabildikleri çukurlara ve derelere sığınmak zorunda bırakıyordu. Askerlerin soğuk ve don sebebiyle savaşacak durumu kalmamıştı. Birliklerin dinlenmeye ve tedavi olmaya ve toparlanmaya ihtiyacı vardı. 30. Tümen Kolordudan aldığı emir gereğince güvenlik tedbirlerini alarak birliklerini dinlemeye geçirdi. 31. Tümen yolların karlı ve engebeli olması sebebiyle 90. ve 92. alayları birinci hatta olmak üzere 25-26 Aralık gecesi Tahta köyünde gecelemişler, 26 Aralık günü öğleye doğru Kosor'a ulaşabilmiştir.⁴⁶ Netice itibarıyla, genç ve

⁴⁴ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekati**, s. 447- 448.

⁴⁵ Şerif Köprülü, 10. Kolordunun kullandığı haritanın yetersizliğinde bahisle şu tespitlerde bulunmuştur: “Albay Hafız Hakkı Bey'in elinde bizim hududumuzun dışında kalan Kafkasya'nın ancak çok eksik, çok yanlış ve çok aldatıcı 1/400.000 ölçekli haritadan başka harita yoktu ve bütün 10. Kolordu, bu diyarın yabancıydı. İstanbul Topografya Şubesi tarafından başka çare bulunmadığı için, bir hizmet isteği ile Rusların bir haritasından değişiklik yapılarak askeri matbaada basılan bu harita keşke ve keşke hiç olmasaydı. Çünkü bir keçi izi bile olmayan dağların üzerinde şoseler gösteriyordu. Sonra Albay Hakkı Bey, Kendini bir sonbahar manevrasında zannediyordu.”; bkz. Köprülü, **a.g.e.**, s. 173.

⁴⁶ **A.g.e.**, s. 450.

yeteneğine güvenilen Hafız Hakkı Paşa stratejik bir hata ile kış şartlarını ve Allahuekber dağlarının öldürücü etkisini dikkate almadan 25-30 km daha doğuya doğru birliklerini kaydırarak Selim ve Kars'ı alarak Sarıkamış doğudan kuşatmaya ve ikmal yollarını kesmeye çalışmıştır. Bu düşünce, yaz şartlarında uygulanabilir olmasına rağmen, kış şartlarının ağır etkisi göz ardı edilmiş ve daha bir tek mermi atmadan binlerce askerimizin şehit olmasına sebep olmuştur. 10. Kolordunun bu manidar durumu ile 9. Kolordu yalnız kalmıştır.

Rus kuvvetleri zamanı iyi değerlendirmeye başlamış ve Sarıkamış bölgesindeki kuvvetlerini her geçen gün artırmaya başlamıştır. Bu çerçevede, 80. Piyade Rus Alayı cebri yürüyüşle 27 Aralık sabahı Sarıkamış'a gelmiş ve 1. Koban Plaston Tugayı da Mencingert'e de ulaşmış planlanmıştı. Mişlayefski mevcut durumu büyük bir risk olarak görüyor ve bütün kuvvetlerini Kağızman ve Kars üzerinden geri çekmeyi istiyordu. Ancak soğuk kanlı bir yapıya sahip olan General Yudenitç, biraz daha sabırlı olunması gerektiği konusunda Mişlayefski'ye telkinlerde bulunuyordu.⁴⁷

9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, 29 Aralık tarihinde verdiği raporunda Kolordu birliklerinin 5 günden beri devam eden kanlı muharebelerde, Boyun noktasına yapılan gece taarruzunda 85. Alaya bağlı 2. Tabur Komutanı Yüzbaşı Ahmet Fazıl Efendinin yaralandığını, 27 Aralık'ta Sarıkamış taarruzunda 86. Alay Komutanı Binbaşı Ali Agah Beyin şehid olduğunu ve 29. Tümen Kurmay subaylarından ...Yüzbaşının iki yerinden yaralandığını rapor etmiştir.⁴⁸ İhsan Paşa, 29. Tümen bölgesine geldiğini ve son yürüyüşte bu Tümenin eski mevcudunun 6500 civarında olduğunu, ancak halihazırda tümen mevcudunun 300 piyade, 11 top ve 8 ağır makineli tüfekten ibaret kaldığına rapor ediyordu.

29 Aralık 1914'te gecesi 10. Kolordu Komutanı Albay Hafız Hakkı Bey büyük kayıplardan tam emin olmadığı bir durumda 3. Orduya şu raporu vermiştir:

“Sarıkamış Muharebesi'nin bu gece olmazsa herhalde yarın kesin bir sonuca vardırmak üzere bölgeyi dağılmış olan yerleri toplamak için subaylar gönderdim. 92. Piyade Alayı 800 mevcudundadır, 89. Alayın bir kısmı ile yolda bulunan iki sınır taburu ve bir sahra topçu bataryası, bu sabaha kadar gelmiş olacaklardır. O kuvvetler toplanınca şiddetli topçu ateşi ve üstün kuvvetlerle düşman mevzinin ilk noktası zannettiğim tam sağ kanattaki bir noktaya yükleneceğim ve bu sırada

⁴⁷ A.g.e., s. 453.

⁴⁸ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 43, a.g.e., s. 126

Kolordunun bütün kıt'alarıyla Sarıkamış doğrultusunda taarruz edeceğim. Bugün 10. Kolordu düşmanın bir kısmını üzere çektiğinden 3. Ordu her tarafta birden taarruza geçince Allah'ın yardımı ile başarıya ulaşacağımız kanısındayım.”⁴⁹

10. Kolordu bölgesinde bulunan 31. Tümen Komutanı Binbaşı Bahattin Bey, özetle şu raporu vermişti:

“Alayımız dünden beri muharebe etmektedir. Kolordu Komutanlığının emirleriyle Sarıkamış bölgesine hakim tepeler hattını tuttum. 150 mevcutlu kalan Alayım sabaha kadar yerini değiştirmeyecek. Erler soğuk ve ayazdan hareketsiz bir duruma gelmiştir. Erlerin çoğu dağılmış, toplamak için gönderdiğim subay ve erler de geri dönmemiştir. Düşman kuvvetlidir, şimdi iki bölük sol kanadımızı çeviriyor ve bizi dereye dökmek için zorluyor.”⁵⁰

10. Kolordu birlikleri Sarıkamış bölgesine ancak 29 Aralık 1914 sabahı gelebilmiştir. Fakat, Sarıkamış kuzeyinde muharebeler 25 Aralık'ta başlamıştı (Harita-3 : Kroki - 25).

Bu yüzden dört günlük çok değerli bir zaman kaybedilmiştir. Özellikle 28 Aralık günü önemli bir muharebe yapılmadan geçirilmiş ve Tümenler karlı ve yüksek dağ yollarında donmuş ve yorgunluktan bitkin hale düşmüştür.

General Mişlayefski, Tiflis'e hareketinden önce kendi el yazısıyla 29 Aralık 1914 tarihinde General Berhmana göndermiş olduğu ve müfrezenin tüm sorumluluğun kendisine verildiğini gösteren emrin metni şöyledir:

“Türklerin Selim'de demiryolu hattını ele geçirmeleri nedeniyle Kars'ta meydana gelen durum dolayısıyla bir 1. Kafkas Kolordusu ile Karma Kolordu Komutanlığını üstlenmenizi rica ederim. Nezdinizde kalacak olan General Yudenic ile birlikte Sarıkamış'ta Türkleri mağlup ederek demiryolu hattı boyunca Kars'a yol açmaya çalışınız. Bu mümkün olmadığı takdirde Karakurt'a ve hatta Kars'a kadar olan bölgedeki diğer yolları açmak için uğraşmanız gerekir. Türkler Oltu istikametinden, Sarıkamış ile karşısındaki yolları ele geçirmişlerdir. Harekatınızı kolaylaştırmak için arabalarınızın bir kısmını ve fazla ağırlıklarınızı imha edebilirsiniz. Yiyecek ve giyeceğin yetmemesi halinde mahalli imkanlardan istifade edilmelidir.”⁵¹

⁴⁹ ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-130.

⁵⁰ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 458, 461.

⁵¹ Nikolski, a.g.e., s. 19.

General Berhman, Sarıkamış birliklerini takviye edebilmek için 11. Kolordu cephesinde buluna Rus birliklerini 28 Aralık'ta geri çekme kararı almıştır.⁵² Berhman birliklerini geri çekmek suretiyle yapılacak karşı taarruzlar için uygun koşul oluşturma amacıyla azami bir çabanın içine girmiştir.

Nikolski, 29 Aralık günü için yaptığı değerlendirmesi şu şekildedir:

“Türkler Sarıkamış'ta artık tüm kuvvetlerini kesinlikle kırmışlar ve tüketmişlerdi. Onların bundan sonraki tüm çabaları oldukça uzamış olan bu korkunç harekattan sıyrılıp kurtulmaya yönelik olacaktır. Bununla beraber Başkomutan Vekili Enver Paşa Sarıkamış Muharebelerinin vahim akibetini hissedip anlamaktan uzak kalmış ve başlangıçta olduğu gibi Sarıkamış'ı ele geçirme hayal ve emelinde ısrar edip durmuştur. Enver Paşa, görüldüğü kadarıyla dış cephedeki harekate ve buradan General Berhman'ın Sarıkamış'a destek için çok ustaca ve devamlı bir şekilde birlik sevk etmesine aldırış etmedi gibi, kendi asıl kuvvetlerinin General Baratof'un kuvvetli birlikleri tarafından hazırlanmakta olan kuşatmasını da dikkate almamıştır.”⁵³

Buna karşın Enver Paşa, 30 Aralık'ta Kolordulara verdiği emirde sunları söylüyordu:

- “1. Düşman kuvvetleri dağılmıştır. Bu nedenle ordumuza oranla o kadar kuvvetli değildir. 10. Kolordu dün düşmanı püskürterek 250 tutsak almıştır.
2. 10. Kolordu mümkün olduğu kadar süratle Sarıkamış'a taarruza başlayacaktır.
3. 9. Kolordu, mevziini savunabilecek veya 10. Kolordunun Sarıkamış'a taarruza geçtiğini görür görmez kendisi de müstakilen Çerkez köyüne taarruz edecek surette kitalarını harekete hazır bulunduracaktır”.⁵⁴

30 Aralık 1914 tarihinde Türk birlikleri 9. ve 10. Kolordu birlikleri kalan unsurları ile ilk defa koordineli bir taarruz yapmıştır. 9. Kolordu Çerkez köyü doğrultusunda taarruz ederken 10. Kolordu birlikleri de Alisofu ve Yağbasan tarafından düşmanın sağ kanadına taarruz etmekteydi. Rus kuvvetleri için ilk defa kritik bir durum ortaya çıkmış ve Rus Sarıkamış Müfrezesinin cephesi yarılmış ve Sarıkamış kenar mahallelerine kadar ilerleme sağlanmıştır. Rusların elinde ihtiyat olarak bulunan son iki

⁵² A.g.e., s. 24.

⁵³ A.g.e., s. 33.

⁵⁴ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı**, s. 471.

bölüğünün akşam saatlerinde süngü hücumu ile Türk kuvvetlerini batı istikametinde bir miktar geri atmış ve ardından da diğer Rus birlikleri takviyeye gelerek karşı taarruza iştirak ederek kaybedilen Sarıkamış mevzilerini tekrar geri almışlardır. Bu sırada 9. Kolordunun asker sayısı 700, 10. Kolordunun 1.800'e kadar düşmüştü. Bu sayılara karşılık Rus kuvvetleri sayılarını arttıroyordu. Bardız Müfrezesi hariç sayıları 16 tabura ulaşmıştı.⁵⁵

9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, 30 Aralık 1914 günü saat 08.30'da 3. Ordu Komutanlığına aşağıdaki raporu göndermiştir:

"Kolordunun Pasinler mıntkasından ileri yürüyüşe başladığı 22 Aralık 1914 günü muharip piyade kuvveti 21.000 ve kollar hariç olmak üzere genel mevcudu 28.000 idi. ... 24 Aralık 1914'te sınır geçildiği zaman Kolordunun genel muharip mevcudu 18.000 civarında idi. Bardız'da Kolordunun üç tümeninin sıra ile yaptığı muharebeler 25 / 26 Aralık'tan 30 Aralık tarihine kadar yapılan Sarıkamış taarruzunda, şiddetli kışın etkisi ve düşmanın inatla direnmesi sonucunda Kolordunun, halihazır mevcudu aşağıdaki duruma düşmüştür. Tümenlerin bu gün ortalama mevcutları şöyledir:

"17 nci Tümenin muharip piyade kuvveti	: 110 Er
29 ncu Tümenin muharip piyade kuvveti	: 190 Er
<u>28 nci Tümenin muharip piyade kuvveti</u>	<u>: 700 Er</u>
9. Kolordunun Toplam Mevcudu	<u>: 1000 Er</u> " ⁵⁶

İhsan Paşa, manidar raporuna devam ederek, şunları ifade ediyordu;

"Çıkarılan sonuç, Kolordunun taarruz yeteneği kalmadığıdır. Bu izahattan maksadım, kolordunun bu günkü durumunu belirterek, bundan ne dereceye kadar başarı sağlanabileceğini rakamlara dayanarak açıklamaya çalışmaktır. Şimdiye kadar verilen muharebe görevlerinin son derece kahramanlık ve fedakarlıkla yapılması sonucunda büyük kayıplara uğramış olan 9. Kolordu, mevcut kaynaklardan yararlanabilmek için 10 - 15 günlük bir fırsat elde edebilseydi, kendisini toplaması hususunda pek büyük umutların var olduğunu ayrıca arz ederim."

General Yudenic, Sarıkamış bölgesinde yapılan muharebelerin son durumunu tespit etmiş ve 1. Kafkas ve 2. Türkistan Kolordularının Çermik - Horumdağ mevzilerinde Rus Kafkas Ordusunun çekilmesinin ertelenmesi ve

⁵⁵ A.g.e., s. 474 – 476.

⁵⁶ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 46, 46a, a.g.e., s. 138

direnmeleri hakkındaki düşüncelerini Mecingert'te bulunan General Berhman'a aşağıdaki telgrafla bildirmiştir:

"Aldığım bilgilere göre Sarıkamış Muharebesi bizim için başarılı olarak gelişmektedir. Türkleri, baskı yaparak orada tutmaktayız. Bardız yaylasını ele geçirerek, daha ilerilere doğru taarruz etmek ve düşmanı Bardız'ın kuzeyindeki alçak bölgeye geri atmak niyetindeyiz. Türklerin Sarıkamış ile Bardız arasındaki bağlantı yolları tarafımızdan kesilmiştir. 28 ve 29 Aralık 1914 günleri yapılan gözetlemelere nazaran cephe, Türklerin kuzey yönünde ve Kızılca bölgesinde bazı hareketleri görülmüştür. Çünkü sağ kanadı tutmak olanağı kalmadığına göre, Türklerin daha açıktan dolaşmak suretiyle Bardız ve Sarıkamış'taki kıtalarını takviye etmek istemeleri mümkündür. Bardız yaylası yüksek tepelerini tutmakta olan Bardız Müfrezesi (Albay Dovgirt müfrezesi), Sarıkamış'taki Türk kıtalarının takviyesine ve bunlara erzak gönderilmesine engel olmaktadır. Bu suretle Bardız (Dovgirt) Müfrezesi'nin bizim için büyük bir önemi olduğu meydandadır..."⁵⁷

General Yudenic, Sarıkamış bölgesindeki Türk kıtalarının en çok altı bin mevcudunda kaldığını, bölgeden kaçan Ermenilerle, tutsak olan erlerinden tespit etmişti. 30 Aralık 1914'te de Sarıkamış bölgesindeki Rus kuvvetleri, 23 tabur (Tabur mevcutları 800 civarı: top 18.400 er) ve 6 süvari bölüğüne yükselmiş bulunuyordu. Yudenic'in mevcut savunma hattında direnmesinin asıl nedeni bu bilgilerdi. Yudenic'in bu raporuna gerekli önemi vermeyen General Berhman çekilmeyi başlatmıştı. 1. Kafkas Kolordusu Karakurt - Kağızman doğrultusunda çekiliyordu. 2. Türkistan Kolordusu da yerinde kalamazdı. Bu kolordu da, ağır da olsa, 1. Kafkas Kolordusunun kuzeyinden çekilmeye başlamıştı, birlikler aldığı emre göre Kars doğrultusunda çekilecekti. Yarbay Drasenik, General Yudenic'den aldığı emir ile, çekilmenin durdurulması hususunda Berhman'ı ikna etmek üzere Sarıkamış Grubu Karargahına gönderildi. Berhman'an çekilme durdurulmazsa, Kurmay Başkanlığı yetkilerine dayanarak General Yudenic'in grubun komutasını üzerine alacağını izah etti. Yarbay Drasenko, Berhman'ı durumun kritikliğine inandırdı ve Rus kıtaları sınır üzerinde durumlarını muhafaza ederek Soğanlı dağlarından Başköy'e kadar olan mevzilerini işgal ettiler.⁵⁸

10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey, 31 Aralık'ta Enver Paşa'ya yazdığı raporunda bütün kuvveti ile düşmana taarruz ettiğini fakat başarılı

⁵⁷ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekati**, s. 483.

⁵⁸ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekati**, s. 484

olmadığını bildirmekte ve devam ederek, “şayet muvaffak olursam Sarıkamış’ı işgal edeceğim... Alamazsam şimdi bulunduğum sirtlara (9. Kolordunun takriben bir km solunda başlayarak Yağbasan şimaline ...) askerimi toplamaya çalışacağım” demektedir.⁵⁹ Düşmanın ricat niyeti olmadığını vurgulayan Hakkı Bey, aslında düşmanın bu bölgede 23 Tabur civarında üstün bir kuvvete sahip olduğunu bilmiyordu (Harita-4: Kroki-26). 11. Kolordunun etkili bir şekilde taarruz etmediğini düşünen Enver Paşa, 11. Kolordu Komutanlığı'na bir mesaj çekerek hızlı bir şekilde taarruza iştirak etmesine dair bir mesaj çekmiştir: “... Altı gündün beri 9. Kolordu ve İki gündün beri 10. Kolordu şimal istikametinde huruç hareketleri yapmaya teşebbüs eden ve Sarıkamış'ta bulunan düşmana karşı taarruz etmektedir. sizin de serian ilerlemeniz ve düşmana şiddetle taarruz etmenizi lazımdır.”⁶⁰

Rus Cephe Komutanı Berhman 2 Ocak 1915 tarihinde genel taarruz yapmayı planlıyordu. Bu amaçla bölgede bulunan General Baratof'a şu mesajı göndermiştir:

“Durum ve şartlar harekatta hiçbir şekilde geçirmeye meydan verilmemesi gerekmektedir. Bu sebeple hareketin yarın icra edilerek sonuçlandırılması gerekir. Bize istirahat sağlayacak ve emniyet getirecek başarıyı elde etmek için var olan gücümüzü sarf etmemiz lazımdır. 2 Ocak sabahından itibaren başlayacak olan muharebeleri bir zararı dokunmayacak, bir tehlike teşkil etmeyecek ve son derece yorgunluğu gerektirmeyecek tarzda katılması imkan dahilinde olan bütün kuvvetlerinizi hazırlayarak sevk ediniz.”⁶¹

Rus birlikleri Yudenic'in verdiği genel taarruz emrini aldıktan hemen sonra 9. Türk Kolordusunun sol kanadına taarruzlarına başlamış ve Malakan yaylasını işgal ettikten sonra ve Sarıkamış - Bardız yolunu kesmiştir. 9. Kolordunun durumu gittikçe kötüleşiyordu. Bir miktar esir de veren 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, 1 Ocak tarihinde verdiği raporunda Kolordunun bir gün önce 900 olan mevcudunun 300'e düştüğünü, mevcut makinalı tüfek ve topçu malzemesinin hareket edemeyecek duruma geldiğini ve bunun bir hakikat olduğunu Enver Paşa'ya bildiriyordu.⁶² 9. ve 10. Türk Kolordularının durumları gittikçe kötüleşmekte olduğundan Enver Paşa, 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa'dan süratle Sarıkamış bölgesine yardım edilmesini talep etti ve lüzumsuz bulunan topları, arabaların ve yaralıların Başköy üzerinden Oltu'ya gönderilmesini emretti.

⁵⁹ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 53, 53a, a.g.e., s. 155.

⁶⁰ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi*, 2. Cilt, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990, s. 292.

⁶¹ Nikolski, a.g.e., s. 44.

⁶² ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 58, 58a, a.g.e., s. 173.

Enver Paşa, Sarıkamış hastanelerinde ve garnizonunda bulunan yaralı ve Türk esirlerinin Sarıkamış garnizonundan Kars'a doğru kalabalıklar halinde (12.000 civarı) sevk edilmesini görmüş ve bu hareketin genel bir çekilme olarak değerlendirmişti.⁶³ Ancak gerçekte bunlar Türk esirleri ile Rus yaralıların cephede kalmaması için yapılan lojistik bir sevkiyattı. Bu yanlış bilgi Türk birliklerinin taarruz etme isteğini artırmış ve daha fazla can kaybına yol açmıştır.

Başkomutan Vekili Enver Paşa verdiği bu emirle, 9. ve 10. Kolordularla, 10. Kolordu emrinde bulunan bağımsız müfrezeleri bir grup haline getirerek, bu kıtaları 10. Kolordu Komutanı Hafız Hakka Paşa'nın emrine vermişti.⁶⁴ İhsan Paşa daha kıdemli olmasına rağmen Enver Paşa temeyyüllere aykırı olarak bu emri vermişti. 9. Kolordu son direnişlerini göstermekte idi. Kolordu komutanı bu gün Sarıkamış'ın kuzeybatı sırtlarındaki ormandan saat 17.45'te verdiği raporda durumunu şöyle (özeti aşağıda yazılı) belirtiyordu:⁶⁵

"Düşmanın bu gün öğleden sonra 17. ve 28. Tümenlerin cephelelerine yaptıkları taarruzlar, topçu ve makineli tüfek ateşleriyle durdurulmuştur. Özellikle 28. Tümenin sağ kanadından ilerleyen Rus taarruzu ormanlıklı dereye kadar sarkmış ve bu günkü muharebelerde Ruslara ağır kayıplar verdirilmiştir. Tümenlerin gruplara dönüştürülmesinden sonra vermiş oldukları genel mevcutları şöyledir.

	<u>Top</u>	<u>Mt</u>	<u>Piyade Tüfeği</u>
17. Tümen Grubu	4	4	104
28. Tümen Grubu	4	4	150
<u>29. Tümen Grubu</u>	<u>4</u>	<u>4</u>	<u>90</u>
9. Kolordu Toplam	12	12	344

Bu rakamlardan anlaşıldığı gibi 9. Kolordu ancak Tabur seviyesinde bir birlik haline gelmiş ve kendinden istenen görevleri yapacak durumu kalmamıştır. Mevcut 344 kişi ancak 9. Kolordudan karargah subaylarını koruyabilecek muhafız taburu haline gelmiştir (Harita-5: Kroki - 27).

⁶³ Nikolski, a.g.e., s. 49

⁶⁴ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 59, 59a, s. 173.

⁶⁵ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, C. 2, 1. Kitap, Ankara, 1993, s. 500.

3 Ocak 1915 Günü Harekatı: 3. Orduda Geri Çekilme Belirtileri

Sol Cenah Ordusu ve 10. Kolordu Komutanı sıfatıyla 9. Kolordu bögesini 3 Ocak tarihinde ziyaret eden Hafız Hakkı Paşa, 9. Kolordunun 350 kişi kaldığını ve tamamının (subaylar dahil) birinci hat mevziinde olduklarını, her ihtimale karşı ihtiyat birliği olarak 90 neferden oluşan bir piyade bölüğünü sevk ettiğini vurguluyordu.⁶⁶

Hafız Hakkı Paşa, yaptırdığı keşiflere göre Rus ordusunun çekilmekte olduğunu kabul ederek 3/4 Ocak gecesi için bütün kıtalarını uyarılmış ve kolorduların buldukları hattı savunmaya devam etmelerini emretmiştir.

Hafız Hakkı Paşa, vermiş olduğu Ordu emrinde, Sarıkamış'ın 5-10 km doğusunda işitilen top seslerinin 11. Kolordunun ilerlediğinin bir işareti olarak kabul ediyor ve düşmanın Kars istikametinde geceleyin çekilmesinin muhtemel olduğunu söylüyordu. Ayrıca, Rusların Sarıkamış'ı tahliyesi halinde seri bir şekilde kendisinin haberdar edilmesini emrediyordu.⁶⁷ Hafız Hakkı Paşa, bu bölgeye büyük Rus kuvvetlerinin getirildiğini öğrenememişti. Rus komuta kademesi de Türk kuvvetlerinin ne kadar olduğu hakkında yeterli kanaat sahibi değildi. Hava keşif vasıtalarının olmayışı,⁶⁸ hava keşif imkanlarını yetersiz kılmış ve savaşın sonuna kadar Türk komuta kademesi yersiz bir şekilde Rus ordusunun Kars istikametinde çekileceğini düşünmüştür.

Buna karşın Ruslar, General Yudenic'in ısrarlarıyla bir an evvel sonuca varacak taarruzlara başlamak üzere, taarruz hazırlıklarını artırıyorlardı. Rusların Bardız Grubu da oldukça yıpranmış olduğundan taarruz gücü kalmamıştı.

Enver Paşa, Karargahını geriye çekmek için birisi Kızılkilise üzerinden Bardız'a, diğeri Çermikköy üzerinden Bardız'a gitmek üzere iki subay ile keşif kolunu gönderdi. Yapılan keşif sonucuna göre, Karargah Divik - Boyalı - Çermikköy - Zakim yolu ile Bardız'a hareket etti. Öğleye doğru Bardız'a intikal tamamlanmış oldu. 32. Tümeninden bir piyade taburu Bardız'ı korumak üzere gönderildi. 3. Ordu Karargahı Bardız'da biraz

⁶⁶ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 60, a.g.e., s. 180.

⁶⁷ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 62, a.g.e., s. 184.

⁶⁸ Savaşın başında 3. Ordunun keşif ve gözetleme faaliyeti için iki adet uçak ile Tarıkbinziyat ve Edremit adındaki (Bileryo) isimli uçaklara Yüzbaşı Salim (İlk uçan) ve Fessah (Evrensel) görevlendirilmişlerdi. 7 Kasım 1914 tarihinde Rus donanması, Bezmialem, Mithat paşa ve Bahriahmer gemilerini batırması ve plotları esir alarak Sibiryaya göndermiştir. Bu sebeple, Köprüköy-Azap Muharebelerinin yanısıra Sarıkamış Muharebelinde de keşif uçakları kullanılamamıştır; Bkz, **Genkur ATASE Yayınları No: 3, IX. C, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Hava Harekatı**, IX. C, Ankara, 1969, s. 24.

kaldıktan sonra tekrar hareket etti ve akşama doğru Norşin'e varıldı. Norşin'den 11. Kolorduya da şu emir gönderildi:

"9. ve 10. Kolordular Sarıkamış'ın kuzeybatısında kuvvetli bir düşmanla muharebe etmektedirler. (11.Kolorduya bağlı) 32. Tümen, Yeniköy'ün altı kilometre kuzeyindeki yayladadır. Karşısında düşman kıtaları bulunmaktadır. Tümen düşmana taarruza hazırlanıyor. 3. Ordu Karargahı bu geceyi Norşin'de geçirecektir. Düşmanın Kars'a doğru çekilmekte olduğu anlaşılmıştır. Şiddetle ilerleyiniz ve 32. Tümenle irtibat sağlayınız. Durumunuz ve süvari tümeni hakkında orduya ivedi bilgi veriniz".⁶⁹

32. Tümen Komutanı Albay Abdülkerim, 4 Ocak 1915 günü saat 21.15'te Yukarı Hemas yaylasından Enver Paşa'ya şu raporu göndermiştir:

"Düşman oldukça kuvvetli olarak Yeniköy - Karaorgan - Altınbulak bölgesinde bulunmaktadır. Tümen, Bardız yaylasında ve Çilhoroz tepesinde bıraktığı bir piyade taburu ve bir istihkam, bölüğünden başka diğer bütün kuvvetiyle düşmanın yanında tehdit edici bir durum olarak, bu gün Yeniköy'e taarruz etmek için tertiplenmiştir. Yapılan taarruz sonucunda iki taburla Topyolu Karakolu ve bir taburla Gürpınar Karakolu mevzileri işgal edilerek hemen tahkim edilmiş ve Yeniköy'e hakim iki yol elde bulundurulmuştur. 11. Kolordu ile irtibat için Keçesor doğrultusunda bir keşif kolu gönderilmiştir. Yarın için maksadım, hava iyi olur ve yoğun sis harekete engel olmazsa, Topyolu ve Gürpınar karakollarına dayanarak Yeniköy'e taarruz ile Yeniköy ve Köroğlu'ndaki düşmanın yan ve gerisine düşmektir. Tümenin bütün mevcudu 4.000 piyade, 300 topçu ve makineli tüfek erinden ibarettir".⁷⁰

32. Tümenin er ve silah mevcudu, 9. ve 10. Kolordunun Tümenleri ile kıyaslandığında iyi bir seviyede olduğu görülmektedir. Çünkü 11. Kolordunun bağlı Tümenleri kesin neticeli muharebelerden kaçınmış ve mevzi savaşları yaparak mevcudunu korumaya çalışmıştır. Bu durum aynı zamanda 10. Kolordunun geri çekilmesini rahatlatmıştır.

Rus birlikleri 4 Ocak 1915 tarihinde sabahtan itibaren üstün kuvvetlerle taarruzlarına başlayarak son darbeyi vurmak istiyordu. Sarıkamış'ın kuzey tepelerinde 20 kilometre genişliğinde yaklaşık 7000 kişilik Osmanlı kuvvetine karşı Ruslar Osman kuvvetlerine 30.000 bin kişiyle kişiyle saldırıya geçtiler. Doğu ve batıdan kuşatılan Osmanlı kuvvetleri geri

⁶⁹ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 509.

⁷⁰ A.g.e., s. 509.

çekilmek zorunda kaldı.⁷¹ 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa'nın 2 Ocak 1915 günü verdiği rapora göre, 9. Kolordunun genel mevcudu 12 top, 12 makineli tüfek ve 344 erden oluşuyordu. Hafız Hakkı Paşa bu Kolordunun ihtiyatı kalmadığından bir bölükten oluşan ihtiyat göndermiştir. İki gün devam eden muharebelerde Kolordunun mevcudu 200'e kadar düştü. 10. Kolordunun er mevcudu 1.200-1.500 er kadar kalmıştı. Rus kuvvetleri 10. Kolordunun sol kanadına, özellikle Divik üzerine taarruz ediyordu. Kolordunu bütün subay ve erleri Rus kuvvetleri ile kahramanca savaştılar.⁷²

Saat 14.00'e doğru Hafız Hakkı Paşa, 9. Kolordu bölgesinde inceleme yapmak üzere geldiğinde durumun çok kötü olduğunu tespit etmiş ve Kolordunun geri çekilmesi emrini yazarken 17. Tümen solundaki boşluktan ve 29. Tümen Cephesinden taarruz eden Rus birlikleri 9. Kolordu karargahını şiddetli bir ateş altına almıştır. Esir alınmak üzere olan Hafız Hakkı Paşa, atına süratle binerek 10. Kolordu'ya gitmek üzere oradan uzaklaştı. Hafız Hakkı Paşa'nın 9. Kolordu'ya verdiği emir özet olarak şöyle idi: *"Artık her şey bitmiştir. Kalanı kurtarmak lazımdır. Dün akşam keşfettirildiğine göre, orman içinden Çermikköy'e dar bir yol vardır. 10. Kolordu bu akşam bu yoldan kuzeye çekilecektir. 9. Kolordu da bu akşam bu yoldan çekilmeli..."*⁷³ Emir tamamlanmadan Hafız Hakkı Paşa ayrılmak zorunda kalmıştır.

9. Kolordu karargâhı Saat 15. 30'a doğru 28. Tümen bölgesine çekilmek istemiş, ancak Tümenin esir düştüğü öğrenilmiştir. Bir bölük çapındaki ihtiyat birliği de zayıf edilmiş olduğundan karargâh savunmasız kaldı. Rus birlikleri, taarruzlarına devam ederek 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa ve karargâhını esir aldı.⁷⁴

9. Kolordu Karargahının esir düşmesi ile ilgili Rus 154. Derbendski Alayı 14. Bölük Komutanı Yüzbaşı Vaşakidze tarafından verilen raporda; 9. Kolordu Komuta merkezine hücum ettiğini ve 4 top ve makineli tüfek ele geçirdikten sonra taarruza devam ettikten sonra İhsan Paşa ile 17, 28 ve 29. Tümen Komutanlarını esir almanın yanında buna ilaveten 107 subay ve 2.000 Türk askerini teslim aldığını ifade etmektedir.⁷⁵ Ancak, olayı yaşayan 9. Kolordu Kurmay Başkanı Kurmay Yarıbay Şerif Bey, bu olayı hatıralarında şöyle anlatmaktadır:

⁷¹ Karal, a.g.e., s. 422.

⁷² Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekati**, s. 511.

⁷³ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekati**, s. 512.

⁷⁴ A.g.e., s. 513.

⁷⁵ Nikolski, a.g.e., s. 57.

"Ruslar bizi ileri karakol postası zannetmişlerdi. Hepimizi subay elbisesi ile görünce ve hele bir Kolordu Karargahı Komuta heyeti olduğumuzu anlayınca çok sevindiler. Bir türlü kendilerini inandıramıyoruk. Çünkü, bizde öyle bir komuta heyeti kılık kıyafeti kalmamıştı. Tam on bir günden beri şu ormanlar içinde, kar üstünde, fırtına ve tipi altında yaşamakta idik. Herşey bitmişti. Ruslar, doktorlar ve diğer subaylar dahil, bu gün 9. Kolordudan 106 subay yaklaşık 80 er, bir kırık top kundağı ve birkaç at teslim almışlardı".⁷⁶

9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa'nın esir düştükten sonra "Birjevie Vedemosti" isimdeki Rus gazetesinin muhabiri ile yaptığı mülakatın bir bölümü, 18 Ocak 1915 tarihinde Sofya'da çıkan "Otra" isimli gazetede yayımlanmıştır. Sofya Sefiri Ali Fethi (Okyar), bu haberi Türkiye'ye göndermiştir.⁷⁷

Kazım Karabekir Paşa'nın, Sarıkamış Savaşı'nı ifade eden bir hatırası şu şekildedir: "*İşte 9. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa şurada esir düşmüştü. Enver Paşa şu sırtlara kadar geldi. Biz şoseye kadar inmiştik. Kar, soğuk ve açlık düşmandan daha çok fenalık yapmıştı. Donanlar, ölenler... Bütün şu karşı sırtlar Türk askerlerinin mezarıdır*".⁷⁸ Kolordu Komutanı İhsan Paşa'nın esaretten dönüşünde yapılan soruşturmasında, olaylar ve esir düşen subay ile erler hakkında verdiği bilgiler Kurmay Başkanı Şerif Köprülü'nün beyanları ile uyumaktadır.

⁷⁶ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekati**, s. 513.

⁷⁷ Gazetede İhsan Paşa'nın şu sözleri yer almıştır: "*Bana tevdi edilen vazife Sarıkamış civarında icra-yı hareket eden Rus Ordusunu kendi ordum ile ihata (kuşatmak) etmek ve şehri zabt ile orasını tahkim eylemek idi. Bizim askerlerin diğer hareketına dair bir şey bilmiyorum. Benim ordum gerek topçu gerek mitralyözce iyice mücehhez olarak tam mürettebatıyla kendisine tayin olunan mevkie doğru teveccüh-i hareket etdi. Taht-ı kumandamda (emrim altında) olan asakirler tam bir gayret ile harb ediyorlardı. Ben kendi erkan-ı harbiyemle (kurmaylarım) bir mikdar geride bulunuyordum. Fakat en nihayet münakalatdaki (nakliyedeki) müşkilatdan dolayı askerim arkasında gidemedim. Onların içine karıştım. Bizim mağlubiyetimizin başlıca esbâbi şerait-ı (şartları) iklimiyedir. Yollar o kadar müşkilil-ubur, soğuklar o meretebe şedid idi ki benim ordumdan ancak altı bin kişi Sarıkamış'a kadar gelebildi. Biz geçidi tutmağa muvaffak olduk. Ruslar bizi ihata etdiler. Bizler beyhude olarak kendimizi tahlise (kurtarmaya) çalıştık. Tam altı gün altı gece muharebe etdik. Ruslar gittikçe bize daha takarrüb (yaklaşıyorlardı) ediyorlardı. Bende on iki top ile o kadar mitralyöz vardı. Halbuki Ruslara daimi sürette topçu imdadı geliyordu. Bununla beraber bizim topları ve mitralyözleri isti'mal (kullanacak) edecek askerim kâffesi (tamamı) telef olmuş, bizzat toplar kırılmış ve top mermimiz kalmamış idi. Vaktâ ki etrafıma bakdım ve bütün askerimden ancak 300 kişi kaldığını gördüm. O vakit teslim olmağa karar verdim..." Bkz. **Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 130**, s. 139; **BOA, HR. SYS, 2109/5 - 4-5**, Sofya Sefaret-i Seniyyesi, 43/2278 Numaralı tahrirât melfufudur.*

⁷⁸ Kazım Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Erzurum 1990, s.251.

Rus kuvvetleri 4 Ocak 1915 tarihinde taarruzlarına devam ederek 10. Kolorduyu imha etme çabasına girmiştir. 10. Kolordunun sol kanadına 3. Kafkas Avcı Tugayı, 2. Koban Plaston Tugayı, 263. Avcı Alay ve 1. Kazak Süvari Tümeni taarruz etmeye devam etmiş ve Divik 5 Ocak 1915'te Rusların eline geçmiştir. Rus Komutan Maslofski 10. Kolordu birliklerinin artçıları ile muharebe ettiklerini zannetmekteydi. Ancak gerçek durum, 10. Kolordunun toplam mevcudu olan 1.200-1.500 eri ile savaşıyorlardı. Buna rağmen Türk Kolordusundan çok az sayıda esir alabildiler.⁷⁹

10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa 4-5 Ocak 1915 geci Sarıkamış'ın iki kilometre kuzeyinden aşağıdaki çekilme emrini vermişti:

"10. Kolordu, Ordunun diğer kısımlarıyla birleşmek üzere Çermik üzerine aşağıdaki şekilde yürüyecektir: 30. Tümen ve Hilmi Bey Müfrezesi toplu olarak Tümen Komutanı Şemsi Bey komutası altında bulunacaktır. Tevfik Bey Tümeni (31. Tümen Komutanı Yarbay Tevfik), bütün kuvvetiyle saat 21. 00' de mevziinden hareket ederek Çatak deresi boyunca Süvari Teğmeni Nihat'ın göstereceği yoldan Çermik üzerine yürüyecektir. Bu hareketi örtmek için toplar mevziden çekilmezden evvel birer ikişer mermi atacaktırlar. Taburlar, bölükler, topçular, mekkareler, son derece toplu bulunacak, gereksiz yere teçhizat ve top bırakan komutanlar tart ve idam olunacaktır. Çatak deresini, Divik doğrultusuna karşı örtmek için Yüzbaşı Nuri komutasında bırakılan tabur, 31. Tümen kıtalarının sonu alındıktan sonra, 31. Tümen Komutanının emriyle kol nihayetine katılacaktır. Ben 30. Tümen'le beraber bulunacağım. Sahra topları için Çatak deresine incek bir yol aranacak ve dereye inmeye gayret edilecektir. Şayet mümkün olmazsa toplar tahrip edilerek ve taşınabilen kısımlar götürülecektir."⁸⁰

10. Kolordunun çekilmesi, verilen emirlere göre düzenli bir şekilde yapılmıştır.

Şimdiye kadar yapılan muharebelerde, 3. Ordunun büyük kayıplar vererek zayıflaması nedeniyle, taze kuvvetlerin getirilmesine lüzum görülmüş ve Başkomutan Vekili Enver Paşa, İstanbul'da 1. Ordu Komutanlığına şu emri vermiştir:⁸¹ "5. Kolordu'yu mümkünse derhal trenle Ulukışla'ya ve oradan Kayseri - Sivas üzerinden Erzurum'a gönderiniz. Her

⁷⁹ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı, a.g.e.**, s. 513.

⁸⁰ **A.g.e.**, s. 514.

⁸¹ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, s. 518.

tümende bir sahra, bir dağ taburu bulunsun. Kıtalara kışlık elbise giydirilmiş olacaktır.”

Tiflis'ten gelen bir emir üzerine General Yudenic Sarıkamış Grubunun Grubu Komutanlığını üzerine aldı. Berhman ise Sarıkamış görevinden alınarak Romanya Cephesi'nde bulunan 40. Kolordu Komutanlığına tayin edildi. Sarıkamış Muharebelerinde toplamda 7000 askerimiz ve 200 subayımız esir düştü.⁸²

Hafız Hakkı Paşa, Enver Paşa'ya 7 Ocak tarihinde gönderdiği raporunda 9. 10. Kolordu birliklerinin Sarıkamış – Divik – Başköy bölgesinden topladığı kabileleri bir araya getirerek Bardız'a intikal ettirdiğini ve burada birliklere tüfek ve top cephanesi ikmal yaptığını ve buradan da Oltu'ya çıkardığını belirtmektedir. 9. Kolordudan geriye 100 nefer, 1 Binbaşı ve 1 Kurmay Yüzbaşı olduğunu da vurgulamaktadır.⁸³

Enver Paşa 3. Ordu'dan ayrılmadan önce 8 Ocak 1915 günü orduya aşağıdaki bildiriyi yayınlamıştır:

"Arkadaşlar, Hemen bir ay oluyor ki içinde bulunarak günlerce süren muharebelerde nasıl düşmana saldırdığınızı gördüm. Havanın, yerin ve düşmanın gösterdiği direnmeleri her türlü yoksulluğa bakmayarak kırdınız ve düşmanı ata toprağından sürüp götürdünüz. Düşmandan yerler aldınız. Bu uğurda sarf ettiğiniz emekler hiçbir vakit kaybolmayacaktır. Bundan dolayı sizi, Padişahımız başta olduğu halde bütün millet tebrik ediyor. Ben yine İstanbul'a dönüyorum. İnşallah bundan böyle de büyük büyük başarılar kazanarak düşmanı bir daha baş kaldırmayacak derecede kahreder ve şehitlerimizin ruhunu şad edersiniz. Sizi Allah'ın birliğine emanet ediyorum. Unutmayınız ki Allah her zaman yardımcımızdır." ⁸⁴

Hafız Hakkı Paşa, Enver Paşa'nın 7 Ocak 1915'te yaptığı çağrıya bilinmeyen nedenlerle cevap vermemiş ve Hedik'e gelmemiştir. Bunun üzerine Başkomutan Vekili Enver Paşa, Hafız Hakkı Paşa'ya 8 Ocak 1915 şü yazılı emri göndermiştir:

"Sol Cenah ve 10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa'ya; 3. Ordu Komutanlığı'na atandınız. 11. Kolordu, durumu hakkında size yazdı. Ben yarın İstanbul'a hareket ediyorum. 10. Kolordu Komutanlığı'na Süvari Tümen Komutanı Albay Yusuf İzzet atandı.

⁸² Çakmak, a.g.e., s. 64.

⁸³ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 63, a.g.e., s. 186.

⁸⁴ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı, s. 525.

Buna göre ne düşünüyorsanız hemen bildiriniz. İstanbul'dan İran'a gitmek üzere yola çıkarılan dokuz tabur ve iki dağ bataryalı bir tümenin Bitlis'e doğru hareket ederek 3. Ordu emrine girmesini emrettim. Bundan başka İstanbul'da 5. Kolordu, Ulukışla yoluyla Sivas üzerinden Erzurum'a hareket emri aldı. 11. Kolordu Erzurum'dan şimdiye kadar 5.000 ikmal eri aldı. Genel kuvvesi 10.000 tüfektir. Beni görmek ister imisiniz. Yoksa gideyim mi?"⁸⁵

Başkomutan Vekili Enver Paşa ile Bronzar Paşa ve yaverleri 9 Ocak 1915 saat 07.00'de Hedik'ten ayrıldılar. Yeni Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa henüz Hedik'e gelmemişti. Enver Paşa, Erzurum'a dönerken Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya çektiği telgrafta bir aylık hareketin bilançosunu şu sözlerle özetliyordu. "*Rus ordusu tamamı ile mağlup edilmemişse de huduttan dışarı atılmıştır. Yorulmuş olan ordu dinlendirilerek ileri harekate hazırlanmaktadır. Ben de Hafız Hakkı Paşa'ya kumandayı vererek İstanbul'a geliyorum. Bunun mahrem tutulmasını rica ederim.*"⁸⁶

Almanya, 9 Ocak tarihine kadar Türk ordusunun Sarıkamış'ta büyük bir felakete uğradığını haber alamamıştır. Enver Paşa gerçeğin aksine Alman Büyükelçisine bu cephede zafer kazandığına dair bilgiler göndererek bu haberlerin Almanya'ya ulaşmasını sağlamak istemiştir. Gönderilen haberler arasında Rus ordusunun kaçarak geri çekildiği ve kısa bir süre içinde tek bir Rus askerinin Türk taprağında kalmayacağı yönünde olmuştur. Alman Büyük Elçi Zimmerman, 2 - 5 Ocak tarihleri arasında Alman Dışişleri Bakanlığına gönderdiği haberler arasında, Sarıkamış'ta şiddetli muharebelerin devam ettiğini ve Enver Paşa'nın büyük bir zafer kazandığını ve Türklerin 2.400 civarında Rus esiri aldığını, bu sebeple Enver Paşa ile karargahında görevli Alman subaylardan Kurmay Başkanı General Bronsart von Schellendorf, Albay Guse, Yarbay von Feldman'a liyakat madalyasının verilmesini teklif etmiştir. Ancak, 8 Ocak 1915 tarihinde Viyana'daki Alman elçisinin verdiği haberde, 9. Türk Kolordunun yok edildiği, 10. Kolordudan haber alınmadığı ve 11. Kolordunun geri çekilmek zorunda kaldığı haberleri Almanya'ya ulaşması ile gerçekler ortaya çıkmıştır.⁸⁷ Enver Paşa'nın talimatı ile 10 Ocak 1915 tarihinde İstanbul'da yayımlanan Resmi Gazete haberinde:⁸⁸ "*Rusların bir kolordumuzun ve firka kumandanlarını esir ettikleri hakkındaki yalanları kat'iyen tekzib olunur.*" ifadeleri yer

⁸⁵ A.g.e., s. 525.

⁸⁶ Bayur, a.g.e., s. 368.

⁸⁷ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. B, Ankara, 2014, s. 100-101.

⁸⁸ *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 130, s. 131; BOA, HR. SYS, 2109/3-11, Milli OsmanlıTelgraf Ajansı Dersaadet-Beyoğlu.*

alıyordu. Böylece, aksi haber yayımlanarak, gerçekler halktan ve dünyadan gizlenmeye çalışılıyordu.

13 Ocak 1915 - 3. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, Erzincan'da bulunan Enver Paşa'ya gönderdiği 13 Ocak 1915 tarihli raporunda, 11. Kolordu bölgesinde altı günden beri kanlı muharebelerin devam ettiğini bazı günlerde askerin günde bin zayıat verdiğini, 54. Alay ve 98. Alaylarda ancak 5 - 6 subayın sağ kaldığını, 10. Kolordu bölgesinde Oltu'nun sukut ettiğini, bu vaziyette 3. Ordunun toplam elde kalan dört bin silahlı erinin evvela Köprüköy hattına çekilmesini ve düşmanın taarruzlarına devam etmesi halinde, Erzurum Höyükler hattına çekilmesini teklif ediyordu. Ayrıca, Erzurum'da sebat etmenin de yeni gelecek bir taze kuvvete bağlı olduğunu bildiriyordu.⁸⁹

3. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, 16 Ocak 2015 tarihli günlüğünde şu acı itiraflarda bulunuyordu: "...Ah Enver ah! Bu kış seferini ta'cil etmek, sonra da bu parlak taarruzda 9. Kolordu'yu dört nala kaldırmakla, 100.000 masumun kanına girdin. Allah seni affetsin." ⁹⁰

Gerçekten bu rakam, şehidi ve yaralı ile savaş dışı kalmış 3. Ordunun mahfoluşunu ifade eden sözlerdi. Aslında, bu felakette kendisinin de önemli bir payı vardı.

22 Ocak hasta yatağında Enver Paşa'ya yazdığı son raporunu günlüğünde bahsetmişti. Bu satırlarda, son bir ay içinde '30.000 şehid evladını bu topraklara gömdüğünü' ifade ederken bir yandan da: "...Kafkasya, Rumeli'den alıncak parçaya nispeten yüz defa daha mühimdir" diyerek Kafkasya'nın öneminden bahsediyordu. Hasta yatağında dahi sert komutan görüntüsünü kaybetmeyen Hakkı Paşa, asker kaçaklarının idamını istemekte, suçlu bulunan komutanları Divanı Harbe göndermektedir. Günlüğünün en çarpıcı kayıtlarından biri de şehid olan askerimizin durumu ile ilgili:⁹¹

"Felaket. Maktel (ölü) Yevmiye (günlük) 44 şehit, 40 da Köprüköy'de, 130 Erzurum'da. Bir o kadar da yollarda ve diğer hastaneleri de sayarsak harp zayıatı hariç yevmiye (günlük) 420 – 450 nefer (er) zayı ediyoruz. O halde şu son 20 gün zarfında 9.000 genci gömdük" demektir. Özellikle tifüs, dizenteri hastalığından dolayı Erzurum hastanelerine akın akın hastalar geliyordu. Hastane kapasitesi 900 kişilik olmasına rağmen, 15.000 hastanın yattığı

⁸⁹ ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 84, a.g.e., s. 253.

⁹⁰ Bardakçı, Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, s. 26-27.

⁹¹ A.g.e., s. 26-27, 101.

düşünülürse doktorlar ve hasta bakıcıları yetersiz kalıyor, çoğu ilgisizlikten şehit oluyordu.”⁹²

19 Ocak 1915 itibari ile genel taarruzlarını durduran Yudenic emir komutayı Baratof’a bırakarak Tiflis’e hareket etti. Maslofki’ye göre Rus genel zayıfatı 10.000 donuk kaybindan başka 20.000 ölü, yaralı, hasta kayıp verilmiştir. Ayrıca 2.000 esir buna ilave edilirse toplam Sarıkamış Muharebelerinde genel Rus kayıpları 32.000’dir.⁹³ Türk resmi kayıtlarına göre Sarıkamış Muharebelerinde kaybımız 53.000 şehit⁹⁴ ve ayrıca 7.000 esir ile birlikte 40.000 civarında hasta ve yaralı verilmiştir. Bu kayıp miktarları, kış şartlarının her iki ordunun askerleri üzerinde ne kadar olumsuz rol oynadığını göstermektedir.

Hafız Hakkı Paşa, Enver Paşa’ya çektiği telgrafta, 4.000 savaş mevcudu kalan ordunun önce Köprüköye ve daha sonra Höyükler hattına çekileceğini, Erzurum’a ivedilikle bir tümen kuvvetin yetiştirilmesini talep etmiştir. Enver Paşa, bu talebi olumlu karşılamış ve İstanbul’dan İran’a gönderilmek üzere hazırlanmış olan 1. Kuvveyi Seyyare Tümenini (Komutanı Enver Paşa’nın amcası Halil Kut Bey) 3. Ordu emrine verdiğini ve başka bir tümen istenmemesini 27 Ocak 1915 tarihinde bildirmiştir.⁹⁵ Enver Paşa’nın Harp Akademyesinden hocası olan ve kışın taarruz etmeyelim, bahara taarruz planlayalım Erzurum Höyükler bölgesinde savunmada kalalım diye teklifte bulunmuş olan eski 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa’nın bu teklifi fiilen gerçekleşmişti.⁹⁶ Fakat aradan geçen 3 hafta içinde 100.000 kişilik Osmanlı Doğu (Kafkas) Ordusu yok olmuştu.

⁹² Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. B, Ankara, 2014, s. 121, Mahmut Kamil Paşa’nın göreve başlaması ile beraber 3. Ordu baştabibi olan Tevfik Selim beyinde ve Alman doktorların çalışması ile hastane düzene sokulmaya çalışılmıştır.

⁹³ Çakmak, **a.g.e.**, s. 68.

⁹⁴ Resmi Rus kaynakları, Sarıkamış Muharebelerinde Türk kuvvetlerinden 23.000 şehidi savaş alanından at arabaları ile toplayarak gömdüklerini belirtmektedir.

⁹⁵ Genkur. ATASE Başkanlığı Yayınları, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, Cilt X, Ankara 1985, s. 195.

⁹⁶ Bu konuda savaşın başından itibaren 9. Kolordunun Kurmay Başkanlığı ve Tümen Komutanlığı yapan Kurmay Yarbay Şerif Köprülü, kendi eserinin 119. sayfasında, bu iki genç komutanı ve **kendini de dahil ederek**, ağır fakat haklı bir şekilde tenkit etmiştir. Şerif Köprülü, şu ifadeleri kullanmıştır: *“Fakat düşüncelerindeki incelik, 3. Ordunun 10. Kolordusunu ve sonuçta 3. Orduyu karşılaştığı felaketten kurtaramadı. Niyet hayır, fakat sonuç şer oldu. Bu sonucun bütün sorumluluğu da elbette dünya ve ahirette onların amelleri ne yazılır. Ne Enver Paşa Komutan olabildi, ne de Hafız Hakkı merhum 10. Kolorduya kumanda edebildi. Her ikisinin başarılı bir şekilde savaş esnasında Tabur ve alay komutanlığı yapabileceklerine inanan kimse varsa ortaya çıksın! İdare ve kumandanın her ikisini de layığı ile yapabilmek için bu satırların yazarı (Alb. Şerif Köprülü) öyle anladım ki*

Cemal Paşa, doğru bir tespitle Sarıkamış Harekatı'nda yapılan stratejik hataların bir bölümünü şu sözlerle özetlemiştir:

“Umumi Harb'e girdiğimizden beri strateji bakımından yapılan hataları gözümün önünden geçiriyordum. Önce Kars'ı ele geçirmek düşüncesiyle Aralık 1914'te yapılan Sarıkamış taarruzu Kafkas ordumuzun tamamen yok olmasına sebep olmuştu. Bir daha aynı kuvvet ve güce sahip olacak şekilde teşkilatlandırılmamış olan bu ordu, Erzurum'u savunmaya güç getiremeyerek, o önemli mevkiinin Rusların kontörüne geçmesine yol açmıştı. Sonradan düşmanın Çanakkale'den çekilmesi üzerine Diyarbakır ve Bitlis taraflarında toplanan 2. Ordu ile Erzincan ilerisinde bulunan 3. Orduca teşebbüs edilen Erzurum'un geri alınması çabalarının da herhangi bir faydası olmadığı gibi Erzincan'ın dahi düşmesine ve düşmanın Sivas ile Erzincan hattına kadar ilerlemesi sebebiyet vermişti. Kutül Amare'deki İngiliz ordusunun esir düşmesinden sonra Irak ordusunun bir kısmının alınarak İran'da fetihler yapılması için görevlendirilmesi, sonuçta Bağdat'ın düşmesi, sonuçta Bağdat'ın düşmesini ortaya çıkarmıştı. İşte şimdi Kudüs ve genel olarak Filistin tehlikede iken son kuvvetlerimizin Bağdat'ın geri alınmasına ayrılması, Kudüs, Filistin ve belki de bütün Suriye'nin düşman istilasına uğramasını gerektirecekti.”⁹⁷

Sonuç

Enver Paşa 3. Ordudan büyük başarılar bekliyordu. Bölgeyi tanıyan birçok Türk ve Alman komutan Sarıkamış bölgesinde kış şartlarında bir taarruz yapılmaması için Enver Paşa'yı uyarmıştı. Fakat bu tavsiyeler hiç dinlenmedi.⁹⁸ Bunun ötesinde Kolordu çapında iki adet 1. ve 5. Sefer

kıtalarda 5-10 sene ciddi faaliyet ve hizmet lazım. Halbuki 1914 senesinde bizlerin fiili hizmetimiz, toplam olarak 2-3 seneyi geçmemiştir. Bu sebeple, alt rütbelilerle tümenleri kumanda etmeye davet edildiğimiz vakit, çoğumuz herkes için her zaman ve mekanda kolay yol olan vurma, kırma, asma, kesme yolunu tutuyorduk. Oldu bitti, acaba 1914 yılından 37 sene evvel Gazi Muhtar ve Osman Paşalar ile Ahmet Eyüp Paşa merhumlar düşmanlarla uğraşırken kendi erleri ve subaylarından kaç kişiyi öyle sorusuz ve cevapsız kendi elleri ile vurup öldürdüler. Yahut, kendi yaverlerine öldürttüler.”

⁹⁷ Cemal Paşa, **Hatırat (1913-1922)**, Yayına Hazırlayan Ahmet Zeki İzgöer, 2. Baskı, DBY Yayınları, İstanbul, 2012, s. 228.

⁹⁸ İsmet İnönü, yazmış olduğu hatıralarında Enver Paşa'nın karakteri hakkında şu sözleri sarfetmişti: “... Asker vasıfları bakımından vazife sever, çalışkan ve korku nedir bilmez, müstesna bir kahraman olarak, askerliğin aradığı ölçülerin en yukarı seviyesinde yer almıştır. Kumandan olarak Enver Paşa'nın görüşü, kavrayışı, sevk ve idaresi, muayyen bir hududa kadar ilerlemiş, o hududa eriştikten sonra kendi hayal ölçülerinin seviyesinde kalmıştır.”, Birinci Dünya Harbi'nde İsmet İnönü, İstanbul Genelkurmay Karargahında

Kuvvetleri teşkil edilerek İran ve Azerbaycan üzerine gönderilerek ve buraların da ele geçirmesi istenmiştir (Harita-6 : Kroki : 32).

Yapılan stratejik hatalardan biri de harekâtın Aralık sonu ile Ocak başında yapılmış olmasıdır. Böyle bir harekât yapılması için ya Kasım ayı geçmeden veya bahar başlangıcında yapılması gerekiyordu. Özellikle 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa bu hususu vurguladığı için savaştan kaçmaktan dolayı suçlanmış ve görevinden alınmıştır.

Yapılan hayati hatalara rağmen Rus General Nikolski, Sarıkamış Harekâtında savaşan Türk komuta heyetinin ve Türk askerlerinin dondurucu soğuklarda kahramanca savaştığını şu dikkate değer sözlerle ifade etmiştir:

“Başta Kolordu Komutanı olduğu halde en ümitsiz taarruzları dahi tereddüt göstermeden ve cesurca yapmakta ve mevzilerini delicesine inatla savunmaktaydılar. Gerçekte, onların arkasında bulunan Enver Paşa'nın birlikleri idi ve tereddüt edenlerle geri çekilenleri merhametsizce kurşuna dizmekteydiler. Küçük komuta heyeti ve erlere gelince; onlar tarihi olan sabır ve tahammüllerini göstermişlerdir. Çatak ve Bardız üzerinden Sarıkamış'a taarruz eden birlikler, harekât için hiç müsait olmayan bir arazide ilerlemek zorunda kalmışlardı. Türk askeri kışın en şiddetli zamanlarında bile muharebe edebilecek bir güce sahipti. Dondurucu soğukun şiddetinden telefonların işlemediği zamanlarda iki üç hafta süreyle ve devamlı olarak bir barınaktan yoksun kaldıkları anlarda bile hiç durmadan muharebe etmişlerdir. Hâlbuki bu asker, düzensiz olarak beslenmekte ve erzak gelişigüzel verilmekteydi. Böyle tahammülü zor şartlar altında buldukları halde, Türk askeri kahramanca çarpışmış ve tam 10 gün hiç istirahat etmeksizin inatçı bir şekilde muharebeye devam etmiştir.”⁹⁹

10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa, 19 Aralık 1914 tarihinde Enver Paşa'dan almış olduğu Kötek-Bardız istikametine taarruz emrini değiştirip, Ardahan yolunu takip ederek, Allahuekber dağlarını aşır Sarıkamış ile Kars arasında yer alan Selim bölgesi yolunu takip etseydi, 75 km mesafeyi kat ederek, çok yüksek dağları aşmak zorunda kalmayacaktı. Bu stratejik hata da Sarıkamış Harekâtının seyrini değiştirmiş ve hatalar silsilesi devam etmiştir. Bunun yerine, daha uygun şartlarda 50 km'lik bir yürüyüş mesafesi ile daha alçak dağ bölgesini aşır, Bardız bölgesine gelebilirdi. Yine plana uygun bir şekilde 10. Kolordu, Bardız'a ulaşabilseydi, 9. Kolordu ile birlikte üstün kuvvetlerle muharebeye katılabilir

Enver Paşa ile birlikte çalıştığı sırada onu yakından tanıma fırsatı bulmuştur, bkz: M. Bardakçı, **Enver**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2. B, İstanbul, 2018, s. 123.

⁹⁹ Nikolski, **a.g.e.**, s. 64.

ve daha az donuk ile baskın tarzında bir taarruz ile Sarıkamış'ta az sayıda kuvveti bulunan Berhman kuvvetlerini yenerek burayı ele geçirebilirdi.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-8.

ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-32.

ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-90.

ATASE Arşivi, Dosya No: 6/3989, Kls. No: 5054, Fihrist No: 1-93.

ATASE Arşivi, Dosya No: 4/3671, Kls. No: 2950, Fihrist No: 1-130.

Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD), Belge No: 14, Ocak 2017, Yıl: 66, Sayı: 139.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 18.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 19.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 34.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 43.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 46, 46a.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 53, 53a.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 58, 58a.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 60.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 62.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 63.

ATASE Başkanlığı ATBD, Belge No: 84.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 130, s. 139; BOA, HR. SYS, 2109/5 - 4-5, Sofya Sefaret-i Seniyyesi, 43/2278 Numaralı tahrirât mefufudur.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 130, s. 131; BOA, HR. SYS, 2109/3-11, Milli OsmanlıTelgraf Ajansı Dersaadet-Beyoğlu.

Resmi Kaynaklar

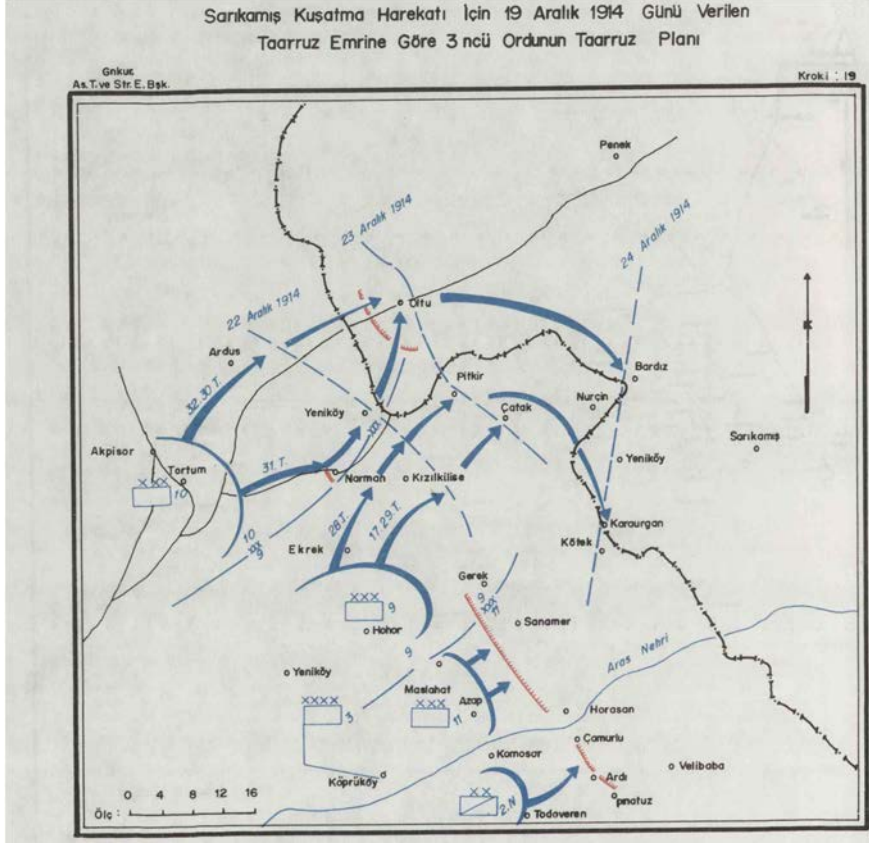
Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı, C. 2, 1. Kitap, Ankara, 1993.

- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, Cilt X, Ankara, 1985.
- Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları No: 3, IX. C, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Hava Harekatı**, IX. C, Ankara, 1969.
- Çakmak, Fevzi, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2005.
- General Nikolski, **Sarıkamış Harekatı**, Çev. E. Yarbay Nazmi Bey, ATASE Yayınları, 2. B, Ankara, 1990.

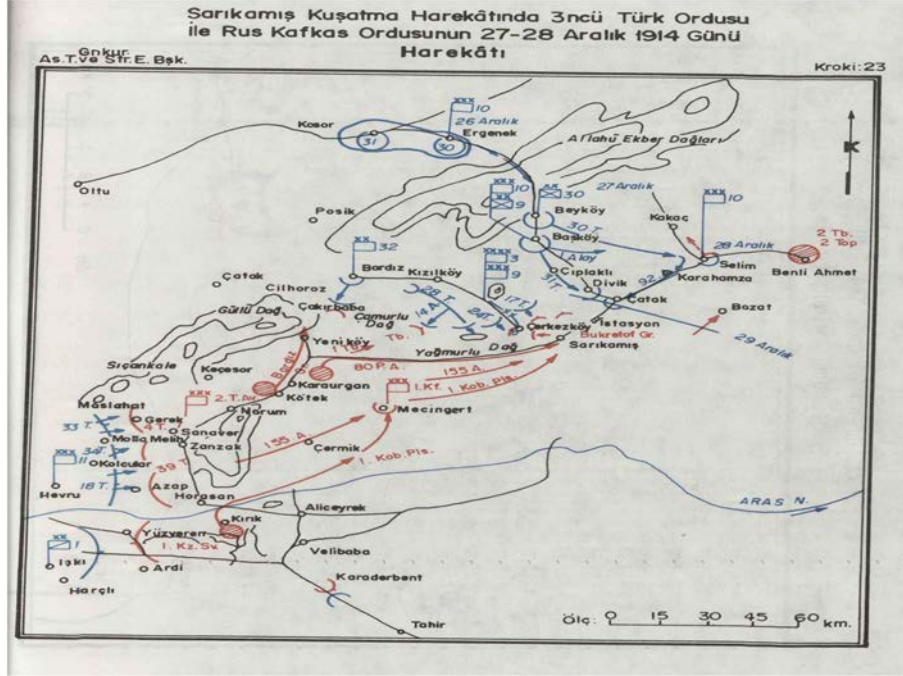
Kitaplar

- Bardakçı, Murat, **Enver**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2. B, İstanbul, 2018.
- Bardakçı, Murat, **Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2. B., İstanbul, 2016.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi, 1914-1918 Genel Savaşı, Savaşın Başından 1914-1918 Kışına Kadar**, C. 3, Kısım 1, B. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Cemal Paşa, **Hatırat (1913-1922)**, Yayına Hazırlayan Ahmet Zeki İzgöer, 2. Baskı, DBY Yayınları, İstanbul, 2012.
- Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. B, Ankara, 2014.
- İlter, Aziz Semih, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatırları**, Genkur Yayınları, Ankara, 2007.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)**, C. IX, 3. B, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Karabekir, Kazım, **Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları, Erzurum, 1990.
- Köprülü, Şerif, **Birinci Dünya Harbi Başlangıcında 3. Ordu, Sarıkamış Çevirme Muharebesi ve Meydan Muharebesi**, Yayına Haz. Mustafa Görür-Yılmaz, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 3. B. Ankara, 2015.
- Sabis, Ali İhsan, **Harp Hatıralarım, Birinci Dünya Harbi**, 2. Cilt, Nehir Yayınları, İstanbul, 1990.
- Sanders, Liman von, **Türkiye'de Beş Sene**, 7. B., Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018.
- Sönmez, Bingür- Reyhan Yıldız, **Ateşe Dönen Dünya, Sarıkamış**, İkaruz Yayınları, İstanbul, 2007.

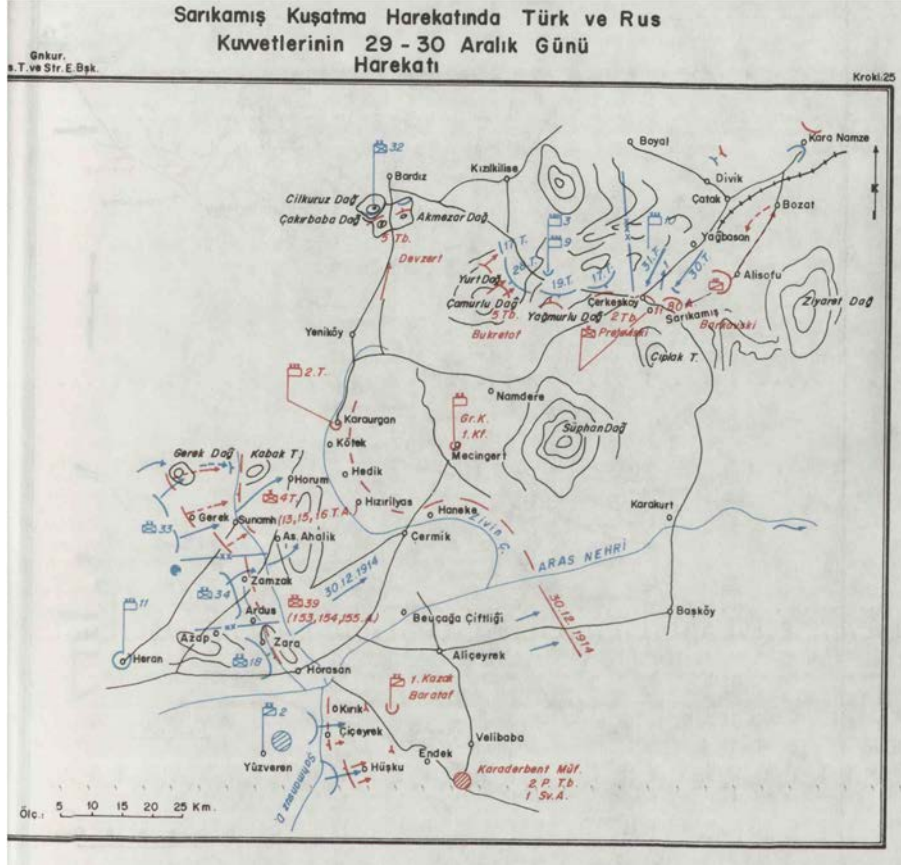
EK- A: Haritalar

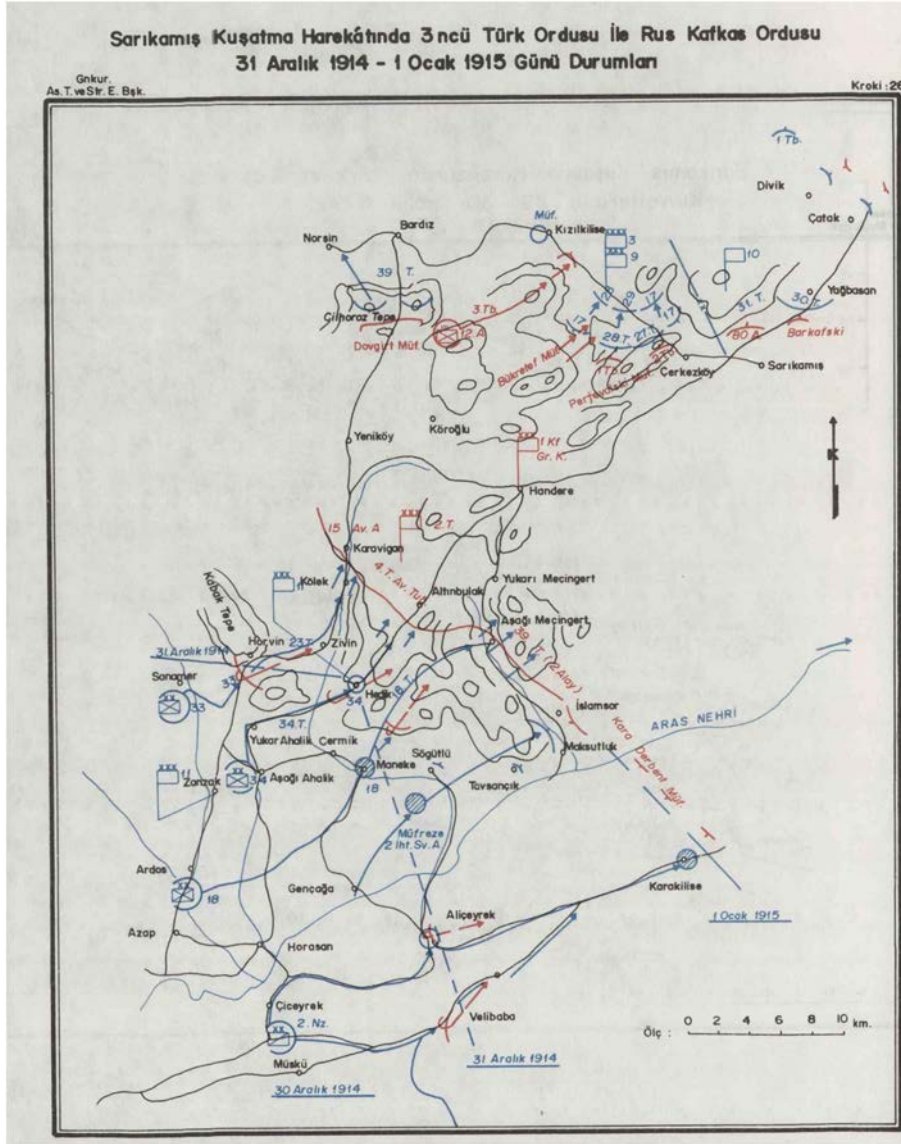
Harita-1 (Kroki:19) Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, C. 2, 1. Kitap, Ankara 1993.

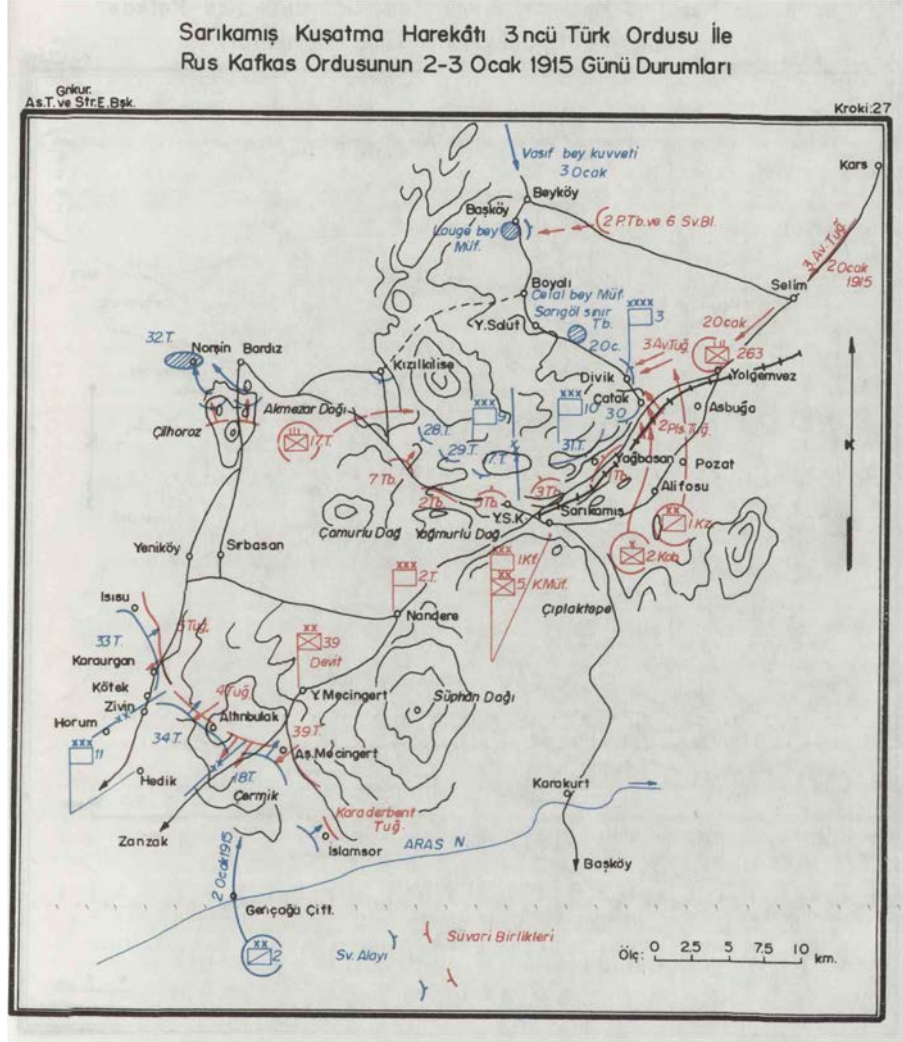
Harita-2 (Kroki : 23) Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı**, C. 2, 1. Kitap, Ankara 1993.

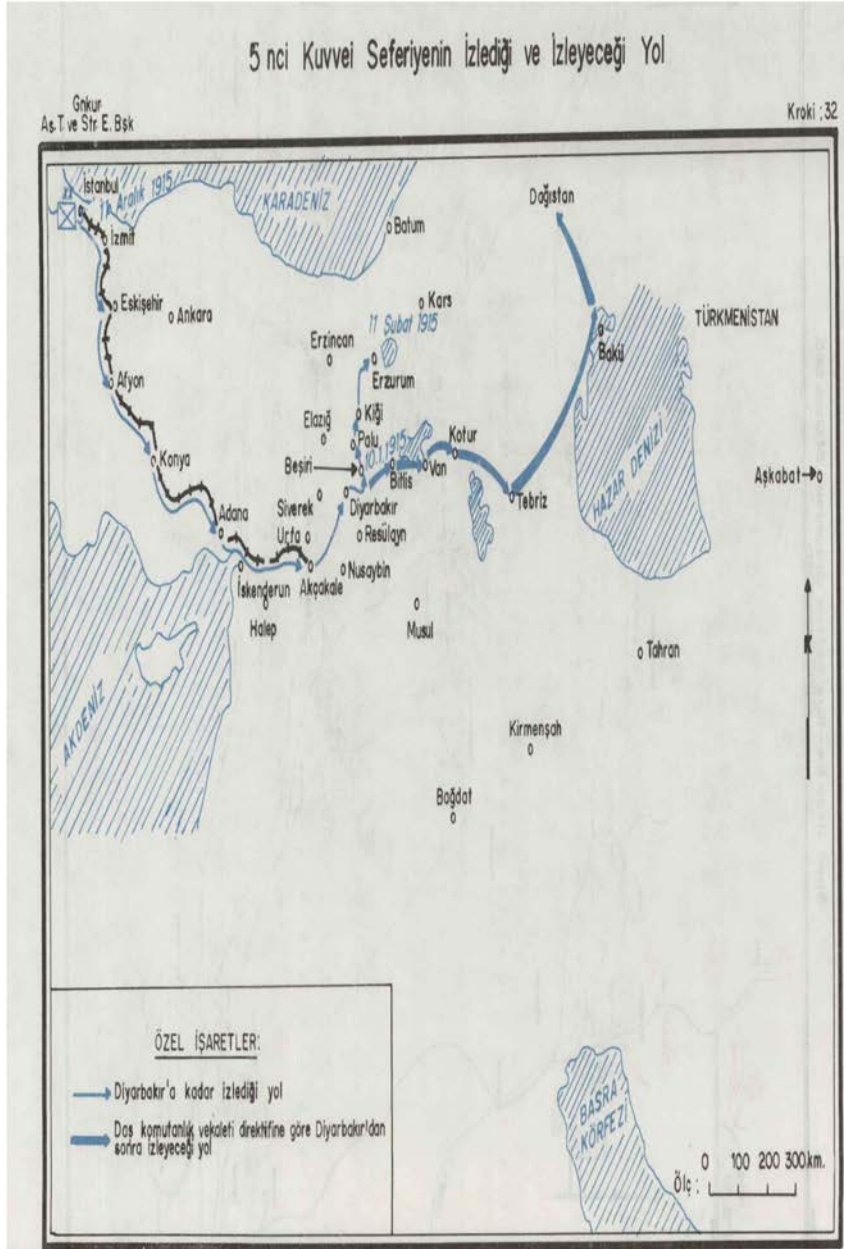
Harita-3 (Kroki : 25) Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı**, C. 2, 1. Kitap, Ankara 1993.

Harita-4 (Kroki : 26) Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı, C. 2, 1. Kitap, Ankara 1993.

Harita-5 (Kroki : 27) Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı**, C. 2, 1. Kitap, Ankara 1993

Harita-6 (Kroki : 32) Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayınları, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekatı, C. 2, 1. Kitap, Ankara 1993.

EROL AKCAN'IN REDDİYESİNE REDDİYE

Ali Ulvi ÖZDEMİR*

Giriş: Bu Yazı Niçin Kaleme Alındı?

Bu yazı, Erol Akcan'ın Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün yayınladığı Atatürk Yolu dergisinin Güz 2019, Sayı 65'te yayınlanan *Ali Ulvi Özdemir'e Reddiye*¹ adını verdiği yazısında ileri sürdüğü yanıltıcı ve haksız iddialara yanıt olarak yazıldı. Bu yazı, benim Kuva-yı Milliye'ye ilişkin hepsi kanıtlı ve dayanakları olan görüşlerime yönelik Erol Akcan'ın söz konusu yazısında ileri sürdüğü iddiaları da yanıtlamak için yazıldı. Ve yine bu yazı, benim en haklı ve doğru bilimsel eleştirilerime karşı Erol Akcan'ın yazısında benim görüşlerimi kendince afişe etme ve Türk akademik camiasının Kuva-yı Milliye konusundaki hassasiyetlerini bana karşı kullanma niyeti ve cüretine karşılık olarak yazıldı. Ayrıca bu yazı, Demirci Mehmet Efe, Çerkez Ethem gibi bir zamanlar Kuva-yı Milliye bünyesinde faaliyet gösteren güçlerin, sonradan Milli Mücadele'yi baltalamak için isyan etmelerini ve o dönem masum halka yer yer ve zaman zaman gösterdikleri zalimane davranışlarını, Kuva-yı Milliye'ye yönelik sempatiyi öne sürüp görmezden gelerek, bilimsel gerçekleri hamaset duygusuyla gizlemeye çalışan anlayışa karşı, akademik camiada ve kamuoyunda yalnız kalma ve eleştiri oklarının kendine çevrilmesi korkusunu duymadan sadece ve sadece tarihsel gerçekleri, eğmeden, bükmeden, dile getirmeye çalışan bilimsel anlayışı ve bilim yapmanın çoğunluğun sesine boyun eğmeyen, sadece gördüğünü dile getiren bir ahlaka ve dürüstlüğe sahip olmayı gerektirdiği bilincini savunmak için yazıldı.

* Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ulvi68@hotmail.com, (ORCID: 0000-0001-9078-0423).

¹ Erol Akcan, "Ali Ulvi Özdemir'e Reddiye", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü' Atatürk Yolu Dergisi*, S.65, Güz 2019, s.449-456. Metinde kısaca *Reddiye* diye anılacaktır.

Bu yazı, aynı zamanda, hakkaniyet ilkesi gereğince var olan yanıt hakkımı kullanmak için yazıldı.

1. Erol Akcan'ın Yazısının Başlığına Yönelik Eleştirilerim

Erol Akcan'ın *Ali Ulvi Özdemir'e Reddiye* adını verdiği yazısı, “*bir eleştiri yazısı nasıl olmaz*” konusuna örnek olarak tarih alanında lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimi alan tüm öğrencilere örnek olarak gösterilebilir.

Öncelikli olarak belirtmek istediğim konu şu: Erol Akcan'ın yazısında konu ettiği, benim Demirci Mehmet Efe ile ilgili yine Atatürk Yolu Dergisi'nin Bahar 2018, 62.sayısında, 199.-252 sayfaları arasında yayınlanan *Yaklaşım Farklılıkları Açısından Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye'ye Katılışı ve Kuva-yı Milliye Bünyesindeki Faaliyetlerinin Niteliği*² başlıklı makalemde belirttiğim görüşlerime karşı yazdığı *Ali Ulvi Özdemir'e Reddiye* yazısının başlığı, bu haliyle bir bilimsel yayına, bir bilimsel esere konulmaması gereken bir başlıktır. Bilimle uğraşan herkes, her akademisyen yazdığı kitaplara, makalelere, bildirilere, ileri sürdüğü görüşlere karşı her türlü “bilimsel” eleştiriye açık ve tahammüllü olmalıdır. Dolayısıyla bilimsel alanda ileri sürülen görüşlere eleştirilerin getirilmesi doğaldır. Bu eleştirilere karşılık verilmesi de doğaldır. Ancak Erol Akcan'ın *Yaklaşım Farklılıkları Açısından Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye'ye Katılışı ve Kuva-yı Milliye Bünyesindeki Faaliyetlerinin Niteliği* adlı makalemde öne sürdüğüm görüşlerime ve bu makalemde kendisinin Atatürk Araştırma Merkezi tarafından yayınlanan *Milli Mücadele'de Demirci Mehmet Efe*³ adlı çalışmasındaki bazı bölümleri eleştirmem üzerine kendini savunma amaçlı ve eleştirilerime karşılık vermek üzere yazdığı yazısına başlık olarak *Ali Ulvi Özdemir'e Reddiye* adını seçmesi ve kullanması bilimsel değildir. Ahlaki de değildir. Çünkü Ali Ulvi Özdemir bir kişinin, saygın bir üniversitenin saygın bir öğretim üyesinin adıdır. Bir kişinin bir makalesine eleştiri getirmek ve bu makaleye “reddiye” yazmak ayrı, bir kişiliği, bir insanı, bir bireyi temsil eden bir ada reddiye yazmak ayrıdır. Ali Ulvi Özdemir bir makale adı değildir. Bir kişiliğe reddiye yazmak, o kişinin bütün niteliklerine karşı olmaktır. Bir kişinin adından sonra “reddiye” sözcüğünü kullanmak o kişinin bütün niteliklerini reddediyorsunuz demektir. Benim adım benim kişiliğimin

² Ali Ulvi Özdemir, “*Yaklaşım Farklılıkları Açısından Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye'ye Katılışı ve Kuva-yı Milliye Bünyesindeki Faaliyetlerinin Niteliği*”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü' Atatürk Yolu Dergisi**, S.62 (Bahar 2019, s.199-252).

³ Erol Akcan, **Milli Mücadele'de Demirci Mehmet Efe (1919-1920)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014.

bütün yönlerimi temsil eder. Bu bütün insanlar ve onların adları (soyadlarını da kapsar biçimde kullanıyorum) için geçerlidir. Kişiliğimin bütün yönlerimi hedefe koymak neyin nesidir? Bunun bilimsellikle ilgisi nedir? Peki ahlaki mi? Ben bu satırları yazarken 52 yaşında olan biriyim. İki çocuğun babası, bir eş, bir oğul, bir kardeş, bir hoca gibi kişiliğinin bir birçok yönü ve niteliği olan, kendi çevresinde kendince seveni olan biriyim. Benim bir makalemdeki bir düşüncemi, bir cümlemi eleştirmek, bunları hedef almak ve bunları reddetmek olabilir ama kişiliğimin bütün bu yönlerini temsil eden adımları hedefe koymak ve bu ada bir reddiye yazmak olamaz. Bu hiçbir açıdan savunulamaz. Bir kişinin yazdığı bir makaleyi “bilimdsı” saymak, o kişiye karşı bilimsel ahlaka sığmayan böyle bir yaklaşımda bulunmaya, kişiliğini temsil eden adını başlığa taşımaya ve adına reddiye yazmaya bahane oluşturmaz. Reddiye sözcüğünü kullanacak kişi, benim bu yazımda yaptığım gibi birinin kişiliğinin bütününü temsil eden adına karşı değil, o kişinin bir makalesine karşı reddiye yazmalı ve bunu başlığa taşımalıdır. Herkese bilimsellik dersi verirken bilimsel ahlaktan habersiz davranmak doğru değildir. Erol Akcan, bir bilimsel esere yanıt verirken ölçüleri kaçırmıştır. Bu anlayışı reddediyorum. Herkes kendini savunabilir, eleştiriye karşı-eleştiri getirebilir ama bunu bilimsel ölçülerde yapmalıdır. Erol Akcan bunu yapmamıştır. Bu yüzden ben yazımın başlığını *Erol Akcan'a Reddiye* değil *Erol Akcan'ın Reddiyesine Reddiye* koydum. Burada Erol Akcan'ın yaptığı gibi kişiliğini değil bir yazısını, o yazıdaki iddialarını reddediyorum. Aramızda böyle bir fark olduğunu vurgulamak zorunludur.

2. Erol Akcan'ın “Bir Tez Nasıl Olmamalıdır” Örneği Olarak Demirci Mehmet Efe İle İlgili Çalışmasına Yönelttiğim Temel Eleştiri Neydi?

Erol Akcan'nın “*Ali Ulvi Özdemir'e Reddiye*” başlıklı yazısını yazmasına neden olan hususlardan biri, benim *Yaklaşım Farklılıkları Açısından Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye'ye Katılışı ve Kuva-yı Milliye Bünyesindeki Faaliyetlerinin Niteliği* adlı makalemdeki 16. dipnotta, Erol Akcan'ın yukarıda sözünü ettiğim kitabının 19. Sayfasındaki bir cümlesinden sonra verdiği dipnot bilgisini yönetimsel olarak eleştirmemdi. Erol Akcan'ın cümlesi ve dipnot kullanımını şöyleydi:

“Demirci Mehmet Efe, mücadele için gerekli olan iane ve mücahit ihtiyacını meşru yollardan karşılayamayacağını veya bunun yeterli olmayacağını anlamış olacak ki, 10 Haziran 1919'da Bozdoğan Kasabası'nı

basmıştır. Kasabadaki mahkumları maiyetine alan Demirci Mehmet Efe, jandarmanın elinde bulunan silahları da götürmüştür.”⁴

Burada Erol Akcan “götürmüştür” sözcüğünden sonra eserinde 66 numara ile bir dipnot düşmüştür. Bu dipnot için Erol Akcan “BOA. DH. KMS. DN. 53–4, VN. 19.” kodlu bir arşiv belgesini işaret etmektedir. Benim bu noktada kendi makalemin 16. dipnotunda bazı eleştirilerim olmuştu. Birincisi bu belge yukarıdaki cümledeki hangi ifadenin kaynağı olarak verilmektedir? Çünkü paragrafın sonunda iki önemli cümle ve iki önemli yargı var. İlki 10 Haziran 1919’da Bozdoğan Kasabası’nın basılması ve ikincisi bu baskında jandarmanın elinde bulunan silahların alınması. Benim makalem öncelikle Demirci Mehmet Efe’nin Bozdoğan Kasabası’nın basıp basmadığı ve ne zaman bastığı ile ilgili bir çok yazarın yargısını verip olayın aslının ne olduğunu da sorunsallaştıran bir kısmı da içermektedir. Nitekim Erol Akcan tam da bu noktada bir kaynağa atıfta bulunmaktadır. Ancak Erol Akcan’ın kitabında yukarıda sözünü ettiğim dipnotta kaynak olarak verdiği arşiv belgesinin kendisinin de belirttiği hangi yargıya dayanak olduğunun belli olmadığını vurgulayarak yöntemsel bir eleştiri getirmiştım. Belge 10 Haziran 1919’da Bozdoğan Kasabası’nı bastığını mı yoksa bu baskında Jandarmanın silahlarının alınmasını mı belgelemektedir? Eğer Erol Akcan’ın dipnotu “10 Haziran 1919’da Bozdoğan Kasabası’nı basmıştır.” ifadesinden sonra gelseydi söz konusu belgenin bu baskını belgelediği ve tarih konusunda bir şüphemizin kalmayacağı bir durum oluşacaktı. Çünkü benim makalemde de belirttiğim gibi bir çok yazar ve akademisyen bu baskın ya da Demirci Mehmet Efe’nin o dönemki eylemleri için farklı şeyler söylüyorlardı. Hatta bunu makalemde tabloluşturmıştım:

Yazar	Tarih	Kasaba	Olay
1-Sabahattin Selek	1919 Haziran sonu	Bozdoğan	Ziraat Bankası Soygunu
2-Bayram Bayraktar	15 Mayıs 1919	Bozdoğan	Ziraat Bankası Soygunu
3-Sıtkı Aydın	16-20 Haziran 1919	Bozdoğan	Jandarmaların öldürülmesi, bir zenginin evinin yakılması
4-Sıtkı Aydın	25-30 Haziran 1919	Karacasu	Baskın var. Ancak detay yok.
5-Asaf Gökbel	18 Haziran 1919	Bozdoğan	Jandarmaların öldürülmesi
6-İbrahim Kiraz	27 Mayıs 1919	Bozdoğan	Ziraat Bankası Soygunu
7-Erol Akcan	10 Haziran 1919	Bozdoğan	Mahkumları maiyetine alma
8-Rahmi Apak	20-21 Haziran 1919	Bozdoğan	Ziraat Bankası Soygunu ⁵

Tekrar söylemek gerekirse, bunca yazarın anlayamadığı bir konuda Erol Akcan bir belgeye atıfla sorunu kesin bir hükme bağlamaya yaklaşmış olmaktadır. Yaklaştı diyorum çünkü sorun da burada, verdiği dipnotu, “10

⁴ Akcan, *a.g.e.*, s.19.

⁵ Bu tablonun dipnotlu orijinal hali için bkz. Özdemir, *a.g.m.*, s.207.

Haziran 1919'da Bozdoğan Kasabası'nı basmıştır.” ifadesinden sonra kullanmadığı ve “*Kasabadaki mahkumları maiyetine alan Demirci Mehmet Efe, jandarmanın elinde bulunan silahları da götürmüştür.*” cümlesinden sonra kullandığı için belgenin hangi hükmün kanıtı olduğu anlaşılamamaktadır. Bunu yönetsel olarak doğru bulmadım ve eleştirdim. Çünkü Demirci Mehmet Efe'nin aynı baskında jandarmaları öldürttüğü iddiaları da var.

Yukardaki tabloda da görüleceği üzere Sıtkı Aydın ve Asaf Gökbel, Bozdoğan'ın basıldığını ve bu baskında jandarmaların öldürülmesinden söz ediyorlar. Erol Akcan ise jandarmanın elindeki silahların alınmasından söz ediyor. Dolayısıyla referans verdiği belge baskının tarihini mi yoksa jandarmalara nasıl muamele edildiğini mi belgeliyor, anlaşılamamaktadır. Bu yönetsel bir sorundur. Bu kadar tartışmalı bir konuda bizi kesin çözüme ulaştıracak, tartışmayı bitirecek belgeyi bulan ve referans veren bir araştırmacı bunu neden çalışmasının sonuna eklemez? Eğer Erol Akcan bu belgeyi çalışmasının sonunda aynen yayınlasaydı hiç tartışma yapmayacaktık. Ayrıca Erol Akcan yazdığı “*Reddiye*” yazısında da belgeyi yayımlayabilirdi ve sorun yine bu noktada çözümlenebilirdi. Ben de hala aynı konuda eleştiri yineliyorum: Bütün akademisyenlerin tartıştığı bir konuda herkesi tatmin edecek bir belge, bir tez çalışmasında yayınlanacak belgeler arasında verilmezse hangi belge yayınlanabilir ki? Nitekim Erol Akcan kitabının sonunda 12 belgeye yer vermiştir ama bu kadar çok kişinin tartıştığı ve uzlaşmadığı bir konuyu kökten çözecek belgeyi yayınlamaktan çekinmiştir. Neden? Benim tabloladığı ve göstermeye çalıştığım bu uzlaşmazlıklardan ya da tartışmalardan haberdar olduğu halde bu tartışmaları bitirecek bir belgeye sahip olup bunu herkese göstermemek nasıl açıklanabilir? Burada iki olasılık söz konusu. Ya Erol Akcan bu konunun bu kadar tartışmalı olduğunu düşünmüyor (böyle olduğunu sanmıyorum) ya da bu tabloda görülen anlaşmazlıkları biliyor ama bu tartışmaları bitirecek, olayı netliğe kavuşturacak belgeyi kendi tezinin sonunda yayınlamaya değer gördüğü 12 belgeden daha az önemli görüyor. Benim yönetsel eleştirim temel noktaları budur. Bu eleştiriye karşılık Erol Akcan “*Reddiye*” yazısında sadece şu ifadelerle yaptığı (yapmadığı) eylemi direk bana hitap ederek şöyle savunuyor: “*Sayın Özdemir, layık-ı veçhile eski yazıyı bilir ve arşiv vaesikalarına dayalı bir çalışma yaparsanız, kullandığınız bütün belgeleri ekler kısmında göstermezsiniz.*”⁶ Bu cümleden sonra yazılanlara daha sonra yanıt vereceğim ancak bu cümledeki ifade doğrudur. Bir araştırmacı, bir akademisyen bir bilimsel eserde kullandığı bütün belgeleri hem eserinin sonunda yayınlamak zorunda değildir hem de gerçekten kullandığı bütün

⁶ Akcan, “...*Reddiye*”, s. 453.

belgeleri yayınlaması mümkün değildir. Buraya kadar doğru. Ama bazı belgeleri yayınlamak mümkün. Nitekim Erol Akcan da 12 adet belgeyi eserinin sonuna eklemiştir. Erol Akcan'ın kitabı bir Yüksek Lisans Tezi'nin kitaplaşmış halidir. Tezinin sonuna hangi belgeleri koyacağını hangilerini koymayacağını bir seçim üzerine belirlemiştir. Buna sanırım kimsenin itirazı olamaz. Ancak bu seçimin belgeler arasından rastgele bir seçim olamayacağı da kesindir. Öyleyse yayınlanmaya değer görülmüş 12 belge, (“BOA. DH. KMS. DN. 53–4, VN.19” la birlikte) yayınlanmayan diğer belgelerden çok daha önemli görülmüştür. Böyle bir çıkarım yapmaya sanırım hakkımız var. Benim diğer “yöntemsel” itirazım da bu noktada. Bu kadar tartışmalı bir konuyu aydınlatacak bir belge nasıl bu kadar önemsiz görülebilir?⁷ Erol Akcan *Reddiye*'de özel olarak bunu açıklamıyor. Genel bir savunmaya başvuruyor. Bu tartışmalı bir konuyu aydınlatacak belgeyi nasıl diğer 12 belgeden daha az önemli gördüğünü pekala açıklayabilirdi. Ya da Erol Akcan bu konuda benim tablolattığım tartışmadan haberdar değil. Haberdar ise ve buna rağmen bu konuyu aydınlatacak belgeyi yayınlamıyorsa diyecek bir sözüm yok. Bana karşı bir *Reddiye* yazdıran eleştiriye konu olan belge neden *Reddiye*'ye ek olarak yayınlanmamıştır? Üstelik kendisini “belge uydurmakla” suçladığımı⁸ söyledikten sonra “bu belgeyi uydurmadım işte belge bu” demesi daha dorğu olmaz mıydı? Bu konuya geleceğim.

Bu konunun ve bu belgenin neden üzerinde bu kadar duruyorum? Çünkü benim *Reddiye*'ye konu olan makalemde 16 nolu dipnota da belirttiğim gibi “BOA. DH. KMS. DN. 53–4, VN” kodlu belge, makalemi yazarken baktığım başka bir çalışmada da karşıma çıktı: Hakkı Gürkan Ganız'ın yayınlanmamış yüksek lisans tezinde⁹ de bu belgeye atıf var ve bu atıf Demirci Mehmet Efe'nin Bozdoğan Kasabası'nı bastığını ve “*buradaki jandarmaları öldürmüş ve bir zengin evini yakmıştır*” bilgisini içeren bir cümleden sonra yapılmıştır. Gerçekten de Ganız'ın tezinin 98. sayfasında da

⁷ Akcan kitabının sonunda 13 (13. Belge 12 numaralı belgeden sonra 12/A olarak işaretlenmiş) adet belgeye EKLER kısmında yer vermiş. Bir insan çalışmasının sonuna hangi ekleri koyacağına kendi gerekçeleriyle kendisi karar verebilir. İlginç olan nokta Erol Akcan'ın kitabının arkasında “EKLER” kısmında yer verdiği belgelerin hiçbirinin Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)'nden alınmış belge olmaması. Çalışmasının birçok yerinde BOA belgelerine yer vermesine rağmen Erol Akcan'ın örnek olsun diye bir tane bile BOA belgesine çalışmasının sonunda yer vermemesi de dikkat çekiyor.

⁸ Akcan, “...*Reddiye*”, s. 453. Oysa benim “*Reddiye*” nin yazılmasına neden olan makaledeki ifadem “*Dolayısıyla bu belgenin ya içeriği tam incelenmemiştir ya da bu belge şüphelidir.*” şeklindeydi. Bkz., Özdemir, a.g.m., s.206.

⁹ Hakkı Gürkan Ganız, *Milli Mücadele Başlarında Aydın Sancağı (1919-1920)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2007.

Erol Akcan'ın referans verdiği "BOA. DH. KMS. DN. 53-4, VN.19" adlı belgenin dipnot olarak atıf yapıldığı cümle şöyledir:

*"Demirci Mehmet Efe İzmir'in işgalinden sonra Temmuz 1919 başlarına kadar eşkıyalığa devam etti. Yörüük Ali Efe'nin Malgaç baskını yaptığı günlerin hemen ertesinde Demirci, Bozdoğan Kasabası'nı basarak jandarmaları öldürmüş ve bir zengin evini yakıp gitmişti."*¹⁰

Benim Erol Akcan'a yönelttiğim yöntemsel eleştirilerin temeli Ganız'ın aynı belgeyi "*Demirci, Bozdoğan Kasabası'nı basarak jandarmaları öldürmüş ve bir zengin evini yakıp gitmişti.*"¹¹ biçimindeki bir ifadeden sonra atıf olarak kullanmasıydı. Şimdi durum şu: Aynı belgeyi referans veren iki ayrı cümle var ve birinde (Akcan) Demirci Mehmet Efe, "*jandarmanın elinde bulunan silahları da götürmüştür.*", diğesinde (Ganız) "*jandarmaları öldürmüş ve bir zengin evini yakıp gitmişti.*" demektir. Aynı belge bu kadar farklı iki ayrı cümlenin nasıl kaynağı olabilir? Kim olsa bu noktada bu belgeyi görmek istemez mi? Jandarmalar Demirci Mehmet Efe tarafından öldürüldü mü, öldürülmedi mi? Bu o kadar önemsiz mi? Akcan'a göre Demirci Mehmet Efe Jandarmanın elindeki silahları alıyor. Ganız'a göre ise Demirci Mehmet Efe jandarmaları öldürüyor.¹² Akcan'a göre jandarmaların silahını alıyorsa sonra bu jandarmalar ne oluyor? Silahsız bir biçimde karakollarına dönüyorlar mı? Peki bir jandarma bir eşkiya grubuna silahını nasıl teslim eder? Bu arada direnme olmuş mudur? Bu sorular önemsiz mi? Kesinlikle önemli; çünkü jandarma öldürmekle jandarmanın elindeki silahı almak eylemi yapan kişi ya da kişiler için farklı nitelermeler yapmamıza neden olur. Nitekim Erol Akcan bu baskını "eşkiyalık" olarak nitelermeye karşı çıkmış ve Demirci Mehmet Efe'nin Bozdoğan baskını ("birincisi")¹³ diyerek) milli mücadeleye hazırlık aşamasında "aine ve mücahit ihtiyacına" yönelik faaliyet olarak değerlendirmiştir.¹⁴ Akcan bu görüşünü *Reddiye* yazısında da tekrarlamıştır.¹⁵ Eğer Demirci Mehmet Efe baskın yaptığı (Demirci Mehmet Efe'nin Bozdoğan Kasabası'na yönelik eylemini Akcan da "baskın" olarak nitelermektedir.¹⁶) bir kasabada jandarma öldürmüşse bu eylemi Akcan nasıl

¹⁰ Ganız, **a.g.e.**, s. 98, 284 numaralı dipnot.

¹¹ Ganız, **a.g.e.**, s. 98.

¹² Demirci Mehmet Efe ile ilgili başka bir tezin sahibi olan Bilal Cura'ya göre de Demirci Mehmet Efe Jandarmaları öldürmüştür. Bilal Cura, **Demirci Mehmet Efe**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 2004, s.54.

¹³ Akcan, "...*Reddiye*", s. 451.

¹⁴ Akcan, **a.g.e.**, s. 23, 78 numaralı dipnot.

¹⁵ Akcan, "...*Reddiye*", s. 451.

¹⁶ Akcan, **a.g.e.**, s. 19.

olur da “eşkiyalık” olarak değerlendirmez? Öyleyse eşkiyalık başka nedir? Bunu sormaya sanırım hakkımız var. **Eğer** söz konusu belgede Demirci Mehmet Efe'nin jandarma öldürüldüğü yazıyorsa (Ganiz'a göre ve onun da alıntılacağı Asaf Gökbel'e göre böyle) buna rağmen böyle bir eylemi sadece “mücadele için aine ve mücahit ihtiyacına yönelik faaliyet” sayabilmek ne kadar bilimsel bir yaklaşım olabilir? Zavallı Jandarma askerlerini öldürmek nasıl hoş görülebilir? Unutmayalım Akcan bu baskını Kuva-yı Milliye bünyesinde bir eylem olarak nitelemektedir (“*Özdemir'in, Demirci Mehmet Efe'nin Bozdoğan ve Karacasu baskınlarını Kuva-yı Milliye bünyesinde gerçekleştirmiş eylemler olarak ele alan yaklaşımı ve tespit, kendisine değil, bize aittir.*”¹⁷) Demek ki **eğer** belgede Ganiz'ın dediği gibi Demirci Mehmet Efe'nin Bozdoğan baskını sırasında jandarmaları öldürdüğü yazıyorsa Akcan'a göre bir Kuva-yı Milliye birliği Bozdoğan'daki jandarmaları öldürüyor olsa bile bu eleştirilecek bir eşkiyalık eylemi değil, sadece aine ve adam ihtiyacına yönelik bir eylem. Benim itirazım da bu ikinci düşünceye. Bu düşünceye göre bir jandarma gurubu henüz Kuva-yı Milliye'nin varlığından haberdar değilken bile Kuva-yı Milliye tarafından öldürülebilir. Peki kimin adına ve hangi gerekçeyle? Yunanlılarla işbirliği mi yapmışlar, isyana mı katılmışlar, nasıl bir iletişimsizlik olmuş da ikna olamamışlar ve çatışma yaşanmış? Bu eylem masum görülebilir mi? Öldüren kişiler bu tarihte biz “Kuva-yı Milliyeyiz” diye bir kimlik mi elde etmişler? Bize göre bu eylem bir eşkiyalıktır ve görmezden gelinemez, normal sayılamaz. Eğer savunulacaksa da belgede **eğer** jandarmaların öldürüldüğü yazıyorsa, “jandarmalar öldürüldü” deyip bu eylemin açıkça meşru olduğu savunulmalıdır ki tartışmanın taraflarının (Ben ve Akcan'ın) görüşleri netlik kazanmış olsun. Oysa Akcan jandarmaların öldürülmesini açıkça savunmuyor. Bundan hiç söz etmiyor. Peki neden? Yukarda birçok yerde “**eğer**” dediğim dikkat çekmiştir. Gerçekten de Akcan jandarmaların öldürülmesinden söz etmiyorsa belgede jandarmaların öldürüldüğü yazmıyor olabilir. Bu durumda Akcan'ın bu baskını eleştirmesi beklenemez. Ama Ganiz, aynı belgede jandarmalar öldürüldü bilgisini görüyorsa ve Akcan görmüyorsa, benim gibi, her iki esere de bakıp aynı belgeden farklı bilgiler verildiğini gören araştırmacılar ne yapsın? Belgenin aslı olsaydı çok iyi olmaz mıydı? Ama ne Ganiz ne Akcan bu belgeyi açıkça vermiyorlar. Akcan benim makalemi okuyup Ganiz'ın tezini işaret ettiğim bölümü de okuduğu halde yine belgeye yer vermiyor. İlginç değil mi? İki Türk üniversitesinde yapılan iki ayrı yüksek lisans tez çalışmasında aynı belge farklı okunuyorsa üçüncü kişi olan benim belgenin aslını bir de ben okusaydım diye merak etmesi çok anormal bir istek mi? Benim aynı belgeyi kullanan iki yazarın

¹⁷ Akcan “...Reddiye”, s. 451.

farklı ifadelerine dikkat çekmem ve Akcan'ın 10 Haziran'da Bozdoğan Kasabası'nın basılıp mahkumların serbest bırakılması ve jandarmaların silahlarının alınması iddialarının hangisini desteklemek için kullanıldığını, yoksa bütün iddiaların dayanağı olarak mı kullanıldığını sormam neden yadırganıyor? Benim düşüncem, bir düşünce ya da iddia ileri sürülürken buna ilişkin bir dayanağın, bir belgenin hangi iddianın katını olarak sunulduğunun açık olması gerektiği yönündeydi. Bunun olmamasını da yöntemsel bir hata olarak değerlendirdim. *“Dolayısıyla bu belgenin ya içeriği tam incelenmemiştir ya da bu belge şüphelidir.”* şeklindeki ifadem dikkat edilirse Ganız'ın tezinden bahsettiğim bölüm hakkında yazdığım kısımdaydı.¹⁸ Benim *“Yaklaşım Farklılıkları Açısından Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye'ye Katılışı ve Kuva-yı Milliye Bünyesindeki Faaliyetlerinin Niteliği”* adlı makalemin 206. Sayfasındaki 16. Dipnotu şöyleydi:

Hakkı Gürkan Ganız, Milli Mücadele Başlarında Aydın Sancağı (1919-1920), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2007, s. 98. Bu çalışmada yer alan ifade için “BOA. DH. KMS. DN. 53-4, VN. 19.” kodlu Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne ait bir belgeye atf yapılmaktadır. Ancak söz konusu tezde bu belgeden elde edilmesi düşünülebilecek Bozdoğan Kasabası'ndaki hangi bankanın basıldığı, soyulduğu ve kaç jandarmanın bu sırada öldürüldüğü bilgisi verilmemektedir. Döneme ilişkin daha hafif eşkiyalık hareketlerini içeren bir çok belgede verilen kimi ayrıntılar düşünüldüğünde özellikle ölen insan sayısı ve bir banka gibi çok göz önündeki bir kurumun hangisi olduğu konusunda bilgi olmaması bu belge konusunda şüpheye kapılmamıza neden olmaktadır. Belgenin kimden kime gönderildiği de belirtilmemektedir. Döneme ilişkin Batı Anadolu'ya ait eşkiyalık olaylarındaki ayrıntılı tariflere örnek olarak bkz. Mehmet Temel, “Kuvayı Milliye Döneminde Milas-Bodrum'da Eşkiyalık ve Çetecilik”, Milli Mücadele'de Mentеше Sancağı ve Yörük Ali Efe, (Editör: Günver Güneş), Pia Yayınları, Birinci Baskı, 2013, s. 122-139. Bu makalede verilen örneklerdeki detaylar, asayişle ilgili bir iç yazışmasında banka soygunu gibi görece önemli bir olayın detaylarının belirtilmemesinin mümkün olamayacağını göstermeye yeterlidir. Dolayısıyla bu belgenin ya içeriği tam incelenmemiştir ya da bu belge şüphelidir. (NOT: Hakkı Gürkan Ganız'ın tezinin bizim de kullandığımız 98. sayfasında verilen 285 nolu dipnottaki ifadeler, kaynak belirtmeden ya da tırnak işareti kullanmadan Sıtkı Aydinel'in

¹⁸ Özdemir, a.g.m., s. 207, 16.dipnot.

eserinin 205. sayfadaki 277 nolu dipnottan anılmış ve Aydınel'in ifadeleri aynen ya da bazı ifadeler küçük değişiklikler yapılarak tez yazarının kendi ifadeleriymiş gibi kullanılmıştır. Hatta Hakkı Gürkan Ganız'ın tezinin 98. sayfasında, son paragraftaki 2. cümleyi oluşturan "Ancak Demirci Mehmet Efe'nin bu mektubun etkisi altında kaldığını da belirtmek gerekir." ifadesi de Aydınel'in çalışmasının 205. sayfasının 2. paragrafının "Ancak" ile başlayan 2. cümlesinin aynısıdır. Bu durumun bilim ahlakı adına uygun olmayan bir anlayış olduğunu da belirtmek durumundayız.) Yukarıda belirtilen BOA. DH. KMS. DN. 53-4, VN. 19 nolu belge, Erol Akcan'ın adı geçen kitabının 19 sayfasındaki 66 dipnot'ta da aynı yazılımla kullanılmıştır. (Bkz. Akcan, a.g.e., s. 19.) Erol Akcan, bu belgenin ATASE arşivindeki numarasını da aynı dipnota KN.32, GN.83.BN:6/1: olarak vermektedir. Ancak kitabının sonundaki ekler arasında bu belge nedense yoktur. Ayrıca Akcan, bu dipnota eklediği kendi açıklamasında belgenin mahkûmların hapisnedenen çıkartılıp Demirci Mehmet Efe'nin maiyetine alınması üzerinde durmuştur. Bu durumda biz yine bu belgenin Akcan'ın kitabının 19. sayfasındaki "10 Haziran 1919'da Bozdoğan kasabasını basmıştır" ifadesini desteklemek için mi yoksa devamında mahkûmların Demirci Mehmet Efe'nin maiyetine alınmasını göstermek için mi dipnotta belirtildiğini anlayamamış durumdayız. Bunun dipnot kullanırken ve içeriğini aynen yayınlamadığımız bir belgeye atıf yaparken ortaya çıkan bir yöntemsel hata olduğunu söylemek durumundayız.¹⁹

Görüldüğü gibi Akcan'ın belgeyi kullanımına ilişkin sadece iki iddiayı tek bir kaynağa gönderme yaparak dipnot kullanması üzerine "yöntemsel bir hata" değerlendirmesi yapmışız. Burada Ganız'ın aynı belgeyi kullanırken yaptığımız değerlendirmeleri Akcan'ın kendi üzerine aldığı görüyoruz. Buradan hareketle Akcan, onu "belge uydurmakla" suçladığımızı iddia etmektedir. Böyle bir şey demedim. Dipnotta da belirttiğim gibi Ganız'ın kullanımını eleştirirken ve başka kaynaklardan aynı ifadeleri kullandığını belirtirken "***Dolayısıyla bu belgenin ya içeriği tam incelenmemiştir ya da bu belge şüphelidir.***" demektedirim. Bu ifadelerimden Ganız'ın belgenin içeriğini "tam incelenemediği" kısmı kesinlikle doğrudur. Bunu biraz sonra ortaya koyacağım. Devamında "ya da bu belge şüphelidir" ifadesi de benim aynı belgeden iki farklı sonuç çıkarılmasına ilişkin şüphemdir. Zaten "ya da..." ifadesi bu konuda bu "şüpheliliğin" olasılık olduğunu belirtmektedir. Benim yöntemsel olarak yaptığım bu eleştiriyi bir "belge uydurma" suçlamasına dönüştürerek çarpıtmak ve bu çarpıtmayı dile

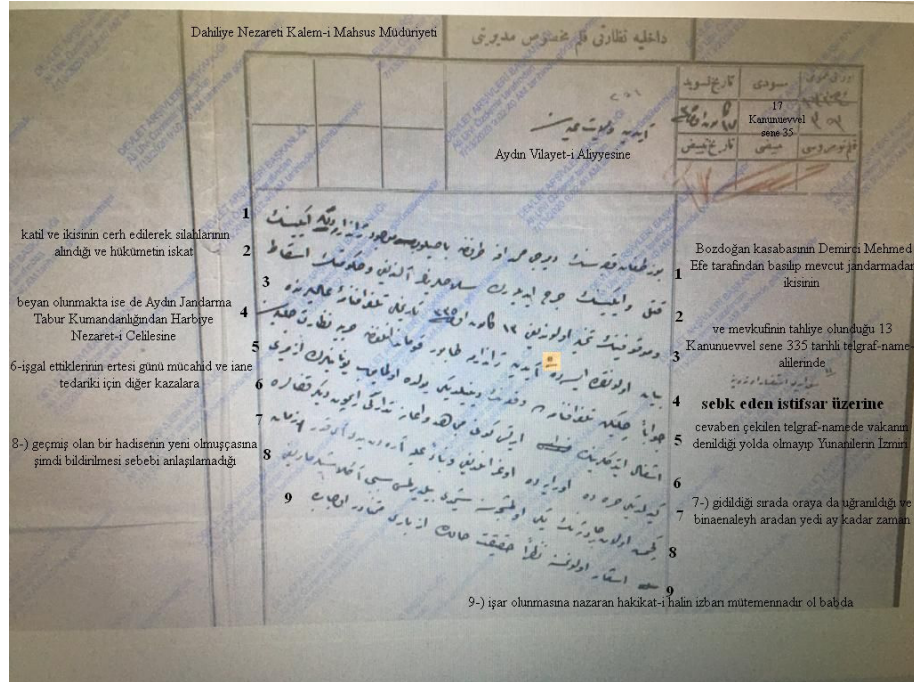
¹⁹ Özdemir, aynı yer.

getirdikten sonra bile bu belgeyi yayınlamamak (“bak şüpheli/uydurma değil bu belge” dememek) de bence yine bu kez *Reddiye* yazısı için bir yönemsel hatadır. İnsanın kendini “belge uydurmak” gibi bir suçlamayla kaşı karşıya kaldığı bir durumda “böyle bir belge var ve o da şu” diyerek savunması daha doğru olmaz mıydı? Oysa Akcan benim için “*bizi belge uydurmakla suçlamaktadır*” dedikten hemen sonra arşiv vesikalarına nasıl dipnot düşüleceğine ilişkin bir konuya geçmektedir. Bu durum daha da şüphe çekici hale getiriyor olayı. Normali, (gerçekte yapılmamış olan) böyle ağır bir suçlamayı göğüslemek, bu “şüpheli” olmayan belgeyi suçlamayı belirtip hemen yayınlamak ve üzerinde konuşmak olurdu. Akcan bunu *Reddiye*'de yapmıyor. Çünkü birzadan göstereceğim gibi daha belgeyi görmeden düşündüğüm gibi bu belge gerçekten de şüphelidir.

Bu belge bir bilim insanının kullanırken en çok dikkat edeceği belge türlerinden biridir. Dolayısıyla benim bu belge “şüpheli” değerlendirmem doğrudur ve “şüpheli” belge deyiminden “belge uydurmak” değerlendirmesi çıkması ise tam bir çarpıtmadır. Kimseyi belge uydurmakla suçlamadım, suçlamıyorum. Var olan ve içeriği bilgi verme açısından belirsizliklerle dolu bir belgenin yanlış yorumlanması söz konusudur. Bu yüzden ben aslında kısaca kullandığımız belgelere ve bu belgeleri kullanırken, dipnot verirken dikkat edin diyorum. Erol Akcan, yapmadığım bir eylemi ve sözü “belge uydurmakla suçlama” ifadesi ile ortaya koyarak etik olmayan bir çıkarsamada bulunmuştur. Şimdi bu durumda asıl suçlamamı yapayım: Erol Akcan kendisini “belge uydurmakla suçlamaktadır” diyerek itham ettiğimi söylerken uydurmaktadır. Bir kişi için belge uydurma suçlaması yapacak olsaydım açıkça böyle söylerdim. Belge uydurma suçlaması “Erol Akcan olmayan bir belgeyi varmış gibi kullanmıştır” gibi bir ifade kullansaydım olurdu. Açıkcası “...ya da bu belge şüphelidir” ifadesinden “belge uydurma” suçlaması çıkmaz. Bu çok zorlama çıkarım bile yönemsel bir sorundur. Erol Akcan bizi haksız yere suçlamaktadır. Bu belge yanlış değerlendirilmiş, içeriği şüphe dolu, bilimsel çalışmalarda bir iddiaya dayanak oluşturması sorunlu bir belgedir. Nitekim bu belgenin biraz sonra içeriği incelendiğinde tarih çalışmalarında bir yargıya dayanak olamayacak belirsizliklerle dolu olduğu ortaya çıkacaktır. Erol Akcan'ın bu belgeden “10 Haziran 1919”da bir baskın olduğu bilgisini çıkartarak eserinde 66 numaralı dipnotta bu belgeye atıfta bulunmasına yönelik olarak, içerdiği bilgi açısından kesinlikle “şüpheli” bu belgenin aslında yanlış yorumladığına ilişkin düşüncelerime de yer vereceğim. “*Dolayısıyla bu belgenin ya içeriği tam incelenmemiştir ya da bu belge şüphelidir.*” iddiamın arkasındayım. Demek ki sadece cümlemin ilk kısmı (bu belgenin içeriğinin tam incelenmediği kısmı) Erol Akcan'ı ilgilendirmektedir. Burada “ya da” ifadesi “ve” ifadesi gibi kullanılamaz.

Ancak ben bu belgenin şüpheli de olduğunu ortaya koyacağım. Söylediklerim bu ve bunlardan “belge uydurma suçlaması” nasıl çıkıyor anlayamıyorum. Böyle bir suçlama algısı oluşmuşsa da nasıl olur belge yayınlanmaz onu da şüpheli karşılıyorum. Buradan doğan yeni şüphe şu: Acaba belgenin içeriği, şüpheli bir içerik mi? Belgenin “10 Haziran 1919” da olanlar hakkında bir yargı oluşturmaya yetmediği ortaya çıkar korkusu mu belgeyi açıkça yayınlamaktan alıkoymaktadır insanları? Belgeyi yayınladıktan sonra bu içeriğin şüpheli olduğuna ve bilimsel bir eserde bir olayın belli bir tarihte olduğuna ya da olayın ne olduğuna ilişkin bir kanıt olarak kullanılamayacağına herkes tanık olacaktır. Herkes tabi ki belge üzerinde istediği yargıyı da oluşturabilir.

Şimdi bu belgeden bu kadar çok söz ettikten sonra, Ganiz’a göre Demirci Mehmet Efe’nin Jandarmaları öldürdüğü ancak Akcan’a göre 10 Haziran 1919’da Demirci Mehmet Efe Bozdoğan Kasabası’nı bastığı, Jandarmaların elinden silahını aldığını ve kasabadaki mahkumları maiyetine aldığını belirttiği cümlelerin dayanağı olan “BOA. DH. KMS. DN. 53-4, VN 19” numaralı belgenin gerçekte ne dediğine bakabiliriz. “BOA. DH. KMS. DN. 53-4, VN 19” numaralı belge şöyle:

Şimdi belgenin satırlarının yanına Türkçe ifadeleri vermiş olmakla birlikte belgenin bütünü aktaralım:

Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti

Aydın Vilayet-i Aliyyesine

Tarih-i tesvid: 17 Kanunuevvel sene 35

(1)Bozdoğan kasabasının Demirci Mehmed Efe tarafından basılıp mevcut jandarmadan ikisinin (2) katil ve ikisinin cerh edilerek silahlarının alındığı ve hükümetin iskat (3) ve mevkufinin tahliye olduğu 13 Kanunuevvel sene 335 tarihli telgraf-name-i alilerinde (4) beyan olunmakta ise de Aydın Jandarma Tabur Kumandanlığından Harbiye Nezaret-i Celilesine (5) cevaben çekilen telgraf-namede vakanın denildiği yolda olmayıp Yunanilerin İzmir (6) işgal ettiklerinin ertesi günü mücahid ve iane tedariki için diğer kazalara (7) gidildiği sırada oraya da uğranıldığı ve binaenaleyh aradan yedi ay kadar zaman (8) geçmiş olan bir hadisenin yeni olmuşçasına şimdi bildirilmesi sebebi anlaşılacağı (9) işaret olunmasına nazaran hakikat-i halin izbarı mütemennadır ol babda.”²⁰

Belge 17 Aralık 1919 tarihinde Dahiliye Nezareti'nin Aydın Vilayeti'ne yazdığı bir yazıdır. Belgenin devlet kurumları arasındaki bir dolaşımın son safhası olduğu da anlaşılmaktadır. Şöyle ki 1-Bu belgeden önceki bir tarihte Aydın Vilayeti konuyu Dahiliye Vekalaeti'ne yazmıştır. 2-Dahiliye Nezareti ise konunun mahiyetini öğrenmek ve bilgi almak için Harbiye Nezareti'ne yazmıştır. 3-Harbiye Nezareti de konuyu tahkik için Aydın Jandarma Tabur kumandanlığına konuyu sormuştur. 4-Aydın Jandarma Tabur kumandanlığı da konunun vilayetçe bildirildiği gibi olmadığını ve olayın 7 ay öncesinde olmasına rağmen şimdi olmuş gibi gösterildiği ve farklı bir şekilde cereyan ettiğine dair Harbiye Nezareti'ne bilgi vermiştir. 5-Harbiye Nezareti ise aldığı bilgiyi Dahiliye Nezareti'ne iletmiştir. 6-Son olarak Dahiliye Nezareti konuyu Aydın Vilayeti'ne yazarak tahkikini istemiştir. Yukardaki belge işte bu son aşamanın belgesi olup 17 Kanunuevvel 1335 (Aralık 1919) tarihlidir.

Görülüyor ki belgede “olmuş” bir olay için kesin bir kanıt getirecek bir içerik yoktur. Bir kere olayın olduğu yerden (Bozdoğan'dan) merkeze yazılan bir yazı değildir. Bu anlamda olayı anlatan bir haber verme niteliği olan belge olmadığı gibi olayın üzerinden 7 ay geçtikten sonra yapılan bir

²⁰ Belge halen Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nin internet sorgulamasında aynı kodla görülebilmektedir. (Erişim Tarihi: 2 Haziran 2020). Belgenin okunması için yardımlarını esirgemeyen dostum Doktora Öğrencisi Fatih Çil'e sonsuz teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

yazışmalar dizisinin son halkasıdır. Bir iddia ve onun yalanlanmasından söz eden bir belgedir. Bu belgeye dayanarak “10 Haziran 1919’da Bozdoğan Kasabası’nu basmıştır. Kasabadaki mahkumları maiyetine alan Demirci Mehmet Efe, jandarmanın elinde bulunan silahları da götürmüştür”. yargısına varılamaz. Çünkü “vakanın denildiği yolda olmayıp” ifadesi ile bu iddialar yalanlanmaktadır. İkincisi olaydan 7 ay sonra düzenlenmiş üstelik iddiaları yalanlayan bir belge 7 ay önceki bir olay için nasıl kanıt olarak kullanılabilir? Bunun bilimsel yöntemle ve bilimsel etikle bir ilgisi var mı? Ganız’ın belgeyi hiç görmeden sadece eski adıyla Başbakanlık Arşivi’nin internet sitesinde belgenin sınıflanma başlığına bakarak tezinde dipnot olarak yararlandığı anlaşılıyor. Çünkü belgenin internet sitesindeki sınıflandırma başlığı şöyle: “Demirci Mehmet Efe çetesinin Bozdoğan Kasabasını basarak jandarmayı katl ve yaraladıkları, silahlarını aldıkları, adli hiçbir muamelenin yapılmadığı, asayişin sağlanamadığı”

Görüldüğü gibi belgenin sınıflandırma başlığı sanki jandarmalar öldürüldüğü ve silahlarının alındığı bilgisini veriyor gibi bir izlenim vardır. Oysa belgenin özetinin belgenin ilk cümlelerinden yola çıkılarak hazırlanmış olması, içeriğe ulaşmayıp sadece başlığa bakan araştırmacıyı (Ganız’ı) yanıltmıştır. Ganız’ın tezini yazdığı 2007’de arşivin başlıklarına internetten ulaşılabilirdiği halde belgelere erişim yapılamıyordu, bizzat arşive gitmek gerekiyordu. Büyük olasılıkla Ganız bu belgenin sadece başlık kısmını kullanarak bu belgeye atıfta bulunmuştur. Akcan ise belgeyi okumuş olsa bile yanlış yorumlamıştır. Çünkü Demirci Mehmet Efe’nin bu belgeye dayanarak Bozdoğan’dan mahkumları maiyetine aldığı ve jandarmanın elinden silahlarını aldığı çıkartılamaz. Çünkü belgede açıkça “vakanın denildiği gibi olmadığı” yazmaktadır. Bu belge bir yalanlama belgesidir ve Aralık 1919’a aittir. Olaydan 7 ay sonrasında yazılmıştır. Bu durumda bizim bu belgenin Akcan tarafından kullanımına ilişkin yöntemsel hata değerlendirmemizin doğru olduğu görülmektedir. Öyleyse bu belgeden Akcan, Bozdoğan’a gelen Demirci Mehmet Efe için “Kasabadaki mahkumları maiyetine alan Demirci Mehmet Efe jandarmanın elinden bulunan silahları da götürmüştür” bilgisini nasıl çıkardığını açıklamak zorundadır.

Diğer önemli bir nokta ise bu belgede 10 Haziran 1919 tarihine yönelik bir ifade yoktur. Çok açıkça Yunanlıların İzmir’i işgalinin bir gün sonrasında geçen bir olaydan söz edilmektedir (“Yunanilerin İzmir’i işgal ettiklerinin ertesi günü”). Bu da 16 Mayıs 1919 tarihine denk düşer. Öyleyse 16 Mayıs 1919 tarihinde olmuş bir olayı bilgi olarak veren bir belge, Erol Akcan’ın kitabının 19. Sayfasında belirttiği gibi, olayın 10 Haziran 1919’da olduğuna ilişkin bir yargıya nasıl dayanak olarak kullanılabilir? Bu yöntemsel hatanın

da ötesindedir. Bu Erol Akcan'ın belgeyi yayınlamamasının nedeni olabilir mi? Sadece soruyorum. Belki de belgeyi ben yanlış değerlendirmişimdir. Belge ortada olduğuna göre herkes yorumunu yapabilir.

İlginç olan bir nokta daha var. Erol Akcan *Reddiye* yazısında şöyle bir cümleye yer vermektedir: “*Öncelikle herhangi bir konuda bilimsel makale yazmadan önce, yapılacak ilk iş, sizden önce aynı konuda bir bilimsel çalışmanın yapıp yapılmadığına bakmaktır.*”²¹

Katılıyorum. Ancak Erol Akcan Milli Mücadele’de Demirci Mehmet Efe (1919-1920) başlıklı bir eser yazmaya koyulduğunda nedense Hakkı Gürkan Ganız’ın kendi çalışmasından önce (2007’de) yapılmış *Milli Mücadele Başlarında Aydın Sancağı (1919-1920)* başlığını taşıyan tezine bakmamıştır (eserinin kaynakçasında bu eser yoktur). Oysa Aydın’ı kapsayan Turan Akkoyun’un *İstiklal Savaşı’nda Aydın Kuva-yı Milliyesi* adlı yayınlanmamış yüksek lisans tezi Erol Akcan’ın eserinin kaynakçasında vardır. Demek ki bilim insanı bir seçim yapabilir, konusuyla dolaylı olarak ilgili olan iki tezden birini kaynak olarak alıp diğerini almayabilir. Öyleyse yukarda Erol Akcan’ın ifadesi “Demirci Mehmet Efe ile ilgili değerlendirmelerde bulunan **bütün önceki** çalışmalara bakma” anlamına gelmemektedir. Bunu netleştirelim. Ama ben *Yaklaşım Farklılıkları Açısından Demirci Mehmet Efe’nin Kuva-yı Milliye’ye Katılışı ve Kuva-yı Milliye Bünyesindeki Faaliyetlerinin Niteliği* adlı makalemi yazarken hem Erol Akcan’ın hem de Hakkı Gürkan Ganız’ın çalışmalarına baktım. Ganız’ın tezinin bir bölüm başlığı şöyledir: “**2.7. Demirci Mehmet Efe’nin Milli Mücadeleye Katılması**”²²Bunun anlamı nedir? Şudur: Bir bilim insanı “*Görüldüğü üzere , Sıtkı Aydınel dahil olmak üzere Demirci Mehmet Efe’nin Kuva-yı Milliye’ye katılımını oldukça geç bir tarihe işaretleyen ve onun yaptığı bazı faaliyetleri eşkiyalığa matuf (atfedilmiş) olarak değerlendiren iddialar ilk defa bizim çalışmamızda kabul edilmemiş ve Demirci Mehmet Efe’nin Kuva-yı Milliye’ye katılımı ile ilgili farklı bir yaklaşım geliştirilmiştir.*”²³ gibi büyük bir iddiayı içeren bir ifade kullanırken bu iddianın konusu olan Demirci Mehmet Efe’nin Kuva-yı Milliye’ye katılımını bir başlık olarak ele alan daha önceki bir çalışmaya bakma gereği de duymamıştır. Bunu bilimsel kabul edebilir miyiz? Doğrudan konu ve iddia ile ilgili bir bölümü içeren daha önceki çalışmaya bakma gereği duymadan bir iddiayı ilk kez dile getirdiğini söylemek doğru değildir. Belki Ganız da bu konuda bir iddia ortaya koymuştur? Bir araştırmacı bir iddia ile ilgili “**ilk ben söyledim**” anlamında bir söylem geliştirirken (“ilk defa bizim

²¹ Akcan, “...Reddiye”, s. 450.

²² Ganız, a.g.e., s. 98.

²³ Akcan, “...Reddiye”, s. 451.

çalışmamızda...”²⁴), kendinden önceki **bütün** araştırmaları kullandığından emin olmalıdır. Akcan bunu yapmamıştır. Ben de bütün kaynakları okuduğumu iddia etmiyorum ama **bir şeyi ilk kez söyledim iddiasında da bulunmuyorum**. En azından Ganız’ın çalışmasını yakalayabildim. Sorun da dediğim gibi buradan çıktı. Bu kadar güçlü bir iddia için bilimsel yaklaşım daha büyük bir titizliği ve daha geniş bir kaynakça taramasını gerektirir. “*Bir bilimsel makale nasıl olmalıdır?*” diye öğrencilere bir makale okutulacaksa bu öğrencilere bunu da hatırlatmak istiyorum. Eğer Akcan, Ganız’ın tezinin ilgili bölümünü okusaydı aynı belgenin farklı okunuşu konusunda Ganız’la da bir hesaplaşmaya girebilir ve bu durumda eminim ki bu belgenin doğru okunuşu (değerlendirilişi) olarak belgeyi yayınlardı.

Erol Akcan’ın “BOA. DH. KMS. DN. 53-4, VN” nolu belgeyi kitabının 19. Sayfasında 66. Dipnot olarak verirken ilginç başka bir nokta daha var. Bu dipnotta bu belgenin devamında “;”işaretinden hemen sonra “ATASE Arş, KN.332,GN.83, BN:6/1” belgesi var. Dolayısıyla Akcan’ın kitabındaki “*10 Haziran 1919’da Bozdoğan Kasabası’nu basmıştır.*” ifadesinden sonra kullanmadığı ve “*Kasabadaki mahkumları maiyetine alan Demirci Mehmet Efe, jandarmanın elinde bulunan silahları da götürmüştür.*” ifadesi bu cümleye düşülen 66. dipnotta bir değil iki belgeyle desteklenmiş durumdadır.

Bu durum başka soruları da doğurmaktadır: İki ayrı kurumda iki ayrı belge mi var? Yoksa biri asıl diğeri fotokopisi mi? Aynı konuya iki belge birden referans verilmiş. Acaba “*10 Haziran 1919’da Bozdoğan Kasabası’nu basmıştır.*” ifadesi için “BOA. DH. KMS. DN. 53-4, VN” kodlu belge ve “*Kasabadaki mahkumları maiyetine alan Demirci Mehmet Efe, jandarmanın elinde bulunan silahları da götürmüştür.*” ifadesi için “ATASE Arş, KN.332,GN.83, BN:6/1” kodlu belge mi kullanılmış? Her iki belge de kitabın “Ekler” kısmında yer almadığı için bilemiyoruz. Eğer art arda gelen iki cümle için bir belge, diğeri için diğer belge kullanılmışsa bize göre her cümleden sonra ayrı bir dipnot ile bu iki belgeye ayrı ayrı atıf yapılması daha doğru olurdu. Eğer böyleyse bunun da yönlemsel bir hata olduğunu not etmek istiyorum.

Son olarak bu noktada bir konuyu daha açıklığa kavuşturmak istiyorum. Benim makalemdeki temel sorunsalım salt Demirci Mehmet Efe’nin Milli Mücadele’ye ne zaman katıldığını saptamak değildi. Her ne kadar makale başlığında Demirci Mehmet Efe’nin adı geçmekteyse de asıl sorunsalım başlığın ikinci cümlesi olan Kuva-yı Milliye bünyesindeki faaliyetlerinin niteliğiydi. Bunu da makalemde şöyle işaret etmiştim:

²⁴ Akcan, “...Reddiye”, aynı yer.

“Demirci Mehmet Efe’ nin Kuva-yı Milliye’ye katılımı tek başına çok önemli bir olay olarak değerlendirilmeyebilir. Bu makale ile sadece belirli bir kişinin Kuva-yı Milliye’ye ne zaman katıldığı gibi tarihsel açıdan çok da değerli sayılamayacak bir bilginin ortaya konulması değil, bir örnek olay çerçevesinde, bir tarihsel olayın, iki farklı açıklama, daha doğrusu iki farklı Kuva-yı Milliye tanımı ya da anlayışı içinde nasıl yer aldığına ve yorumlandığına ilişkin kuramsal bir tartışmanın ortaya konması hedeflenmiştir. Dolayısıyla sonuçta “Demirci Mehmet Efe Kuva-yı Milliye’ye ne zaman katıldı?” sorusuna vereceğimiz yanıtlar “Kuva-yı Milliye’den ne anlıyoruz?” sorusuna da yanıt anlamına gelecektir.”²⁵

Demek ki asıl sorun Kuva-yı Milliye’yi nasıl tarif edeceğiz ve nasıl niteleyeceğiz. Demirci Mehmet Efe, bu sorunsal için bir vesiledir. Akcan ilk olarak bulduğunu, gördüğünü söylediği ne ise bu onuru, prestiji ona bırakıyorum. Hiç böyle bir iddiam yok. Benim amacım genel kabul görmüş paradigmaya karşı olsa bile sadece olgulardan hareket ederek bilimsel gerçeği uygun kavramlarla ifade etmektir. Olgular paradigmanın kavramlarına uymuyorsa olguları görmezden gelelim, eğelim bükelim anlayışı benim anlayışım değildir. Benim bilim anlayışım gördüğüm gerçeği söylemektir. Olgular geçerli paradigmaya uymuyorsa ve paradigmanın kavramları olgulara uymuyorsa kavram sepetimiz değiştirilir ve paradigma eleştirilir. Benim makalemle Erol Akcan’ın tezini ve *Reddiye*’sini art arda okuyanlara önerim bu bakışla bir okuma yapmalarındır.

3-Erol Akcan’ın “Bir Polemik Yazısı Nasıl Olmamalıdır” Örneği Olarak “Ali Ulvi Özdemir’e Reddiye” Başlıklı Yazısının Genel Bir Eleştirisi

Reddiye başlığı ve yazısı akademik yazında çok sık karşımıza çıkan bir başlık ve içerik değildir. Eleştiri her zaman yapılır. Nitekim ben de Akcan’ı *Yaklaşım Farklılıkları Açısından Demirci Mehmet Efe’nin Kuva-yı Milliye’ye Katılımı ve Kuva-yı Milliye Bünyesindeki Faaliyetlerinin Niteliği* adlı makalemde eleştirdim. Şimdi bu *Reddiye* yazısı üzerine genel eleştirilerimi yazıyorum:

1- *Reddiye* yazısı hiçbir ara başlığı içermeyen, yekpare bir yazıdır. Bilimsel bir eleştiri yazısı eğer bu kadar uzun tutulacaksa bana göre bölüm bölüm düzenlenseydi içinde savunulan “bilimsellik” daha belirgin olurdu.

²⁵ Özdemir, a.g.m., s.201.

2-Başlığı bir bilimsel metinden beklenmeyecek derecede hatalıdır. Bunu 1.bölümde değerlendirdim.

3-Akcan'ın *Reddiye* yazısı, kendini kişisel olarak savunma ve benim getirdiğim kişisel eleştirileri çürütme ya da eleştirilerime karşı-eleştiriler getirme çabası ile genel olarak Kuva-yı Milliye konusundaki görüşlerimin eleştirisini birbirine karıştırmıştır. Bunu da ayrı başlıklar halinde ve kişisel olanla genel yaklaşım farklılıklarını birbirinden ayırarak yapsaydı daha iyi (daha “bilimsel”) olacaktı.

4-Bilimsellik eleştirisi ile başlayan bir yazıda eleştiriyi yazma nedenlerinden biri olarak “Kuva-yı milliyecilerin aziz hatırasına olan saygı ve minnet duygusu” nun sayılmasını bilimsel bulmuyorum. Bu ifade bilimsel değildir. Bir bilim insanı duygularıyla hareket edemez. Kuva-yı Milliye’ye minnet ve saygı duyan birisi Kuva-yı Milliye’ye olgusal yaklaşamaz. Baştan bir inanç alanı varsa, bir kabul varsa bilimsel olarak neyi araştırıyoruz? Araştırmaya gerek yok ki... Gerçeği zaten biliyoruz demektir. Bir bilimadamı önyargıları ne olursa olsun, olguların onu baştaki inanç ve kabullerinden daha farklı bir yere götürmesine açık olmalıdır.

5-Bir eleştiri yazısı bilimin olgusal ifade tarzına sahip olmalıdır. Alay ve hakaret içeriği bilimsellikle bağdaşmaz. Ben makalemde Erol Akcan'ın da *Reddiye*'de alıntıladığı şu ifadelere yer vermişim:

*“Tarihsel olguları yerli yerine oturturken güncel siyasetin ve duygusallığın dışında kalıp bütünüyle bilimin kendi iç mantığı ve dürüstlüğüyle hareket etmek, olgulara bağlı kalmak esastır. Kuva-yı Milliye kavramının çok daha sonra ve günümüzde daha idealist bir anlam kazandığı doğrudur. Ama tarihsel olayları ve bu olaylara denk düşen kavramları tarihin bir bilim dalı olduğunu unutmadan yorumlamak gerekir.”*²⁶

Akcan, bu ifadeleri “*Ne kadar güzel sözler değil mi?*”²⁷ diyerek alaycı bir ifadeyle karşılıyor. Bu “bilimselliğe” yakışır bir tavır değildir.

6-Akcan yukardaki alıntıdaki genel eleştirimi üzerine almış görünüyor. Doğrudur. Yukarda makalemde aldığım kısımda tam da Erol Akcan'ın 4. Maddede belirttiğim tutumunu, genel bir tutum olarak eleştirmiştim. Akcan alaycı bir ifade ile “*Ne kadar güzel sözler değil mi?*” dedikten sonra buradaki Kuva-yı Milliye kavramının bu sözcük takımının günümüzde kazandığı ve tamamen siyasi bir işlev gören “birleştirici” anlamını, benim tarihsel olarak

²⁶ Özdemir, a.g.m., s.236.

²⁷ Akcan, “...*Reddiye*”, s. 450.

belli bir dönemdeki, Milli Mücadele dönemindeki, Kuva-yı Milliye kategorimle özdeşleştiren anlayışa yönelttiğim eleştirilerimi karşılamıyor. Benim asıl sorunsalım buydu. Akcan bu alıntıdan sonra bu konudaki eleştirilerime yanıt vermeden, farklı bir bilimsel eleştiri getiriyor ve benim daha önceki çalışmalarını atıfsız ya da refanssız kullandığım konusuna geçiyor. Benim makalemin temel sorunsalını oluşturan ve tarihsel olana yönelttiğim eleştirileri, günümüzde Kuva-yı Milliye ile ortaya çıkan imaja yönelmiş sayan anlayışı eleştirmem konusunda sessiz kalıyor. Bu alıntıdan sonra “*Pekala, Özdemir makalesini kaleme alırken bu ilkelere riayet etmiş midir? Maalesef hayır.*” diyor. Alıntıda belirttiğim hususlar konusunda bir söz söyleyecek diye beklerken başka bir konuya geçip, “*Öncelikle herhangi bir konuda bilimsel makale yazmadan önce, yapılacak ilk iş sizden önce aynı konuda bir bilimsel çalışmanın yapıp yapılmadığına bakmaktır.*”²⁸ demektedir. Bu cümleyi yazıp devam edilecekse, benim alıntıyla yola çıkmanın nedeni nedir? Yok alıntıya yer veriyorsunuz ve bir de alaycı bir ifade kullanıyorsanız neden alıntıda belirttiğim hususlara değinmiyorsunuz ve kendi görüşünüzü dile getirmiyorsunuz? Nitekim *Reddiye*'nin devamı okunduğunda Erol Akcan'ın kesinlikle tam da bu alıntıda hedeflenen anlayışın temsilcisi olarak tavrı aldığı ve söz söylediği anlaşılmaktadır. Neden benim alıntımı yazınıza alıp yanıtız bırakıyorsunuz? Bu ilkelerle benden önce yapılan çalışmalara bakma gerekliliği ilkesinin ne ilgisi var? Bu haliyle ilişkisiz bir alıntıya yer verilmiştir. Dolayısıyla alıntı sadece “*Ne kadar güzel sözler değil mi?*” şeklinde bir alaycı ifade kullanılmasına hizmet etmektedir. Bu tutum bilimsel değildir. Kendi deyişiyle “bilimsel etiğe” uygun düşmez.

7-Bir bilim adamının belli bir tavrını özel olarak eleştirdiğimizde o eleştirinin nedeni olan eksikliğin sanki o bilim adamının her yerde ve her eylemde bütün kişiliğinin bir parçası olduğunu söylemişiz gibi değerlendirmesi doğru değildir. Daha açık konuşursak ben Erol Akcan'ı hiçbir yerde “yöntem bilmemekle” suçlamadım. Sadece eserinin bir yerindeki bir dipnot kullanımının (kitabının 19 sayfasındaki 66 numaralı dipnot) hangi cümlenin dayanağı olduğunun belli olmaması yönünden eleştirdim. Bu eleştirimin arkasındayım ve bunu bu yazımın 2. bölümünde açıkladım.

²⁸ Akcan, “...*Reddiye*”, aynı yer.

4-Erol Akcan'ın *Reddiye* Yazısındaki Bilim Dışı ve Kişisel Karalama Çabalarına ve Benim Makalemde Belirttiğim Konular Hakkında Ortaya Attığı İddialara Karşı Yanıtlarım

Erol Akcan *Reddiye* yazısında benim Atatürk Yolu Dergisi'nin 62. Sayısında (Bahar 2018) yayımlanan *Yaklaşım Farklılıkları Açısından Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye'ye Katılışı ve Kuva-yı Milliye Bünyesindeki Faaliyetlerinin Niteliği* adlı makalemin “bilimsel makale olmadığını” söylüyor. Bu kabul edilemez. Erol Akcan'ın bir bilimsel eleştiriyi kişiselleştirerek hemen bu eleştirinin yer aldığı bir makaleye “bilim dışı” etiketi koyması başlı başına bilim dışı bir davranıştır. Makalemin “Bilimsellik adına, bilimsel yol ve yöntemlerin dışına çıkararak²⁹” yapılan bir yayın olarak nitelenmesi de bilim dışı, kolaycı ve havada kalan bir yaklaşımdır. Bilim adamının tarihsel kişilere “minnet” duygusuyla yaklaşmak zorunluluğu yoktur. Adolf Hitler'e kimse minnet duygusu duymaz ama bu tarihsel kişiliği bilimin konusu/nesnesi yaparak inceleyebilir, hakkında düşünce üretebilir, yayın yapabilir. Benim Türk tarihindeki kişilere, bu kişiler hayatlarının bir döneminde yararlı işler yaptı diye hayatların baştan sona her dönemde yaptıklarına “minnet” duyma zorunluluğum da yoktur.

Demirci Mehmet Efe, bana göre hayatının bir döneminde ülkenin düşman işgalinden kurtuluşunda ve isyanların bastırılmasında yararlı işler yapmış bir kişidir. Bu ona bugün minnet duymamız için yeterli olamaz. Çünkü hikayenin sonu önemlidir. Çerkes Ethem de ülkenin düşman işgalinden kurtuluşunda katkıda bulunmuştur. Ama 1. İnönü Savaşı sırasında ve sonrasında yaptıklarını nereye koyacağız? Hayatının bu ikinci kısmını görmezden gelip hayatının “yararlı” işler yaptığı dönemi mi sadece “minnetle” anacağız. İzmir Suikastinde asılanlara nasıl bakacağız? Bir zamanlar TBMM çatısı altında Mustafa Kemal ile birlikte “yararlı” işler yapan ama sonradan “düşmanca” işler yapan kimse yok mu yakın tarihimizde? O zaman ne yapacağız? İlk dönemde yaptıklarından ibaret bir hayat öyküsüne mahkum mu kalacağız makale yazmak için ya da bu kişileri kategorize etmek için? Bu mu bilimsellik?

Bir diğer nokta da şu: Erol Akcan'ın *Reddiye* yazısında belirttiği gibi Demirci Mehmet Efe'nin ülkemizin düşman işgalinden “kurtuluşu”na katkısını anladık diyelim, Demirci Mehmet Efe'nin “ülkenin kuruluşunda”³⁰

²⁹ Akcan, “...*Reddiye*”, s. 449.

³⁰ “...ikincisi ise bu ülkenin düşman işgalinden kurtuluşunda ve kuruluşundakatkısı bulunan Demirci Mehmet Efe başta olmak üzere Kuva-yı Milliyecilerin...” Akcan, “...*Reddiye*”, aynı yer.

nasıl bir rolü olduğunu, nasıl bir katkı sağladığını söylemesi gerekiyor. “Ülkenin kuruluşu” ndan ne anlıyoruz? Yeni bir devletin, Türkiye'nin kuruluşu diyorsak ve kabaca Saltanat'ın kaldırılışı sürecinden bir kuruluş başlatırsak bu süreçte Demirci Mehmet Efe'nin katkısı nedir, anlayamadım. Demirci Mehmet Efe'nin Türkiye'nin kuruluşundaki katkılarını bilimsel olarak açıklamasını Erol Akcan'ın başka bir yazısında bekliyoruz. Nitekim yazdığı bir makale Demirci Mehmet Efe'nin Milli Mücadele'den sonraki hayatı üzerinedir.³¹ Bu makaleyi okudum. Acaba Demirci Mehmet Efe'nin ülkenin “kuruluşunda” nasıl katkısı olmuş diye baktım. Makale 5 Eylül 1922 tarihinde Demirci Mehmet Efe'nin Nazilli'yi Yunan işgalinden kurtaran milli kuvvetler içinde olduğunu söyledikten sonra “sırasıyla” bazı olayları aktarmaktadır. Bu olayların ilki 12 Mart 1925 tarihinde İzmir'de gerçekleşen bir suikast girişimidir.³² İkinci olay ise 1930 yılında Demirci Mehmet Efe'ye açılan bir davadır.³³ Son olarak 1946 yılı tarihi verilen bir olaydan söz edilmektedir.³⁴ Bu makalede Demirci Mehmet Efe'nin 5 Eylül 1922'den itibaren ülkenin “kuruluşu” adına yaptığı hiç bir olaydan söz edilmemektedir. O zaman ülkenin kurtuluşunu ve kuruluşunu iki ayrı kavram olarak ortaya koyan ve dolayısıyla iki ayrı dönem oluşturup Demirci Mehmet Efe'yi her iki dönemde de katkısı olan biri olarak sunmak ne kadar bilimseldir? “Kurtuluş” ve “Kuruluş” iki ayrı bilimsel kavramdır ve iki ayrı dönemi temsil eder.³⁵ Bizce de doğrudur. Bu durumda eğer Türkiye'nin “kuruluş” döneminde Demirci Mehmet Efe'nin bir katkısı olsaydı sanırım Erol Akcan “*Milli Mücadele'den Sonra Demirci Mehmet Efe*” başlığını taşıyan kendi yazdığı bir makalede bu katkıları belirtirdi. Öyleyse gerçekte

³¹ Erol Akcan, “*Milli Mücadele'den Sonra Demirci Mehmet Efe*”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü' Atatürk Yolu Dergisi**, S.57, Güz 2015, s.1-16.

³² Akcan, “*Milli Mücadele'den Sonra...*”, s.5.

³³ Akcan, “*Milli Mücadele'den Sonra...*”, s.9.

³⁴ Akcan, “*Milli Mücadele'den Sonra...*”, s.10.

³⁵ Kurtulu/Kuruluş ayrımını yapan Bülent Tanör, Türkiye için “Kuruluş” ne zaman başladı sorusunu şöyle yanıtlıyor: “*Kurtuluş'tan sonra siyasal devrimin ikinci aşaması kendini gösterdi (1922-1924). Birinci dönemde siyasal devrimin okları dışa çevriliydi, emperyalizmi hedef elmişti. İkinci aşamada siyasal devrimin yönü içe çevrildi, Osmanlı monarşisini ve temel kurumlarını gözübe kestirdi. Şimdi amaç, onun ana kuruluşunu çöktürmek ve yeni ana kuruluşu pekiştirmekti. İlk aşamada daha çok ‘ulusal’ (anti-emperyalist) boyutlar veren siyasal devrim şimdi ikinci aşamasında ‘demokratik’ karakterler alacaktı. Bu oluşumun üç önemli kademesi vardır: Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin İlanı ve Hilafetin kaldırılması.*” Bülent Tanör, **Kuruluş (Türkiye 1920 sonraları)**, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, Temmuz 1997, s.10. Görülüyor ki Bülent Tanör de “kuruluş”un (ikinci aşamanın) ilk etabı olarak Saltanat'ın kaldırılışını almaktadır. Bu durumda Tekrar soruyoruz: Demirci Mehmet Efe'nin bu kuruluş sürecindeki katkısı nerede? Olsaydı Erol Akcan “*Milli Mücadele'den Sonra Demirci Mehmet Efe*” başlıklı makalesinde gösterirdi. Bizim yanıtımız şu: Hiçbir yerde. Demek ki bilimsel kavramları ve olumlu yakıştırmaları olur olmaz kişiler için kullanamayız; “bilimsel” olmuyor çünkü!

olmayan “ülkenin kuruluşunda” ki bir katkıdan söz etmenin dayanağı ve anlamı nedir? Bilim insanı zaman zaman ilgilendiği konunun ya da kişinin etkisinde kalabilir. Erol Akcan Demirci Mehmet Efe’nin yaptığı eşkıyalıkları örtmesi bir tarafa yapmadığı katkıları da satır arasına ekliyor. Böylelikle Demirci Mehmet Efe’yi eleştirmenin aslında minnet duyulacak birini eleştirmek anlamına geleceğini ve sonuç olarak da Ali Ulvi Özdemir’in böyle vatan perver insanları yersiz yere eleştiren biri olduğunu vurgulamaya zemin hazırlıyor. Bu sayede de bizim “bilgi kirliliği” yarattığımızı söylemek için kendince dayanak bulmuş oluyor. Söylediğim her cümlenin arkasındayım ve bilim yapmanın, bilim insanının yaşadığı dönemin entelektüel ortamındaki egemen havadan ya da paradigmadan etkilenmeden, sadece gerçeklere bağlı kalması demek olduğunu biliyorum. Bir kirlilik varsa bu kirlilik, gücünü kalabalıktan alarak, güçlü olanın fikrini bilim diye sunmaktır.

Erol Akcan, günümüzde popülist ve tamamen güncel siyasetin basit birlik beraberlik söyleminin bir parçası olarak kullanılan “Kuva-yı Milliye” sözünü, tarihsel bir dönemin ürünü ve bütün hatası, eksikliği ve gerçeğiyle değerlendirilmesi gereken bir eylemliliğin adı olan Kuva-yı Milliye ile karıştırarak, kavramın günümüzdeki imajını bana karşı kullanmaya çalışıyor. Böylece akademik camiayı da bana karşı kışkırtacağını sanıyor. Ben “*İnsanların çoğunluğu ya da günümüzdeki akademik çevrelerin büyük kısmı Kuva-yı Milliye’ye toz konudurmuyor, öyleyse ben de eleştirilerimi dile getirmeyeyim*” gibi bilimsel olmayan bir tavır içinde hiç olmadım. Bilakis gerçeği tam olarak ifade edememek benim en büyük korkumdur. Hele kamuoyundaki ya da güncel siyasetteki Kuva-yı Milliye imajının ne olduğuna bakayım öyle konuşayım kaygısı, bilimsel bir gerçeği sunarsam başıma iş gelir korkusu benim tavrım değildir. Bütün sözlerimin arkasındayım. Üstelik Foucault’un dediği gibi “bağlamından bağımsız hakikat yoktur”. Öyle metinden koparılmış alıntılarla benim Kuva-yı Milliye konusundaki görüşlerim tam yansıtılamaz. Bu konuda Demirci Mehmet Efe ile ilgili *Reddiye*’nin yazılmasına neden olan makalem dışında *Anılarda Batı Anadolu Kuva-yı Milliyesi*³⁶ ve *Milli Mücadele Döneminde Devlet Toplum İlişkisi ve Çeteciliğin Niteliği Üzerine Notlar*³⁷ adlı kitaplarıma da bakılması gerekmektedir. Bütün bu yazdıklarımın arkasındayım.

Gelelim Demirci Mehmet Efe’nin Kuva-yı Milliye’ye katılım süreci konusunda yaşadığımız tartışmaya ve Erol Akcan’ın *Reddiye* yazısındaki

³⁶ Ali Ulvi Özdemir, *Anılarda Batı Anadolu Kuva-yı Milliyesi*, Tarihçi Yayınevi, İstanbul 2007.

³⁷ Ali Ulvi Özdemir, *Milli Mücadele Döneminde Devlet-Toplum İlişkisi ve Çeteciliğin Niteliği Üzerine Notlar*, Akıl Fikir Yayınları, Temmuz 2018.

“bizim daha önce yaptığımız tespitleri ve vardığımız sonuçları sanki kendisininmiş gibi yansıtıyor” ifadesine³⁸. Öncelikle bu bilim dışı ve haksız bir suçlamadır. Neredeyse intihalle suçlanıyorum. Bu suçlamayı Erol Akcan’a iade ediyorum. Kaynaklarım ve değerlendirmelerim, yürüttüğüm mantık silsilesi ortada iken benzer bir sonuca varmışsak bu bilimin doğası gereğidir. Bilim tarihinde birçok buluş ya da saptamanın, benzer ya da farklı kaynaklar kullanan, farklı akıl yürütmeler sonucunda birbirinden habersiz olan farklı kişiler tarafından ortaya konulduğuna ilişkin örnekler vardır. Örneğin, ünlü düşünürler Wilhelm Leibniz (1646-1716) ve İsaac Newton (1643-1727) birbirinden bağımsız olarak diferansiyel hesabı bulmuşlardır.³⁹ Oysa Erol Akcan’ın temelsiz iddiasında bu olasılığa yer olmadığı gibi, çok zorlama, gerçek dışı ve yanıltıcı iddia söz konusudur. Makalemi okuyan herkes bunu rahatlıkla görür.

Bilimle uğraşan kişi kendi buluşuna çok değer veriyorsa, “ben buldum”, “ben tespit” ettim diye ortalığı ayağa kaldıracaksa makalesinde bu konuyu vurgular, sayfa altında bir dipnotta muğlak bir ifadeyi tespit diye sunmaz. İlk kez, bir dipnotta verilen ve sonradan başkalarına çamur atabilmek için büyütülerek “ben tespit” ettim diye yaklaşılan bir konuyla karşılaşıyorum. Çok önemli bir tespit yapmışsan niye dipnotta veriyorsun? Üstelik yapılan tespit nedir, net olarak ilk kez Erol Akcan’ın keşfettiği nedir? Böyle ucuz ithamlarla, centilmenlik dışı yakıştırmalarda bulunmak, kelimenin tam anlamıyla bilimsel ahlakın dışındadır. Üstelik beni kendisinin kullanmaya değer görmediği anı ve romanları kaynak olarak kullanmakla suçlayan Erol Akcan’ın kendisi. Ortada kendisinin kullanmadığı kaynaklara dayanarak ve ayrıca farklı bir bilgi (farklı bir tarih ya da dönem/farklı bir saptama) ortaya atan birine nasıl “benim tespitimi kendi tespitini diye kullanıyorsun?” denir? Böylesine ağır bir suçlamada bulunmak bilimsel makale yazmanın neresinde? “*Milli Mücadele’den Sonra Demirci Mehmet Efe*” adlı makalede olmayan kendi “tespiti”ni ancak benim makalem yayınlanınca önemsemesi samimi değildir. Bu tavrı da bu ucuz suçlamayı da reddediyorum.

Demirci Mehmet Efe’nin Kuva-yı Milliye’ye katılım süreci konusunu ele alışım daha önce de dediğim gibi sadece basit bir tarih saptama işi değildir. Hiç bu konuda “buldum”, “ben buldum”, “önce ben yazdım” tavrım olamaz. Beni ilgilendiren “*Demirci Mehmet Efe Eşkiyalığı bıraktıktan sonra Kuva-yı Milliye’ye katıldı*” ya da “*filan tarihte katılmış olamaz çünkü o tarihte henüz eşkiyaydı, banka soymuştu*” gibi ifadelerden yola çıkılarak bir katılım tarihi saptanması anlayışının yanlışlığını göstermekti. Bu

³⁸ Akcan, “...Reddiye, s. 449.

³⁹ Bryan Magee, **Büyük Filozoflar, Platon’dan Wittgenstein’a Batı Felsefesi**, Paradigma Yayınları, 2.Baskı, Ekim 2008, s. 94.

“birdenbire vatan savunması için geçmişini unuttu, bambaşka bir adam oldu” gibi bilim dışı anlayışı yermek temel amacımdı. Nitekim makalem büyük ölçüde eşkiyalık ile Kuva-yı Milliye arasındaki zıtlığı ortadan kaldırmaya odaklanmış bir makaleydi.

Erol Akcan diyor ki; “Özdemir’in makalesinin kaynakçasına ve dipnotlarına göz atıldığı zaman bizim bu konudaki eserimizi gördüğü ve fakat Demirci Mehmet Efe’nin Kuva-yı Milliye’ye katılımı ile ilgili tespitlerimizi görmezden geldiği fark ediliyor.”⁴⁰

Erol Akcan’ın Demirci Mehmet Efe ile ilgili makalemde ikinci kez anılması ve hakkında ilk kez bir bilgi notu yazılması benim makalemin 203. Sayfasında ve 5 numaralı dipnot ile olmuştur: “Bir Yüksek Lisans tezinde olayların tarihlerinin belirtilmemiş olması da düşündürücüdür. Erol Akcan da tezinde Yüzbaşı Mığırdaç’ın Demirci Mehmet Efe’ye tokat atması olayının dolayısıyla da Askerlik hayatının hangi yıllara denk düştüğünü belirtmez. Bkz. Akcan, *a.g.e.*, s. 15”⁴¹

Görülüyor ki Erol Akcan’ı okumuşum ve onun eksiklerini yakalamışım. Bütün ulaşabildiğim konu ile ilgili kaynakları tarayarak “Oysa 1905 yılı bu tarihte 20 yaşlarında olan Demirci Mehmet Efe için askerlik hayatının başlangıcı olarak daha uygun bir dönemdir. Gerçekten de Demirci Mehmet Efe’nin İzmir Punta’daki Depo bölümünde askerlik yaptığı dönem 1905 yılına denk düşmektedir.” derken bir **çıkartım** yaptığım görülmektedir. Bilgi eksikliği mantıksal çıkarım yapmamıza engel değildir. Yoksa Demirci Mehmet Efe’ye 29 yaşında (1914’te) askerlik yaptırır ve bundan rahatsız olmazdık. Tek bir kaynak 1905’te askerlik yaptığını söylüyor ve tek mantıklı, tarihsel gerçekliğe uygun açıklama buysa bu kaynağı neden elimizdekilere göre en açıklayıcı dönem bilgisi saymayalım? Tarihsel dizilime uyuyor. Yanlışsa yanlışlamak için hala fırsat var. Bunu Erol Akcan’dan bekliyoruz. Yoksa bir romanın tarihsel dizilime ve dönemin matığına uygun bilgisini yok sayıp Erol Akcan’ın “resmi bir kurum” tarafından basılan yayınındaki gibi bu dönemi tarih bilgisi vermeden geçelim mi? Mantığa uygun tek bilgi bu. Yanlış diyorsanız buyrun kanıtlayın.

Burada şunu da belirtmek istiyorum; tarihçi herşeyin belgesini bulamaz, çünkü her şeyin belgesi yoktur; mantık örgüsünü de işin içine katmak zorundadır.⁴² Ben de bunu yaptım.

⁴⁰ Akcan, “...Reddiye”, s. 450.

⁴¹ Özdemir, *a.g.m.*, s.203.

⁴² François Georgeon’un 2.Abdülhamit’in tahta çıkış süreci ile ilgili bir cümlesi, tarihinin mantık yürütmesine örnek olarak verilebilir: “Murad tahta çıkar çıkmaz [2.Abdülhamit]

Şimdi yeniden Demirci Mehmet Efe'nin Milli Mücadele'ye katılımına dönelim. Bu konuda söylediklerim aslında sadece bir bilgi sorunu değil aynı zamanda bir yöntem sorunudur da.

Erol Akcan *Reddiye*'de Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye katılmasını eserinde iki alt başlık içinde değerlendirmiş: a) Hazırlık Aşaması,⁴³ b) Cepheye Katılması⁴⁴. Ben de makalemde “Kuva-yı Milliye'ye Katılım” çerçevesini kullanmışım. Erol Akcan “Hazırlık Aşaması” başlığını verdiği bir bölümü de bu üst başlığın içinde verildiğine göre Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye'ye katılması, ona göre Kuva-yı Milliye'ye katılmak için karar verdiği tarih olmalıdır. Ancak Erol Akcan *Reddiye*'de (derginin 450. sayfasında) Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye'ye katılımı ile ilgili tespitlerini aynen aldığımızı söylüyor (“*sanki kendisininmiş gibi yansıtıyor*” diyor). Bu durumda önce Erol Akcan'ın bir tarih vermesi gerekir. Onun mantığına göre de bizim bu katılım tarihi bilgisini “kendimizinmiş gibi” kullanmış olmamız ancak böyle mümkün olabilir. Ancak Erol Akcan'ın resmi bir kurum tarafından yayınlanan yüksek lisans tezinde “1.Hazırlık Aşaması” olarak belirttiği ilk aşamada Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye'ye katılımı olarak verdiği bir tarih yoktur. Sadece 61. dipnotta “*Sonuç olarak; Demirci Mehmet Efe'nin mücadelenin hazırlıklarına İzmir'in işgal edilmesinden hemen sonra başladığı ve bu konuda Nuri Bey ile bir görüşme yaptığı ve bu görüşmeden sonra mücadele için gerekli olacak olan 'iane ve mücahit' hazırlığına başladığını söyleyebiliriz.*”⁴⁵ diyor. Bu dipnotta uzun değerlendirmelerden sonra “Sonuç olarak” ifadesi kullanılıyorsa tespit bu ifadeden sonra gelen yargı olmalıdır. Yani Erol Akcan'ın iddiasına göre benim aldığım ama referans vermeden kullandığım bilgi bu. Peki bu tarih nedir? Uzun 61.dipnotta “sonuç olarak” hiçbir tarih bilgisi yok. Yuvarlak tarihler var: “*İzmir'in işgalinden hemen sonra*” ifadesi, tarih tespiti olarak tek ifade. Bu ifadeyi net bir tarih olarak alamayız. Ama her biçimde bu tarih Mayıs 1919 içinde olmalıdır. Peki ben kendi makalemde hangi tarihi veriyorum? Makalemde uzun uzun kendi kaynaklarımı değerlendirdikten sonra verdiğim açıklama şu şekilde:

iktidar sorununu ciddi ciddi düşünmeye başlamış olmalıdır.” François Georgeon, **Sultan Abdülhamit**, İletişim Yayınları, 1.Baskı, İstanbul, 2012, s. 74.Görüldüğü gibi Georgeon Abdülhamit'in iktidara getirilmeden önceki dönemle ilgili tutumuna ilişkin bir akıl yürütmeye bulunuyor, bir mantık örgüsü oluşturuyor. Bir belgeye dayanıyor mu? Bir tanıklığa atıf var mı? Yok. Ama elindeki malzemenin böyle bir çıkarma yapmaktan çekinmiyor. Bizce bilim yapmak budur.

⁴³ Akcan, **a.g.e.**, s. 17.

⁴⁴ Akcan, **a.g.e.**, s. 247

⁴⁵ Akcan, **a.g.e.**, s. 18, 61 numaralı dipnotun son cümlesi.

“Bize göre Demirci Mehmet Efe Mayıs 1919 sonlarında Milli Mücadeleye katılmaya kesin karar vermiş ve ilk fiili adımı Haziran 1919’un ilk günlerinde atmıştır. Zeki Sarıhan da kronolojisinde sadece Şefik Aker’e dayanarak Demirci Mehmet Efe’nin Milli Mücadele’ye katılımını 11 Haziran 1919 günü olarak verir. Dolayısıyla Demirci Mehmet Efe’nin Mayıs 1919 sonu itibariyle Milli Mücadeleye katılma kararı alıp emrindeki efelerle buna uygun bir tertibat alarak 1919 Haziran ayının ilk günlerinde, en geç Haziran 1919 ortası itibariyle fiilen Milli Mücadele’ye katıldığı değerlendirilmesini yapabiliriz. Bu durumda her şekilde Demirci Mehmet Efe Milli Mücadele’ye katılma kararı verdikten sonra, Bozdoğan ve Nazilli’deki Ziraat Bankası ile Nazilli’deki Osmanlı Bankası’nı soymuştur. Dolayısıyla bu eylemler Demirci Mehmet Efe’nin Kuva-yı Milliye bünyesinde gerçekleştirdiği eylemlerdir.”⁴⁶

Görüldüğü gibi Erol Akcan’ın “İzmir’in işgalinden hemen sonra” ifadesi ile benim “Mayıs 1919 sonu itibariyle” ifadem aynı tarih gibi değerlendirilmektedir. Bu iki tarih aralığı arasında fark yoktur, aynıdır denilebilir mi?

Beni kendi bilgisini referanssız kullanmakla, tespitini kendi tespitim olarak sunmakla suçlayan biri çalışmasında açıkça bir tarih belirtmiş olmak zorundadır. Erol Akcan eserinde (bu kadar önemli bir buluşsa) neden açık bir katılım tarihi vermiyor da üstelik sadece eserinin 18. Sayfasındaki 61 numaralı dipnotta “Sonuç olarak...İzmir’in işgalinden hemen sonra” diyor? Bu ifadeyle net bir tarih vermeyen biri beni nasıl Demirci Mehmet Efe’nin Kuva-yı Milliye’ye katılım konusunda kendi verdiği bilgiyi referanssız kullanmakla “Demirci Mehmet Efe’nin Kuva-yı Milliye’ye katılımı ile ilgili tespitleri (mizi) görmezden” gelmekle ve “Dolayısıyla bizim daha önce yaptığımız tespitleri ve vardığımız sonuçları sanki kendisininmiş gibi yansıtmakla”⁴⁷ suçlayabilir? Bir kere “B-Demirci Mehmet Efe’nin Kuva-yı Milliye’ye Katılımı”⁴⁸ üst başlığının altına “1.Hazırlık Aşaması:” diye bir başlık açıp bu başlığın altında bir başlangıç tarihi belirtmeyip bu bilgiyi bir dipnotta (61.numaralı dipmot) üstelik “İzmir’in işgalinden hemen sonra” ifadesi ile verip belirsizliği sürdüren ve net bir tarih bilgisi vermeyen biri nasıl net bir tarih “tespiti” yapmıştır? Bu bir yöntemsel eksikliklerdir. Neredeyse ayrı bir başlık gerektiren bilgi bence metinde verilmelidir; dipnotta değil. Üst Başlık “B.Demirci Mehmet Efe’nin Milli Mücadeleye Katılması” ise ve bunu “Hazırlık Aşaması” ve “Cepheye Katılımı” olarak ikiye

⁴⁶ Özdemir, **a.g.m.**, s. 234.

⁴⁷ Akcan, “...Reddiye”, s. 450.

⁴⁸ Akcan, **a.g.e.**, s. 17.

ayırırıyorsanız hazırlık aşamasının başlangıcı Kuva-yı Milliye'ye katılıştır. Başka türlü anlaşılabilir mi? Anlaşılabilir çünkü açıkça Erol Akcan "*Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye'ye Katılışını iki safhaya ayırarak incelemek gerekir*" diyor. Öyleyse bu Hazırlık aşaması, ilk aşama olarak Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye'ye katılım tarihini de yani haksız suçlamaya konu olan "tespit" in yapıldığı yer olmalıdır.

Oysa değindiğimiz gibi ortada tarih olarak bir tespit bile yok, belirsiz bir ifade var. Bir tespit bile yokken "*Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye katılışı ile ilgili tespitlerimiz*" ifadesi ne anlama gelebilir? "*Hemen sonra*" deyiminden ne anlamalıyız? Dikkat edin "tespit" denilen ifade yukarda da belirttiğim gibi "İzmir'in işgal edilmesinden sonra" bile değil, "*İzmir'in işgal edilmesinden hemen sonra*" biçiminde. İşgal 15 Mayıs 1919'da olduğuna göre bu tarihten "hemen sonra" olarak belirtilen bir tarihi kim nasıl "Mayıs sonu itibariyle" ifadesiyle aynı sayabilir? Türkçe bu kadar muğlak bir dil mi? Kim "hemen sonra" ifadesini 15 gün sonra olarak algılayabilir? Türkçe'miz o kadar zayıf mı? Ben bu ifadeyi kullanarak nasıl Erol Akcan'ın ifadelerini almış oluyorum? İnsanları yanıtmak ayıp değil mi? Bu mu bilimsel etik? Üstelik aynı tarihe gelsek ne olacak, ben kendi kaynaklarımın (Erol Akcan'ın kullanmadığı kaynakları da işin içine katarak) analizini yapmışım ve bu kaynaklar üzerinde titizlikle durarak üstelik makalemın ana metninde tartışarak bir sonuca ulaşıyorum. Kimsenin tespitlerini kendi tespitlerim gibi sunma adetim yoktur. Tam tersine kimsenin dile getirmeye cesaret edemeyeceği genel kabulleri sorgulama ve "Kuva-yı Milliye Paradigması" na karşı gelme adetim vardır. Bunu sürdürmeyi düşünüyorum.

5-Erol Akcan'ın Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye'ye Katılışı ile İlgili Çelişkileri

Şimdi gelelim Demirci Mehmet Efe'nin "Cepheye Katılması"na. Erol Akcan bu başlığı "*B-Demirci Mehmet Efe'nin Kuva-yı Milliye'ye Katılması*" üst başlığının altına ikinci safha olarak "*2.Cepheye Katılması:*" alt başlığıyla veriyor.⁴⁹ Burada da bir tarih arıyoruz. Hemen bölümün ilk paragrafının sonunda şu ifade aradığımız cümledir: "*Demirci Mehmet Efe'nin, sağkolu olan Sökeli Ali Efe ile 3 Temmuz 1919 tarihinde yapmış olduğu bu mukavemet hareketi onun cepheye katılışının gerçek tarihidir.*"⁵⁰

Bu durumda Erol Akcan'ın makalesine göre özetle şu sonuç çıkıyor: Demirci Mehmet Efe 15 Mayıs 1919'daki İzmir'in Yunan kuvvetlerince

⁴⁹ Akcan, a.g.e., s. 17

⁵⁰ Akcan, a.g.e., s. 24

işgalinden “hemen sonra” Kuva-yı Milliye’ye katılmaya karar veriyor. Yani en geç Mayıs 1919’un sonuna doğru Demirci Mehmet Efe Kuva-yı Milliye’ye katılma hazırlıklarına başlıyor ve 3 Temmuz 1919’da cepheye katılıyor. Bu durumda Demirci Mehmet cepheye katılmak için en az bir ay süren bir hazırlık süresi kullanıyor. Acaba neredeyse her gün işgallerin olduğu ya da geliştiği bir dönemde bu bir aylık uzun bekleme süresinde nasıl bir hazırlık yaptı? Kaç kişiyi topladı, silahlandırdı, hangi aşamdan sonra nasıl ve hangi güdülerle “tamam hazırlık bitti şimdi cepheye katılma zamanı geldi?” deyip bu kararı uyguladı? Bunları bilemiyoruz. Ama uzun bir hazırlık süresi geçirdiğini biliyoruz. Peki cepheye katılmasının gerçek tarihinin 3 Temmuz 1919 olduğundan emin miyiz? Oysa ilginç bir durum var. Erol Akcan, 4.bölümde söz ettiğimiz “*Milli Mücadele’den Sonra Demirci Mehmet Efe*” adlı makalesinin Giriş kısmında aynen şöyle diyor:

“Yakın tarihimizde, Kuva-yı Milliye’ye katılan ve vatanın kurtarılması uğrunda mücadele veren efeler hatırlandığında, kuşkusuz ilk akla gelecek isimlerden birisi Demirci Mehmet Efe’dir. İzmir’in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden hemen sonra mücadeleye hazırlanan Demirci Mehmet Efe, hazırlıklarını tamamladıktan sonra 11 Temmuz 1919 tarihinde Kuva-yı Milliye’ye dahil olmuştur”.⁵¹

Çok ilginç bir durumla karşı karşıyayız. Bir bilim insanı, kitabında belirttiği, tespit ettiği bir tarihi, daha sonra yazdığı bir makalede nasıl değiştirir? Üstelik bu tespit, bir başka bilim insanını haksız yere alıp referans göstermeden kullanmakla suçladığı, bu kadar değer verdiği ve titizlendiği bir tespitse. Bu makalemin 4. maddesinde belirttiğimiz gibi Erol Akcan kitabında Demirci Mehmet Efe’nin cepheye katıldığı tarih olarak 3 Temmuz 1919 olarak verirken daha sonra yazdığı makalede bu tarihi 11 Temmuz 1919 olarak vermekte sakınca görmüyor. Herkese bilimsel bir makale nasıl yazılır, nasıl yazılmaz dersi veren biri iki ayrı çalışmada aynı olay için iki ayrı tarihi nasıl verebilir? Bilimselliğin en önemli parçalarından biri tutarlılıktır. Şüphe duyanlar için iki ayrı çalışmadaki iki farklı tarih tespitini burada tekrarlıyorum:

1.Tarih: “*Demirci Mehmet Efe’nin, sağkolu olan Sökeli Ali Efe ile 3 Temmuz 1919 tarihinde yapmış olduğu bu mukavemet hareketi onun cepheye katılımının gerçek tarihidir.*”⁵² (Erol Akcan, **Milli Mücadele’de Demirci Mehmet Efe**, Çalışmanın yayın tarihi: 2014)

⁵¹ Akcan, “*Milli Mücadele’den Sonra...*”,s.1.

⁵² Akcan, **a.g.e.**, s. 24

2.Tarih: “İzmir’in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden hemen sonra mücadeleye hazırlanan Demirci Mehmet Efe, hazırlıklarını tamamladıktan sonra **11 Temmuz 1919 tarihinde Kuva-yı Milliye’ye dahil olmuştur.**”⁵³(Erol Akcan, “*Milli Mücadele’den Sonra Demirci Mehmet Efe*”, Çalışmanın yayın tarihi: Güz 2015)

İlk alıntının “B. Demirci Mehmet Efe’nin Kuva-yı Milliye’ye Katılması” başlığının altında verildiğini unutmamalıyım. Yani bir yıl arayla aynı kişi iki eser yayınlıyor ve aynı olay için iki ayrı tarih veriyor. Hangisi doğru? Kuşkusuz bir haftalık fark önemli olmayabilir. Ama bir kişiyi “Demirci Mehmet Efe’nin Kuva-yı Milliye’ye katılımı ile ilgili” kendi tarih tespitini “referanssız kullanmakla” ve “kendisininmiş gibi” almakla suçlayan biri tespitlerine özen göstermelidir. Üstelik ikinci bir ilginç nokta daha şu: Erol Akcan bu ikinci makalesinde “*11 Temmuz 1919 tarihinde Kuva-yı Milliye’ye dahil olmuştur.*” ifadesi için makalesinin ilk dipnotu olarak “Bilal Cura, Demirci Mehmet Efe, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İzmir 2004, s.57-58.” biçiminde bir dipnota yer veriyor. Burada ikinci ilginç noktaya geliyoruz. Bir bilim adamı kendi yaptığını iddia ettiği bir tespiti neden başka bir çalışmada kullanmaz? Başkasını haksız yere kullanmak suçlayacak kadar önemli bir tespitse bir bilim adamı tespitine değer vermeli ve diğer çalışmalarında da o tespiti atfı yapmalıdır. Kuşkusuz bilim adamları önemli bir buluş yapmışlarsa her durumda bu buluşlarının, hipotezlerinin ve tespitlerinin arkasında durmalıdır. Oysa burada Erol Akcan kendi tespitinin arkasında durmuyor, kendisinin, uzun araştırmalar sonucu yaptığı bir tespit yerine başka bir kaynağa referans veriyor. Acaba sonradan görüş mü değiştirdi? Önceki tespitinin sonradan yanlış olduğunu düşündü ve doğrusunu mu kullanmaya karar verdi? Öyleyse bizi neden bu “eski” “gözden düşmüş” tespitini referanssız kullanmakla suçluyor? Sonra tekrardan “eski görüş” değer mi kazandı?

Erol Akcan’a sormamız gereken soru şu: Size göre Demirci Mehmet Efe Kuva-yı Milliye’ye ne zaman katıldı? İlk çalışmanızda (tezinizde/kitabınızda) belirttiğiniz gibi 15 Mayıs 1919’da İzmir’in İşgali’nin “hemen sonrasında” hazırlıklarına başlayarak mı? Yine ilk çalışmanızda verdiğiniz 3 Temmuz 1919’da cepheye katılışla mı? Yoksa ikinci çalışmanızda (*Milli Mücadele’den Sonra...*) Bilal Cura’nın çalışmasına atıfla verdiğiniz 11 Temmuz 1919’da mı? Hangisi?

Erol Akcan’ın Reddiye yazısına yanıtlarım burada bitmiyor. Ancak *Atatürk Yolu* Dergisi’nin sayfalarını çok fazla işgal etmek istemiyorum. Burada yazdıklarım aslında *Rediye*’ye karşı yazdıklarımın yarısıdır.

⁵³ Akcan, “*Milli Mücadele’den Sonra...*”,s.1.

Dolayısıyla kaynakça kısmına da yer verememiş oldum. Ancak yanıtımın geri kalan kısımlarının sadece başlıklarına ve kısa açıklamalara vererek yazımı sonlandırıyorum.

6-Erol Akcan'ın Yazısına İlişkin Olarak Tarih Alanında Yapılan Çalışmalarda Belgelerin, Anıların ve Romanların Kullanımına İlişkin Görüşlerim ve Yanıtlarım

Bu konuda da değerlendirmelerim oldu ama uzun olduğu için burada yer veremiyorum.

7-Demirci Mehmet Efe, Denizli Faciası ve Genel Olarak Kuva-yı Milliye Hakkındaki Görüşlerim

A-Denizli Faciası Hakkında Söylenenler

Bu bölümde tamamına yer veremediğim görüşlerimin bir kısmı şunlar:

Erol Akcan, Demirci Mehmet Efe özelinde bütün Kuva-yı Milliye'cilere saldırdığımı düşünüyor. “*Demirci Mehmet Efe şahsında Batı Anadolu'da Yunan işgaline karşı mücadele veren Kuva-yı Milliyeciler*” hakkında toptan değerlendirme yaptığımı söylüyor. Bu doğru değildir. Örneğin Yörük Ali Efe hakkında söz söylemedim. Demirci Mehmet Efe, Çerkez Ethem gibi “Kuva-yı Milliyeci”lerin Yunan işgaline karşı yaptıkları yararlı işler yanında yaptıkları yağma, soygun, yargısız infaz ve katliam gibi hukuksuz eylemleri eleştirdim. Erol Akcan gibi görmezden gelmedim ve önemsiz göstermeye çalışıp Denizli Faciası⁵⁴ olarak tarihimize geçen ve insanların resmen koyun gibi boğazlandığı bir katliamı yapan Demirci Mehmet Efe için “*masum insanların öldürülmesine göz yumması*” demedim. Bilim insanı sözcüklerinin seçerken gerçeklere uygun davranmak zorundadır. Hitler için “*bir an aklını yitirdiğinden Auschwitz-Birkenau toplama kampında Yahudilerin katledilmesine göz yumdu*” cümlesi tarihsel olarak ne kadar doğru ve bilimselse, Demirci Mehmet Efe'nin Denizli Faciası karşısındaki sorumluluğu için “*Bu olayda Demirci Mehmet Efe'nin hatalı kabul edilebilecek tek yanı, olay karşısında akliselimini kaybedip,*

⁵⁴ Bu konuda özet bilgi için bkz. Bayraktar, **a.g.m.** Bugünkü modern bakışımıza göre *Denizli Faciası* içerdiği vahşet ve hukuksuzluk boyutu açısından “İnsanlığa Karşı Suç” kategorisinde bir eylemdir; küçümsenemez, sahiplenilemez, görmezden gelinemez ve meşrulaştırılamaz. Bu tür eylemlerin Milli Mücadele'nin çizgisi, önderliğinin yaklaşımı ve temel ideolojisi ile bağdaştırılması ve uyumlaştırılması da kabul edilemez. Bir vahşeti görmezden gelmek, göstermemeye çalışmak, göstereni işeret edip hedef durumuna getirmek gibi tutumlar da bilimsel ahlakla bağdaşmaz.

Denizli'de yargısız infaza gitmesi ve masum insanların öldürülmesine göz yummasıdır."⁵⁵ demek de o kadar doğru ve bilimseldir. Denizli Faciası üzeri örtülemeyecek, hafifsenemeyecek bir vahşettir. Demirci Mehmet Efe de "göz yuman" değil 60 kadar kişinin boğazlanarak katliamı emreden bir numaralı sorumludur.⁵⁶

B-Kuva-yı Milliyi Bünyesindeki Bazı Çetelerin Hukuksuzlukları Hakkında Söylenenler

Bu noktada sadece şunları eklemek istiyorum:

Tarihçi hiçbir tarihsel kahramanın avukatlığını üstlenmemeli, hiçbir vahşete gerekçe üretmemelidir. Stephane Courtois'in şu sözleri bir tarihçi için rehber kabul edilmelidir:

*"Tarihçi için hiçbir konu tabu değildir ve içinde olduğu durum ve her türlü baskı-siyasi, ideolojik, kişisel-onu bilgiyi gün ışığına çıkarmaktan ve olayların-özelliikle de bunlar uzun süre boyunca ve istenerek arşivlerin ve belleklerin karanlık köşelerinde kalmışsa-açıklanması yolundan alıkoymamalıdır."*⁵⁷

Sonuç

Bu yazı, Erol Akcan'ın Ali Ulvi Özdemir'e *Reddiye* adlı yazısındaki bilim dışı yaklaşıma karşı bir yanıt hakkı olarak ve aynı zamanda Denizli Faciası örneğinde Demirci Mehmet Efe gibi, Çerkez Ethem gibi Kuva-yı Milliye bünyesindeki bir dönem yararlı işler yapmış çetecilerin insanlık dışı, hukuk dışı eylemlerinin eleştirisi için ve tartışmaya bir katkı olsun diye yazıldı. Bu eylemlerin eleştirisi, Kuva-yı Milliye'yi eksiltmez, değerden düşürmez. Tam tersine Kuva-yı Milliye kavramını bu eylem ve kişilerden ayıklama, Milli Mücadenin hangi zorluklara karşı kazanıldığı vurgusu için sağlam bir dayanak oluşturur.

Gerçeklerinin üzerini örtmek, örtüyü kaldırarak eleştirmek ve hedef göstermek, bilimin, bilim adamının işi değildir. Tarihçinin görevi gerçekleri bulmak, gerçekleri dile getirmek ve bu gerçeği uygun kavram ve sözcüklerle yazmaktır. Daha iyi bir gelecek için ve "*Tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat insanı şaşırtacak bir mahiyet alır*" sözü ile "*En hakiki yol gösterici bilimdir*" sözlerini rehber edinenler için başka da bir yol yoktur.

⁵⁵ Akcan, **a.g.e.**, s. 167.

⁵⁶ Denizli Faciası'nda öldürülenlerden isimleri saptananlar için bkz. <https://denizli.ktb.gov.tr/TR-211862/milli-mucadele-de-denizli.html> (Erişim Tarihi: 28.Mayıs.2020)

⁵⁷ Stephane Courtois, "*Komünizmin Suçları*", **Komünizmin Kara Kitabı**, Doğan Kitapçılık, 1.Baskı, Mart 2000, s.46.

ATATÜRK YOLU DERGİSİ YAZARLARA BİLGİ NOTU

I. Amaç ve Kapsamı

1988'den bu yana, yılda iki sayı şeklinde çıkarılan Atatürk Yolu Dergisi, Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'si'nin toplumsal, kültürel, siyasal ve iktisadi alanlarında yapılmış özgün tarih araştırmalarını yayınlamayı amaçlamaktadır. Dergi, sadece arşiv çalışmalarına değil, Cumhuriyet tarihi yazımına yeni yorumlar kazandırabilecek incelemelere, bu alana teorik ve metodolojik katkı sunabilecek eleştirel analizlere, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi öğretimine dair eğitim bilimi araştırmalarına yer verebileceği gibi, yukarıdaki kapsama girebilecek kitap tanıtımlarına ve makale çevirilerine de açıktır.

II. Genel Kurallar

1. Yazılar, yazarın tüm tanıtıcı bilgilerini (unvan, kurum, haberleşme adresi, ORCID bilgisi, telefon, belgegeçer) içeren bir dilekçe ile basılı ve elektronik ortamda (CD veya e.posta) olmak üzere Enstitüye ulaştırılmalıdır.
2. Dergiye gönderilen yazılar daha önce başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere aynı anda başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır. Yazıların bilimsel araştırma kriterlerine ve yayın etiğine uyması gerekir. Yazılar kabul edildiği andan itibaren, "Atatürk Yolu Dergisi" tüm yayın haklarına sahiptir.
3. Dergiye gönderilen yazılar, Yayın Kurulu tarafından ilk değerlendirilmesi yapıldıktan sonra hakemlere gönderilir ve hakemlerden gelecek raporlar doğrultusunda yazının basılmasına/düzeltilme istenmesine/geri çevrilmesine karar verilir.
4. Derginin bir sayısına fazla yazı gelmesi durumunda yazarın da onayı alınarak yazı bir sonraki sayıda yayımlanabilir.
5. 1 (Bir) adet dergi yazara ücretsiz olarak gönderilir.

III. Yazı Formatı

- a) Makale başlığı kısa ve açık olmalı, büyük harflerle, 14 punto büyüklüğünde, koyu olarak yazılmalı ve ortalanmalıdır.
- b) Yazarın ismi başlıktan sonra üç satır boşluk bırakılarak 12 punto büyüklüğünde, koyu ve sağa dayalı olarak yazılmalıdır. Yazarın unvanı, adresi ve ORCID bilgisi *, ** vs. biçiminde dipnot olarak ve kısaltma yapılmadan belirtilmelidir.
- c) Yazar isminden sonra iki satır boşluk bırakılarak 10 punto büyüklüğünde, koyu, italik ve büyük harflerle "ÖZ" kelimesi ortalanmış olarak yazılmalıdır. Öz'den sonra bir satır boşluk bırakılarak 150-200 kelime aralığında makalenin ana noktalarını belirten özeti yazılmalıdır. Özetten sonra bir satır boşluk bırakılarak satır başı yapılmadan "Anahtar Kelimeler:" ve devamına virgülle ayrılmış en az beş, en fazla sekiz anahtar kelime alfabetik olarak yazılmalıdır.
- d) Anahtar kelimelerden sonra bir satır boşluk bırakılarak koyu ve ortalanmış şekilde 12 punto büyüklüğünde, büyük harflerle makalenin İngilizce başlığı yazılmalıdır ve bir satır boşluk bırakıldıktan sonra Türkçe öz ve anahtar

kelimelere benzer şekilde 10 punto büyüklüğünde, koyu, italik ve büyük harflerle “*ABSTRACT*” ve “*Keywords*” kısımları yazılmalıdır. İngilizce yazılmış makalelerde benzer işlemlerin tersi yapılır.

- e) Makaleler birinci hamur A4 kâğıdına dört kenardan da 4 cm boşluk bırakılarak Times New Roman yazı tipinde, 11 punto büyüklüğünde, tek satır aralıklı yazılmalıdır. Paragrafın ilk satır girintisi 0.75 cm; paragraf aralarındaki boşluklar ise önce 6nk, sonra 6 nk satır aralığı olmalıdır.
- f) Makale; “Giriş”, Bölümler, “Sonuç”, “Kaynakça” ve “Ekler” şeklinde düzenlenmelidir. Makale içindeki ana başlıklar metnin yazıldığı puntoda, boşluk bırakılmadan, koyu ve yalnız kelimelerin ilk harfleri büyük yazılmalı, alt başlıklar hiyerarşik bir yapı izlenerek oluşturulmalı ve tek biçimlilik sağlanmalıdır. Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında italik olarak, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın başından ve sonundan 1.2 cm içeride ve tek satır aralığıyla 10 punto büyüklüğünde düz (italik değil) yazılmalıdır.
- g) Dipnotlar aynı sayfa altında 9 punto olarak aşağıdaki formatta verilmelidir.

Örnek 1) Temuçin Faik Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 241.

Örnek 2) Bige Sükan, “Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa’nın Anadolu’daki Çıkarları ve Ermeniler”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, C. III, Sayı: 9 (Bahar 2003), s.147.

Örnek 3) Mümtaz Faik Fenik, “Dünya Harbi Bitti”, **Ulus**, 15 Ağustos 1945, s. 1.

-Dipnot verilen esere tekrar atıf yapıldığında;

Örnek 4) Ertan, **a.g.e.**, s.243.

Örnek 5) Sükan, **a.g.e.**, s. 150.

şeklinde bir kullanım benimsenmelidir. **A.g.e.** kısaltması, kitap, kitap bölümü, makale, bildiri, tez, vb. eserlerin hepsi için kullanılmalıdır. Makale için a.g.m., bildiri için a.g.b., tez için a.g.t. gibi kısaltmalara yer verilmemelidir. Aynı belgeye tekrar atıfta bulunulması durumunda, herhangi bir kısaltma yapılmadan belge numarası yeniden yazılmalıdır.

-Arka arkaya iki dipnotta aynı eserin aynı sayfası veriliyorsa “Aynı yer” ifadesi kullanılmalıdır.

-Arka arkaya iki dipnotta aynı eserin farklı sayfalarına atıf yapılıyorsa yazar soyadına yer verilmeksizin;

Örnek 6) **A.g.e.**, s. 244.

şeklinde bir kullanım benimsenmelidir.

-Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda eser adı belirtilmelidir:

Örnek 7) Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, s. 245.

- h) Makalede kullanılan kaynaklar, makale sonunda 10 punto büyüklüğünde, büyük harflerle koyu ve sola dayalı “KAYNAKÇA” başlığı altında, iki yana hizalanmış ve paragraf girintisi asılı 0.75 cm olarak yazar soyadına göre alfabetik verilmiş olmalıdır.

Örnek 1) Çapa, Mesut, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Tarih Öğretimi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C. XV, Sayı: 29-30 (Mayıs-Kasım 2002), s. 39-55.

Örnek 2) Ertan, Temuçin Faik, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

Örnek 3) Turan, Şerafettin, **Mustafa Kemal Atatürk**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004.

-Çok yazarlı eserlerde, birinci yazarın soyadı ve adından sonra diğer yazarlar virgülle ayrılarak ad, soyad sıralamasıyla yazılmalıdır:

Örnek 4) Tunçay, Mete, Cemil Koçak, Hikmet Özdemir, Korkut Boratav, **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, (Yay. Yön. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 1990.

- i) Kaynakça’ya eklenecek olan eser türleri aşağıdaki sırada ve başlıklar altında düzenlenmelidir:

• **Arşivler**

Örnek 1) Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Örnek 2) Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

• **Resmi Yayınlar**

Örnek 3) TBMM Zabıt Ceridesi

• **Kitaplar**

Örnek 4) Ertan, Temuçin Faik, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

• **Makaleler**

Bu başlık altında kitap bölümleri, makaleler, bildirimler, yazarlı ansiklopedi maddeleri ile yazarlı gazete makaleleri yer alır.

Örnek 5) Akşin, Sina, “İttihat ve Terakki”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

Örnek 6) Aysal, Necdet, “Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Tarihçesi ve Gelişim Süreci”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 241-263.

Örnek 7) Fenik, Mümtaz Faik, “Dünya Harbi Bitti”, **Ulus**, 15 Ağustos 1945.

Örnek 8) Uzun, Hakan, “Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel bir Bakış”, **Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları**, (Ed. Fatma Bıkmaz), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 2017.

• **Sürelî Yayınlar**

Gazeteler
Dergiler

• **Tezler**

• **Ansiklopediler ve Sözlükler**

Örnek 9) **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt 17, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1994.

Örnek 10) Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.

• **İnternet Kaynakları**

Örnek 11) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/tutanaklar.htm> , Erişim Tarihi: 11.11.2020.

• **Sözlü Tarih Görüşmeleri**

j) Ekler, makalenin sonunda verilmeli ve altında belgenin içeriği hakkında kısa bir bilgi ile bilimsel kaynak gösterme ölçütlerine uygun bir şekilde kaynak yer almalıdır.

Haberleşme Adresi : Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
Gümüşdere Yerleşkesi, Gümüşdere Mahallesi, Yavuz
Sultan Selim Bulvarı No: 8/6 Keçiören/ANKARA

Telefon : (0312) 316 62 69 - (0312) 316 27 23

Belgegeçer : (0312) 316 91 31

E-posta : ataturkyolu@ankara.edu.tr

PUBLICATION GUIDELINES FOR THE JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

I. Aim and Scope

The Journal of Atatürk Yolu, published as two issues per year since 1988, aims to publish original historical researches on social, cultural, political and economic fields of the National Struggle and the Turkish Republic Era. The journal is open not only to archival studies but also to the studies that can give new interpretations to the writing of the Republican history, as well as to educational insights on Atatürk's Principles and History of Revolution, book reviews and article translations which may be covered by the above and critical analyzes that can provide theoretical and methodological contributions to the field.

II. General Rules

1. The printed and electronic manuscripts must be delivered by a letter of application to the Institute with detailed information of the author including title, institution, ORCID, communication address, telephone number and fax.
2. The manuscripts should not be published before by another journal or be submitted to another institution at the same time. The manuscripts must be suitable to scientific research and publication ethics criteria. With the beginning of acceptance process, the Journal of Atatürk Yolu has all the copyrights.
3. After the manuscripts submitted to the journal, they are first evaluated by Editorial Board, sent to referees and in accordance with the comments and suggestions of the referees, the manuscripts may be approved, sent back to authors for eventual modification or rejected.
4. In case of intense application of manuscripts, the manuscripts can be published in the next issues with the consent of the author.
5. One journal is sent to the author for free.

III. Writing Format

- a) The title of manuscripts should be clear and short, written in 14 font size, bold with capital letters and centered.
- b) The name of the author should be written in the form of three lines space after the title with 12 font size, bold and right aligned. The author's title, address and ORCID should be indicated in footnote with (*) or (**) without abbreviations.
- c) The "ABSTRACT" word should be written with 10 font size, bold, italic and centered with two lines space after the name of the author. After the abstract word, a single space blank should be left and a summary outlining the main points of the journal should be written in maximum 150-200 words. At the end of the abstract, at least five, at most eight keywords should be written alphabetically following the title of "Keywords".

- d) After the key words, there should be a single space blank and the English title of the journal should be written with 12 font size and capital letters in the form of bold and centered. After a single space blank, "ABSTRACT" and "Keywords" parts should be written similar to Turkish version of abstract and keywords. There should be opposite of this process for the journals written in English.
- e) The manuscripts should be written in A4 format with 4 cm space from top, bottom, right and left and in Times New Roman font, 11 font size and single spaced. The paragraph indentation should be 0.75 cm inside and 6 nk space should be left before and after each paragraph.
- f) The manuscripts should be organized in the following order: "Introduction", Chapters, "Conclusion", "Bibliography" and "Appendix". The headlines in the journal should be written in 11 font size, bold, without spaces and only the initials of the title should be written in capital letters. The subheadings should be written in a hierarchical structure and uniformity in the journal should be provided. Quotations should be in quotation marks, quotations less than five lines should be written italic between the lines and quotations longer than five lines should be written non-italic in 1.2 cm inside and outside and 10 font size with single line.
- g) Footnotes should be given in 9 font size under the same page in the following format.

E.g.1) Temuçin Faik Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s. 241.

E.g.2) Bige Sükan, "Türk Kurtuluş Savaşı Sırasında Fransa'nın Anadolu'daki Çıkarları ve Ermeniler", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, C. III, Sayı: 9 (Bahar 2003), s.147.

E.g.3) Mümtaz Faik Fenik, "Dünya Harbi Bitti", **Ulus**, 15 Ağustos 1945, s. 1.

-If the same work is cited again:

E.g.4) Ertan, **a.g.e.**, s.245.

E.g.5) Sükan, **a.g.e.**, s. 150.

A.g.e. abbreviation should be used for all works such as books, book chapters, articles, papers, thesis, etc. If the same archival document is referenced again, the document number/id should be rewritten without any abbreviations.

-If the same work in two consecutive notes is on the same page, "the same place" should be used.

-If the same work in two consecutive notes is on different pages, the following format should be used:

E.g.6) **A.g.e.**, s. 244.

-If there is more than one work of an author, in the next footnote:

E.g.7) Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, s. 245.

h) The sources/references used in the article should be written under the heading **BIBLIOGRAPHY** (with bold in capital letters, 10 pt. size and left-aligned) at the end of the article in 10 pt., aligned to the both sides with 0.75 cm hanging paragraph indentation and alphabetized by the author's last name.

E.g.1) Çapa, Mesut, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Tarih Öğretimi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C. XV, Sayı: 29-30 (Mayıs-Kasım 2002), s. 39-55.

E.g.2) Ertan, Temuçin Faik, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

E.g.3) Turan, Şerafettin, **Mustafa Kemal Atatürk**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004.

-In works with multiple authors, after the first author's surname and name, other authors should be written in the order of name and surname, separated by commas:

E.g.4) Tunçay, Mete, Cemil Koçak, Hikmet Özdemir, Korkut Boratav, **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, (Yay. Yön. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 1990.

i) The types of works included in the bibliography should be organized in the following order and titles:

• **Archives**

E.g.1) Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

E.g.2) Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

• **Official Publications**

E.g.3) TBMM Zabıt Ceridesi

• **Books**

E.g.4) Ertan, Temuçin Faik, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

• **Articles**

(Including book chapters, articles, papers, encyclopedia articles with authors and newspaper articles with authors.)

E.g.5) Akşin, Sina, “İttihat ve Terakki”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.

E.g.6) Aysal, Necdet, “Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Tarihçesi ve Gelişim Süreci”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 241-263.

E.g.7) Fenik, Mümtaz Faik, “Dünya Harbi Bitti”, **Ulus**, 15 Ağustos 1945.

E.g.8) Uzun, Hakan, “Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel bir Bakış”, **Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları**, (Ed. Fatma Bıkmaz), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara, 2017.

- **Periodicals**

Newspapers
Journals

- **Thesis**

- **Encyclopedias and Dictionaries**

E.g.9) **Ana Britannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, Cilt 17, Ana Yayıncılık, İstanbul, 1994.

E.g.10) Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.

- **Internet Resources**

E.g.11) <https://www.tbmm.gov.tr/tutanak/tutanaklar.htm> , Date of Access: 11.11.2020.

- **Oral History Interviews**

j) Appendix should be indicated at the end of the journal and there should be a short information about the content of the document and the resource of the document should be written in accordance with scientific citation rules below the appendix.

Communication Address : Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
Gümüşdere Yerleşkesi, Gümüşdere Mahallesi,
Yavuz Sultan Selim Bulvarı No: 8/6 Keçiören/ANKARA
Telephone : (0312) 316 62 69 - (0312) 316 27 23
Fax : (0312) 316 91 31
E-mail : ataturkyolu@ankara.edu.tr

